ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

НАУКОВІ ПРАЦІ
ТОМИ 44—47

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 47

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ
(1898—1913)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1986

У1
Ф 83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактори тому

А. В. Санцевич
В. Г. Сарбей

Упорядкування та коментарі

Л. Г. Москвич
Ю. А. Пінчука

Редакція художньої літератури

$\Phi\frac{4702590100\text{-}034}{M221(04)\text{-}86}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1986, упорядкування, коментарі

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

ПАНЩИНА ТА ЇЇ СКАСУВАННЯ 1848 р. В ГАЛИЧИНІ

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Перше видання отсеї книжки вийшло 1898 р., в 50-ті роковини знесення панщини, накладом львівського освітнього товариства «Просвіта»*. Виділ того товариства для вшанування роковин сеї важної історичної події розписав був премію з фонду імені Стефана Дубравського за найліпшу працю про історію панщини, але коли я предложив свою працю голові того товариства д[обродію] Юліанові Романчукові* і після його реферату доповнив її відповідно до вимог виділу, виділ не признав мені премії, вимовляючися тим, що книжка має політичний характер, і не пустив моєї книжки в звичайній серії видань «Просвіти», в якій дав натомість у руки народові в 10 000 примірників дуже маловартну брошуру Любомира Селянського*, а мою книжку пустив окремим, надпорядковим виданням у 5 000 примірників і дав мені за неї дуже скромний гонорар, здається, не більше як 120 ринських. Не признаючи мені за мою працю премії Ст. Дубравського, виділ «Просвіти» занедбав також свій обов'язок повідомити про своє рішення та його причину живого ще тоді фундатора, який, на мою думку, був настільки тямучий чоловік, що міг би був пізнати, що моя книжка не має політичного характеру*, а її премію вання не грозило би «Просвіті» ніякою небезпекою.

Від того часу минуло вже 14 літ. Невважаючи на таку невластиву конкуренцію, яку зробив їй сам виділ «Просвіти» своїм черговим виданням, вона розійшлася вже досить давно. Розуміється, що виділ «Просвіти» не подумав про нове її видання, потребу нового видання відчула Українсько-руська видавнича спілка*, якої дирекція ще 1911 року ухвалила приступити до нього. Сповняючи ухвалу

дирекції, я випускаю в світ отсе друге видання в головному без змін, окрім доконечних поправок, та без доповнень, полишаючи їх для дальших публікацій. Деякі важні моменти історії наслідків панщини, пр[иміром] історія сервітутової справи, лишаються й досі невиясненими, а одна з них, історія пропінації, невважаючи на доконаний крайовою репрезентацією її викуп, не перестала й досі бути пекучою справою нашого народного життя. Може, колись доведеться мені обробити спеціально ще й ті обі справи, так характеристичні для розвою галицьких економічних та політичних відносин. Одну з найтемніших справ із давнішої історії панщини в часі австрійського панування, а власне історію громадських шпихлірів у Галичині, я обробив спеціально, одержавши щасливим припадком цінний архівний матеріал для неї, в окремій книжці п[ід] з[аголовком] «Громадські шпихліри в Галичині 1784—1840», що вийшла у Львові 1907 р. як другий том «Українсько-руського архіву». Може, який подібний щасливий припадок допоможе також до оброблення безмірно важнішої справи сервітутової.

Львів, 1 марта 1913

Іван Франко

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Отся книжечка була написана в грудні 1897 року. Мені давно бажалося подати нашому селянству ясно, приступно та без надто великої вченості розказану історію селянського стану, і я довгі літа збирав потрібні книжки, а то й писані джерела та усні оповідання, що могли би придатися для такої праці. Та проте хто знає, чи швидко був би я взявся до неї, якби не конкурс, розписаний товариством «Просвітою» на написання популярної історії панщини та її знесення в нашім краю.

Моя праця вийшла, може, трохи не така, якої собі бажав виділ «Просвіти», установляючи той конкурс. Я вважав потрібним дати читачеві не так оповідання про само знесення панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взялася панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народу, хто й як працював над її піддержанням та заостренням, а хто — над її обмеженням і знесенням.

Історія панщини в Галичині від 1772 року аж до 1848 і ще дальше — се, можна сказати, головна часть історії

руського народу, бо ж власне сей народ, хлопський, майже весь гнувся під її ярмом. От тим-то мені прийшлося в сьому оповіданні порушити багато різнорідних справ, вияснювати різні закони та постанови, згадувати про таке, що не тільки простому народові, але й значній часті наших інтелігентних людей відоме дуже мало. Се було причиною, що виділ «Просвіти» поручив мені додати до мого оповідання ще вказівки на ті книжки та папери, з яких я черпав свої відомості. Я радо згодився на те, бо через те, надіюся, моя книжечка буде пожиточна не тільки для селян, що будуть читати саме оповідання, але й для тих інтелігентних людей, котрі або хотіли би переконатися, чи правду я пописав і чи не перебрехав дечого на чию-будь користь або некористь, або котрі хотіли би докладніше розглянутися в тих справах, що порушені мною ось тут лише злегка. Щиро бажаю, аби таких людей було якнайбільше. Історія нашого селянства, особливо за останніх сто літ, так мало ще оброблена, а так багато дечому може нас навчити, що чим пильніше і чим з більшими силами візьмемося до неї, тим ліпше.

Бажаючи зробити свою книжечку не тільки зрозумілою для нашого освіченого селянства, але також не надто широкою, не надто важкою для пам'яті, я пильнував, аби оповідати тільки про найважніші справи, не вдаватися в дрібніші, хоч не раз дуже важні речі, не заходити там, де для самих учених нема ще певності і де найлегше поблудити. Я держався головно постанов самих законів — польських, а потім австрійських — і подавав для їх пояснення тільки те, що найпотрібніше.

Зі спокійним сумлінням можу сказати, що я бажав подати своїм читачам тільки г о л у, щ и р у п р а в д у, а не хотів навертати їх ні на яку — чи хлопську, чи панську, чи урядницьку віру. Коли панщизняні дідичі або урядники в моєму оповіданні не являються в рожевім світлі — я тому не винен. Я, певно, не для власної приємності малював їх так; їх власні діла й слова — то були фарби, які я накладав на свій малюнок. Я не був сліпий і на хиби селян, оскільки вони проявлялися і оскільки їх поправа залежала від них самих.

Одну хибу має моє оповідання, і я признаюся до неї тут, згори. Я не порівнював наших відносин із тими, які були по інших краях. На се часто б'ють польські патріоти; коли згадати про нещасливу долю селянства в старій Польщі, вони кличуть: «Адже ж у інших краях у тім часі бувало

ще й гірше!» Може й так, та ті патріоти промовчують, що в інших краях люди далеко швидше взялися перемінювати гірше на ліпше, а в Польщі ще й тепер немало таких добродіїв, що не можуть переболіти «неправного» скасування панщини і раді би коли не в тій, то в іншій формі завернути назад панщизняні порядки. Я не перечу: порівняння польських порядків із тими, які були по інших краях, могло би бути пожиточне й цікаве, та мусило би значно розширити об'єм книжки, а практично для нас воно й не потрібне. Досить буде сказати загально, що й по інших краях селянству жилося не весело, а поперед усього пізнати добре, як жилося власне нашому селянству. Пізнавши свою біду, ми вже легше колись зможемо порівняти її з чужою, а може, сею дорогою дійдемо й до другого порівняння: як інші люди боролися з тою бідою і як ми терпіли її та терпимо й досі.

У Львові, д[ня] 1 марта 1898 р.

Д-р Іван Франко

І. ЩО ТАКЕ БУЛА ПАНЩИНА?

Дня 3(15) мая обходить наш народ по многих селах пам'ятку знесення панщини. Се велике свято і повинно статися всенародним, правдиво хлопським святом. Чим більше буде наш народ доходити до свідомості своїх прав і інтересів, тим величніше буде обходити пам'ятку того дня, що дав йому можність розвою, дав йому людську й господарську свободу. Бажаючи розповісти вам, дорогі брати, про важність того дня, я почну від пояснення, що таке була панщина і яке було під нею положення хлопа.

Коли згадати нашим старим людям про панщину, то вони поперед усього пригадають, що панщина — то був такий порядок, при котрім хлоп мусив робити панові. Воно справді так було, але робота на панському полі була тільки одним проявом панщизняного порядку. Люди теперішнього покоління, що вже не затямили того порядку, нелегко можуть уявити собі його і мусять добре пошпортати в старих книгах і паперах, поки відгребуть його повний образ.

Перша, основна річ у панщизнянім порядку була та, що законом признана була нерівність між людьми: признано було одних повноправними, панами, а решту людей так чи сяк неповноправними. Се відносилося не до самого тільки хлопа. Цісар у державі мав необмежене право,

сам займався і заграничною політикою, і школами, і судівництвом, і військом, дорогами й торгівлею — одним словом, усіма державними справами. Правда, він держав собі міністрів, котрих сам вибирав і котрі тільки перед ним були одвічальні; але вони були тільки цісарські порадники і цісар не мусив їх слухати, але міг і без них робити, що хотів.

Урядники були, так сказати, цісарські очі, вуха й руки, і вся держава була по закону цісарська власність: держава була для цісаря, а не цісар для держави. Сам народ, сама суспільність не повинні були мішатися до цісарського правління. Тільки для поради цісареві, для висказування жадань (постулатів) деяких (не всіх!) верств народу існували по краях сейми шляхетські або постулатові. Ті сейми збиралися звичайно раз на рік на два або три дні, вислухували запевнень про те, що цісар, як батько, любить своїх підданих і дбає про їх добро, і ухвалювали резолюції, в котрих порушувано деякі крайові справи, та й то лиш такі, які правительство захотіло допустити до порушення. До участі в тих сеймах були допущені тільки повноправні піддані (тоді всі були не горожанами держави, а тільки підданими цісарськими), то значить шляхта й вище духовенство, єпископи та каноніки. Єпископи засідали там без вибору, а з каноніків вибирано найстарших й найсмирніших, аби не трапився між ними такий, котрий би захотів упімнутися за кривдами селян або бодай нижчого, сільського духовенства.

Міщани, купці, жиди не мали доступу до того сейму з виємком бурмистра Львова, котрий не був вибираний, а тільки був іменований урядом. Міщани мали й, окрім того, менші права від шляхти. Правда, панщини вони не робили, але з виємком кількох більших «вільних» міст мусили, крім державного податку, платити домовий чинш панам-дідичам. Значить, пани були хоч у части властителями не тільки селян, але й міщан, мали право жадати від них частини їх праці — не за якусь свою заслугу, а тільки з того титулу, що пан родився в палаці, а міщанин у простій хаті і нібито жив на панськім грунті!

Ще більше обмежені права мали жиди. Правда, панщини й вони не робили так само, як міщани, а тільки платили чинш, а в додатку за те, що були жидами, мусили платити осібний податок, так зване свічкове; сей податок звався так від того, що його вимірювали після того, кілько котрий

жид свічок засвічує в шабас. Окрім того, ще жиди не мали права жити на селі, бути урядниками, ходити до вищих шкіл, бути офіцерами у війську — одним словом, були правдивими мачушиними дітьми в державі. Правда, жиди вміли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали коршми, хоч це було їм виразно заборонено; але робили се тільки з відома і з волі панів-шляхтичів, котрі здавен-давна, ще в старій Польщі, привикли були не рушитися ані кроку без жида і котрих не відучили від того криваві лекції хмельниччини та гайдамаччини, де народний гнів у однаковій мірі обертався проти панської самоволі, як і проти жидівського визиску та збиткування. Та проте жиди не мали однакових прав із іншими горожанами, а обходячи несправедливі закони, вони тільки приучувалися до шахрайства, приучувалися не шанувати й обходити також справедливі закони. Тож коли ті несправедливі, просто на жидів виміряні закони були покасовані, потроху в 1848 р., а до решти аж у 1867, коли жиди на папері стали рівноправними горожанами, показалося швидко, що вони зуміли ту рівноправність обернути так, що витягали з неї для себе далеко більше користі, а поносили менше тягарів, ніж християни.

Та весь тягар тої суспільної нерівності і кривди в найповнішій мірі спадав на той стан, котрий у книгах і письмах уже й тоді вважали основою, прогодівником цілої суспільності,— на стан селянський. Нерівність, що була основою панщизняного порядку, на хлопах відбивалася найтяжче. Правда, під Австрією хлопові стало трохи легше, ніж було під Польщею; хлоп не був уже панська власність, і хлопський грунт не був панська власність; та проте все-таки хлопські права були мало чим більші від прав робочої худоби. Хто держить робочу худобу, мусить дати їй їсти, запевнити їй яку-таку стайню, бо інакше худоба пропаде і його буде страта. От так за панщизняних часів хлоп мав поле й хату, аби з того і на тім жив і працював, але поза тим він належав до пана. Та й не можна сказати «мав» так, як ми се тепер розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки наполовину його власність; зверхню власність над усім тим мав пан. Він був немов опікуном того хлопа; без панського дозволу хлоп не міг ані продати, ані заміняти, ані ділити, ані побільшувати, ані вменшувати своєї власности. Без панського дозволу він не міг навіть женитися. Його праця, даремна, безплатна, була панським

капіталом. Хлоп обов'язаний був робити панщину, хоч самі пани вже й позабували, за що він її робить. Одні казали, що за той грунт, на котрім сидить і котрий, мовляв, був панська власність; другі казали, що за ту оборону, яку колись пани давали хлопові від татар та всяких грабівників, а врешті інші казали попросту, що то так бог дав, що так звіку-правіку установлено, аби хлоп робив на пана, що то таке вже н а т у р а л ь н е п р а в о.

Крім роботи пішої або тяглої — як до заможності хлопа,— пани вибирали від хлопа ще державні податки і побирали для себе різнорідні данини: кури, яйця, мітки, мед, хміль і інші хлопські вироби. Все те було позаписуване в таких реєстрах, що звалися інвентарії, і належалося панові законом. Та, крім того, деякі пани видумували нові данини й тягарі, не записані в інвентаріях, посилали тяглих господарів безплатно і на їх власний кошт у далекі дороги з панським добром, а піших уживали як післанців, змушували їх працювати на панському більше, ніж було приписано в інвентаріях, гнали на роботу навіть у неділі і врочисті свята. Надто деякі пани мали звичай розділювати зі своїх гуралень горівку на хлопів: річно мусив хлоп узяти й випити стільки а стільки кварт чи гарців і, розуміється, заплатити або відробити. Таким делікатним способом пани приучували нашого хлопа довгі часи до п'янства, аби по тому могли сказати всім тим, що хотіли поправи хлопської долі: «Що? Ви хочете для хлопа людських прав? Глядіть, яке-то «obrzydliwe bydlę»[1]. Правда, австрійський уряд багато разів забороняв сей гарний звичай, не приписаний у жоднім інвентарі, але звичай держався декуди аж до самого 1848 року.

Хлоп не мав права свобідно переходити з місця на місце, він був прив'язаний до своєї ріллі. Коли йому було дуже зле у пана, він не раз утікав, але в такім разі тратив свій грунт і хату, робився голим жебраком, волоцюгою, опришком. Тільки за панським дозволом міг хлоп перебратися з одного села в друге, та мусив панові замість себе дати на свій грунт іншого господаря. Так само не міг хлоп без панського дозволу давати дітей до школи до міста. Взагалі пани не любили письменних панщизняків; навіть такі, що в селі десь від дяка навчилися трохи читати та писати, були їм дуже немилі, і вони старалися віддавати їх чимбор-

[1] Огидне бидло *(польськ.).— Ред.*

ше до війська. А до війська брали тоді зразу на 20, пізніше на 12 літ. Значить, хто раз пішов, та й то ще в чужі краї, той уже рідко коли вернув. Тільки пан сам мав право давати хлопських дітей чи то до ремесла, аби потім мати з них своїх власних ремісників, чи й до вищих шкіл; але уряд не приймав хлопських дітей до вищих шкіл, поки пан не посвідчив на письмі, що звільняє того хлопця від панщини. Та й то бувало так, що хлопський син уже був у вищих школах, а потім нараз чимось панові не сподобався, той велів йому вертати до села, гнати його на панщину, а потім віддавав до війська.

Хлопський грунт після австрійських законів не був панською власністю: пан не міг його самовільно від хлопа відібрати, або дарувати комусь іншому, або прилучити до свого власного грунту. Але той грунт так само не був і хлопською власністю в такім значенні, як ми се нині розуміємо. Хлоп мав на нім жити, відроблювати з нього панщину і давати данини та платити урядовий податок, так звану «урбарію»; але не міг того грунту ані продати, ані дарувати, ані своїм дітям тестаментом переказати, ані поділити; на все те треба було панського дозволу. Хлоп не міг на свій грунт затягнути позички, не міг його поправити. Він був справді худобою, що пасеться на грунті, але не може сказати, що се її грунт.

Коли який хлоп утік від пана з жінкою й дітьми, то полишений ним грунт називався пусткою. Пан не мав права прилучити його до свого грунту, але був обов'язаний осадити там якогось іншого хлопа.

Цісарські патенти дуже остро наказували, аби обшир хлопських, так званих рустикальних грунтів не зменшувався, а обшир панських дом і н і к а л ь н и х грунтів не збільшувався коштом хлопських. Та проте дуже багато таких пусток пани таки поприлучували до своїх грунтів, позасаджували лісом або позаорювали.

Пан мав над хлопом право суду, надзору й опіки. Він сповняв супроти хлопа все те, що нині сповняють староства, ради повітові, повітові суди й нижчі податкові уряди. Пан сам або через свого мандатора стягав із хлопів цісарський податок, вибирав рекрута, іменував громаді війта й присяжних, розділював і казав виконувати шарварки, накидав фірманки, посилав людей на варти, організовував погоні за злодіями та конокрадами, провадив вступні слідства з усякими злочинцями, мав право в'язнити підо-

зрених. Окрім того, мав пан над хлопами право вітцівське— патрімоніальне, т[о] зн[ачить], міг їх карати на тілі, і, на лихо, ніякий закон не обмежував розміру тої кари.

Так виглядав той порядок, за котрим деякі наші пани й досі зітхають, уважаючи його найвідповіднішим для себе. Хлопи недарма проклинали той порядок і досі проклинають його в піснях і оповіданнях; недарма по скасуванні панщини ставили хрести і під ними закопували панщину в виді фляшки з горівкою. Панщина для хлопа значила ненастанну кривду, темноту, здичіння і втрату почуття людської гідності. Бодай такі порядки нікому й не снилися!

Та запитаєте, може: відки ж узялися, з яких соків виросли ті порядки? Як се могло статися, що величезна більшість народу могла попасти в такий негідний стан, у таку власть малої меншості? Попробую на се відповісти коротеньким історичним оглядом.

II. ПАНЩИНА В СТАРІЙ ПОЛЬЩІ

Як жилося нашим хліборобам в давню давнину, в часах самостійних князів руських? Вповні докладних відомостей про се не маємо, але з деяких свідоцтв можемо догадуватися, що в дуже давніх часах наші люди жили родами, так, як і тепер іще живуть декуди в горах. У кождім роді був старшина — чи то батько, чи старший брат; він порядкував працю всіх у роді, держав у своїх руках здобутки тої праці і видавав їх для спільного вжитку; розсуджував спори між членами роду і відповідав за весь рід назверх. З часом кілька чи кільканадцять таких родів, що жили обік себе, злучено в «волость». Для ліпшої безпеки волость ділилася на «десятки» або «сотки», що мали своїх «десятських» та «сотських». Усі ті нові поділи, доконані князями, не нарушували свободи тодішніх хліборобів. Вони жили собі дальше по-давньому, в родах, і тільки були обов'язані платити князеві данину чи натурою, чи грішми. Зрештою вони не знали над собою ніякого пана; в разі небезпеки йшли всі до війни, хто міг носити оружжя; решта ховалася чи то в укріплені місця («городи»), чи по лісах та дебрах.

Та ось ненастанні війни руських князів між собою і з сусідами, часті напади на Русь хижих степових кочівників, а особливо половців, а також литовців, ляхів та угрів

у XI, XII і XIII віках викликали значні зміни в громадським устрої Русі і в житті руських хліборобів. З одного боку, постала верства людей, що чи то ходячи з князями на війни, забагатіла з награбованого добра, чи доробилася купецтвом або яким іншим промислом, а з другого боку, велика маса селянства страшенно збідніла. Воюючи з чужими племенами, русини брали чимало людей до неволі; своїх свобідних людей до неволі не забирано. Коли такого невільника не викупила його рідня, його або продавали на торзі, або осаджували на грунті. Поперед усього чинили се князі, котрим після щасливого походу з поділу припадала головна часть здобичі. Таким способом обік стародавніх свобідних осель поставали нові, заселені княжими невільниками, так званими с м е р д а м и. Ті села були вже приватним маєтком князя. Вони не жили родами, як свобідні, і не судилися своїм родовим судом, але стояли під управою князівських т і у н і в.

За прикладом князів почали швидко й багатші князівські дружинники, що нагарбали в війнах багато добра й полоняників, а далі й купці, що могли на торгах накупити таких воєнних невільників, осаджувати свої власні села. Пустої землі в ту пору було дуже багато, і вона не мала майже ніякої ціни і не належала ні до кого. Таким способом попри свобідні села постало чимраз більше невільницьких, у котрих люди робили не на себе, а на свого пана, а з плодів власної праці одержували лише стільки, аби могли жити. В тих селах усе: і земля (управлена!), і худоба, й будинки, й знаряди, й плоди, й самі люди — була панська власність. Пани, що поставали таким способом чи то з вояків, чи з багачів, називалися б о л я р а м и (від слова болій — більший) або б о я р а м и.

Та майже рівночасно з постанням тих бояр бачимо ще одну появу, котра, на перший погляд, могла би декого дуже здивувати. В XII і XIII віках, аж до великого татарського погрому 1241 року, число свобідних осель і свобідних селян на Русі швидко меншає, а число невільних хліборобів дуже швидко більшає. Свобідні люди чи добровільно, чи не добровільно переходять у стан невільників або наполовину невільних людей. Можна би сьому дивуватися, якби ми не бачили тої самої появи й по інших, європейських краях у давніх часах. У старій Греції, так само як і у Франції і в Німеччині, при переході з кочового стану до рільничого, рільнича людність була зразу свобідна, а за

яких 100—200 літ майже вся була в неволі у багатих панів, і то без оружної сили, без завоювання. Се сталося головно тим, що через ненастанні війни та людність страшенно збідніла, і, не можучи поносити наложених на неї державних тягарів, яких не знала давніше, задовжувалася у багачів і за невиплату довгів попадала в невільництво. Вартість людської праці і людського життя в таких часах бувала дуже мала, натомість вартість грошей і всяких продуктів дуже велика; за позичені гроші багачі вимагали такого проценту, якого довжник ніколи не в стані був сплатити. Те саме було і в старій Русі, де за визичену вівцю довжник по році повинен був звернути 12 овець і 12 баранів, а де закон приписував, що в разі невиплати довгу свобідний чоловік робився невільником свого вірителя[1].

Особливо у нас, у Червоній Русі, в нинішній Галичині, ся переміна вільних хліборобів на невільників перед роком 1240 була доконана повніше, ніж по інших частях Русі. Про се переконує нас те явище, що власне у нас, у Галичі, Перемишлі та інших червоноруських князівствах, бояри мали найбільшу силу, коверзували князями, змовлялися то з уграми, то з ляхами, то з заграничними князями проти своїх і не знаходили посеред простого люду нікого, хто міг би їм опертися. Татарські напади і татарська зверхність, під яку підпав наш край на яких півтораста літ (від 1241 до 1383, т. е. до завоювання Червоної Русі польським королем Казимиром Великим*), хоч опустошили значні простори, та проте зробили деяку полегшу хліборобам, бо або винищили, або геть прикоротили гордих та здирливих бояр*.

З кінцем XIV віку наша країна відійшла під панування Польщі, де тим часом суспільний розвій пішов був зовсім іншою дорогою. І в Польщі спочатку селянство було свобідне і жило родами, не залежне ні від кого. Для спільних потреб такі роди селилися близько себе і творили села, а кілька суміжних сіл лучилося знов докупи, в так зване о п о л е. Головне село в тім ополю називалося ч о л о. Та, прийнявши християнство з Німеччини, польські князі й вояки почали ще від X віку переймати й німецькі громадські порядки. В Німеччині панував так званий ф е о д а л ь-

[1] Про се диви[сь]: Н. Х л е б н и к о в. Общество и государство в домонгольский период русской истории. С.-Петербург, 1872; С. С о л о в ь е в. История России с древнейших времен, і т. і.

ний порядок, котрий полягав на тім, що король уважався властителем усеї землі, яка була в його державі, разом із прикріпленими до неї хліборобами. За воєнні чи які інші заслуги він надавав частки тої землі поодиноким своїм воякам і достойникам, надавав, розуміється, разом із оселеними на тій землі людьми, надавав не навіки, а тільки як досмертщину. Таке надання називалося з-німецька лено (позичене), а з-латинська feudum. Вояк, наділений великим обширом такої королівської чи властиво коронної землі, міг своєю чергою надавати менші шматки своїм дружинникам та прислужникам, що за те були обов'язані служити в війні і платити данини вже не королеві, а йому. Такий наділений міг знов із свого лена наділяти частками ще менших посідачів. Так творилася правдива драбина, що йшла від найдрібніших свобідних феодалів аж до найвищого — короля. Хлібороби не були невільниками, але не були й свобідними. Вони були прикріплені до ріллі, мусили безплатно робити і служити тому панові, що володів їх землею, але рівночасно як власність не того пана, лише корони, мали за собою опіку й охорону коронного уряду й закону[1].

Стикаючися з німцями і борючися з ними за свою самостійність, Польща від X до XIII віку виробила у себе порядки, дечим подібні до німецьких, а дечим значно гірші для хліборобів. І тут наступив різкий розділ між станом хліборобським і лицарським, що з-німецька прозвав себе шляхтою (від німецького слова Geschlecht — рід); і тут короля почали вважати властителем усеї землі і всіх людей у краю. Та виділившися з рівноправного хліборобського народу, шляхта не утворила тут феодальної драбини, як у Німеччині та інших західних краях, але виробила так звану шляхетську рівність, котра не позволяла багатшому шляхтичеві підноситися понад біднішим. Завзято пильнуючи тої рівності, польська шляхта дбала про те, аби ніякий поодинокий її член не міг від короля одержати якихось більших прав, ніж мали інші; що одержав один, се мусили одержати також усі інші. Таким способом вийшло таке, що шляхта рівною лавою перла, з одного боку, до стіснення королівської власті, а з другого, до обмеження й знівечення свободи всеї нешляхетської, а головно всеї

[1] Див.: S. Smolka. Początki feudalizmu. Lwów, 1874.

хліборобської людності[1]. Можна сказати, що одно й друге удалось їй уповні і остаточно довело Польщу до упадку.

Аби показати, як польська шляхта від самого XIV віку рішуче й ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів, приведу тут за порядком важніші ухвали шляхетських сеймів і королівські закони, вимушені шляхтою від королів перед їх коронацією.

Ще в XII віці, за панування короля Болеслава I, з'їзд у Ленчиці 1180 року* ухвалив просити у папи Олександра III* дозволу на те, аби можна було кидати церковну клятву на тих шляхтичів, що кривдять селян на їх маєтку[2]. Може, воно й не диво, що в тих воєнних часах лицарі надуживали свого лицарства на селянах, та все-таки диво, що навіть такий моторний король, як Болеслав I, не міг дати собі ради з тими лицарями і мусив на те аж просити помочі папи.

З того, що знаємо про стан польського селянства до половини XIV віку, виходить, що воно було ще досить свобідне, підлягало князівським або королівським судам, могло переходити з місця на місце і, крім державного податку 12 грошів від лану, платило дідичеві поголовне, та не робило панщини[3]. Селянин був паном своєї землі, міг передавати її своїм дітям, і пан не смів йому ані його дітям відбирати її. Селянин мав право висилати своїх синів до міста на науку, до ремесла. Та вже тоді шляхта перла крок за кроком ламати ті свободи.

Статут Казимира Великого, виданий у Вісліці 1347 року, обмежує свободу селян переходити з одного місця на інше. «Коли б усі селяни мали необмежене право вільного переходу,—читаємо в тім статуті,— то панські лани лежали би необроблені»[4]. Задля того сей «król chłopków»[5] присуджує, що найбільше один або два селяни в році, коло різдва, можуть покинути село і без панського дозволу. Тільки в такім разі, коли би пан насилував жінок або доньок селянських, коли би грабував, забирав і присвоював собі селянське добро,

---

[1] В. Б. Антонович. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России. Киев, 1870, стор. 3.

[2] J. B. Ostrowski. Badania krytyczno-historyczne i literackie. Berlin, 1870, т. II, 97.

[3] Антонович, там же, стор. 6.

[4] Helcel. Starodawne prawa polskiego pomniki, t. I; J. B[ostrowski] z Pobujan, Badania, V, 27.

[5] Король мужиків *(польськ.)*.— *Ред.*

коли би через цілий рік був під церковною клятвою, могли селяни бути свобідні і, покинувши свої грунти, забиратися куди їм любо.

Як бачите, вже тоді пан міг допуститися на селянині насильства, грабунку, а за те не мав іншої кари понад те, що селянин міг свобідно втекти від нього, лишаючи йому свою землю. З іншої постанови того самого статуту видно, що пани вже тоді почали привикати до того, аби хлопську землю вважати своєю. Статут вісліцький пише: «Захована декуди поганий звичай, що маєток бездітного кметя по його смерті забирає пан. Уважаючи сей звичай противним правді і безглуздим, постановляємо, що маєток має бути віддаваний своякам, як наказує право й справедливість»[1].

По смерті Казимира Польща зробилася такою монархією, де шляхта вибирала собі королів. Звичайно, при такім виборі вона пильнувала, аби у нового короля виторгувати для себе якнайбільше користей. Сей контракт із королем звався pacta conventa (заключена умова), і його король мусив заприсягти при коронації. Зараз перший вибраний король, Людвіг угорський, на з'їзді в Кошицях 1374 р. признав шляхті обік інших важних прав також те, що з ланового, яке досі селяни платили до державного скарбу, відтепер тільки 2 гроші мали йти для держави, а 10 для дідича[2].

Перші невиразні сліди панщини, т. є. даремної роботизни кметів на панських ланах, бачимо аж при кінці XIV віку і то на самім заході Польщі, в Познанщині. В середній Польщі, в Мазовші, уперве заведено панщину на з'їзді в Ленчиці 1421 року, і то по одному дневі на тиждень від лану, по півдня від півлану селянської власності[3]. Був се незвичайний, нечуваний давніше тягар для селян. Вони починають тікати зі своїх грунтів, ховатися до міст, і ось Пйотрковський сейм 1496 р. заказує містам давати захист таким утікачам[4] і рівночасно постановляє, що хлопські сини не могли бути вищими духовними каноніками, пробощами, а можуть бути ними тільки барони й шляхтичі, бо через настановлювання хлопських синів на такі духовні гідності «робиться заколот серед підданого нам поспільства». Сю ухвалу ще скріплено на з'їзді в Радомі

[1] Helcel, I; Ostrowski z Pobujan, Badania, V, 27.
[2] Антонович, вказ. кн., 6.
[3] Ostrowski. Badania, V, 135, 136.
[4] Volumina legum., I, 253.

1505 р. тим додатком, що такі духовні з хлопського роду могли би ставати в обороні своїх пригноблених братів і свояків-селян. А коли би який хлопський син підступом дістався на таку впливову гідність, то тратить маєток і має бути вигнаний із краю. Ся ухвала, видно, дуже подобалася шляхті, бо в р. 1510 її повторено на сеймі Краківським, а 1538 і 1550 на сеймах Пйотрковських[1].

Ухвалою сейму Пйотрковського 1496 заборонено селянам утікати за границю. Кожний шляхтич мав право такого втікача безкарно зловити і примусити до роботи; сей сам наказ повторено й на сеймі в Радомі, додаючи виразно, що зловлений утікач мусить робити безплатно у того, хто його зловив, розуміється, поки його не відбере його властивий пан[2].

На тім самім Пйотрковськім сеймі було постановлено, що тільки один син із хлопської родини може за дозволом пана йти до міста до науки чи ремесла. Одинак мусить лишитися в селі. Скінчивши науку, хлопський син мусить назад вернутися в село й тільки тоді, узискавши дозвіл від пана, може йти, де хоче, і шукати собі зарібку[3]. І сю ухвалу повторив сейм Радомський 1503 р. з додатком, що коли би такий хлопський син утік без панського дозволу, має бути зловлений і без суду, без права відданий назад панові. А ухвалою сейму Радомського 1505 р. скасовано зовсім застережене ще Казимиром Великим право, котре хоч одному підданому в році позволяло вийти з села без дозволу пана[4]. Та й сього шляхті було забагато, бо на сеймі в Бидгощі 1511 р. скасовано сю постанову, «як мало справедливу і противну загальній (тобто шляхетській) свободі». Вже сейм 1519 р. постановляє, що селян і селянських синів, котрі шукають зарібку по містах, повинні міські уряди ловити і змушувати до роботи при будові укріплень, а се тому, аби шляхта не терпіла через недостаток слуг і робітників[5]. А в ухвалі сейму Краківського 1532 р. сказано виразно, що треба ловити не тільки кметів, але й кметівських синів, коли не мають від пана дозволу на вихід із села.

---

[1] Vol. leg., I, 366, 410, 503.
[2] Vol. leg., I, 253.
[3] Vol. leg., I, 259.
[4] M. Bobrzyński. Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce (Rocznik Akademii umiejętności w Krakowie 1891—92, стор. 153—195).
[5] Ostrowski. Badania, V, 30.

«Зловлені,— говориться в тій ухвалі,— мають працювати, поки властитель не відбере свого селянина». Сю ухвалу сейм оправдує тим сумним явищем, що «через злосливість кметів-утікачів пани не мають слуг і робітників»[1]. Злосливі селяни! Не хотіли бути невільниками!

Чому якраз від 1496 р. починається той напір шляхти на свободу селянства? М. Бобжинський* виясняє се тим, що недовго перед тим, 1466 р., Польща здобула собі Торунь і доступ до Балтійського моря. Тепер можна було подумати про розвій торгівлі, особливо збіжжям. Польські шляхтичі, що досі займалися головно війною та ловами, зрозуміли важність управи ланів, а для управи треба їм було дешевих і послушних робітників. До сього вели три дороги: треба було прив'язати селян до землі, відняти їм особисту свободу і наложити на них обов'язок безплатної праці на пана. До всього того вже були початки зроблені давніше; від 1496 р. до 1520 прийшла доба завершення ганебної будови — цілковитого поневолення польського селянства.

Сейм 1519 р. застав три роди селян-підданих: 1) таких, що вже тоді робили більше як по одному дневі панщини на тиждень; 2) таких, що робили її менше, навіть по чотири дні на рік; і 3) таких, що не робили її зовсім, відкупилися від неї і платили чинші або грошима, або осипами, або якими іншими послугами. Отже, сейм 1519 р., лишаючи без зміни долю першої й третьої купи, запровадив для середньої обов'язкову панщину по одному дневі на тиждень. Але вже в слідуючім, 1520 році, сейм, повторяючи ухвалу попереднього року, вложив той сам обов'язок (1 день панщини на тиждень) також на тих селян, що вперед викупилися від неї і платили чинші, а зробив виємок тільки для чиншівників у королівських добрах, та й то тільки для тих, що викажуться писаним королівським привілеєм на те, що їм панщину перемінено на чинші[2].

Та сього не досить. М. Бобжинський зазначує цікаву річ: у польських законах про дальший зріст панщизняних тягарів по 1520 році вже зовсім нема мови. Що се значить? Чи ті тягарі справді не збільшувалися? Де там! З пізніших інвентарів знаємо, що збільшувалися страшенно, але про се вже не треба було говорити на сеймах. Шляхта добилася

---

[1] Vol. leg., I, 503; Ostrowski. Badania, V, 29.
[2] M. Bobrzyński. Там же, стор. 167, 168.

того, що хлоп зробився її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла. Се вона осягнула тим способом, що піддала хлопа цілковито своєму власному судові, заперла йому дороги зразу до міських, а далі й до старостинських та королівських судів. Початок до сього зробив той самий пам'ятний Пйотрковський сейм 1496 р. В його конституції, повтореній сеймом 1501 р., заборонено міщанам позивати селян за довги перед міським судом, а в 1551р. надто вийнято селян і з-під старостинського суду і наказано старостам, аби селян за всякі провини не судили самі, а позивали перед їх власного пана (B o b r z y ń s k i, там же, стор. 169, 170). Правда, такої сеймової ухвали, де би селян зовсім виключено від добродійства права, нема, але в судах виробився звичай не приймати від селян скарг на їх панів. Уже в 1518 р. в Кракові королівський асесорський суд відправив селян, що прийшли скаржитися на свого пана, заявляючи, що селяни не повинні позивати своїх панів перед короля (B o b r z y ń s k i, там же, 170).

Таким робом уже коло 1520 року в Польщі було довершене те, що творило головну основу панщини; селянин був прикріплений до землі, не міг із неї рушитися без волі пана, платив панові данину грішми і мусив безплатно робити на панському лані. «Від пана виключно залежало,— пише М. Бобжинський,— чи й коли захоче звільнити підданого з підданства, або перенісся до міста чи перебрався деінде; від пана залежало, які підданські тягарі, чинші чи роботизни наложить на підданих і в якім розмірі. За кривди, рани і вбійство селянин або його сім'я не могли скаржити свого пана. Таким способом підданство сільського люду зробилося законом, хоч сього не затверджувала ніяка державна власть. Адже ж пани самі мали рівночасно в своїх руках усю законодатну власть» (M. B o b r z y ń s k i, там же, 171).

Справді, дійшовши так далеко, вже не було куди йти далі. Пізніші польські постанови про селян уже не потребують посувати справи наперед, а тільки ставлять неволю селянства в яркішім світлі. По смерті остатнього Ягайлона* в ухвалах т[ак] зв[аної] конфедерації 1573 р. бачимо образ цілковитої неволі польського хлопа: шляхта вже присвоїла собі право не тільки вповні розпоряджати маєтком і особою хлопа, але також судити й карати його і то не тільки в справах світських, але і в духовних. Хто би переховував у себе втікача-хлопа, мусив платити величезну грошову

кару (300, пізніше 1 000 гривен); а хто би не хотів віддати його властителеві, той був винятий з-під права, т. є. тратив усі права маєткові й політичні. Селянин не міг свідчити в суді, не міг заключити ніякого правного акту, не міг жалуватися на шляхтича, не міг бути ніяким урядником, не мав ніяких прав політичних. Шляхтич міг хлопа вигнати з грунту й хати, продати, скалічити і навіть убити безкарно[1]. Тільки коли шляхтич зранив ч у ж о г о хлопа при роботі або напав його в хаті, платив 10 гривен зараненому, а 10 гривен його пану; за вбійство чужого селянина платив подвійну ціну. Се було постановлено конституцією 1576 р. Та вже 1581 р. вельможним законодавцям ся ціна за панське «бидло» видавалася занадто низькою і вони підвищили її на 30 гривен — 15 сім'ї вбитого, а 15 — пану (Volumina legum., II, 1012). А 1631 р. підвищено ціну за вбійство чужого хлопа на 100 гривен (Vol. leg., III, 681). Розуміється, се був закон тільки для панів; для хлопів була інша справедливість. Хлоп, коли вбив другого хлопа, підпадав карі смерті по закону з 1581 р. (Vol. leg., II, 1012). Недаром польський письменник XVI віку Андрій Фрич Моджевський* пише: «Говорю про неволю, якою пани обтяжили селян. Продають їх, як худобу; коли пан захоче, то змушує хлопа, аби вступився зі своєї посілості, зі своєї землі. Шляхта називає селян і поспільство звичайно собаками. Раз у раз чуєш найбезстидніші голоси: х т о в б ' е х л о п а, т о т а к, я к б и в б и в п с а».

В нашій Червоній, нині Галицькій Русі перехід від старих руських порядків до тих польських, які зложилися твердо вже під кінець XVI віку, відбувався помалу. Руські порядки не були змінені відразу, але обік них звільна насаджувано інші, що помалу приглушували старі. Багатство свобідних земель, лісів, полонин приваблювало до нашого краю з усіх боків осадників, що приносили сюди також свої «права». Панами в краю були поляки, і вони підлягали польському праву. По містах оселилися німці на «німецькім» праві. В горах і по Підгір'ю були, здається, ще від руських часів села, осаджені на «волоському» праві, а головна часть людності — русини — підлягала руському праву. Жиди судилися своїм правом, вірмени — своїм,— одним словом — була правдива вавілонська змішанина правних порядків.

---

[1] J. B. O s t r o w s k i. Badania, V, 35.

Як же ж жилося хліборобській людності серед такої многоти прав? У початку XV віку і ще й геть пізніше бачимо в Червоній Русі двояку хліборобську людність — свобідну й несвобідну. Несвобідні люди діляться на два розряди: невільників і так званих каланників; свобідні, або кметі, були також двоякі: данники й люди служебні. Хоча польське праводавство вже в XIV віці не знало невільництва, то в Червоній Русі невільники були ще геть у XV віці. Правда, торгу невільницького тут не було, але невільників можна було держати і спроваджувати до краю. Невільники стояли під руським правом, котре признавало невільництво. Поляк, католик не міг бути невільником; польське право йшло навіть далі і признавало, що християнин не міг бути невільником, але поляки в Червоній Русі радили собі так, що русинів, православних, не признавали християнами. Невільників дуже часто держали жиди; вони часто перепродували їх і набували за невиплату довгів.

Другий відділ невільних людей — то були каланники[1]. Се були хлібороби, прикріплені до землі. Вони не мали права покидати свого житла, зрештою мали своє господарство, могли набувати й продавати свою власність, провадити процеси, хоч не самі, а через повновласників. Зате вони були обов'язані робити на пана, відбувати «тяглу» службу. Каланники жили тільки в королівських або церковних маєтностях. Правдоподібно се були люди, котрих колись татари набрали в неволю і пооселювали в сусідстві своїх кочовищ та кріпостей, аби їм достарчали хліба.

В подібнім положенні була ще одна купа невільних людей, що їх звали ординцями. Вони також жили в королівських селах (у Солонці та Жиравці коло Львова і Хоховеві коло Галича), також не мали права вільного переходу й мусили достарчати підвод для королівської потреби. Та права їх були трохи більші від прав каланників; вони могли набувати й продавати також землю, свідчити в суді, мали свою громадську самоуправу (громада в них називалася «орда») і стояли під завідуванням королівського старости. Панщини вони не робили, а тільки возили королівську пошту. Тож не диво, що з часом, коли сусідня люд-

[1] Се слово заховалося й досі в устах люду на Підгір'ї (я чув його в Дрогобицькім пові[ті] в значенні бідного господаря; каланити — бідувати).

ність підпала під польські підданські закони, положення тих ординців було дуже корисне, і львівські старости довго силкувалися наложити на них те саме ярмо, яке двигала решта людності.

Села, що лежали близько замків і укріплених міст, ділилися на сотні. Люди в тих сотнях називалися сотними людьми і мусили «відбувати службу» при замках — достарчати підвід, відбувати сторожу, оброблювати поле, сповняти всякі послуги в замку. Вони також не мали права вільного переходу, і з часом їх положення стало дуже лихе, коли первісна замкова послуга перемінилася на щоденну панщину.

Всі ті купи невільних людей жили під руським правом, що допускало невільництво. Та при тім руське право де в чому було корисне для людності, бо давало громаді значну самоуправу; вона сама вибирала собі голову, тіуна або отамана, сама розділювала землю між поодинокими членами громади, сама (вічем, а не через вибраних урядників) розсуджувала свари між своїми членами і разом відповідала за кожного свого члена перед посторонніми панами та перед властями. Для того руська людність не хотіла покидатися руського права. Але шляхті воно було не до смаку, і вона оселювала чимраз більше осад чи то на волоському, чи на німецькім праві. В тих оселях порядки були зовсім інші. В селах на німецькім праві головою (сотником) був або сам пан, або хтось, кого він назначив; громада не мала вибору, а тільки добирала йому до помочі лавників. Солтис судив своїх підвладних селян і розділював між них тягарі. Розуміється, що такий устрій був дуже на руку шляхті, бо позволяв їй найшвидше заводити по селах такі підданські порядки, які були в Польщі. От тим-то не диво, що від 1435 р., коли в Червоній Русі заведено польське право і польські суди, до кінця XV віку число осель на німецькім праві все збільшується, поки вкінці зовсім не пропали невеликі решти староруського вічевого порядку по селах і не запанувало обік панщизняних тягарів також панське (домініальне) судівництво.

Те саме було й із селами, осадженими на праві волоському. Здається, що першими осадниками в тих селах були волохи — вівчарі, пастухи. Ті села поставали в гірських сторонах, де були великі ліси та полонини, а поля під хліб мало. Селом порядкував вибраний князь; кілька сел творило край, що стояв під кермою крайника.

Два рази до року всі селяни з цілого «краю» сходилися на віча (збори), судили свої спори, зносили чинші та данини. Панщини вони не робили.

Так само не робили панщини й свобідні селяни, кметі, що жили в так званих дворищах. Правда, через королівські надання земля, котру вони посідали колись, тепер була власністю панів, і вони мусили від неї платити чинш. Але поза тим вони були зовсім свобідні, могли переходити з місця на місце; притім не треба забувати, що пустої землі було тоді дуже багато, так що кождий міг займати її, кілько лише міг обробити. Та з часом перехід кметів із місця на місце робиться чимраз труднішим, обшир дворищ через поділ зменшується, тягарі ростуть, і вже в XV віці багато вільних кметів добровільно записується чи то в ординці, чи навіть у каланники, поки в XVI віці всіх їх не зрівняло одно важке підданство[1].

Від того часу доля наших селян була тяжка, одностайна. Лиш зрідка траплялися проблиски такі, як козацькі війни, коли селяни тисячами підіймалися проти панів. Ті проблиски були короткі і не принесли селянству ніякої пільги. Зміна настала аж до упадку шляхетської Польщі.

III. ГАЛИЧИНА ПІД АВСТРІЄЮ. МАРІЯ-ТЕРЕЗА* І ЙОСИФ II*

В 1772 році Польщу розібрано, хоч наразі ще не всю: Австрія, Росія і Прусси взяли по доброму кусневі краю, решту полишено польському королеві. Австрія дістала Галичину майже в такім об'ємі, як тепер.

В Австрії панувала тоді цісарева Марія-Тереза. Вона зразу не хотіла мішатися до розбору Польщі, та улягла намовам прусського короля Фрідріха II*. Кажуть, що вона з слізьми в очах підписувала декрет на розбір Польщі.

Перша дуже важна постанова, яку новий австрійський уряд видав по забранні Галичини, була та, що скасовано старий польський спосіб воювання, так зване pospolite ruszenie[2]. В Польщі шляхта тільки собі самій присвоїла право носити оружжя і йти на війну; вона воліла довести

[1] Про все те просторо й докладно сказано в книжці: И. А. Линниченко. Черты из истории сословий в Галицкой Руси XIV—XV. Москва, 1894; а також: М. Грушевський. Історія України-Русі, т. V, стор. 107—221.

[2] Загальне ополчення *(польськ.)*.— *Ред.*

Польщу до упадку, ніж допустити до утворення регулярного війська, бо се було би значило дати підданим оружжя в руки, а се було би з часом мусило повести й до надання підданим більших прав, більшої свободи. Отже, перша постанова австрійського уряду підтинала в самім корені той шляхетський порядок. Замість виключно шляхетського війська мало бути заведене військо з охотників, навербованих і оплачуваних із державної каси: дотеперішній обов'язок шляхти до pospolitego ruszenia перемінено на грошовий податок, так звану контрибуцію. Се була перша важна постанова, видана ще в грудні 1772 р., перша діра, проламана в мурі старих польських панщизняних порядків. Тою дірою поплили нові і щораз нові хвилі, грозячі в першім розгоні зовсім розмити дотеперішню хлопську неволю[1].

Аби відповідно розложити військову контрибуцію на всіх шляхтичів, мусив уряд знати їх заможність, їх доходи. І ось патентом із 22 грудня 1772 року наказано всім дідичам, аби якнайдокладніше посписували всі грунти свої і своїх підданих, їх повинності в роботизні, чиншах і данинах, одним словом, усе, що може вплинути на вимір податку. Мав уряд чимало клопоту з панами, поки постягав ті описи, та вкінці таки їх постягано і зложено докупи; вони називаються основними інвентаріями (Stock-Inventarien) і були вихідною точкою при всіх дальших змінах, а також при спорах між громадами й підданими задля панщини[2].

Як бачите, уряд зразу не тільки не змінював ні в чім старих панщизняних порядків, але навіть немовби тихцем позволив дідичам повписувати в ті інвентарії такі тягарі на хлопів, які самі хотіли. Інвентарії мали робити самі пани, без контролю уряду, і деякі пізніші польські письменники виразно б'ють за се на австрійський уряд і кажуть, що він властиво погіршив долю підданих, бо в тих «шток-інвентаріях» пани повписували собі такі роботизни, данини та оплати, яких уперед ніколи від селян не мали і до котрих тепер при помочі уряду могли їх присилувати. Зараз побачимо, що ті закиди зовсім неоправдані.

---

[1] Moritz Drdackiv. Ostrow. Die Frohnpatente Galiziens, 138; Klunker. Die gesetzliche Unterthansverfassung in Galizien, II, 106.

[2] Klunker, II, 106—107; Ostrow, 138.

Уряд знав дуже добре, що в тих панських інвентаріях може бути багато неправди, можуть бути хлопські тягарі подані більші, ніж були вперед, а проте панські доходи менші, ніж були направду. От тим-то видано 25 лютого 1774 р. новий патент, котрим завізвано панів до щирого і правдивого зізнання (фасії) своїх доходів, а тим, котрі би сього не зробили, загрожено карою. Та правдиве фасіонування доходів — се була здавен-давна для польської шляхти така річ, котрої вона не любила гірше хріну. Минав рік 1774, а фасій або зовсім не було, або понадсилано зовсім фальшиві. Патентом із 17 грудня 1774 р. дано всім панам іще три місяці часу до намислу, аби визнали правду; певна річ, що чимало панів було дотклив покараних за фальшиві фасії. На підставі тих двох документів, шток-інвентаріїв і фасій, заведено патентом із 8 цвітня 1775 року рустикальний податок для Галичини. Сі два документи були також підставою до означування підданських повинностей. Та й то не виключною підставою[1].

Патентом із дня 5 січня 1781 р. постановлено, що тільки такі шток-інвентарії мають мати повну важність, проти котрих піддані від самого початку австрійського панування не підносили ніяких жалоб і котрі подано згідно в шток-інвенваріях і в пізніших фасіях. Коли ж селяни жалуються на новоналожені тягарі і можуть старими, ще з польських часів, інвентаріями або іншими документами доказати, що давніше такого тягаря не поносили, або коли пан вимагає від селян більше, ніж сам подав у фасії 1774 р., то сей новий тягар мусить бути скасований.[2] Та се був тільки перший крок до обмеження панської всемогучості. Правда, поки жила цісарева Марія-Тереза, все йшло неначебто по-давньому; селяни робили по шість днів на тиждень, мучилися на далеких фірманках з панським набором, терпіли тисячні знущання від панів і їх підручних урядників. Виданий 3 червня 1775 р. патент, котрим цісарева упоминала панів, аби поводилися по-людськи з підданими і не вимагали від них більше понад те, що стоїть приписано в інвентаріях[3], не міг мати ніякого значення, бо був занадто загальний. А до того ще цісарева в інших патентах (н[а]пр[иклад], з

---

[1] K l u n k e r, II, 110—115; O s t r o w, 138—139.
[2] O s t r o w, 137—138; K l u n k e r, II, 115—116.
[3] І. З а н е в и ч. Літературні стремління галицьких русинів [з] 1772 р. до 1872 («Житє і слово», I, 212).

10 марта 1774 р.) виразно давала до пізнання, що не думає ні про яку глибшу зміну підданської долі, упоминала підданих, аби покірно й послушно відробляли панщину і сповнювали наложені на них повинності, а лінивим і непокірним грозила тяжкими карами[1]. Щоправда, вона сама в своїх приватних добрах у Чехії та Моравії поперемінювала селянам панщину та чинші, але при тім казала виразно голосити, що робить се тільки як дідичка в своїх власних селах, а не як цісарева, значить, не для цілого краю. Але селяни в Чехії та Моравії не хотіли сього розуміти. Пішла чутка, що цісарева зовсім дарувала панщину, але пани й урядники сховали се цісарське розпорядження. Через те в многих повітах дійшло до розрухів і бунтів, котрі треба було втихомирювати силою оружжя. Отсе й знеохотило цісареву під кінець життя до всяких перемін у підданських відносинах[2].

Та ось 1780 р. Марія-Тереза вмерла і панування обняв її син, знаменитий цісар Йосиф II. Він уже довго перед тим, іще від 1765 р., обік своєї матері завідував справами держави, об'їхав пару разів усі краї і старався пізнати їх стан і потреби. Він був перейнятий просвітними, поступовими думками свого часу і сильно вірив у те, що самовладний, просвічений монарх силою своєї волі та державної власті може підняти всю суспільність на вищий ступінь розвою. Відповідно до тодішньої політичної науки, Йосиф II уважав хліборобство головним багатством краю, а стан селянський найважнішим станом, тим, що своєю працею годує і збагачує всі інші. І він постановив собі зробити все, що можна, для піднесення сього стану. Гарячий і відважний, люблячи завсігди йти просто до мети, він зараз на початку свого самостійного правління письмом до надворної канцелярії з д[ня] 23 цвітня 1781 р. заповів, що його мета «знести в цілій державі підданське невільництво і запровадити умірковане підданство»[3]. Насамперед се мало статися в Чехії та Моравії, і хоча пани не дуже тому були раді, а навіть урядники надворної канцелярії не дуже за сим тягли, вийшов уже 1 падолиста 1781 р. цісарський патент, котрим знесено підданське невільництво.

---

[1] Заневич, там же, 211—212.

[2] Grünberg. Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich — bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, т. I, стор. 277—278.

[3] Grünberg, там же, I, 282—283.

Користі, які давав сей патент селянам, були ось які:

1. Піддані повинні були й надалі слухати своїх дідичів, але відтепер могли женитися без дозволу дідича, а тільки завідомивши його, а дідич повинен був безплатно засвідчити се карточкою.

2. Підданому вільно буде без дозволу дідича віддавати дітей до ремесла й до шкіл.

3. Підданий може шукати собі заробітку де хоче, а тільки має мати відпустку від дідича, котру той повинен йому дати безплатно.

4. Дідич не може силою брати дітей свого підданого до своєї послуги; тільки такі сироти, що не мають ні батька, ні матері, повинні за звичайну заплату служити в дворі щонайбільше три роки[1].

Сей патент видано й для Галичини 5 цвітня 1782 р.[2]; се був перший важний крок по дорозі до тих основних змін, які задумав перевести Йосиф II. Ще перед тим патентом із д. 20 падолиста 1781 р. він постановив тимчасово, що панщина не може виносити більше, як три дні на тиждень[3]. Д[ня] 16 червня 1786 р. вийшов знаменитий Йосифів панщизняний патент, котрим сей тимчасовий стан перемінено на постійний, подано докладно довготу робочого дня (літом 12, зимою 8 годин), заборонено один день панщини ділити на два, два до пів вироблені дні складати на один, накладати на одну родину разом пішу й тяглу панщину, перемінювати пішу роботу на тяглу або тяглу на пішу з більшим числом осіб, ділити супряг тяглої панщини надвое, завдавати підданим якийсь певний розмір роботи (н[а]пр., маєш стільки зорати, скосити чи зжати). Від тяглої панщини мали бути піддані звільнені в часі зарази на худобу. Комірники мали робити 12 днів у рік, щомісяця не більше як один день; комірники старші понад 60 літ, каліки та вислужені вояки мали бути вільні від панщини. Панщину треба було щотижня в неділю заповідати згори на цілий тиждень, аби підданий знав, коли має час для свого господарства. Зимові панщизняні дні не сміли лишатися на весну або на літо; коли підданий з власної вини пропустив день роботи в тижні, мав його відробити в слідуючім тижні. Коли підданий мав панщини не більше, як 52 дні в році,

---

[1] Grünberg, I, стор. 286.
[2] І в. Заневич, вказана праця («Житє і слово», I, 355).
[3] Klunker, II, 129.

то пан не смів жадати від нього більше, як один день у тижні. При далеких фірманках пан повинен підданому всі потрачені дні відчислити від панщини, надто дати йому стравне для нього і для худоби і гроші на рогачки, пороми і т. і. Надто не повинен один підданий у році їздити більше як 40 миль дороги. Пан може жадати від підданих, аби переходили на роботу з одного фільварка на другий, але не надто далеко; та він не міг визичувати своїх підданих, аби робили панщину кому іншому. Нічна варта при дворі мала бути вчислювана до панщини. Пан не міг силувати підданого, аби окупував свою панщину грішми, але такий окуп за обопільною згодою і з повідомленням окружної власті був дозволений. Коли підданий мав подвійну панщину, дідичеві й попові, то обі разом не могли виносити більше, як три дні в тижні. Пан не смів силувати підданого до жодних інших робіт ані данин понад ті, які були приписані сим патентом, хоч би вони стояли в давніших інвентаріях. Пан ні за що в світі не міг ділити підданських (рустикальних) грунтів ані розпоряджатися ними, не міг силувати підданого до жадної роботи понад те, що приписано в патенті, навіть за заплатою. Громадських шарварків, зібраних для направи доріг, мостів та гребель пан не міг уживати до своєї польової роботи; так само не міг силувати підданих до двірської служби ані за панщину, ані за самовільно встановлену плату, але мусив їм платити відповідно до добровільної згоди. В кінці патент остро забороняє всякі звичаєві, в інвентаріях не записані роботи та дачки, котрими пани та їх служба гнобили підданих — а був їх довжезний ряд (§ 47—48); назву тут лиш деякі з тих заборонених старопольських звичаїв: к о м і р н е — платив підданий за комірника, що жив у його хаті; с о л ь о в е — платилося панові від кождої топки купленої солі; ч о п о в е — платилося від кождої бочки купленого пива чи горілки; м і р к о в е — платив підданий гайдукові, що перемірював збіжжя, яке підданий привіз панові за чинш; в а г о в е — підданий мусив у дворі важити свій тютюн і овочі і давати з того панові десятину, а гайдукові — за вагу; т о р г о в е — платив підданий від кождої фіри, що їхала на торг зі збіжжям, овочами, сіном, горшками й склом; в и б о р о в е — платила громада панові за те, що вибирав для неї війта й присяжних; с в я т о ч н е — дарунки для панських офіціалістів; г а й д у ч н е — датки для панської служби. Далі зніс патент примус горілчаний, т[ак] зв[ані] к у н и -

ц і, т. є. дарунок для пана за дозвіл підданому взяти шлюб. У кінці остро заборонено панам, аби, розсуджуючи свари між підданими, не сміли накладати на них грошових кар. Переступлення тих заказів називалося у т и с к о м або з-латинська п р е г р а в а ц і є ю, і остатній параграф патенту постановляє, що котрий пан сього допуститься, буде змушений повернути підданому його кривду подвійно або й потрійно[1].

Перший раз тут від непам'ятних часів прийшлося польським панам побачити границі своєї власті та порозуміти, що за переступлення тих границь по голівці не погладять. Перший раз посторонні очі заглянули так глибоко в їх «домашню справу», т. є. в їх відносини до підданого — хлібороба. Можна зрозуміти, що пани не дуже тому були раді.

Та цісар Йосиф не зупинявся на половині дороги, а поступав чимраз далі. Швидко по виданні першого патенту настиг другий: 17 серпня 1786 р. вийшов надворний декрет про судівництво по селах, котрим доповнено давніші патенти про сю справу, а власне з д[ня] 1 вересня 1781 р. про поступування при спорах між підданими й дідичем і з д[ня] 24 червня 1784 р. про те, що судівництво для селян має бути безплатне[2]. В усіх тих патентах важне те одно, що селянинові дано можність жалуватися на кривди, хоч і утруднено йому ті жалоби дуже значно. За польських часів селянин не міг ніде жалуватися, для нього не було ні суду, ні права. Друга важна річ отсих патентів була та, що в справах, що доторкали цілої громади, закон позволяв селянам вибирати депутатів і давати їм повновласть до ведення громадського процесу; се були так звані п л е н і п о т е н т и. Вкінці, третя важна річ була та, що хоч і полишено дідичеві право судити дрібніші справи своїх підданих, але рівночасно зажадано від нього доказу, що зуміє судити по закону, зажадано невеличкого е к з а м е н у. Коли ж дідич такого екзамену не здасть (ну, а котрий же дідич захотів би був тоді покрити себе вічним соромом і здати екзамен?), у такім разі він мусив держати й оплачувати екзаменованого суддю, так званого ю с т и ц і а р і я, або попросту м а н д а т о р а. Такий мандатор був, як то кажуть, ні рак, ні риба, ні державний урядник, ані приватний урядник, а сього й того потроху. Держава екзаменувала

[1] O s t r o w, 137—185. Порівняй того ж Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Wien, 1842, I, 235—274.

[2] O s t r o w. Die Frohnpatente Galiziens, 211—243.

його і признавала відповідним на уряд, а потім пускала: шукай собі місця, де хочеш. Пан приймав його, оплачував і міг відправити, та проте він за сьоє урядування відповідав не перед паном, а перед урядом, і уряд міг також карати або зовсім усунути його. Як бачимо, становище мандатора було дуже трудне. Треба було догодити і пану, й урядові, що тоді жили з собою, як пес із котом. Не диво, що ті мандатори лишили по собі серед нашого народу дуже лиху пам'ять, хоча між ними були й щирі та розумні і на свій час поступові люди. Та не треба забувати, що через заведення мандаторів Йосиф II зробив дуже важну щербу в давніх панських привілеях: відібрав панам із рук судівництво над хлопом. І хоча закон наказував, що в разі кривди від пана або від його слуг селянин попереду усього мусить іти зі скаргою до того самого пана, а тільки тоді, коли би йому тут не зроблено справедливості, може удатися до циркулярного уряду, то направду хлоп із усякою скаргою йшов насамперед не до пана, а до мандатора. Правда, мандатор аж надто часто готов був робити так, як того вимагала панська користь; але при тім він мусив оглядатися на закон і на уряд далеко більше, ніж сам пан, бо знав, що панові уряд не швидко допече, а йому може дуже швидко доїхати кінця.

Та все те досі зроблене було тільки малим початком того, що думав зробити цісар. Йому хотілося бачити Австрію державою одноцільною, розуміється, німецькою, з однаковими скрізь установами, під кермою необмеженої волі монарха; він був, як кажуть по-книжному, централіст і автократ. Він бачив добре, що шляхта в кождім краю має свої окремі спомини, окремі змагання, покликається на окремі давні привілеї. Тільки селянство, поневолене, притиснене й кривджене,— так думав цісар, — має скрізь однакові інтереси і може подати тривку підпору для його політичних змагань*. Треба, значить, опертися на селянстві, допомогти йому до свобідного розвою й скріплення, а задля сього вкоротити руки шляхті, а тоді й політичну ціль можна буде осягнути.

До сього вели, на думку Йосифа II, дві дороги рівночасно: регуляція оподаткування грунтів і регуляція відносин між панами та підданими.

Як перші виломи в старопольських порядках зробив австрійський уряд із чисто скарбових, податкових причин,

так і тепер зміна податкових порядків мала служити основою дальших, безмірно важних перемін у цілім суспільнім порядку. Давній податок, званий контрибуцією, показався зовсім недостаточним; його стягали самі домінії, розуміється, кривдячи при тім не раз підданих, а їх власні фасії були переважно фальшиві. І от цісар задумав замість контрибуції запровадити загальний податок грунтовий, котрий з додатком домового чиншу по містах мав бути одиноким безпосереднім податком у державі, «бо,— писав цісар ще 1783 р.,— земля, котру природа дала чоловікові для удержання,— се одиноке джерело, з котрого все випливає і до котрого все назад вертається, і котре по всі часи лишається тривке й незмінне». Ремесла й фабрики мали бути вільні від податку. Грунтовий податок мав опиратися вже не на панських фасіях, але на докладнім помірі всього управного грунту і на пізнанні всіх доходів, які він дає. Патентом із 30 цвітня 1785 р. цісар установив по всіх краях комісії для доконання помірів і оцінок доходу. Аби влегшити роботу, він велів не вдаватися в обчислювання чистого доходу, але подати наразі тільки гуртовий (брутто) дохід із грунтів. Сей перший у Австрії катастральний помір тривав 4 роки і був уже скінчений восени 1789 р. Хоч і який він був недокладний, а все-таки виказав, що при дотеперішнім оподаткуванні підданські грунти подані були більше-менше вірно, але своїх власних, домініальних грунтів по всіх австрійських краях п а н и з а т а ї л и м а й ж е ц і л у т р е т и н у[1].

Від д[ня] 1 падолиста 1789 р. ввійшло в життя нове оподаткування. Обчисливши весь виказаний гуртовий дохід із грунту, цісар постановив так: грунт має служити хліборобові поперед усього до власного удержання і людського життя; тільки з того, що лишиться понад се, може брати одну часть держава, а одну — дідич. Цісарський патент із д[ня] 10 лютого 1789 р. поклав тут таку міру: з кождих 100 ринських гуртового доходу 70 повинно лишитися селянинові на кошти власного удержання і на господарство, 12 2/9 має брати держава як рустикальний податок, а 17 7/9 має брати дідич як вартість панщини і всіх підданських данин. Податки мав стягати не дідич, а війт, і віддавати їх окружному поборцеві[2].

[1] Grünberg, там же, I, стор. 315, 317, 338.

[2] Заневич, вказана праця, «Житє і слово», IV, 399; Grünberg, вк. кн. I, 322, 323.

Нема що й казати, що ся Йосифінська «регуляція податкова» викликала серед шляхти цілої Австрії величезну бурю. Тут уже було не до жартів! Цісар не обчищував уже панщизняне дерево з хробаків та гусільниць, не відтинав сухі гілки та погані парості, а прикладав сокиру до самого кореня. Не досить, що оподаткування рівномірно дотикало панів і підданих, але головна основа панського добробуту— панщина і хлопські данини — була страшенно вменшена. Досі пани в Галичині зовсім інакше міряли! На 100 ринських гуртового доходу з підданської землі вони лишали підданому на життя й господарство 20, а собі брали 80! Не о много ліпше було й по інших краях, так що Йосифінська регуляція податкова, нібито не торкаючи основ панщизняного порядку, відразу зменшила розмір панщини на четверту чи навіть п'яту часть.

Та головна основа регуляційного патенту з д[ня] 10 лютого 1789 р. йшла ще далеко дальше. Сей патент — то найважніше, найсміліше, справді революційне діло Йосифа II; ним знесено зовсім панщину*. Обчисливши податкову повинність підданих на гроші, патент пише далі: «Гроші мають бути надалі одинокою мірою й формою підданських повинностей. Панщизняна робота, осипи й данини натурою для найбільшої часті селянства, то є для всіх тих, що платять понад 2 ринські грунтового податку, мають бути скасовані й перемінені на грошову данину. Тільки комірники й халупники, що платять менше як 2 ринські податку, лишаються далі при панщині». Так само й ті чиншівники або панські слуги, що сиділи на панських (домініальних) грунтах, не підпадали під приписи сього патенту. Хлопські (рустикальні) грунти мали назавсігди бути різко відділені від панських, і пан не смів ні в якім разі ані п'яді рустикального грунту прилучити до свого[1].

Тепер уже не самі пани, не самі вищі урядники повстали проти цісаря; декуди силкувалися пани підбунтувати проти сього добродійства навіть селян. Дурили селян, що цісарський уряд зруйнує й повикидає їх з грунтів, бо буде жадати від них грошових данин, а пани не дадуть їм ніякого зарібку. Та все те не було би ні на що придалося, бо селяни добре розуміли свою користь. Але доля судила інакше. Ледво чотири місяці минуло по виданні сього патенту,

[1] Grünberg, там же, I, 323—325.

а вже цісар Йосиф II умер. З ним умерли й його постанови, з ним на цілих 50 літ завмерла й поправа хлопської долі.

Із діяльності Йосифа II для добра галицького селянства зазначу ще заснування громадських шпихлірів. Це в р. 1782 якийсь урядник Юрій Косович подав цісареві письмо, аби ті кари, які наложено на панів за кривдження підданих, не давати підданим до рук, бо вони їх змарнують, але зужити їх на заснування громадських шпихлірів. Галицька губернія, у котрої цісар запитав поради в тій справі, була сьому противна, та цісар декретом із 31 серпня 1782 р. наказав губернії ще раз застановитися над нею[1].

Тим часом цю справу порушено в 1783 р. на шляхетськім становім сеймі, і з поручення сейму подав якийсь Ладомирський внесок на закладання шпихлірів по селах для підмоги підданим у часі переднівку або голоду. І сим разом губернія силкувалася бодай проволокти справу, бо від себе писала цісареві, що се думка дуже добра, але з її виконанням треба здержатися аж до заведення обіцяного грунтового податку. Цісар у декреті з 11 марта 1784 р. ніби згодився з сим, але зараз же 1 червня 1784 р. написав постанову, аби губернія приступила зараз до закладання шпихлірів. Правда, закладання не мало бути примусове; уряди повинні були починати з тих місцевостей, де вже були якісь фонди, а поперед усього з дібр камеральних. Перші шпихліри ще того ж таки 1784 р. заложено в Дрогобичі і в Самборі.

Немов прочуваючи, що його великі плани увільнення хліборобського стану з тяжкої вікової неволі не швидко ввійдуть у життя, цісар Йосиф розпорядженням з 12 цвітня 1787 р. наказав панам, що мусять у разі неврожаю, голоду або тяжкого переднівку ще й зі свого боку запомагати селян, і ніякі викрути не могли дідича увільнити від сього обов'язку, «котрий вони,— по словам цісаря,— винні самим собі і своїм підданим»[2].

Отсе в коротких словах показано найважніші постанови й праці сього великого та нещасливого цісаря для влегшення долі підданих. У всіх тих працях він стояв сам, не знаходячи помочі ані співчуття ні між панами, ні між

[1] Karl Prociński. Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindespeicherfonds in Galizien, рукопис бібліот[еки] Оссолінських у Львові, ч. 2866.

[2] Klunker, II, 97.

урядниками. Навпаки, одні й другі робили що могли, аби знеохотити його та захитати в його постановах. У книжках, друкованих за границею, австрійські шляхтичі й урядники називали цісаря раз неуком, то знов комуністом і революціонером, котрому забаглося «всі гори порівняти». Та Йосиф II не дбав про те, йшов непохитно своєю дорогою, кермуючися двома провідними зорями, що світили йому з молодості: р о з у м о м і л ю б о в ' ю д о л ю д е й. Не диво, що й наш народ досі не забув про нього і оповідає про його розумне та чоловіколюбне поступування з підданими. Думаю, що й отсе оповідання про великі праці й постанови Йосифа II не зменшить, а радше оживить пам'ять нашого народу про сього великого монарха.

IV. ТЯЖКІ ЧАСИ 1790—1835 рр.

Смерть Йосифа II була великим нещастям для Австрії, а особливо для підданого селянства.

Патент про знесення панщини, виданий д[ня] 10 лютого 1789 р., мав війти в життя тільки від 1 падолиста 1790, та Йосиф II не дожив того дня. Він умер д[ня] 20 лютого 1790 року. Його брат і наступник Леопольд II*, що досі жив у Італії, ще з Флоренції, перед своїм приїздом до Відня, казав оголосити для заспокоєння затривожених шляхтичів, що відкличе Йосифові постанови і приверне назад такі порядки, які були за Марії-Терези[1]. Відітхнула шляхта, бачачи, що новий монарх не хоче йти слідами свого покійного брата, і почала вже острити собі зуби не тільки на поворот того, що стратила під Йосифом, але на скріплення й розширення своєї власті.

Леопольд II скоро прибув до Відня, велів зараз по всіх краях поскликати шляхетські сейми, котрих Йосиф II не скликав ніколи. Ті сейми мали висловити бажання «країв» повибирати депутації і прислати їх до Відня для спільної наради з цісарем. І хоч цісар виразно наказав, аби сейми й депутації зайнялися тільки справою Йосифінського грунтового податку та зміни панщизняних відносин, то шляхта на тім не стала, а висловила таку купу своїх сердечних бажань у всіх питаннях державного життя, що коли би цісар був захотів усе те сповнити, був би мусив пересипати цілу Австрію що до одної цеголки і завернути історію взад не о 40, але о 100 або й більше літ. В панщизня-

[1] G r ü n b e r g, там же, I, 348.

них справах вони жадали скасування всіх Йосифових змін і регуляцій і задержання панщини в такім розмірі, як була за Марії-Терези. Ніхто, крім панів, не смів би посідати млинів, броварів і шинків; панам мало бути вільно бити підданих буками як до вподоби, тільки число буків мало бути записане в протоколі; панам мало бути вільно викидати з грунту таких підданих, котрі на панське жадання не захочуть викупитися з панщини; грунти по безпотомних підданих мали переходити на власність панів, а не, як приписав був Йосиф, на власність держави; такси, які досі побирала держава при перенесенні підданської власності з батька на сина, гроші, які давала держава підданим за форшпани, такси за шлюбні дозволи й ті, які побирано від підданих при увільненні з підданства (в разі переселення до міста) — все те мали би побирати двори. Надто домагалася шляхта, аби циркулярні уряди на кожде жадання дідича давали йому військову асистенцію для втихомирювання й застрашування підданих і витискання від них данин, а з другого боку, аби ті самі циркулярні урядники менше опікувалися підданими, не їздили так часто по селах, не контролювали того, що робиться по домініях, не ширили між хлопами невдоволення, не намовляли їх до вношення скарг, до бунтів та до «обридливої» непокірності[1].

Сього новому цісареві було-таки забагато. Він зніс остатній патент свого брата з 10 лютого 1789 р. і більше нічого. Всі інші жадання шляхетних лицарів бука й нагайки він кинув під стіл. Та й той патент цісар зніс не радо; він боявся, що селяни почнуть бунтуватися, особливо в краях більше розвитих, як у Чехії та Моравії. Селянство справді починало декуди буритися і грозити, так що й панам зробилося страшно, і чеський сейм, домагаючися скасування Йосифінських установ, заявив виразно, що сам уложить і піддасть цісареві під розвагу свій власний, справедливіший план переміни панщини[2].

Цісар узяв їх за слово і в патенті з 9 мая 1790 р. висловив бажання, аби дідичі старалися якнайбільше підданих увільнювати від панщини за добровільним окупом. Та цісар не вірив шляхті і хоча в тім патенті запевнював її, що панщизняну роботу признає першим і головним обов'язком

[1] Grünberg, там же, I, 349, 353.
[2] Grünberg, там же, I, 553.

підданих, то рівночасно тайним циркуляром наказав урядам, аби в кождім разі, скоро тільки піддані зажадають викупу панщини, уряд зараз переводив такий викуп навіть проти панської волі. Шляхта в крик! Почала нарікати на дволичне поступування уряду. Уряд пробував зацитькувати її, але далі робив своє. А коли по деяких селах селяни починали буритися і шляхта зажадала проти них війська, упімнув її цісар делікатно, що «треба трохи попустити хлопам, хоч би й з маленьким посвяченням своїх інтересів, тим більше, що при теперішніх відносинах держава не може дати дідичам достаточної військової помочі». А 22 липня 1791 р. цісар виразно упімнув чеський сейм, аби вже раз предложив йому обіцяний перед роком план викупу панщини»[1].

Розуміється, шляхта й не думала про такий план і тільки просила цісаря, аби не рушати більше тої дразливої й небезпечної справи, тим більше, що й так революційні думки ширяться по краю і грозять усьому громадському порядку. Цісар Леопольд думав було взятися сам до сеї справи, та й його постигла передчасна смерть д[ня] 28 лютого 1792 р. Його наступник Франц II* (пізніше цісар австрійський Франц I) не мав у собі навіть стільки поступового духу, що Леопольд. В найвищих віденських урядах і в сеймах тяглися ще цілих 6 літ безхосенні балакання про поправу долі підданих, аж поки й ті не скінчилися виданням патенту з 1 вересня 1798 р., котрим позволялося викупування панщини, але тільки за добровільною згодою дідича й підданого та за затвердженням циркулярного уряду. Се було остатнє слово австрійського панщизняного праводавства аж до самого 1846 року[2].

Відтепер настали тяжкі часи. Австрія запуталась в довголітні та кровавi війни з Францією, потерпіла страшенні страти людьми й грішми, дійшла в 1811 р. до великого банкротства і довго ще по тому не могла отямитися. По упадку французького цісаря Наполеона* в 1815 році Австрія приступила до так званого Святого союзу держав*, що мав головно на меті здушити всякий свобідний рух, усяке самостійне народне життя в Європі. Розуміється, що про підношення селянства, про свободи для підданих тут не могло бути ані мови.

---

[1] Grünberg, там же, I, стор. 354, 355.
[2] Grünberg, там же, I, стор. 356.

Тому що справа державного банкротства в Австрії мало кому тепер відома докладно, хоч мала велике значення для розвою економічних відносин також у Галичині, то не від речі буде сказати про неї кілька слів. Паперові гроші заведено в Австрії уперве за часів Марії-Терези, і то насамперед так зв[ані] платні облігації по 25 і по 100 ринських, котрих у червні 1761 р. видано на 7 мільйонів, а в маю 1762 р. ще на 3 мільйони. Ті перші паперові гроші сплачено і скасовано вже 1766 р. Та ось патентом із 15 червня 1762 р. заведено властиві паперові монети, так звані банкоцетлі, немовби квити на готовий гріш, зложений у віденському міському банку. Перший раз видано їх на 12 мільйонів ринських паперами по 100, 50, 25, 10 і 5 ринських і оголошено, що державні каси приймають п о л о в и н у всякої вплати тими паперами, а другу половину — металевими грішми. При посередніх податках, акцизах, митах, цлах можна було тільки третю часть платити банкоцетлями. Примусового курсу ті папери не мали, т. є. цісарська каса не могла нікого силувати, аби при виплаті брав банкоцетлі. Та проте вони йшли, народ брав їх радо, і були навіть такі роки, коли їх курс був крихітку (на 1—2 %) вищий від металевої монети. Та ось від 1771 р. уряд почав друкувати тих паперів чимраз більше. Настала Семилітня війна з пруссами, грошей треба було багато, найбагатший край — Чехія — був дуже знищений війною. Під пануванням Йосифа II показується в державнім бюджеті недобір. В 1784—1786 рр. він виносив ще ледво по 4 мільйони річно, в 1787—1790 уже пересічно по 20 мільйонів. Приходилося рік-річно видавати більше й більше паперових грошей. При вступленні Йосифа II на панування всіх банкоцетлів у обігу було несповна 6 800 000; при його смерті звиш 28 мільйонів. Інші державні довги зросли за той час майже о 121 мільйонів р. Та ось за панування Франца I настали довголітні, нещасливі для Австрії війни з французами*. Банкоцетлів видавано чимраз більше. Ще в роках 1793—1798 вони стояли в рівній ціні з металевою монетою, хоча замість 26 700 000 їх пущено в обіг 91 860 000 р., хоча державні довги з 390 мільйонів зросли аж на 572 мільйони; самого процента від тих довгів треба було річно замість 16 аж 25 мільйонів, а недобір у державнім бюджеті з 28 600 000 змігся на 56 666 000 р. На саме військо видано в роках 1793—1798 звиш 534 мільйонів, то значить видавано пересічно в році 89 міл[ьйонів], а всі державні доходи давали

річно ледво 75 мільйонів р., так що на саме військо треба було в тих роках видати о 83 мільйони більше, ніж виносив увесь державний дохід. Не диво, що недобір за ті роки виріс до суми 357 мільйонів.

Та далі прийшло далеко гірше. В 1799 р. видано нових банкоцетлів майже на 148 мільйонів. А що ще від 1791 р. каси не раз не хотіли давати за них металевих грошей (бо не мали), то їх торгова ціна почала падати. Патентом із 15 мая 1800 р. заведено ще нові, дрібніші банкоцетлі по 1 і 2 ринські, і се ще погіршило справу, бо при кінці того року було вже в обігу 337 170 000 р. банкоцетлів, а за 100 р. сріблом треба було дати 128 р. паперами. В роках 1803—1805 був спокій, то й відносини не погіршилися значно, часть банкоцетлів вийнято з обігу і спалено, але вже з початком 1805 р. їх було в обігу знов 337 мільйонів р. Війну 1805 р. вела Австрія переважно за англійські гроші, та проте число банкоцетлів зросло таки о 40 мільйонів, а їх вартість падала все нижче, так що в половині 1806 р. за 100 р. сріблом платили 160 р. банкоцетлями. По скінченні війни почалися в найвищих цісарських урядах гарячі наради над направою лиха, та вони не довели ні до чого путнього. Деякі урядники радили попросту знизити вартість банкоцетлів, як-то кажуть, з іменної на торгову, се значить: хто досі мав банкоцетлів на 160 р. іменної вартості, відтепер мав би силою цісарського розпорядження тільки 100. Цісар не пристав на се, бачачи в тім просте шахрайство, а згодився радше на заведення деяких нових і підвищення старих податків. Та краї були виссані, податки впливали слабо, а потреби державні росли страшенно. Прийшли по війні нові втрати; з початком 1810 року було банкоцетлів у обігу близько 900 мільйонів, а за 100 р. сріблом треба було дати 400 р. паперами. І знов почали високі урядники піддавати цісареві думку — зменшити номінальну вартість тих паперів до торгової, то значить заявити патентом, що відтепер 400 р. банкоцетлями варті тільки 100 р. і викупити їх зараз по такій ціні за нові — також паперові гроші. Цісар Франц противився сьому, та вкінці мусив уступити. Д[ня] 26 лютого 1810 р. видано цісарський патент, котрим установлено вартість 300 р. банкоцетлями на 100 р. сріблом, подано, що всіх банкоцетлів у обігу є 950 мільйонів, і заповіджено їх викуп новими — також паперовими грішми, що звалися по-німецьки «Auslösungscheine»[1], а у нас були на-

[1] Викупні свідоцтва *(нім.)*. — *Ред.*

звані попросту «шайними». Аби не пускати металевих грошей із краю, заборонено привозити з-за границі каву, а властиво наложено високе цло 60 р. на кождий сотнар, заборонено спроваджувати заграничні вина, закуповувано металеву монету на біржі. Та все се не помагало нічого. Аби для «шайних» паперів забезпечити ліпший курс, постановлено сконфіскувати церковні маєтки, позабирано з церков мало що не все срібло й золото, та тим попаслися головно жидівські гендлярі й спекулянти, а скарб дістав дуже малу запомогу. На державні потреби приходилося видавати все нові банкоцетлі; в половині 1810 р. було їх усіх на 1049 502 000 р., а з сього 978 мільйонів у обігу. Задумано продавати на ліцитації великі духовні добра, що були оцінені на 300 мільйонів вартості, та духовні мали при цісарськім дворі сильних прихильників і не допустили до сього. Найвищі урядники тратили голову в тих вічних клопотах і боялися вибуху кривавої революції. Пробувано ще раз обтяжити людність і заведено новий, так званий маєтковий податок (патент із 8 вересня 1811 р.), та й се не помагало. Вартість банкоцетлів падала страшенно: в червні 1810 р. за 100 р. сріблом платили 396, у липні — 406, у серпні — 449, у вересні — 490, у листопаді — 961 р. банкоцетлями. Уряд силкувався запомогти лиху, вибиваючи якнайбільше дрібної мідяної монети, та проте лихо не вменшалося. Всі купці, промисловці, рільники не мали спромоги сповнювати своїх грошових забов'язань, і д[ня] 11 грудня 1810 р. мусив уряд установити мораторію (проволоку) для всяких виплат, що мали бути доконані срібною чи золотою монетою. І се не помогло. В початку 1811 р. банкоцетлів у обігу було звиш 1 060 мільйонів р., а за 100 р. сріблом треба було дати 1 200 р. паперами. Д[ня] 20 лютого видано новий патент, котрим постановлено, що відтепер банкоцетлі мають мати тільки п'яту часть тої вартості, яка написана на них; вони мають бути в обігу тільки до 31 січня 1812 р. і повинні бути до того часу виміняні за нові «шайні» банкноти по 500 за 100. Податки і всякі виплати можна сплачувати банкоцетлями, але в кількості п'ять раз більшій (отже, хто мав платити 20 р., мусив дати 100 р. банкоцетлями). Так само зменшено вартість дрібної монети: 30 кр[ейцерів] мідяків мали мати вартість 6 кр., 15-крейцерові — 3 кр. Проценти, які мав платити уряд від облігацій, зменшено наполовину. Отсе було те пам'ятне в історії австрійське державне банкротство, котрого наслідки почуваємо ще й досі,

бо позатягані тоді величезні довги ще й досі не сплачені, а хронічний недобір у державнім бюджеті ледво в остатніх роках мин[улого] віку з крайнім напруженням податкової сили всеї людності удалося усунути, та й то, здається, не надовго[1].

Правда, більша часть Йосифових приписів лишилася нескасована, але лишилася на папері. Пани не дбали про них і поводилися з підданими по-старому, по-старопольськи. Бачимо се найліпше з губерніального розпорядження з 2 січня 1802 р., в котрім виказано багато надужить панів над підданими, чи то таких, що вже давно, за Йосифа II, і не раз по тому бували заборонювані (наприклад, аби дідичі самовільно не ділили підданських грунтів і на однім «цілім» грунті не осаджували двох або більше підданих, аби, підданських грунтів не прилучували до своїх домініальних, аби не силували підданих до більшої панщини понад ту, яка приписана в інвентаріях, аби в нових інвентаріях не накладали на підданих більших тягарів, ніж були в старих, аби не визичували своїх підданих на роботу нікому іншому), чи то нових, що були надуживанням виданих уже законів, н[а]пр., аби дідичі не силували підданих до викупу панщини без відома окружної власті і то до некорисного для підданих, аби запомогу, дану підданому в часі голоду або переднівку, не обраховували собі на роботизну і не веліли її по тому відробляти, і так само аби не казали собі відробляти «довгів заборговані напитки», а властиво тої горівки, яку самі пани самовільно накидали підданим[2].

В Йосифінських приписах не було ані мови про те, аби пан мав право карати підданого на тілі. Тільки за Леопольда циркуляром із 31 марта 1790 р. сказано було, що циркулярна власть у разі опору підданих супроти власті має право карати підданого буками. Аж патентом із 2 цвітня 1802 р., а потім із 3 серпня 1803 р. позволено й дідичам карати підданих на тілі, але при тім наказано їм, аби на кожду тілесну кару жадали дозволу з циркулу і надто постаралися о свідоцтво лікаря, що підданий здоров і може присуджену йому кару витримати[3]. Та нема

[1] Adolf Beer. Die Finanzen Oesterreichs in XIX. Jahrhundert, Prag, 1877, розд. 2. Das Staatsbankerott, стор. 44, 85.

[2] І. Заневич. Знесення панщини в Галичині, див. «Житє і слово», IV, 276—280.

[3] M. Drdacki v Ostrow. Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Wien, 1842, I, 292—293.

що й говорити про те, що ані за Йосифових часів, ані пізніше пани ані на хвилю не могли обійтися без «букового закону» і що про дозвіл власті, записування розданих київ або лікарські свідоцтва їм ніколи й не снилося. Правда, підданим надано затє патентом із 1806 р. право в разі побиття йти зі скаргою не до пана, але просто до циркулу. Та що з того! Шляхта покликалася на Йосифів придворний декрет із 20 падолиста 1781 р., в котрім нібито була встановлена кара 1 ринського віденської валюти (40 кр[ейцерів]) за одного бука[1], і в найгіршім разі платила т. зв. «прегравації», т. є. кару, наложену за утискання підданих, а підданих била досхочу. Найбільша часть тих надужить не доходила до відомості уряду; наш селянин привик уже був до панських та економських буків так, як до щоденного хліба. Тільки при надзвичайних випадках йому вдавалося заносити скаргу і доходити свого права до тої міри, що дідича засуджували на кару за «прегравацію» і на заплату селянинові за шкоду та за біль. Та й тих надзвичайних випадків мусило бути дуже багато, коли до кінця 1829 року самих кар за кривдження підданих набралося 84 818 ринських, а відплат пошкодованим 122 262 р., разом 264 073 ринських[2]. А зваживши високу ціну грошей у тих часах, мусимо сказати, що за яких 40 літ галицькі пани заплатили за биття й кривдження підданих, доказане їм урядово свідками, більше як мільйон ринських на наші гроші. Народолюбці були, нема що сказати!

Та найбільшим нещастям, яке лишили ті часи в спадку потомкам, було заведення грунтового податку в 1821 році. Про зміну старого, недостаточного оподаткування, при котрому весь тягар лягав на притиснених і без того підданих, а панські грунти були майже вільні від податку, говорено в Відні в найвищих урядових кругах іще від 1806 р. Ще в тім році велів цісар Франц вибрати окрему придворну комісію для регуляції податку і поручив їй виробити план оподаткування, справедливий і одностайний для всіх країн Австрійської держави. Та наради сеї комісії йшли дуже помалу, раз, через ненастанні війни, а по-друге, й через те, що її члени не могли погодитися між собою. Ледво в 1813 році

[1] І в. Заневич, наведена книжка, а також «Житє і слово», IV, 280.

[2] Karl Prociński. Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindespeicherfonds in Galizien, рукопис бібл[іотеки] Оссол[інських], 2866.

комісія згодилася на те, що замість дотеперішньої контрибуції треба запровадити грунтовий податок, до котрого би належали: податок від грунтів, податок від панщини і податок від домів. Був тут хоч невеличкий, а все-таки поступ, бо, очевидно, ходило вже оподаткування не самих підданих, але також і панів та вищого духовенства. Але яким способом вимірювати сей податок, чи від чистого, чи від гуртового доходу, про се ще довгі літа раджено в комісії, і тільки на засіданні 16 цвітня 1816 р. комісія згодилася на заведення постійного кадастру на взір того, який був заведений у Медіолані в Італії. Та се була дуже коштовна річ; уже тоді обчислено, що заведення такого кадастру (т. є. поміру всіх грунтів і записання їх у відповідні грунтові книги) коштувало би для цілої монархії звиш 10 мільйонів ринських, а в касі державній у тих часах була величезна посуха. Для того розложено сю працю на 20 літ, і цісар велів розпочати її в полудневих краях: Тіролю, Крайні й Далмації. Галичина мусила на такий кадастр чекати ще цілих 30 літ![1]

Та проте 1819 р. заведено в Галичині грунтовий податок, але на старих основах. Домінії мали подати самі податковим властям, який дохід приносять їх і підданські грунти. В поученні до податкових урядів наказано, що де буде поданий нижчий гуртовий дохід, ніж за часів Йосифа, там треба вимірювати податок від того нижчого доходу. З того вийшло таке, що пани подавали свій дохід із грунтів далеко нижчим, як був справді, і навіть як був перед 35 роками за часів Йосифа, далі повтягали і пооподатковували як панські багато грунтів рустикальних, особливо в Сяницькім, Стрийськім, Станіславськім і Коломийськім округах, а в кінці затаїли від оподаткування більше як мільйон своїх власних грунтів[2]. От тим-то не диво, що грунтовий податок у Галичині від його настання в р. 1819 був дуже малий і з року на рік усе зменшався. Коли в 1821—25 р. він виносив 3 800 000 р., то в роках 1826—1835 розписано вже лиш по 3 140 000 р., а в 1836—1848 лиш по 2 800 000 річно[3].

---

[1] A. Beer. Der Staatshaushalt Österreich-Ungarns seit 1868, Prag, 1881, стор. 11—14.

[2] A. Beer, там же, 28—29.

[3] A. Beer, там же, 29. Варто завважити, що вже й перед тим Східна Галичина була більше обтяжена, ніж Західна. Коло 1800 року весь податок, який платили пани й піддані, т[ак] зв[аний] домінікальний і рустикальний, виносив у Східній Галичині 1 145 000 р., а в Західній — тільки 972 000 р.; див.: A. Beer. Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrh. 9.

Та найгірше для наших селян у тій регуляції було те, що пани повтягали багато рустикальних грунтів до своїх. Усе те повписувано в нові інвентарії і в панську табулу. А що пізніше, при скасуванні панщини, власне ті інвентарії з 1819 р. були прийняті за основу для означення, котрі грунти мають належати до селян, а котрі до панів, то з сього вийшло страшенне нещастя для краю, вийшло більше як 32 000 так званих сервітутових процесів за ліси та пасовиська. Селяни покликалися притім звичайно на старші, Йосифінські інвентарії, де пустки, пізніше зарослі лісами, і пасовиська були записані як хлопські або громадські, а пани стояли на інвентаріях з 1819 року — і вигравали справи та руйнували цілі села.

Зрештою на наслідки сеї нової установи не треба було чекати аж так довго. Вони дали себе почути зараз численними скаргами підданих на панів за те, що ті замінюють їм їх добрі грунти за свої невжитки або й зовсім відбирають їм грунти. Уряд мусив розпорядженнями з 26 мая 1825 р. і з 3 липня 1825 р. пригадувати панам давніші приписи щодо заміни й поділу підданських грунтів, та й то з тим додатком, що доля підданих від часу переходу Галичини під Австрію і досі помимо всяких заборон супроти панських надужить майже зовсім не поліпшилася[1]. Зрештою закони наказували, що коли пан відібрав підданому не весь грунт, але тільки якусь частку, то в такім разі скарга мусила йти не просто до циркулу, але насамперед до того ж самого пана. Сей припис, певно, не мусив заохочувати до скарг, але справи мусили бути дуже погані, коли, починаючи від 1819 року, маємо досить часті відомості про бунти селян проти панів за відбирання грунтів. В 1819 р. був такий бунт у Волі Якубовій[2], 1824 р. — у Скільщині[3], 1832 р.— в Нагуєвичах[4]; певна річ, що відомостей про бунти можна би назбирати ще дуже багато.

---

[1] M. Drdacki v. Ostrow. Lexicon der polit. Gesetze, I, 280—283.

[2] Див.: «Житє і слово», I, 66—68.

[3] Там же, II, 428, а також: М. Устиянович. Месть Верховинця. Львів, 1879, стор. 84.

[4] Рукописний документ у моїм посіданні. Не знати, до якого часу відноситься той бунт у Підкаменні Золочівського округу, який описує М. Кубракевич (M. Kubrakiewicz. Essai sur le gouvernement paternel et les mystères d'Autriche. Paris, 1846, стор. 96). «Із сто таких припадків,— додає сей письменник-поляк,— я описав лиш один, бо він відбувся перед моїми очима». Див.: І в. Заневич. Літературні стремління гал[ицьких] русинів («Житє і слово», I, 361—362).

Та далеко гіршим нещастям, ніж ті, будь-що-будь рідкі забурення по громадах, було розбійництво, що власне від 1819 року почало знов сильно бушувати по краю. Розбійництво було здавен-давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полегші ані справедливості, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів, і хоч чув над собою в кождій хвилі загрозу смерті, все-таки рад був хоч під тою загрозою прожити свобідно, а надто ще мститися на своїх кривдниках. Інші селяни, що сиділи на грунті, не дивилися тоді на розбійника як на ворога суспільного порядку; вони бачили в нім «вільного козака», героя, завидували йому; хоч самі не раз мусили від нього терпіти, все ж таки готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою, порадити та дати вказівки до нападу на панський двір.

Певна річ, розбійництво було в нашім краю* не тільки за польських часів, але й під Австрією від самого початку. Але за часів Йосифа II воно значно ослабло, коли селяни відітхнули трохи свобідніше. Потім настали довголітні тяжкі війни; по краю ходили війська, всіх сильних й здорових мужчин позабирано до війська, — про розбійників не чути. Аж коло 1820 року уряд почувся занепокоєний цілою купою звісток про часті та зухвалі розбійницькі напади скрізь по краю. Мусило щось попхати народ до розпуки, і я не помилюся, коли скажу, що вчинило се не так загальне зубожіння краю наслідком війн, як власне нові постанови про грунтовий податок, нові інвентарії, відбирання підданських грунтів, лісів і пасовиськ панами. В 1820 році видає уряд аж 4 закони проти розбійництва, наказує установлювання піших варт і стрілецьких відділів у горах, удержування смолоскипів для алярмування людей по ночах, визначує нагороду 25 ринських за кождого спійманого розбійника. В 1822 р. визначено за спіймання цілої розбійницької шайки нагороду 50 дукатів; видно, що напади не тільки не переставали, але робилися чимраз докучливішими[1].

Рік 1821 повинен лишитися пам'ятним для наших селян ще й тому, що в тім році цісарською постановою скасовано громадські шпихліри, заведені ще Йосифом II. Нагромаджене в них збіжжя забрав уряд для війська, а належні за

[1] M. Drdacki v. Ostrow. Lexicon der polit. Gesetze, II, 840—844.

нього гроші виплачено громадам облігаціями. Капітали, зібрані з кар за граблення підданих, почасти також забрав уряд, а почасти мав із них постати фонд для запомагання збіднілих підданих. Та вийшло щось інакше. Піддані навіть не понюхали сього фонду, що, був властиво ціною їх крові й поту, заплатою за перенесені ними побої та надроблені дні панщини. В 1841 році уряд дарував сей фонд панам на заложення банку для запомагання дідичів, що потребували кредиту. Се був основний фонд, із якого постало Ziemiańskie Towarzystwo kredytowe, котре існує і розвивається ще й досі під назвою Towarzystwo kredytowe ziemskie, піддержуючи виключно дідичів своїм кредитом[1].

V. ПОЛЬСЬКІ ГОЛОСИ ПРО ПАНЩИНУ 1821—1845 р.

В падолисті 1830 р. вибухло в Варшаві повстання. Варшава, давня столиця польських королів, була тоді столицею напівсамостійного королівства, що звалося конгресовою Польщею, і хоч належало до Росії, але проте мало свою конституцію, свій сейм, окреме міністерство, окремий скарб, окреме військо; російський цар був для тої Польщі королем, а замість нього жив у Варшаві як намісник брат царя Миколи*, великий князь Константин*, жонатий із полькою. Та полякам не досить було сього. Вони раз у раз бажали відбудувати свою зовсім окрему польську державу, до котрої, по їх думці, мусили належати також Литва й Україна. В тій цілі майже від самого встановлення королівства, т. є. від 1815 року, між польською шляхтою йшли шептані розмови, зав'язувалися таємні товариства, що ширилися й по тих «забраних краях», особливо по Україні. В самій Варшаві в 1829 році задумано було навіть убити царя Миколу з усім його двором під час його коронації на польського короля. До вбійства не дійшло, та рік пізніше горстка учеників військової школи розпочала повстання,

[1] K. Prociński, вказаний вище рукопис Оссол[інських], 2866, а також: Dr. Wład. Ostrożyński. Galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój. Lwów, 1892, стор. 16, 17. Решта шпихлірового фонду, що була під зарядом виділу станового, виносила тоді в капіталі й процентах 604 410 зр. монети конвенційної, тобто коло 635 000 зр. віденської валюти.

напавши вночі на палату, де жив намісник вел[икий] кн[язь] Константин. Тільки при помочі своєї жінки Константин врятувався від нападу і від смерті, та до молодих кадетів пристали деякі військові, пристали варшавські міщани, далі вся польська, Константином вимуштрувана армія з 30 000 людей. Росіян вигнано не тільки з Варшави, але і з цілого королівства[1]. Польські шляхтичі на Литві й на Україні почали також рушатися і робити повстання[2]. Та Росія незабаром вислала великі воєнні сили до Польщі, а повстанці тим часом сварилися між собою, скидали одних генералів, вибирали інших, і хоча до них збиралися чимраз більші купи людей, особливо молодежі, також із Прусс та з Галичини[3], то все-таки по 10 місяцях війни повстання упало. Варшаву взято штурмом, а повстанці або вигибли в війні, або дісталися до неволі, або повиходили за границю, до Прусс і до Австрії. Конгресова Польща утратила й ту решту самостійності, яку мала досі. Цар скасував польський сейм і польську конституцію, польських міністрів і польське військо, не говорячи вже про тяжкі кари, які впали на тих, що верховодили повстанням.

Із тих польських повстанців, що перебігли до Галичини і тут зложили оружжя, одна часть була арештована ав-

---

[1] Див. про се: M. Mochnacki. Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831, trzecie wyd. Berlin, 1863, т. I, стор. 208—280; і т. II, стор. 1—93, про тайні товариства, а особливо том II, стор. 64—70, про змову на замордування царя, т. II, стор. 99—146, про змову підхорунжих і вибух повстання вночі 29 падолиста 1830; і т. II, сторони 147—285, про розширення повстання і відворот росіян. Більше з воєнного погляду розповів історію сього повстання Ludwik Mierosławski. Historya powstania listopadowego, сім томів і видане по смерті автора доповнення п[ід] з[аголовком] Bitwa warszawska. Poznań, 1887. З погляду польських консерватистів оповів сю історію Barzykowski. Pamiętnik o powstaniu polskiem w r. 1830—31, Kraków, 1885—88, 4 томи. Дуже важна книжка російського генерала Пузиревського «Польское восстание 1830/31 года, С.-Петербург, 1888» [В тексті книжки Ів. Франка помилково зазначено 1839 р.— *Ред.*], написана на підставі актів російського генерального штабу. Крім сих головних писань, про те повстання написана велика сила споминів і поменших праць різними мовами.

[2] Див. про се: Feliks Wrotnowski. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831, opisane podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Lipsk, 1875, стор. 77—285.

[3] Про участь галичан у повстанні 1830—31 р. диви[сь], крім принагідних згадок у названих вище книгах, особливо: Zbiór pamiętników do historyi powstania 1830—31 r. Lwów, 1878 r.

стрійським урядом і мусила забиратися далі за границю, до Франції. Та дуже значна часть, може з 10 000 люду, лишилася в краю[1]. Були се або родовиті галичани, що по упадку повстання сяк-так поперебирані повертали додому і перед урядом навіть не признавалися, що були в повстанні або були й заграничні втікачі, котрим не хотілося йти в далеку чужину. Вони, звичайно з фальшивими пашпортами або й без пашпортів, ховалися якийсь час по панських дворах або й по хлопських хатах, а потім знаходили собі якесь місце чи то писаря, чи економа, гуральника, мандатора тощо.

Але ті люди не думали сидіти тихо. Думки про відбудування Польщі, про нові повстання не покидали їх. Що недавнє варшавське повстання упало, сьому, по їх словах, винні були дві речі: зрада магнатів, котрі попросту запродали москалям польську справу, і брак польського патріотизму серед маси польського народу, серед польського хлопства. З сеї науки треба було користати, і ось бувші повстанці — як ті, що лишилися в краю, так і ті, що були за границею,— кинулися з гарячим запалом до роботи, аби приготовити нове, вже чисто людове повстання.

Зразу вони думали, що досить буде кликнути до польського хлопа, показати йому образ будущої свобідної Польщі, показати москаля як ката,— а хлоп повстане й вижене того ката з краю. З такими думками приїхав із Парижа до Галичини бувший повстанець Залівський і, зібравши купку таких же повстанців, поділив їх на кілька горсток і рушив із ними до Росії бунтувати хлопів і шляхту[2]. Але хлоп не рушався на їх поклик, тим більше, що ті патріоти замість польського натрапили переважно на руського хлопа, до котрого навіть не вміли заговорити зрозумілою для нього мовою. «Партизанти» — бо так називали себе ті смілі вояки — почасти погибли в Росії, а почасти здужали втекти назад до Австрії, та тут австрійські урядники при помочі руських хлопів повиловлювали їх і позасаджували до криміналу[3].

---

[1] Про се диви[сь]: F. W r o t n o w s k i, вказана книжка, сторони 319—322.

[2] K a r o l B o r k o w s k i. Pamiętnik historyczny o wyprawie partyzanskiej do Polski w roku 1833. Lipsk, 1862.

[3] Дивись про се: K. B o r k o w s k i, вказана книжка стор. 46—47; брошуру: Cztery lata 1833, 34, 35 i 1838 w Galicyi austryackiej, przez jednego z więźniów. Bruksella, 1838; І в. З а н е в и ч. Знесення панщини в Галичині («Житє і слово», IV, 135).

Переконавшися, що підняти людове повстання для відбудування Польщі зовсім не так легко, як здавалося зразу, почали польські патріоти думати над тим, яким би способом зробити се найлегше. Жиючи серед народу по селах і місточках, вони бачили, як тяжко терпить хлоп від панщини. «Значить,— думали вони,— пообіцяймо хлопові знесення панщини, а він певно піде за нами».— «Так,— говорили інші,— але куди піде?» Були такі легкодухі, що не надумуючися відповідали на се питання: «Піде проти німця і проти москаля». Але інші, розумніші, закидали: «А ну ж він не піде проти німця, тільки проти шляхти? Що нам тоді за користь?» І тут виходила сварка між польськими патріотами така сама, яка була вже і в Варшаві під час повстання. Незаможні, бідні, дрібні урядники, офіціалісти, писарі та гарячіші студенти признавали себе демократами і говорили: «Ну і що ж? Нехай іде й на шляхту! Не треба нам шляхти! В будущій свобідній Польщі буде рівність і свобода, шляхти не буде. А тепер шляхта найліпше зробить, коли добровільно зречеться своїх привілеїв, порівняється і побратає з людом, здобуде собі його довір'я. Се буде правдивий початок відбудування Польщі».

Добре було голякам або загорілим головам говорити такі речі, але шляхті й магнатам було зовсім не до того. Вони розуміли добре, що коли такі загорільці будуть верховодити в будущій Польщі, то для них ліпше не мати й зовсім ніякої Польщі. Для них ті демократи то були червоні революціонери, комуністи, котрі бажали загарбати їх маєтки й поділитися ними. Але, з другого боку, їм було стидно признаватися до того, що обіцяна демократична Польща без панщини і без бука їм властиво до хріну здалася. Супроти тих повстанців вони вдавали з себе великих патріотів, підпирали їх грішми, давали їм притулок у своїх маєтках, не раз попросту зі страху перед їх помстою. Та деякі шляхтичі, особливо молодші, приставали й самі до тих «демократів», наражували себе на великі небезпеки, вступаючи до тайних товариств; але при тім усе якось так виходило, що вони гальмували роботу загорілих емігрантів, поки товариство не розпалося. Від 1831 до 1840 року було у Львові п'ять чи шість таких таємних товариств. Молоді польські паничі збиралися, радили, розмовляли про потребу піддвигнення люду, писали відозви та програми, але на тім звичайно все й кінчилося, поки вкінці про се не довідався уряд і не поарештував кількадесять тих молодих людей.

Між ними були такі польські патріоти, як пізніші міністри Грохольський і Земялковський, такі, як Смолька, пізніший президент першого законодавчого сейму в Відні, й такі, що пізніше були австрійськими гофратами та ексцеленціями[1].

Але ті молодші гарячі поляки, що бідували по селах і містечках чи то на малих урядах, чи в війську, думали інакше, бажали якогось діла, хотіли швидкої й різкої переміни своєї і всенародної долі. Небезпеки вони не боялися, бо що могли стратити? І от деякі з них кидаються бунтувати жовнірів і кликати їх до повстання. В тім дусі робили в Перемишлі Дмитрасинович*, у Станіславові — Гудзяк[2]*. Та тут пожиток був невеликий, відкриття роботи дуже легке, а кара страшна. Тож більша часть патріотів кинулася до роботи між селянами. Почин вийшов із Самбора, де пробував практикантом при кримінальнім суді бувший повстанець Каспер Ценглевич*. Він почав складати руські пісні, котрими мав зогрівати руських хлопів до повстання за відбудування Польщі, і позискав собі до помочі ще кількох молодих студентів, у тім числі також споляченого русина Михайла Попеля*. За прикладом Ценглевича Попель написав також руську пісню, що звалася «Русин на празнику». Молоді прихильники Ценглевича почали ходити поміж народ і голосити йому свої думки. А щоб їм, окрім пісень, дати ще сказівки для розмов з мужиками, Ценглевич написав також по-руськи книжечку «Наука для вчителів руського народу». Ті пісні Ценглевича й Попеля, а також Ценглевичеву «Науку» чи «Інструкцію» переписувано дрібненьким письмом на маленьких карточках або виучувано напам'ять і ширено по краю. Самих самбірських співаків швидко арештовано (1836 р.), але Ценглевичеві удалося втекти з поліційного арешту у Львові. Він утік на село, перебрався за хлопа і прожив до 1838 р. як ковальський челядник у Деревлянах, ширячи в вільних хвилях свою науку між селянами. Та вкінці уряд таки вислідив і арешт-

---

[1] Про ті польські товариства в Галичині від самого 1831 р. диви[сь]: B. J a n k o. Wspomnienia в книжці: Zbiór pamiętników do historyi powstania 1831 r.; M. S a l a. Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846; J ó z e f c z y k. Wspomnienia z lat ubiegłych (Przegląd polski. Kraków, 1882) і рукописні спомини Генріха Богданського (Оссол[інських] рукопис, 3486).

[2] M. S a l a. Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846. Wien, 1867, стор. 72, 91, 92.

тував його. Засуджений на довголітню в'язницю, він сидів у Куфштайні аж до 1848 року і вернув відтам гарячим польським патріотом і завзятим противником русинів[1].

Які ж думки проповідували руському селянинові Ценглевич, Попель і їх товариші? Вони тягли його до бунту, до кіс, до ножів і до підпалів. Вони малювали йому яркими фарбами його недолю, котру, зрештою, той селянин ліпше знав, ніж вони. В Ценглевичевій пісні «Затужім» читаємо:

Ой роле ж бідна, кервавизно моя,
Чому ти не моєю?
Я тебе роблю, за тебе плачу,
Не зову тя своєю.
Панський лан, щодень, тебе щотиждень
Гірким потом зливаю;
За тебе щорік, за тебе весь вік
Як віл, в ярмо впрегаю.
За тебе мій отець, я ще молодець,
За тебе сь ми мучили;
За тебе мій дід, за тебе мій прадід,
Як воли, все робили,
І я тягну, як віл, що но маю сил,—
Ані тя відробити!
І подушне даю, і плачу, що маю,
Ані тя відкупити!
Ой пане ж мій, пане, коли ж того стане,
Коли ж тому годі?
Пусти нас з панщини, пусти нас з данини,
Пусти нас в свободі!
Твердії каміні на зимної ріні
Тай сльозами пітніют;
І скали твердії, і скали зимнії
Здроями[2] сльози ліют.
А ти то паня, чоловік, як я,
А ніщо тя не взрушит!
Ти так матір мав, ти так груди ссав,—
Сльоза тебе не скрушит.
Піт ся виливає, тіло розпадає
Аж до крові живої;
Від нужди нашої, від муки гіркої
Не зм'якнут груди твої[3].

---

[1] S a l a, вказана книжка, 71—9; І в. З а н е в и ч. Знесення панщини («Жите і слово», IV, 137—152); І в. Ф р а н к о. Шевченко героєм польської революційної легенди («Житє і слово», I, 378—402, а також IV, 194—201, де надруковано вірш Попеля, і IV, 324—337, де надрукована «Інструкція» Ценглевича).

[2] Тобто: потоками.

[3] Noworocznik demokratyczny, 1843, Рагуż, 298; «Житє і слово», I, 393, 394.

І в Попелевій пісні «Русин на празнику» читаємо також дуже острі нарікання на панщину:

Здавен-давніх во недолі
І в нещастю русин все;
Здавен-давніх во неволі
Перед паном карку гне.
Пани в пута нас вбивают
І волочут у свих ніг,
Пани в ярма нас впрігают,
І прогнівався вже біг...
Відки ж панок має мати
Тото право за собов:
На панщину виганяти,
Нашу пити, нашу кров?
Як волами все орати
Свої ниви і свій лан?
Нас коль схоче і продати —
Відки має тото пан?
Чи він в той світ не приходит
Слабий і смертельний враз?
Чи він ту ся так не родит
Голий, як і кождий з нас?[1]

Хто би думав, що ті революціонери будуть кликати руського хлопа проти шляхти. Та де тобі! Вони кликали його проти німців! Після тої «науки», яку вони голосили народові, всьому винні німці. Вони наложили на народ податки, женуть у рекрути, збагачуються хлопською працею.

Ми ся цілий день мозолим,
Ти податки від нас дреш.
Аж як ми тя тут підголим,
То плюгавий німче вздреш.
Не забереш нас в рекрути,
Не поженеш в чужий край,
Бо ми вміем коси кути,
Утікай же, утікай!
Слов'янщина наша мати,
А наш батько со небес,
Всі слов'яне суть нам брати,
Тілько німець то є пес.

В такім дусі співали руському народові Ценглевич та Попель. Коли повірити сим «демократам» і «вчителям руського народу», то властиво що аж німці запровадили в Галичині панщину, а давніше за польських часів був для селянина правдивий рай. Аби вернути той рай, руські хло-

[1] «Житє і слово», IV, 195—196.

пи повинні вирізати німців; такими словами кінчить свою пісню Попель, так кінчиться й Ценглевичева «Наука». Очевидно, що руські селяни, слухаючи такої науки, мусили хіба реготатися. Адже ще жило багато таких, що на власні очі бачили Польщу і зазнали її райських порядків, а всі інші знали се добре, що не німці, не податки і не рекрутчина були їх найбільшим лихом, а шляхта, панщина і всі її несправедливості. От тим-то й не диво, що всі ті криваві поклики зовсім не трапляли до душі руського селянина. Він і не думав рушити пальцем за відбудування Польщі, не вірив обіцянкам химерних «паничів», що самі поляки дарують йому панщину, скоро тільки він вижене з краю німців, але по-давньому йшов до німця-урядника шукати опіки і справедливості проти брата-поляка, шляхтича чи навіть «демократа».

Коло 1840 р. майже всі польські «неспокійні духи» або повтікали з Галичини за границю, або були поарештовані. Почалися процеси. В 1841 р. засуджено відразу 50 людей на смерть. У краю зробилася тривога. Між засудженими було багато паничів із ліпших родин. Шляхетський сейм подав за ними просьбу до цісаря, і цісар дарував їм кару. Та багато з тих ув'язнених позасуджувано на довгі літа до в'язниці, інших позабирано до війська. В краю настав супокій. Але наслідки революційної роботи не пропали. Шляхта сама почула острах. Вона почала освоюватися з думкою, що панщині вже недовго тривати, що се дуже небезпечний набуток; бо ану ж хлоп захоче справді послухати шалених загорільців і отрястися з пут? Деякі під тим страхом почали навіть дораховуватися до того, що властиво панщизняна робота — величезна страта часу і марнування робочих сил, що господарювати наємним робітником буде корисніше для самого пана, ніж господарювати силуваними руками. І ось від 1842 р. починаються в галицькім сеймі розмови про панщину: що з нею робити? чи знести, чи лишити? а коли знести, то яким способом і як? чи за викупом, чи без викупу, з грунтом чи без грунту?

Наші шляхтичі, вчені й невчені, ще й досі з великими гордощами згадують про ті шляхетські сейми 1842—1845 років і про ті розмови і голосять цілому світові, що тодішня шляхта виявила найщирішу охоту знести панщину, але уряд на се не позволив. Що се шляхетне балакання — цілковита брехня, як се дуже докладно власними словами тодішніх сеймових внесків і протоколів виказав Ів. Заневич

(Остап Терлецький) у своїй цінній книжці про знесення панщини. Я тільки коротко переповім тут зміст тодішніх внесків і сварок і надіюся, що вже й з того кождий побачить, яке право мають нинішні шляхтичі хвалитися своїми великодушними предками.

З думкою про потребу якоїсь зміни підданських відносин виступив перший граф Красіцький, подаючи 2 цвітня 1842 р. до станового виділу письмо в тій справі[1]. В тім просторім письмі граф Красіцький говорить про всякі речі, та про знесення панщини не говорить ані слова. Найбільше йому заважає те, що дідич не може до вподоби розпоряджати рустикальним грунтом, не може лінивого та непослушного хлопа скинути з грунту, що власть не дає дідичам достаточної помочі для силування селян. Він домагається, аби рустикальні грунти зробити власністю селян, завести для них грунтові книги, аби селянин міг затягати на грунт позички, аби на той грунт була заінтабульована також панщина і аби за несплачений довг і за невідроблену панщину можна було хлопові зліцитувати грунт. Дідичі повинні бути звільнені від обов'язку запомагати селян у разі бідності, голоду або нещасть, але повинні би запомагати селян тільки грошовими позичками, добре опроцентованими, та й ще з тою умовою, що за несплату тої позички дідич може зліцитувати хлопський грунт. За всі ті добродійства дідич мав би задержати дотеперішню зверхність над хлопом, і хлоп мав би робити дідичеві панщину доти, «доки весь народ через дальшу фізичну і моральну освіту не дійде до того стану, що буде міг зовсім сплатитися з обов'язку, який тяжить на рустикальних грунтах. Тоді ті грунти зробились би вільними рустикальними грунтами, але й тоді ані ніколи не повинні одержати тих прав, якими наділені грунти домінікальні»[2].

Не треба й доказувати, що сей теплий кожух не був шитий на селян і що пану графові ходило далеко більше о добро панів і о запевнення їм на віки вічні коли не самої панщини, то бодай усіх її користей, ніж о увільнення й піднесення селян. У становім виділі був тоді маршалком Тадей Василевський, чоловік чесний і освічений, приятель нашого

---

[1] Відпис того письма чи «Меморіалу» між рукописами бібліотеки Оссолінських у Львові, ч. 2843 і 2945.

[2] І в. З а н е в и ч. Знесення панщини в Галичині; а також «Житє і слово», IV, 288—293.

поета Маркіяна Шашкевича*. Прочитавши писання гр. Красіцького, він написав резолюцію, що хоч трапляються там розумні думки, але не подано нічого такого, що би можна взяти під нараду. Гр. Красіцький дуже сам образився і на приватній нараді шляхетській у домі Василевського під час сейму 19 вересня 1842 ще раз відчитав своє письмо всім. «Воно розцікавило зібраних,— хвалиться гр. Красіцький,— сонних пробудило, мислячих задовольнило і всіх переконало, що швидше чи пізніше дотеперішні відносини мусять перемінитися». Постановлено порушити справу на будучім сеймі, а до її порушення уповажнено самого Василевського[1].

За рік, д[ня] 18 вересня 1843, сейм зібрався, і вечором того самого дня зійшлося багато шляхтичів на приватну нараду в домі гр. Скарбка. Василевський виступив з проектом знесення панщини, та більшість шляхти закричала його. «Та невже се правда?» — запитаєте. Тобто не те, що шляхта закричала, але те, що шляхтич, хоч і освічений, радив скасувати панщину? Правда, та не ціла. Ось послухайте, що радив зробити Василевський!

Він дуже основно і розумно доказував нерозумність, несправедливість, шкідливість і небезпечність панщини. «Знести в нашім краю панщину добровільним способом — значить вернути краєві супокій, зробити неможливими хлопські бунти. Повинні се зробити самі дідичі, бо їм потрібно цілком і скоро погодитися з народом; повинні се зробити швидко, бо ану ж уряд схоче сам скасувати панщину, з їх шкодою! Дідичі не повинні боятися деяких жертв, аби тільки забезпечити собі будущину. Знесення панщини повинно бути цілковите, не часткове, бо се не заспокоїло би, але ще більше роздразнило би селян»[2].

Правда, як розумно, як сміло, як чесно сказано! Але не бійтеся, се тільки половина думки Василевського, се тільки широкий і червоно помальований дах. А який будинок прикритий тим дахом? Читайте далі!

«Дідичі повинні дістати цілковите відшкодування за панщину, бо їх прав до побирання панщини ніхто не сміє нарушити. Дарування панщини без відплати навіть пошко-

[1] І в. Заневич, вказана книжка; а також «Житє і слово», IV, 301—302.

[2] І в. Заневич, там же; також «Житє і слово», IV, 385—393.

дило би селянам, бо вони не вміли би шанувати дарованого. Селянин повинен дістати право ужиткування свого грунту, міг би його задовжувати, заставляти, виорендовувати, продавати, дарувати,— тільки не смів би ділити його. Зате мав би після угоди з паном платити йому в і ч н и й ч и н ш, котрий був би заінтабульований на грунті; в разі несплати чиншу міг би пан засеквеструвати або й зліцитувати хлопський грунт. Чинш мусили би селяни платити грішми. Зрештою мусило би бути позволено їм цілковито викупитися від чиншу; аби достарчити на се селянам капіталу, мусило би бути заложене окреме кредитове товариство для селян. Очевидно, що до викупу доходили би насамперед заможніші та статочніші господарі. Само знесення панщини і перехід на очиншування треба би заводити не відразу в цілім краю, аби, борони боже, дідичі не потерпіли через те якої шкоди та й аби селяни не дістали охвату; треба би розложити се на яких 20 літ, увільняючи зразу найзаможніших у громаді. Цілковитий викуп виносив би стільки, як сума річного чиншу, помножена на 20. А річний чинш мусив би виносити якраз стільки, скільки після урядового отаксування і після інвентаріїв варта грішми панщина і всі данини, які тепер поносять піддані».

Прочитавши сей проект «поступового» шляхтича, одному тільки дивуєшся: як міг він тут говорити про якусь жертву, котру буцімто мали понести шляхтичі для доведення до «повної і щирої згоди з народом?» У часі, коли в повітрі пахло хлопськими розрухами, коли власні сини шляхтичів починали йти між селян і бунтувати їх проти панщини, коли з-за границі польські демократи і навіть вигнані магнати, як князь Чарторийський*, накликали до знесення панщини і до жертв для народу,— в таких часах жадати від хлопа вічного чиншу в такій самій вартості, як вартість його панщизняних тягарів і ще при тім говорити про якусь жертву — се було крайнє засліплення, щоб не казати б е з с т и д н і с т ь.

А проте шляхтичам, зібраним у гр. Скарбка, і сього було забагато, і вони закричали Василевського! Вони почували, що Василевський справедливо осуджує панщину, та їх мізки не могли освоїтися з думкою, аби шляхтич міг жити без неї. І ось по бурливій нараді Василевського склонено до того, що він сховав свій внесок до кишені, а на сеймовім засіданні д[ня] 22 вересня 1843 р. поставив ось який внесок:

«Зібрані стани просять його цісарсько-королівське величество, аби зволив ласкаво позволити на будучім сеймі вибрати з-поміж його членів комісію, котра би застановилася над взаємними відносинами властителів маєтностей і селян у тім краю, зібрала потрібні відомості і занялася уложенням плану вигіднішої для обох сторін регуляції тих відносин задля піднесення добробуту властителів і селян, а тим самим цілого краю. Сей план має бути в речинці, визначенім сеймом при іменуванні комісії, підданий під розвагу сеймового зібрання»[1].

Як бачимо, про знесення панщини, навіть про її заміну на вічний чинш і взагалі про яку-будь виразну зміну, тут нема ані мови. Вибрати комісію, застановлятися, збирати відомості, радити й писати протоколи — се така худа кухня, з якої ще ніхто ніколи не був ситий, окрім тих, що радять і пишуть. Внесок Василевського нікого ні до чого не обов'язував, а шляхті виразно обіцював, що має на меті поперед усього поправу її відносин, а аж на другім місці поправу долі підданих. Та дарма! В сеймі знайшлося ще 15 шляхтичів запеків, котрим і того пустісінького внеску було забагато, котрі воліли були, аби про панщину і про хлопів у сеймі зовсім не згадувати. Певно, боялися, що хлопська справа така, як смола: тільки доторкнися її, то зараз до пальців липне і почне тягтися та мотатися без кінця. Мали небораки повну рацію! Та що ж, не їх уже сила була спинити віз у розгоні. Більшість 86 голосів ухвалила внесок Василевського.

Пожитку з того не було ніякого. Цісар не затвердив того внеску, бо, як сказано в рескрипті з 9 липня 1844 р., «вибір комісії, про котру не знати, ані що, ані як має робити, цісар не вважає відповідним. Проте сеймові полишено доволі займатися далі сею справою і поставити виразніший внесок»[2].

Ся цісарська заява приперла шляхту до стіни. Давайте, панове, щось виразніше! Але що? Знесення панщини? Заміну її на вічний чинш? Про се шляхта не хотіла й слухати. І ось Василевський на сеймовім засіданні д[ня] 19 вересня 1844 року поставив другий внесок, котрий тут знов подаю дослівно:

---

[1] І в. З а н е в и ч, названа книжка; а також «Житє і слово», IV, 429.

[2] І в. З а н е в и ч, там же; а також «Житє і слово», IV, 432—433.

«Стани щиро бажають поліпшити долю найпожиточнішої і найчисленнішої верстви людності і разом із тим піднести промисл і добробут цілого краю. Та не можуть у часі короткої сеймової сесії поставити без попереднього приготування якесь виразне внесення про таку важну й широку справу, а то тим більше, що, предкладаючи в тій справі якісь загальнообов'язкові постанови, треба мати на оці не лише природу відносин обох сторін, але також положення, якість землі, ступінь освіти народу, а всі ті обставини в різних сторонах краю дуже неоднакові. Аби пізнати всі ті подрібності і застановитися над ними докладно, постановили стани вибрати з-поміж себе знаючих людей, що жиють у різних сторонах краю, аби збирали і присилали відомості, що мають послужити підставою при будучім уложенні і нарадах над внесками»[1].

Над сим внеском радив сейм два дні. В кінці д[ня] 20 вересня ухвалено просити цісаря, аби позволив вибрати комісію, котра мала би застановитися над заведенням книг грунтових для селянських грунтів, далі над наданням селянам пожиткової власності рустикальних грунтів і вкінці над регуляцією сервітутів і спільних посідань. Про ті питання мала комісія випрацювати докладні плани і предложити їх сеймові; та при тім додано виразно, що вона має «оминати всякі невчасні питання і занятися тільки означенням найпильніших потреб, котрих заспокоєння не нарушило би нічиєї власності ані свободи, а рівночасно могло би зблизити наших селян до цвітучого положення»[2]. Значить, комісія мала, борони господи, не порушувати «невчасної» справи знесення панщини, мала «не нарушувати» панської «власності», а при тім знайти спосіб ущасливлення селян — певне, після рецепти: мий мене, не мочи мене!

Д[ня] 11 марта 1845 р. прийшла цісарська відповідь на сей внесок. Цісар позволив на вибір комісії, що мала зайнятися приготовними роботами для урегулювання пожиткової власності. Се була чиста формальність, що не вела зовсім до знесення панщини, та проте шляхта знов переполошилася, і треба було окремими письмами поучати її, що, даючи селянам пожиткову власність, вона сама нічого не тратить. Зрештою від вибору комісії для приготувань до самого надання пожиткової власності було ще дуже да-

[1] І в. З а н е в и ч, там же; і «Житє і слово», IV, 434.
[2] І в. З а н е в и ч, там же; а також «Житє і слово», IV, 436.

леко. Справа могла таким способом протягтися ще й 10 літ, якби грізна постава селянства, особливо в Західній Галичині, та живі розмови шляхти по всім краю про близьке нове повстання не були попхнули її наперед. І от восени 1845 р. становий сейм не тільки зараз вибрав призволену комісію, але великою більшістю (116 голосів проти 10) ухвалив ось який внесок Мавркія Країнського:

«Просити найяснішого монарха, аби на підставі найвищої ухвали з д[ня] 11 марта 1845 р. зволив приказати становій комісії, вибраній задля приготовних нарад над признанням мужикам пожиткової власності грунтів і над заведенням грунтових книг, аби з причини обосторонньої недогідності, що випливає з теперішніх піддапських відносин, задля сполучених із посіданням грунту особистих і інших інвентарських повинностей і тягарів, наложених на домінії, застановилася над способами, як би можна ті піддапські повинності перемінити на осипи в збіжжі або на чинші в готових грошах або довести до їх цілковитого викупу і усунути перешкоди, які ставить тим перемінам теперішнє законодавство; дальше, які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, аби осягнути відповідне заокруглення і впорядкування посілостей як двірських, так і селянських, розділ спільних грунтів і знесення шкідливих служебностей»[1].

Отсе та одинока ухвала галицького шляхетського сейму, де згадується про знесення панщини. Та чи мають нинішні шляхтичі так дуже що нею гордитися? Не забуваймо, що вона була ухвалена, так сказати, остатнього дня перед задуманим новим повстанням, що мало бути звернене сим разом не проти «москаля», а головно проти «німця», тобто проти Австрії та Прусс. Не забуваймо, що вже тоді селяни зачинали чимраз грізніше виступати проти шляхти, турбувати по дорогах проїжджих панів, а революційні висланці з Франції бігали по краю і кликали до бунту. Пани чули, що на панщині можна дуже попектися, і забажали раптом позбутися її. Але ще й тепер вони не думали ні про яку жертву для селян. Ще й тепер надіялися зацитькати справу нібито смілою, та направду дуже замотаною і загальною ухвалою, коли тим часом кождий із них без жодної ухвали, у себе дома міг

[1] І в. Заневич, там же; а також «Житє і слово», IV, 452.

цілу справу любісінько полагодити далеко швидше й корисніше і для селян, і навіть — як показали пізніші події — для себе самого.

Та ба! Настільки доброї і сильної волі ні в кого з тодішньої шляхти не було, а їх шумна ухвала з 1845 р. не дочекалася вже ніякої цісарської відповіді. Роз'їздячися з сеймового засідання, пани шляхтичі, горді на свою ухвалу, певно, й не думали, що се було остатнє засідання станового сейму і що резолюцію на їх ухвалу дасть їм не цісар, а хлопські, мазурські сокири та ціпи. Мали можність показати свою добру волю, та проспали нагоду. Тепер було вже запізно!

VI. РІЗНЯ 1846 р.* І РЕГУЛЯЦІЯ ПАНЩИНИ

По великих арештуваннях польських революціонерів у Галичині, по процесах і засудах, котрі цісар д[ня] 1 січня 1845 р. злагодив, дарувавши життя 50 засудженим на смерть, а надто 40 із них, і всяку дальшу кару, здавалося, що якийсь час був спокій у Галичині. Та се була тільки коротка хвиля. В тім самім 1845 році постановили польські емігранти, що жили у Франції, зробити в 1846 р. велике повстання в Польщі. Воно мало розпочатися в Галичині і в Познанщині, отже, обернутися поперед усього проти Австрії та Прусс, а тільки поборовши тих двох противників, мало звернутися проти Росії. Готового польського війська, такого як у 1830 р., котре б можна було попровадити до повстання, тепер не було; тож комендант нового повстання генерал Людвіг Мерославський уложив ось який план. Повстання мало розпочатися по селах. Дідичі повинні були узброїти свою рідню і свою прислугу, а по змозі також своїх селян, котрих мали позискати для повстання обіцянкою знесення панщини. З тими уораженими купами мали в означений день зібратися в повітовім місті, опанувати там урядові будинки, каси, магазини, а особливо поперед усього військові коменди і склади оружжя та амуніції. Тоді треба було покликати до оружжя міщан і решту людності і з тими силами наперти на столицю краю і захопити в свої руки всі крайові власті й каси[1].

---

[1] S a l a. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846, стор. 171—174.

На папері сей план виглядав дуже гарно, але для кождого незасліпленого і знайомого з крайовими відносинами в Галичині він мусив видатися не видумкою розумного чоловіка, але хіба вибриком фантазії божевільного. Треба було не знати краю ані людей, аби хоч на одну хвилину подумати, що селянин, руський чи польський, битий і гноблений досі шляхтою, на саму голослівну обіцянку полегші повірить тій шляхті і піде з нею проливати свою кров за відбудування Польщі, піде бити того німця, в котрім досі привик бачити свого опікуна, свій захист проти шляхетської самоволі.

Та хоч і який безглуздий був план Мерославського, гарячі польські патріоти, особливо молоді паничі, повірили в його можливість і кинулися гаряче підготовляти край до повстання. Гарячіші почали завчасу підмовляти селян, особливо по деяких округах Західної Галичини, та тим осягли лиш одно: між селянством шибнула поголоска, що за рік прийдуть «поляки» і будуть різати хлопів. Люди стривожилися і декуди, н[а]пр. у селі Косіна, почали узброюватися в ціпи та в коси і збиратися в купи для оборони проти нападу. Розуміється, що й перед властями хлопи не таїлися з тим, що знали, і вже від марта 1845 р. почалися нові арештування[1].

Та польські патріоти не тратили надії. З Франції прислано літом 1845 р. емісарія (висланця) Теофіла Вишньовського*, а незабаром потім появився в західних округах другий польський емісарій Едвард Дембовський*. Ті два мужі мали приготовляти повстання один у східній, а другий — у західній часті краю. Вишньовський зав'язав таємний революційний комітет у Львові, а Дембовський — у Тарнові. Потім оба почали обходити села, перебираючися раз за панських лакеїв, то знов за хлопів, жидів, дротарів або урядників, криючися по дворах, пасіках або й по хлопських хатах і всюди зав'язуючи менші комітети, втягаючи людей до окружного виступлення або збираючи грошові датки. Шляхта, котра молодша, радо йшла за їх покликом; особливо гаряче зайнялися повстанням молоді графи Весьоловські коло Тарнова. Також багато панських урядників, лісничих, економів, мандаторів і латинських ксьондзів приступало до змови. Зате багатші пани, магна-

[1] S a l a, там же, стор. 124—127.

ти, нерадо дивилися на ті приготування. Вони бачили, що з сеї муки не буде хліба, боялися втягання хлопів до руху, а декотрі прямо ворожили, що хлопи замість на німців готові кинутися на польських патріотів.

І от деякі пани, бачачи, що не можуть запобігти бурі, виїздили за границю, а інші удавалися до уряду, доносячи йому, що знали про приготування та просячи, аби арештовано загорільців[1]. Та уряд не дуже квапився, чи то не маючи в руках певних доказів, чи, може, з яких інших причин. Польські патріоти пізніше голосили всьому світу, що се чинено навмисне, що уряд тоді вже підготовлював різню шляхти і хотів у хвилі вибуху повстання пустити на шляхту під'юджених хлопів, утопити польську державну мрію в крові польської шляхти. Розуміється, сьому тяжко повірити. Уряд справді не знав, що йому робити, і аж у останній хвилі отямився, коли вже годі було змінити те, що сталося й без його волі.

Реченець повстання визначено на 18 лютого 1846 р. Та сей день стався початком страшної гайдамаччини*, що, розпочавшися коло Тарнова, розширилася по всій Західній Галичині. Уоружені шляхтичі, економи, лісничі та інші охотники почали збиратися по дворах. Декуди покликувано селян і підговорювано їх до революції, та ті відповідали скрізь погрозами та заявами вірності цісареві. Тоді шляхтичі самі вирушили в дорогу до умовлених місць. Та декуди вже того дня прийшло до бійки: селяни не хотіли пускати своїх панів або грозили арештувати їх, а пани відповідали на се вистрілами. Тоді селяни, бачачи, що не жарт, кидалися на панів, били їх страшенно і побитих або ледво живих везли до міста. Селянські варти, порозставлювані по всіх дорогах, переймали повстанців, в'язали їх і відбирали їм оружжя. А коли розширилася відомість про те, що в місточку Пільзні повстанці попередньої ночі напали на дім бурмистра Маркля, витягли його з ліжка і вбили серед подвір'я, то людність народна вибухла страшенною пожежею. Мазури не тільки били й мордували тих повстанців, яких поарештували по дорогах, але купами кинулися нападати на двори, нищити, грабувати й мордувати всіх муж-

[1] Fr. hr. Wiesiołowski. Pamiętnik z r. 1845—1846. Lwów, 1868, а також рукописний «Głos w tece obywatela galicyjskiego zamarły z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się Stanów prowincyi na zwyczajny sejm postulatowy 1846 roku», рукопис у моїм посіданні.

чин від малого до великого, іноді завдаючи їм страшенні муки[1].

В Східній Галичині було тим часом тихо. Тільки в одній Горожані коло Комарна пробував тамошній мандатор Чаплицький* покликати руських селян до повстання, та селяни зажадали від нього і від його узброєних товаришів, аби піддалися. Прийшло до бійки, в котрій повстанці забили чотирьох селян, а ті, доведені до лютості, вбили п'ятьох повстанців на смерть, а решту пов'язали й відставили до Львова[2]. І в інших місцях Східної Галичини пробували повстанці підбурити народ, та ніде їм се не вдалося. В Нараєві зібралося коло 60 повстанців, і вони виконали справді одинокий у тій цілій революції напад на військову команду в тім місточку, вбили двох гусарів, а решту змусили вернути до Бережан, та, бачачи свої сили заслабі для нападу на Бережани, розбіглися по домах[3].

Я тільки коротко згадав тут про події «кровавого пущання» 1846 року, хоча про них можна би написати цілу книжку. Та не тут місце на таке оповідання. Для нас важно пізнати наслідки, які мала різня 1846 року на дальший розвій панщизняної справи не тільки в нашім краю, але і в цілій Австрії. А наслідки ті були дуже великі.

Мазурська різня була мов гарматний вистріл серед глибокої нічної тишини. Всі сполошилися: і уряд, і шляхта, і навіть селяни побачили, що панщизняному порядкові приходить кінець, що далі так довго не може бути. Серед селян уже тоді була розширена поголоска, що панщині кінець і що

[1] Про мазурську різню 1846 р. написано дуже багато книжок почасти в обороні повстанців, почасти в обороні австрійського уряду. Найважніші з них: цитована вже книжка Салі — «Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846», написана на основі урядових актів, далі: «Memoiren und Aktenstücke aus Galizien im Jahre 1846, gesammelt vom einem Mähren», видана членом станового виділу М. Країнським у Липську* 1847 р.; Tessarczyk. Rzeź galicyjska. Kraków, 1848; Starost Polnische Bestrebungen im Jahre 1846; Drdacki v. Ostrow, Der Bauernkrieg in Galizien 1846; L. Chodźko. Les massacres de Galicie 1846. В 1896 р. в п'ятдесяті роковини різні вийшло кілька польських книжок про ті події; з них найважніші: Dr. Ostaszewski-Barański, Krwawy rok (1846), St. Schnür-Pepłowski, Krwawy rok; і його ж «Zycie za wolność», життєписи Т. Вишньовського та Капусцінського, повішених у Львові за уділ у тих подіях.

[2] Про се див.: Sala, вказана книжка, стор. 230—233, а також Więzień stanu Wł. Czaplicki. Rzeź w Horożanie. Lwów, 1872.

[3] Sala, там же, стор. 233—236.

цісар роздасть селянам усі панські землі[1]. Розуміється, що коли по вспокоєнні розрухів уряд знов наказав селянам робити панщину, постав декуди, особливо в Тарнівському окрузі, опір супроти сього, і треба було аж військової сили, аби примусити народ до послуху ненависним панам. «Для цісаря ми готові робити,— заявляли селяни,— але для панів не будемо, хоч би нам прийшлося всім наложити головами»[2].

Та проте уряд і сам не вірив, аби можна було таким силуваним конем довго робити. Найстарший цісарський міністр Меттерніх* зараз по різні перейнявся думкою, що коли не в цілій Австрії, то бодай наразі в Галичині треба швидко й рішуче взятися до переміни громадських порядків. Він хотів надати селянським грунтам вільну пожиткову власність, перемінити панщизняну роботизну на умірковане учиншування, знести правну різницю між підданими й панами, відібрати панам право суду над селянами і позаводити цісарські суди першої інстанції, завести державну поліцію й жандармерію по цілім краю. Меттерніх знав, що таким великим змінам спротивляться не тільки шляхтичі всіх країв, але й інші міністри в Відні, а в Галичині спротивиться їм особливо губернатор архікнязь Фердінанд д'Есте*, і для того прирадив цісареві відкликати Фердінанда з губернаторства, а на його місце вислати моравсько-шлеського губернатора графа Рудольфа Стадіона як тимчасового придворного комісара «для тривкого заспокоєння зарівно дідичів, як і підданих»[3].

Та для такого тривкого заспокоєння Стадіон не зробив нічогісінько. Правда, його приїзд до Галичини попередили цісарські патенти з 9 марта і 13 цвітня 1846 р., котрими скасовано обов'язок підданих до безплатного їждження в далекі фірманки з панським добром, скасовано далі обов'язок підданих вносити всяку скаргу насамперед до домінії, а тільки в разі її неполагодження тут обертатися до циркулу, і позволено їм у кожній справі просто обертатися до цісарської власті, а надто поручено галицькій губернії застановитися над цілковитим скасуванням панського судівництва і мандаторів і над переміною панщини на очиншування[4]. Але ті патенти не задовольнили ані підданих, ані

[1] S a l a, там же, стор. 315.
[2] S a l a, там же, стор. 314.
[3] S a l a, там же, стор. 324—329.
[4] S a l a, там же, стор. 326.

панів. Для підданих се ще зовсім не була давно ожидана воля; пани бачили в тих урядових уступках селянам урядову заплату за різню. Та коли уряд силкувався по-своєму залагодити болючу та пекучу рану, шляхта почала сміліше підносити голову. В червні 1846 року з'їхалося 107 дідичів до Львова, аби особисто удатися до гр. Стадіона і протестувати проти вмішування уряду в відносини між дідичами й підданими. Розуміючи, на що заноситься, Стадіон щодуху виїхав до Відня. Не заставши його дома, дідичі уложили пропам'ятне письмо, підписали його всі і післали до Відня Стадіонові з просьбою, аби зложив висловлені в нім жадання у стіп цісарського трону. Чого ж домагалися ті шляхетні панове?

Пригадавши страшні події з лютого і становище деяких цісарських урядників, котрі буцімто самі найгірше бунтують селян, зойкають панове в тяжкій розпуці: «І чого ж хочуть від нас ті урядники? Чи хочуть так сприкрити нам панщину, аби ми самі просили о її скасування?» Очевидно, се видавалося панам дідичам найбільшим нещастям, до якого могли б їх довести неприхильні їм урядники.

«Становий сейм,— пишуть вони далі,— давно зрозумів, що всі теперішні відносини не дадуть удержатися, і не раз (?!) домагався зміни. Так, усі ми давно вважали потрібною зміну, котра би зробила кінець страшенному марнуванню часу й робочих сил, яке йде тепер на шкоду обох сторін. Сейм домагався усталення прав селянина, але без нарушення прав дідича; угрунтування добробуту хлопа, але без нашої руїни, і обмеження самоволі урядників, якої ми тепер зазнали в найбільшій мірі. По остатніх подіях ми вважаємо таку зміну конечною, і вона мусить прийти зараз, бо дотеперішні відносини не дадуть уже на довший час привернутися».

Як бачимо, шляхетні панове сміло й рішучо домагалися такої зміни, щоб і вовк був ситий, і коза ціла. «Та ми хочемо,— писали вони далі,— аби та зміна була зроблена при нашій участі, бо ж тут має рішатися про нашу приватну власність. Задля сеї зміни ми принесемо жертви, великі жертви, але хочемо принести їх самі, а не хочемо, аби нам накидувано їх без права і без справедливості».

Далі пригадують дідичі, що 1845 р. вибрана становим сеймом з цісарського дозволу комісія мала застановитися над доконанням потрібних змін, і жадають, аби та комісія якнайшвидше була введена в життя і зайнялася своєю пра-

цею. А поки ся комісія не випрацює докладного плану змін, жертволюбні дідичі жадають і домагаються, «аби дотеперішній, законами усвячений стан був піддержаний і аби селян змушено до точного сповнювання їх обов'язків».

«А якби,— читаємо далі в тім знаменитім поданні,— коли-будь могла бути мова про заміну теперішньої хлопської роботизни та осипів чи то на грошове очиншування, чи на цілковитий викуп, то в усякім разі самі селяни мусять понести кошти тої перемін. А перед тим мусить бути селянам вияснено, що дідичі мають несумнівне право до тих перемінених чи викуплених панщизняних повинностей, мусить бути викорінена та хибна думка, немовби селянин міг без жодної відплати і без жодних данин задержати в своїх руках той грунт, який посідає тепер». На се замало військових екзекуцій, котрі би треба раз у раз держати по всіх селах, замало тисячі палок на непокірних. Найліпший спосіб був би такий, аби «в разі несповнювання панщизняних повинностей дідич міг непокірного підданого зараз вигнати з грунту». Очевидно, дідичам дуже усміхалося забирання хлопських грунтів! Чуючи, що панщина не нині, то завтра мусить бути знесена, вони раді були загарбати в свої руки якнайбільше землі, пустити на волю якнайбільше селян, зовсім голих і безземельних, знаючи добре, що тоді й без панщини будуть мати дешевих і покірних робітників.

У додатку дідичі жадали від гр. Стадіона, аби поусував і покарав не тільки тих урядників, що буцімто заохочували селян до різні й грабунку в лютім 1846 р., але також усіх тих, що обіцювали селянам знесення або зменшення панщизняних повинностей, бо се, мовляв, найнебезпечніші бунтівники, котрих дідичі гірше бояться, ніж найчервоніших комуністів[1].

Як бачите, наука, дана шляхті кровавим пущанням, була зовсім даремна. З таким самим мідяним чолом, як уперед, вона й тепер говорила, що готова понести жертви для добра селян, а направду не хотіла уступити їм нічогісінько, рада була перед увільненням обдерти їх із землі, просяклої їх потом і слізьми, а наразі не бачила нічого пильнішого, як найостріші кари на непокірних селян, ба навіть на всіх тих, хто так чи сяк смів підкопувати її ненажерливе панування. Се мусив розуміти й гр. Стадіон, бо,

[1] Memoiren und Actenstücke aus Galizien, стор. 214—225.

подержавши у себе кілька неділь шляхетське подання, звернув його панам назад із острою наганою всім тим 107 дідичам за те, що посміли подібні жадання подавати до цісарського трону.

Та се були не всі жадання, з якими тодішні пани носилися, хоча й не виказували їх у поданнях до цісаря, а тільки в писаннях, друкованих за границею. В однім такім писанні вони висловляли ось які жадання:

1. Розширення прав станового сейму, розуміється, без допущення до нього ширших верств, а особливо селян.

2. Заведення польської мови обов'язково в урядах і школах цілого краю; розуміється, про існування якоїсь руської мови в більшій частині краю і про які-будь права тої мови нема навіть згадки.

3. Злагодження цензури. Треба знати, що друкування книжок і газет у ту пору було дуже утруднене. Все написане треба було насамперед давати до прочитання окремим урядникам, що звалися цензорами. Вони могли з написаного вичеркувати, що хотіли, а могли перечеркнути й усе написане. Польські дідичі жадали тільки злагодження цензури, а не цілковитого її знесення. Цілковита свобода друку, котра би давала голос і їх противникам, здавен-давна була для них ненависна.

4. Зміна підданських відносин (тобто панщини) без укорочення прав дідичів. Крім тих дальших змін, вони жадали зараз:

5. Покарання всіх селян-різунів і тих урядників, що нібито заохочували до різні;

6. Зламання опору селян проти відроблювання панщини і арештування хлопських проводирів, і в кінці

7. звільнення панів від обов'язку запомагати підданих у разі нещасть, переднівків і інших потреб[1].

Та уряд і не думав сповнювати ті жадання. Навіть постанови патентів з 9 марта і 13 цвітня не війшли в життя, тільки в західних округах заведено по селах урядових мандаторів замість дотеперішніх панських. Станового сейму в 1846 і 1847 р. не скликано зовсім. Натомість у губернії радили урядники над тим, що робити далі з панщиною. Віце-президент намісництва барон Кріг* радив знести панщину і перемінити її на очиншування; але гр. Стадіон не послухав сеї ради і волів розпочати регуляцію панщини на

[1] Memoiren und Aktenstücke, стор. 90—101.

підставі тимчасового податкового кадастру. Ся регуляція, постановлена цісарським патентом із д[ня] 12 падолиста 1846 р., була наказана циркуляром із д[ня] 25 падолиста. Осібні комісії мали оцінити гуртовий дохід селян і панів; у панів, розуміється, дохід із їх власного грунту окремо, а окремо з панщини і підданських данин та оплат[1]. Для тих комісій видано д[ня] 2 грудня інструкцію, як мають поступати. Ціль регуляції була така: «Половина доходу з усіх підданських грунтів, виказана тимчасовим кадастром, має, відшибнувши від нього кошти управи, служити мірою повинностей, які селянин повинен відбувати дідичеві. Дрібніші данини лишаються без зміни, але їх вартість також треба відшибнути від сеї половини доходу; решту тої половини треба почислити на панщину, розложити на селянський грунт після теперішньої податкової стопи і приписати окремо кождому підданому відповідно до класу, під який підходять його повинності. Халупники й комірники під регуляцію не підходять. Кождий піддaний зокрема, а також цілі громади мають застережений вільний вибір між дотеперішньою повинністю і регульованою, коли би дотеперішня була менша; протягом року по доконанню регуляції вони повинні повідомити уряд, чи лишаються при старій панщині, чи волять регульовану; коли не повідомлять, то знак, що згоджуються на новий вимір. Коли мине сей реченець, уряд спише в кождій громаді законні, обома сторонами признані докладні реєстри панщини; там будуть списані повинності кождого посідача грунту. Відписи тих реєстрів будуть видані також громадам[2]. У додатку до сього циркуляра була табелька, де означено ось який вимір повинностей:

1. П і ш а п а н щ и н а. Установлено 5 класів. Перший клас: хто платив грунтового й домового податку разом аж до суми 1 р. 21 кр., мав робити пішої панщини 26 днів річно. Другий клас: хто платив від 1 р. 21 кр.— 2 р. 12 кр. податку, робив 52 дні в році. Третій клас: хто платив від 2 р. 15 кр.— 3 р. 8 кр. податку, робив 78 днів

[1] S a l a, вказана книжка, стор. 329—330.

[2] Див.: Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums (Nr. 71881). Wegen Regulierung der Roboth und anderen unterthänigen Leistungen (із польським перекладом). Lemberg am 24. November 1846, з підписами бар. Кріга фон Гохфельден, Леопольда гр. Лязанського і Тадея Ледерера, урядників губерніальних, без підпису Стадіона.

річно. Четвертий клас: хто платив від 3 р. 8 кр.— 4 р. 2 кр. податку, робив 104 дні в році. П'ятий клас: хто платив більше як 4 р. 2 кр. податку, робив 156 днів річно. В увазі додано, що хто досі в інвентарі був записаний до пішої панщини, того тепер не можна було перенести до тяглої панщини, хоч би він платив і не знати який великий податок; пан не мав права жадати від нього більше, як 3 дні пішої панщини на тиждень.

2. Тяглапанщина. Установлено шість класів. Перший клас: хто платив від 3 р. 8 кр.— 4 р. 2 кр. податку, мав робити 104 дні одною худобиною або 52 дні парою на рік, відповідно до того, чи досі робив поєдинкою чи парою. Другий клас: хто платив податку від 4 р. 2 кр.— 6 р. 43 кр., мав робити 156 днів поєдинкою або 78 парою. Третій клас: хто платив податку від 6 р. 43 кр.— 7 р. 37 кр., мав робити 104 дні парою або 82 трійлом відповідно до того, чи досі робив парою або трійлом. Четвертий клас: хто платив від 7 р. 37 кр.— 12 р. 19 кр. податку, мав робити 156 днів парою або 132 дні трійлом. П'ятий клас: хто платив податку від 12 р. 19 кр.— 15 р. 33 кр., мав робити 156 днів трійлом або 184 дні двома парами відповідно до того, чи досі робив трійлом чи двома парами. В увазі додано, що до тих класів тяглої панщини мають бути вписані всі піддані, що досі робили тяглу панщину і платять податку більше, як 3 р. 8 кр. річно. Значить, хто в інвентарі був приписаний до тяглої панщини, а збіднів так, що платив менший податок, того переписувано до пішої панщини.

Отсе були головні основи тої Стадіонової регуляції. Вступні роботи над нею, розпочаті ще в грудні 1846 року, коштували в 1847 році 50 000 ринських м[арок][1]. Аби показати її значення, приведу деякі обрахунки, що послужили основою для пізніших постанов уряду.

Ще в 1845 р. сама шляхта обчислила вартість усеї панщизняної роботи і всіх підданських данин у Галичині на 5 800 084 ринських. Підставою обчислення взято податкові фасії, отже, можна сказати, найнижчий вимір, який тільки можна було взяти. Аби з сеї суми вичислити чистий дохід, треба відкинути 5 % на кошти адміністрації, т. є. 290 004 р., а в дальших 5 % як вартість пасовиськ, що

[1] Диви[сь]: Staatsvoranschlag für die im constituirenden Reichstage vertretenen Länder der österreichischen Monarchie für das Verwaltungsjahr 1848, Beilage 11, примітка до рубрики 23.

пани давали для вжитку підданим, значить знов 290 004 р., 10 % вартість опалових і будівляних дров, які пани мусили давати підданим, т. є. 580 008 р., і 10 % вартість запомог, які пани також мусили давати підданим у разі потреби. Виходило, що з гуртового панщизняного доходу 5 800 084 р. пани тратили (після їх власного, отже, можливо найвищого ошацування) 1 740 025 р., а лишалося їм чистого доходу з панщини 4 060 059 р. річно. Від сеї суми вимірювано їм урбаріальний податок, котрий виносив 531 608 р., так що в панських руках лишалося 3 528 391 р. хлопської панщизняної кровавиці[1].

Отже стадіонівська регуляція мала на цілі обкроїти панам доходи з панщини, надто усунути всякі надужиття й незаконності, що понаходили до нових інвентарів. Мусило того бути немало, бо по зсумуванні вийшло так, що при незмінніім урбаріальнім податку 531 668 р. чистий дохід панів із панщини в 1847 році мусив би був по переведенні регуляції виносити не 3 528 391 р., а тільки 2 825 712 р., т. є. о 705 679 менше. Певна річ, се ще було ліпше для них, ніж те, що радив барон Кріг, бо сей хотів скасувати панщину і перемінити її на річний чинш, але сей чинш мав би був виносити тільки половину вартості всієї панщини, а се значить, що пани були би стратили звиш 2 900 000 р. річного доходу. Та проте проти Стадіонової регуляції піднялася велика буря. Через те, що грунтовий податок покладено основою для виміру панщизняних повинностей, а сей грунтовий податок у Галичині розложений був дуже нерівномірно, показалися і при регуляції деякі нерівності. Та головно закричали пани, чуючи, що їм грозить велика страта. «З обрахунків, які на пробу пороблено в деяких громадах,— писав десять літ пізніше К. Кшечунович[2],— і з регуляційних операт ів, доконаних декуди, швидко виявилися виразно несуразності наказаної регуляції. В близьких, сусідніх громадах, ба навіть у одній і тій самій громаді від однакових грунтових наділів прийшлось би було так регулювати підданські повинності, що один підданий був би робив так само, як досі, інший — лиш половину або навіть лише третину дотеперішнього (яке страшне нещастя!). Або бувало й так, що підданий, сидячи на ліпшім і більшім грунті,

[1] Memoiren und Aktenstücke, табелька в додатку.

[2] Cornelius von Krzeczunowicz. Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten і т. д., перше вид[ання] 1857, в другім вид. стор. 20—21.

був би робив менше від свого сусіда, що сидів на пліхшім і меншім паю. Сю нерівність погіршували ще дві обставини. Одно те, що регульовано тільки панщизняну роботу, а інші тягарі (грошові чинші, данини плодами й натураліями) полишено без зміни. Через те піддані, що досі робили панщини дуже мало або не робили нічого, зискували мало або не зискували нічого; натомість ті, що давали мало данин, а багато роботи, зискували дуже значно (ото лишенько!). А друге те, що при регуляції не звернено уваги на ті користі (сервітути), які мали піддані від дідичів. Значить, було би вийшло таке, що піддані, котрі мали мало грунту, а багато сервітутів, вийшли би на регуляції далеко ліпше від тих, що мали багато грунту, отже, робили багато панщини, а мали від дворів мало користі».

Досить прочитати ті слова, аби зрозуміти їх нещирість. Нібито вельможному панщизняному дідичеві так дуже допікає «нерівність» та «нерівномірність», яку терпіли би селяни від регуляції! Але вони терпіли її і без регуляції, бо платили нерівномірний податок і користувалися нерівномірними сервітутами. Се його не болить. Але регуляція мала в собі одно величезне добро: жоден селянин не смів відтепер нести більше тягарів, ніж поносив досі, а дуже багатьом ті тягарі були би значно зменшені, якби регуляція була переведена. Сього п. Кшечунович нібито не бачить. Та ні, він і всі його товариші бачили й розуміли се дуже добре, і власне задля сього підняли величезний крик. Граф Стадіон, знеохочений тим, а надто ще страшним голодом, що запанував у Галичині зимою з 1846 на 1847 рік, просився у цісаря, аби його взяв геть із Галичини. Цісар уволив його волю і в початку 1847 р. іменував губернатором Галичини його брата, гр. Франца Стадіона[1]*.

Нелегке було становище нового губернатора в краї. З одного боку, голод, що лютився особливо на Мазурщині, з другого боку, обурення шляхти задля регуляції панщини та інших постанов його брата. Шляхта облягла його відразу своїми зажаленнями, і він уважав потрібним у своїм справозданні з 17 марта 1847 р. просити цісаря, аби позволив змінити деякі постанови тої регуляції і аби дав дідичам, покривдженим регуляцією, відшкодування з державної каси. Та у Відні не квапилися слухати його. Богу дякувати, що

[1] Sala, вказ. книжка, стор. 328—330.

селяни не бунтуються, а з обіцяними змінами можна почекати! Та час не чекав. Ще пару місяців мертвої тиші й застою, а з заходу заревіла буря*, що відразу змела з лиця землі і Меттерніха, й регуляцію, й шляхетські мрії про вічне очиншування, і саму панщину.

VII. ЗНЕСЕННЯ ПАНЩИНИ В 1848 РОЦІ

В початку 1848 р. писав князь Меттерніх, перший тодішній міністр в Австрії, в своїм дневнику ось яку «ворожбу на 1848 рік»: «Ніколи ще рік не розпочинався так тихо й спокійно. Ніколи суспільний порядок не стояв так твердо й сильно, як тепер»[1]. Та не минуло й півтретя місяця, а той сам Меттерніх, перебраний за жебрака, втікав із Відня, мусив забратися з Австрії і шукати захисту аж за морем в Англії. Він показався дуже кепським ворожбитом, та його записка лишиться на віки вічні як безсмертна пам'ятка для всіх сильних сього світу, аби не надто впевнялися на свою силу, і для всіх пригноблених та кривджених, аби не тратили надії на поправу своєї долі. В часі, коли горе найдужче тисне їх, може бути щаслива зміна їх долі вже ось-ось за порогом.

Так було і в 1848 році.

Дня 13 марта вибухла в Відні революція. По кровавих уличних розрухах уряд уступив. Запроваджено свободу друку, позволено людності мати своє власне військо, так звану народну гвардію, а вкінці надано конституцію та обіцяно скликати сейм для уложення законів на підставі рівності всіх людей. У краю запанувала безмірна радість. Та на відомість про віденські події почалися розрухи і в Празі, Кракові й у Львові. Тільки що тут ходило о щось інше, а не о саму свободу. Поляки відразу почали думати, що тепер пора виконати свій план, так погано розбитий у 1846 році, і бодай у Галичині зробити собі самостійну Польщу. Зараз 18 марта вони уложили адрес до цісаря, в котрім домагалися заведення польської мови по всіх школах, урядах і судах у Галичині, окремого заряду Галичини, загальної амністії, т. є. дарування кари для всіх засуджених за політичні справи, установлення сейму з усіх верстов людності, скасування цензури, уоруження міщан

[1] Aus Metternichs nachgelassenen Papieren, том VII, Politisches Horoskop des Jahres 1848.

для удержання супокою й порядку в краю, надання ширших прав міським магістратам, заведення шкіл по всіх селах, обсадження всіх урядів родовитими краянами і видалення всіх чужинців і вкінці цілковитого знесення панщини та всіх підданських повинностей, «бо галицькі дідичі хочуть їх своїм підданим подарувати»[1].

Хто би, читаючи сей адрес, подумав, що галицькі дідичі зробилися нараз такі щедрі й справді забажали подарувати своїм підданим панщину і всі данини, той дуже би помилився. Треба знати, що той адрес укладали міщани — газетярі адвокати, отже, люди, котрі не мали панщини і котрим се нічого не коштувало дарувати її за інших. Треба знати далі, що тим людям ходило попереду усього о відбудування Польщі і, голосячи цілому світові про гаряче бажання дідичів — дарувати підданим панщину, вони хотіли приєднати до своєї справи всіх свободолюбних людей, а коли можна, то й селян. Та читаючи сей адрес, бачимо, що ті самі пани, котрі писали його, не довіряли тим селянам і боялися їх, коли попереду усього домагалися уоруження міщан. Очевидно, вони боялися, що ану ж селяни захочуть юрбами напасти на міста і повторити тут те, що діялося в 1846 році по селах.

Під впливом нової і так несподівано здобутої свободи почалося у Львові гарячкове життя. Найзагорільші поляки зав'язали тут політичне товариство Раду народову. Се товариство, хоч ніким не вибиране і не уповажнене, почало поводитися як яка власть, наказувати, диктувати. Розуміється, одна з перших справ, порушених Радою народовою, то було власне знесення панщини. Польські верховоди хотіли якнайскорше сповнити те, що було обіцяно в адресі з 18 марта. Почалася завзята агітація. Про конечність дарування панщини самими дідичами писали по газетах, видавали відозви, друкували вірші, а один якийсь гаряний панок написав навіть по-руськи ось яку «Пісню радості»:

Pryłetiła łastiwońka do naszoho seła,
Oy pryiszła nam nowynońka dla wsich nas weseła.
Oy łetiła łastiwońka ta po nad rikoju,
Zmyłowały sia laszeńki nad naszoj bidoju.
Zjichały sia ta di Lwowa, stały rozmowlaty;
Zanychajmo na pańszczynu chłopiw nahaniaty,

[1] Adres Galicyi do Najjaśniejszego Pana 18 marca 1848 r., drukowaний на окремих аркушах по-польськи, по-руськи й по-німецьки.

Zanychajmo wyhaniaty, hodi toho bude,
Bo i chłop ny towaryna, bo i chłopy ludy.
Rada w radu, rada w radu, treba sia zhodyty:
Chłopy ludy, jak i druhi, z lud'my treba żyty.
Jeden, druhy, treti każe — i usyi prystały,
Szczoby z chłopom w zhodi żyły, z chłopom sia bratały.
Napysały do Cisara, nechaj o tim znaje,
Szczo dla chłopiw pan sia swojej panszczyny zrikaje.
Pryłetiła łastiwońka ta do nas z wesnoju;
Oj pryichaw pan zi Lwowa do nas z nowynoju.
Oj pryichaw taj skazaw nam: Pomahaj bih, ludy!
Jak buwało, tak buwało, teper dobre bude.
Nema teper wże pańszczyny, nema hatamana,
Szczob chodyw koladuwaty po pid wikna z rana.
Nema chłopa, nema pana, łysze wsi jednaki,
Tak wsi choczem i tak usiji żadajut Polaki.
Jak susidy, jako bratia tra sia myłuwaty,
Bo wsich jeden Oteć Panbih, jedna zemla maty.
Oj łetiła łastiwońka, wid seła do seła,
Rozijszła sia nowynońka dla wsich nas weseła.
Oj łetiła łastiwońka po nad berehamy,
Nej Lachy buduť zdrowi, trymajmo z Lachamy!

Сей останній рядок показує, чого властиво хотілося полякам. Так само, як у 1846 році, вони бажали обіцянкою знесення панщини потягти руського хлопа, аби «тримав з ними», аби поклав свою руську голову під польське євангеліє, аби своєю кров'ю та своїми кістками помагав будувати самостійну польську державу на своїй землі.

Та, на лихо, «ляхи» не квапилися сповнювати ті красні мрії міських патріотів. Велика часть шляхти ані слухати не хотіла про дарування панщини, а деякі панські слуги відгрожувалися хлопам: «Почекай, песій сину, Польща буде, то я з тебе шкіру здійму»[1]. Львівські патріоти польські дуже гнівалися на се і в початку цвітня видали по-польськи відозву: «Do gromady»[2], де нібито іменем дідичів заявляють: «Chcąc dać wam dowód życzliwości naszej, oświadczamy wam przed bogiem i sumieniem, iż od dnia dzisiejszego nie żądamy od was już żadnych powinności. Prawa może stanowić tylko monarcha razem z całym narodem. Przekonani tedy jesteśmy, iż wysłucha naszej prośby, że wyda prawo, że zniesie pańszczyznę, i że odtąd jako bracia i sąsiedzi obok siebie żyć będziemy w zgodzie i w miłości. Jako w tem żadnej

[1] Див.: «Dziennik Narodowy», wyd. L. Korecki. Lwów, 1848, Nr. 327, д[ня] 1 мая.
[2] До громади *(польськ.)*.—*Ред.*

zdrady i żadnego fałszu niema, dajemy wam to na pismie dla każdej gromady z osobna i przy świadkach podpisuje to oświadczenie każdy właściciel majątku»[1].

Розуміється, се «oświadczenie»[2] навіть коли би було так підписане, як сказано в відозві, не було би мало законної важності; але пани й не квапилися підписувати його, і тільки деякі, як князь Сангушко, зважилися голими словами дарувати панщину. Але селяни не вірили панам. Вони були певні, що тільки один цісар може дарувати панщину, і ждали спокійно.

Зате уряд не міг ждати спокійно. Він бачив добре, до чого пруть польські загорільці, і хоч наразі чув себе безсильним, то все-таки не хотів випускати з рук тої решти власті, яку мав. Його одинока надія була на селянство, котре в 1846 році показалося таким ворогом польських забаганок. Коли полякам удасться позискати те селянство для себе через дарування панщини, тоді— намісник Стадіон був про се переконаний — австрійський уряд може хоч зараз забиратися з Галичини. І він постановив собі не допустити до сього.

Правда, він не міг заборонити жодному дідичеві дарувати в своїм маєтку підданим панщину, бо на се позволяли закони ще від часів Йосифа II. Але він жбухнув на загорільців коновкою холодної води, пригадуючи дідичам розпорядженням із 5 цвітня 1848 р. ті приписи закону, які треба було сповнити при такій даровизні. «Кождий властитель дібр,— сказано в тім циркулярі,— що хоче своїм підданим дарувати панщину безплатно, повинен поперед усього в відповіднім циркуловім уряді виказатися правними доказами на те, що він необмежений властитель маєтності і має право свобідно розпоряджати своїм маєтком, і що той маєток вільний від довгів. Коли оттак викаже своє право до роблення даровизни, повинен виставити на се правосильний документ і в нім ясно та виразно заявити, що дарує панщину б е з у-

[1] Бажаючи засвідчити вам нашу доброзичливість, заявляємо вам перед богом і совістю, що од сьогоднішнього дня не вимагаємо від вас виконання жодних повинностей. Закони може встановлювати тільки монарх разом з усім народом. Ми певні, що він вислухає наше прохання, що видасть закон, який знищить панщину, і що з того часу будемо жити між собою, як брати і сусіди, в згоді і любові. На знак того, що нема в цьому зради і неправди, даємо вам це в писаному вигляді для кожної громади окремо і при свідках підписує цю заяву кожний власник маєтку *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Відозва *(польськ.)*.— *Ред.*

мовно (bezwarunkowo), а права, які досі мали селяни до свого пана (отже, право пасти в панських лісах, брати з них топливо, загалом так звані сервітути), через сю даровизну не будуть зовсім змінені ані зменшені. Коли дідич заявить, що хоче дарувати панщину під певними умовами й застереженнями, через що дотеперішні права підданих були би змінені, або зменшені, або на них були би наложені нові повинності, то се ніяка даровизна, і може статися тільки за згодою не тільки пана, але також підданих». Рівночасно губернатор поручив циркулярним урядам ловити й арештувати всіх тих, хто би бунтував люд обіцянкою дарування панщини або змушував дідичів до такого дарування.

Обурення польських патріотів на Стадіона за ті розпорядження було страшенне. Та він готовив їм інший, далеко твердший горіх на зуби. За його радою приготовлювано вже в Відні цісарський патент «про знесення всякої роботизни й інших підданських повинностей у Галичині». Сей патент, підписаний цісарем Фердінандом д[ня] 16 цвітня, вже 22 і 23 цвітня, тобто на сам великдень, був оголошений народові. Сей патент, що в історії Галичини, а особливо в історії нашого народу, зазначує безмірно важну хвилю, бо значить цілковиту переміну дотеперішнього життя, наводжу тут у цілості:

«Ми, Фердінанд I, з ласки божої цісар австрійський і т. д.

Відколи обняли ми правління, особливим предметом ненастанної і пильної нашої уваги було добро повірених нашому старанню королівств Галичини й Володимирщини. Необхідною умовою всякої дійсної поправи видавалося нам поперед усього усунення тих перешкод, які спиняють запевнення й розвій добробуту і впорядкування адміністрації сього краю.

Одною з найголовніших перешкод признали ми в значній часті краю нерозмірність між об'ємом підданських повинностей, належних дідичам, і грунтовою власністю, з якої ті повинності мають бути постачувані. Шкідливим для піддвигнення краю признали ми й те, що правно признаний рід посілості найчисленнішої верстви земських посідачів, а власне підданського стану, не був іще запевнений згідно з загальним цивільним законом, а через те ті земські посідачі не могли доступити тих користей, що прислугують праву власності і речевому кредитові.

Аби усунути сю перешкоду і протерти робочому рільникові дорогу до осягнення ліпшого життя, наказали ми патентом із д[ня] 13 цвітня 1846 р. скасування далеких фірманок і помічних днів (толок), а нашою постановою з д. 12 листопада 1846 р. упорядкування роботизни як найголовнішої підданської повинності на підставі виказів грунтового податку з р. 1820, а також признали ми посідачам підданських грунтів цілковиту пожиткову власність тих грунтів, які находяться в їх законнім посіданні, а вкінці право уживати речевого кредиту на тих грунтах до двох третин їх вартості.

В часі, коли переводжено регуляцію панщини відповідно до наших приписів, сталися в краю такі події, що треба було надати відповідний напрям і більший обсяг задуманим нами способам для піднесення його добра. В різних частях краю заявили посідачі дібр, що хочуть безплатно дарувати своїм підданим панщизняну повинність. Іменем посідачів земських дібр подано нам також просьби за знесення усіх підданських повинностей з рівночасним розв'язанням сервітутів. Та через таке поступування могли б бути наражені на небезпеку в своїх правах не тільки ті властителі дібр, що не мали наміру увільнювати своїх підданих безплатно від повинностей, але також і ті вірителі, що мали на добрах зафундовані свої позички, а се дало би нові похопи до сварів і заворушення між мешканцями краю.

З уваги на ті обставини, що не допускають ніякої проволоки з виконанням наказаних нами способів, спонукані гарячим бажанням, аби запевнити добробут сільського люду через цілковите знесення панщизняної роботизни та інших підданських повинностей, наложених на селянські (рустикальні) грунти, і то запевнити основніше, як би се можна було зробити через урегулювання роботизни, а надто спонукані прихильним наміром, аби можна забезпечити властителів земських дібр від нехибних потрясінь у їх маєткових відносинах, а вкінці бажаючи скріпити загальну безпеку в краю і довести до тривкого заспокоєння всю людність, наказуємо:

1. Всі роботизни й інші підданські повинності грунтових господарів, халупників і комірників мають перестати з днем 15 мая 1848 р.

2. Дотеперішні служебності мають лишитися ненарушені, але за се піддані обов'язані, оскільки схочуть вико-

нувати права служебності на панських грунтах, складати відповідну оплату, а встановлення тої оплати полишається попереду усього добровільній умові підданих зі своїми панами.

Де ж годі би було зробити таку угоду, там заплату вимірить у річній готівці сам уряд після приписів закону про підданих, а обі сторони можуть собі пошукувати свого права в суді. Для підданих, котрих панщина через регуляцію роботизни була зменшена о нецілу третину їх дотеперішньої урбаріальної повинності, ся заплата не повинна бути більша понад дві третини їх дотеперішніх правно належних урбаріальних і домінікальних та десятинних повинностей, а щодо інших підданих вона не може бути вища понад той вимір їх згаданих правно належних повинностей, який би показався по згаданій регуляції панщини. Там, де вже тепер за уживання таких служебностей правосильно установлений чинш, той сам вимір має лишитися й надальше.

3. Коли де піддані через поділ дібр виконують право служебності, що випливає з підданського зв'язку на грунтах не їх безпосереднього, але чужого пана, то ся служебність лишається й надалі, але піддані мають обов'язок платити чинш за уживання сеї служебності, вимірений так, як було сказано в попереднім уступі, до державного скарбу, котрий їх викупує з урбаріальних повинностей.

4. За се посідачі земських дібр, починаючи від 15 мая 1848 р., будуть увільнені:

а) від оплати урбаріального податку; податок від десятин духовенство платити буде й надалі по кірцеві з десятини;

б) від обов'язку давати запомогу підданим у їх потребі;

в) від обов'язку укладання грунтових книг там, де вони ще не уложені, і від їх провадження;

г) від обов'язку заступування своїх підданих у справах спірних;

д) від плачення додатка на покриття коштів сторожі безпеки;

е) від поношення видатків, сполучених із доставою рекрутів на місце асентерунку та їх живленням — се відтепер мають покривати громади;

ж) від плачення додатка на кошти лічення людей від заразливих хвороб і при заразах на худобу.

5. Постановами про будуще заведення перших інстанцій будуть увільнені властителі дібр по змозі якнайшвидше також від тягаря завідування й відбирання постійних податків, а також від видатків і одвічальності, зв'язаної з виконуванням цивільного судівництва і з зарядом справ політичних.

6. Разом із увільненням посідачів грунтових дібр від тягаря удержування судівництва та заряду справ цивільних відпадає також наложена досі на кожду домінікальну маєтність — як правний застав — запорука в осьмій части вартості (октава) за всякі претензії, що випливають із піддансько́го зв'язку, і з завідування сирітським маєтком, а від сеї хвилі ся запорука за всякі претензії, які повстануть із-за діяльності або занедбання аж до д[ня] 15 мая 1848 р., знижується на шістнадцяту часть.

7. В усіх тих полегшах знайдуть властителі дібр часткову винагороду за втрату роботизни та інших піддансько́х данин. При вимірі відплати, прийнятої найвищим скарбом, має за се відшибнутися одна третина вартості бувших досі повинностей. Дальша відплата обіймає вартість служебностей, яких піддані мають право уживати на панських грунтах, оскільки ті служебності не будуть знесені через добровільну умову; а де лишаться надалі, там піддані за уживання служебностей мусять платити. За решту право належних урбаріальних і домінікальних поборів у десятині, які ще не будуть покриті, дана буде дідичам і всім управленим до урбаріальних поборів винагорода коштом краю (держави) на підставі обчислення вартості відповідно до цін, прийнятих у провізорії грунтового податку, але й відси одна часть, п'ятий процент, має бути відшибнений на кошти та видатки побору.

8. Як і відки має бути покрита винагорода, яку найвищий скарб повинен заплатити дідичам, се буде вияснено докладніше в конституційній дорозі.

9. Поки не буде остаточно встановлений вимір винагороди попереднім докладним розслідженням стану повинності, котра має вважатися правною належністю відповідно до дотеперішніх приписів, властителям земських дібр і всім управленим до урбаріальних поборів будуть видані облігації як задаток на будущу належність винагороди; ті облігації будуть видані на таку суму, яку виносила вартість посідання до 15 мая 1848 р., оскільки не покажеться грунтова перешкода проти правності бувших повинностей

чи то з огляду на їх належність, чи з огляду на їх величину.

10. Приписи про вимірення згаданого задатку, про спосіб його виплати і про речинці, коли має бути та виплата, будуть у найкоротшім часі додатково окремим циркуляром подані до загальної відомості.

11. Винагорода, яку платить публічний скарб за знесену повинність роботизни, заступає з правного огляду саму повинність, значить, підпадає під речеві права, що лежать на самих добрах.

12. Для винагороди буде зложена у Львові провінціальна комісія під проводом крайового губернатора з членів заряду скарбових доходів, провінціального сейму та прокураторії скарбу.

13. Коли би кому здавалося, що при остатнім установленні суми винагороди його покривджено, то йому вільно удатися до цивільного суду і жадати кориснішого виміру винагороди на підставі приписів, які в тім згляді в свій час будуть видані.

Надіємося, що властителі земських дібр і піддані побачать у тих наших розпорядженнях, що ми видали по стараннім розміркуванні загального добра, при тім узгляднивши наглячі відносини і для обопільної користі новий доказ нашої ненастанної дбалості про їх добро, і що особливо посідачі підданських грунтів, халупники та комірники, котрих повинності ми касуємо навіть із посвяченням публічного скарбу, покажуться гідними тої наданої їм ласки через послух для законів, удержування спокою та порядку, вистерігаючися всяких замахів на особи й чию-будь власність, через незломну вірність і прихильність для нас і до нашого уряду, а також через щире запомагання властителів земських дібр, обробляючи їх поля за умірковану денну плату.

Дано в нашім головнім і столичнім місті Відні д[ня] 17 цвітня 1848 р.»

Із слів сього патенту нетрудно побачити, що він не був нічим новим, страшним, революційним, ані знов нічим таким несподіваним і наскоро зліпленим, як кричали галицькі шляхтичі. Се було тільки завершення тої роботи, яку розпочав Йосиф II ще 1785 р. Зібрано тут докупи і введено в життя головні провідні думки безсмертного цісаря з деякими поправками, що сталися конечні по звиш 60 роках, пропущених марно, а надто ще по кровавій науці 1846 року. Цісар Фердінанд, зрештою, не важився де

в чому йти навіть так далеко, як Йосиф II. І так відступлено від Йосифової засади, що з кождих 100 р. гуртового доходу з селянського грунту 70 р. має йти на удержання селянина, 18 — на пана, а 12 — на уряд, але признано панам право до відшкодування за всю ту панщину, яку побирали досі, без огляду на те, що се буде під силу селянинові, чи, може, й зруйнує його. Цісарський патент станув зовсім на становищі панів, що панщина та піддансьскі данини — се приватна власність, хоча міг зовсім добре станути й на іншім становищі і сказати, що селяни як найчисленніша та найпожиточніша верства людності, поперед усього державна власність, а висисаючи, гноблячи, кривдячи та унижуючи їх, панщина завдала величезну шкоду державі і зноситься як річ шкідлива.

З різні 1846 року і з давніших розмов шляхетського сейму про переміну панщини уряд виніс той погляд і впровадив його до свого патенту, що справу переміни панщизняних відносин не можна полишати на добровільну угоду між панами і селянами, як се, напримір, було зроблено в Пруссії в 1825 році. Уряд мусив держати сю справу в своїх руках, коли не хотів, аби, з одного боку, пани пустили селянина з-під своєї опіки зовсім голим і без клаптика землі, а з другого боку, аби в сю справу не вмішалися революційні агітатори та не наробили йому ще більшого заколоту в краю, як був у 1846 році.

Справа відшкодування поставлена в патенті зовсім ясно. Відшкодування мало бути дане панам зі скарбу державного, або як голосили тоді народові урядники, від цісаря. Хоча в патенті говориться раз «коштом краю», то знов «коштом держави», або коштом «найвищого скарбу», або, в кінці коштом «публічного скарбу», то все те виходить на одно і значить скарб державний, бо ніяких інших «крайових» скарбів тоді не було, і саме слово «край» значило цілу державу, а те, що ми тепер називаємо краями (Галичина, Чехія і т. д.), називалося тоді завсігди «провінція».

Була в тім патенті ще одна важна помилка, котра потім стягла на Галичину великі клопоти та кошти. Замість означити відразу вартість панщини і всіх підданських данин у грошах на основі виміру податкового і згори подати суму, яка має бути заплачена дідичам як відшкодування, уряд пощось відложив се на неозначений час, заповів зложення

окремої комісії і видання окремих приписів для сеї справи. Побачимо далі, що з сього вийшло при означенні і сплачуванні так званої індемнізації.

Львівська губернія покористувалася тим патентом по-своєму, аби завдати рішучий удар польським повстанським змаганням. Циркуляром із д[ня] 22 цвітня оголошено сей патент по краю. Комісари та інші циркулярні урядники мали з бубнами їздити по селах, старабанювати народ, відчитувати та виясняти йому патент і при тім виголошувати промови, напоминати людей до вдячності й вірності цісареві. А що ті урядники переважно були німці, то їм згори уложено й надруковано концепт такої промови. Для цікавості наводжу його тут також дослівно:

«Промова до підданих при оголошенні циркуляра о знесенні панщини і інших данин підданчих. Оголошеним вам тепер знесенням панщини і решти данини підданчих його величество найясніший наш цісар виповів обітницю, котру вам зносяще найвищим патентом з дня 13 березня 1846 далекії підводи і дні випомоги тими словами учинила, що ся його величество певній віддають надії, що піддані спокійно і з уфностев змін ждати будуть, котрії нам наше отцевське старання о обще добро краю потребним окаже.

За той дар, котрий тільки ласці його величества найяснішого цісаря увдячувати маєте, бо пани дідичі за свою страту винагородження од ряду отримають, маєте його величеству найяснішому цісареві злюбувати, що в вашій вірності ко ним кріпко і непоколиблено зістанете і жодними представленнями од прихильності для них не дасте ся відпровадити, що розпорядженням і розказам їх рядів, а іменно уряду циркулярного, тільки добро ваше і цілого краю, опіку прав ваших, і панів-дідичних, і всіх мешканців, мающим на цілі, охоче будете ся поводувати, що наказам домінії яко вищої зверхності будете послушними, пана-дідичного і його намісників поважати і шанувати будете і його особи і маєтку не ткнете; на остаток, що не тільки ви самі од каждого заколоченія спокою, каждого якого-будь загроженя або ще ушкодженя чужої власності і особистого безпеченства будете ся встримувати, але навіть вспільне з вашев домініов сильно ділати будете, аби і ніхто інший таких ганебних чинів не позволяв си; що про тоє о каждім, хто такого чину допуститься, або вас до того побуджувати або яким-будь способом наводити схоче, в сей час вашей

зверхності доставите, але під суровов каров стеречися будете, аби до нього ся не поривати і з ним ся зле не обходити».

Не буду далі оповідати історію бурливого 1848 року — на се треба би окремої книжки. Дсдаю тут коротко тільки те, що відноситься до знесення панщини в інших краях Австрії, а що з часом потроху змінило й постанови галицького патенту з 17 цвітня 1848 року.

В червні 1848 р. вибирано послів на загальний австрійський сейм до Відня. В серпні сейм зібрався і зараз на однім із перших його засідань шлезький посол Ганс Кудліх поставив внесок, аби панщина була знесена і по всіх інших австрійських краях. Не забуваймо, що патент із 17 цвітня відносився тільки до Галичини і що о межу з нею, на Буковині, в Шлезьку й по інших краях чеських та німецьких селянство робило ще панщину аж до осені 1848 р. В сеймі розпочалися довгі і дуже бурливі наради над Кудліховим внеском. Щоправда, за задержанням панщини ніхто вже не важився промовляти, але про справу відшкодування за панщину та підданські данини говорено більше як місяць.

У дебаті промовляв також один руський селянин Капустяк із Ляховець коло Богородчан. Його промова наробила великого шуму, от тим-то й подаю її тут на пам'ятку потомкам у дослівнім перекладі.

«Високий сейме,— говорив Капустяк хоч ламаною, але для всіх зрозумілою німецькою мовою.— Хочу говорити про відшкодування в Галичині й Шлезьку. Вічна справедливість вимагає, аби кождий, хто віддає щось проти своєї волі, дістав за те відшкодування. Але вона так само вимагає, аби кождий, хто користується чимсь безправно, дав відшкодування за ту безправну користь. В якім положенні наші дідичі в Галичині, се видно буде ось із чого. Дідичі мали по закону жадати від нас панщини — безперечно. Але чи досить їм було того? Ні і ще раз ні. Коли ми замість 100 днів мусили робити 300, коли ми мусили робити три, чотири або й усі дні в тижні, а дідич числив нам се тільки за один день — то прошу вас, мої панове, хто тут має платити відшкодування, хлоп чи дідич?

«Ба,— говорять,— дідич обходився з хлопом ласкаво». Се правда! Але то була така ласка, що коли хлоп напрацювався цілий тиждень, то в неділю або в свято мав від пана трактамент: хлопа замикали в кайдани, запирали в стайні, аби на другий тиждень вчасніше приходив на роботу. І за се мають дідичі дістати відшкодування?

Далі говорять: «Шляхтич людяний». І се правда, бо він змученому панщизнякові долавав охоти батогами. Коли хто жалувався, що має слабу худобу і не може приїхати, то які слова мусив чути? «Запряжи сам себе і свою жінку!» Або: «Циркуле, вигони його! Я дідич, я маю гроші, я заплачу і відповім за все».

Ще кажуть: «Домінії охороняють хлопів, їх права і їх власність». І се також правда. Але ж домінії сьому відібрали кусень поля, іншому кусень толоки. І за се добро мають ще бути відшкодовані? Ні!

В кінці говорять: «Дідичі нам хлопам подарували панщину». Але що ж то за дарунок, коли за нього береться потім відшкодування? Та я й не бачу того дарунку. Коли то нам подарували? Чи, може, в 1846 році? Чи сього року в січні? Чи 8 або 9 марта? Ні! Аж 17 квітня, коли сини німецького народу за наші права віддали в жертву своє життя. Їм ми повинні висказати подяку і добротливому цісареві, що прихилився до справедливої просьби свого народу. (Оплески.)

Прошу високого сейму, за що маємо їх відшкодовувати? Їх дар прийшов запізно. Є нас тут сто на доказ, як-то нас уважали не за людей, не за підданих, не за хлопів із Галичини й Шлезька, а за панщизняні машини, за невільників, за найнижчу верству людей. На 300 кроків від панського палацу ми мусили знімати шапку; а коли бідний селянин хотів чого від пана, то мусив дати жидові «куку в руку», бо жид мав право говорити з паном, а бідний хлоп ні. (Оплески.)

Коли бідний хлоп хотів вийти по сходах панського двору, то говорено йому: «Лишися на подвір'ї, бо забрукаєш палац!» Бо хлоп смердить, пан не може того знести в своїм покою.

І за кожде таке знущання ми маємо тепер давати відшкодування? Я думаю — ні! Батоги й канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого струдженого тіла, се нехай вистарчає їм, се нехай буде їм відшкодуванням![1]

«Жодна промова,— пише німець Сахер,— у часі довгої дебати над знесенням панщини й відшкодуванням не зробила такого могучого враження, як оті слова простого галицького хлопа. Від першого до остатнього слова тут не

[1] Verhandlungen des österreichischen Reichstages in Wien, 1848, т. 1.

було пустої балачки, а тільки правда, мужеський гнів; обурення й ненависть мільйонів проривалися з кождого речення»[1]. Нема що й казати, що польські посли страшенно лютилися на Капустяка, котрому закидали, що сю промову виробив йому гр. Стадіон.

Аж д[ня] 7 вересня прийшло до ухвали, котру цісар затвердив патентом із д[ня] 18 вересня. Сей патент властиво вже не відносився до Галичини, в котрій тоді панщина була знесена, та проте я наведу з нього деякі уступи для порівняння з нашим патентом із 17 цвітня. В деяких точках патент із 18 вересня йде дальше від галицького. І так точка 5 говорить: «За всякі права й користі, які випливають із особистих зв'язків підданства, з опікунських відносин дідичів і з їх права судити підданих, не може ніхто домагатися ніякої винагороди, та зате касуються й усі тягарі, які виникали з сього досі». В Галичині, як ми бачили, ті права й користі не були даровані, але за скасування тягарів, які поносили дідичі з титулу своєї зверхності над селянами, уряд відшибнув собі третю часть вартості всеї панщини.

Точка 6 сього патенту говорить: «За такі роботизни, данини в натурі і в грошах, які посідач грунту повинен був за сей грунт давати дідичеві, має бути в якнайкоротшім часі обдумана справедлива винагорода». Сим обдуманням має зайнятися комісія з відпоручників усіх країв (точ[ка] 8). Вона повинна сеймові подати свої внески, а щодо винагороди дідичам може або ближче пояснити, або й обмежити те, що сказано в точці 6 (точка 10). Значить, справа відшкодування дідичам тут поставлена була зовсім не так твердо і не так корисно для дідичів, як у галицькім патенті. Одно те, що згори скасовано всяке відшкодування за повинності особистого підданства, а друге те, що й за ті повинності, які випливали нібито з прав дідича до хлопського грунту, комісія могла визначити відшкодування не повне, а тільки часткове.

Та в одній точці сього патенту, а власне в точці 8, буква *d*, видано постанову, котра з часом власне для Галичини мала дуже сумні наслідки. Сказано там, що «для сплати дідичам відшкодування має в кождій провінції утворитися

---

[1] Polnische Revolutionen. Erinnerungen aus Galizien. Prag, 1863, стор. 332.

фонд із засобів тої провінції, і з сього фонду має бути при посередництві уряду сплачена тільки для сеї провінції обчислена сума відшкодування». Цікава річ, що власне польські посли головно причинилися в сеймі до ухвалення сеї постанови. Нащо вона їх здалася — святий знає. Адже певна річ, що коли би сплату всього відшкодування всіх країв зложено на загальний державний фонд, то ся сплата була би зроблена швидше, дешевше й рівномірно у всіх краях. Певна річ, тоді прийшлось би було складати державний фонд на те відшкодування, розписати окремий податок, бо звісно, що гроші на те не впали би з неба. Але, розкинувши сплату на провінції, зроблено те, що замість одної одностайної адміністрації треба було ввести їх 14, т. є. стільки, скільки було країв у Австрії. А в додатку бідніші провінції відчули той тягар, далеко тяжче, ніж багатші, а найтяжче відчула його Галичина, котра не впоралася з ним іще досі.

Та будь-що-будь, знесення панщини лишилося одинокою тривкою й доброчинною пам'яткою бурливого 1848 року. З усього, про що тоді, мов у гарячці, говорено й писано, се одно не пропало і зробилося підвалиною нового життя, нового ладу та розвою Австрії, а особливо нашого народу. По стількох сотках літ русин, руський хлібороб почув себе нарешті свобідним, і то не через якийсь насильний, революційний порив, як було за часів Хмельницького*, не в якійсь части і не на якийсь час, а на законній основі, взагалі і назавсігди. Він почув себе горожанином, його покликано до участі в найвищім законодавстві великої держави; се були речі, не чувані досі в історії руського народу.

VIII. ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ЗНЕСЕННЯ ПАНЩИНИ

Від старих людей почуєте не раз, що хоч і як було зле за панщини, хоч і як народ був пригноблений і безправний, хоч і як над ним збиткувалися не стільки пани, скільки всілякі підпанки, то все-таки жити було легше, люди мали ся ліпше.

«Чи може тому бути правда? — питають молодші. — Мала би свобода й людська рівноправність причинюватися до зубожіння селянина?»

Розуміється, знайдуться такі, особливо між панамищляхтою, що без вагання скажуть вам на се: «Так є! Свобо-

да — то ваш ворог. Свобода не для хлопа, бо хлоп — то дитина, потребує опіки й догляду, а часом і бука. Він не розуміє сам свого добра і мусить мати когось над собою, хто би його гнав до добра. Поки був під нашою опікою, то було йому добре, мав достатки, мав у пана порятівок у кождім нещасті, в передновинку, в часі недороду, мав безплатне судівництво і не потребував волочитися на тясячні терміни, мав у селі всякого ремісника, бо пан мусив його мати для себе в дворі і давав підданських дітей учити ремесла. Не стало нашої опіки, і все те урвалося, а опіка уряду хоч обіцювала хлопові золоті гори, та направду допровадила його до бідності, до насильного оподаткування, обдерла і зубожила його».

Від інших людей, котрі не мають причини хвалити панщизняні порядки, почуєте часом ще й таку думку, що знесення панщини та надання свободи само собою не було зле, але наступило завчасно, застало наших селян неприготованих, і для того не принесло їм такої користі, як треба було надіятися.

Нині, 50 літ по скасуванні панщини, варто застановитися над наслідками сеї дуже важної події і придивитися добре, скільки правди у всіх наведених тут думках.

Поперед усього, чи правда те, що за панщизняних часів люди мали ся ліпше, були заможніші?

Не зовсім легко на се відповісти головно тому, що слово «заможність» можна різно розуміти. Певна річ, перед 1848 роком людей у Галичині було менше, але бо правда й те, що управлених грунтів було також менше, як нині. Із старих інвентарів бачимо, що по селах бувало тоді звичайно по кільканадцять «цілих хлопів», т. є. таких, що мали «цілий» або тяглий грунт, а величезна більшість «пішаків», т. є. таких, що мали пів або й чверть грунту, т. є. 8—4 моргів. Та було вже й тоді багато комірників і халупників, т. є. таких, що не мали ані грунту, ані хати, або мали лиш хатчину з огородцем — так само як нині. Певна річ, на одного господаря нині випадає менше грунту, як тоді, але се ще небагато значить. Не забуваймо, що заробітків тоді, крім двора, не було ніяких, а двір платив за день роботи 5—6 крейцерів. Багач-селянин, коли йому зародило збіжжя, не знав, що з ним робити; воно стояло в стогах немолочене по 5 і більше літ, бо на хлопське збіжжя не було покупу, не було залізниць, а гостинці були рідко посіяні по краю. Зате при найменшім недороді по-

мимо хваленої панської опіки в краю вибухав голод, люди жили кропивою, гірчицею та корою, цілими громадами тікали «на Поділля», на Бессарабію і бог знає куди, а бувало й таке, що їли трупи померших людей. Правда, в кождім дворі був коваль і стельмах, але селянин їздив возом власної роботи, в котрім не було ані одного кусничка заліза, жив у курній хаті, зимою й літом ходив у личаних постолах або в ходаках власної роботи, і коли часом і складав десь у якійсь криївці білі сороківці, то все-таки їв чорний глевкий хліб, борщ і капусту, ходив у зрібній брудній сорочці, обов'язково раз на тиждень (а то й частіше) запивався до нестями горівкою, бив жінку й дітей, вірив у чари, упирів і всякі страховища, здалека здіймав шапку не тільки перед паном, але навіть перед панським лакеєм,— одним словом, був як той дикун, привиклий до того, що жиє не для себе, а для інших. Його потреби, все одно, чи бідного, чи багача,— були страшенно малі, а багач тільки тим різнився від бідного, що міг звичайно заспокоювати ті малі потреби і ще й ощадити дещо грошей, котрі потім або закопував у землю, або заховував десь так, аби їх ніхто не знайшов,— а бідний міг щороку надіятися, що йому за всю працю й муку таки не стане з чого вижити. Найкращою міркою тогочасного добробуту обік ненастанних «голодних років» було також страшенно розповсюджене по краю жебрацтво, злодійство та розбійництво. Рік-річно по всіх циркулярних містах вішано по кількоро людей за розбої, а в горах, особливо в Гуцульщині, аж до самого знесення панщини існувала ще осібна сторожа від розбійників, так звані пушкарі, установлені ще за польських часів. Вони були під командою мандаторів і мали право зловлених опришків вішати на місці. Вішали або вбивали їх не раз цілими купами, скидали з високих скель або катували на смерть у пивницях. Чех Зап* ще в 1865 році, їдучи до Микуличина, бачив попри дорогу шибениці, на котрих перед 20 роками вішано опришків, і оповідає, як їх коло Надвірної нараз вішано сім: поки одного повішено, інші спокійно сиділи на землі, курячи люльки і дожидаючи своєї черги[1]. З великого добробуту ті люди, певно, не йшли на розбій і не покидали се життя так спокійно та байдужно.

---

[1] K. W l. Z a p. Cesty a prochazky po Halicke zemi. W Praze, 1863, стор. 201—202.

А тепер погляньмо на другий бік справи: чи свобода винна тому, що по знесенні панщини людям не стало так добре, як би треба було надіятися. Про те, що свобода застала наших людей неприготованими,— нема що й говорити. Жий вони ще й сто літ під панщизняним буком, то, певно, не були би ліпше приготовилися до свободи. Адже свобода — не готовий печений хліб, котрий можна краяти й їсти; свобода — се школа, в котрій люди вчаться жити по-людськи, так, аби нікому не було кривди. А звісно, що хто уперве приходить до школи, той завсігди буває невчений і неприготований. Тільки сама свобода і ніхто інший може приготовлювати чоловіка й цілий народ до свобідного життя. Отже, сама свобода не буває й ніколи не була лихом, і коли 50 літ по знесенні панщини наш народ не дійшов іще ані до вживання повних своїх прав, ані до добробуту, ані до такої просвіти, як би можна було бажати, то на се треба шукати інших причин.

Не буду тут вдаватися в роздивлювання всіх тих причин, які зложилися на теперішній невеселий стан нашого народу, а наведу тільки три такі, що мають безпосередній зв'язок зі знесенням панщини. Як у тій народній загадці, «з вола, що зарізано серед села, тягнуться кишки до кождої хижки», так із скасованої панщини потяглися три довжезні кишки і величезним тягарем упали на наш край, а особливо на наше селянство. Се були ті три сестриці з чужоземними назвами, що так нам далися взнаки: індемнізація, справа сервітутова та пропінація. Попробую тут хоч коротесенько заглянути в лице кождій із них і придивитися, що вони принесли нам.

1. СПРАВА ІНДЕМНІЗАЦІЙНА

Не влазячи в безконечні хащі запутаних та суперечних патентів, розпоряджень та постанов, що відносяться до сеї справи, наведу тут тільки що найважніше. Дня 15 серпня 1849 р. видано патент про те, як має бути виконаний патент із 17 цвітня 1848 р. Вже тут до сього першого патенту додано деякі постанови з сеймової ухвали д[ня] 7 вересня 1848 р., а власне в точці 2 знесено роботизну комірників і халупників, що сидять на селянських грунтах зовсім безплатно; в точці 5 знесено і призначено для сплати ті данини та роботизни, які належалися церквам, школам,

парафіям або громадам і не були скасовані патентом із 17 цвітня 1848 р., а в точці 18 сплату за ті свіжо скасовані повинності зложено до певної міри на самих бувших підданих, а решту — на край. Вся решта відшкодування дідичам за повинності, скасовані патентом із 17 цвітня 1848 р., і сим патентом була признана на скарб державний. В точці 28 заповіджено, що для виконання постанов сього патенту буде встановлена окрема крайова комісія, а надто для кождого циркулу одна окружна комісія. Але в точці 26 патент покликається на сеймову ухвалу з д[ня] 7 вересня 1848 р. і говорить: «Предметом окремого обміркування в дорозі, встановленій конституцією, буде справа утворення з к р а й о в и х д ж е р е л фонду на сплату при посередництві державного скарбу винагороди, яка належиться дідичам». Отже, в цілім патенті кілька разів говориться виразно, що до тої сплати обов'язаний с к а р б д е р ж а в н и й, а тут раптом — пошукати джерел крайових! Се був початок баламутства.

Цілий рік не роблено нічого. Аж 28 липня (чи 4 жовтня) 1850 р. видано нове міністерське розпорядження, в котрім уже баламутства далеко більше. З комісії крайової, приписаної давнішими цісарськими патентами, тут зроблено комісію міністеріальну, а тягар сплати за панщину перекинено вже виразно на «крайові джерела» Ще се розпорядження не дійшло до Галичини, коли 25 вересня вийшов новий цісарський патент, котрим постановлено, що в кождім краю, отже, і в Галичині, має бути утворений окремий для сього краю фонд індемнізаційний, а то з оплат від бувших підданих із додатків до податків, що мають побиратися від усіх, хто платить податки, з додатку державного на індемнізацію, і в кінці з задатків, які скарб державний буде давати фондові індемнізаційному, але котрі пізніше мають бути звернені державі. Аби зараз сплатити дідичів, патент наказав видати облігації, а забез[пе]кою для них мали бути грунти підданих і сам край, отже, вже не скарб державний.

Але фонд індемнізаційний у Галичині утворено аж геть пізніше: в 1853 р. відлучено справу викупу сервітутів від справи відшкодування (індемнізації) за панщину, та від того ж 1853 р. почав уряд накладати на всіх додатки до податків, зразу по 8 $^{3}/_{4}$ кр. від кождого ринського, в 1854 р.— по 11 $^{1}/_{2}$ кр., в 1855 — по 11 $^{3}/_{4}$ кр., в 1856 р. — по 14 кр., в 1857 — уже по 33 кр. Облігації видано ще в 1851 р., та

що з того, коли до їх сплати (амортизації) приступлено аж 1858 р.[1]

Але кілько ж виносила обчислена вартість панщини і всіх підданських данин? Ми бачили, що в 1845 р. самі члени галицького станового сейму на підставі податкових фасій обчислювали її на 5 800 084 р. Пізніша Стадіонова регуляція дещо трохи вменшила ту вартість панщини, хоч регуляція, як знаємо, не була переведена до кінця. Натомість на підставі пізніших патентів поструючувано панам із тої суми вартість панщини халупників і комірників, що була дарована безплатно, вартість викуплених уже служебностей і т. ін., разом третю часть гуртової вартості.

З урядового справоздання довідуємося, що в Галичині зголошено до викупу ось які панщизняні тягарі й данини:

До викупу	Львівський округ:	Краківський округ:
Піших днів панщини	8 990 342	7 462 560
Тяглих « »	11 316 684	3 085 270
Десятини у варт[ості] зр. мк.	88 357	73 240
Осипів кірців пшениці	14 335	6 122
« » жита	42 733	49 012
« » ячменю	45 728	17 308
« » вівса	333 890	117 248
Чиншів грішми зр. мк.	236 225	137 516[2]

Додам тут, що під Краківським округом треба розуміти Західну Галичину, але без теперішнього Краківського повіту, що до 1846 р. не належав до Австрії, а був окремою республікою, а в 1846 р. був прилучений до Австрії як

[1] Дивись про се безіменно видану розправу Зиблікевича п[ід] з[аголовком] Indemnizacya, Kraków, 1868; L. W. Sumy galicyjskie, Kraków, 1882; Х. Нарatt. Де правда? Спірне питання про галицьку індемнізацію (часопись правнича, річник другий, Львів, 1890, стор. 97—106). Патенти та міністеріальні постанови, що доторкаються сеї справи, зведено в книжці: Uebersichtliche Darstellung der auf das bestandene Unterthansverhältniss in Galizien mit Ausschluss des bestandenen Czernowitzer Kreises und mit Ausschlus, des im J. 1846 einverleibten Krakauer Freistaates, namentlich auf die Verhältnisse der unterthänigen Grunddotation bezugnehmenden Gezetze und Verordnungen, herausgegeben vom kk. Staatsministerium mit Zustimmung des kk. Justizministers erfolgte Genehmigung vom 17 Okt. 1863.

[2] Див. урядове видання: Die Grundentlastung in Oesterreich, erster Theil. Wien, 1857; у додатку таблиця 1, стор. 66—67.

Велике князівство краківське. Індемнізаційна справа в тім повіті була переведена окремо від решти Галичини і далеко корисніше для селян.

Усі ті повинності обчислено на гроші і, помноживши узискану суму на 20, вираховано той капітал, який мали дістати дідичі як відшкодування за знесену панщину або як викуп знесеної десятини та інших данин. Сей капітал для Східної Галичини вичислено на 48 353 842 зр. мк., для Західної (без Кракова) — на 25 130 000 зр. мк., разом 73 483 842 зр. мк., а з Краковом — 75 371 638 зр. мк., або 79 140 225 зр. віденської валюти. Отся сума мала бути сплачена дідичам і іншим «управненим», котрих було в 1848 році у Східній Галичині 2 680 (в тім числі 2 064 доміній, 420 дібр церковних, 52 дібр різних інституцій та корпорацій), а в Західній (без Кракова) 1 585 (в тім числі 1 114 доміній і 324 дібр церковних). У Краківськім князівстві було доміній лиш 60, церковних дібр 20, корпораційних дібр 11. Всім тим управненим видано в 1851 році на вказану вище суму облігації. Але що на ті облігації не виплачувано нічого ще цілих сім літ, то від сеї суми наросли проценти; ті проценти, також не сплачувані, родили нові проценти, так що з кінцем 1857 р. самих процентів назбиралося 17 818 485 р. вв.*

У початку 1858 року, коли мала початися сплата індемнізаційного довгу, бачимо в Галичині ось які відносини. В Східній Галичині треба було сплатити капіталу 48 353 842 зр. мк. і дочислених до нього 10 500 000 процентів, разом 58 853 842 зр. мк., у Західній Галичині (з Краковом) — 30 044 900 зр. капіталу і 8 078 263 зр. мк. процентів, разом 38 123 163 зр. мк. А що «зобов'язаних», себто селян, котрі скористали зі скасування панщини, було в Східній Галичині 374 885, у Західній — 152 950, а в Краківськім — 18 101, отже, разом 545 936 господарств, то виходить, що на кожде господарство спадало пересічно у Східній Галичині 157, у Західній — 223 зр. мк. або кождий морг рустикального грунту в цілій Галичині мало що не 17 зр. мк. довгу.

Може, декому цікаво буде порівняти, як виглядали ті тягарі в інших краях нашої монархії, то для того подаю тут важніші рахунки, зведені в одну табличку на підставі згаданої вже урядової книжки[1] (таблиця на стор. 96).

[1] Die Grundentlastung in Oesterreich, Tab. III, стор. 80.

Назва краю	Число дідичів	Число селянських господарств	Сума відшкодування за панщину	Випадає на 1 душу людності	Випадає на 1 зр. податку
Долішні Ракуси *	2 645	285 146	45 285 120	26	9
Горішні Ракуси *	5 601	145 244	19 376 641	26	13
Зальцбург	816	20 814	2 819 910	18	11
Стирія *	1 156	137 395	23 615 691	22	16
Корутанія	1 564	38 824	7 102 340	21	15
Крайна	1 168	104 069	9 975 048	20	15
Тіроль	7 253[1]	277 931[3]	13 598 280	15	22
Горіція, Трієст і Істрія	1 212	95 729	3 040 287	5	4
Чехія	22 762	587 341	54 222 182	11	6
Моравія *	4 091	333 199	31 529 353	16	9
Шлеськ *	1 596	53 884	3 811 031	9	6
Західна Гал[ичина]	1 723	171 051	38 123 163	23	31
Східна Гал[ичина]	2 680[2]	374 885	58 853 842	20	25
Буковина	—	—	5 500 000	15	30

[1] Сюди не вчислено ще 4 708 дідичів, що зараз по знесенні панщини добровільно позагоджувалися з підданими щодо сплати відшкодування.

[2] Здається, що сюди вчислено й Буковину, бо в таб[лицях] II і III її зовсім не виказано.

[3] Надто 246 688 підданих загодилися добровільно з дідичами.

Як бачимо, в відношенні до людності Галичина належить до країв, найбільше обтяжених індемнізацією, а в відношенні до заможності тої людності вона б у л а а б с о л ю т н о н а й б і л ь ш е о б т я ж е н а з усіх австрійських країв; із того погляду галицький хлоп був обтяжений три рази більше від заможного селенина під Віднем, а мало що не 5 раз більше від чеського підданого. Так-то виглядала патріотична жертволюбність польської шляхти!

Та направду індемнізація коштувала далеко, далеко більше!

Нетрудно се зрозуміти. Таку величезну суму годі було сплатити відразу. Властителям видано облігації, від котрих треба було платити проценти, а надто щороку вильосовувано певне число облігацій до виплати. Після плану, уложеного в 1857 році, мала вся сплата доконатися в 40 роках і треба було річно на сплату того довгу та на адміністрацію 5 521 374 зр. мк., значить, за 40 літ мала бути ви-

плачена сума 220 854 960 зр. мк. Коли би правительство було держалося першого патенту з 17 цвітня 1848 р. і деяких пізніших розпоряджень, виданих для того пояснення, то всю ту суму повинна би була заплатити держава з податкових грошей усіх країв. Але ще в 1850 році патентом із д[ня] 25 вересня постановлено завести в Галичині окремі фонди індемнізаційні для Східної й Західної Галичини, а на утворення тих фондів розписано крайові додатки до податків. Правда, скарб державний мав також докладати якусь пайку до тих фондів, але вже тільки пайку. Додатки справді зараз розписано; зразу вони виносили 9 кр. до кождого ринського, далі 12, 14, 20, поки в 1857 році не дійшли до 33 кр. А коли 1857 р. уложено план сплати індемнізаційного довгу, то міністр Брук наказав державному скарбові давати щороку обом галицьким індемнізаційним фондам підмогу 2 500 000 зр., але вважати се за позичку, котрої сплати ані опроцентування наразі не жадається. Решту суми, потрібної на щорічну виплату, тобто 3 021 374 зр., мав платити край[1], значить, не тільки селяни, що скористалися на знесенні панщини, але також міщани, що ніколи не робили її, та дідичі, котрим її забрано. Так воно й лишилося надалі, та з розпорядження міністра Брука вийшло велике баламутство. Бо коли стояти на основі патенту з 17 цвітня 1848 р., то край, платячи річно 3 021 374 зр. на індемнізаційний фонд, вигоджує державі, зичить їй ті гроші, значить, по 40 роках має право упоминатися від держави суми 120, 854, 960 зр. мк. Коли ж стояти на становищі Брукового розпорядження (отже, не жодного закону!) з 1857 р., то держава, платячи річно 2 500 000 зр. на індемнізаційний фонд у Галичині, робить позичку краєві і по 40 літах має право домагатися від нього круглої суми 100 мільйонів мк. навіть без опроцентування. От за ті-то величезні суми вийшла довголітня тяганина між краєм (властиво від 1866 р. між галицьким сеймом) і центральним правительством у Відні. Німці не хотіли шанувати цісарського патенту з 17 цвітня 1848 р. і покликалися на закон із 7 (18) вересня 1848 р., котрим знесено панщину в цілій Австрії; сейм не хотів признавати законним розпорядження Брукового з 1857 р. і покликався на те, що в давніших законах і приписах усюди виразно гово-

[1] Х. Нарatt. Де правда? (часопись правничa, II, 116—117).

риться, що держава, каса державна, має сплатити всю індемнізацію в Галичині. Довго тяглися переговори та переписки, аж 9 вересня 1882 р. правительство подало сеймові проект угоди, на котрий сейм згодився д[ня] 20 жовтня 1882 р. Сею угодою признано, що доплати з каси державної, котрих досі назбиралося було 75 172 560 зр., перемазуються і Галичина не має їх звертати державі. Натомість щодо дальших запомог із каси державної, котрі після плану 1857 р. мали аж до остаточної сплати індемнізації, тобто до 1898 року, виносити річно по 2 500 000 зр. мон. кон. (2 625 000 зр. наших грошей), то від 1883 р. вони мають виносити тільки по 2 100 000 зр. річно без зворотної запомоги; надто держава мала давати галицькому індемнізаційному фондові ще по 525 000 зр. річно, але ті гроші край мусить звернути державі в трьох роках, починаючи від 1899 р. квартальними ратами, без процентів.

Ся угода, що доторкалася не самого краю, але також усеї держави, мусила перейти ще й через раду державну. По великих клопотах сього доконано аж у 1890 році. Держава торгувалася з краєм до остатньої нитки. І хоч ухвалено перемазання давнього величезного «довгу індемнізаційного», то виторгувано бодай стільки, що з державних додатків 2 625 000, які мусили йти до індемнізаційного фонду аж до 1898 р., признано 2 100 000 беззворотною запомогою, 325 000 — безпроцентовою позичкою, а 200 000— надплатою, очевидно, опроцентованою. Значить, від 1899 р. прийдеться Галичині сплатити ще скарбові державному 4 875 000 зр. як зворот безпроцентової запомоги по 325 000 зр. річно через 15 літ і з яких 4 мільйони (про се ще мусить бути окрема угода) як зворот опроцентованих річних надплат по 200 000 зр. також за 15 літ. Значить, сього року, 50 літ по знесенню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 мільйон зр. з власних додатків, але має ще до скарбу державного мало що не 9 мільйонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах. Значить, пам'ятка про панщизняні тягарі не так швидко ще загине, особливо коли й край свою пайку сплати розложив на довгий час і замість закінчити виплату всіх облігацій сього 1898 року, ухвалив конверсію, тобто розложення сплати на нижчий процент, але на довший час, бо аж до 1908 року.

2. СПРАВА СЕРВІТУТОВА (ЛІСИ Й ПАСОВИСЬКА)

Справа лісів і пасовиськ іще гірше замотана, як справа індемнізації, і вийшла ще на більшу шкоду селянства та краю. За часів давньої Польщі пан уважав себе властителем усіх грунтів свого панства, а хлопа вважав своєю робочою худобою. Пізніше, коли австрійські закони обмежили панську самоволю над хлопом, той хлоп став для пана немов орендарем, котрого пан кождої хвилі по несповненні умови рад би був вигнати з орендованого грунту. Ми бачили, що польські шляхтичі до самого 1848 р. вперто держалися того самого погляду і найліпшим батогом на своїх підданих уважали право без проволоки зганяти їх із грунтів. Але австрійський уряд, особливо від часів Йосифа II, став на іншім становищі. Він уважав селян не тільки п а н с ь к и м и підданими, але поперед усього підданими д е р ж а в и, котрі для держави платили урбаріальний податок, за державу проливали свою кров у війнах[1]. Отже, він раз назавсігди виділив хлопські (рустикальні) грунти з-під панської власності, сильно обмежив панські права до тих грунтів, лишив панів тільки немов опікунами над тими

[1] Обов'язковий побір рекрутів у Австрії заведено ще 1772 р., та в Угорщині, Тіролю, Нідерландах* і Медіолані почав народ бунтуватися проти сього нового тягаря, так що в тих краях його заведено пізніше. Сей найстарший побір — то була так звана «конскрипція»; власті розписували, кілько вояків має достарчити кождий циркул, і давали се до відома домініям, а ті самі вибирали (звичайно ловили силою) парубків, здатних до війська, і відвозили до циркулу. Привезених парубків насамперед ревідовано, чи вони здатні до військової служби, а потім вони мусили тягти жереб: на котрого випав жереб, той мусив іти служити. Зрештою, йому вільно було викупитися від служби, а властиво, найняти замість себе заступника (A n n u a r i u s O s s e g. Der europäische Militarismus, Amberg, 188, стор. 26; O. H a u s n e r. Vergleichende Statistik von Europa, т. 11, стор. 1). Пізніше льосування знесено, та все ще рекрутація по селах була подібна,— як пише Слотвінський,— до «вибирання татарського ясиру». «День, коли мають бути вибирані рекрути, визначує Львівська губернія один на весь край. Циркуловий уряд завідомляє про се потаємно сільські зверхності, тобто домінії, зараз виписує число рекрутів і долучає виказ обов'язаних до служби. В назначений день досвіта двірський урядник із війтом і присяжними йдуть від хати до хати, беруть несподівано особи, призначені до військової служби, уживаючи всяких способів осторожності, аби запобігти втечі, зловлених парубків в'яжуть, заковують у кайдани, замикають, стережуть і т. д.» (K o n s t a n t y L e l i w a S ł o t w i ń s k i. Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 18—19).

рунтами з правом побирати від селян за їх уживання панщину, чинші й данини.

Ще за польських часів селяни, не маючи своїх лісів ані пасовиськ, мали від пана право брати дрова на будівлі та на паливо з тих лісів, що колись були громадськими, а тепер панськими, збирати в тих лісах гриби, ягоди, пасти худобу чи то в лісах, чи по толоках, пустках, облогах та стернях. Розуміється, що й пан користав із сього, бо ж у його власнім інтересі було, аби його підданий мав хату, топливо, худобу. Звичайно, було й так, що скоро отворилися стерні, пан велів і свою худобу пасти на хлопських стернях. Австрійський уряд застав у Галичині ті порядки, вони були подібні і в інших крах, усюди, де була панщина. Марія-Тереза обмежила трохи право побирання дров із камеральних (давніше коронних) лісів, та не могла знести його. Пізнішими постановами не раз накладувано на дідичів обов'язок — запомагати своїх підданих дровами з лісів і пасовиськами. Се були такі відносини, що чоловік чи громада могла потягати користь із грунту, який належав до іншого властителя і з котрого той властитель платив податок: се називається з-латинська сервітут, по-нашому служебність, тобто, що чужа річ служить мені також на пожиток.

Ще геть перед знесенням панщини, від самого 1820 року, почалися між панами і підданими суперечки із-за тих сервітутів. Пани жалувалися, що піддані повирубують їм усі ліси, і домагалися не раз, аби ті ліси були з у, яду позамикані на 20 або й більше літ[1], та уряд уважав сю справу за політичну, отже, давав її до розсуду не судам, а політичним (циркулярним) урядникам, а ті розсуджували звичайно на користь підданих. Вони встановили собі таке правило, що через свідків (незаприсяжених) стверджували, чи побирали піддані дерево з лісу або чи пасли худобу в лісі або на пасовиську в 1784 році. Коли свідки се потвердили, то вони признавали громаді право користати й надалі з лісу або пасовиська[2].

---

[1] Диви[сь], наприклад: Konstanty Słotwiński. Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 141, де сказано, що «prawo i porządek wymagają, aźeby lasy zupełnie zamknięte były» [закон і порядок вимагають, щоб ліси були зовсім закритими *(польськ.)*.— *Ред.*].

[2] Див.: Cornelius Krzeczunowicz. Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten zwischen den gewesenen Herr-

Патент із 17 цвітня 1848 р., котрим знесено панщину, в точці 2 полишив усі ті служебності й надалі без зміни, додаючи тільки, що відтепер вони мають бути не даремні: селяни повинні за уживання панських лісів і толок платити дідичам добровільно умовлену плату. Розсуджування спорів лишено й надалі в руках політичних властей. Правда, сей патент іще не зробив селян повними властителями тих грунтів, що були в їх посіданні; та се зроблено пізніше цісарським патентом із 19 серпня 1849 і міністерським розпорядженням із 4 жовтня 1850 року. Ще в 1849 році почали власті декуди обчислювати вартість сервітутів, які мали селяни на панських грунтах, а декуди селяни поробили й добровільні угоди з панами. Але від 1850 р. все урвалося. Між селянами пішла чутка, що сервітути також їм даровано; інші говорили, що ліси й пасовиська геть усі перейдуть у руки громад, а щонайменше ті, яких вони вживали за часів Йосифа II[1].

Справа заострювалася дуже. До 1857 р. політичні урядники, переважно німці або чехи, ворожі польським дідичам, розсуджували сервітутові справи майже всюди на користь селян. Та вже 1853 р. цісар патентом із 5 липня наказав трактувати справу сервітутів осібно від індемнізації та прискорити її полагодження, бо в краю змагався щораз більший крик дідичів. Уряд не дуже квапився, бо аж 1856 р. установлено при Львівськім намісництві тимчасову крайову комісію для сервітутової справи і дано їй під розвагу поперед усього вироблену міністерством у загальних нарисах інструкцію, як треба поступати при зголошуванні сервітутів до викупу. Комісія відбула сім засідань і поробила в тій інструкції зміни, «відповідні до крайових відносин». Сей виріб вернув знов до Відня, був затверджений міністерством, і тільки розпорядженням із 31 жовтня 1857 р. установлено при Львівськім намісництві постійну комісію для справ сервітутових, зложену з політичних і судових урядників, а також із іменованих урядом заступників дідичів та селянства. Ся комісія мала розсуджувати в першій інстанції всі спори за сервітути і за власність підданських грунтів. Хто чув себе покривдженим

---

schaften und den ehemaligen Unterthanen in Galizien. Wien, 1861, стор. 2, 3, 4, а особливо стор. 30—36; K. L. Słotwiński. Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 146, 151.

[1] Krzeczunowicz, там же, стор. 1—5.

рішенням сеї комісії, міг рекурсувати до Міністерства внутрішніх справ.

У тій комісії, особливо від 1860 року, коли поляки взяли в Галичині рішучу перевагу в сеймі, а далі і в урядах, повіяло вже зовсім іншим духом. Виточено перед нею звиш 32 000 процесів; виточували їх не тільки громади, але й дідичі, котрі чули себе покривдженими давнішими комісарськими рішеннями. І мов на команду почали селянські громади програвати. З 32 000 вони програли звиш 30 000 процесів. А як при тім поступали урядники сеї крайової комісії, про се нехай свідчать слова петиції з д[ня] 5 серпня 1861 року, підписаної руськими послами і також митрополитом Литвиновичем:

«Наш хлоп привик до всякого утиску. Видно, що теперішній утиск сильно збільшився, коли змушує хлопа покидати дім, господарство, жінку і дітей і не страхатися далекої подорожі до Відня, аби знайти у свого цісаря те право й оборону, яких не годен знайти в краю. Урядники, котрим повірено переведення справ сервітутових, не вільні тут від вини: вони були причиною, що розсудження тої справи в найбільшій часті випадків випало для громад так некорисно й утяжливо. На голос громад вони не зважали, а зате пристрасно використовували непорадність хлопів або хлопський спосіб вислову. Напр., війт сказав: «Ми як хочемо брати дрова з того лісу, мусимо просити пана», а урядник записував ліс як панську власність, хоч добре знав, що слово «просити» значить стільки, як «повідомити», як того вимагав патент із 1782 р., котрий велів громадам оповідатися у пана, коли хотіли користати з власного громадського лісу. Се було повідомлення в формі просьби. Найчастіше покликувано за свідків у тих спорах між дідичем і громадою — панську службу. В деяких місцевостях признано селянам як відшкодування за право побирання дров річну ренту в сумі 8 1/2 кр., у інших 35 кр.»[1].

У мене в руках є цікавий документ, котрий свідчить про те, як поступали собі деякі члени сервітутової комісії. Се лист якогось Водіери з Тернополя, покликаного урядом до тої комісії. Д[ня] 12 марта 1857 року розіслав сей панок до дідичів Тернопільського та Скалатського повітів листи, офіруючи їм свою услугу для переведення сервітутової

[1] В. Будзиновський. Хлопська посілість у Галичині.— «Народ», 1894, ст. 275—276.

справи. «Як звісно,— писав сей пан,— утворено ще минувшого року крайову комісію для викупу й регуляції грунтових тягарів (сервітутів), і міністерство іменувало мене її постійним членом. Задля уложення випрацюваних зголошень прислало міністерство взірець едикту (оповістки) та інструкції і поручило комісії сю оповістку та інструкцію обміркувати на нараді з погляду на крайові відносини, опрацювати відповідно до ухвал і переслати міністерству для одобрення. Вже тоді роздано кождому членові комісії по одному примірникові тої оповістки й інструкції. Комісія відбула сім засідань і, підігнавши ті два документи під наші крайові відносини, переробила їх і відіслала міністерству. Таким способом уже тоді я познайомився вповні з сею важною справою і з тими способами, як треба братися до неї.

Бувши остатній раз у Львові, я переконався в приналежнім бюрі, що згадана оповістка й інструкція до зголошування сервітутів іще д[ня] 3 мин[улого] місяця прийшли вже з міністерства і обоє невдовзі будуть опубліковані. Зараз по тім крайова комісія та окружні комісії розпочнуть свою роботу, тим більше що остатній реченець до подавання зголошень покладено на остатній серпень сього року.

Переважно з власного досвіду і з приступних мені приписів знаю, яка се дуже важна й далекосягла справа для Вашого повіту і, здається, не помилюся, висловлюючи погляд, що й Ви, в[ельми]пов[ажний] пане, зрозумієте се, що найбільше тут буде залежати від умілого зголошення сервітутів. А що я почасти в початку праць крайової комісії, а почасти й під час тих праць у вільних хвилях буду мати досить часу до іншого заняття, а для укладання таких зголошень надаюся з двох причин —раз, що знаю правні відносини, які існували давніше (за часів панщини), а подруге, знаю також видані для сеї справи законні приписи, а надто завсігди маю охоту до поважної (!) праці,— тож коли б пристали на се Ви, в[ельми]пов[ажний] пане, а також інші дідичі Вашого повіту, в тій справі інтересовані,— бо ті права всюди йдуть однаковим кроком,— я готов би був повироблювати Вам оті зголошення і, здається, не потребую додавати, що як повироблювані мною зголошення і формою, і змістом відповідали би не тільки дотичним законам, але також бажанням впов. панів інтересованих.

Уважаю відповідним удатися з сею справою власне до Вас, впов. пане, бо я переконаний, що коли появиться

згадана оповістка, Ви застановитеся основно над сею справою, зрозумієте її далекосяглість і відповідно осудите її важність.

Я вже дістав кілька поручень у тій самій справі з коломийського та стрийського циркулів ще тамтого року, але наразі вимовився (!) від них, бо в усякім разі волів би прислужитися своїми невеликими здібностями та знанням речі там, де звиш 20 літ сам займався сею справою.

Коли б Ви, в[ельми]пов[ажний] пане, та інші Ваші сусіди згодилися з тим моїм поглядом, то прошу ласкаво повідомити мене в пору п р о в с е і н ш е, а тоді я порозумівся би з в[ельми]пов[ажними] панами про спосіб, як треба пильнувати Ваших інтересів».

Говорячи коротко й ясно, сей пан Водіера офірувався дідичам пильнувати в сервітутовій комісії їх інтересів, очевидно, на шкоду інтересів громад, нарушаючи при тім свою урядницьку присягу та визискуючи на користь одної сторони знання законів і приписів і знання всього того, що потаємно робилося та говорилося в комісії. Очевидна річ, він робив се не задармо; між паперами того самого дідича знаходиться ще один лист д. Водіери з 3 серпня 1858 р., котрим сей член сервітутової комісії квитує з одержаних 166 зр. «за уложення сервітутового зголошення» і обіцяє «цілу справу викупу сервітутів довести до пожаданого кінця». Може, хто скаже: «Що ж, був один такий підкуплений урядник, то й що з того? Безсумлінний чоловік усюди може знайтися». Певна річ, я й не підношу закиду проти всіх членів тої комісії, не підношу не тому, що справді вірю в їх чесноту, але тому, бо не маю під руками більше подібних документів. Але скільки ж то міг нашкодити навіть один такий Водіера! Адже ж із сього одного листа бачимо, що він розкидав свої сіті відразу на три повіти, а коли правда те, що дідичі самі зголошувалися до нього з наміром підкупити його, то, певно, мусили зголошуватися й до інших членів комісії.

А селяни, громади не мали таких опікунів у комісіях, не мали чим підкупувати їх і навіть не розуміли важності цілої справи. Вони вірили в своє «право» і в «цісарську справедливість», не подавали зголошень, занедбували реченці і тисячами програвали процеси, а потім ходили і до Львова, й до Відня, а коли все не помагало, бунтувалися, сиділи по криміналах, кидалися на жовнірські багнети, цілими місяцями годували по селах вояків і помалу сходили

на жебраків. Сервітутова справа пожерла мільйони народного добра, підрубала на довгий час сам корінь народного добробуту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою.

3. СПРАВА ПРОПІНАЦІЙНА

Пропінацією в давній Польщі звалося право дідичів і більших міст на обширі своїх маєтностей виключно вироблювати й продавати гарячі напитки — горівку, пиво й мід. Коли Галичина прийшла під Австрією, то новий уряд застав тут сей порядок, але не змінив його, бо щось подібне (хоч не таке саме) було і в інших австрійських краях[1]. Уряд заборонював тільки деякі надто вже огидні надужиття, напр., силувати селян до побирання певної кількості горівки з панських гуралень і до відроблювання тої горівки панщиною.

В 1848 р. цісарський патент із 17 цвітня, зносячи панщину в Галичині, про пропінацію не згадав нічого. Але ухвала Віденського сейму з 7 вересня 1848 р. наложила руку на се право. В точці 11 тої ухвали скасовано «примус побирання пива й горівки і всякі сполучені з ним зобов'язання». Галицькі урядники зрозуміли, що сею ухвалою скасовано і в Галичині пропінацію, але шляхтичі здужали якось переконати їх, що ся ухвала до пропінації зовсім не відноситься, що пропінація щось більше, ніж простий примус побирання пива й горівки, і уряд лишив сю справу на боці.

Викрутившися від ухвали з 7 вересня 1848 р., галицькі дідичі почали дбати про те, аби витягти з пропінації якнайбільше користі. Се був ще остатній старопольський привілей, який їм лишився. В р. 1864 дохід із пропінації обчислено на 5 мільйонів річно[2], а в 1876 р. покійний] Навроцький обчислив, що наш народ видає на горівку річно 54 мільйони ринських[3]. Усіх шинків було в тім році в Галичині 23 269, т. є. один шинок припадав на 233 душ, а на одну душу людності випадало 26 літрів горівки річно[4].

[1] K. L. Słotwiński. Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 127—128.

[2] Mieczysław Marassé. Dzieła ekonomiczne. Kraków, 1891, т. [II, стор. 4].

[3] Василь Н. Що нас коштує пропінація? («Правда», 1876 р. і окрема відбитка, стор. 23).

[4] Онисим (В. Навроцький). П'янство і пропінація в Галичині («Громада», Женева, 1882 р., т. V, стор. 50).

Дуже не хотілося дідичам позбуватися такого чудового права на розпоювання та руйнування людності. Ще в р. 1867 писав польський учений і ц[ир]к[уловий] староста Марассе*:«Всі дідичі дуже собі любують дохід із пропінації за те, що він правильний і постійний. Легше виорендувати пропінацію, ніж грунт, котрого управа вимагає капіталу і вмілої праці, аби довела до користі. В разі недороду, повені або посухи дохід із пропінації ніколи так не хибне, як дохід із інших галузей господарства. Пропінація не вимагає майже ніяких вкладів, а віддана в оренду звичайно орендареві жидові, приносить дохід досить постійний і то в готових грошах. Досить буде відібрати дідичам дохід із пропінації, аби їх господарства попхнути в цілковите безладдя»[1].

Правда, що за чудова добродійка, яка сильна підпора гаразду й порядку,— та пані пропінація! А тепер послухаймо ще, що писав про неї руський учений, цк. комісар скарбовий Володимир Навроцький у 1874 році:

«Кождий новозаложений шинок відбирає майже сотні селянських дітей можливість шкільної просвіти: на кождім ринськім, видушенім із орендаря шляхтичем Східної Галичини, більше проти його західного товариша закрепла кров самовбійців і тих п'яниць, що гинуть кождого року в шинкових і весільних війнах; кождий крейцар, добутий паном на продажі горівки, обмитий не тільки кривавим потом, але й слізьми селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу, посередньо чи безпосередньо відібрала жизненні сили»[2].

Уряд остаточно звернув увагу на те, що так довго не може йти. Кілька разів він напирав на галицьку шляхту, аби з огляду на чимраз більшу нужду, лихву, ліцитації селянських грунтів, задовження та неврожаї подумала про зміну пропінації. Та шляхта боронила завзято сеї своєї «народної святості», поки уряд не дав їй до пізнання, що сам скасує пропінацію і вона може стратити все. Тоді з тяжким серцем вона продала право пропінації — отже, саме голе право, без шинків і гуралень — краєві за 66 мільйонів. Заплативши ті мільйони, людність Галичини має те саме добро, що мала й перед тим: ані виріб, аніж продаж гарячих напоїв не зробилися свобідними, так як

[1] M. Marassé. Dzieła, т. [II, стор. 5—6].

[2] Онисим (В. Навроцький). П'янство і пропінація в Галичині («Громада», Женева, 1882, т. V, стор. 55—56).

інші роди промислу, а зате дідичі, що вперед були властителями пропінації, тепер виорендовують її від крайової комісії пропінаційної, уставленої при Львівськім намісництві, і підорендовують тим самим жидам, із якими їм досі було так добре.

Як бачимо, із старої панщини, знесеної ще 50 літ тому, полишилися й досі немалі хвостики, і тиснуть нас, і будуть іще тиснути й наших дітей. До таких хвостиків треба ще зачислити шарварки при направі доріг, право на полювання, що тепер навіть гірше, ніж було за панщини, право на риболовство, право патронату, т. є. право дідича надавати парафію священикові, звичайно, іншого обряду, не того, що визнає дідич, поділ між громадою та двором, а властиво відлучення так званих двірських обшарів від селянських громад. Та одним із найважніших політичних хвостів панщизняного ладу треба вважати розділ між селянськими й панськими грунтами і опертий на ньому поділ політичних прав, особливо ж страшенна нерівність прав виборчих між куріями селянською та великих посілостей.

Наш час іде до рівності між людьми, до відмірювання прав по заслугам, до накладання однакових обов'язків за однакові права а до надавання однакових прав за однакові обов'язки. Се не завадить пригадати в п'ятдесяті роковини скасування того проклятого, огидного ладу, що був від гори аж донизу опертий на нерівності. Тільки позбувшися всіх отих хвостиків панщизняного ладу, які лишилися досі, тільки здобувши повну горожанську та політичну рівноправність, ми зможемо обходити правдивий п р а з н и к с в о б о д и. Тепер іще далеко нам до нього!

IX. ПАНЩИНА Й РУСИНИ

Ми пройшли довгу й важку дорогу, показали долю селянина-хлібороба на нашій землі від давніх часів, показали початки й зріст, розвій, переміни й кінець панщини. Ми старалися якнайменше говорити від себе, бо не о наші думки і чуття тут ходить. Ми хотіли, аби наші селяни раз знали свою долю з давніх-давен, аби знали, відки їх батькам і дідам вітер віяв у очі, а відки грозить віяти ще їх дітям і внукам. А хто знає небезпеку, той мусить думати про те, як від неї охоронитися.

Свою трохи предовгу розмову я хотів би закінчити кількома словами про долю руської народності під панщиною

і по її знесенні, бо се, думаю, найліпше пояснить, для чого русини з усіх народів Австрії найбільше мають причини святочно обходити пам'ятку знесення панщини в 1848 р. і шанувати пам'ять Йосифа II, що перший перед 108 літами попробував був зробити се.

Певна річ, панщина не була якимсь народним руським лихом, що гнобило самих тільки русинів. Панщина була загальним хлопським лихом; від неї терпів однаково хлоп-русин, і хлоп-поляк, і хлоп-чех, і хлоп-німець. Та для нас, русинів, вона була подвійним лихом — і громадським (суспільним), і національним. Ми, русини, особливо в Галичині, здавен-давна були хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа,— чи то шляхта, чи міщани,— все те за польських часів зробилося поляком; за Австрії зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопи і вбогі та маловчені сільські священики. Вищі духовні, єпископи та каноніки говорили й писали по-польськи або по-латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського панування польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів Польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панування ще були лишилися при рущині, до 1820 року майже зовсім спольщилися. Багато з тих спольщених русинів, особливо молодших, успіло перейнятися й польськими патріотичними думками, багато їх ходило до повстання 1830 року і пізніше гнило по криміналах за таємні зв'язки в цілі відбудування Польщі на руській землі. Коло 1830 року могли собі поляки сміло думати, що в Галичині нема ніякої Русі, що тут тільки один «народ» — польський, гноблений німцями.

Та швидко природний розвій історії мусив навернути їх на інші думки.

Австрійський уряд, діставши під свою власть Галичину, швидко мусив побачити, що се не чисто польський край, що тут обік поляків живуть також русини. Правда, перші австрійські урядники, що порядкували галицькі справи, небагато вміли написати до Відня про русинів. Але знайшовся у Відні один руський священик Іван Гудз, що жив там як приватний учитель у якогось пана, і сей, порозумівшися з львівським руським єпископом Львом Шептицьким і його офіціалом о. Левінським, узявся бути посередни-

ком між русинами й цісарським двором. Зараз у марті 1774 р. подав Гудз від Шептицького до цісаревої протест проти того, аби монахи-василіани* не підлягали єпископській зверхності. Д[ня] 17 і 27 липня 1774 р. той сам Гудз подає знов від Шептицького дві скарги на те, що польське духовенство перетягає багатших і здатніших русинів на латинський обряд. Марія-Тереза полагодила ті справи згідно з просьбою Гудза і рівночасно, зацікавившися долею русинів,задумала зробити початок для вищої освіти руського духовенства і веліла від осені 1774 р. помістити двох руських учеників у закладі св. Варвари у Відні, де мали побирати вищі науки, потрібні для духовного стану. З початком 1795 р. вона веліла покликати о. Гудза до себе, розмовляла з ним досить довго про стан русинів і обіцяла опікуватися ними й дальше[1].

В тім огляді якнайгарячіше підпирав цісареву її син Йосиф, що вже 1773 р. перший раз переїхав був здовж усю Галичину і мав нагоду переконатися наочно про життя руського народу й духовенства. Правда, просьба, подана Гудзом д[ня] 19 серпня 1775 р., аби цісарева обік польського закладу для виховання шляхетських синів у світських науках заснувала такий заклад і для руської молодежі, аби та могла приспособлятися до урядів і загалом на світлих горожан, лишилася не сповнена, але зате число вихованців у духовнім закладі св. Варвари із двох побільшено на 14. І треба сказати, що з сього закладу справді вийшло немало вчених і світлих русинів, що перші поклали підвалини для кращого розвою нашої народності[2].

Цісар Йосиф II забажав не тільки вести далі, але й розширити діло своєї матері, і надворним декретом із 30 червня 1783 р. велів заснувати генеральну семінарію для виховування духовних греко-католицького обряду. Сю семінарію отворено д[ня] 1 падолиста того самого року, на другий рік до неї перенесено тих 14 студентів, що виховувалися в Відні у св. Варвари, а в 1785 р. сюди перейшли також кандидати з Угорщини. І коли досі в тих закладах усього вчили по-латині, а бідні студенти, не маючи книжок, мусили переписувати собі виклади професорів, наказав цісар Йосиф рескриптом із 5 січня 1786 р. вчити пасторальної

---

[1] M. Harasiewicz. Annales ecclesiae Ruthenae. Leopoli, 1862, стор. 557—569.

[2] M. Harasiewicz, там же, стор. 572.

теології, катехізування та проповідей «рідною мовою», бо «тільки тим способом можна буде зарадити бракові вчителів, котрі би різним народностям могли ті науки викладати на їх рідній мові. А д[ня] 27 липня 1786 р. писав цісар Йосиф іще раз губернаторові, аби той поручив дирекції семінарії пильнувати кандидатів, аби вчилися катехізувати, говорити проповіді і писати в своїй народній і то в людовій мові і аби професори перепитували їх деколи по-латині, але також сею народною мовою»[1].

Се перший раз по довгих століттях могучий монарх не тільки допустив руську, людову мову до викладів у вищій школі, але сам упімнувся о її заведенні, сам наказав її уживання. І сей монарх був німець, та й то ще такий, котрому приписувано охоту й намір викоренити всі народності в Австрії, окрім німецької, поробити всіх німцями! З сих декретів бачимо тільки одно: цісареві Йосифові не ходило о знімечення всіх народів, а поперед усього о просвіту та піднесення темних, і він розумів се добре, що до сеї цілі найпростіше провадить наука на рідній людовій мові.

Та, на жаль, самі вчені тодішні русини не розуміли сього. Вони виховувалися, говорили й думали по-польськи, в урядових справах говорили й писали по-латині або по-німецьки, а руськими буквами знали друковані тільки церковні книги. Мову простого люду, підданих вони розуміли і вживали інколи в розмові з тими людьми, але їм у голові не містилося, аби можна було тою мовою говорити про вчені речі та писати книжки. І вони, сповняючи розказ цісаря, почали вживати в викладах старої, церковної мови, так само мертвої, як латинська. Тому-то й не диво, що ся постанова цісаря Йосифа II не принесла великого хісна руській народності. Не принесли його й заведені Йосифом II у 1787 році руські виклади на філософічнім і богословськім виділі Львівського університету. Професори (Лодій, Земанчик — з Угорщини, інші галичани) не знали людової мови і намагалися викладати то по-російськи, то по-церковному, а ученики не розуміли тої мови і самі просили, аби їм викладано по-польськи. В 1804 р. ті руські виклади на філософії були знесені, а на теології хоч велися ще кілька літ, то будили між студентами радше обридження, ніж любов до

[1] M. Harasiewicz. Annales ecclesiae Ruthenae. Leopoli, 1862, стор. 617, 619, 620.

рущини[1]. От так-то вийшло, що поляки, кричачи на всю Європу про те, що австрійський уряд силкується їх онімечувати, самі рівночасно ополячували русинів, а в 1816 р. добилися навіть того, що уряд вигнав руську мову з народних шкіл Східної Галичини і запровадив натомість польську[2]. Руський хлоп міг відтепер, оплативши кошти німецької школи в місті та польської в селі, закладати собі ще й свою руську дяківку, де хотів, і власним коштом.

Та русини не впали духом, і власне від тої хвилі глибокого впадку починаються зразу маленькі, а чимдалі все сміліші проби рятунку та піддвигнення руської народності. За почином руського каноніка Івана Могильницького* і за дозволом митрополита львівського Михайла Левицького* зав'язалося в тім самім 1816 році попівське товариство для ширення віри й моральності при помочі друкованих книжок серед руського народу. Правда, за наказом згори се товариство не вийшло в життя, але Могильницький, Левицький, Снігурський* і інші його члени не покидали відтепер праці. Заходом Левицького й Могильницького удалося переконати уряд, що руська мова повинна бути допущена до народної школи. Снігурський, ставши єпископом у Перемишлі, заложив власним коштом школу для дяків. Почали помалу друкуватися й руські книжки, хоч усе ще й мертвою, церковною мовою, поки нарешті, йдучи за почином поляка Ходаковського*, словака Коллара*, серба Караджича* та українців Цертелєва* й Максимовича* , галичани не звернули уваги на пісні й оповідання свого рідного народу. Вже коло 1820 р. дехто з русинів почав записувати ті пісні, а назбиравши досить таких записок, поляк Залеський*, урядник при Львівськім намісництві і пізніший губернатор, видав 1833 р. спору книгу «Pieśni polskie i ruskie». Ся книга була перша ластівка нашого народного пробудження. Аж із неї письменні русини переконалися, що й у них в устах отсього простого хлопа-панщизняка живуть пісні та оповідання, котрими можна повеличатися перед світом, живе мова, котру не тільки допускають до книжок, але в котрій чужі люди знаходять дивну красоту, якої неосвічений русин досі не бачив і не розумів.

---

[1] L. Finkel. Historya uniwersytetu Lwowskiego dor. 1869. Lwów, 1894, стор. 85—95.

[2] M. Harasiewicz, вказана книга, стор. 994, 997—1008, 1009, і далі.

Відтепер молодші руські попи й поповичі кидаються по селах збирати й списувати хлопські пісні, прислухуються ближче хлопській мові, хлопським оповіданням, учаться докладніше руської історії, починають глибше заглядати в душу свого народу, робляться його свідомими синами, робляться борцями за його відродження. Йосиф Левицький*, Лозинський*, а з молодших головно три: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький* і Іван Вагилевич* — ось ті перші борці нашої народної свідомості. За ними пішли їх молодші товариші Микола Устиянович*, Рудольф Мох*, Антін Могильницький*, Йосафат Кобринський*. Нові збірки народних пісень видавали Лозинський (Ruskoje wesile), Головацький та Шашкевич (у «Русалці Дністровій»*) і поляк Жегота Паулі*; приповідки збирали Петрушевич*, Мінчакевич* і Ількевич* (сей остатній зібрав також досить багату збірку пісень та людових вірувань), загадки — Іван Головацький (видав пізніше в «Вѣнку»*, 1847 р.); граматики руської мови писали Левицький, Лозинський, Вагилевич, Головацький; Кобринський видав красну книжечку «Спосіб борзо виучити читати» 1841 р. Та головне те, що талановитіші між тими людьми почали на взір народних пісень складати свої власні і в них висказувати новіші думки, загрівати своїх товаришів до нового бою, про який хлопські пісні не знали нічого. Між тими новими співаками займає перше місце Маркіян Шашкевич, справедливо названий батьком нового, народного галицько-руського письменства.

Про життя та писання Маркіяна Шашкевича писано вже досить багато, то я й не буду розповідати ширше ані про нього, ані про його товаришів, та скажу тільки дещо найважніше. Всі ті, хто знав особисто Шашкевича і пам'ятав ті часи, коли появилися його писання— чи то друком, чи в відписах,— стверджують згідно, що вони робили дуже велике враження, були немов блискавка серед темної ночі. Ми, нині читаючи немногі Шашкевичеві писання, не дуже розуміємо той запал, із яким говорять про них тогочасні русини. Але треба взяти на увагу тодішні відносини, то побачимо, що Шашкевич обік гарної людової мови, щирого та сердечного тону мав у своїх писаннях іще щось, чим мусив подобатися і чого не було у жадного з його товаришів. Він мав відвагу й дар висловити досить виразно, а бодай для тогочасних прибитих русинів досить зрозуміло все те, що їх боліло, чого вони бажали і чого надіялися. Він знав ту

тугу, ту зневіру, яка тоді мусила нападати кождого русина і чорною хмарою застелювати перед ним небо, і він проклинав її:

Вчора вечір чорна хмара
Мені говорила:
Чудуєшся, побратиме,
Де ся доля діла?
Твоя доля, то я була,
Я тя не минаю;
Вкривалам тя чорнов мраков,
І тепер вкриваю.
І над гробом твоїм мраки,
Ше мої потиснуть».
От надія! Таку долю
Най то громи тріснуть!

Та він не гнувся під вагою тої долі. Він чув гордим, гарячим серцем те, що писав у листі до свого друга М. Козаневича*:

Відкинь той камінь, що ти серце тисне!
Дозволь, в той сумний тин
Най свободоньки сонечко заблисне —
Ти не неволі син!

І се не було в нього пусте слово. Він відчував, відки плила неволя цілого руського народу в Галичині, і різко вказав се у двох своїх творах. Простий народ стогнав під ярмом панщини — і Шашкевич у своїм оповіданні «Олена» показує нам ось яку річ. Багатий господар справляє весілля. Свахи саджають у піч коровай, молодіж танцює, аж ось приходить дружба Василь, зажурений, і оповідає батькові молодої, що він із Семеном був у Добровничах у пана старостича просити його на весілля. Старостич ізразу нахмарився, потім удавав веселого, обдарував Семена і обіцяв бути на весіллі, але коли оба парубки вийшли з двору, він закликав Семена назад до себе, а Василь вернув сам. Ми не знаємо, що там говорив старостич із Семеном, але, мабуть, щось не дуже приємне, бо Семен, вирвавшися з двору, вже не вертав до своєї молодої, але побіг у поблизький ліс до опришків. Опришки під проводом Медведюка та Бойчука лагодяться напасти на замок пана старостича, та довідавшися, що сей вибирається на Семенове весілля, діляться на дві купи: одна нападає на замок, грабить і підпалює його, а друга з ватажком засідає в ліску на пана старостича. Сей недармо їздив на весілля. Він ухопив молоду і власне вертав із нею, коли опришки напали його, відібрали Олену, а самого вбили. Шашкевич

оповідає, очевидно, про старі польські часи; розбійник Бойчук був дійсно і нападав на панів та різав їх немилосердно коло 1750 року. Але, читаючи Шашкевичеве оповідання, люди перед 1848 роком дуже добре мусили розуміти, що й на їх очах діється не одно подібне, бо ані панська самоволя та збиткування над людьми, ані розбійницькі напади не минулися ще були й за часів Шашкевича.

Коли простого, темного селянина тисла панщина і він тікав від неї в крайнім разі в опришки, то освічений, свідомий русин бачив над собою загрозу спольщення. Його тисла Польща своєю історією, своїм панством і маєтками, своєю вищою цивілізацією, а в остатніх часах навіть своїми революційними думками, на котрі ловилося немало гарячішої руської молодежі. Потребу боронитися від сього натиску відчули русини ще перед Шашкевичем. У 1831 році написав якийсь русин у Відні,— кажуть, що пізніший митрополит Литвинович — по-польськи пісеньку, повну ненависті до польського повстання; вона зачиналася словами: «Kto Lach, ma strach»[1].

По упадку повстання, як уже показано вище, кинулися поляки кликати руського хлопа та руських інтелігентів до нового повстання— вже не проти москаля, але проти німця, і нібито виступали за знесення панщини. Деякі з них, як Ценглевич, Попель, Горошкевич, не цуралися й руської мови і складали революційні пісні, аби ними загріти русинів для своїх цілей. Отже, Шашкевич покористувався нотою одної такої пісні і зложив свою пісню, в котрій кликав русинів до бою з поляками і віщував полякам, що на руській землі будуть побиті. Та він не важився ще висказувати свої думки зовсім просто, але прибрав їх у легеньку історичну заслону. Нібито його пісня відноситься до р. 1139, коли русини під Галичем побили польського короля Болеслава Кривоустого*. Але кождий тодішній русин мусив добре зрозуміти, до чого то воно відноситься, коли читав або співав ось які слова:

Гей, хто русин, підлітайте
Соколами на врага!
Жваво в танець! Заспівайте
Піснь веселу: гура-га!
Піснь веселу: гура-га!
Побарися, облак тьмистий,
Ще годинку, ще постій!
Тобі прийде розповісти

[1] Хто є лях, має страх *(польськ.).— Ред.*

Славний руський з ляхом бій!
Гей, хто русин, за ратище!
В кріпкі руки меч ясний!
Шпарка стріла най засвище:
Гордий ляше, день не твій!
Гордий ляше, день не твій![1]

В Шашкевичевих словах тодішні русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську та народну гідність, і для того він був такий милий для них.

Та такі русини, що в тих часах так, як Шашкевич, вибігали думкою в світ свободи і думали про розірвання кайданів, були як люди, що б'ються головою о мур в'язниці. Всі на них гляділи косо: і шляхта, й уряд, і своя зверхність. Усі боялися клопотів і старалися придушити таких людей. Шашкевич, набідувавшися в школах, швидко вмер бідним сільським попом; Вагилевича довели його власті до того, що врешті покинув і попівство, і руський обряд і перейшов на протестантизм; інші замовкли, а ще інші почали знов хилитися на польський бік.

Та настав 1848 рік, і разом віджили пригноблені русини. Чим було для сільського народу знесення панщини, тим для освічених русинів було надання конституції і свободи друку. Пригноблені та знеохочені досі товариші й наступники Шашкевича підняли голови, набрали духу. Як члени вільного, хоч і бідного та темного народу, вони почули себе досить сильними на те, аби вистояти в боротьбі з поляками, котрі у Східній Галичині властиво не мали за собою ніякого народу і тільки силкувалися ловити його собі всякими штуками та брехнями.

В перших днях мая 1848 року зав'язалося у Львові під проводом єпископа Яхимовича, каноніка Куземського та М. Малиновського і світських учених людей Борисикевича й Леонтовича перше руське товариство політичне Руська

[1] Пісня, що була взірцем отсього Шашкевичевого твору, була зложена в часі польського повстання на Волині 1831 р. і співалася в полку Ружицького. Вона появилася друком уперве в додатку до споминів Ружицького, виданих 1832 р., п[ід] з[аголовком] «Powstanie na Wołyniu czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku Karola Różyckiego». Bourges, 1832. Цілу книжечку передрукував Вротновський у своїй книжці «Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie». Lipsk, 1875, стор. 274—389. Пісня, що зачинається словами: «Гей козаче, в ім'я бога»; передрукована тут також на стор. 320—321.

рада народна*, котре 10 мая прийняло, а 15 мая, в сам перший день, вільний від панщини, оголосило в першім числі першої руської газети «Зорі галицької»* свою програму. Ось якими словами відзивалася та рада до русинів цілого краю:

«Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самодільний, рівнявся в славі найможнішим народам Європи, мав свій письменний язик, свої власні устави, своїх власних князів; одним сло́вом, був у добробуті, заможним і сильним». І дальше, згадавши про нещастя, які впали на Русь, про відступство панів і про занепад мови та народності руської, рада вказує на надання конституції і ось якими словами відзивається до русинів:

«Браття! Сини так великої руської родини! Мали бисьмо самі одні позістати і надалі в тім нещаснім замертвінні? Ні! Пробудився вже й наш лев руський і красну на́м ворожить пришлість. Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Встаньте, але не до звади і незгоди! Но двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібності, аби-сьмо не покрилися ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання поколінь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повинні-сьмо, б у д ь м о н а р о д о м!»

Для свого ділання Рада народна визначує ось які три точки:

«1. Першим нашим завданням буде заховати віру і поставити обряд наш і права церкви і священиків наших нарівні з правами других обрядів.

2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях видосконаленням язика нашого, запровадженням його в школах нижчих і вищих, видаванням письм часових, утримуванням кореспонденцій з письменниками так нашими, як іншими, до щепу слов'янського належними, розширенням добрих і ужиточних книжок в язиці руськім і усильним стараннем впровадити і... поставити язик наш на рівні з іншими в урядах публічних.

3. Будемо чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і шукати по-

прави биту нашого на конституційній дорозі, а права наші від усякої напасті і оскорблення стало і сильно хоронити».

Отсі думки сталися підвалиною цілого дальшого розвою Галицької Русі. Перший раз тут заговорили русини прилюдно й свобідно про те, що досі тільки найрозумніші тихцем думали або шептали; перший раз висказали самі про себе, хто вони й чого хочуть. І хоч висказали не все докладно і не дуже сміло, то все-таки основа їх тодішньої програми й нині ще не змінилася. Не диво, що та програма мала за собою відразу всіх галицьких русинів і покликала всіх здібніших до гарячої праці. Можна сказати, що в 1848 році зроблено широкий розмах у всіх напрямах народного життя, і коли би через неприязні обставини та через власну вину русинів не було скінчилося на тім розмаху, то були б ми нині не там стояли, де стоїмо тепер.

Пригадаємо тут лише головні вчинки тодішніх русинів. За приміром Головної руської ради у Львові позав'язувалися швидко подібні товариства по інших окружних містах Галичини для піддержування політичного життя по селах і місточках. Микола Синевідський заснував у Коломиї першу повітову бібліотеку, аби околичні русини могли читати та розвиватися. Іван Озаркевич*, також у Коломиї, устроїв перший руський аматорський театр і виставив на сцені «Наталку Полтавку» Котляревського та деякі інші драматичні твори. За прикладом Коломиї почали русини у Львові й Перемишлі також устроювати драматичні вистави, котрі багато причинювалися до пробудження руського духу.

В Станіславові за почином о. Григорія Шашкевича, брата Маркіянового, тоді пароха в Угринові, скликали русини на 3(15) мая перше віче, сполучене з народним фестином. Такі віча в 1848 році були ще в Жовкві, Стрию, Дрогобичі, Тернополі, а ряд їх закінчило величезне руське віче у Львові д[ня] 3(15) мая 1849 року в першу річницю знесення панщини.

Нема що мовити, уряд прихильно дивився на ті заходи русинів. Вони були йому на руку, бо заступали дорогу революційним змаганням поляків. Аби розбити поляків і підкопати значення Ради народової, Стадіон пробував завести обивательську раду при губернії, так званий байрат, до котрого покликав кількох видних поляків, а також і русинів, у тім числі й єпископа Яхимовича. На засіданнях того

байрату обговорювано, між іншим, справу сільських шкіл, і Яхимович підняв голос у обороні руської народності в школах людових[1]. Поляки дуже були лихі за се на русинів і на Стадіонів байрат і зложили навіть пісню, що починалася словами:

Błogosławiony, co na zgubę światu
Nie dał się nigdy wciągnąć do Bajratu,
Ani też kiedy ku ojczyzny zdradzie
Zasiadał krzesło w Swiętojurskiej radzie[2]

В маю 1848 р. був у Празі перший слов'янський з'їзд. Руська рада вислала туди також кількох своїх делегатів, аби перед ширшим слов'янським світом заступали руську справу. Та тут поляки поводилися з русинами дуже солоденько, зав'язали спільно з ними польсько-руську секцію і заключили навіть на письмі угоду, з котрої тут подаю головні точки:

«Відповідно до людності польської або руської в кождім окрузі,— читаємо в тій угоді,— має бути польська або руська мова урядовою. Всі уряди громадські та міські мають уживати тої мови, якою говорить більшість людності. Кождому мешканцеві краю вільно в зносинах із властями уживати мови польської або руської, і власть має йому відповідати тою самою мовою. Кождий горожанин краю без різниці народності має право бути урядником; при урядах невиборних повинні народності бути відповідно заступлені. В околицях, де людність мішана, урядник мусить посідати обі мови. В громадах мають школи вестися мовою тої народності, яка має більшість, але меншість має право держати школу для своєї народності. В цілім краю в третьому нормальному класі має бути в руських школах викладова мова польська, а в польських — руська; гімназії будуть окремі для польської народності, а окремі для руської і будуть засновуватися в міру того, як буде горнутися до науки молодіж одної або другої народності; в кождій гімназії буде викладатися література обох мов. На університетах буде вільно викладати обома мовами. Признання

---

[1] «Gazeta Lwowska», 1848 r., n. 57, dodatek: Protokoł narad Bajratu o szkołach ludowych.

[2] Хай буде благословенний той, що на згубу світу не дав себе втягнути в байрат, а також той, хто не зрадив вітчизні, засідаючи в Святоюрській раді *(польськ.)*.— *Ред.*

потреби й час поділу Галичини на два окремі округи адміністраційні лишається законодавчому сеймові»[1].

Отсе і ще чимало дечого обіцювали поляки русинам у Празі, аби показати іншим слов'янам, які-то вони щедрі та справедливі. А тим часом у краю все аж кипіло проти русинів; польські газети кидали на них найдикіші брехні, підбурювали й без того розгарячковану людність до ненависті проти них, називали їх не інакше, як «Świętojurcami»[2] (від львівської церкви св. Юра*, при котрій жив руський митрополит і інші проповідники руського народу, єпископ Яхимович, Куземський, Малиновський, Петрушевич), або навіть «piekłojurcami»[3], відмовляли руській народності права до самостійного розвою, а руську мову називали відміною польської.

Не чуючи себе безпечними по містах, а особливо бачачи, що поляки всюди позаводили собі гвардії народові, муштруються, рисують плани — зовсім немов до війни лагодяться і з мадярами знюхуються,— русини за почином Куземського та Борисикевича почали й собі заводити руські народні гвардії. Руські посли у Відні піднесли думку поділу Галичини на польську і руську. Народ у краю радо прийняв ту думку і почав посилати до Відня петиції з підписами, котрих швидко набралося звиш 100 000. Аби заявити, що русини й на полі духового життя чуються в силі до пожиточної праці, руські проводирі скликали на д[ня] 19 жовтня до Львова перший з'їзд руських учених, котрий відбув кілька засідань і ухвалив, між іншим, заснування першого руського просвітнього товариства Галицько-руської матиці*.

В комісії, вибраній державним сеймом у Відні для уложення конституції, була довга й завзята боротьба в справі поділу Галичини і прав руської народності. Проти русинів виступив Земялковський*. «Я належу до польської народності,— говорив він,— але коли винайдено й руську народність, то мушу сказати, що й я русин, і то найчистішої крові (?), якого, може, другого й не знайдете в Галичині. До марта 1848 р. був русином, хто був грецької, а поляком, хто польської релігії. В одній сім'ї був один русин, другий

[1] Див.: Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń sejmu galicyjskiego, rok 1869, posiedzenie z dnia 27 października (промова Лаврівського), а також брошуру: Kwestya ruska. Lwów, 1876, стор. 85—86.

[2] Святоюрцями *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Пеклоюрцями *(польськ.)*. — *Ред.*

поляк. Хто викликав те роздвоєння, не треба згадувати, але се роздвоєння релігійне, а не національне». На се відповів Яхимович, виказуючи, що русини мають свою окрему історію, окрему мову, окреме письмо: «Географічне положення та національні різниці між поляками й русинами промовляють за поділом Галичини; вона занадто довга, аби нею відповідно завідувати. У поляків і русинів не однакова мова, не однакове письмо; охорона руської мови в школах і урядах домагається поділу»[1].

В обороні прав руської народності промовляв знаменитий чех Рігер*. Приведу тут бодай важніші місця з його промови: «Я люблю поляків так само, як люблю чехів, бо ми браття; але признаю русинів за самостійну народність. Я знаю Галичину з власного огляду, знаю її письменство і говорю тут зовсім безсторонньо. Три мільйони русинів жиють у Галичині, 13 мільйонів — у Росії. Мої панове, 16-мільйоновий народ не пропаде, чи ви відділите його від Галичини, чи ні. Такого народу не затаїте, шасть-прасть не змажете з карти. Свобода слова додасть ваги руському елементові. Його література надихана свободою, розтопить тверду кригу російського самодержав'я. Се буде та Архімедова шруба, що розвалить те темне царство, відриваючи від нього мільйони закріпощених російських русинів. Шануйте національне змагання того народу, покликаного до самостійного життя, а переслідуваного досі й поляками й москалями, хоч би се для вас, поляків, духових панів у краї, було й як неприємно. Минув той час, коли освічені верстви надавали свій національний характер цілій масі народу. Ви знаєте, яке ненависне значення придає русин назві «лях», знаєте, певно, й кровавi докази на те в вашій недавній історії (різня в Горожані). Уступки, які ви робите русинам для науки катехізму і для сільських шкіл, зовсім замалі. На слов'янськім з'їзді в Празі поляки ще найліпше порозумілися з русинами. Дуже б мені було жаль, якби мої щирі слова пройшли марно, якби русинам тут не дано більших уступок. Коли русинам не поможеться тут, то вони зуміють обернутися деінде, і пам'ятайте, мої панове, се вийде на шкоду не тільки польському елементові, не тільки Австрії, але також справі свободи»[2].

[1] A. Springer. Protokolle des Verfassungsausschlusses im Oesterreichischen Reichstage 1848—1849. Leipzig, 1885, стор. 20, 24—25.

[2] A. Springer, там же, стор. 30—32.

Швидко мине 50 літ від тої хвилі, коли були сказані ті слова. Рігер жиє ще[1]*, і дай боже йому жити ще много літ, хоча ніде правди діти, часи змінилися і він змінився не в однім погляді. Та які ж пророцькі були тоді його слова! Якби то нині стояла Галичина, як далеко пішли б були наперед і польські, і руські народні справи, просвіта, свідомість народна, якби в 1848 р. поляки були послухали його ради.

Конституція, уложена сею комісією, була корисна для русинів. Правда, право вибору не було загальне, а обмежене лише на тих, хто платив щонайменше 5 р. мк. безпосереднього податку; але зате не було палати панів ані курій виборчих. Рада державна мала складатися з двох палат: з палати народів і з палати країв. До палати народів мали вибирати послів безпосередньо в кождім краю, а до палати країв мали висилати своїх делегатів сейми крайові та сейми окружні. В краях мали бути так само без курій вибирані сейми крайові, а надто більші краї поділено на округи (Галичину на 10) з можливим узглядненням національних границь; у тих округах мали відбуватися свої окружні сейми, і вони мали право висилати також по двох делегатів до ради державної[2]. Нема сумніву, що коли би ся конституція була ввійшла в життя, вона була би для русинів дуже корисна, бо вони у всіх східногалицьких округах були би мали більшість.

Та ба, уряд не допустив сеї конституції до ухвали державного сейму, але д[ня] 4 марта 1849 року оголосив свою власну, так звану «октройовану», тобто накинену конституцію, а 7 марта розв'язав сейм. Ся накинена конституція не в смак була чехам, і вони спротивилися їй так, що вона також не ввійшла в життя. Від 1850 р. уряд узявся ще раз кермувати Австрією без конституції, поки не допровадив державу до великих нещасть і страт. Та про се не місце тут розповідати. Вернемо до русинів.

Відносини якийсь час сприяли русинам. В 1849 р. заведено руську мову як обов'язкову не тільки в народних школах, але і в гімназіях, а для підготування професорів установлено кафедру руської мови на Львівськім університеті. Сю кафедру обняв товариш Шашкевича Яків Головацький. Для повідомлювання загалу русинів про те, що робить

---

[1] Він родився в грудні 1818 р., а вмер у марті 1903 р.
[2] A. Springer, там же, стор. 370, 373, 375, 377.

і задумує робити правительство, засновано у Львові урядову руську газету «Галичо-руський вісник»*, а на її редактора покликано найздібнішого тоді руського письменника Миколу Устияновича. Додаймо до того, що в бурях 1848 і 1849 року галицьким русинам прийшлося зблизитися потроху з угорськими русинами й з буковинськими, що на театрах виставлювано переважно твори українських письменників Котляревського*, Писаревського* та Квітки*,— то побачимо, що розмах до правдивого, широкого і всестороннього національного життя в тім часі був дуже добрий, що пізнішим поколінням майже на кождім кроці приходиться нав'язувати до того, що вже було розпочато або бодай задумано в 1848 році.

На жаль, у русинів не стало сили, вмілості та єдності, аби відповідно піддержувати всю роботу, розпочинану на стількох різних полях. Треба було пройти довгу та тяжку школу втрат, пустих сварів, сумнівів та недбалості, треба було аж через гіркі помилки доходити до розуму, сягати глибше в народ, фундувати будинок народного життя не на піску урядової ані панської ласки, а на скалі власного свідомого, освіченого та зорганізованого народу.

ИОСИФ ШУМЛЯНСКИЙ, РУССКИЙ ЕПИСКОП ЛЬВОВСКИЙ ОТ г. 1667 ДО г. 1708.

Биографический начерк с портретом. Написал Исидор Шараневич* (Відбитка «Временника» Ставропигийского института на р. 1897), Льв[ів], 1896

«Осип Шумлянський — безперечно, один із найзамітніших або, як-то кажуть, цікавих людей в руській історії XVII в.»,— справедливо пише автор найновішої праці про нього, якої заголовок виписано вище. Друкована первісно в «Временнику» Ставропігійським, вона призначена для широкої публіки. Значить, згори вже був, так сказати, подиктований їй популярний і патріотичний характер. Та проте, пишучи сю статтю, шан[овний] професор зумів придати їй також чималий науковий інтерес, вплітаючи в оповідання деякі нові факти, досі не визискані науково, почасти відшукані крилоштаном Петрушевичем і опубліковані в його «Сводній літописі», а почасти, без сумніву, відкриті самим проф. Шараневичем.

Щоби зрозуміти провідну думку проф. Шараневича, ми позволимо собі трохи докладніше поговорити про особу і діяльність Шумлянського.

Чим був єпископ Осип Шумлянський? На се, мовив би хто, просте питання можна дати кілька суперечних відповідей. Чи він був русин, чи поляк? Проф. Шараневич відповість без сумніву, що русин, і подасть нам його докладну генеалогію та викаже чимало його ближчих і дальших свояків, що займали високі уряди в руській церкві в XVII віці, значить, стояли в рядах русинів на тім полі, що тоді містило в собі майже все національне життя русинів. Та, з другого боку, ми бачимо, як він разом з поляками ходить бити козаків і руйнувати Україну, бере участь в поході Яна-Казимира* та Чарнецького* за Дніпро, в тім поході, що, по словам польського історика А. Ролле*, зруйнував Україну гірш Батия* та всіх Гіреїв* і здобуває собі королівське признання в тім братовбійчім поході. Він подає польському

королеві план, як знівечити православ'я, і сам при королівській помочі береться виконати сей план і виконує його, безоглядно ламаючи все те, в чім сяк або так проявляло себе національне життя русинів. Значить, який же він русин?

Чи він православний? І так, і ні. Зразу православний, він в молодості переходить на унію, та потім наново приймає православ'я на те тільки, щоби його підкопати, одягається ним, як маскою, і носить сю маску 32 роки, поки вкінці знов не перейшов на унію зразу тайно, потім явно, і не потяг за собою всю свою дієцезію. Чи він релігійний чоловік? Може, яко єпископ, він умів бути й богомільним, та в його діяльності ми не бачимо ані крихти того, що називається релігійністю в чоловіці, пошанування для якогось вищого ладу, для моралі, для ідеалу. Він наскрізь польський державник, яркий розцвіт того типу людей, яким в часі Хмельниччини був Адам Кисіль*, що то його запорожці схарактеризували влучним словом: у нього руські кості поросли польським м'ясом. Супроти польської державної ідеї для Шумлянського нічим були огляди приязні, вдячності, моральності, віри, характеру. Признавши потрібним знівечити православ'я в Польщі, він уживав для осягнення сеї цілі всяких способів, на які може зважитися тільки дуже широке сумління. Ми не вагаючися назвемо його польським Валленродом* на руському єпископському престолі і на умотивування сеї назви наведемо ось які факти.

Шумлянський-уніат переходить на православ'я з тим виразним планом, щоби зробитися православним єпископом і знищити православ'я. Ставши єпископом, він зараз же (1677 р.) обертається до папського нунція, заявляючи, що готов прийняти унію, і подаючи цілий план її запровадження. Хоча прихильник унії, він не прибув д[ня] 24 січня 1680 р. на скликаний королем до Любліна з'їзд уніатів і православних для переговорів про віру, щоби не будити супроти себе більшого недовір'я православних. В р. 1681 він приймає наново унію, та держить се в тайні ще цілих 19 років; як потайний уніат він виконує довгі роки зверхність над православним духовенством і вимагає собі послуху як для православного єпископа; як уніат він обіймає уряд «адміністратора київської митрополії», утворений умисно на те, щоби задля неприсутності київського право-

сл[авного] митрополита в границях Польщі (він жив у Києві, що від 1686 р. належав до Росії) берегти інтереси і безпеченство православних у Польщі: як потайний уніат він випрошує собі у короля титул архімандрита правосл[авного] Києво-Печерського монастиря, щоби користуватися його багатими добрами. Давно прийнявши унію, він «с удивительным бесстыдством», як каже історик (В. Б. Антонович*, Монографии, I, 297), вдає з себе православного, запевняє про своє православ'я константинопольського патріарха і російський уряд. Відсилаю цікавих до цитованої тут праці Антоновича, безперечно, найкращої з усього, що було досі написано про Шумлянського, і до документів, опублікованих в «Архиве Юго-Зап[адной] России», ч. I, т. IV, щоб поповнили отсей каталог фактів валленродизму Шумлянського цілою купою деталів із його внутрішньої політики, себто завідування підвладною йому церквою, а приведу ще лиш кілька фактів, що можуть ближче характеризувати його як чоловіка і політика. Як потайний уніат він просить православного патріарха московського відновити стародавню галицьку митрополію і зробити його митрополитом, незалежним від київського, а залежним тільки від моск[овського] патріарха («Наук[овий] сборн[ик] Гал[ицко]-р[усской] матицы», 1868, стор. 82—85; «Киевская старина»*, 1891, т. XXXIII, стор. 347). По смерті свого найвірнішого протектора, короля Яна Собеського*, Шумлянський перший кидає каменем на його пам'ять і в листах до київського митрополита та боярина Шереметьєва пише: «Умер король, умерла і унія; я яко-м бил неотмінно православним церкви святой сином, так естем і неотмінно в православії святом зоставатиму» (Величко*, Літопис, III, 389). За два роки потім Шумлянський явно переходить на унію і штурмом розбиває ставропігійську церков у Львові! Дуже цікаві факти «дипломатичних» зносин Шумлянського з Дорошенком* і Мазепою* подає проф. Шараневич (ст. 11); з них ми довідуємося, що власне в ту пору, коли Шумлянський просив московського патріарха поставити його галицьким митрополитом, він силкувався підбунтувати гетьмана Мазепу до розриву з Москвою і готов був, навіть перебраний за купця, їхати до Чигирина, щоби побалакати з ним усно.

Як бачимо, фігура дуже інтересна не тільки для історика, але й для психолога. Який склад думок і чуття мусив бути у того чоловіка, коли після такого життя і такого

поступування він у своїм заповіті поперед усього дякує богу за те, «że mię na tym dostojenstwie cerkwie św. niegodnego postawił, w życiu moim łaskami y dobrodzieystwy hoynie tyle razy udarował y przez wszystek wiek moy in omni potenti umbra manus suae w rożnych okaziach y niebezpieczeństwach protexit me, nec unquam delectavit inimicos meos super me»[1].

Міцкевичів Валленрод є простим тектуровим, мелодраматичним героєм супроти сього дійсного польського Валленрода, що ціле життя, сплетене зі зради, дволичності та фарисейства, міг закінчити подякою богу за те, що щастив йому весь час аж до кінця. А яку оригінальну релігійність виявляє далі його «протестація» в справі віри! «Protestuię się y oświadczam, że w wierze professiey moiey żyię, żyć y umierać mocno postanawiam; w wierze tey, za ktorą święci Apostołowie, Męczenicy poumierali; w wierze tey, w ktorey po doczesnym pożyciu do nieba są przeniesieni Bazili Wielki, Hrehory Nazianzeński , Jan Złotousty, Athanazy y inni święci Bożi; w wierze tey, ktora ma w sobie zgodę powszechną, miłość y iedność chrześciańską starożytną Oyców świętych z cerkwią świętą wschodnią a cerkwią św. zachodnią»[2]. («Наук[овий] сборн[ик] матицы», 1868, стор.88). І се писав чоловік, що був вибраний на п р а в о с л а в н о г о єпископа і яко православний (про око людське) урядував мало що не 30 літ! Правда, ворушиться щось, мов голос сумління, в його душі, відзивається в його заповіті в формі страху перед смертю та судом божим. «Daię się winnym, ingemisco tanquam reus»[3]; — читаємо в заповіті. «Swięci Bożi Patronowie moi, ktorym zawsze przez życie moie w opiekę i osobliwą oddawałem się protectią; stawcie

---

[1] Що мене в цьому високому сані святої церкви недостойного поставив, багато разів у житті щедро милістю і благодіяннями обдаровував і увесь мій вік у всемогутній тіні своєї руки в різних ситуаціях і небезпеках захистив мене, ніколи не давав змоги розважатися моїм ворогам із мого приводу *(польськ., лат.).— Ред.*

[2] Заявляю протест і оголошую, що я у вірі професії моєї живу, жити і вмерти твердо вирішую; у тій вірі, за яку святі апостоли-мученики вмирали; у тій вірі, у якій після тлінного життя вознеслися в небо Василь Великий, Григорій Назіанзенський, Іван Золотоустий, Афанасій і інші божі святі; у тій вірі, яка несе в собі загальну згоду, любов і давню християнську єдність святих отців з святою східною церквою і святою церквою західною *(польськ.).— Ред.*

[3] Дається винним, я стогну наче злочинець *(польськ., лат.).— Ред.*

się mi w on czas straszny rozłączenia się ciała mego z duszą patronami, aby za wielmożną protectią waszą nie mogł mi nieprzyiaciel duszny szkodzić, a Bóg y Pan moy przez zasługi y przyczynę waszą nie pamiętał na grzechy moie, ale

Confutatis maledictis,
Flammis acribus addictis
Vocet me cum benedictis[1]».

Він бажає, щоб його поховано «absque omni pompa, przy iako naywiększey jednak duchownych, zakonników, ubogich, kalek liczbie»[2]; своїх свояків просить, «aby tak grzeszną duszę moią modłami y iałmużnami ratowali»[3]; про те саме просить і підвладне йому духовенство, висловлюючи надію, що, хоча «lugere desinent, meminisse perseverabunt»[4] І кінчить знов виявленням передсмертної тривоги: «Biorę sobie teraz przy zdrowym umyśle on czas ostateczny y straszny, rozstania się ciała z duszą termin... supplikuię gorąco do Boga żałuiąc za wszelkie grzechy moie, aby na on czas ostateczny y straszny, kiedy iuż siły, duchy śmiertelne we mnie pasować się a zmysły ustawać będą, kiedy śmiertelność barwę z ciała zdzierać będzie, był miłościw duszy moiey... Niech teraźnieyszy akt skruchy y żalu mego za grzechy, będzie mi w on straszliwy godziny smierci moment peccatorum remissio»[5]. Раз у раз йому насуваються на тямку куплети знаме-

---

[1] Святі божі заступники мої, яким я завжди все своє життя віддавав себе під опіку і заступництво, прийдіть до мене в цю страшну хвилину розставання тіла з душею як заступники, щоб під всемогутньою охороною вашою не міг мене скривдити ворог духовний, а господь бог завдяки вам і заслугам вашим не пом'янув мені гріхи мої, а

Після покарання наклепників,
кинутих у жорстоке полум'я,
Хай покличе мене до праведників

(польськ.,лат.). — *Ред.*

[2] З найбільшими пошестями, при найбільшій кількості духовенства, монахів, бідних і калік *(польськ., лат.).*— *Ред.*

[3] Щоб грішну душу мою молитвами і милостинею рятували *(польськ.).*— *Ред.*

[4] Припинять сумувати, але пам'ятатимуть *(лат.).*— *Ред.*

[5] Звертаюся думкою зараз, при здоровому глузді, до цієї години останньої і страшної, хвилини розлучення тіла з душею, прошу гаряче бога, каючися за всі гріхи свої, щоб він в оту годину останню і страшну, коли вже сили з духом смертельним в мені будуть змагатися, а чуття припинятимуться, коли смертельність буде знімати

нитого гімну «Dies irae, dies illa»[1]*, в котрому сильніше, ніж деінде, висказався той жах смерті середньовікового людства, тривога душі, що бачила в бозі страшного суддю і месника і почувала себе перед ним безмірно, непростимо винуватою.

В такім світлі виявляють нам фігуру Шумлянського історичні документи і його власні признання. Як же ж змалював її проф. Шараневич у своїй праці? Се буде видно з її змісту. На стор. 5 (початковій) своєї праці подає проф. Ш[араневич] відомості про вродження, герб (Корчак) і рідню Шумлянського. На стор. 6 зібрано відомості про його стан маєтковий і піднесено, не без певного вдоволення, що «був то, отже, шляхтич, а по смерті своїх родичів — маючий пан... мав розгалужені знайомості, особливо між шляхтою», а все се здобуло йому «численный засоб политическо-церковных приятелей и приверженцев». Не знати, на якій основі подає проф. Ш[араневич] число людей, що вибрали Шумлянського на єпископа; мало їх бути «коло 5000 шляхти і 300 осіб із духовенства». Д-р Лісевич, що описав боротьбу Шумлянського з Свистельницьким за єпископство на підставі архівних джерел (Dr Zygmunt Lisiewicz. Walka o biskupstwo. Lwów, 1888, стор. 4), не подає ніякого числа, та цитує сучасний акт, де сказано, що коли єп[ископ] Винницький як адміністратор дієцезії в церкві св. Юра запротестував проти вибору Шумлянського, його сторонники вийшли з церкви, пішли до приватної хати і там вибрали Шумлянського. Взагалі сей вибір мусив бути доконаний без великої паради, коли його противник Свистельницький, позиваючи Шумлянського перед королівським судом, поперед усього, закидав йому неважність вибору, «бо сей не відбувався в урядовім місці», а сам проф. Шараневич в іншій своїй праці (Patryarchat wschodni, 122) подає, що перший вибір Шумлянського на єпископа доконаний був у Галичі, та також не вказує джерела, відки взяв ту відомість.

Проф. Шараневич дивується, що Шумлянський, вибраний в початку 1667 р. на єпископа, аж 22 червня того року дістає від скитського ігумена свідоцтво моральності, потім

барву з тіла мого, був милостивим до душі моєї... Нехай оцей сьогоднішній чин вболівання і жалю мого за гріхи буде мені в оту страшну годину смерті помилування грішників *(польськ., лат.)*.— *Ред.*

[1] День гніву, той день *(лат.)*.— *Ред.*

постригується в монахи і аж 21 жовтня висвячується на священика. Справді дивно, та, може би, слід було подати читачам дещо на пояснення сього факту.

Проф. Шараневич підносить хоробрість Шумлянського в війську «в війні, що велась між Москвою і Польщею за Україну», (ст. 7) і цитує ще кількох достойників руської церкви, що були первісно вояками «и богатырили или подвигами отличались», на доказ, що в тім не було «нічого дивного». Коли се був такий звичай у Польщі, то варто би знати імена тих латинських єпископів та аббатів, що були вояками і в протягу одного року від коней та щабель перейшли до мітри та пасторалу.

Проф. Шараневич подає на тім місці характеристику Шумлянського. Се був «як то черты предстоящего портрета доказовали бы», чоловік молодий, енергічний, непосидючий і відважний до авантюрничості, веселий, рухливий, смілий, говіркий, при тім амбітний, душею відданий інтересам Польської Речі Посполитої*, а при тім і руської народности, і східної церкви» (ст. 7). Яким способом міг проф. Шараневич усе те вичитати з рисів портрета Шумлянського, се трудно зрозуміти.

А хоча історичні свідоцтва в деякій мірі й виправдовують таку характеристику, то все-таки дещо в ній рішуче невірне. Бо чим, напр., виявив Шумлянський свою прихильність до руської народности, навіть хоч би і в такім шляхетськім розумінні, яке було у Киселя? Проф. Шараневич не доказує сього ані однісіньким фактом, та й ми такого факту не знаємо. Ще гірше стоїть справа з його прихильністю до східної церкви. Проф. Шараневич умисно не розрізнює тут православ'я від унії, бо огидлива гра, яку Шумлянський провадив між сими двома паростями «східної церкви» занадто вже ясна кождому. Сам проф. Шараневич зазначає, що швидко по виборі Шумлянського на православного єпископа дехто підозрівав у нього прихильність до унії, та не входить в те, чи було в тих підозріннях зерно правди (щоправда, в іншім місці він констатує, що вже 1677 р., себто десять літ по своїм виборі, Шумл[янський] перший раз присягає на унію, значить, мусив і вперед бути до неї схильний), а тільки додає, що унія була тоді значно розширена в Польщі. На стор. 8 проф. Шар[аневич] говорить коротенько про трудності, які мав Шум[лянський] з висвяченням на єпископа, на стор. 9 — про напад Шумлянського на святий Юр і побиття та ограбування єпископа Винни-

цького, про боротьбу з Свистельницьким і процес з Винницьким; на стор. 10— про побіду Шумлянського при королі Собеськім, при тім сказано, що король тільки «задля старості київського митрополита Нелюбовича-Тукальського» зробив Шумлянського адміністратором київської митрополії, немовби й не було того факту, що митрополит мусив жити за границями своєї епархії. Старістю митрополита пояснює проф. Шар[аневич] також віддання Шумлянському Киево-Печерської архімандрії, котрої добра Городок і Обарів він виорендував зразу своєму братові, а потім волинському каштелянові Ледуховському, а його спадкоємці не тільки почали притискати підданих і руйнувати маєтності (poddani aggravantur, bona desolantur[1],— пише Шумлянський у заповіті) , але почали зовсім явно присвоювати їх собі, так що приходилося ревіндикувати їх судовою дорогою. Про се, зрештою, проф. Шар[аневич] не згадує, відсилаючи цікавих до тексту заповіту.

«Утвердившися на своїм становищі,— пише проф. Шар[аневич],— Шумлянський розвиває дальше свої плани, відбуває публічні служби і сповнює давно повзяті наміри, вказані обставинами, що так, а не інакше зложилися або піддані йому його протектором королем» (стор. 10). Проф. Шар[аневич] не говорить, які се були плани і наміри, і характеризує нам дальше (стор. 11) Шумлянського як дипломата, оповідаючи про його проби перетягти Дорошенка, а потім Мазепу на бік Польщі. Взагалі проф. Шар[аневич] радить нам бачити в Шум[лянському] «аж до самої його смерті того, ким він був і виявляв себе замолоду: дипломата, вояка і єпископа». Се певна річ, тільки шкода, що проф. Шар[аневич] показує нам дипломата і вояка (стор. 12, 13), а єпископа майже зовсім ні. Для проф. Шар[аневича] важне те, що Петро В[еликий]*, бувши у Львові кілька разів, відвідував Шумлянського, і він бачить в тім джерело пізнішої політики сього єпископа, що в часі боротьби між Лещинським* і Августом II* «сильно держався партії Августа II, а тим самим і Петра В[еликого]. Сей факт дає проф. Шараневичеві привід до радісної рефлексії: «Тут кончилось украинофильство Шумлянского, которому дал он выраз в знаном сочинении на гетмана Самойловича*, ибо Украина долгий час имела аж трех гетманов: московского,

[1] Підданці будуть звинувачені, позбавлені майна *(польськ., лат.).— Ред.*

польского и турецкого» (стор. 12—13). Признаємось, отсе речення для нас цілком не зрозуміле. «Україно́фільство Шумлянського»! Де і коли проявив сей польський державник щось таке, що можна би, бодай per nefas, назвати україно́фільством! Проф. Шараневич покликається на «знане сочинение» Шумлянського на гетьмана Самойловича. Нова загадка. Про яке «сочинение» думає тут шан[овний] професор? Коли про ту віршу Шумлянського на Самойловича, про яку згадує Величко (Літопис, II, 536), то хіба ж вона знана? Величко приводить із неї три куплети, з яких можна вирозуміти хіба те, що Шумлянський докоряв тут Самойловичеві за те, що сей не позволив козакам разом з поляками іти на татар. Ніякого україно́фільства не видно там ані сліду, противно, видно хіба полонофільство; автор вірші іронізує над Самойловичем, що юнаки-поляки і без нього побили татар. Може бути, що в дальших куплетах вірші, котра, по словам Величка, була дуже довга, були якісь україно́фільські вискази, і коли вони знані проф. Шараневичеві, то ми бажали б дуже, щоб він познайомив з ними й ширшу громаду.

Із єпископської діяльності Шумлянського вичислює проф. Шараневич заснування «Метрики», себто реєстр всіх висвячених священиків, що провадиться й донині в св. Юрі, висвячування священиків і об'їзди єпархії, дбання про монастирі і про пільги для світського духовенства та дбання про єпископські добра (стор. 13—16). Все те в представленні проф. Шар[аневича] — факти, нічим не зв'язані з загальною політикою Шумлянського; що сей єпископ ще яко православний (про око!) прогонював щиро православних священиків із парафій та морив по тюрмах, щоби дати місце своїм прихильникам (гл. Антонович, Монографии, I, 297), про се нема згадки; що він велів відбирати з правосл[авних] церков антимінси, посвячені правосл[авним] митрополитом, плював на них і топтав їх, а сам давав церквам інші (Антонович, ibid.), про се також проф. Шар[аневич] не згадує. Зате він з правдивим зворушенням підносить, що «взагале миловал и любил Шумл[янский] своих родных и старался радо для них о вліятельныи становища, именно церковныи высоких степеней» (14). Певна річ, у старій Польщі навіть се було заслугою, та в теперішніх часах се зоветься попросту непотизмом, а невеличкі проби сеї сімейної чесноти, якими поляки пробували пописатися перед очима ширшого світу, здобули їм дуже неприємні

компліменти, а то й ще дещо гірше. Заслугою Шумлянського вважає проф. Шар[аневич] і те, що в своїй «Метриці» упоминав руське духовенство, аби посилало своїх синів до шкіл (стор. 15). Певно, се гарна річ. Та свою дбайливість про просвіту був би Шум[лянський] далеко більше виявив, закладаючи бодай одну таку школу, але сього він не зробив, хоч видавав багато грошей на закупування золотих та срібних прикрас, коней, меблів, повозів, навіть на засновування друкарень, коли йому треба було підкопати твердо православну Ставропігію*, або на реставрацію церков та монастирів.

Найважнішим фактом урядування Шумлянського, по думці проф. Шар[аневича], було приняття унії, «що від того часу по нинішній день удержалася на Гал[ицькій] Русі». Чи тільки для того се було таке важне? Проф. Шар[аневич] сумлінно вичислює дати, коли і де Шумлянський тричі присягав на унію, але чому він се робив аж тричі і що зробив між одною і другою присягою, се лишається не звісним читачеві. Проф. Шар[аневич] говорить докладніше тільки про один спосіб «підготовлювання» унії перед 1700 роком — ограничування свободи правосл[авних] монахів, що «тисячами ходили по краю». Шумл[янський] «старался прекратити» їх «свободу и самоволю» і «привязати их к постоянным местам», бо вони були «готовы разойтись в разные стороны за границу с небеспечною для Польши агитациею, если бы им згори накинено унию» (стор. 17). Нам здається, що, вийшовши за границю Польщі, ті монахи перестали б бути для неї небезпечні; далеко небезпечніші були вони в краю, несучи «небезпечну агітацію» від села до села, очевидно, коли б було можна доказати, що їх справді було так багато і що вони справді займалися якою-небудь агітацією, окрім заохоти православних, щоби держалися своєї віри.

На стор. 18—19 доходить проф. Шар[аневич] до обговорення вельми дразливої справи, що є правдивим ключем для вияснення його становища, зайнятого в тій праці. Ся справа— боротьба Шумлянського зі Ставропігією, що скінчилася побідою Шумл[янського] і переходом Ставропігії на унію. Проф. Шар[аневич], очевидно, був заклопотаний тим, як має вияснити читачам сю немилу справу. Як сеньйор Ставропігії він почував, що Шумл[янський] був найтяжчим ворогом сеї інституції: яко уніат він не рад би кидати за се каменем на Шумлянського. Злосливе і незаконне під-

копування Ставропігії через закладання власних друкарень в Уневі і у Львові він називає делікатно дипломатичною штукою, та проте відібрання одної часті братського майна (дому недалеко Успенської церкви) він і сам мусить назвати «подступным выманеніем» (стор. 19). При всім тім проф. Шар[аневич], очевидячки, вагається, як назвати отсю боротьбу єпископа з братством: раз він називає її вельми делікатно «преніем» (т. е. зовсім академічною диспутою), а другий раз надто вже грубо «дракою» (т. є. бійкою навкулачки), що тяглася цілих 7 років.

Проф. Шар[аневич] признає, що «дипломатичні» (ми би сказали розбійницькі) пориви і забаганки не покидали Шумлянського до самої смерті, та рівночасно він цитує один факт, як гаряче Шумл[янський] упоминався за кривдою одного священика, побитого панськими пахолками (стор. 20). Проф. Шар[аневич] бачить в тім доказ «теплого спочуття для незавидної долі руського духовенства» (стор. 19). Доказна сила сього факту могла б бути належно оцінена аж тоді, як би його сконфронтовано з такими, наприклад, фактами, як арестування в Коломиї василіанина Гедеона Струса, котрого Шумл[янський] велів закувати в ланцюги, держав три дні в хаті прикованого до столу, а потім віз із собою до Львова, вдень прикованого до воза, а вночі або держачи його під возом на стужі, або де-небудь у хліві, як, напр., у Гереславичах, де той бідолаха пробув п'ять день у хліві між псами, прикований одним ланцюгом за шию, а другим оперезаний (L i s i e w i c z, op. cit., 10), як побиття і ограбування жінок Березовського і Кропивницького в Крилосі (ibid.), як поранення багато духовних при нападі Шумл[янського) на св. Юр (ibid., 15), врешті, як пригоду з о. Ловецьким із Підгаєць, котру д. Лісевич ось як оповідає на підставі актів: о. Ловецький, парох Підгаєць, мав велике поважання в цілій околиці. Він був прихильник Свистельницького. Довідавшися про се, Шумлянський заїхав до Підгаєць ніби на візитацію. Не надіючися лиха, спросив Ловецький сусіднє духовенство і прийняв єпископа якнайкраще, погостив його і випроводив аж за місто. «Шумлянський був трохи підпитий, то й не вмів укривати свою нехіть до о. Л[овецького] так, як по-тверезому. Тож коли о. Л[овецький] просив у нього благословенства і хотів вертати до міста, єпископ велів йому сідати на коня і їхати з собою. Парох не міг сісти на коня і сперечався, за се розгніваний Шумлянський велів своїм людям всадити

його на сідло, а потім скинути. Ловецький, падаючи з коня, зломав собі карк, а до простертого на землі мав ще Шум[лянський] стріляти з пістолета (ibid., 26—27). А таких фактів було чимало, див. ще «Описание Киево-Софийского собора», 206 і 212, L i s i e w i c z, op. cit., 25 (зневажання Шумлянським Свистельницького в Галичі в церкві під час служби божої), 27 (напад і ограбування Дрогомирецького), 30 (новий, дворазовий напад на Свистельницького).

Кінчить проф. Шар[аневич] свою працю звісткою про смерть і похорон Шумлянського і висказує свій остаточний суд про нього, прилучуючися до слів короля Собеського, котрий в однім своїм листі писав про Шумлянського, що він був «усе на своїм місці, а часто навіть знаменитий». Від себе додає проф. Шар[аневич] тільки одно: надає Шумлянському почесну назву «мужа-патріота». Розуміється*, коли Шумлянський був патріот по серцю проф. Шараневича, то ми не маємо нічого против того. Та тільки для осягнення своєї мети — піднести Шумлянського до ранги сучасного руського патріота — прийшлось проф. Шараневичеві окупитися досить дорогою ціною. Він добровільно зрікся користуватися для своєї праці джерелами православними (Архив Ю[го]-З[ападной] Р[оссии], капітальна праця Антоновича і інші) і латино-польськими (Лісевич), бо ж не можемо допустити, щоби ті праці і видання були шан[овному] професору не звісні. Він добровільно ампутував своє оповідання, промовчуючи найважніші факти з життя і діяльності Шумлянського, добровільно і навмисно позбавив ті факти, які прийняв у свій текст, всякого внутрішнього зв'язку, вистерігався дати їм яке-небудь* освітлення. Він оповідає щиросердечно та з вдоволенням такі факти, що обурюють наше моральне почуття, а не підносить таких, котрі би справді могли показати Шумлянського в користнішім світлі (дещо такого піднесено, хоч, може, без належної критики в моїй статті про Шумлянського і його «Метрику» — див. «Киевская старина», 1891, т. XXXIII, 337—362, і т. XXXIV, 1—21).

Проте ми не хочемо відмовляти праці проф. Шараневича деякої вартості. Вона цінна поперед усього тим, що докидає чимало нових деталів до того, що ми досі знали про Шумлянського. І так докладним розслідженням родових і маєткових відносин Шумлянського заткав проф. Шар[аневич] раз назавсігди рота тим, хто підозрівав у Шумлянського самі тільки користолюбні мотиви діяльності,

даючи віру його сучасним противникам, що в одній судовій протестації назвали його «hominem impossessionatum et vagabundum»[1]. Уперве з статті проф. Шар[аневича] довідуємося також про пактування Шумл[янського] з Дорошенком і Мазепою дещо більше, ніж є у Костомарова* (Мазепа и мазепинцы, 55—64), а також про два процеси за державну зраду, які виточені були Шумлянському в Польщі за політичні інтриги (стор. 11), хоча, на жаль, проф. Шар[аневич] не подає джерел, звідки черпає ті свої відомості (стор. 11). В усякім разі ся невеличка праця, написана більше для популярної, ніж для чисто наукової цілі, буде корисна й для науки.

---

[1] Проф. Шар[аневич] дає переклад довільний: «провозгласили его негодяем и забиякою» (стор. 9).

ГРАНИЧНИЙ СТАВ

(Епізод із 1805 року)

На північ від Львова в широкій долині річки Полтви лежать села Каменополь і Пруси, розділені одно від одного сею річкою, а радше широким ставом, що творить ся річка, сперта здоровою греблею, перекиненою півперек долини. На двох кінцях греблі здавна стояли два млини: один належав до двора в Прусах, а другий до двора в Каменополі. Отсей став здавен-давна був предметом суперечок, варів, бійок і процесів не тільки між обома дворами, але також між селянами, підданими обох дворів. Ще в 1612 р. суперечка задля сього ставу дійшла була аж до польського коронного трибуналу і королівським декретом була розсуджена так, що став у цілім його обширі признано за власність каменопольського двора, значить, його північний берег, що притикає до Прус, мав бути природною границею обох доміній.

Декрет був безперечно мудрий, та тільки виданий без порозуміння з Полтвою. Річка несла з собою велику силу всякої нечисті і намулу зі Львова і осаджувала се все на дні ставу; досить було кілька літ не чистити його, то він весь робився обширним, затхлим багном, дно підіймалося чимраз вище вгору, і береги висихали чимраз далі, особливо з плиткого боку, від Прус. За польських часів, здається, чищено сей став частіше, бо пани могли необмежено розпоряджати робочою силою своїх підданих. Та коли Галичина прийшла під Австрію, обмежено права панів до інвентарських повинностей* в тіснім значенні, заборонено силувати підданих до праць, не обнятих інвентарем, а особливо до таких, як чищення ставів, і ось каменопольський став швидко зробився мілким, майже весь заріс тростиною та очеретом, а низький берег з кождим роком посувався далі і далі в глиб території колишнього ставу.

Очевидно, що для пруської домінії се була щира ласка божа, бо ж після королівського декрету з 1612 р. границя

ставу була рівночасно границею її грунту, а коли границя посувалася наперед, то тим самим розширювалася її територія. Осушені часті каменопольського ставу перемінювалися на сіножаті, котрі домінія з Прус брала на свій ужиток. Вона чинила се обережно; новоздобуті грунти не прилучувала до домініального поля, але надавала їх своїм підданим,а натомість загортала до домініального поля відповідні частки тих підданських сіножатей,що лежали на території неспірній. Очевидно, що се не причинювалося до доброї злагоди між обома домініями тим більше, що, крім сього, були в тім нещаснім ставі ще інші причини до суперечок. І так селяни з Прус викошували і вижинали на мілких берегах ставу тростину і забирали її собі, а млини, побудовані при тім ставі, також доливали оливи до огню. Головний спуст був на каменопольськім боці, і тут в 1802 р. побудувала домінія новий мурований млин. Пруська домінія, котрій ходило о те, щоб рівень води в ставі був якнайнижчий, тобто щоб якнайбільше низького берега висихало рік-річно, закидала каменопольській домінії, що вона побудувала новий млин і лотоки занадто високо і самовільно, потай від уряду і суперечно з приписами закону підвищила рівень води в ставі. Щоби дати на се доказ, пруський двір переніс свій млин з нижчого на вище місце і відкопав від ставу млинівку, що проводила до сього млина воду. Все те заострило суперечку дуже і восени 1805 року довело до досить характерного конфлікту, котрий ми тут хочемо розповісти на основі судових актів, ласкаво достарчених нам д. Волод[имиром] Томанком.

В 1805 році властителем Прус був Тома Стшембош, молодий ще, бо ледво 23-літній панок, недавно жонатий, син дідича поблизьких Ляшок. Молоде подружжя жило в Прусах, хоча пан Тома часто виїжджав то до Львова, то до Відня, а ще частіше навідувався до свого батька до Ляшок і, здається, не дуже пильно займався веденням господарства. Займалася тим його жінка з дому Седлецька, а головно — економ Михайло Захаржевський.

Властителькою Каменополя була графиня Мйончинська, здається, вдова.

В 1802 чи 1803 р. прибув до Каменополя якийсь Габріель Новаковський. Хто він був і чого прибув до Мйончинської, з актів не видно.Тома Стшембош у своїм протоколі, зложенім у Відні 1807 р. д[ня] 24 січня, говорить про нього тільки те, що знав його з видження ще у Львові перед

7—8 літами, значить, в 1799 або 1800 р., а що перед 2—3 літами він прибув до графині Мйончинської «як приятель дому» (als Hausfreund). Вже з сего дискретного зізнання можна догадуватися, що се була одна з тих «загадкових натур», що то на подобу птахів небесних не орють, не сіють, а жиють у достатку. Як там виповняв Новаковський при графині свою ролю домашнього приятеля, про се мовчить історія, досить, що швидко він робиться повномочником графині і завідателем її маєтку, а вже в 1805 р. являється дідичем і паном Каменополя.

Новий дідич хотів зробитися подібним до нової мітли, що то, як звісно, «все ліпше замітає», і наложив важку руку на підданих своїх і чужих. Люди ненавиділи його, а відносини з сусідніми домініями були не найкращі. Особливо відносини з Прусами заострилися. Новаковський велів своїм слугам без пощади заганяти худобу пруських підданих, коли вона вскочила де на каменопольське поле; захоплену худобу гнали до каменопольського двора і різали. Не менше остро виступав Новаковський також проти тих, що жали тростину на його ставі, а суперечку із-за пруського млина і рівня води в ставі постановив залагодити радикально — перекопати млинівку, що йшла з його ставу до того млина, і таким робом не тільки підвищити запас води в своїм ставі, але зовсім не пустити воду на млин пана Стшембоша і позбутися його немилої контролі в тій справі, чи в ставі є законом приписаний рівень води, чи, може, більший. Рівночасно постановив Новаковський розпочати судову акцію для відзискання тих частей ставу, що вже від кількох літ були висушені і дідичем Прус розпарцельовані між його пруських підданих. Се й довело до конфлікту, котрий ми тут розповімо словами самого пана Томи Стшембоша, бо, на жаль, в доступних нам паперах нема скарги Новаковського, де ся подія була описана, мабуть, трохи інакше. Деякі відмінні деталі з тої скарги Новаковського обговоримо, зрештою, і тут. Ось оповідання п. Томи Стшембоша, зложене в січні 1807 р. в віденськім магістраті, де його переслухано на жадання львівського карного суду, перекладене дослівно з німецької мови на нашу:

«В 1805 р. коло половини жовтня приїхав я припадково до Прус, щоби відвідати свою жінку, що проживала там постійно. Я приїхав рано з Ляшок і швидко потім отримую від мого економа відомість, що п. Новаковський з великою купою підданих власне починає перекопувати відплив ка-

менопольського ставу в напрямі не тім, що був досі, і не корисним для пруських підданих і для двора. Задля сього він копле землю на пруській грунті, щоби висипати гать, потрібну для його цілі.

Проволока тут була небезпечна; не було можності отримати в тій хвилі урядову поміч проти сього самовільного замаху Новаковського. От тим-то я порадив економові — а з тим згодилася також моя жінка і її в ту пору присутній там брат Станіслав Седлецький,— щоби нашвидку зібрав кілько може пруських підданих, заборонив Новаковському самовільно викопувати землю, а в разі, якби сей ужив сили, оперся силі силою. Не чекаючи, до чого дійде ся справа, сів я з своїм швагром Седлецьким до воза, щоб вертати до мого батька до Ляшок.

Коли ми приїхали на середину села, мусили ми проти волі трохи затриматися, бо щось там попсувалося в кінській упряжі і треба було направити.

Тим часом прийшов економ до мене до воза і сказав мені, що вправді він з 15 людьми, яких скликав був на борзі, вирушив супроти Новаковського, але сей має коло себе 70 або 80 підданих і, скоро тільки економ наблизився, зараз велів своїм людям бити його і пруських підданих.Але його піддані загалом не послухали його і лиш деякі кинулися на економа з лопатами, і задля сього він утік, щоб сповістити мене про се. «Та от що,— додав економ,— найпорадніше було би зловити самого Новаковського як провідника, для його власного безпеченства, і се я можу легко зробити, бо Новаковського і так ненавидять його власні піддані і, певно, не будуть так дуже обставати за ним».

Знаючи, що каменопольські піддані справді ненавидять Новаковського за його жорстокість, а і пруські піддані мають причину ненавидіти його за те, що, коли часом пруська худоба зайде на суміжні каменопольські грунти, він велить її ловити і різати, я признав, що економів проект порадний для добра самого Новаковського і пристав на нього з тою умовою, коли арештування буде можна довершити легко.

Економ пішов від нас, а ми рушили далі в дорогу до Ляшок. Дорога веде попри той став, але по відході економа ми мусили підождати ще з 5 мінут у селі.

Коли ми прибули до того ставу, побачили ми, що економ ішов уже з Новаковським греблею по край ставу, може, яких 30 кроків від нас. Два пруські піддані вели його по-

під рамена, а решта пруських підданих ішла з-заду, а за ними йшли зовсім спокійно його каменопольські піддані.

Коли отак привели Новаковського до мого воза, зажадав він від мене оборони проти його арештування. Я порадив йому, що найбезпечнішим для нього буде поїхати зо мною до мого батька до Ляшок, а відтам батько безпечно в супроводі своїх людей відішле його додому. Він зразу не хотів сього вчинити, та вкінці й сам признав мою раду найліпшою і поїхав зо мною і з моїм швагром до мого батька до Ляшок, а нас проводили ще лиш його конюх і мій слуга, що їхав на коні Новаковського. Мій батько прийняв п. Новаковського приязно і запросив його на обід, запевняючи при тім, що дасть йому вигідніший повіз і екскорту до Каменополя, але він не хотів ні сього, ні того і ще перед обідом від'їхав тим самим возом, що ми ним приїхали, проводжений двома нашими слугами до Каменополя.

Відтоді пробув я до 11 грудня у Львові, а потім поїхав сюди, до Відня, і ані до того часу, ані по тім ніяка зверхність не запитувала мене про сю справу».

Певна річ, пан Стшембош силкувався показати сю справу якмога в невиннім світлі, хоча нема сумніву, що епізод, який відбувся в жовтні 1805 р. коло каменопольського ставу, був немов живцем вийнятою із старопольських порядків сценою панського самосуду. І Новаковський, і Стшембош поступили собі як за добрих польських часів: один самовільно, на власну руку, при помочі великої купи підданих перекопуючи сусідову млинівку, а другий при помочі своїх підданих арештуючи зненавидженого пройдисвіта, що зробився його невигідним сусідом. Що Стшембош, велячи арештувати Новаковського, не так дуже дбав про його безпеченство супроти розлючених селян з Прус, котрих, зрештою, сам він велів на борзі скликати, як радше про те, щоби захопити Новаковського в свої руки, наробити йому встиду, а може, й чогось гіршого, се видно з дальших питань, які завдавано йому на протоколі, очевидно, на підставі скарги пошкодованого Новаковського.

Отже, Новаковський поперед усього твердив, що думка арештувати його вийшла не від економа Захаржевського, а від самого Томи Стшембоша, котрий скоро тільки довідався, що Новаковський перегачує його млинівку, зараз велів зібрати людей, арештувати Новаковського і відставити до Ляшок, запевняючи Захаржевського, що немає чого боятися, бо вони, тобто Стшембоші, батько і син, не дадуть зро-

бити йому нічого злого. Дальше закидував Новаковський Стшембошові, що проти його волі завіз його до Ляшок. Коли Стшембошеві люди привели його до воза, він просив Стшембоша відставити його зараз до Каменополя, та сей не згодився на се. Здається, він думав продержати Новаковського в Ляшках у арешті якийсь час, та видно старий Стшембош не згодився на такий самосуд і випустив бранця.

На закиди Новаковського відповів Стшембош, що він справді велів економові зігнати Новаковського зі свого грунту, хоч би навіть силою. «Але я й не думав наказувати, щоб його арештовано, не думав навіть, щоби се було можливе, бо ж Новаковський був на коні, в товаристві 70—80 селян, а надто звісний був мені як чоловік смілий, що все собі позволить і за подібні насильства був уже оскаржуваний перед політичними і судовими властями.

Правда й се, що, коли його привели до мого воза, він зразу не хотів їхати зо мною до Ляшок і жадав, щоби його пустити до Каменополя. Та я вияснив йому, що коли вертатиме, а пруські селяни з ненависті поб'ють його, то я не ручу ні за що, і се спонукало його їхати радше зо мною до Ляшок, ніж вертати до Каменополя».

На питання, чи не знає по ім'ю тих двох селян, що зловили Новаковського і провадили попід пахи, Стшембош відповів, «що їх імен не знає, але може додати ще одну обставину на доказ того, що Новаковський сам повинен бути рад, що міг поїхати зо мою до Ляшок».

«Коли його привели до мого воза, то ненависть пруських селян супроти нього виявилася голосним наріканням на те, що він ловить і ріже їх худобу. А коли я з воза подав йому руку, щоби помогти йому вилізти на віз, то один селянин, котрого імені також не тямлю, відважився шарпнути його назад, кричачи, що він не гідний їхати на однім возі зо мною. Тільки з великим трудом здужав я втихомирити своїх селян, що доконче хотіли його зв'язати і відставити до циркулу. За се моє дбання — увільнити його з рук розлючених пруських селян і за приятельське приняття в Ляшках — я надіявся заслужити собі повну вдячність п. Новаковського, а тим часом бачу, що він оскаржує мене за насильство, сповнене на його особі, хоча властиво він сам зі своїми селянами зробив насильство на моїм грунті».

Протокол нічого не згадує про те, чи добродушному і гуманному п. Стшембошеві при сих словах стали сльози

в очах, чи ні. Ми не знаємо навіть, чи був ними зворушений львівський кримінальний суд, котрий міг з них одно вирозуміти, що сцена арештування Новаковського не відбулася так гладко і невинно, як силкувався зразу показати п. Стшембош,і що в цілім тім епізоді сей пан показав себе зовсім гідним суперником і сусідом п. Новаковського. На жаль, ми не знаємо дальших актів сеї справи і не знаємо, чи противники перепросилися, чи, може, прийшло до засуду котрого з них. В поданні до цісаря, яке написав Новаковський в справі спірного ставу д[ня] 20 падолиста 1824 р. і в якім він обширно описав історію того спору, він згадує вправді з злобою про різні інтриги і хитрощі і навіть особисті доноси перед властями, яких хапається пруський дідич, щоби проволокти процес із-за ставу, та не згадує ані про своє арештування в 1805 р, ані про ніяке засудження Стшембоша за сю незаконність. Із сього документа ми довідуємось лише, що в грудні 1805 р., отже, по оповіданім тут епізоді, на місце спору з'їхала з львівського циркулярного уряду провізоріальна комісія і д[ня] 12 грудня того ж року видала осуд, котрим потвердила належність цілого ставу до каменопольської домінії, за перекопання греблі того ставу пруською домінією наложила на сю домінію кару в сумі 30 дукатів і загрозила їй ще тяжчими карами за дальше нарушування власності п. Новаковського. Се на якийсь час успокоїло противників, аж 1819 р. свари вибухли наново і вийшли на дорогу цивільного суду.

Новаковський не дожив його кінця,—він умер десь коло 1830-го року, бо в гідротехнічнім справозданні з 1841 р. сказано, що каменопольські добра вже довгі роки находяться в судовій адміністрації. В 1835 р. вирвала повінь також греблю каменопольського ставу, так що його плоский берег висох зовсім і зробився «солодкою сіножаттю». Пруська домінія, бажаючи запевнити собі посідання тої сіножаті, насипала здовж ставу гребельку, котрою відграничила сіножать від мокрого багна, що колись було дном ставу. В Каменополі не було кому дбати про сю справу, а коли в 1841 р. уряд наказав каменопольській домінії, або зовсім спустити став і осушити його дно, або вичистити його і наповнити до давньої висоти, то таке наповнення показалося неможливим, бо ошанцьований від пруського боку шмат колишнього ставу був значно вищий від тодішнього дна. Став спущено зовсім і осушено, а Пруси лишилися при тім, що захопили.

ЙОСИФ ШУМЛЯНСЬКИЙ, ЛЬВІВСЬКИЙ ЄПИСКОП 1668—1708 р., І ЗАВЕДЕННЯ УНІЇ В ГАЛИЧИНІ

І

Християнська віра є одна, але християнська церков, тобто організація тих людей, що приймають християнську віру, не є одна. Немов велике дерево, що виросло з одного кореня — Христової і апостольської науки і євангельських писань — і потім пустило різні парості, розрослося на багато гілляк, так і християнська церков має багато паростей, багато партій, що держаться кожда окремо.

Найважніші такі партії є дві: східна і західна. Сей поділ дуже давній. Уже в перших віках, коли християнство з-поміж жидів, із Палестини та з Азії, дісталося між греків і римлян, почали зазначуватися деякі різниці між грецькими і римськими церквами. Ті різниці побільшувалися, починаючи від четвертого віку по Христі, коли римський цісар Константин прийняв християнство* і воно, що досі було переслідуване, зробилося пануючою вірою і зараз же взялося собі ж переслідувати давню грецьку і римську віру. За прикладом цісаря до християнства попристановали високі урядники, пани, шляхта, а при давній вірі полишалися ще маси темного селянства, і для того-то ту давню віру прозвано хлопською або поганською вірою (від латинського слова pagus — село, paganus — сільський). В християнській церкві, що досі була церквою бідних, пригноблених невільників, тепер запанували єпископи і вельможі; вони внесли в церкву свої політичні справи і свари, почали іменем Христа і його словом прикривати свої політичні інтереси.

Цісар Константин зробив ще одну важну зміну в Римській державі. Досі римські цісарі жили в Римі; він переніс цісарську столицю до грецького міста Візантії, що від нього прозвалося Константинополем. Але проте Рим не перестав

бути найбільшим і найважнішим містом у Римській державі, от і вийшло так, що вся держава розділилася на дві— східну, з головним містом Константинополем, і західну — з Римом. Ще якийсь час в обох половинах був один цісар, але швидко ті дві половини розпалися. Західну половину римського цісарства завоювали напівдикі народи німецькі (готи, вандали, лангобарди), а далі й азійські (гунни); в східній устоялися грецькі цісарі.

Християнство пережило упадок римського цісарства. Воно приймалося серед тих народів, що понабігали на давні римські землі, і запанувало, особливо у Франції від часу Хлодвіга* і в Німеччині від часу Карла Великого*. Сей могучий франконський король відновив навіть римське цісарство, прозвав сам себе римським цісарем і коронувався в Римі в р. 800 по Хр[исту]. Він перший поклав підвалину до великого зросту римської церкви, дарувавши римському єпископові на власність Рим і спорий шмат краю довкола сього міста. Римський єпископ зробився світським володарем, удільним князем і почав сягати своїми думками чимраз вище.

Вже перед тим римські єпископи через те, що жили в столичнім місті, приписували собі зверхність над іншими, звали себе п а п а м и, тобто батьками, хоч первісне християнство не знало такої зверхності. Вони скликали інших єпископів на собори, залагоджували спори в справах віри, розсуджували важніші церковні справи і висилали проповідників Христової віри в різні краї. Але коли столицю держави перенесено до Константинополя, почали константинопольські єпископи мати таку саму зверхність над грецькими єпископами. Вони прозвали себе патріархами. Крім Константинополя, були такі патріархи в кількох важніших містах Азії і Африки, як ось у Єрусалимі, в Александрії і в Антіохії. Отже ж, коли треба було розсудити якусь важнішу справу, що обходила всю церков, східну і західну, скликував цісар великий загальний собор; на сей собор прибували всі чотири східні патріархи і папа римський, а також якнайбільше єпископів. Проводив на такім соборі котрийсь вибраний зверхник, часом папа римський, а часом ні. Таких спільних соборів відбулося сім, а їх ухвали називаються канонами. Але коли римські папи зробилися удільними князями, почала чимраз більше розриватися єдність східної і західної церкви. Вже 866 р. закинув константинопольський патріарх Фотій латинській

церкві, що вона самовільно позаводила зміни в службі божій, в символі віри і в формі причастія (оплатки замість хліба і вина), а на соборі в Константинополі 867 р. осуджено римського папу як єретика. Сим разом удалося ще запобігти розривові; Фотія скинули з патріаршого престолу і заперли в монастирі. Але за півтораста літ повторилася та сама історія. Патріарх Михайло Керулярій підніс подібні закиди проти римської церкви; папа Лев IX* прислав своїх послів до Константинополя, жадаючи, щоби патріарх відкликав свої закиди і перестав називати себе найвищим патріархом, а коли Керулярій не хотів сього зробити, папські посли виїхали з Константинополя, лишивши на вівтарі в головній церкві св. Софії письмо, котрим виклято патріарха. Східні патріархи викляли за те папу, і так розпочався той розділ між обома половинами християнської церкви, котрий триває й досі.

Наша Русь приняла Христову віру з Константинополя ще перед розривом. Але руськими єпископами і митрополитами довгий час були греки, наша церков була залежна від константинопольської, то й не диво, що по доконанні розриву і наша руська церков стала проти Риму. Вже в XII і XIII віках у нас писалися письма против «поганих латин», а латинники ще й геть пізніше уважали русинів і православних литовців за нехристиян і не раз пробували «навертати їх на правдиве християнство» чи то добрими способами, чи навіть мечем і огнем.

Після сього кілька разів пробували верховоди римської і грецької церкви довести до згоди і єдності (унії), але надарма. Першу таку унію зроблено на соборі в Феррарі і Флоренції 1438—1439. Греки, котрим грозило турецьке завоювання, уступали латинникам на кождім кроці, надіючися помочі проти турків. Але коли помочі ніякої не було, а католицькі венеціанці навіть помагали туркам завойовувати Константинополь, то греки відкинули унію.

Другу пробу зроблено у нас на Русі в 1596 р. При помочі польського короля Жигмонта III*, єзуїтів Поссевіна* і Петра Скарги* і інших латинських біскупів притягнено руського митрополита Михайла Рогозу* і руських єпископів Терлецького*, Потія* і ще деяких до єдності з Римом. В Римі їм запевнено цілість грецького обряду, а за те вони мали приняти зверхність римського папи, додаток «і сина» в «Вірую» в словах про походження св. духа і віру в «чистилище».

Але руський народ став проти сеї унії. До неї не приступили єпископи львівський і перемишльський, проти неї заявився також найбільший тоді руський магнат, князь Костянтин Острозький. Через се справа заведення унії затяглася. Православні викляли уніатів, уніати, опираючися на поміч польського уряду і польських панів, переслідували православних. Замість єдності унія ввела в руський народ незгоду і ненависть і страшенно ослабила Русь. Але вона не помогла й полякам, бо переслідування православія викликало серед русинів роздразнення, котре 1648 року страшним пожаром вибухло в війнах Хмельницького і завдало перший смертельний удар Польській державі.

В 1896 році святкували у нас поляки і деякі русини 300-літній ювілей тої унії, зробленої на соборі в Бересті 1596 р*. Справедливо піднесено у нас тоді, що властиво галицьким русинам нема чого святкувати того ювілею вже хоч би для того, бо Галицька Русь тоді не приступила до унії. Треба було ще цілих 100 літ і великої хитрості, щоби знищити православ'я в нашім краю. Сього доконав єпископ львівський Йосиф Шумлянський. Може, в 1900 р. захоче дехто обходити святочно пам'ять його заслуг — 200-літні роковини приступлення нашого краю до унії. Для того ми хочемо завчасу розповісти вам про життя і діяльність сього єпископа. Воно і без сього варто того, щоб його знати; таких єпископів нині не знайдете, а його ділання показує добре, якими-то способами переводилися і переводяться й досі церковні реформи.

II

В 1644 році родився у заможного руського шляхтича Остапа Шумлянського, здається в Малих Дідушицях коло Стрия, син Іван, перший із шістьох братів. Ми не знаємо нічого докладно про його молодість, про те, де і яку мав науку,— знаємо тільки, що, дійшовши до парубоцьких літ, він вступив до військової служби, був «товаришем панцирної хоругви»*, ходив с королем Яном-Казимиром у похід на Вкраїну, відзначився в кривавій битві під Чудновом 1660 р. і в поході Чарнецького за Дніпро* дослужився ранга ротмістра. При війську він відзначався відвагою і сподобався особливо гетьманові а пізнішому королеві Янові Собеському. Так би, може,

був він і лишився далі в своїй панцирній роті, якби не політика, котра попхнула його на інше поле.

В початку 1667 р. вмер у Львові руський православний єпископ Арсеній Желиборський. Поляки ще перед його смертю, бажаючи підкопати православ'я в львівській єпархії, звернули свої очі на Шумлянського. Правда, він не був православним, хоч із православної родини, він ще в молодих літах, певно, під впливом латинського духовенства, покинув віру своїх батьків і перейшов був на унію. Але що се значило? Уніат і військовий ротмістр, такий, по їх думці, був найліпший на православного єпископа, бо вже дав доказ, що православ'я не любить і на церковних справах нічогісінько не розуміється. Тож Шумлянський на лоб на шию з унії переходить назад на православ'я і ще при кінці 1666 р. їздить по дворах руських шляхтичів яко кандидат на руського єпископа. Рівночасно гетьман Ян Собеський приєднував для нього впливових людей при королівськім дворі в Варшаві, і можна було думати, що в хвилі смерті Желиборського кандидатура Шумлянського буде така міцна, що ніхто не посміє навіть стати против неї.

Тим часом сталося інакше. Православні русини, а особливо Львівське ставропігійське братство, що тоді було головним сторожем православ'я в нашім краю, довідавшися про кандидатуру Шумлянського, уніата, єретика, перекинчика, почало працювати з усієї сили, щоби не допустити його на єпископство. У них був свій кандидат, також шляхтич, хоч і не такий заможний, як Шумлянський; він звався Остап Свистельницький. На його кандидатуру згодився також православний єпископ перемишльський Антін Винницький, що по смерті Желиборського був іменований адміністратором львівської єпархії.

Треба знати, що єпископів вибирали тоді не так, як тепер. Єпископом і взагалі вищим духовним міг бути чоловік тільки з шляхетського роду. На єпископа вибирали його на зборі шляхтичі і вищі духовні, а його вибір затверджував король. Отже, зараз, у січні 1667 р., по смерті Желиборського з'їхалося до Львова кілька сот шляхтичів православних із цілої єпархії і, зійшовшися до церкви св. Юра, приступили до вибору нового єпископа. Зборові проводив єпископ Винницький. Бачачи, що зібрані майже всі стоять по стороні Шумлянського, він розв'язав збори і сказав зібраним забиратися геть. Тоді шляхтичі пішли до міста і, зібравшися в якімсь приватнім домі, таки зробили

своє: вибрали Шумлянського на єпископа і написали до короля завідомлення про сей вибір, просячи підтвердження для вибраного православного владики. Шумлянський, так як був у панцирі і при шаблі, поїхав до Варшави і вже 27 лютого мав у руках королівський привілей, котрим король, бажаючи винагородити його військові заслуги при пустошенні руського краю, затверджує його вибір на руського єпископа.

Маючи в руках сей королівський привілей, Шумлянський почав об'їздити місточка і монастирі своєї єпархії, збираючи світських і духовних людей і домагаючися від них, щоби признали його своїм єпископом. Дня 12 цвітня його признали православні, зібрані в Гошові, дня 12 мая — в Сваричові. Але Шумлянський усе ще був чоловіком світським, вояком. Треба було конечно висвятитися на духовний стан, а се не було так легко. Він удався до єпископа Винницького, щоби сей висвятив його, але єпископ відправив його ні з чим. Тоді Шумлянський з купою своїх уоружених прихильників напав на крехівський монастир коло Жовкви і зажадав від тамошнього ігумена, щоби сей прийняв його на монаха, без чого тоді і не можна було бути єпископом. І се не йшло, бо ігумен мав уже наказ, щоби не смів приймати зрадника, єретика Шумлянського. Але Шумлянський мав силу і грозив ужити її; ігумен мусив уступити, постриг Шумлянського в монахи. Тоді Шумлянський поїхав до Луцька і намовив тамошнього єпископа Четвертинського висвятити його на диякона, а далі й на священика. Але його клопоти тут не скінчилися. Із священика він мусив бути посвячений ще на єпископа, а такого посвячення міг доконати тільки митрополит у Киеві. Власне тоді митрополитом був вибраний найгірший ворог Шумлянського Винницький.

Розуміється, що сей і слухати не хотів про те, щоб посвячувати його на єпископа. Шумлянський подався до Ясс, надіючися дістати посвячення від молдавського митрополита. Але православні зі Львова написали до Ясс лист, де виставили Шумлянського як відступника від православ'я і тайного уніата. І вийшло таке, що не тільки молдавський митрополит не хотів висвятити його, але в додатку молдавський господар (князь), довідавшися про його приїзд, хотів арештувати його як польського шпіона і відіслати до Константинополя; бачите, Молдавія була тоді під Туреччиною. Бачачи, що се не добром пахне, Шумлянський мусив поночі драпнути з Ясс і тікати впорожні до Польщі.

Тим часом у Львові православні зібралися в церкві св. Юра, вибрали Свистельницького на єпископа і післали його до Варшави роздобувати королівське затвердження. Вибір Свистельницького відбувся без великої паради і при замкнених дверях, бо Шумлянський ще перед своїм від'їздом до Молдавії здужав перетягнути на свій бік Ставропігійське братство і значну часть львівського православного духовенства. І в Варшаві Свистельницький наткнувся на великі перешкоди. Головну надію він поклав на те, що прихильний тому перемишльський єпископ Винницький в серпні 1667 р. був вибраний на київського митрополита. Та проте він мусив чекати на своє затвердження досить довго, бо аж до марта 1668 р.

Спіймавши облизня в Молдавії, Шумлянський вертав назад до Львова в дуже нерожевім настрою. Що йому з того, що шляхта вибрала його на єпископа, а король затвердив, коли не можна знайти митрополита, котрий би його висвятив? Правда, маючи маєток, ласку шляхти і поміч короля, він міг якийсь час перечекати, бути єпископом і без посвячення, поки не зміняться обставини; таких прикладів в давніх часах було немало. Але Шумлянському усміхнулося щастя. Недалеко Хотина на Бессарабії він здибав трьох жебручих ченців-греків, яких тоді багато волочилося по православних руських краях. Шумлянський зайшов з ними в розмову і на свою превелику радість довідався, що один з тих жебраків називався Софроній, митрополит з Філіпополя, другий Теофан, митрополит з Хіоса, а третій Даниїл, архімандрит з Єрусалима. Аж два митрополити! А йому досить було й одного, щоб його посвятив. Сі, певно, не відмовлять йому сеї прислуги за добру заплату. Недовго думаючи, Шумлянський попросив у них висвячення, і вони згодилися. Йому байдуже було розпитувати, чи вони справедливі митрополити, чи ні і чому не сидять на своїх митрополіях, але волочаться по жебранині. Він був би від них довідався, а може, знав і без того, що вони були прогнані зі своїх митрополій за різні злочинства. В найближчім селі Васочці оба жебрацькі митрополити висвятили Шумлянського д[ня] 1 лютого 1668 р. І таким робом сей вояк «другий Іскаріот»*, як називали його потім православні, зробився православним львівським єпископом — на те, щоби довести православ'я до загибелі.

III

Висвятившися таким робом на єпископа, Шумлянський високо підняв голову. Він рушив до Львова, допускаючися вже по дорозі різних насильств на прихильниках Свистельницького. Перший попався в руки Шумлянському Петро Свистельницький, котрого нововисвячений єпископ ограбував дочиста. В Коломиї Шумлянський довідався, що там пробуває василіанин Гедеон Струс, вірний слуга митрополита Винницького, і збирає для митрополита якісь данини. Шумлянський велів привести його до себе. Чернець, надіючися на повагу митрополита, ішов відважно; відповідав Шумлянському остро, та сей велів його закувати в залізний ланцюг і в однім покоїку прикувати до стола. Тут держав його три дні до свого виїзду з Коломиї. Відси рушив Шумлянський до Галича. Тут, у селі Крилосі, жили свояки Свистельницького Березовські і Кропивницькі. Шумлянський кинувся на їх доми, ограбував усе, а заставши тільки самих жінок, велів пов'язати їх і продержав у арешті аж до свого виїзду. З Крилоса він подався до Львова, везучи з собою бідолашного Гедеона Струса; сей за дня їхав на скарбовім возі, високо прикований ланцюгом, держачи в руці образ пресвятої богородиці, а вночі в одних місцях його лишали під возом на студені (се було в лютім), а по інших місцях запирали в який-небудь тісний та смердючий хлівець; в селі Гераславичах він пробув п'ять день між псами, прикований ланцюгом за шию і перев'язаний другим ланцюгом через половину.

От так прибув Шумлянський до Львова. Поперед усього він побіг до суду, щоби скаржити своїх противників, а головно митрополита Винницького, що жив при церкві св. Юра і буцімто неправно завідував епархією. Розуміючи, що йому прийдеться силою здобувати св. Юр, Шумлянський почав угощати і обдаровувати львівських міщан русинів, щоби мати їх на своїм боці. Здавалося, що все піде легко, коли нараз, мов грім з ясного неба, впала на нього відомість, що король у Варшаві декретом з д[ня] 5 марта скасував його вибір на єпископа, а затвердив вибір Свистельницького. «Вияснено нам,— написав король в тім декреті,— що вибір Шумлянського був доконаний з приватних причин, попутно, без відома старших, до сього приналежних, в приватнім місці, без захования звичаїв і суперечно з законами». От тим-то король поручає прокураторові перевести

в судах уневажнення сього вибору, а сам дає львівське єпископство Остапові Свистельницькому.

Яким способом удалося Свистельницькому виєднати у короля такий привілей, сього не знати. Певно, тут не обійшлося без грубого підкупу, бо пізніше король запевнював, що зовсім не знав про сю справу і підписав привілей, не читавши його. Та в усякім разі для Шумлянського се був тяжкий удар, а для цілої руської церкви сором: були два єпископи затверджені королем на одну кафедру, і між ними мусило прийти до завзятої боротьби.

Шумлянський скликав своїх прихильників на нараду, що робити далі? Постановили не допустить Свистельницького до св. Юра, вигнати відси митрополита Винницького, запізвати Свистельницького до суду за неправне присвоювання єпископського титулу і старатися у короля про скасування привілею, даного Свистельницькому.

Якийсь час оба противники сиділи тихо. Свистельницький, дуфаючи на поміч митрополита Винницького, лагодився до врочистого висвячення на єпископа, а Шумлянський збирав собі прихильників і пильно слідив за тим, що діється на Святоюрській горі. Нараз 18 цвітня розійшлися вісті, що Свистельницький прибув до св. Юра і що швидко буде його висвячення. Справді, вулицями Львова тяглися великі вози з слугами Свистельницького, наладовані хлібом, м'ясивом, винами і всяким добром для угощування шляхти. Не було чого чекати далі. Шумлянський мав собі у Львові ще одного сильного прихильника, коменданта залоги на Високім замку*, Казимира Замойського, що був здавна його знайомим і добрим товаришем. Маючи намір напасти на св. Юр, Шумлянський удався до коменданта, просячи його, щоби не робив ніякої перешкоди. Замойський, почувши в чім річ, не тільки обіцяв ні в чім не перепиняти Шумлянському, але обіцяв навіть сам зі своїми вояками допомагати при нападі. «Доброму товаришеві я хотів послужити»,— мовив він, навіть не думаючи про те, що його річ була пильнувати порядку в місті, а не допомагати при нічних нападах. Шумлянський прийняв сю товариську прислугу, а як відплатився за неї Замойському, се побачимо зараз.

Маючи запевнену поміч Замойського, Шумлянський скликав своїх прихильників і декого з львівських міщан на нараду. Вони вмовилися про місце збору і годину нападу. Все те діялося так потаємно, що Винницький до остатньої

хвилі не знав нічого. В св. Юрі було досить гостей — шляхти, духовних, навіть кілька пань, своячок Винницького і монахинь. Усі забавлялися допізна, потім полягали спати. Брами позамикано. Аж ось коло першої години вночі всіх розбудив гук вистрілів та лускіт довбень і топорів, якими прихильники Шумлянського валили в святоюрські брами і паркани. Не було часу боронитися. Вояки і міщани вирубали брами, поламали паркан і з усіх боків обступили єпископський двір і церков. Напасників було за 700. Вони поділилися на дві купи, і одні чатували попід вікна, а другі, вдершися до середини, вламлювалися до покоїв, били, в'язали і обдирали всіх, хто попався їм під руки, і шукали митрополита та Свистельницького. Натрапивши на жінок, вони почали поштуркувати їх, лаяти поганими словами, а одну запакували до льоху. Але митрополита якось не могли надибати, бо він з кількома людьми заперся в однім покої і держався тихо. Та ось Олександр Шумлянський, брат єпископа, дошукавшися до сеї криївки, кинувся зі своїми людьми вивалювати двері. Стріляючи на пострах, він кричав:

«Тільки Винницького вбийте! Коли його вб'єте, все пропаде».

А його товариш, Микола Лушкевич, добираючися до дверей кричав: «Даю 50 000 злотих тому, хто вб'є Винницького. Тільки б нам його забити, а інші невинні душі шкода погубляти».

Митрополит, чуючи ті погрози, зрозумів, що се не жартом пахне, і почав думати про рятунок. Вичекавши хвилю, коли чати з-під вікон потрохи розбіглися на рабунок, він при помочі своїх товаришів на держаку списа спустився з вікна в сад. Але тут побачив його один вояк із тих, що чатували під вікнами, і пустився бігти за ним кричачи:

— Сюди! сюди! Ось тут він! Бийте його!

Здогонивши Винницького, він ударив його шаблею по руці так, що аж переламав кість. На крик вояка почали бігти вже й інші. Небезпека додала Винницькому притомності. Він ткнув своєму гонителеві в руки дуката й просив його, щоб дав йому спокій, а сам у темноті скочив у гущавину саду і сховався в дуплі якогось старого дерева, де пересидів аж дорана.

Виламавши двері до келії і не заставши в ній Винницького, прихильники Шумлянського кинулися грабувати. Забирали все, що було під руками, гроші і коні, церковні

апарати і дорогі речі, живність і урядові папери, привілеї та листи, без огляду на те, чи то була власність Свистельницького, чи Винницького. Хто посмів супротивлятися, того били і саджали до темниці. Побитих і поранених було багато, але не забито нікого. Шумлянський вповні осягнув свою ціль: не допустив Свистельницького до висвячення. Щоби залагодити справу свого нічного нападу, він почав підмовами і дарунками утихомирювати всіх покривджених і зараз на другий день по нападі прислав двох возних магістратських до св. Юра, і ті заявили потім у суді, що «не бачили там сліду ніякого нападу, не знайшли нікого ув'язненого, а противно, всі люди, посполитого і шляхетського стану, були здорові і веселі, а коли їх запитано, чи їм що не пропало, відповіли, що ні». Правда, Свистельницький свідчив потім, що в тім самім часі його сторонників, пов'язаних, повкидано до церковної гробниці і держано там цілу добу без страви і напою. Але се було даремне. Львівський суд зразу не хотів навіть приймати скарг на Шумлянського а коли пізніше почав приймати скарги, то показалося, що майже всі жалувалися не на Шумлянського, але на Замойського і його драгунів. Сам Шумлянський ані на хвилю не завагувався скинути всю вину за сей нічний напад на свого товариша Замойського, але чи було що за те Замойському, ми не вміємо сказати.

Тільки Винницький помстився на Шумлянськім тим, що кинув на нього церковну клятву.

Такий був перший крок Шумлянського в його духовнім уряді. Йому байдуже було, що поступив собі як розбійник, коли тільки осягнув свою мету. Він захопив святоюрську кафедру і значну здобич, котрою міг щедро обдаровувати своїх прихильників і приєднувати для себе тих, що досі були йому противні. Але боротьба між ним і Свистельницьким через те не скінчилася, а, властиво, тільки почалася і тяглася ще цілих шість літ. Як вона велася далі і який був її кінець, побачимо далі.

IV

Війна почалася насамперед паперова. В львівських і галицьких судах посипалися скарги Шумлянського і його свояків та прихильників на Свистельницького, а знов Свистельницького і його приятелів на Шумлянського. Свистельницькому закидали, що неправно присвоює собі

титул єпископа, бо яко чоловік два рази жонатий він не мав права навіть висвячуватися на попа; далі те що через підкуп краденим способом здобув собі королівську номінацію, що його вибір був безправний, бо вибрали його при замкнених дверях п'ять осіб його свояків. Противна сторона закидала Шумлянському безправне присвоєння єпископського титулу, неважний вибір, бо відбутий в приватнім домі і не підтверджений митрополитом, неважне посвячення, доконане якимись грецькими жебраками, підкупом здобутий королівський привілей і численні надужиття, напади, розбої та збиткування над людьми. Далі закидали йому, що він за гроші настановляє на попівство людей негідних і злочинців, грабує церковні маєтки, в'язнить духовні особи і напав поночі на святоюрську кафедру.

Вигнаний з львівської кафедри Свистельницький подався до Галича, де жило багато його свояків і прихильної йому шляхти, де також міщанство було за ним. Він зайняв у своє посідання єпископські добра в Крилосі, відправляв службу божу як правдивий єпископ і зібрав собі узброєну дружину з різних відважних пройдисвітів, таку, як мав Шумлянський. Щоби забезпечити себе від нападу з боку противника, він випросив у уряду, що сей наложив на обох суперників вадію в сумі 50 000 зл. р.: один і другий мусив зложити таку суму до каси, а хто би напав на другого перед полагодженням їх процесу, тратить вадію. На тім Свистельницький і успокоївся, але Шумлянський не дрімав.

В Києві йшла така сама боротьба за митрополію, як у Львові за єпископство. Повстали дві партії. Одна хотіла мати митрополитом Винницького, друга вибрала Тукальського. Винницький був ворогом Шумлянського, Тукальський став по його боці і 8 мая 1668 р. видав пастирський лист до духовенства львівської єпархії, в котрім признав Шумлянського одиноким правим єпископом, заявив, що клятва, яку кинув на нього Винницький по нападі на Юр, є неправна, і візвав усіх, щоби були йому послушні. А дня 12 липця 1668 р. король Ян-Казимир написав лист до галицького старости, в котрім сказано, що привілей, виданий Свистельницькому, касується отсим письмом і наказується старості, щоби допоміг правому владиці Шумлянському обняти єпископство. Другим листом король завзивав руське духовенство і весь народ до послуху Шумлянському.

V

Сього тільки й ждав Шумлянський. Маючи відомість про королівські листи, він зараз з порядною купою уоружених людей рушив до Галича, щоб вигнати Свистельницького і взяти в посідання єпископські добра. Два його свояки, Олександр і Самійло Шумлянські, скочили передом і так несподівано набігли на Крилос, що захопили кафедру без ніякого супротивлення, зловили самого Свистельницького, пов'язали всіх його слуг і повкидали до темниці. Скоро прибув на місце сам Шумлянський, зараз велів увільнити Свистельницького, бо не хотів давати йому причину до нових скарг і через те тратити вадію.

Але в Галичі загальний настрій був проти Шумлянського. Де тільки він показався, за ним свистали, кидали каміння і лаяли. Дня 18 липця він хотів обняти в своє посідання церков Рождества Христового, але почувши се, збіглися купи народу, кинулися на нього і були б розірвали його на шматки, якби не була його оборонила уоружена компанія. Народ верещав:

— Тільки Свистельницького хочемо мати владикою! Тільки він буде єпископом, а з Йосифа зробимо другого Йосафата[1]. А який-то ти привілей видобув від того червового королика? Наплювати нам на нього! А ти у нас єпископом не будеш!

Шумлянський зрозумів, що йому нема що робити в Галичі і сидів спокійно в Крилосі. Але тут Свистельницький зробив йому таку саму несподіванку, яку він недавно зробив був Винницькому в святім Юрі. В ночі з 20 на 21 липця Шумлянський уже спав, не надіючися ніякого лиха, коли нараз над раном його розбудив гук вистрілів і поки ще він доглупався, що таке тут сталося, вже узброєні люди виважили двері його покою і виволокли його з ліжка.

Провідником нападу був Самійло Кропивницький, зять Свистельницького. Бачачи перед собою єпископа, він, не надумуючися довго, стрілив до нього з пістолета, але хибив. Тоді вхопив лук і стрілою попав Шумлянського в голі груди, завдаючи йому досить глибоку рану. Єпископ зомлілий упав на землю. Противники кинулися на нього, копали ногами, били і лаяли.

---

[1] Натяк на уніатського єпископа Йосафата Кунцевича, котрого забили православні в Вітебську.

— А бийте, забийте його, ск... сина, уніата! — кричали одні.

Інші кинулися на прихильників Шумлянського. Самійла Шумлянського, що пробував боронитися, ранили в карк, слуг поранили і побили, а єпископського слугу Михайла Гарниша, що боронив свого пана, забили на смерть.

— Шукайте інших гультяїв! — кричали розлючені галицькі міщани, котрих Свистельницький намовив до сього нападу, розпустивши поголоску, що Шумлянський хоче завести унію. Юрба розсипалася по дворі, нищила і грабувала все, а Кропивницький шукав за королівськими листами і привілеями, але даремно, бо їх Шумлянський лишив у Львові. Аж над раном напасники рушили з Крилоса, беручи з собою Йосифа і Самійла Шумлянських, зовсім голих і пов'язаних. Що вони хотіли зробити з ними — не знати, але один із слуг Кропивницького по дорозі перетяв шнур, що ним були зв'язані, і оба вони втекли. Кропивницький, побачивши, що в'язнів нема, почав страшенно кричати:

«Шукайте їх! За всяку ціну треба повбивати їх! Адже ж се ми на свої голови гадюк випустили!» — кричав Кропивницький.

Він вернув навіть до Крилоса, шукаючи їх, але їх там не було. Оба Шумлянські, вискочивши з пут, сховалися в поблизьке багно, в тростину, і там пересиділи майже до полудня. Аж тоді вони вилізли зі своєї криївки і пішли до поблизького села Підгороддя, де їх прийняв і захистив бургграф галицького замку Котовський. Єпископ від ран і простуди розболівся, а Самійло Шумлянський, перебравшися в одіж Котовського, зараз поспішив до міського суду в Галичі і заскаржив напасників. Але, не чекаючи на плоди тої скарги, прихильники Шумлянського шукали помсти на Свистельницькім. Вони хотіли спалити його дідичне село Свистельники, але се їм не вдалося. Д[ня] 27 липця вони по сеймику напали на Кропивницького, побили його, зв'язали і хотіли вести з собою, але інші шляхтичі оборонили його.

Кілька день по тім Свистельницький прибув до церкви Рождества Христового в Галичі. Се була неділя, і він хотів відправляти службу божу з єпископською парадою. Аж ось до церкви влетів Шумлянський на чолі своєї дружини, приступив до Свистельницького, одягненого вже в єпископські апарати, вилаяв його остатніми словами, здер

з нього ризи і випхнув із церкви на очах усього зібраного народу, церков замкнув і наложив на неї інтердикт, тобто заборону відправляти в ній богослужіння аж до нового посвячення. Се була справді тяжка помста. Свистельницький був немов розбитий. Його скарга, внесена на Шумлянського в галицькім суді із-за сеї справи, повна сердечного жалю і обурення за сю нечувану зневагу.

Але все се не приєднало Шумлянському серця галичан, і він виїхав з Галича до Кам'янця-Подільського, що також належав до його єпархії. По дорозі він старався всюди приєднувати собі селян і міщан, особливо висвячуючи якнайбільше священиків, бо знав, що висвячений ним священик конечно мусить бути його прихильником. Адже ж якби його признано неправим єпископом, то й висвячення того священика було би неважне. Так само не занедбував Шумлянський, де можна, дати стусана прихильникам Свистельницького. До таких прихильників належав о. Теодор Ловецький, парох в Підгайцях, чоловік уже старший і поважний. Коли Шумлянський з'їхав до Підгаєць, о. Ловецький скликав околичне духовенство, справив для єпископа добру гостину і при від'їзді проводив його аж за місто. Шумлянський був добре підпитий. Коли за містом о. Ловецький попросив у нього благословення і хотів вертати додому, єпископ велів йому сідати на коня і їхати з собою. Старий священик не міг сісти на коня і випрошувався від тої честі. Тоді розгніваний Шумлянський велів своїм людям висадити його на сідло, а потім зіпхнути. О[тець] Ловецький, падучи з коня, зламав собі карк, а Шумлянський з карити ще стрілив до нього з пістолета, а потім,лишивши ледве живого насеред шляху, поїхав далі. Таких випадків бувало більше, бо Шумлянський був чоловік завзятий і не любив вибачати тому, в кім бачив свого противника.

ОПИСАНИЕ ДОКУМЕНТОВ АРХИВА ЗАПАДНОРУССКИХ УНИАТСКИХ МИТРОПОЛИТОВ. 1470—1700.

Том перший. Спб., стор. VIII+502+IV таблиці фотолітографічних знімків письма

Архів уніатських митрополитів по скасуванні унії в Росії* (евфемічно названим «воссоединением») довгий час розрізнений, від 1843 прилучений до синодального архіву в Петербурзі, давно вже обернув на себе увагу учених-істориків, головно ж тих, що працювали над історією православної і уніатської церкви в Польщі і загалом над історією укр[аїнсько]-руського народу. Праці Коялови-ча*, Чистовича*, митрополита Макарія*, Голубєва* і інших, що черпали документи і матеріали з того архіву, говорили дуже виразно про важність і багатство нагромаджених у ньому джерел. На жаль, сей архів до остатніх літ не був упорядкований як слід. Ще в 1847 р. переглянено і описано маленьку його частину (коло 1000 номерів); решта, вдвадцятеро більша, до остатніх літ лежала, пов'язана в паки, всуміш, без жадного ладу, так, як була забрана з первісних сховків. Тільки в 1891 р. обер-прокурор синоду Побєдоносцев* велів окремій комісії зайнятися перегля дом і докладним описанням цілого архіву. Здобутком сеї праці являється отсей перший том, зладжений членом комісії С. Г. Рункевичем*. В ньому описано на 400 сторонах усього 1 065 документів, що походять з різних часів від 1470 до 1700 р. Подано тут в хронологічнім порядку літ заголовок і коротку характеристику змісту кождого документа, його дату (коли є), зазначено, на якій мові він написаний або на яких мовах є різні його копії, чи він оригінал, чи копія і з якого часу, подано короткий опис зверхнього вигляду документа, число давнішого архівного реєстру (коли в ньому був описаний сей документ), зазначено, чи і де був надрукований документ, хоча щодо сеї

точки вказівки дуже неповні, бо подані тільки для великих збірок «Акты Западной России» і «Акты Южной и Западной России», а не оглядаються на додатки до монографій (крім Голубєва «Петро Могила»), ані на інші збірки документального матеріалу, от хоч би «Monumenta Stauropigiana». В кінці при деяких, досі не друкованих документах подано раз ширше, раз коротше їх зміст з більшими або меншими виписками. Остатні стор. 409—522 зайняті трьома покажчиками: імен власних, назв географічних і важніших предметів. В передмові, написаній невідомо ким, оповідано коротенько історію архіву і метод, якого держалася комісія при його розборі та описуванні, але не сказано ані слова про план видання. Можемо догадуватися, що цілість архіву далеко не вичерпана отсим томом, але кілька таких томів обійме весь опис і для чого для першого тому вибрано власне ті, а не інші документи (6 із XV, 237 із XVI і 882 із XVII в.), для чого не подано, напр., разом насамперед усіх найдавніших до-уніатських документів (чи, може, ті, що їх подано, є вже всі?) і т. д.— на такі і інші питання не находимо в передмові ніякої відповіді.

Та проте наука мусить бути вдячна синоду і за отсю частину, хоча, з другого боку, треба сказати, що справді нового, не звісного досі вона дає дуже мало, а те, що є нове,— дуже неповне і повириване. Видно, що наперекір запевненню автора передмови цілий архів і досі ще не розібраний і автор опису пер у перший том те, що попало під руки, що встиг розібрати, розкинувши той свій матеріал по роках без жадного іншого внутрішнього зв'язку. Справді важних находок, крім тих, що були звісні давніше, дуже мало; найбільше місця займають реєстри найменше важних і інтересних актів, таких, як ненастанні «заїзди» різних польських панів на монастирські добра, процеси за грабунки і напади на підданих, за нарушення меж, за неплачення оренди і т. і., або суперечки між уніатськими митрополитами і православними за ті ж добра, села, млини і т. і. В усій тій судовій січці хіба де-де попадеться якесь вартніше зерно для історика; більшість тих актів, описаних та експерцованих у першім томі, не справджує слів передмови про велику історичну вартість сього архіву. Звісно, се вина не архіву, а опису, робленого не систематично, а на виривки. Але й серед січки ми знаходимо не раз деякі цінні, справді золоті зерна, і ми хотіли б ось тут звернути увагу на дещо з того нового і важного, що подає отсей том.

На стор. 42—43 подано під ч. 89 заповіт Василя Степановича Рогози, надворного хорунжого Великого князівства Литовського, здається, батька митрополита Михайла Рогози. З сього заповіту довідуємося, що Михайло Рогоза був сином першої жінки Василевої, що в молодім віці, але вже по смерті матері, разом із своїм молодшим братом Юрієм, був узятий до неволі Москвою (значить, служив у війську?) і що на викуп синів із сеї неволі батько видав 200 грошей литовських.

Під ч. 155 (стор. 71) описано екземпляр пам'ятної «мемрани», тобто бланкету з підписами єпископів М. Хребтовича, К. Терлецького, А. Брилінського, Г. Балабана і Д. Збируйського, що д[ня] 27 червня 1594 р. даний був Потієві і Терлецькому перед їх поїздкою до Кракова задля переговорів з королем про унію. Ті бланкети були потім предметом гарячого спору; деякі єпископи, як Балабан, що не приступив до унії, пізніше твердили, що бланкет даний був зовсім не для уложення унії і що Потій з Терлецьким надужили довір'я підписаних; натомість католицькі історики унії якось нерадо згадували про ті бланкети або навіть сумнівалися, чи існували вони справді. Тепер їх існування не підлягає ніякому сумніву. Противно, з документа, описаного під ч. 177 (стор. 81) бачимо, що такі бланкети давані були Потієві і Терлецькому два рази: в 1590 р. в Белзі і 1594 р. в Сокалі. З опису під ч. 155 видно ще одну досі не звісну обставину, що на бланкеті 1594 р. підписаний перемишльський єпископ Арсеній Брилінський, а не, як думалося досі і як в 1595 р. твердили Балабан і Збируйський (в док. ч. 177), Мих. Копистенський.

Під ч. 168 (стор. 76—77) надруковано (хоч не на відповіднім місці) уперше «Інструкцію» на Берестейський церковний собор, призначений на 24 червня 1594 р. Ся інструкція, підписана значним числом литовських панів і шляхти руського обряду, кидає ярке світло на порядки в тодішній православній церкві і на бажання світської православної інтелігенції. З неї довідуємося, між іншим, що правосл[авні] єпископи виорендовували світським людям доходи з духовних судів, напр., з розводових справ; що правосл[авні] єпископи для противділання ставропігійським братствам уже тоді закладали свої братства; що деякі правосл[авні] єпископи ще перед унією вдавалися в церковних спорах до латинських капітул і до суду римської курії. Автори інструкції жадали, між іншим, аби митрополит і кождий

єпископ, архімандрит і ігумен віддавали десяту часть своїх доходів на школи і друкарні, аби уставлено певну норму для вибору духовних достойників і т. і.

Під ч. 176 (стор. 80—81) описано королівський наказ українським старостам, щоб не допускали ніяких посланців ані листів від православних патріархів до православ[авних] єпископів і взагалі ні до кого в границях Польської держави. Сей заказ має дату 28 червця 1595; досі відомий був ідентичний (скільки можна судити) наказ того ж короля з 28 липня 1595 р. (див.: Апокрізіс, 415; Акты, относящиеся к ист[ории] Зап[адной] России, IV, 106, Monum. Staurop, I, 64); чи котрась із сих дат є помилкою, чи наказ був видаваний двічі?

Під числами 178, 182, 185, 188, 193, 201, 231, 234, 235 описано ряд (звісних уже) документів-пам'яток переслідування уніатськими ієрархами нещасливого й енергічного Степана Зизанія*, котрий, остаточно прогнаний зі Львова і не можучи вдержатися і в Вільні, «пішов відти до якогось монастиря, а куди — віленські братчики не знають і не хочуть знати». Із документа, описаного під ч. 249 (стор. 111), довідуємося, що в р. 1601 при монастирі Св. трійці в Вільні був якийсь «русский семинариум» — досі не звісний в історії руської просвіти.

Варто звернути увагу на ч. 262 — детальний опис (без початку) маєтностей князів Острозьких, зладжений 1603 р. Про ті маєтності є монографійка А. Ролле, але в ній сей опис не використаний. З огляду на важну роль, яку відіграв кн. Острозький* в нашій історії кінця XVI і початку XVII в., сей документ має свою важність.

Під ч. 176, 313, 315, 316, 412, 421, 428, 431, 432 описано ряд документів, що малюють нам кар'єру одного із гарячих прихильників унії Антона Грековича, котрий повинен би достойно зайняти місце обік молодшого крихту свого сучасника Йосафата Кунцевича. Документи, описані тут, звісні були досі тільки в малій частині, і для того ми покористуємося нагодою і подамо коротенький обрис сього інтересного суб'єкта. Антоній Грекович уперше виступає на сцену в 1605 р. як диякон при віленській церкві Св. духа. В тім році два священики тої церкви, Осип Яцкович і Іван Семенович, подали на нього жалобу до суду «о ексцес в монастыри попелненый». Грековича засуджено, але він удався з сею справою до митрополита Потія, а сей не тільки оправдав його, але засудив обох священиків на баніцію за

те, що буцімто несправедливо обвинуватили його. Здається, що при тій нагоді Потій уперве пізнав Грековича, котрий досі, як можна догадуватися з документа під ч. 313, був православним. Від сеї пригоди він робиться уніатом і правою рукою Потія. Удруге (док. ч. 313) ми стрічаємо його в Новгородку вже як «післанця», ніби адлятуса Потієвого. Два монахи, «клірики константинопольського патріарха», заносять протестацію до гродського суду в Новгородку «іменем усього православного духовенства в Польській державі» на Потія за те, що він д[ня] 15 червця 1609 р. «учинил чрез посланца своего Антонія Грековича, дьякона, збега брацтва виленского, одповедь и пофалку», що всіх, хто не признає Потія митрополитом, буде бити, саджати до в'язниці й виганяти з держави. В серпні того самого року Грекович напав на церков Святої пречистої в Городні і замкнув до тюрми протопопа Василя Вербовецького і диякона Федора, що власне відправляли службу божу. В тім самім місяці він напав ще на церков Перенесення святого Николи коло ринку (де?), а потім на церков Воскресення Христового в ринку (де?) і при тій нагоді обграбував дім священика Бобриковського. Таких геройських подвигів над православними Грекович мусив доконати більше, бо Потій вже в січні 1610 р., «в надгороду за вірну службу» зразу висвятивши його на попа і, швидко потім настановивши його своїм намісником, тобто київським протопопом, д[ня] 22 січня дає йому архімандрію Видубицького монастиря (док. ч. 315). Свіжоспечений церковний достойник мусив і в Києві мати не надто добру славу, бо коли д[ня] 7 марта 1610 возний оголосив духовенству, зібраному в церкві Святої пречистої в ринку, номінацію нового протопопа, всі духовні відповіли згідно: «Реченого отца Антония за протопопу не приимуємо, послушенства своего его милости отцу митрополиту и тому-то протопопе его ми отдавать и на гору до Софейское церкви ити с процесиями не хочемо». Мабуть, говорили ще щось більше, бо Грекович скаржився до суду, що священики бунтували народ, голосячи, що тепер усіх будуть «крестить в ляцкую веру», через що в Києві, д[ня] 8 і 9 марта були розрухи. Та сим разом розрухи якось заспокоїлись. Та не заспокоївся Грекович. Своєю діяльністю він розбудив против себе таку ненависть православних, що д[ня] 22 лютого 1618 р. якісь козаки, підмовлені — як догадується митрополит Велямин Рутський — київськими духовними, напали вно-

чі на дім Грековича, зв'язали його, поволокли до Дніпра і вкинули в ополонку, де він і втопився (ч. 412). Митрополит, обурений сим, кинув інтердикт на цілу київську єпархію, заніс скаргу до суду, а на козаків жалувався самому королеві. Але православні не слухали інтердикту Рутського, а козаки не багато робили собі з його жалоб (ч. 421). Тоді король вислав своїх комісарів до Києва для переведення слідства, а київському воєводі Томі Замойському і київському латинському біскупові наказав, аби з свого боку доложили всіх сил, щоб викрити винуватих і покарати їх (ч. 431, 432). На жаль, документів про здобутки сього слідства нема. Інтересно, що місяць по смерті Грековича (д[ня] 31 марта 1618 р.) одержав королівський привілей на полоцьке архієпископство Йосафат Кунцевич, що за три роки мав піти тою самою дорогою.

Про М. Смотрицького* маємо тут всього 4 документи (ч. 458, де він названий Максим Герасимович, 563, 572, 579), а з них 3 не друковані досі. Про Захарію Копистенського* говорять 5 документів (ч. 493, 523, 546, 582 і 585), всі досі не друковані, але маловажні; з ч. 546 можемо догадатися, що вчений автор Палінодії умер в першій половині 1627 р. Як звісно, довгий час думали вчені, що він умер 8 цвітня 1626 р.; тільки 1877 д. Голубєв на основі архівних документів доказав, що він умер 21 марта 1627 р. (З а в и т н е в и ч, Палинодия З. Копыстенского, стор. 305); з показаного вище документа видно, що в липню 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври по смерті З. Копистенського був уже Теофан Боярський.

В однім документі з 1628 р. (ч. 554) згадано пізнішого літописця Хмельниччини Йоакима Єрлича. Йому разом з о. Никодимом Силичем дає києво-печ[ерський] архімандрит Петро Могила* довірену на ведення монастирських справ у судах. Автор покажчика на основі сього документа робить Єрлича священиком, розуміється, без потреби.

Один документ (108) 1585 р. дотикається одного з перших українських друкарів, Василя Тяпинського*, що видав перший переклад Євангелія на мову, дуже близьку до народної. З документа видно, що Тяпинський мав у Київськім воєводстві якесь сельце.

На закінчення сеї рецензії ще один епізод, що тут, мабуть, уперве виринає на світ божий в документальній формі. Д[ня] 17 мая 1671 р. мала відбутися в кафедральній церкві в Новгородку консекрація Митрофана Соколин-

ського, іменованого смоленським архієпископом. На номінацію з'їхалася майже вся уніатська ієрархія: митрополит Гаврило Колєнда зі своїм коад'ютором, єпископом вітебським, володимирський і берестейський єпископ Бенедикт Глинський і пінсько-турівський єпископ Маркіян Білозор. Видно, що ієрархи були вже перед тим не в ладі з собою, бо 1 мая вечером Колєнда розсилає формальні запросини Глинському і Білозорові, аби завтра перед полуднем явилися в церкві на консекрацію. Білозорові доручили запросини два василіани, Глинський не хотів прийняти запросин. Та проте другого дня оба вони явилися в церкві, але перед консекрацією між єпископами вийшла сварка, в якім порядку їм ставати до богослужіння. Зразу Колєнда жадав, аби його коад'ютор мав перше місце по нім, і се обурило двох інших єпископів. Тоді коад'ютор для святого супокою згодився зайняти остатнє місце. Колєнда пристав на се, але з тою умовою, аби всі три єпископи асистували йому як митрополитові. Се ще дужче розгнівало Глинського і Білозора, і вони, не дожидаючи консекрації, вийшли з церкви і лишили митрополита з його коад'ютором та безталанним номінатом як на льоду. Почалася домашня війна в унії. Ще того самого 17 мая вніс Соколинський до гродського суду скаргу на Глинського і Білозора за те, що через скандал, зроблений у церкві, і недопущення до його консекрації наробили йому шкоди на 600 зл. п[ольських]. Митрополит Колєнда рівночасно завідомив обох єпископів, що потягає їх до свого суду за скандал, учинений у церкві. Судова процедура розгніваного Колєнди була проста і оригінальна. Д[ня] 18 мая він переслухав василіан, що були присутні при скандалі, і, не слухавши зовсім обвинувачених єпископів, д[ня] 19 мая розіслав до них завізвання, щоб на 20 мая явилися в новгородській церкві вислухати відлучення від церкви за скандал з д[ня] 17 мая. Єпископи не явилися; митрополит викляв їх і велів прибити грамоту їх виключення на дверях кафедральної церкви в Новгородку. Рівночасно він повідомив їх обох про кинену на них екскомуніку з тим додатком, що вона тяжитиме на них доти, доки вони не дадуть відповідної сатисфакції за зроблений д[ня] 17 мая скандал.

Екскомуніковані єпископи також не дрімали, але подалися просто до Варшави і віддали цілу справу на розсуд папського нунція Кароля Граппі. І тут процедура, певно, підмазана грішми, пішла дуже хутко. Нунцій зараз видав

візвання Глинському і Білозорові, аби до 30 днів стали на суд, але, не чекаючи ані тридцяти днів, ані переслухання Колєнди, а тільки переслухавши їх самих, він признає їх невинуватими і наказує Колєнді зняти з них екскомуніку таким самим порядком, як була наложена на них. Рад не рад Колєнда піддався наказові, хоч і не зовсім, бо довершив сього обряду не в Новгородку, а в Вільні. (Дати в описі баламутні: нунцій покликає єпископів перед себе на суд д[ня] 30 мая, його наказ Колєнді — зняти екскомуніку з єпископів — має дату 15 червня, а сам акт знятої екскомуніки має дату 31 мая!) Але вже д[ня] 18 червня[1] митрополит у Новгородку видає новий декрет, де, покликаючися на першу екскомуніку з 18 мая, видану буцімто василіанською конгрегацією, далі на те, що єпископи Глинський і Білозор не хочуть слухати його, не пильнують своїх єпархій, не держаться старого календаря, зі своїми жалобами поминають інстанцію митрополита і роблять різні скандали, екскомунікує їх удруге. Рівночасно він вислав свого коад'ютора Кипріяна Жоховського до Берестя, щоб зробив церковну ревізію, але Глинський не допустив до її виконання, а коли Колєнда д[ня] 4 липня з'їхав сам до Берестя і хотів другого дня відправити богослужіння в кафедральній церкві, капітула за наказом Глинського не допустила його до того. Розлючений митрополит розпочав тепер систематичну війну з непокірними єпископами, посилав наїзди на їх добра, силою захапував їх монастирі і т. і.

Єпископи подалися до папи, а рівночасно попросили в короля охорони против митрополицьких грабувань. Король 19 липня і другий раз 23 липня пише Колєнді, щоб дав спокій екскомунікованим єпископам, поки їх справи не розсудить папа, і не піднімав суспільної завірюхи. Видно, що з такого самого огляду і папський суд прискорив справу, бо вже 10 жовтня папський нунцій Анджельо Рануціо провізорично заявляє, що екскомуніка, кинена на Глинського і Білозора, признана неважною, і наказує Колєнді звернути їм відібрані у них монастирі. 27 січня 1672 р. видано декрет генерального авдітора і судді при папській нунціатурі, котрим признано екс-

[1] Близькість дат: наказ нунція 15 червця — знята екскомуніка в Вільні і нова екскомуніка в Новгородку вияснюються різницею календаря. Нунцій цитує по новому, а Колєнда — по старому.

комуніку, кинену 18 мая на Глинського і Білозора, неважною і наказано Колєнді звернути їм відібрані добра і права.

Ся трагікомічна історія мала, однак, дуже трагічний епілог. Колєнда, екскомунікувавши Глинського, вислав свого довіреного василіанина Панаса Бальцевича до Кобриня, щоби відібрав Кобринський монастир і завідував ним в часі екскомуніки його архімандрита, котрим був єп[ископ] Глинський. Бальцевич сидів у монастирі півроку. Не вважаючи на наказ нунція ще з 10 жовтня, Колєнда не квапився віддати Глинському той монастир; Бальцевич брав доходи з монастирських дібр і посилав митрополиту. Д[ня] 7 січня 1672 р. він поїхав до монастирського фільварка Котівки для збору доходів. Фільварок виорендуваний був ще Глинським жидові Іцкові Фабішевичові. Скоро Іцко довідався, що до фільварку їде Бальцевич, зараз іншою дорогою поїхав до Кобриня до протопопа Хоми Коритянського, що потай Бальцевича завідував монастирськими добрами на користь Глинського. Там він пробув увесь день (п'ятницю), а вночі на 9 січня, в сам шабас, випросивши дозвіл у зверхності кобринського кагалу, зібрав жидів і разом з протопопом Коритянським і з попом кобринської церкви Василем Александровичем руйнили до Котівки. Напавши на дім, де ночував Бальцевич, вони застали його в постелі і, стягнувши шию хусткою «за местца скрытые, удушили». Гроші і речі, які він мав при собі, забрали жиди. Кобринські попи, що були в змові з жидами, держали у себе його тіло більше як два тижні, поки не попсувалося так, що вже годі було розпізнати сліди злочину. Тоді його привезли до Кобриня, виставили в церкві Св. Спаса, але в запертій труні, а коли дехто із шляхти хотів бачити тіло, їм показали тільки руки і зараз поховали тіло потаємно, не знати куди. Намісник кобринського монастиря Бенедикт Пригаревич, мабуть, прихильник Колєнди, довідавшися про се, доніс митрополиту, а сей розпочав процес, оскаржуючи не тільки жидів Іцка і ще другого принципала та протопопа Коритянського, але надто ще адміністратора кобринської економії, віленського каштеляна і городецького старосту Андрія Котовича і єпископа Бенедикта Глинського за співучасть в тім убивстві. Розуміється, що так поставлена справа скінчилася нічим, тим більше що один із оскаржених, каштелян Котович, був заразом головою гродського суду, що мав роздивляти сю справу в пер-

шій інстанції і вести слідство. Кінця її нема в актах та, мабуть, не було й на ділі.

Зверну ще увагу на низочку документів, що кидають дещо нового світла на історію православних і уніатських шкіл в XVII в. в Вільні, Володимирі, Мінську, Могилеві і т. ін. Є також дещо про шпиталі, про друкарні (дуже мало), досить багато матеріалів про братства в Вільні, Мінську, Пінську і Києві. Редакція сеї книжки обіцяє невдовзі приступити до видавання важніших документів архіву в повнім тексті. В інтересі науки було б пожадано, щоб вона якнайшвидше і більш систематично та обдумано докінчила публікацію його опису.

ЛЮДВІК ІНЛЕНДЕР*

[НЕКРОЛОГ]

У Львові вмер у половині вересня Людвік Інлендер, один із найсвітліших репрезентантів молодшого покоління жидів, щирий приятель нашої народності, чоловік наскрізь чесний і з широкою освітою. В 70-х роках належав до невеличкого кружка тих вільнодумців, що перші пристали до соціалістичних думок; у рр. 1880—81 разом з І. Франком працював над ширенням соціалістичних думок і загалом політичного та класового самопізнання серед львівських робітників і належав до організаторів перших робітницьких віч у Львові. В ту пору він щиро цікавився також нашим літературним рухом, дав часть накладу на видання Франкової новели «На дні», а в «Світі» була опублікована його гарна рецензія на перший том поезій Марії Конопніцької*. Разом з Франком і пок[ійним] Б. Червенським він уложив також «Program socjalistów polskich i ruskich Galicyi Wschodniej»*, що був виданий у Женеві Лімановським з характерною «помилкою» — пропущення слова «ruskich» і з ще характернішою потім поправкою — пропущення також і слова «polskich». Покійний лишив прекрасну бібліотеку, багату особливо на книжки по сусп[ільній] економії.

НОВІ ДОСЛІДИ НАД НАЙДАВНІШОЮ ІСТОРІЄЮ ЖИДІВ

Найдавніша історія жидів ані не цікавіша, ані не трудніша для досліду від найдавнішої історії інших старинних народів. Навпаки, можна сказати, що для неї ми маємо більше джерел, ніж для історії не одного іншого народу. І так, прим., для історії фінікіян, що в стариннім світі відіграли таку величезну роль, ми не маємо й десятої части стільки джерел, що для історії жидів. Коли, проте, історія фінікіян поза тісним кругом мало збуджує зацікавлення, а натомість кожде нове відкриття на полі старожидівської історії викликає велику літературу на найрізніших мовах, збуджує завзяті дискусії і зацікавлює найширші круги цивілізованого світу, то се походить відти, що історія жидів нерозривно зв'язана з еволюцією того круга релігійних вірувань і культу, що в формах мозаїзму*, християнства й ісламу запанував у цілій, можна сказати, половині культурного світу і, невважаючи на тисячолітню історію, досі не стратив живої, імпульсивної сили, як се сталося, прим., з буддизмом і конфуціанізмом.

Донедавна ще, до кінця XVIII в., одиноким джерелом для найстаршої історії жидів були старі гебрейські писання, звісні під збірною назвою Біблії Старого заповіту. Більше тисячі літ цивілізована людськість привикла дивитися на історію жидів тими очима, якими дивились на неї автори й редактори тих писань або радше, як пізніші їх жидівські й християнські коментатори. Про справді наукове, критичне розуміння тут не було й мови. Адже ж ті книги були не тільки історичними джерелами, але заразом, і то в першій лінії, основою релігійного навчання, культу, догм. Церковні корпорації довгі віки посідали монополію

їх читання й вияснювання; до самого XVI віку християнська Європа навіть не мала поняття про їх гебрейський оригінал і вдоволялася латинським, а в меншій часті грецьким перекладом. Усе те ставило майже непереможну заваду справді історичному дослідові, поминаючи вже те, що й самі методи того досліду були ще досить примітивні і не придатні для такої складної роботи, як висліджування первопочинів історичного життя такого давнього народу.

Тим часом уже найстарші християнські письменники, що займалися тими книгами, особливо такі вчені мужі, як Оріген, Єронім і інші*, завважили в них немало несхідностей і нескладностей: неконсеквенції в оповіданнях, плутанину в географічних іменах, дублети оповідань про поодинокі події з дуже значними відмінами й т. і. Та вважаючи (окрім, може, Орігена) старозавітні книги попереду усього писаннями р е л і г і й н и м и, ті письменники і коментатори силкувалися різними герменевтичними штучками* загладжувати нескладності, усувати суперечності, вирівнювати стиль, одним словом, показувати гармонію там, де була різноголосиця. Так повстав цілий метод викладу і навіть толкування тих книг, званий гармоністикою. Вона основувалася на принципі, піднесенім з часом (аж на Тридентському соборі)* до ступня догми, про «боговітхненність», отже, про повну правдивість і автентичність тих книг, себто про приналежність їх тим, власне, авторам, яких імена стояли в їх заголовках і про непорушне їх захування в тій формі, як були первісно написані, аж до наших часів. Розуміється, що така догма раз назавсіди замикала дорогу для критичного розбору тих писань і замикає її католицьким та православним письменникам і досі. І коли ми сьогодні можемо говорити про наукові досліди на полі старої жидівської історії, то відразу мусимо сказати, що вони повстали і досі розвиваються поза рамами католицької церкви, на протестантськім або загалом безконфесійнім грунті. Ті досліди від кінця XVIII в. йшли двома відрубними дорогами, що довгий час якось не могли зійтися і тільки в остатніх роках, дякуючи несподіваним археологічним відкриттям, починають входити в живі взаємини між собою. Позволю собі коротенько нашкіцувати одну й другу з тих доріг. Одна з них — се були студії над самим текстом старогебрейських книг, ведені чимраз більше методично і з щораз інших вихідних точок; друга —

се було шукання паралельних документів старожидівської історії при помочі археологічних розкопок, отже, речових пам'яток давнього побуту, будівель, написів, свідоцтв посторонніх народів і т. і. Одним і другим шляхом наука дійшла до дуже важних відкрить, які кидають зовсім нове і несподіване світло на первопочини старожидівської історії.

Критичні студії над самими старожидівськими історичними книгами починаються від р. 1753, коли французький лікар Астрюк зробив спостереження, що в буцімто найстарших жидівських книгах, у т[ак] зв[аному] Мойсеєвім П'ятикнижжю*, а також у книзі Ісуса Навіна* находяться уступи, де ім'я бога передається буквами j-h-w-h, значить, словом, яке незвісно як звучало, правдоподібно Jahweh або Jaheweh, а обік них інші уступи, де назва бога передається словом Elohim, себто многим числом від Eli. Астрюк, а за ним і інші догадувалися, що ся неодностайність не припадкова, а має своє джерело в тім, що теперішнє П'яти-, чи, властиво, Шестикнижжя — се компіляція з двох старших джерел, із яких одно названо Ягвістом, а друге — Елогістом.

Се була вихідна точка для цілого ряду вчених, що силкувалися при помочі майже мікроскопійного досліду тексту дійти, де і яким способом компільовано ті старі джерела, а надто роздивляючи кожде з них окремо, наскільки воно заховалося в теперішнім тексті книг, дібратися до того, де, коли і серед яких обставин були писані ті первісні джерела, де, коли і з якою тенденцією були скомпільовані.

Самі історичні книги старожидівські давали тут деякі вказівки, яких не можна було лишити без уваги. І так у різних місцях старих історичних книг жидівських згадуються давніші, не доховані до нашого часу книги, що оповідали історію жидів перед ассіро-вавілонською руїною: згадано там книгу «Війни Ягве»*, книгу «Союзів»* і книгу «Законів божих»*; притім партії законодатні дуже слабо в'яжуться з епічною частиною тексту і виявляють не то, що окрему редакцію, але довгі століття розвою громадських відносин і відповідного для них законодавства. Правда, існування тих книг, що могли служити джерелами звісних нам, не вело ще ні до чого певного, бо про самі затрачені книги ми, зрештою, не знаємо нічого. Вихідною точкою дослідів послужив той уступ другої книги Царств, гл. XXII, де говориться про віднайдення архієреєм Гількією в храмі

книги закону і про її промульгування королем Йосією (коло р. 623 перед Хр[истом]), та про доконану на основі сеї книги релігійну реформу в Юдеї. Порівнюючи те, що сказано про сю реформу в книзі Царств із законодатними текстами П'ятикнижжя, сконстатовано, що сказане в книзі Царств про новознайдену книгу закону може тикатися тільки законодатної частини книги званої Второзаконієм, яка справді творить окремий і в собі заокруглений корпус. Маючи сю тверду історичну опору, вчені почали дошукуватися дальше, наскільки закони, зложені у Второзаконії, були звісні і виповнювані перед Йосією, і переконалися, що вони перед тим нікому не були звісні і не служили нормою поступування, значить, час їх нібито віднайдення був також часом їх першого написання. А що в теперішній формі Второзаконіє, крім законодатної часті, має ще й епічні уступи, вчасти схожі з епічними уступами інших, т[ак] зв[аних] Мойсеєвих книг, а вчасти значно відмінні від них, то приходилося і для сеї книги прийняти редактора, пізнішого від р. 623.

Аналогічні досліди щодо законодавства, уміщеного в інших книгах П'ятикнижжя, головно в книзі Числ і Левітів, довели до зовсім негативного результату. Не тільки в часах суддів і королів, але навіть в часах руїни жидівські письменники не знають найбільшої часті тих законів і не держаться їх. Детальні досліди показали, що ті закони обчислені не на якусь самостійну державу і загалом майже не торкаються політичного життя, адміністрації й горожанських прав; се майже виключно закони ритуальні, церковні та конфесійні, знач[ить], такі, які мусили відповідати політичному станові жидів, повернених із вавілонської неволі і зорганізованих довкола Єрусалима в невеличку конфесійну громаду. Оповідання одної з пізніших історичних книг (Неемії*, гл. VIII, і д.) подає тут знову пожадану підпору. Там оповідається, що на повороті частини жидів із Вавілону, коло р. 444, учений Ездра* зібрав або списав із пам'яті святі книги, що за час неволі були порозгублювались або попропадали, і потім, скликавши весь народ, відчитав йому новий закон, який тоді ж почали й виповнювати, причім людність бурилася, повставала против нових постанов — очевидно, вони були чимсь незвичайним і новим для неї. І знов порівняно деталі, подані про реформу Неемії й Ездри, в їх книгах з тими законами, які маємо в П'ятикнижжі, і сконстатовано, що закон, про-

мульгований Ездрою, мусив бути той сам, який маємо тепер у книзі Левітів[1].

Студії над язиком сього кодексу подтверджують се, бо в суперечності з теорією про Мойсеєве законодавство, по якій П'ятикнижжя ціле повинно б бути написане мовою дуже давньою, воно, а спеціально законодатні частини, написані мовою дуже пізньою, так що в книзі Левітів, нібито списаній Мойсеєм у арабській пустині, маємо численні арамеїзми*, які в гебрейській мові починають стрічатися аж по повороті жидів із Вавілону. Ті досліди дали, як бачимо, деякі цінні результати. Вони потвердили вповні ту думку, що П'ятикнижжя, таке як тепер, не могло бути ділом одного чоловіка, а тим більше ділом Мойсея, не могло повстати в самім заранні історичного розвою жидівської нації, але було результатом і зеркалом того розвою, і, що говорячи про джерела, з яких зложене було П'ятикнижжя, треба виділити окремо законодатні партії Второзаконія і Левітів яко твори пізні, яких дату можемо означити більш або менше докладно; в кінці, що сам факт втягнення тих творів у П'ятикнижжя змушує нас приймити для нього кількох редакторів, із яких одним, без сумніву, був Ездра.

Хоч і як важні та для многих несподівані були ті результати, то все-таки для зрозуміння епічних частин старих жидівських книг вони не давали ще майже нічого. Правда, сконстатовано, що книга Судіїв малює нам відносини далеко примітивніші, ніж П'ятикнижжя і книга Ісуса Навіна, що деякі частини книги Судіїв, спеціально т[ак] зв[ана] пісня Дебори також з погляду язика представляють величезні трудності і виявляють велику старинність. Сконстатовано далі, що не тільки П'ятикнижжя, але також книга Судіїв і книги Царств виявляють різні руки і різні редакції, подають факти не все однаково, мають дублети, не згідні з собою, втручені уваги, не згідні з рештою тексту, додатки, прогалини і т. і. Що думати про се все? А головно, що думати про історичну вартість тих творів? Як уявляти собі первісну історію жидівського народу?

---

[1] Характерна подробиця — одна з многих. Свято кучок*, яке повстало в часі вавілонської неволі (давніше про нього не звісно нічого, а перший згадує про нього Єзекіїль, що писав у Вавілоні), святковано первісно 7 день і так подає Єзекіїль; Ездра і Неемій завели святкування восьминенне (див. Неем[ія], VIII, 16) на основі закону (Левіт., XXIII, 34; XI, 11), про який іще Єзекіїль не знає нічого.

Різні були теорії щодо повстання і зложення тих епічних частин. Найближча, до якої прихилявся й дехто із католицьких учених, була теорія глоссаторів*. Що простішого, як пояснити різні недоречності, неконсеквенції, граматичні відскоки, силувані ідентифікації і т. і. дописками принагідних читачів, робленими на маргінесах, а пізнішими копістами втягнених у текст? І справді, ся теорія має в собі багато вірного: таких глос знаходимо чимало в старих писаннях, особливо в таких, що мали для всіх більше значення, а для ширшого загалу переставали бути зрозумілими. Але ся теорія не виясняла всього, усувала тільки деякі підрядні трудності.

Інші вчені, розглядаючи уважно текст різних історичних оповідань старожидівських і бачачи значні різниці в їх стилі, способі представлення і різних деталях, висловлювали теорію, що ті книги зложені з уривків оповідань, легенд, які первісно існували розрізнено, кожде для себе, а в певнім, пізнішім часі були зібрані і зложені докупи, і при тім остаточний редактор не зумів чи не захотів зробити з них завершеної цілости, але полишив у значній мірі їх первісний текст. І ся теорія фрагментів має в собі багато вірного, бо ж годі заперечити, що в тексті історичних старожидівських книг, який маємо тепер, містяться уривки різних літературних творів, усталених живцем у текст. Се треба сказати поперед усього про уривки різних поетичних творів, як ось т[ак] зв[ану] пісню Дебори, вставлену в книгу Суддів, пісню Міріам і інші фрагменти пісень та приказок в різних історичних книгах. Але й ся теорія не пояснювала всього, бо навіть не пояснювала головної трудности — подвійних або потрійних реляцій про один і той сам факт з великими відмінами, реляцій не раз уміщених окремо, але частіше вплутаних одна в одну, вірш межи вірш.

В кінці деякі вчені, кладучи в основу спостереження Астрюка про Ягвіста й Елогіста, зупинилися на тому, що первісно існувало оповідання про найстаршу жидівську історію, де назва бога віддана була словом Елогім. Сей твір був написаний буцімто ще в початках королівства, отже, в часі Саула. Пізніше, коли культ Єгови* знайшов собі осередок при єрусалимськім храмі, сей первісний, елогістичний твір перероблено і доповнено, так що так званий Ягвіст яко окремий твір не існував ніколи; се був тільки редактор,

що перероблював Елогіста методом систематичних інтерполяцій або вичеркувань.

І ся теорія не усувала всіх трудностей. Зводячи докупи всі уривки старшої, елогістичної реляції, вчені переконалися, що й вона далеко не одноцільна сама в собі, виявляє різні нескладності, різні руки. Почали приймати кількох елогістів, яких писання були з часом склеєні в одну цілість і аж потім дісталися в руки Ягвіста. Різні вчені висилювали свій дотеп на те, щоб до без кінця дробити текст біблійних оповідань, добачати різні руки і різні погляди там, де досі тисячі літ привикли люди бачити єдність. Витворено масу детальних теорій і пояснень на кождий уступ, але загублено цілість. В кінці знеохочені тим вічним секціонуванням деякі критики, прим., звісний французький гебраїст Моріс Верн, дійшли до погляду,що вся та детальна праця не веде ні до чого і не пояснює нічого, а головно— вона основана на суб'єктивних привидах, на ділі ж історичні, так само як пророцькі і всі інші старогебрейські книги виявляють аж завелику одностайність концепції, всі вони написані і приладжені для потреб церкви, церковного навчання і дисципліни, значить, усі походять із часу по повороті жидів із вавілонської неволі. Дошукуватися старших джерел у тих пізніх рабінських композиціях мало на що придасться, бо всі вони напоєні одним ерархічним духом, і коли в них і використано давнішу історичну, поетичну і законодатну літературу, то все те попереміновано, попереробльовано так, що первісна форма тих писань і їх первісний характер затрачені для нас навіки. Погляди М. Верна важні як перший об'яв реакції против занадто одностороннього заглиблення в критичній атомістиці, доведеній до крайностей такими вченими, як Кінен*, Вельгаузен* і їх ученики. Але сумаричні твердження Вернові не могли переконати нікого. Важнішою була реакція, яка против сеї атомістичної школи повстала з другого боку. «Не один читач спитає зачудуваний,— писав 1897 р. монахівський семітист Фріц Гоммель*, зацитувавши результати дослідів школи Вельгаузена[1],— яким способом могло статися, що без вишукання зовсім нових документів у кількох десятиліттях доконалася така радикальна зміна в поглядах на Старий завіт і на розвій старожидівської релігії та

[1] Dr. Fritz Hommel. Die Altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung. München, 1897, стор. 8.

історії? І справді, не жадні нові пам'ятки, ані написи, ані рукописи доконали сеї зміни, та все-таки певного роду документи в новім угрупованні, а через те і в новім освітленні причинилися головно до модного тепер способу задивлювання». І далі, обговоривши деякі деталі тої новочасної критики і зазначивши реакцію против неї з боку американця Гріна* і англійського ассіріолога Сейса*, Гоммель доходить до рішучого висновку: «Правда в тім, що критика джерел у своїм змаганні — розкрити цілу тканину (навіть у розділах, де се попросту зовсім неможливо) вірш за віршем, навіть піввірш за піввіршем, дійшла до повного банкротства і виходить із зовсім фальшивих преміс» (op. cit., ст. 18). Правда, Гоммель не зважується разом з Гріном заперечити існування всяких окремих джерел у П'ятикнижжі і вважати його безпосереднім Мойсеєвим твором; «супроти дослідів цілого XIX століття се значило би рішуче посуватися задалеко»,— додає він (op. cit., 19),— але проте він обстоює при тім, що деякі частини П'ятикнижжя були списані не тільки за часів жидівських королів, не тільки самим Мойсеєм або швидко по його смерті «черпані з доброї мозаїчної традиції», але рад би впевнити нас, що знаходимо тут відривки ще передмойсеївських писань, навіть писань мало що не самих патріархів.

На яких же основах опирається та реакція? Проф. Гоммель ось як характеризує ті нові основи: «Заходить питання, чи не можна би попробувати зовсім з іншого боку і зовсім новими способами здобути докази, що ізраїльська традиція, особливо про час патріархів і Мойсея, не була така непевна, як здається, супроти поглядів, що панують тепер. Традиція в'яже історію Авраама з Вавілонією, Якова і Йосифа — з Єгиптом, а Мойсея — з Єгиптом і Арабією. Коли б удало при помочі написів і інших пам'яток доказати, що бодай часть гебрейської традиції, якої автентичність підпала запереченням,— прастара і тим самим вірна, то ціла сміла будова сучасної критики П'ятикнижжя буде позбавлена підвалин» (op. cit., 21—21).

З методологічного погляду сей штурм проф. Гоммеля на сучасну критичну школу мав одну сильну і одну слабу сторону. Сильна сторона його була в тім, що справді гріх було історикам-гебреїстам обмежитися на самих гебрейських джерелах, уміщених у Біблії, і затулювати очі на багаті здобутки археологічних пошукувань у Єгипті, Вавілонії, Ассірії, Сірії й Арабії. Але слаба сторона Гоммельо-

вого штурму була в тім, що він бажав при помочі тих археологічних студій відкинути критичні досліди над П'ятикнижжям, а рівночасно сам, де йому того треба було, мусив приймати здобутки тої критики, сам мусив виступати проти тих апологетів, які вважали можливим віндикувати повну єдність П'ятикнижжя і авторство для нього Мойсея. Як побачимо дальше, здобутки єгиптології та ассіріології, приложені до вияснення старогебрейської історії, довели до результатів зовсім не таких, як у першім розпалі боротьби думав проф. Гоммель, і не тільки не потвердили автентичності та єдності П'ятикнижжя, але пішли в критичнім напрямі ще далеко дальше, ніж школа Вельгаузена, та зате відхилили перед нами бодай крайчик заслони, яка закривала досі реальні події палестинської минувшості.

Певна річ, те, що радили Сейс і Гоммель, не було нічим новим. Уже давно перед тим силкувалися єгиптологи і ассіріологи використати здобутки тих молодих іще дослідів для реконструкції старої історії Ізраїля. Ще 1868 р. вийшла книга Еберса «Aegypten und die Bücher Moses», а 1872 важна книга Шрадера «Die Keilinschriften und das alte Testament». Але єгиптологія, крім деяких дуже загальних культурно-історичних рисів і деяких документів до пізнішої історії жидів по часі Соломона, не дала для найстаршої жидівської історії майже нічого; зусиллям єгиптологів не вдалось віднайти напевно ані згадок про Йосифа, що мав бути всевладним губернатором Єгипту, ані про того фараона, що утискав жидів, ані сліду виходу жидів із Єгипту і смерті фараона при тій нагоді. Навпаки, географічні досліди над країною Гозен, у якій жили жиди в єгипетській неволі, доказали, що сього краю не треба шукати в самім властивім Єгипті, але так називалася південна частина Юдеї, краю Едом і суміжної пустині аж до границь Єгипту. Щонайбільше між літературними плодами старого Єгипту знайдено казку (звісну казку про двох братів, див. мій переклад у книжці К л о у с т о н, Народні казки та вигадки, стор. 111—125)*, в якій оповідається історія, аналогічна з історією спокушування Йосифа жінкою Пентефрія. Значить, судячи по аналогії, приходилось би й се біблійне оповідання вважати казкою, переміненою на національну легенду.

Далеко багатше було жниво з розкопів і студій, поробленых на вавілоно-ассірійськім грунті. Не тільки для тих розмірно пізніших часів, коли жидівські держави входили

в постійну стичність з великими державами над Євфратом і Тигром, але й для часів значно раніших, ба навіть для найстарших міфічних біблійних легенд про сотворення і потоп світу, про перші народи і їх мандрівки, вавілонські написи і архіви дали багаті і несподівані паралелі. І коли для пізнішої історії жидів вавілоно-ассірійські написи і документи дали дуже багато цінного, позволили в значній часті реконструювати хронологію, зрозуміти політичні відносини, то для найстарших жидівських переказів вони мали зразу досить негативне значення, бо довели вчених до погляду, що ті найстарші жидівські традиції, які ще донедавна вважалися найстаршими традиціями людськості, були копією, і то пізно і тенденційно переробленою копією далеко старших вавілонських легенд та героїчних пісень. Сей погляд в основі своїй, без сумніву, вірний, але дав привід до невірних здогадів щодо часу, коли сі вавілонські традиції могли бути перейняті жидами. «Коли се вавілонські традиції,— думали історики,— то найпростіший здогад, що вони були перейняті жидами в часі вавілонської неволі». Таким робом виходило, що здобутки єгипетської і вавілоно-ассірійської археології радше подтверджували, ніж збивали здобутки критиків П'ятикнижжя і їх думку про пізне зложення сеї книги вже на повороті з вавілонської неволі.

Тільки в остатніх десятиліттях XIX в. пороблено зарівно на африканськім, як і на азіатськім грунті відкриття, що дуже сильно змінили дотеперішні погляди істориків і мусять звернути на нову дорогу також досліди над історичними переказами жидів. Поперед усього австрійський семітист Глязер*, перемандрувавши серед величезних трудностей найпустинніші і не доступні досі європейцям частини середньої і південної Арабії, привіз із сеї мандрівки масу написів і звісток, які кидають зовсім нове світло на прастару історію не тільки Арабії і суміжної з нею Сирії, але також Вавілону. Ведені рівночасно в південній Вавілонії розкопи встигли прояснити потроху історію сього найстаршого центру людської цивілізації в часі між 3 000— 2 000 перед Хр[истом], в часі, коли Вавілон не був іще політичним центром того краю, коли по різних містах володіли самостійні королі семітського і несемітського (шумеро-аккадійського)* походження. Сю епоху закінчує арабське завоювання цілої території; арабський король Хаммурабі* перший переносить політичний центр до Вавілону

і стається фундатором першої вавілонської королівської династії. Сей Хаммурабі, або по-вавілонськи Хаммурапальту,— «найважніший володарь Вавілонії», як називає його Гоммель (op. cit., 41), панував коло р. 2000 перед Хр[истом], а його ім'я зробилось також дуже важним у історії біблійної критики. Обставини, про які зараз буде мова, позволили віднайти його ім'я в Біблії, власне в книзі Битія, позволили привести його в зв'язок з праотцем жидів Авраамом, і се відразу кинуло зовсім нове світло на цілу історію патріархів, на весь характер старожидівських переказів.

Є в книзі Битія один уступ, з яким давніші коментатори не знали, що зробити. Дещо в тім уступі свідчить про велику давність, весь він виглядає мов дуже докладна реляція, писана чоловіком, близьким до самих подій, в оповіданні повно імен власних і географічних дуже старинної структури та й загалом дуже старих слів, яких нема ніде інде в П'ятикнижжі. Та й змістом цікавий сей уступ тим, що оповідання про Авраама з рамок чисто сімейної історії виходить тут на широку історичну арену і Авраам робиться великим войовником, який одним смілим ударом рішає долю великого воєнного походу, можна сказати, долю цілої Середньої Азії. Задля виємкового значення, яке має сей уступ (Битія, гл. XIV) в історії біблійної критики, наведу його тут у дослівнім перекладі:

«Сталося в часі Амрафеля, короля Сенаару, Аріока, короля Еллясару, Кедорлягомера, короля Еламу, і Тідегаля, короля Гоїм (поганці), що вони почали війну з Берагом, королем Содоми, і Біренгом, королем Гоморри, і Сінеабом, королем Адми, і Семеебером, королем Себоїм, і з королем Беляга (себто Согара). Всі ті королі злучилися против долини Сіддім (себто соленого озера). Протягом дванадцятьох літ вони підлягали Кедорлягомерові, а тринадцятого року збунтувалися. Та ось чотирнадцятого року Кедорлягомер і королі, що були з ним, прийшли, щоб побити рефаїтів коло Аштерот-Карнаїм, і зузітів коло Гам, і емітів коло Савег-Кіріятаїм, і горітів на їх сегірських горах аж до Ель-Парана, що лежить на самій границі пустині. Потім вони вернули назад до Ген-Мішпата (себто Кадеша) і побили цілу рівнину амаликитів, а так само й аморитів, що жили при Гасасон-Тамарі. Тоді король Содоми, і король Гоморри, і король Адми, і король Себоїм, і король Беляга (себто Согара) рушили походом, щоб

звести з ними битву на рівнині Сіддім, з Кедорлягомером, королем Еляма, і з Тідегалем, королем Гоїм, і з Амрафелем, королем Сенаару, і з Аріоком, королем Еллясару, чотири королі проти п'ятьох. Але рівнина Сіддім була повна асфальтових ям, і королі Содоми і Гоморри, змушені до втеки, повпадали в них, а ті, що спаслися, повтікали в гори. Тоді вони позабирали все добро Содоми і Гоморри і всі їх пожитки і пішли. Взяли також Лота, братанича Авраамового, і його достатки і пішли геть. Бо він жив у Содомі. А один утікач приніс сю звістку Авраамові-гебрейцеві, що жив близько дубів Мамера Аморейця, брата Есколя і Гамера, що були союзниками Авраамовими. Коли Авраам довідався, що його свояка взяли в неволю, він з поспіхом позбирав своїх людей, невільників, уроджених у його домі, числом 318, і погнав за ними аж до Дана і поночі напав на них із різних боків, він і його люди, і побив їх, і гонив їх аж до Гоби, що лежить на північ від Дамаска. І відібрав усі достатки, відібрав також Лота, свого свояка, і все його добро, а також жінок і всіх людей. Тоді король Содоми вийшов напротив нього на рівнину Савег (се єсть Рівнина короля), коли він вертав, побивши Кедорлягомера і королів його союзників. (І Мелхіседек*, король Салему, приніс хліб і вино — він був жерцем найвищого бога — і благословив його, мовлячи: «Благословенний будь, Авраме, найвищим богом, творцем неба і землі і най буде благословенний найвищий бог, що віддав тобі в руки твоїх ворогів!» І він дав йому десятину всього). І король Содоми мовив до Авраама: «Віддай мені людей, а візьми собі достатки». Але Авраам відповів королеві Содоми: «Підношу свою руку до предвічного, найвищого бога, творця неба і землі: не візьму нічого з того, що твоє, ані одної нитки, ані одного ремінця від постола, щоб ти не говорив: «Се я збагатив Авраама». Нічого не візьму собі, крім того, що з'їли мої люди, а також часті тих людей, що були прилучилися до мене: Гамера, Есколя і Мамера; вони візьмуть свою часть».

Як сказано, деякі коментатори бачили в тім оповіданні документ старезної давнини, значно давніший від часів Мойсея і жидівського завоювання Палестини. Але інші справедливо підносили різні недоречності в оповіданні. Прим., Авраам гонить за Кедорлягомером аж до місцевості Дан, хоча ся місцевість, так названа від одного з синів Яковових, а властиво від одного жидівського покоління, повстала аж геть пізніше по завоюванні Палестини жидами.

Те саме треба сказати про плем'я амаликитів, що по оповіданні Біблії повстало від Ісава, одного з Авраамових онуків. Географічні назви, наскільки можна було сконстатувати їх ідентичність, виявляли в поході Кедорлягомера цілковите безглуздя: чотири королі найбільшої тоді культурної держави йдуть походом на пятьох короликів малесеньких гнізд в околиці теперішнього Мертвого моря, значить, на область, що займала ледве кільканадцять миль простору; вони переходять цілу Палестину від півночі здовж і півперек, доходять майже аж до Червоного моря (Ель Парам) і не осмілюються вдарити на своїх противників, поки ті самі не вийшли їм назустріч[1]. Ті недоречності (поминаючи вже, очевидно, пізнішу і з очевидною тенденцією єрусалимсько-гієратичною зложену вставку про Мелхіседека) змусили критиків признати сю главу відривком якогось оповідання, що первісно не належало ані до Елогіста, ані до Ягвіста; по думці Раїса, Ягвіст перший, знайшовши його вже готове, всунув його до свого оповідання. Ще 1869 р. Нельдеке вважав се оповідання пізнім фабрикатом, хоч усе-таки зложеним перед вавілонською руїною (див. H o m m e l, op. cit., 161); зате орієнталіст Едвард Мейер 1884 р. рішуче заявляє, що Битія, гл. XIV,— одна з найпізніших частин П'ятикнижжя, зложена якимсь жидом, що, служачи при храмі, міг здобути собі докладну відомість про історію Кедорлягомера, та приплів її зовсім неісторично до Авраама (див. E d. M e y e r, Geschichte des Alterthums, Stuttgart, 1884, т. 1, § 136). Тим часом нововіднайдені клинові написи показують, що справді коло р. 2000 перед Хр[истом] був такий час, що королі Еламу мали зверхність над Вавілоном, що один із тих королів Кудурдугмаль (званий також Кудурнуггамар, Кудур-люггамар або Кудур-люгмаль) кілька разів нападав на Вавілонію, що сучасниками його були Ірі-Аку, король Лярси, Туд-хуля і згаданий уже Хаммурабі. Нема ніякого сумніву, що Кудур-люгмаль, король Еламу,— се власне згаданий у Біблії Кедорлягомер, що Ірі-Аку з Лярси — се біблійний Аріох із Еллясару, а Тудхуля — се Тідегаль, прозваний у Біблії королем Гоїм, а в клинових написах якимсь трохи подібним, але невиразним придатком (Газа чи Гуті). А в такім разі була ясна річ, що біблійний Амрафель, король Сенаару,— не хто інший

[1] Див. розбір сього уступу: E d. R e u s s, La Bible, т. 1, 1879, стор. 346—350.

як власне вавілонський Хаммурабі, званий по-вавілонськи також Аммуранальту. І політична ситуація змальована в Біблії досить вірно: був такий час, коли Елам справді мав верховодство над Вавілоном; заховались навіть значні уривки героїчної пісні про напад Кудур-люгамара на Вавілон, про те, як вавілонський король тільки чудом урятувався в храмі і як Кудур-люгмар пограбував храми в Вавілоні і сусідній Борзіппі. І на тім кінець. Звістки про похід Кудур-люгмара і його союзників на Мертве море нема ніякої, ані тим менше звістки про побиття сих, будь-що-будь сильних володарів малесенькою жмінкою, зложеною з 318 людей. Опираючись на самій старинності форм вавілонських імен власних, які в пізніших ассірійських хроніках були більше-менше змодернізовані, Гоммель твердить, що гебрейська реляція мусила бути перекладом із якогось не звісного нам вавілонського оповідання про далекий похід і побиття Кудур-люгмара і що вона мусила бути перекладена на гебрейську мову не пізніше, як перед завоюванням Палестини жидами, значить, в часі Мойсея, «бо пізніше ледве чи були в Палестині писарі, що володіли б вавілонською мовою» (op. cit., 192, 201). «Зрозуміємо тепер,— пише проф. Гоммель,— як власне ся 14-та глава Битія зробилася бойовим окликом двох головних напрямів старозавітного досліду. Далеко більше від чисто літературного питання, чи так званий єрейський кодекс є найстаршим чи найпізнішим джерелом П'ятикнижжя, але поперед усього ціле розуміння історії розділює старозавітну теологію на два великі непримиренні табори. Автентичність одного оповідання, як отсе наше, містить у собі вповні убійчу критику модних тепер поглядів на вірогідність староізраїльської традиції самої в собі. От тим-то власне отся глава назавсігди буде каменем спотику для таких учених, що не хочуть признати автентичною ані одної стрічки Мойсеєвої, навіть декалога і благословенства; усунути сей камінь усякими можливими способами буде і зістане їх гарячим, але безуспішним зусиллям».

Не перший раз в часі своєї наукової кар'єри виступив проф. Гоммель з такими сангвінічними надіями на поспішно умотивовану, але далеко не вповні випробовану теорію, і не перший раз мусив дізнати розчарування. Лишаючи набоці те, що, щоб доказати автентичність епізоду з Мелхіседеком, він мусив поробити значні і ледве чи оправдані поправки в біблійнім тексті, все-таки лишився той

нещасний Дан — крайня місцевість північної Палестини на дорозі до Дамаска, де буцімто Авраам допав Кудур-лягомера, а ся місцевість не могла існувати не то що за часів Авраама, але й за часів Мойсея, бо повстала аж геть пізніше, наслідком переселення племені Данового з-над моря в сі гористі сторони (див. про се Судії, гл. XVIII). Можна признати Гоммелеві рацію хіба в тім, що ся глава не могла бути написана в часі жидівської неволі в Вавілоні; але відси аж до твердження повної автентичності цілого оповідання, до прийняття якоїсь майже сучасної подіям єрусалимської реляції, перекладеної потім Мойсеєм на жидівську мову, як сього хоче Гоммель, ще дуже далеко.

Майже рівночасно з книжкою Гоммеля вийшли в Липську два невеличкі зошити праці, що мала становити зворот у дослідах старожидівської традиції, а може, й усеї старинної історіографії. Се була праця Едварда Штукена «Astralmythen der Hebräer, Babylonier und Aegypter» (I вип. Abraham, вид. 1896; 2 вип. Lot., 1897). Штукен — звісний ассіріолог, і поглянув на старожидівські традиції з погляду зовсім відмінного від школи Вельгаузена, але не менше відмінного також від того, чого від ассіріології надіявся Гоммель. Свою першу розвідку він без ніякої передмови, без ніякого вагання зачинає словами: «Оповідання про Авраама основані на двох вавілонських джерелах: на легенді про Етану і на легенді про вступлення Істари до пекла» (Astralmythen, I, 1). І далі йде детальне порівняння, де жидівська історія патріархів трактується зовсім нарівні з космогонічними і астральними легендами вавілонців, єгиптян, греків, германців і фіннів. І дальше в обох зошитах деталі, цитати, порівняння і ніяких узагальнень, ніяких широких теорій, що найбільше декуди запитання. І кінчиться запитанням: «Може, мені вдалося своїми запитаннями вияснити символізм тих оповідань?» (E. S t u c k e n, op. cit., II, 125). Штукен заповів дальші студії над Ісавом, Яковом і Мойсеєм. Чи вони вийшли, не знаю, та вже ся заповідь показує ясно, що для нього не тільки всі патріархи, але й Мойсей — міфічні фігури і то не виключно жидівські, а вавілонські, зрештою, основою своєю зближені до міфічних фігур єгипетських, грецьких і інших. Очевидно, про історичність тих фігур у Штукена нема ані мови.

Щоб зрозуміти хід думок, що були основою сеї студії, треба згадати про інші відкриття і здобутки новочасних

дослідів на полі найдавнішої історії цивілізації. До таких здобутків належить поперед усього той погляд, що власне Вавілонія з хвилею приходу над Євфрат племені шумеро-аккадійців і змішання їх з туземними семітськими племенами зробилася першим огнищем інтенсивної культури, відки розходилися на різні сторони, до Індії й до Єгипту, до Арабії і на північ, початки рільництва, будівництва, штуки, а головно знання письма. Виказання основної єдності найстаршої культури, одного кореня письма і будівництва в Вавілонії, Єгипті, Арабії і заселеній арабським племенем Фінікії належить до найважніших здобутків новочасної історіографії. Нема сумніву, що згодом з тими здобутками переходили з краю до краю також основні вірування і легенди, які знаходили систематичне плекання при певних великих храмах, що були заразом школами і центрами освіти.

Та коли сей здобуток поки що зістається теорією, що хоч поясняє багато фактів, то все-таки з природи речі не може бути потверджена документально, то останні роки XIX віку дали відкриття, що кинуло несподіване світло на становище вавілонської мови в далеко пізніших часах. В долішньоєгипетськім селі Тель-ель Амарна знайдено в 1890 р. при розкопуванні старих руїн кільканадцять деревляних скринь, повних глиняних табличок, покритих звісним вавілонським клиновим письмом. Тих табличок було звиш 300. Відчитавши їх, учені переконалися, що мають перед собою не більше й не менше як королівський архів двох єгипетських володарів із т[ак] зв[аного] Середнього царства, з XVIII династії, Аменготепа III і його сина Аменготепа IV, на якому й скінчилася та династія. Захований у Тель-ель Амарні архів містить дипломатичну кореспонденцію тих королів з різними державами Західної Азії: Вавілонії, де тоді панували королі Кадашман-Бель і Бурнабуріяш, Ассірії, де володів Ашурубаліт, з володарем краю Мітані, краю Аляшія і т. п. Та головну частину кореспонденції творять листи, реляції та доноси князьків фінікійських та палестинських, що признавали себе підданими єгипетського фараона, слали йому дарунки, доносили про всякі важні політичні новини, а головно, просили раз у раз підмоги супроти нападів різних неспокійних сусідів. У тій кореспонденції виявилося нараз те, чого перед тим ніхто не надіявся: що ще коло р. 1400 перед Хр[истом] вавілонський язик у цілій Передній Азії був, так сказати, загаль-

ним, дипломатичним, що той язик і його письмо були звісні і в Єгипті, значить, ще й тоді культурний зв'язок між найрізнішими племенами Передньої Азії був далеко живіший, ніж ми перед тим могли догадуватися. А друге — ті листи вияснили нам політичний і племінний стан Палестини власне в такім часі, який по біблійній хронології можна би схарактеризувати як час Ісуса Навіна, тобто час самого початку завоювання Палестини жидами.

Як же представляється образ сього краю в світлі сього архіву? Вже перед тим, із єгипетських джерел, звісно, що Палестина належала тоді до Єгипту, завойована ще першими королями XVIII династії безпосередньо по прогнанні гіксосів із Єгипту*. Але давніша слава Рамзеса та Тутмозіса погасла; єгипетська зверхність, не піддержувана силою оружжя, зробилася більш або менше титулярною. В різних містах Палестини і Південної Сірії сидять майже зовсім самостійні воєводи, нібито намісники фараона, на ділі ж самовладні князьки. Вони воюють одні з одними, інтригують при єгипетськім дворі одні против одних, підлизуються фараонові та, крім запевнень і обіцянок, не одержують від нього нічого. А тим часом на Палестину насуваються з різних боків ворожі сили: з півночі хетти*, а зі сходу — якісь хабірі*. Сі хабірі, в яких по всякій правдоподібності треба бачити власне гебрейців — се плем'я воєнне, напівкочове. Воно виступає в різних відносинах до місцевої людності і місцевих зверхників. Зайнявши деякі сильні позиції в Східній Палестині, хабірі помалу посуваються до Йордану. Вони наймаються як затяжні вояки до одних князьків, щоб воювати інших, виступають супроти місцевої людності як розбійники і грабіжники і загалом чинять немало клопоту єгипетським властям. Коли зважимо, що в старожидівських історичних книгах маємо двояку традицію про завоювання жидами Палестини: одну— в книзі Ісуса Навіна, де говориться про нагле, повне завоювання всього краю, про вигублення всіх тубільців і нове заселення краю, поділеного жеребом між поодинокі покоління,— а другу — в книзі Судіїв, де говориться про повільне, довго і з різним щастям ведене і ніколи не довершене завойовування краю, про пересування одних поколінь у різні місця (переселення Дана), а навіть про межиплеменні війни (знищення племені веніямінового) та мішання жидів з кананейцями*, то, очевидно, амарненський архів подтверджує радше сю другу традицію, як сього, зрештою,

й можна було надіятися по аналогії з многими іншими подібними переселеннями цілих народів.

Та амарненський архів відслонив нам іще одну, так само несподівану річ. Палестинські князьки та намісники пишуть про фараона звичайно дуже поганою, нечистою вавілонською мовою: вони підмішують її часто місцевими кананейськими словами, зазначуючи при кождім такім слові звичайно його невавілонський характер або даючи навіть обік нього вавілонський синонім. Із сього можна виробити собі яке-таке поняття про мову кананейців перед гебрейським завоюванням. На своє диво спостерегли вчені, що ся мова майже зовсім схожа з найстаршою гебрейською мовою. Відси й пішла теорія, що кананейці, що жили в Палестині перед приходом гебреїв, говорили тою мовою, яка потім стала зватися гебрейською; натомість гебреї, плем'я арабське, говорили якимсь арабським діалектом, але, осівши в Палестині і змішавшися з місцевою оселеною рільничою людністю, звичаєм усіх нижче цивілізованих кочівників у таких випадках прийняли цивілізацію й мову підбитого народу. Отсе ті найважніші відкриття, що в остатніх роках значно посунули наперед наше знання початків національної історії жидів. На їх підставі можемо догадуватися, що жиди прийшли до Палестини хоч кочівниками, але зовсім не диким народом, а навпаки, так як і інші арабські племена, обізнаним із деякими вмілостями, віруваннями та традиціями вавілонян та єгиптян. Можемо догадуватися далі, що, осівши в Палестині, вони довго ще, сотки літ не затратили вмілості читати й писати по-вавілонськи і мали стичність з вавілонськими релігійними та культурними центрами. Те саме, певно, треба сказати й про їх зносини з Єгиптом, хоча, певно, завоювавши Палестину, вони зірвали титулярну залежність від Єгипту, яку підтримували, часто в своїх династичних інтересах, давніші князьки.

Тепер ми зрозуміємо можливість смілих гіпотез Штукена, про які вище була згадка. Ширше мотивування і систематичний виклад тих поглядів дав берлінський ассіріолог, видавець і коментатор амарненського архіву Гуго Вінклер у своїй двотомовій праці «Geschichte Israels in Einzeldarstellungen» (Липськ, 1895 і 1900). Властиво важний тут для нас другий том сеї праці, написаний уже під впливом Штукена. Уже в першім томі автор висловив був думку, що всі історичні оповідання біблійні були зложені

під впливом релігійної легенди (стор. 34—36); другий том увесь посвячений тій легенді, з якої під впливом Штукена робиться вже астральний міф і якої сліди Вінклер показує не лише на Авраамі, Якові, Лоті, Мойсею, Ісусі Навіні, але також на всіх судіях, Саулі, Давиді і Соломоні. Основні погляди, з яких він розглядає старожидівські легенди, висловлені в кінцевім розділі його книжки, і я подам відси деякі виписки. По думці Вінклера, для зрозуміння старинної історіографії — не тільки жидівської, але загалом усеї — не вистарчають дотеперішні методи — ані правовірна, ані раціоналістична. Ми мусимо поперед усего зрозуміти староорієнтальний світогляд, з якого виплила, яким наскрізь пройнята була вся стародавня історіографія аж до дуже пізніх часів. Сей світогляд був оснований на обсервації обігу тіл небесних, на астрології і на тій пануючій вірі, що все, що діється в світі, на землі, між людьми— се тільки рефлекс того, що діється на зорянім небі. Основа небесного ладу — гармонія, періодична поява певних явищ, певних чисел, як ось 2 (день і ніч, Сонце і Місяць, зверхній і долішній світ), 3 (Сонце, Місяць і Венера, три тіла небесні, що панують у Зодіаку; їм відповідають на Землі небо, повітря і вода, північне, зворотникове і південне небо), 4 (чотири фази Місяця і Венери, чотири пори року, чотири головні планети: Юпітер-Мардук, Марс-Ніниб, Меркурій-Небо, Сатурн-Нергаль), 5 (число елементів: ефір, огонь, вода, повітря, земля, які й представлювано т[ак] зв[аною] пентаграмою яко символом усього світу, число планет — з дочисленням Землі — число кольорів веселки і т. і.). 6 (число первісних місяців по 60 день, відповідних Сонцю, Місяцю, Марсові, Меркурієві, Юпітерові і Венері — на стільки місяців ділили рік ще старі римляни, про се свідчать назви перших 6 місяців), 7 (число планет з доданням Сонця і Місяця, число відповідних їм днів у тижні), 12 (число місячних оборотів, отже, число місяців у році і число знаків у Зодіаку). Се були основні числа вавілонської сексагезимальної системи*, цілком опертої на астрології. Але на астрології була основана також хронологія вавілонців і ассірійців, нею забарвлена вся їх історіографія. Бо коли, з одного боку, всі появи небесного світу були представлені відповідними міфічними легендами (прим., Близнюки — два брати, що ніколи не можуть бути разом, Місяць—герой, що молодо гине (паде в яму) та відти по якімсь часі виходить у новім блиску, Сонце — герой, що вибирається в

далеку дорогу і, поборовши великі трудності, вертає назад, і т. д.), то, з другого боку, всі королі вважалися богами і на них перенесено з часом божеські легенди. Таким робом перший король мусив відповідати тому небесному тілу, що починало рік, другий тому, що наступало по нім у астрологічнім реєстрі, і через те їх історія мусила в більшій або меншій мірі держати підмальовання, відповідне до міфологічних переказів, зв'язаних з даним тілом небесним.

Звісно, однак, що зодіакальний пояс звільна пересувається справа наліво. Сконстатовано, що ассірійські хронологічні реєстри, укладені в 8 віці перед нашою ерою, мають основою такий круг року, при якому Сонце в день весняного рівнодення стояло в знаку Барана. Тим часом найстарші вавілонські хронологічні реєстри були уложені в такім часі, коли весняне Сонце стояло в знаку Близнюків, знач[ить] о два знаки назад, себто коло 6000—3000 літ перед нашою ерою. Тій ері відповідає як перший жидівський національний герой Авраам, герой — місяць, бо знакові Близнюків відповідає в астрологічнім реєстрі Місяць, а властиво оба парисні тіла — Місяць і Сонце. І ось на Авраама перенесено міфічні легенди про Місяць— вавілонське божество Сін: у нього єсть близнюк — близький свояк Лот, з яким він не може бути вкупі; він увільняє його з неволі і не хоче ніякої плати за свій труд; у нього є жінка — сестра Сара, що відповідає вавілонській Ашері — Істарі, і т. д. Та коли в вавілонськім астрологічнім реєстрі на другім місці стоїть Шамаш — Сонце і відповідний йому знак Рака, то жидівська легенда починає знов від Місяця — Ісаака, що був копією Авраама і відповідає пізнішому літочисленню (від 3000—1000 літ перед Хр[истом]), коли весняне Сонце стояло в знаку Бика. І ще в третій раз бачимо новий початок круга, бо Яков також відповідає Місяцеві, але вже в пізнішій ері, коли Сонце весною сходить в знаку Барана. От тим-то аж його син Йосиф відповідає другому в ряді тілу небесному — Сонцю, і на нього перенесено вавілонські легенди про Таммуца — зимове Сонце; його кидають у яму, він терпить неволю в південній стороні (первісно Мусрі, пізніше через непорозуміння перероблено на Місраїм — Єгипет), та там же він піднімається в новій славі. Дальший герой — Мойсей — теж Сонце, що повертає з далекого краю, але доходить тільки до меж Палестини, себто до весняного рівнодення; теж Сонце — Ісус Навін; він продовжує і завершує дорогу, розпочату Мойсеєм,— се літнє, побідне Сонце.

Що його названо сином Нуна — се назва взята живцем із вавілонської астрології. Нун — риба; літнє Сонце тоді сходило в знаку Риби. І ще раз починається круг наново: перший король Саул — се знов Місяць, Давид — се Сонце, навіть назва його відповідає вавілонському сонячному божеству Дод; Соломон, котрого ім'я відповідає вавілонському божеству Шальман або Шелем, — заходяче Сонце і т. д. Та не досить сього. Вінклер показує, як різні джерела, з яких зложені жидівські історичні книги, повстаючи серед різних обставин і в різних часах (Елогіст у північнім Ізраїлі, а Єговіст — у Юдеї), переробляли первісні традиції відповідно до династичних потреб, як, пр., Авраам, первісно локалізований у північній Палестині над озером Хуле, у Ягвіста робиться жильцем Геброну; як давніші легенди для догоди політиці робляться пізнішими, прим., Ізраїль — символ цілого гебрейського народу, робиться батьком, отже, предком Йосифа, що виявляє в собі символ північно-жидівських племен, хоча на ділі той північний союз (під проводом племені Ефраїма був давніший, ніж союз цілого Ізраїля, доконаний тільки Давидом).

«А все-таки,— пише при кінці Вінклер, —значило б се не розуміти суті сеї системи, коли б ми хотіли все одягнене в міфологічно-астрологічний плащ жужмом відкинути як неісторичне. Певна річ, сконстатування такого способу оповідання може не раз дуже утруднити питання про вірогідність фактів загалом і в подрібностях, бо всякий легко буде склонний уважати зовсім неісторичним те, що оповідається в міфологічній формі. Та проте таке поступування було би грубою помилкою». По думці проф. Вінклера, сконстатування такого способу розуміння і оповідання в старовину ще зовсім не рішає питання про історичність самих фактів. Адже ж подібні міфологічні деталі оповідають старинні історики також про особи зовсім історичні: прим., Кіра*, Ксеркса*, Александра Македонського*, а в римській історії не тільки про перших королів, але про Пірра і багато інших. Героїзування і обожання королів — дуже давній звичай. Уже давно звернено увагу, що назви многих найстарших вавілонських королів, особливо з т[ак] зв[аних] арабсько-канаанітських династій, пишуться з знаком напереді, який означає бога. Геродотові оповідання про Кіра, наскрізь міфічні, доказують, що перси, сучасні Геродотові, вже перенесли були на сього свого першого короля цілий цикл астральних легенд. Той сам процес

відбувся з Александром Македонським ще за його життя. Се не значить, щоб творці тих легенд видумували особи і факти; се значить тільки, що на готові особи і факти вони вміли нанизувати готові вже легендово-міфічні форми, які нерозривно в'язалися тою астрологічною темою, до якої підходила дана особа.

Як бачимо з сих виводів, у книгах Штукена, Вінклера, Мікке і інших, що йдуть сими слідами, відживає наново, бачилось би, давня міфологічна школа Грімма-Мангарда. Знов починається давнє і давно закинене витолковування найрізніших історичних і поетичних явищ астральними рухами і появами. Правда, сим разом прихильники сеї школи розпоряджають безмірно багатшим і глибше розробленим матеріалом, черпають із самого первісного джерела — із вавілонської астрології. Та все-таки, читаючи їх праці, нам здається, що їх висновки і спекуляції трохи заскороспішні. Про вавілонську астрологію, міфологію, культ, легенди і церковну організацію ми знаємо поки що ще дуже мало; те, що досі відчитано і опубліковано з великих, без сумніву, скарбів вавілоно-ассірійського письменства, таке ще дрібне, непевне і уривчасте, що на широкі узагальнення і перевороти вроді Вінклерового ще, мабуть, не прийшла пора. Для того, не можучи заперечити великої талановитості і бистроумності тих учених і пожитку їх праць, що мають імпульс до нових студій і до ревізій утертих досі поглядів, ми добре зробимо, коли щодо їх результатів будемо держатися в резерві. Се тільки перші, але далеко ще не остатні слова молодої поки що науки.

НОВІ ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТІ НА УКРАЇНІ В XIX в.

P. Chmielowski*. Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815 — 1823), Warszawa, 1898; Tadeusz Bobrowski*. Pamiętniki, Lwów, 1900, 2 томи)

I

В своїй розвідці «Шевченко героєм польської революційної легенди»* (стор. 16 нового видання) підніс я той факт, що до самого 1860 р. «Польща сягала ще по Дніпро»*, тобто що ціла Правобережна Україна назверх мала польський вигляд. Правда, по містах урядники були московські, але по селах двори, шляхта, державці були поляки, навіть сільське православне духовенство говорило, коли не все, то залюбки по-польськи (див. А. Свидницький. Люборацькі. Київ, 1901, стор. 17, 19); туди ж тягло й дрібне міщанство, українське зроду. До 1830 р. вищі школи в краю були польські; в важніших центрах, як Кременець, Умань, Бердичів, Київ, були польські друкарні, виходили польські книжки й періодичні видання, гостювали польські театри. В польській літературі й науці Правобережна Україна грала дуже видну роль, достачала значного числа робітників, в тім числі деяких високоталановитих, що згадаємо лише таких першорядних, як Мальчевський*, Залеський* та Гощинський*, і другорядних: Грабовського*, Крашевського*, Єжа*, Коженьовського*, Грозу*, Чайковського*, Олізаровського*, Гославського*, промовчуючи вже цілу плеяду поменших. Треба було аж двох фактів великого історичного значення— знесення кріпацтва 1861 р. і повстання 1863 р., щоб зламати на Правобережній Україні сю перевагу польщини.

Для історика українського національного відродження сей факт панування польщини до 1860 р. має велике значення. Він пояснить йому, чому перші проблиски нової української національної самосвідомості повстали не на Поділлі ані в Київщині, тільки за Дніпром, у Полтаві та Харко-

ві, пояснить гарячу, елементарну, бо серцем перечуту опозицію до польщини Шевченка і кокетування з нею лівобережних українців, таких, як Куліша* й Кониського*, пояснить політичну безбарвність українців-подолян* та ще й поповичів Руданського* або Свидницького*, пояснить таку появу, як Тимко Падурра*, або пізніші Осовський*, Осташевський* та перекладник «Пана Тадея» Кузьма Волинець*, появу польських патріотів, що пишуть по-українськи або в польських писаннях силкуються дати синтезу польськості й українофільства (Висоцький)*, або, виходячи від абстрактної любові до України, вміють погодити з нею ненависть до українського національного руху (Єж, Равіта-Гавронський*). Усі ті появи мусить мати на увазі історик нашого національного відродження, і для того історія «польської суспільності» на Україні в першій половині XIX в. має для нього першорядну вагу. На се вказав, мабуть, перший з відповідним натиском проф. Дашкевич у своїм розборі книги Петрова*; цінні причинки в тім напрямі дав проф. Колесса* в своїх працях про Шевченка й Залеського. Що все зроблене досі не те що не вичерпує теми, але ледве тільки зазначило поле досліду, сього не потрібно й підносити спеціально. Маса матеріалу, що міг би причинитися до вияснення малюнка, лежить досі розкидана по старих, мало кому доступних друках, альманахах, часописах або спочиває в рукописах, у сімейних архівах, споминах, кореспонденціях та урядових записках. Не швидко все те буде визискане і подане до ширшого вжитку, та проте майже кождий рік приносить нові причинки, докидає по промінцеві світла, відкриває жерела, цінні не лиш для історика доживаючої свого віку української Польщі, але не менше й для історика відроджуючоїся України.

Перші роки XX віку принесли нам декілька цінних публікацій на сьому полі. Згадаємо лише книжку Белінського* про Віленський університет (Dr. J. B i e l i ń s k i. Uniwersytet wileński, Kraków, 1899—1900), важну й для історика освіти на Україні через те, що Віленському університетові якийсь час підлягали також усі школи на Правобічній Україні. Дещо інтересного знайдеться і в книжці Ст. Здзярського* «Pierwiastek ludowy w poezyi polskiej», хоча метода, якою зроблена ся праця, не може вважатися відповідною. Та лишаючи набоці ті книжки, як також недавно видану книжку Равіти-Гавронського «Powstanie 1863 r. na Rusi», про яку нам прийдеться поговорити ок-

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 155.

Панщина та її скасованє 1848 р.

В ГАЛИЧИНІ.

Написав

Др. Іван Франко.

Друге, поправлене виданє.

У ЛЬВОВІ. 1913.

З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка.

Титульна сторінка праці І. Я. Франка «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині»

Сторінка автографа рецензії І. Я. Франка на працю «Иосиф Шумлянский, русский епископ львовский...»

ремо, ми хотіли би звернути увагу на дві праці, яких заголовки виписані в титулі сього огляду. Хоч обі вони досить відмінні щодо свого характеру, та проте трактування їх у зв'язку оправдується власне тим, що обі доторкають у значній мірі спільної основи — українсько-польської суспільності в першій половині XIX в. Правда, вони не обговорюють ту саму тему, але доповнюють одна одну хронологічно. Бо коли праця Хмельовського освітлює духовий та освітний стан суспільності в початку XIX в. до 1823 р., то спомини Бобровського своїм початком нав'язують до відносин по повстанню 1831 р. і доходять майже до 70-тих років минулого віку. Отже, можна сказати, що з невеличкою перервою, правда, на добі дуже пам'ятній, але досить широко обробленій, добі 1823—1831 р., ми маємо в тих двох книжках бодай зазначені, а декуди й добре освітлені всі важніші події, які перебувала тодішня українсько-польська суспільність, і можемо виробити собі про них яке-таке поняття, та не в однім доповнить те, що ми знали досі. З огляду власне на се ми й хочемо розглянути ті праці, та ще, розуміється, з особливою увагою на те, що важне й цікаве для історика українського національного відродження.

Та поперед усього кілька слів про самі праці, які кладемо в основу отсього огляду. Книжечка Петра Хмельовського, хоч видана окремо 1898 р., була написана значно скорше й друкована в варшавськім «Ateneum»* 70-их рр. Вона належить до найкращих праць сього автора; його дар малювати суспільні явища і маловідомі рухи в сфері духовного розвою та освіти знайшов собі тут відповідне поле. При тім він вложив багато праці на зібрання матеріалу, переважно з давніх брошур, газет та журналів, звичайно, дуже нецікавих, позбавлених тривкішої літературної вартості і задля малого розповсюдження дуже рідких та мало кому доступних. Холодна тверезість осуду, строга об'єктивність та дар аналізування соціальних течій — ті прикмети, які не дають д. Хмельовському змалювати пластично та живо фігур великих корифеїв польської літератури, яким він присвячує свої більші праці, тут послужили йому дуже добре при змалюванні млявої перехідної доби, де не було визначних індивідуальностей, де серед сутінків завмирало струпішіле старе, а свіже та блискуче нове ще не здужало сформуватися. З передмови д. Хлебовського*, доданої до книжкового видання сеї праці, довідуємося, що вона була вступ-

ною студією автора перед написанням його великої монографії про Міцкевича*. Признаюсь, що та монографія не зробила на мене такого корисного враження, як отся студія.

Друга праця, про яку тут хочу говорити,— се двотомові спомини Тадея Бобровського, українсько-польського шляхтича, що вмер у січні 1894 р. Ті спомини, видані його приятелем В. Спасовичем*, наробили були по своїм виході в світ немало шелесту серед польської шляхти. Одним не подобалося політичне становище автора, буцімто угодовомосквофільське, та ще більше скандалізували многих численні факти зі шляхетської chronique scandaleuse[1], яких автор, хоч загалом не полює на них, усе-таки при своїм способі оповідання подав немало. На якийсь час спомини Бобровського під натиском тої опінії щезли були з книгарських полиць. Та швидко курява уляглась, холодніше обдумання фактів, наведених у споминах, показало, що вони зовсім не такі скандальні, хоч не раз і досить прикрі для самолюб'я сеї-тої одиниці. Та й само обдумання політичних поглядів і осудів, висловлених у «Споминах», довело гарячих критиків до думки, що можна не в однім не годитися з ними, але годі відмовити авторові щирості й одвертості, годі назвати його легкодухом, а в многих випадках треба признати йому рацію.

Правда, з огляду на мову, стиль, спосіб оповідання і загалом літературну форму спомини Бобровського не можна вважати дуже цінним набутком польської літератури. Автор оповідає сухо, характеризує особи шаблоново, тільки зрідка наводить сценки з дійсності з зеренцем драматизму, зрештою, монотонно говорить сам від себе стилем судового протоколу. Якогось артистичного групування, укладу матеріалу, якогось розділу світла й тіней — ані сліду. Вправді, книжка ділиться на розділи відповідно до літ автора, отже: його рід, дитинячі літа, школи, університет і т. д. Але се тільки оптична ілюзія. В кождім такім розділі автор дуже небагато говорить про себе, та й, правду кажучи, крім одної доби знесення кріпацтва, небагато що має сказати. Зате в кождім такім розділі він перебирає цілу купу знайомих, сусідів, товаришів, з ким сходився він, чи його родичі, чи навіть його знайомі, і про кождого з тих людей оповідає, що знає, отже, звичайно його генеалогію і його рідню (знов з характеристиками близьких йому людей),

[1] Скандальної хроніки *(франц.)*.— *Ред.*

його пригоди, характер, домашнє життя, маєткові відносини і т. д. Мине якийсь час, автор перейде в інше окруження, а оповідання дійде до нового розділу, і знов починається огляд сього нового окруження з усіма деталями тим самим ланцюговим методом. Треба згодитися зі Спасовичем, який у передмові до першого тому підносить, що пам'ять Бобровського була феноменальна «пам'ять не вражень, але перероблених витягів із свіжих вражень», немов проста поперечна, проведена замість незчисленних дрібних кривих. Д[обродій] Спасович зазначає, що раз уложене оповідання держалося в пам'яті Бобровського без зміни цілі десятиліття і що деякі оповідання, які він чув від нього ще студентом у Петербурзі, віднайшов у тій самій формі в «Споминах». Та не досить того. Щоб допомогти пам'яті, Бобровський від молодих літ провадив дневник, де багато осіб і фактів змальовано було яркіше, ніж у «Споминах», які писалися десь у 80-их роках, отже, зовсім не холодно.

В польській критиці («Kwartalnik historyczny») піднесено було сумнів, чи можна вірити сим споминам, особливо в тих незчисленних деталях особистих та родинних відносин, що заповняють перший том і яких майже не можна сконтролювати? Здається, що се побоювання не оправдане. Спомини, як і всякий документ новіших часів, зовсім не такі неможливі до сконтролювання, як се твердить критик, якому, очевидно, неприємне було опублікування тих тисячних дрібниць. Спомини Бобровського доторкають часів, занадто ще свіжих, сотки людей, згаданих у них, живуть іще, про найбільшу часть фактів можна би повишукувати документи. Значить, нема страху, щоб Бобровський навіть при найліпшій охоті до брехні міг у тих споминах дуже здурити суспільність. Навпаки, зі споминів видно, що він чоловік дуже правдомовний та поміркований у своїх осудах, а вірності його спостережень якнайкорисніше свідоцтво дає такий знавець шляхетського життя Правобережчини, як В. Спасович. Зрештою, такі самі сумніви, які підніс польський критик супроти отсих споминів, можна би піднести против усяких інших. На се одна тільки рада: хто має змогу, нехай коригує та простує факт за фактом. А поки сього нема, історик має право користуватися такими споминами, розуміється, в такім об'ємі і з тими застереженнями, які допускає історична метода для того роду приватних і будь-що-будь суб'єктивно забарвлених свідоцтв.

II

Провідні ідеї Великої Французької революції в ослабленій і потроху зміненій формі дійшли до Польщі, а через неї також до польсько-української суспільності. Самі слова, в яких кристалізувалися ті ідеї, не були в давній Польщі нічим новим, хоч і мали тут спеціальне значення. Французька liberté — то ж була польська «wolność», «domina, palatii regina libertas», як звав її один вельми популярний трактат, написаний ще в XVII в. Egalité — ох, поляки від віків повторяли: «Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie[1]»! Та й fraternité в розумінні поляка з кінця XVIII в. була тільки абстрактним висловом того, що він у кождій промові до свого рівного або й вищого висловлював у формі: panie bracie. Та хоча ті погляди нібито від віків панували в Польщі, то все-таки Польська держава не то що не зробила перевороту в поглядах Європи, але власне в часі французької завірюхи упала. А в польській шляхетській суспільності, невважаючи на шляхетську вільність, рівність та братерство, в «саських часах» запанувала була крайня мертвота й темнота*, яка тільки в другій половині XVIII в. почала потроху уступати наслідком перещеплення на польський грунт французьких просвітних ідей.

Ті ідеї плили згори; ними перейнятий був король, їх талановитим речником був найвищий ієрарх нації вармінський єпископ Красіцький*, духовний, що писав сатиру на монахів (Monachomachia)[2]. Під окликом тих ідей освіти повстали нові школи (піярів)*, працювала едукаційна комісія; до часу остатнього розбору Польщі ті ідеї вспіли значно вкорінитися в суспільності. Правда, се було таке світло, що освічувало тільки її вершки: багатшу шляхту, що могла бувати за границею, вміла по-французьки, могла читати французькі книжки й газети, задержати для своїх дітей заграничних гувернерів і вчителів. Про освіту широких мас, не то вже селянства й міщанства, але навіть дрібнішої шляхти не було й мови. Більшість кінчила ледве початкові школи десь по монастирях або у ксьондзів, рідко які ходили до гімназій, ще рідше бували на університетах. Серед тої маси панували старі погляди, патріархальні оби-

---

[1] Шляхтич у своїй господі рівний воєводі *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Монахоборство *(польськ.)*.— *Ред.*

чаї, строга і формалістична релігійність. Духовий горизонт був до крайності обмежений, сфера інтересів тісна і навіть патріотизм був рівнозначний з охотою до вояцького життя — байдуже, проте, в чиїй службі. Упадок Польської держави і перехід Литви та Правобережної України під Росію пройшов майже незамітно; повстання Костюшка* та Кілінського* тут майже не знаходили відгомону.

Та ось з початком XIX в., коли французька республіка переміняється в Наполеонову монархію, починається в цілій Європі реакція против усього, що пахне революцією й ідеями, які породили її. На нашій території се була реакція против л і б е р а л і з м у. Що се було за зілля? «Противники сього оклику,— писав один польський публіцист 1816 р.,— переконані, що ліберальні погляди підкопують престоли, опрокидають вівтарі і мішають увесь світ» (C h m i e l[o w s k i], 23); прихильники змістом лібералізму вважали вільність друку, толеранцію чужих переконань і змагання до визволення селян (там же, 26). Той польський лібералізм був, зрештою, дуже несмілий і оглядний. «Бувають погляди смілі і вільні,— пише той самий ліберальний публіцист,— яких, проте, не можна називати ліберальними. Безбожник, що чесноті видирає одиноку надію, прихильник Вольтера*, що розпусними жартиками понижує наше моральне єство; анархіст, що, щоб дійти до власті, величає нелад і відкидає найголовніші основи суспільності,— ось люди, що, по їх думці, голосять світові ліберальні погляди, а на ділі часто не мають ніяких» (ibid.). Та коли прихильники лібералізму були такі несмілі і так сквапно відгребали себе від Вольтера і всіх безбожників, то прихильники реакції були тим сміліші. Вони не обмежувалися на оборону, але шукали противників навіть там, де їх не було, поборювали лібералізм, можна сказати, ще заким він народився.

Історик освіти Правобічної України мусить своє оповідання про XIX вік зачати зазначенням того факту, що при кінці XVIII в. в недалекім сусідстві України, в Полоцьку, Могилеві, Дінабурзі* були одинокі на всім світі решти єзуїтського ордену, який 1773 р. зніс був папа Климент XIV* та якого білоруську частину спасла від заглади цариця Катерина*, не позволивши в межах Росії оголосити папського breve[1]. Правда, папа голосно докоряв

[д] Короткого розпорядження *(лат.)*.— *Ред.*

єзуїтам, що й, невважаючи на се, не розв'язалися самі, але потихо похваляв їх і заохочував до витривання (Chmiel., 29). Вони розширяли свою діяльність, держали далі свої колегії, зуміли здобути собі прихильність царя Павла*, і ось 10 жовтня 1800 р. виходить його наказ, «щоб усі кафедри в Віленській академії і всі нижчі школи зайняли єзуїти»; тільки медичний відділ мав бути обсаджений світськими професорами, але й ті повинні були підлягати ректорові-єзуїтові. Далі сказано було в тім указі, що «в міру, як буде більшати число єзуїтів, під їх заряд мають переходити всі давні школи і колегії на Литві, Поділлі й Волині і всі давні добра і фонди мають їм бути звернені» (ibid.). Се грозило поворотом тої єзуїтської едукації, яка довела Польщу до упадку. Але перед виконанням сього указу Павла замордовано, а новий цар Олександр I* під впливом свого приятеля і дорадника кн. Адама Чарторийського наказом з 1803 р. зреформував у ліберальнім дусі Віленський університет і віддав під його заряд усі школи на Литві й на Україні. Майже рівночасно в Кременці постала заходом Тадея Чацького* гімназія, перемінена 1805 р. на ліцей. Призначена для заспокоювання практичних потреб краю, ся нова школа мала метою «ширити освіту, вільну від усяких чернечих примішок». Чацький не любив єзуїтів і готовився до боротьби з ними, особливо коли вони 1811 р., покликані графом Ілинським, приїхали до Романова, щоб там заснувати колегію. Він надіявся помочі від Чарторийського, наставав на засновування конвіктів для молодежі при школах у Вільні та в Кременці. Але й єзуїти не дрімали. Вони силкувались позискати собі ласку у царя обіцянками, що будуть учити зовсім безплатно, а головно тим, що не будуть при викладах поминати й російську мову. І справді, 12 січня 1812 р. вийшов указ, яким єзуїтську колегію в Полоцьку зроблено академією і піддано під її заряд усі єзуїтські школи, які досі існували або які б повстали на будуще в Росії. Се був остатній тріумф єзуїтів у Росії. Вони увільнилися від зверхності Віленського університету, з великою парадою перемінили свою колегію на «академію» з трьома факультетами: філологічним, філософічно-правничим і теологічним. На філологічнім факультеті викладано язики: російський, німецький, латинський, грецький і гебрейський; польський заведено аж пізніше (там же, стор. 36). Розуміється, всі виклади йшли по-латині. Метод навчання був старий, схоластичний; багато ваги кладено на різні паради, прилюдні

екзамени, декламації та диспути. Але часи змінилися. Що давніше вистарчало довгі віки, тепер зустріло опір серед суспільності. Немилосердні язики почали кпити з єзуїтської академії, називаючи її «академією сморгонською» (медвежою) та вияснюючи її призначення до оглуплювання вихованців до девізи «zaślepiać by rządzić, prześladować by przekonać, czołgać się by się wywyższyć»[1] (ст. 42). Єзуїти справді метою своєї академії і всієї своєї діяльності клали поборювання і викорінювання «лібералізму», тобто під сею фірмою всякої свобідної думки навіть у справах, зовсім далеких від теології і політики. І так, коли 1817 р. один гімназіальний учитель, більше аматор старих друків, ніж лібepал, написав розбір драптивої поеми «Pułtawa», написаної єзуїтом Мусницьким і виданої в Полоцьку ще 1802 р., накинулися на нього єзуїти, виникла полеміка, де з єзуїтського боку дійшли до того, що критикувати сю єзуїтську епопею, написану на похвалу Петра В[еликого], то значить «powstawać przeciw religii і rządowi»[2] (там же, 51). Розуміється, що лібepалізм і всі його забаганки в очах тих людей, то було «niezmiernym, morderstwy, miary і sytoki nie mającym krwi rozlewem, powszechnem prawie całej Europy spustoszeniem okupione hasło»[3]. З правдивоєзуїтською делікатністю один полеміст сього табору говорить, що словом «лібepальність» дурять недогадливих людей. «Nad paradującego słowa «liberalność» znaczeniem rzadko kto zastanawia się; wolnowładność poprostu napisana wprost każdemu rozsądnemu uderzyła by w oczy; liberalność prawie od ogółu z uśmiechem przyjmuje się; wolnowładność w wielu domach p i ę ś c i ą p r z y w i t a n a z o s t a ł a by»[4]. І він кінчить свої висновки щиросердечним окликом: «Wielki Boże, zachowaj nas od niej! Rzuć raczej na oczy nasze wieczną ciemnoty zasłonę, aby fałszywy złośliwej і szalbierskiej oświaty promień nie dosiągł ani źrenicy ani

---

[1] Засліпити, щоб правити, переслідувати, щоб переконати, плазувати, щоб піднестися *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Повставати проти релігії і уряду *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Гасло, окуплене незмірними муками, кровопролиттям, що не мало кінця і краю, майже загальноєвропейським спустошенням *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Рідко хто замислюється над значенням народного слова «лібepалізм»; свавільність, відкрито виголошена, впала б у вічі кожній розсудливій людині; лібepалізм майже завжди приймався з усміхом; свавільність в багатьох домах зустріли б з кулаками *(польськ.)*.— *Ред.*

serc naszych![1]» (стор. 49). Недаром ліберали говорили про тих людей, що їх девіз — «sola nocte salus» (тільки ніч рятує).

Та поки йшла газетна полеміка, головно між Полоцьким, Вільном і Варшавою, на Україні помалу посувалася справа освіти наперед під патронатом Віленського університету. За ініціативою Т. Чацького, але аж по його смерті, 1814 р. засновано «подільську гімназію» в Вінниці. Освіта підносилася, і в 1820 р. число шкіл, учителів та учеників Віленського округу було найвище в порівнянні з іншими округами цілої Росії. З урядового російського жерела («Журнал департамента нар[одного] просвещения» за 1821 р., т. III, стор. 502) подає д. Хмельовський ось які дати. В 1820 р. було в Віленськім окрузі наукових закладів 430, учителів — 983, учеників — 21 174. Натомість у Московськім шкільнім окрузі закладів — 287, учителів — 846, а учеників — 9 788. Один тільки Харківський округ із усіх інших мав число учеників більше, ніж Московський, хоч значно менше, ніж Віленський: у 249 закладах училося тут 11 816 учеників. Обік Кременецького ліцею та Вінницької гімназії, що хоч мали значну часть учителів духовних, пройняті були наскрізь світським рухом, стояла василіанська гімназія в Умані, також далека від єзуїтського обскурантизму, та піярські школи. Для боротьби з тим напрямом єзуїти заснували 1818 р. спеціальний часопис «Miesięcznik Połocki»* і силкувалися своїм звичаєм запевнити собі протекцію магнатів і навіть царя Олександра, що під впливом провідників європейської реакції, таких, як Деместр*, та під впливом пані Кріднер* щораз більше хилився до обскурантизму й містицизму. Та тут спіткало їх велике розчарування: д[ня] 15 марта 1820 р. цар підписав наказ, яким єзуїтів назавсігди вигнано з Росії. Полоцька академія і її видавництво щезли з лиця землі; єзуїти забралися до Тернополя. Та хоча з прогнанням єзуїтів не стало властивих войовників обскурантизму, то засіяне ними зерно — ненависть до новочасної науки і її здобутків — не переставало пускати пагони, особливо в Литві і Білій Русі. В 20-их роках таким пагоном був там містицизм, який, зрештою, був у ту пору загальноєвропейською хоробою. Та що він майже не доторкнувся тоді української території, то ми

[1] Великий боже, рятуй нас від неї! Кинь краще на наші очі заслону вічної темноти, щоб фальшивий промінь злої і облудної освіти не торкнувся ані очей, ані сердець наших *(польськ.)*.— *Ред.*

й проминемо відповідний розділ праці Хмельовського. Зате згадаємо з признанням дуже інтересний розділ, присвячений селянській справі. Як уже було згадано, реформа селянських відносин була одною з головних точок тодішніх польських лібералів. Правда, в своїх жаданнях вони не йшли далеко, навіть у критиці тодішніх панщизняних відносин були далекі від основної аналізи фактів і любили прикривати страшну дійсність або сентиментальними фразами, або сатиричними концептами вроді проекту «machiny do bicia chłopów»[1], поданого в одній газеті в 1817 р. Ся машина, по думці автора, «ma dwie główne dogodności: skraca czas drogi i oszczędza serce»[2], — розуміється, панське, шарпане криками та лементом битого хлопа (стор. 110). Найдалі в поглядах ішов дорадник царя, кн. Адам Чарторийський, який стан панщизняних селян називав «horrible»[3] і радив, не оглядаючись ні на що, знести сей порядок якнайшвидше. Найбільша часть лібералів не сміла йти так далеко: вони радили над частковими реформами, над дрібними пільгами, над способами очиншування, а практична користь із того була хіба та, що деякі дідичі в своїх добрах за приватними контрактами з селянами зносили роботизну і переміняли її на очиншування. Зрештою й на тім пункті дискусія, ведена в газетах у столицях (Вільні та Варшаві), була живіша, ніж фермент думок по селах, і судити з неї про настрій усеї польської суспільності не можна, тим більше що, як справедливо підносить д. Хмельовський, прихильники status quo звичайно не забирали голосу в тій справі: їм ніщо не грозило, а з панщиною було їм добре, значить, не було з чим і виступати публічно.

Свої досліди уриває д. Хмельовський на 1823 році. В тім часі на сцену виступають інші сили. В літературі забирають голос романтики, у яких лібералізм дивно зливається з містичною течією. В політиці починається ера патріотичних конспірацій: у Польщі т[ак] зв[ане] Towarzystwo Patryotów, в Росії — Тайное общество, більше[ї] звісне під назвою декабристів*. Оба ті тайні зв'язки, маючи в основі ліберальні погляди і бажання реформ у ліберальнім дусі, пробували подати собі руки на українськім грунті. Обох

[1] Машини, яка била б селян *(польськ.).— Ред.*

[2] Має дві головні вигоди: скорочує дорогий час і зберігає серце *(польськ.).— Ред.*

[3] Жахливими *(франц.). — Ред.*

досягла катастрофа, зачепивши також немало української шляхти. Се була перша болюча лекція польського патріотизму. За нею швидко пішли дальші. Повстання 1831 р., розпочате в Варшаві в значній мірі з ініціативи українських поляків, вихованців Уманської школи (Гощинський), довело до оружного вибуху також на Вкраїні, і знов пішли родинні катастрофи, конфіскати дібр, тюрми, висилки, еміграція. В пору безпосередньо по тій другій катастрофі вводить нас оповідання Бобровського.

III

Свої спомини розпочинає Бобровський дуже рано; найдавніші його згадки сягають 1833 р., коли автор мав 4 роки. Певна річ, характеристика часів зараз по революції, яку він дає в т. I, 29—30, виробилася у нього геть пізніше, була здобутком ширших досвідів і думання, хоча, без сумніву, на дні її лежать деякі давніші враження. «Загальний стан умів того часу,— пише він,— не був зовсім спокійний. Була се пора свіжа по революції 1831 р. Багато осіб було на еміграції, пробуваючи в Галичині, відки їх по уложенні конвенції 1834 р. про обопільне видавання політичних злочинців або видавано до Росії, або вислано до Америки[1]. Багато знов осіб у краю було під судом або відсиджувало кари, які в значній часті кінчилися кріпостю. Раз у раз говорено про конфіскати, секвестри та засуди в тім напрямі. Зносини з емігрантами були остро заборонені; та що майже кожна сім'я мала когось на еміграції, то неможливо було підлягати тій забороні. Порозуміння йшло потайно, і майже кождий, почуваючи, що переступає заборону, чув себе не дуже спокійно, роблячи, що йому веліла совість. Та проте наслідки повстання більше відбивалися на маєтках, як на особах. Національної ненависті, яку ми бачили пізніше, 1863 р., не було зовсім; не було її навіть пізніше — в 1838 р. Російські урядники визначалися тоді тільки захланністю, патріотизмом іще не хорували, бо сей — то тільки нова, новочасна її форма. (Се пише польський патріот! — *І. Ф.*) Отже ж, їм оплачувалися, винуватили верству, урядову систему, але не народ.

[1] Се якась помилка. Емігрантам, що 1831 р. перейшли з Росії до Галичини, велено забиратися за границю, а хто лишився і попався в руки австр[ійських] властей, того видавано Росії. Про висилання до Америки я не знаходив ніде звістки.— *І. Ф.*

Багато помагала й протекція, а з доби Олександра I занадто багато полишилося зносин з достойниками і значнішими російськими сім'ями, бо до указу 1828 р., який силував усі діти, зроджені в подружжях, мішаних із православними, виховувати по-православному, подружжя з росіянами і росіянками бували досить часті. «Сини йшли за батьком, дочки— за матір'ю», і доти було досить посвоячень між сім'ями двох народностей. Внизу робилося за гроші, вгорі — через протекцію. Великим панам було, може, зглядно гірше, бо поперед усього їх маєтки були ласим шматком для конфіскати, а по-друге, їх назви і особи були знайомі цареві Миколі, а сей мав добру пам'ять і сам конфірмував засуди на шляхту. І так по конфірмації кн. Романа Сангушка* на Сибір пригадав собі, що його родичі можуть постаратися у властей, щоб їх сина везли підводою, і вислав навмисного кур'єра з власноручним наказом, щоб йому не роблено ні найменшої полегші, і сей більше як рік ішов на призначене місце зі звичайними злочинцями, прикований на дрючку. Зате пани мали й більше протекції і більше грошей, щоб боронитися, заким їх справи доходили до найвищої інстанції, та все-таки вони потерпіли в порівнянні більше від середньої шляхти».

Із способів, яких тоді вже уживав російський уряд для заведення т[ак] зв[аного] «обрусенія» на Волині та Поділлі, згадує Бобровський тільки один, та сей один справді монументальний. Тодішній подільський губернатор Луб'яновський, «хибно вбачаючи силу польського елементу в многоті дрібної і темної чиншової шляхти, подав проект виселити її цілими селами на херсонські степи[1]. Цар Ми-

[1] Здається, що власне Луб'яновського концептом був меморіал про стан Подільської губ[ернії] з 1843 р., знайдений мною в тогочасній копії і опублікований у «Київській старині» (1896 р., т. LII, стор. 88—94), де про се переселення читаємо ось що: «Впрочем, многие из однодворцев охотно переселяются в Екатеринославскую губернию. Они большею частию принадлежат к польскому населению, и это может служить новым фактом, как, с одной стороны, доверие к русскому правительству усиливается и как, с другой стороны, влияние польских дворян, опиравшихся на мелкой шляхте, нынешних однодворцах, слабеет» (стор. 91). Як добровільно виселялися чиншові шляхтичі в Катеринославщину, се ілюструє просьба до царя, подана від подільської шляхти 1840 р., де читаємо: «Prosząc już wyżej za tymi, co z uboztwa i niezłomnych przeszkód nie zdołali usprawiedliwić swej rodowitości, błagamy teraz o wstrzymanie rozporządzeń wywożenia na dalekie strony rodzin, nie z ich prośby ani za ich przewinienia. Wszędzie są

кола прийняв той проект і велів його виконати; кілька тисяч родин виселено, але дальше виконання розбилося через фінансові труднощі. Не можучи сим способом позбутися дрібної шляхти, цар — знов відповідно до проекту Луб'яновського — велів завести в Києві центральну комісію для окремого розгляду доказів шляхетства. Ся комісія протягом 6 літ скасувала шляхетство 23 000 родин і вписала до «податного сословія» коло 80 000 осіб (I, 30—31)[1]. Що ся

---

oni wierni poddani W. C. M., lecz i nauboższi lubią ziemię, na której odebrali życie. Ten instynkt powszechny, łzami tysiąca rodzin poświadczony, ośmiela prosić za nimi» (Bobr., II, 509). [Звертаючись вже раніше з проханням про тих, хто через злидні і непереборні перешкоди не змогли довести свого благородного походження, ми благаємо тепер про те, щоб припинити розпорядження щодо вивозу в далекі краї родин не за їх бажанням і не за їх провини. Усюди вони вірні піддані в[ашій] ц[арській] м[илості], але й найбідніші люблять землю, на якій народились. Це загальне почуття, засвідчене сльозами тисячі сімей, дає нам сміливість просити за них *(польськ.)*.— *Ред.*]

[1] Про сю справу читаємо в меморіалі подільського губернатора з р. 1843 ось що: «Состояние однодворцев вскоре должно улучшиться новою переписью: от приведения в известность действительного их числа облегчится бремя, тяготящее теперь на тех из них, которые находятся налицо и должны платить подымный сбор и отдавать людей в военную службу не только за себя, но и за отсутствующих и неправильно внесенных в первую перепись, но оказавшихся после принадлежащими к другим сословиям» («К[иевская] ст[арина], LII, 90). Значить, по інтенціям губернатора люстрування тих шляхетств було добродійством для тих, що покажуться дійсно шляхтичами, буцімто щоб вони без потреби не поносили тягарів за таких, що, числячися до шляхти, на ділі не були шляхтичами. Як се могло діятися, коли стан шляхетський щодо тягарів був упривілейований, тобто двигав менші тягарі від «податного сословия», — се для нас не ясне. Подільська шляхта в своїм меморіалі з р. 1840 іменем тої дрібної шляхти писала: «Błaga ona o rozkaz zachowania tego dobrodziejstwa dla tych, którzy już rodowitość swoją w komisyi miejscowej gubernialnej udowodnili, którzy za rozpatrzeniem dowodów przez miejscowych urzędników, najlepiej o każdego pochodzeniu wiadomych (?), wpisani zostali w rodosłowną księgę. Racz zatem N. P. takową księgę za nieuległą rozpoznaniu ogłosić i jako generalny nasz przywilej potwierdzić» (Bobr., VII, 507). [Вона благає розпорядитися про те, щоб виявити цю милість щодо тих, хто довів своє благородне походження в місцевій губерніальній комісії, щоб після розгляду місцевими чиновниками, які найкраще знають про походження кожного, доказів про благородне походження, були вписані в родовідну книгу. Звели, будь ласка, оголосити цю книгу як таку, що не підлягає розпізнаванню, і визнати її основним нашим привілеєм *(польськ.)*.— *Ред.*] Се був протест проти київської комісії, спе-

дрібна шляхта була корінним українським елементом і навіть по вірі належала не до латинників, а до уніатів, сього обруситель, очевидно, не бачили, і для того замість ослаблювати силу польських панів та магнатів, вони сими заходами тільки скріплювали їх.

Розуміється, що багато детальних фактів про ті часи свого дитинства Бобровський не може подати. Пореволюційні часи в його пам'яті зливаються з т[ак] зв[аною] конарщиною*. Конарський то був емігрант, що, вийшовши 1831 р. до Франції, вернув відти 1836 р. до Галичини як емісар тайного революційного комітету, а відси перебрався до Росії. Укриваючись по шляхетських дворах та по містах, він силкувався різних людей наклонювати до зав'язування революційних організацій та, розкинувши досить широку сіть тих організацій серед молодежі й старшої шляхти, був 1838 р. зловлений і розстріляний у Вільні. Власті почали величезне слідство скрізь по Литві, Білій Русі та Україні, силкуючися виловити всі нитки тайної організації. Про се слідство, одиноке в своїм роді, була 1874 р. прецікава публікація в «Вестнике Европы»* — спомини жандарма Ломачевського (recte[1] Пальміна). Дещо нового докидають до того образу спомини Бобровського, а власне що доторкається Поділля й України. «На ділі конспірація не була так дуже розгалужена, як се силкувалися доказати цареві тодішній генерал-губернатор Бібіков* і його права рука, начальник його канцелярії Писарєв,— перший, щоб зробити себе дуже потрібним, а другий, щоб лупити на всі боки. Нагінка за повстання майже вся опиралася на фактичній основі, але під закид належності до «тайного зв'язку» можна було підвести всякого, кого захотілося. Хапали людей і саджали в київську кріпость, а потім тягли перед воєнний суд. Сей відбувався в фортеці і секретно на основі актів, підготовлених слідчою комісією. В ній головним махером був Писарєв, маючи під рукою двох найнижчого сорту писарів, якогось Єремєєва та Андрієвського, а наганячами, що винюхували жертви і заганяли в матню, були воєнні приділені до генерал-губернатора: Гайворонський, Політковський та Стогов,— а всі лупили, як самі хотіли та могли.

ціально зложеної для розгляду шляхетства чиншовиків у р. 1842—46. Один її член, чигиринський дідич Стояновський, з роду серб, оповідав Бобровському пізніше про її діяльність: справи, мовляв, велись там так, що він «pł a k ał, ale podpisywał» (B o b r., I, 31).

[1] Правильно *(лат.)*.— *Ред.*

З випадків, що заховалися в моїй дитячій тямці, наведу лиш той, що знайома моїх родичів, пані Опольська з Гизівщини, якій ухоплено сина Олександра, дала Гайворонському столове срібло на 60 осіб, а Писарєву 6 000 руб., а проте її сина засуджено в солдати» (I, 34).

«Нагінка за конарщиною,— оповідає далі Бобровський,— тривала зо три роки, а ще довше тривала паніка, викликана нею. З нашого краю засуджено на повішення д-ра Антона Бопре, Каспра Машковського* з Волині, Петра Боровського з Києва і Фрідріка Михальського з Поділля. Аж під шибеницею їх нібито помилувано і разом з купою інших вислано на Сибір. Менше винуватих позасуджувано на висилку до Росії, до арештантських рот, до війська рядовими, причім головнішим поконфісковано маєтки. До конарщини належало досить студентів з Київського університету і один професор, Лев Боровський*. За те замкнено університет, професорів-поляків порозсилано по інших університетах, а менше скомпрометованих студентів — до Харкова та до Казані. Так само вчителів середніх шкіл порозміщувано за Дніпром, а замість них покликано росіян» (I, 34—35).

Яке було життя польської шляхти серед таких відносин, се малює Бобровський своїм звичаєм цілою купою характеристик поодиноких осіб, з якими сяк чи так мав коли-будь стичність. Із тих характеристик ми можемо виробити собі таке загальне враження, що шляхта не дуже живо відчувала всі ті «національні нещастя», жила собі з дня на день, господарювала, забавлялася, а хто тільки міг, той не цурався й службової урядової кар'єри. Зрештою, ся шляхта загалом була дуже малоосвічена; навіть із повітових виборних достойників, маршалків та членів різних комісій, «майже ніхто не знав докладно російських законів, а всі були переконані, що в уряді не потраплять зробити нічого корисного», а коли осягнуть дещо, то хіба дорогою ласки. От тим-то й запобігали ласки не то Бібікових та Левашових, але навіть таких прохвостів, як Писарєви та Гайворонські. Людей з вищою освітою в краю можна було почислити на пальцях; такі, що кінчили Віленський університет, у пам'яті Бобровського ясніють, як зорі першої величини, такі, що кінчили Кременецький ліцей або хоч «отерлися о нього», мають славу освічених людей. Небагато стрічаємо й таких, що власною працею силкувалися розширити свою освіту. Хоча французька мова вважа-

лася тоді обов'язковою для молодого шляхтича, та проте таких, що читали французькі книжки і шупили дещо в французькій філософії XVIII в., Бобровський, крім свого батька, затямив дуже мало. Панів, що мали бібліотеки, було в сусідстві його родичів ледве 2—3; книжки йшли позичкою з дому до дому; заграничну газету (французький «Journal des D'ebats») мав у цілім повіті один-однісінький шляхтич, і він вичерпаними відти відомостями так імпонував усім знайомим, що його вважали «wielkim statystą»[1], хоч брехав на всі заставки. Шляхетська репрезентація, тобто виборні маршалки, була зовсім нікчемна. Про київського маршалка Тишкевича оповідає Бобровський, що «był najgorszych obyczajów, bo łapał młodych gimnazistów i studentów i prowadził na debosze, by się im przypatrywać, sam nie mogąc już tych przyjemności zażywać» (I, 39)[2], при тім шафував фондами і вислугувався російським сатрапам. Інші маршалки були не ліпші, вважаючи свій уряд коли не за джерелом доходу, то бодай за великий гонор; «шляхту стискали і годували, кланялися властям, установленим від бога, і в задоволенні душі і тіла хвалили творця і себе самих» (I, 40). Одним словом, у тій «репрезентації», як також у автономних шляхетських судах, спокійнісінько доживали свого віку старопольські порядки, може, не такі вже шумні та цинічні, як ті, описані в споминах Матушевича* з половини XVIII в., та проте в основі мало чим відмінні від них. Та се були їх остатні хвилі.

«Конспірація Конарського,— оповідає Бобровський,— послужила приводом до заведення російських законів у провінціях, що досі в цивільних справах послугувалися Литовським статутом. Се сталося в р. 1840 за радою Бібікова. Президенти головного суду, судії повітові, а також депутати судів головного і сумлінного і підсудки полишилися виборні». Та Бібіков добирав різних способів, щоб обмежити принцип виборності суддів, і довів до того, що при його уступленні 1853 р. виборних суддів була вже ледве половина. «Сором признати, — додає Бобровський, згадавши про сю реформу, — а проте треба сказати, що заведення російських законів вплинуло посередньо на підне-

---

[1] Великим статистом *(польськ.).— Ред.*

[2] Мав найгірші нахили, він ловив молодих гімназистів і студентів, примушував їх влаштовувати дебоші і спостерігав за ними, бо сам був уже не здібний зазнавати таких приємностей *(польськ.).— Ред.*

сення суспільної моральності в нашій провінції, що позбавлення крайового закону морально піднесло мешканців краю! А воно так було справді. Процесоманія, ота прадідівська хиба, що пливла більше зі шляхетської бу́ти, ніж із злого серця, отся розпаношена спадіщина політичного упадку раптом щезла за недостатком охочих до воювання. Бо раптом і дідичі, і правники-дилетанти, і правники-адвокати професіоністи побачили себе перед чимсь невідомим. Самі собі не могли вже радити, треба було наново вчитися прав, а що важніше, оплачувати сю ніби справедливість. Урядові чиновники, іменовані правительством, мусили оплачувати сю Писарєву. Правування зробилося забавою дуже коштовною. І от шляхта покидає процеси і починає відкликатися до мирових, компромісових судів, що розсуджували в дусі крайових, звичаєм усвячених правних норм. Протягом кількanадцятьох літ зацвіла інституція тих компромісових судів, обичаї змінилися, прилюдна опінія почала відзискувати свою силу» (I, 40—41).

Але отсе цілковите відокремлення шляхти від публічного життя поза сферою урядової кар'єри мало також деякі дуже шкідні наслідки. Бо коли, з одного боку, люди слабшого характеру, боязливіші, під впливом пострахів і здирства урядників відсувалися зовсім набік і зашкаралющувалися від усього світу, та живіша, хоч далеко не передова частина, шукала для своїх сил і вільного часу такого виходу, який був одиноко можливий — у пиятиці та різного роду скандалах. Так постала т[ак] зв[ана] балагульщина*, з якої назвою історик духових течій на Україні стрічається часто в першій половині XIX в. Для пізніших поколінь ся поява зробилася майже не зрозумілою; Бобровський присвячує її поясненню кілька сторінок своїх споминів і пояснює її, по-моєму, дуже добре. Наведу тут важніші уступи з його характеристики. «По подвійнім упущенні суспільної крові, наперед через революцію 1831 р., а потім через конспірацію Конарського — не говорю вже про справу декабристів, що попередила ті дві і також забрала або зламала багато людей із нашої провінції,— суспільне тло мусило збліднути, життя не могло плисти широкою течією. Революція забрала найживіші суспільні сили, конарщина — їх головних керманичів, найінтелігентніших і найрухливіших людей, хоч, може, й не найрозсудливіших. Хто ж лишився в краю? Мала жмінка людей вищого духу, що не вірили в хосенність доконаних

подій, а яких скептицизм заганяв на бездоріжжя інерції; старці, яким досвід і літа не позволяли діяльності, молодіж, що лишилася з недоростків і недовчених революційної епохи, а без провідників, що ж могла виснувати сама з себе? В кінці суспільні слимаки, настільки розважні та боязкі, щоб перед бурею поховати ріжки, і знов же настільки боязкі та розважні, щоб тільки обережно і то лише для власної користі висувати їх,— а таких завсіди і в кождій суспільності, а особливо в переходових добах, найдеться досить. От такі-то, головно, творили тло нашої пореволюційної суспільності, надавали їй той сірий, боязливий та егоїстичний тон, перериваний від часу до часу виявами бутй, шумними найчастіше та неподобними вибриками тої недовареної молодежі, що під назвою «балагулів» була звісна й поза межами нашої провінції, а якої королем був Антін Шашкевич, в крузі своїх адептів прозваний «Шашкою» (I, 42—43).

Бобровський не підніс виразно всіх моментів, що зложилися на ту появу, не змалював повного образу тої національної катастрофи, яка впала на польський елемент по рухах 1831—1838. Отже, поперед усього, не зазначив факту скасування Кременецького ліцею, ані замкнення Віленського університету, конфіскати великих бібліотек та архівів (Чарторийських у Пулавах, Кременецької), тільки побіжно діткнув русифікації середніх шкіл на Україні, які досі мали ще старий латино-польський характер. Констатує тільки, що шляхта польська, «вважаючи школи, зреформовані на російський лад, лихими, не наганяла своїх недоростків до шкіл і позволяла їм гуляти дома. До війська, де би, зрештою, нічого не навчилися, не без підстави по свіжих сварах панувала нехіть; до цивільної служби, в якій уже розсілася продажність, тим більш в судах і урядах неуків і дармоїдів не потребували, і туди йшла лише бідніша молодіж. Дома батьки, не дуже трудолюбні і не дуже освічені, не дуже наганяли їх не то до духовної, але навіть до господарської праці, міркуючи, що, як прийде час, то синок і так потрафить господарювати; при тім панував загальний погляд, що тому, хто буде мати маєток, не випадає працювати. Що ж могло з сього вийти? Тільки неробство, а з нього балагульщина, яка й справді держалася майже виключно серед заможнішої, т[ак] зв[аної] обивательської молодежі, що мала змогу нічого не робити й брикати» (I, 43—44). Центром її був Бердичів і його ярмарки;

головними проявами — п'янство та цинічні жарти. Бобровський оповідає для прикладу один із таких жартів. «Раз якось дев'ять балагулів, ідучи греблею, признали відповідним викупатися. Купаються собі, коли се з горбика на греблю над'їжджає ландара (критий повіз), повна женщин. А була се пані Падлевська з дочками, якої син також числився до балагулів. Ті пани не пізнають матері свого товариша, велять своїм слугам зупинити повіз силою і посилають сказати, що «король і королева Конго хочуть паням зложити візиту». І отворивши на простріл двері повоза, всі дев'ять голі переходять через повіз. Аж довершивши сеї бурди, похопилися, кому її зробили, і дали драла» (I, 47). Бобровський загалом не кидає каменем на балагульщину. Вважаючи її повстання фактом зовсім натуральним і сплодженим даними історичними причинами, він зазначує й деякі її корисні боки. Поперед усього він стверджує, що при всім цинізмі ті люди не були зіпсовані. «Я не чував, щоб серед балагулів були люди підозреної чесності, картярі та мантії. Правда, уходили між ними дві не дуже чесні «вольності» — вкрасти доброго хорта або ошукати при продажі коня, але се робилося для приємності в полюванні та для того, щоб було чим повеличатися. Добрсю прикметою балагульщини було переслідування суспільних слимаків, таких, що підлилися перед властю, яка топтала загал, переслідування збабілих і таких, що хорували на велике панство» (I, 44). Пізніше не один із таких балагулів був добрим батьком родини і гарно виховав своїх дітей. Загальний свій суд про балагульщину Бобровський висловив ось як: «Поки молодіж складалася з одиниць, що не вміли нічого, отже, й не розуміли вищих цілей життя, поти цвіла балагульщина — а було се між роками 1834 і 1844, поки покоління пореволюційних недорострків не вишумілося. В міру, як молоде покоління відживлювалося одиницями, що порядно пройшли середні школи, а інколи й університет, балагульщина поволі щезала й конала. Викликали її неуцтво й дармування; школа і праця вбили її— все відбулося в порядку» (I, 43).

Для нас ота польсько-шляхетська балагульщина має спеціальне значення, якого не зазначує виразно Бобровський, хоч і дає принагідно деякі факти для його зрозуміння. Реакція против польської церемоніальності, єзуїтської гіпокризії та французької чемності, яка звичайно не зовсім-то й свідомо проявлялася в балагульщині, зазначи-

лася і в мові. Балагули залюбки говорили по-українськи, співали українських пісень або й самі укладали співанки, часто цинічні, українською мовою. Се зазначує виразно Бобровський, говорячи про «короля балагулів» Антона Шашкевича (I, 46). Певна річ, що одним із перших «horreur»-ів[1], яких допускалися балагули в тодішніх панських салонах, було вживання по змозі масних українських фраз та приповідок. Тип такого шляхтича, що сипле в розмові українськими приповідками, змалював Крашевський у своїй повісті «Dziadunio». До таких можна зачислити й змальованого Бобровським (I, 74—78) багатого шляхтича Яна Гіжовського, який скоро лиш оживлювався в розмові, то зачинав говорити по-українськи. Бобровський оповідає про нього ось який факт: «Раз мій батько намовляв його, щоб купив якийсь маєток на Волині, що продавався дешево. Пан Ян йому на се: «Не хочу!» — «A to dlaczego, mój Janie?»[2].— «Бо земля не та».— «Że nie taka, jak na Pobereżu, to pewne, ale trochę podgnoisz, a będzie doskonale rodzić»[3]. «Spasybi tobi za taku zemlu, szczo persze s-y a pośla jiż! Ty mini daj persze zjisty, to wże ja napewno us—u sia», — відповів пан Ян» (I, 78). Знаючи такі факти, нам неважко буде розуміти психологічний зв'язок польської балагульщини з тим «юродивим» тоном, який рівночасно і ще значно довше, бо геть до 60-их років панував у одній часті українського письменства.

IV

Дуже цікаві факти й уваги подає Бобровський про стан освіти і шкіл, розуміється, шляхетських, на Правобічній Україні в 40-их роках. Балагульщина внесла фермент і в родинне життя по панських дворах. Приміри цинізму й неокресаності серед молодежі 30-их років викликали реакцію, особливо серед жіноцтва. «Була се власне пора, коли почали звертати пильнішу увагу на домашне виховання. Наші жінки, завсіди чуткіші від мужчин, мабуть, материним серцем дозріли насамперед, а радше насамперед постановили зарадити дотеперішньому недбаль-

---

[1] Жахів *(франц.)*.— *Ред.*

[2] А чому ж, мій Яне? *(польськ.)* — *Ред.*

[3] Що не така, як на побережжі, то певне, але трохи угноїш і буде прекрасно родити *(польськ.)*. — *Ред.*

ству. Вони взяли в руки керму домашнього виховання і провадили його, як уміли. Самі вміли небагато, але надолужували пильністю й посвяченням. Сміло можна сказати, що те, чим було покоління моїх ровесників, безперечно, завдячує дбайливості матерів. Бо батьки, навіть освічені, крім удержування дітей в певній поверховій карності, не вглядали зовсім у їх навчання ані дома, ані в школі. Отже, матері попереду усього вивели дітей з ванькирів та челядних, з-під догляду чесних, але темних і забобонних няньок та старих слуг до покою під свій безпосередній догляд, а потім подбали про можливу освіту дітей, замість «директорів» почали наймати вчителів, добирали їх чи щасливо, чи ні, але доглядали навчання як могли, зносили капризи педагогів а не раз воювали з ними» (I, 88). Автор признає, що се був зворот до ліпшого, але рівночасно додає, що було в тім звороті багато недоброго. Взагалі бистрий на хиби жінок, де вони переходять поза межі своєї компетенції, він видає острий осуд і про те жіноче виховання польських паничів, яке заховалося й досі. «Не чому іншому як переважному впливові матерів головно треба приписати ту блискітливість, легкість і поверховність нашої ніби уцивілізованої суспільності, той брак твердості, витривалості і волі, брак характерів, що являються різкою прикметою нашого часу і наших поступків». Сей «материнський фетишизм», як називає його Бобровський, «бажає для молодого покоління уживання без праці», вироджує «брутальний егоїзм», підсичуваний заграничним вихованням і спекуляційним напрямом. Наші найчесніші матрони, не маючи ясного погляду на дійсні проблеми життя, а особливо нашого положення, скривили виховання нашої молодежі, а з ним разом надовго й поступ нашої суспільності (I, 89). Як бачимо, осуд тверезого реаліста про ту обожану «niewiastę polską»[1] випадає зовсім не так корисно, як у більшості польських публіцистів. Бобровський подає в своїх споминах масу прикладів молодих людей, яких виховання і всю долю звихнули матері чи то надмірною поблажливістю, роздуванням їх пихи та амбіції, чи в кінці спекуляцією при женячці та замужжю.

Зрештою виховання дітей у ту пору, при загальній неосвітності та лінивстві самих родичів, було дуже нелегкою задачею навіть для багатих панів, що могли держати домаш-

[1] Польську жінку *(польськ.)*.— *Ред.*

ніх учителів. «Не легко було,— оповідає Бобровський,— у ту пору найти здібного вчителя. Кременецький ліцей тривав коротко; тих, що вийшли з його школи і лишилися при вчителюванні, дуже пошукували і платили досить добре, але їх було замало як на щораз більшу потребу. Притім і сам учительський стан при тодішніх суспільних поглядах не був дуже принадний; домашнього вчителя кладено майже в ряді слуг. Тим-то здібніші йшли до публічних шкіл, а ряди домашніх учителів складалися або з людей, зламаних у своїм фаху, смирних рутиністів, або з людей, зовсім не здібних до навчання». Вони, звичайно, й самі не знали основно того, чого бралися вчити, а надто не мали ніякісінького поняття про методу. «Головною метою тодішнього домашнього виховання було навчання новочасних язиків — чим більше їх хтось умів, тим більш уважався освіченим». Реального знання майже не давано. «Майже всі освіченіші люди того часу завдячували свою освіту власному обчитанню в чужоземних авторах». Крім знання язиків, звертано головну увагу на математику, «вважаючи її головною основою логічного думання і першим признаком здібності хлопця» (I, 94). «Що вибір учителя,— читаємо далі у Бобровського, — був нелегкий, се так, бо й не було з чого так дуже вибирати. Але певне й те, що при вибиранні панувала велика недбалість. Хто сам не хотів чи не вмів зайнятися тим, здавав діло на першого-ліпшого знайомого, що найчастіше був так само не здібний до доброго вибору, ба навіть не раз брали вчителів просто з руки фактора. Плата домашнього вчителя, коли знав язики, виносила річно 100—150 дукатів, а коли не знав, то половину того» (I, 95). Бобровський наводить своїм звичаєм цілу низку характеристик тих домашніх учителів, які перебували в домі його батька. Отже, наперед Майснер, син збанкрутованого варшавського банкіра; він «учився на купця, писав каліграфічно, говорив добре по-німецьки, по-французьки й по-англійськи, але не знав основно ані граматики тих язиків, ані літератури; велів дітям учитися напам'ять із першого-ліпшого підручника, а при тім був страшно нетерпеливий і торгав дітей міцно за вуха». Та се був іще,— як каже Бобровський,— один із ліпших учителів, бо «не мав ніяких злих налогів і був чоловік чесний». Він часто згадував, що «вродився в срібній колисці», та врешті «не мав ніяких глибших переконань» (I, 95—96). Далі йде Гіполіт Сокол, студент математичного відділу Київського університету,

що по розв'язанні університету 1837 року подався на вчителя повітової школи і, дожидаючи номінації, прийняв тимчасово посаду домашнього вчителя і швидко потім виїхав на свою посаду. Потім «хтось з Бердичева» рекомендував якогось Слігоцького — старшого чоловічка, тихого й доброго вчителя. По кількох місяцях родичі Бобровського довідалися, що се був «ксьондз-утікач із якогось монастиря, мабуть, чи не бердичівського, з фаху давній учитель, але караний за пияцтво; покинувши монастир, він перейшов на православ'я». Пронюхавши, мабуть, що Бобровські розвідали його тайну, він «виїхав на кілька годин до Бердичева, коні відіслав і вже більше не вернув, і потім ніхто вже не чув про нього» (I, 99).

В роках 1839—1841 Бобровський був у Житомирській гімназії, що була заснована по скасуванні Кременецького ліцею і тулила при собі немало вчителів того ліцею. «Директор і майже всі вчителі були ще поляки і педагоги з професії»; між учителями було кілька бувших студентів Віленського університету. Росіян було лиш кілька, один із них, Криловський, оженившися з полькою, мав сина гарячого польського патріота, що в р. 1861 за польські маніфестації був засуджений у солдати; брат Т. Бобровського викрав його від сторожі в Житомирі і вивіз до Галичини (I, 106). Було також кілька українців, або як їх називає Бобровський, «Polaków wschodniego obrządku»[1], як Рафальський, Петро Кунашевич, студ[ент] Харківського університету, родом із Бердичева «i ze stanu duchownego ex-unitów»[2]. «Ті всі вчителі-росіяни зовсім не присвоювали собі ніякої політичної думки «обрусенія», робили своє діло як уміли, дітей польських ані жидівських не переслідували і національного почуття не ображали, не вдавалися в доноси і шпіонства, лишаючи се благородне заняття інспекторові гімназії Зимовському, якого не любили та боялися всі як поляки, так і росіяни» (I, 107). За патріотичні вірші, знайдені у двох учеників 4 класу, сей інспектор впакував їх... «у солдати». Хлопців вислано на Кавказ, де один із них пропав безвісти. Генерал-губернатор Бібіков зумів сю дрібну справу і другу подібну, що сталася в Вінницькій гімназії, роздути до розміру великої політичної конспірації. Се потягло за собою «реформу»: вчителів-поляків по-

[1] Поляків східного обряду *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] З духовного стану екс-уніатів *(польськ.)*.— *Ред.*

переношено в глиб Росії, а позамінювано їх росіянами. Директора Житомирської гімназії Ковалевського перенесено аж до Архангельська. Сей Ковалевський був українець, що кінчив науки в Москві. Бобровський високо ставить його характер: «Се був наскрізь чесний і благородний чоловік, але отяжілий і аж надто лагідний та поблажливий» (I, 109). До шкільного начальства належав також почесний куратор, якого мала кожда гімназія з вибору шляхти. Бобровський характеризує такого куратора з його часів, Владислава Божидара Подгороденського, чоловіка не вченого, потрохи смішного, та проте доброго, одинокого з-між шляхти, що по селах закладав школи, та й у Житомирі удержав при своїм дворі «на борщі й каші» рік-річно по кільканадцять бідних хлопців, даючи їм можність кінчити школи. В числі таких годованців був і Зигмунт Сераковський*, чоловік незвичайно здібний, пізніший знайомий Шевченка в Петербурзі, один із ініціаторів повстання 1863 р., вкінці розстріляний.

Мабуть, наслідком завваженого в хлоп'ячих зошитах польського патріотичного духу від 1841 р. заведені були при гімназіях т[ак] зв[ані] «общие квартиры», себто конвікти, де гімназисти мусили жити разом, щоб власті тим легше могли шпіонити їх. Проект такої реформи вийшов від поляка, куратора київських гімназій Маршицького, «najgłupszej i najnikczemniejszej figury, jaką w życiu spotkac mi się zdarzyło»[1] — так характеризує його Бобровський (I, 117). Тодішні гімназії, основані на принципі нерівності суспільних верств, були переважно шляхетські; тим-то й пансіонати для молодежі ділилися на три класи: по 90, 140 і 200 руб. річної плати від хлопця. Таким пансіонатом завідував учитель, конче росіянин; найвище платний, де жили діти найзаможніших панів, стояв під доглядом самого інспектора. Надто до кожного відділу був приставлений окремий гувернер, а для найвищого — два (I, 117). І в Житомирі, і в Києві, куди Бобровський перейшов 1842 р. до Першої київської гімназії, ученики-поляки, пильно вчачися російської, німецької та французької мови, «не брали лекцій польської мови, хоч би лише приватних, бо не було її в програмі шкіл. Коли на приватні лекції язиків, музики, навіть кінної їзди, на корепетиції математики і ла-

[1] Найбільш дурної і нікчемної фігури, яку мені довелося зустріти в житті *(польськ.)*.— *Ред.*

тині родичі не жалували накладу, то про науку рідної мови не думав ніхто. Учитель був би знайшовся, бо польської мови вчили в інституті «благородных девиц». Польських книжок у бібліотеках наших пансіонів зовсім не було, і ми читали їх лише контрабандою, без вибору, що хто міг дістати і поділитися з товаришами. Не кождий із дому виносив охоту до польських книжок, бо по панських домах читали або французькі романи, або зовсім нічого, хіба «Tygodnik Petersburski»* (I, 157—158). «Та проте, — додає Бобровський,— виховання в Першій гімн[азії] київській щодо поверхової огляди було старанніше щодо освіти і моральності — не гірше від інших. Настоятелі поводилися з учениками лагідно і чемно. Правда, ся гімназія була упривілейована і призначена лише для шляхти; по її скінченні ученик мав право без вступного екзамену бути прийнятим на Київський університет». Бобровський, певне a posteriori[1], не дуже корисно судить про сю систему. «Всі ми були «czysta krew szlachecka i obywatelska»[2], без ніякої примішки дітей інших верств. Друга київська гімназія, може, навіть ліпша з наукового погляду, та приступна для дітей усіх верств, уважалася чимсь гіршим, і то власне задля того. І так на порозі життя кастовість, виключність, єрархічність стану, вродження і маєтку, а нерозлучно з тим і з нашою польською вдачею гордощі та надутість хапали молодого хлопця в свої обійми і мало котрого покидали в дальшім житті» (I, 161). І сам Бобровський свідомо й несвідомо подає щодо себе сліди сього впливу. До таких слідів треба зачислити його нелюбов до українців, до якої він не раз признається досить одверто. З українцями-вчителями він стикався ще в Житомирі і не міг дати їм догани. В Києві він згадує про вчителя історії Нагулу, «grubego Małorosyanina, który Polaków nie lubił, ale ich nie prześladował systematycznie»[3]. Та тут, у пансіоні, він уперве зіткнувся з товаришами-українцями, дітьми лівобережних панів. Інтересний його суд про них. «Росіян у пансіоні була менша половина, головно українців із Чернігівської та Полтавської губ. Хоча зовсім не без здібності, вони визначалися вродженим лінивством і браком усякого виховання. Хоча походили з заможних і дав-

[1] Після досліду *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Чиста кров шляхетська і громадянська *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Товстого малоросіянина, який не любив поляків, але не переслідував їх систематично *(польськ.)*.—*Ред.*

ніх родин, та проте були зовсім далекі від звичаїв та привичок цивілізованої суспільності, а в товариських зносинах, крім нестерпного грубіянства, відражували скритістю та хитрістю. Тою першою стрічею з українцями повинен я толкувати ту якусь нехіть (wstręt) до зносин з ними, що держиться в мене й досі. І в школі, і на університеті, і в світі мені доводилося стрічати великорусів, з якими я міг симпатизувати, яким міг вірити, але українців — ніколи. Найкращі заяви в їх устах мені завсігди видавалися нещирими. Та справедливість велить се признати, що ті хиби українського характеру виробилися, на жаль, під впливом положення, якого зазнали зразу під рукою Польщі, а потім Росії» (I, 156—157). Певна річ, у тій характеристиці більше говорить «шкіра», інстинктове почуття племінної різниці та виплив тої відмалку впоєної кастовості, на яку Бобровський нарікає в іншім місці, ніж тверезий розум. Бо ж у своїх споминах він часто згадує про українців вроді цитованого вище директора Ковалевського, яких характерові він не може закинути нічого. Ну, та дарма; загальна характеристика у нього, як у тисячів інших людей, виробляється не арифметичним способом як сума таких і таких, ясно означених фактів, а як хімічна сполука якихсь тисячних «imponderabilia»[1], що не раз кореняться глибоко в крові, нервах, традиції та неясних враженнях і споминах дитинства та пізнішого життя. При тім, розуміється, українці не свобідні й від тих хиб, які підносить Бобровський; та чи свобідні від них і від інших, не раз далеко тяжчих хиб ті сотки поляків та москалів, яких він перебирає в своїх споминах і з якими, проте, приятелював, певно, далеко щиріше, ніж із українцями?

V

З приводу свого вступлення на університет у Києві, де він по двох роках провалився при екзамені, Бобровський своїм звичаєм подає цілу галерею портретів видніших осіб українсько-польського «товариства», тобто тих вищих сфер, серед яких він обертався. Подаємо з сеї багатої галереї деякі характеристики людей, що можуть обходити ближче історика духовного стану тодішньої (1845) України. Отже, поперед усього тодішній київський гене-

[1] Невагомих речовин *(лат.)*.— *Ред.*

рал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, колись поручник, що втратив ліву руку в битві під Бородіном, у ту пору сивий уже, не без оглади, «вмів бути приємним і дотепним, коли хотів, особливо в жіночім товаристві, але ще частіше бував лютим, брутальним і безсердечним. Як чоловік се був розпусний цинік, як урядник сатрап, що не знав інших границь своєї власті, як тільки волю царя, та сей був далеко і свято вірив у велику пожиточність свого слуги, який раз у раз доносив йому про неспокій у завідуваній провінції. Жонатий, він не жив із жінкою, яка пробувала в столиці ніби для виховування дітей; у Києві він не в'язався нічим. Крім хвилевих інтриг з акторками, називано чотири пані, що за чергою або й рівночасно були його любовницями; були се пані Писарєва, жінка управителя його канцелярії, панна Красовська, дочка генерала, росіянка, і дві польки: графиня Емілія Потоцька Мечиславова, котра не жила з мужем і своїми жалобами склонила Бібікова, що велів вивезти його в глиб Росії, і Октавія Свейковська, панна, сестра попередньої. Ведучи таке життя, Бібіков був дуже вибачний на всякі вибрики своїх підвласних чи то урядників, чи студентів, коли ті вибрики оберталися в сфері жінок, карт і гулятик. Зате не знав пробачення у випадках з політичною закраскою. Хоча називав поляків «непоправною нацією» і старався при кождій нагоді наводити на них страх та душити всякі прояви польського патріотизму, то проте волів товариство польське, ніж російське, а урядників, навіть високих, брав дуже вгори. Університетських професорів і президентів різних судів запрошував тільки в гальові дні, і їх засаджувано до карт у передпокою. В кождім поляку шукав поперед усього «бунтовщика», але коли переконався, що в данім чоловіці нема до сього грунту, був чемний, услужний і ласкавий. Але се не перепиняло йому під сердиту хвилю говорити, що мусить переробити польську суспільність і вигнати з неї панські забаганки: «Ви привикли їздити по шість пар коней на одного шляхтича, а я доведу вас до того, що вас шість шляхтичів буде їздити одним конем» (I, 227—229). З тим усім твердить Бобровський, що племінної ненависті до поляків у Бібікова не було, а поступав він так, як поступав тільки, кермуючись миколаївською абсолютистичною доктриною. Пізніше, коли, побувши короткий час міністром внутрішніх справ, був віддалений, і у Олександра II попав у неласку, перенісся на життя до Дрезна,

де й умер 1870 р. Тут він радо сходився з поляками, яким по 1863 році робив навіть деякі прислуги і не одному емігрантові улегшив поворот до краю та царське помилування (I, 230). Та найбільшим добром, яке, по думці Бобровського, завдячує Бібікову Україна і навіть спеціально польська шляхта, було те, що Бібіков вимірив власне на її підкопання, а власне заведення т[ак] зв[аних] інвентарів, якими означено докладно повинності селян супроти дідичів. «Не витворили вони нічого нового, але хоч трохи й не зовсім раціонально змінили обичаєві відносини (ся темна фраза значить, мабуть, те саме, що в жаргоні інших шляхтичів «патріархальні відносини між двором і хатою!»), то проте уставили законну норму спільного життя. І хоч були видумані для підбурювання (jątrzenia) верств (?), то, навпаки, злагодили їх взаємини, положення селян зробили зноснішим, бо ясно означеним, і помалу підготовили настрій до увільнення селян і наділення їх власністю» (I, 230). Бобровський сумнівається, чи Бібіков, запроваджуючи сю постанову, предвиджував наперед її наслідки, хоча пізніше й хвалився ними. Що шляхта в заведенні інвентарів бачила для себе тяжкий удар, се стверджує наш автор, оповідаючи, що в «шляхетськім таборі були проекти зложити грубу суму, щось до 30 000 рублів для Писарєва, щоб не допустити до заведення інвентарів. На щастя, ті проекти розбилися через брак шляхетської жертволюбності. Ініціатором сеї думки був Теодор Ячевський, і він мав перетрактувати про се з Писаревим» (I, 229). Інтересна сильветка сього достойника. «Писарєв був під управою Бібікова дійсним хазяїном провінції. Він справді «адміністрував», а душею сеї адміністрації було якнайхитріше зорганізоване підкупство. За все треба було платити; кождий і при всякій нагоді мусив оплатитися Писарєву. Не тільки всякі іменування в адміністрації і поліції, але навіть у судівництві і в школі залежали від генерал-губернатора. Значить, кожда просьба посади, кождий, хто мав діло в адміністраційних інстанціях, опинявся в руках Писарєва і мусив платити. За посаду ісправника або директора гімназії платили 500—600 руб., за посаду судді — 300—600, відповідно до заможності повіту, де той аванс мав бути визисканий. Навіть нещасливої посади вчителя в пов[ітовій] школі годі було одержати дарма, хоч там і не було поля до визиску. Хоча нагляд над адміністрацією скарбових дібр належав до губернаторів, у Києві присвоїв

його собі Писарєв, а що ті скарбові добра не були ще злюстровані, то їх віддавали в адміністрацію особам, яких уряд уважав «певними»; з сього джерела тягнув Писарєв великі доходи, бо кождий адміністратор мусив йому оплачуватися; я сам знав таких, що, вносячи до каси по 3 000 руб., установленої для них оренди, платили Писарєву по 1 000 або й більше руб. щороку, щоб відволікти остаточну люстрацію. Справи конфіскат з уряду належали до генерал-губернатора, а так само справи відкупів (пропінації) та контрабанди, вкінці о нього опиралися справи утисків селян через дідичів, а всі ті справи давали Писарєву багате жниво. А не раз який догадливий ісправник наганяв йому зовсім несподіваного хабара і за се міг бути певним ласки пана генерала». Бобровський подає для ілюстрації ось який факт: «Жив у Бердичівськім пов. ніякий Венедикт Бентковський, завзятий здирця селян та картяр; про нього невідомо відки пішла слава, що перепродує фальшиві банкноти. Бердичівський ісправник, бажаючи приподобатися пану генералові, згадав йому про се. Бентковського покликано, щоб ставився у Писарєва. Ледве сей натякнув щось про сю чутку, аж ось Бентковський, не в тім'я битий, виймає з кишені пачку асигнат і мовить: «Я й не догадувався, пощо пан генерал покликав мене. Ось маю при собі пару тисяч рублів і складаю їх пану генералові до переглянення; коли там найдеться хоч одна фальшива асигната, то без суду і права вишлете мене на Сибір». І купив собі спокій (I, 231—232). Коли до таких справ і вироблювання «протекцій навіть там, куди не сягала його компетенція додати справи т[ак] зв[ані] політичні, до яких клеврети Писарєва могли притягти і притягали будь-якого чоловіка, аби лише був багатий, то будемо мати показ границь і власті Писарєва. Нагарбані таким робом капітали звичаєм російських урядників складав у банку на ім'я жінки, з дому Вишневської (мабуть, польки, Бобровський соромливо говорить лише «rodem z Małorosyi»[1].) Та вона закпила собі з нього, покинула його і з любовниками розтратила ті гроші. Сам Писарєв разом з Бібіковим із Києва (1852 р.) подався до Петербурга, де в якійсь пиятиці йому вибили око. Коли Бібіков став міністром, зробив його губернатором Олонецької губ., де також допускався страшних

[1] Родом з Малоросії *(польськ.)*.—*Ред.*

здирств, за що його бито по пиці; вкінці попав під суд і під судом умер у Петербурзі» (I, 232).

Ще кілька слів про наганячів і «челядників» Писарєва: «Гайворонський умер віце-губернатором у Житомирі, пропивши і програвши все, що нагарбав. Політковський наступив по нім на тій посаді, потім був губернатором у Саратові, відки, мабуть, його прогнали, чи, може, аж по смерті викрилися його надужиття. Стогов закупив значні маєтки в Подільській і Київській губ., був оскаржений і лишився в підозрінні як спільник банди конокрадів; над селянами збиткувався так, що селянки села Шпиток збили й збезчестили його. Коли в часі жнив він допікав їм, розтинаючи пов'язані снопи, вони повалили його на землю, били по пиці, а потім, розкленувши уста, кожна по черзі насикали в них» (I, 233). Як бачимо, не дуже-то принадні малюнки, немов розділ із старохристиянського памфлета «De mortibus persecutorum»[1].

Зверхником (куратором) наукового округу і університету був Бібіков, а його помічником Михайло Юзефович*, звісний в історії нашого письменства як один із доносників на Кирило-Мефодійове братство* і як автор славного на весь світ наказу з 16 мая 1876 р.*, яким заборонено само існування укр[аїнської] літератури в Росії. Послухаймо, що пише про нього Бобровський. «Яким способом з поручника саперів він зробився наперед інспектором наукового округу, а потім помічником куратора — се вже його секрет. Підлещувався та підлизувався Бібікову, приятелював, навіть посвоячився з Писарєвим, аж видряпався на посаду помічника. Та зробитися куратором йому таки не вдалось, хоч і бажав сього дуже. Коли я ще був учеником гімназії, в його питаннях при екзаменах та в його промовах нас дивувала його ігнорація та грубіянство, з яким він на наших очах зневажав наших нещасних учителів, а коли зробився помічником куратора, то й професорів. Та одного ще не можу забути, а се того, що він, сам українець, своїми доносами викликав у Києві т[ак] зв[ану] «справу українців Київського університету», якої жертвою впали Шевченко, Куліш, Костомаров і Павлов»[2]*.

---

[1] Як умирали гнані за віру *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Бобровський помиляється: прогнання Павлова з Київського університету не мало нічого спільного зі справою Кирило-Мефодійового братства.

«Коли настав новий цар, то й Юзефович пішов у кут, оселився постійно в Києві і вдавав із себе ліберала. В ту пору тулився до польського товариства. В пору селянської реформи кидався та викривав на своїх земляків-українців, що по-мачошиному хотіли наділити своїх селян. Говорив, що соромиться належати до «Малоросії», а нас (поляків) вихваляв та величав і остаточно втерся до нашого товариства, в чім допомагав йому Михайло Грабовський, що був із ним у приятельских зносинах і формально накидував його своїм знайомим. Толкував п. Михайло сю свою слабість до Юзефовича тим, що «се цікава птичка, про все можна з ним говорити, ні перед яким питанням, panie, не жахнеться: Oh, il a le courage de la bétise!» (він має відвагу глупоти). Тим часом не так воно вже було тоді. Повертаючися кільканадцять літ у професорських кругах і читаючи немало, він значно підучився, а вродженої здібності й здорового осуду не хибувало йому зовсім. Говорив добре і з запалом, сучасні питання цікавили його дуже і зовсім не були йому чужі, можна було з приємністю розмовляти та дискутувати з ним. По р. 1863 напала на нього шалена ненависть до поляків, яких знав ліпше, ніж інші росіяни. Перестав нам кланятися і зачав по-давньому робити загальні доноси на польську суспільність — із уподобання, певно, та й у надії, що одержить офіціальну посаду обрусителя. Коли сього не осягнув, кинувся до публіцистики в «Киевлянине»* та «Московских ведомостях»*, писав про нас і проти нас, догадуючися і часто фальшуючи факти. Тепер, хоч уже постарів, живе в Києві як голова партії, що стоїть на сторожі як «польської», так і «української інтриги», і все в хвилях, які вважає «критичними», практикує тихі або голосні доноси не лише проти поляків, але й проти своїх земляків-українців. Та не відразу Михайло Володимирович станув на висоті «національного мужа»! Перед тим він прокладав собі дорогу заходами, властивими найзвичайнішим урядничкам. Отже, коли ще не був ані лібералом, ані «мужем провидіння», а тільки гімназіальним інспектором, яко посвоячений з Писарєвим (його брат був жонатий з рідною сестрою пані Писарєвої), посідав таке велике довір'я у Писарєва, що той, укриваючи плоди своїх здирств, купив на його ім'я маєтність (мабуть, Баришпіль за Дніпром). Титулярний дідич почав так енергічно поводитись у маєтку, як коли б був дійсним паном і лишався глухим на всі упімнення дійсного. Сей витягнув справу перед суд Бібікова,

і той признав маетність Юзефовичеві, а для Писарєва визначив сплату. Та дуже треба сумніватися, чи дістав яку сплату Писарєв, бо Юзефович усе мав репутацію задовженого і неакуратного» (I, 233—235).

Як під таким верховодством виглядало найвище огнище освіти, Київський університет? Виймаємо його характеристику із споминів Бобровського. Хоч закрашена індивідуально, вона може служити деяким доповненням до тої офіціальної історії сього університету, яку в 50-ті роковини його існування видав проф. Володимирський-Буданов*. «Заснований у р. 1834, замкнений у р. 1838, знов отворений 1840, мав сей університет три виділи: медицини, права і філософії, сей останній мав два відділи: філософічний і математичний, а сей остатній знов розпадався на дві групи: математики і наук природничих. Число студентів було не вище як 300, бо в ту пору лише шляхта і сини купців першої гільдії могли вступати до університету. Люди з «податного сословія» мусили мати увільнення від своїх громад і спеціальний дозвіл на ходження до університету. Кафедри Київського університету були зразу обсаджені професорами бувшого Віленського університету та Кременецького ліцею, але по замкненню університету 1838 р. розміщено їх по інших російських університетах, а відкриваючи університет 1840 р., покликано до нього нові сили. Таким робом ані університет, ані члени «совіту» (сенату) не могли мати ніякої корпораційної традиції, скликані з різних сторін держави на грунт, чужий для них. Тим новим науковим силам, може, й не хибувало науки і, певно, не один із тих професорів, буваючи й на заграничних університетах, знав і найновіші висліди та найновіші методи. Але кинені на провінції самопас, без ніякої злуки, якої ані з собою не принесли, ані на місці не могли знайти, при скупій пенсії та, не маючи виглядів на дальший аванс, жили окремо один від одного і від суспільності, в повній науковій і навіть моральній апатії. Науку мали, але бракувало їм усім «святого огню» — любові до науки і любові до нас, університетської молодежі, без чого ніяка наукова інституція не може дійти до розцвіту. Для науки не зробили нічого, впливу на молодіж зовсім не мали, ба навіть цуралися його, боячись скомпрометуватися. Не чути було зовсім, щоб котрий із професорів працював або писав що в своїй спеціальності; для многих виклади були панщиною, яку доконче треба було відбути та яку годилося скоротити,

опізнюючи прихід, а прискорюючи вихід. Сумлінних, таких, що бажали навчити і приготовлювалися для викладів, було ледве кілька. Між такими найпочесніше ім'я мав проф. хімії Фонберг, колись професор у Вільні» (I, 273—274).

Із характеристик тодішніх професорів, які подає Бобровський, виймаємо лиш деякі, цікавіші чи то як причинки до малюнка часу, чи спеціально для історії українського національного відродження.

Професори Новицький (викладав логіку і філософію), Ставровський (викладав новочасну історію і статистику), Федотов (римське право) і Дяченко (декан філософічного відділу, викладав вищу математику) — «се були людці безхарактерні, продажні, що спекулювали на багатих паничів, яких приймали на квартири, запевнюючи їм неробство і безкарність за всякі вибрики. Се була немов взаємна спілка для вводження до університету і патентування ученими ступенями заможнішої молодежі, про яку знали або догадувалися, що може кватирувати у одного з них і платити по кількасот рублів (400—800) за хату, харчі і право не робити нічого. Були се часи зглядної невинності професорського стану в Києві, бо ж ті шукали побічного доходу все-таки в межах своєї педагогічної спеціальності, хоча між педагогом і професором унів[ерситету] нема нічого спільного. Досить, що шукали джерел доходу нібито у власнім фаху і вдоволялися чим-будь. Сьогодні їм і тисячів мало, а всюди їх повно, де можна брати добру плату, не багато дбаючи про працю. Сидять у банках і в міській «думі» і, певно, не з любові до загального добра, а їх руки зовсім не менше хапчиві від рук урядників, колись ославлених, а сьогодні далеко більше здержаних, ані від рук міщухів, віковічних паразитів міських зарядів» (I, 274—276). Про Максимовича Бобровський згадує лише коротко. «Молодіж натовпом ходила на виклади проф. російської літератури Максимовича, що мав викладати її буцімто в порівнянні з іншими слов'янськими, але не міг дати собі з тим ради, бо був самоук і збирач шпаргалів та викладав без ніякої методи (був доктором honoris causa)»[1] (I, 247). Детальніше говорить про Іванишева. Сей викладав право поліційне, торговельне та міжнародне. «Іванишев був, без сумніву, дуже здібний і учений, свої предмети викладав добре, але

[1] Заради честі *(лат.)*.— *Ред.*

Титульна сторінка праці «Йосиф Шумлянський, львівський єпископ, 1668—1708 рр. і заведення унії в Галичині»

Сімон Болївар.

ДЛЯ РУСЬКИХ СЕЛЯН

оповів

Іван Франко.

Ціна 10. сотиків.

Львів
НАКЛАДОМ „НОВОГО ГРОМАДСЬКОГО ГОЛОСУ"

З друкарні Народової (Манецких) — Львів, Коперника 9.
1904.

Титульна сторінка праці «Сімон Болівар»

скептичний і саркастичний, не тільки студентів не заохочував до праці, але насмішками відпихав від неї. Тямлю, що один із знайомих мені студентів пішов був до Іванишева, просячи у нього вказівок до написання дисертації на медаль, власне визначеної на тему з міжнародного права. «Пощо вам медалі? Пощо вам писати про міжнародне право, коли се не жадне право, а фікція?» — відповів професор і, насміявшися та не порадивши нічого, відправив його ні з чим та знеохотив до праці, яка, хоч, може, й не була би варта медалі, все-таки була би піднесла знання й ум студента. Значить, не було ані іскорки святого огню. Вроджений у Києві, тут же й прожив увесь вік. Ставши членом комісії для видавання старих актів провінції, займався Іванишев пильно сим виданням, але кермував ним дуже сторонньчо. Вибирав виключно акти, що в якнайгіршім світлі показували історію Польщі на Русі і малював її в тенденційнім освітленні. Яким способом той холодний і на все байдужий скептик міг розпалити в собі таку ненависть до поляків і до всього, що польське, сього не вмію пояснити; се лише певне, що в добі, про яку говорю, вона ще не проявлялася, аж геть пізніше» (I, 276—277). Щодо пізнішого становища Іванишева супроти поляків не беремося пояснювати сумнівів Бобровського, але щодо видань Київської археографічної комісії, а спеціально праці в ній Іванишева, скажемо, що ми й там ніякої ненависті до поляків ані сторонньчості не можемо добачити. Отже, коли що тут загадкове, так тільки легковірність, з якою Бобровський (певно, сам не пробувавши навіть сконтролювати діла) повторяє утерті серед поляків поговірки про те, що ся комісія фальшувала та сторонньчо освітлювала старі акти та стару історію Польщі на Україні.

Певна річ, що коли з боку професорів було таке навчання, то й з боку студентів мусили бути відповідні до нього студії. «Який дух був у вчителів,— пише Бобровський,— такий і у навчаних. Кнайпували, гуляли, дармували, з малими хіба виємками, на всіх відділах. На відділі природничих наук була, головно, молодіж маюча, обивательські сини, бо то був відділ, нібито найближче зв'язаний будущим хліборобським заняттям. Менше заможна шляхетська молодіж, сини урядників, а часом і амбітніші поповичі йшли на права; круглі бідаки вибирали медицину, філологію та математику, одні, маючи на оці практику, другі — вчительські посади. Уряд удержував 180 пансіонерів, зва-

них «казеннокоштними», головно медиків, філологів і математиків, та були й правники. Вони жили в університеті на 4-ім поверсі, а по скінченню мусили 5 літ відслугувати в відповідних фахах. Студенти-паничі удержували повози і верхові коні, балували і грали в карти завзято, пили шампанське у Добжияловського (модного цукерника з Дубна, що приїжджав на контракти) і у Бекерсівки? (гарної кавярки), де не раз здибалися й зі старшими і давали собі духу на прилюдних зібраннях у купецькім клубі і в закладі славної Рейзі бердичівської, а все голосно і бундючно, щоб звернути увагу малого містечка, яким був тоді Київ. Бідніші, яких не ставало на клуби та на шампанське, вдоволялися вечерею у Самохоцького на Подолі, а українці та поповичі — наливочкою, а то й простою сивухою, спроваджуваною на кварти до кватири, а коли їх розібрало, робили галабурди по ночах на вулицях або в підозрених домах, які не раз розганяли. Власть поліційна дуже обережно і несміло бралася до справ, де були замішані студенти; власть університетська, якої головою був «інспектор студентів» полковник Сичугов, була досить слаба та вибачлива. В справах пильності та моральності студентів полковник не був острий; ще більше дбав про відповідне ношення волосся, вусів та бороди, розп'яті мундири або неправильний крій одежі; та не знав пробачення в разі якогось студентського зібрання, що не мало метою гулянки. Вся чуйність його і підвласних йому субінспекторів та педелів була звернена на те, щоб не допустити до скуплення молодежі коло якоїсь поважнішої думки і праці. Щодня їздив полковник-інспектор з рапортом до генерал-губернатора і мав у нього велике довір'я. Та й поблажливість самого Бібікова в скандальних справах була аж надто відома. Під його безпосередньою опікою і в його домі жив його сестрінок Сип'ягін, студент, що завсігди був верховодом у всіх головніших авантюрах. Поліція мусила повідомляти вуйка про се, але, розуміється, все вменшувала вину сестрінка й його товаришів. Вуйко лаяв з уряду і з обов'язку опікуна, але потім сміявся сердечно. Раз кільканадцять паничів у товаристві Сип'ягіна вибралося до Броварів, першої станції за Дніпром, на якусь гулянку, а вертаючи п'яненькі, були на мості зупинені службовим поліцейським, щоб вилегітимувалися, хто вони такі. Хоча поліцейський зробив се з обов'язку, п'яні студенти серед ночі вкинули його в ріку. На щастя, бідолаха вирятувався, а винуваті дістали по

дев'ять годин карцеру. Коли б у кого з них було знайдено найневинніший віршик Міцкевича або навіть нецензурний вірш Пушкіна, то певно не викрутився б від казематів або Кавказу» (I, 280—283).

«Крім гулянок, язвою тодішньої університетської молодежі було картярство. Правда, до сього допомагала також молодіж позауніверситетська, що прибувала на контракти, а навіть часом і старші аматори. Картові вечори у Зигмунта Котюжинського та у Скорупського тривали часом по кілька діб, себто від суботи до вівторка, а гра заходила на тисячі» (I, 283). «Крім аматорів гри, що шукали вражень, було, на жаль, між студентами також декілька шулерів, звісних, а проте толерованих. З поляків були тільки два такі, що удержувалися з карт, Росоловський і Окулич. Правда, граючи з товаришами вони не циганили, але оперували по приватних домах, у купців, урядників та в купецькім клубі, а раз, дібравши собі ще одного товариша, обіграли в купецькім клубі самого поліцмейстра Голяткіна, з чого сміялося ціле місто, та що, проте, не закриває факту, що такі могли бути толеровані серед студентів» (I, 825). Правда, з інших сторінок споминів Бобровського видно, що сею хоробою картярства хорувала тоді мало не вся шляхетсько-польська та уряднича московська суспільність на Україні: се було навіть неминуче при повнім загальмуванні всякого не то вже політичного, але й загалом духового руху, серед атмосфери панщини внизу, абсолютизму вгорі і шаленої продажності та безхарактерності доокола. Та проте не можу відмовити собі приємності зацитувати один дуже розумний його уступ, більше моралізаційного, ніж історичного змісту про картярство. Оповівши, як сам він раз, бувши студентом, попався в руки двох шулерів і вже програв був досить значну суму, та в пору був вирятований одним товаришем, що розпізнав фальшиву гру його партнерів, Бобровський додає, що відтоді зовсім перестав грати, «не стільки не бажаючи ризикувати грошей, скільки для уникнення страти часу та знайомостей, не раз не пожаданих. Не граючи, позбуваюся з дому людей нудних, не здібних ні до чого іншого, крім гри, маю дома лад і порядок, слуги впору висплятьсяся і на пору випічнуть, не марную власних грошей і не присвоюю собі чужих. А що мене ніколи не інтересували кількість, лиш якість зносин і людей, то коли у мене нудяться без карт, нехай не вертають, не маю нічого проти того,— а коли зуміють забави-

тися без карт, тим ліпше. В так званій малій грі жаль мені дуже не грошей, а змарнованого часу. Я готов радше вибачити молодіж, що потребує вражень, газардову гру, ніж те, ніби невинне клапання картами по цілих вечорах, а часом і днях. Газардовий грач може отямитись і вилічитись, але клапач — се кандидат на непоправного і в додатку безмисного неробу. Не вірю в безінтересовність грачів. Кождий грач бажає виграти, коли не для грошей, то для вдоволення своєї амбіції. Гра, оперта на визискуванні положення противника, псує характер, робить його безоглядним і марнотратним, бо виграні гроші майже не числяться, а програна — іритує, доторкаючи або кишені, або амбіції. Не досить того, картярство веде не раз до товариства, зовсім невідповідного, бо ж карти рівняють людей інтелігентних з дурнями, а чесних і правих — з підозреними. Зі всіх людських пристрастей картярство, мабуть, чи не найбільше небезпечне, індивідуально й суспільно» (I, 286—287).

VI

Все се, що подано досі, то тільки маленька частина змісту першого тому споминів Бобровського, так сказати, історична нитка, на яку до ладу чи не до ладу насиляно родинні історії та характеристики найрізніших людей. Не можу розстатися з сим томом, щоб не подати бодай кількох проб таких характеристик, вибираючи такі, що можуть мати значення для розуміння часу (миколаївської доби) і відносин, що панували серед того окремого світу, яким була тодішня польська шляхта на Україні. Був се окремий світ, щільно замкнений сам у собі, відгороджений від інших робочих верств (по-тодішньому «податних сословій») грубою верствою пересуду та легковаження, так грубою, що, прим., і сам Бобровський на протязі двох томів своїх споминів, де подано характеристики многих соток людей, в значній, коли не переважній часті людей нікчемних, безхарактерних та негідних спомину, не згадує ані разу хоч би про одного якого селянина, не дає сильветки хоч би одного слуги, лакея, гуменного, побережника або загалом підданого, в усякім разі, нікого з тих людей, із якими стикався день у день, які дбали про його вигоду, працювали на його удержання. В його споминах ті люди попросту не існують, бо вони «не належали до товариства». Що ж таке було се «товариство»?

«Товариство,— оповідає Бобровський,— відповідно до тодішніх понять, які мали ще перестояти кількадесять літ, складалося виключно з «обивательського» елемента*», а ся назва прислугувала виключно сільським дідичам. З них осідали в місті лише ті, що справували виборні уряди, бо осідати в місті «для едукації дітей» (якою, говорячи мимоходом, найчастіше не вміється покермувати) тоді не було ще в моді так, як тепер. Виборні вищі урядники: маршалки губерніальні та повітові, президенти судів головного і совісного[1] та куратор гімназії бували люди старші віком, фамілійні та заможні. Депутатами судів головного, кримінального і совісного вибирано, звичайно, людей молодших, здібніших, найчастіше нежонатих, відкриваючи їм дорогу до дальших «обивательських почестей». Таких бувало по двох у кождім із названих судів, а судові депутати числилися до вищих виборних урядників і мали поважане становище. Дальше йшла купа різнорідних депутатів: до приказу (загальний уряд опікунський), до дорогової комісії, до провіантової комісії і до шляхетської комісії: в перших трьох по однім із губернії, в остатній по однім із кожного повіту. При виборі на ті уряди, позбавлені дійсного значення, вважали вже не на здібність та заможність, але на охоту. Титул депутата прислугував кождому однаково, і хто би там пізніше допитувався, куди він депутував? Виборних урядників, що мусили раз у раз перебувати в місті, було кількандцять. Надто жило в місті (мова тут про Житомир, та так було й по інших губ[ерніальних] містах) кількандцять молодих обивательчуків, записаних у службі різних юрисдикцій — для ранги, бо хто не мав ранги, хоч би XIV класу, не міг бути ані виборцем, ані вибраним. Ті паничі, належачи до обивательського стану і до товариства, могли дармувати, коли на се позволяли засоби. До товариства належали також значніші адвокати, звісні з розуму й характеру, бо з них, коли доробилися незалежності — все в формі земської посілості — вибирано суддів, депутатів та президентів. Юриспруденція в Польщі завсігди тішилася поважанням. Але ті пани, більш освічені та поважніші від пересічної маси дідичів, а поперед усього люди праці, не дуже горнулися до дармоїдського обивательського товариства». (Ми зараз побачимо, якої там вони не раз зазна-

[1] Суд для шляхетських родинних справ, м[а]б[уть], те, що в давній Польщі forum nobilium [суд шляхти *(лат.)*.— *Ред.*].

вали шани.) «Зате вчителі, лікарі, аптекарі, артисти, коронні урядники і купці полишалися зовсім поза межами товариства: ані воно їх зовсім не пошукувало, ані вони його, вважаючи таке відокремлення цілком натуральним і не почуваючи потреби взаємного зближення» (I, 120—121).

«Загалом у ту пору панувала не то пошана, але якийсь фетишизм суспільних позицій у поглядах тодішньої шляхти. Поперед усього фетишизм роду — без огляду на заслуги, а більше з оглядом на титули й багатство. Було тоді багато «копертових графів», бо поперед усього в Австрії дуже легко признавано титул графів сенаторським родинам, а по-друге, й цар Олександр I не жалував «коперт», мабуть, знаючи або почуваючи, що на ту вудочку з десятьох можна зловити дев'ять. А що Волинь справді була осідком многих давніх, заслужених князівських родин, то відтам і пішли головно ті «копертові графства». За ними потяглися подільські полупанки, переважно зроджені з офіціалістів Любомирських та з воларів. На Україну ся претензія до титулів зайшла найпізніше, бо там шляхта, свіжо повставши з офіціалістів Потоцьких, тільки що дороблялася гроша і до титулів не мала претензії. Аж сини і внуки за моїх часів почали тягти в той бік. Та цар Микола зовсім не був щедрий в надаванні титулів, і за його панування брано цирографи від копертових графів, що не будуть уживати сього титулу. Але се небагато помагало, бо як же тут спротивитись, коли насамперед лакеї, а потім і «ласкаві сусіди» привикли давати титул!» (I, 48). Бобровський наводить кілька прикладів таких графів і графинь «з ласки лакеїв» і ніколи не залишає нагоди, щоб злобно посміятися над ними. «Отже, ті титуловані пани творили окрему котерію, ніби вищу від звичайної шляхти, високо цінячи себе й цінені від інших. Серед нетитулованої шляхти домагався пошани наперед уряд, звичайно справований мізерно, а потім маєток, здобутий не власною працею, а з ярма панщини, а часто з тяжкого гніту. Особиста, так звана «wyzwolona»[1] праця цінилася дешево, ба навіть була в погорді. Такий учитель, лікар, невиборний урядник або артист, хоч і бували в товаристві наскільки були там потрібні, але до товариства не числилися, як люди, що безпосередньо брали ремунерацію з рук своїх добродіїв-«обивателів». З людей праці лише державні допускалися як рівні «до обиватель-

[1] Вільна *(польськ.).— Ред.*

ського товариства», раз тому, що мали діло з панщиною і «хлопством», що вже надавало їм деяку міру панства, а по-друге, кождий державець міг купити село і сам зробитися обивателем» (I, 49).

Як багатші шляхтичі зітхали до графського титулу хоч би «з ласки лакеїв», так само зітхали й до почестей, що йшли з урядів. «На чолі повітових урядів стояв маршалок, що мав першенство власті й репрезентації обивательської. От і тиснулася до того уряду вся заможніша шляхта, не через дбайливість про добро загалу, але для почесті. Скоро шляхтич дохрапався кількох сіл, будував дім із шістьма бодай колюмнами в ганку, з просторими салонами, мало дбаючи про інші вигоди (виробилася така окрема архітектура, якій я надав назву «маршалківської»), заводив у себе доброго кухаря, а хоч не раз лічикрупа та душигріш — прикмети всякого доробкевича,— тепер удавав дуже щедрого, силкуючись приєднати собі обивательські серця. Хіба був уже зовсім підозреної чесноти чоловік, щоб йому се не вдалося, скоро раз стояв на грунті доброї кухні та добре знаної сердечності. З уряду маршалок мусив гостити та цілувати повітову шляхту без вибору, інакше його окричать скнарим та непопулярним, а тоді й вибір його бував сумнівний. Крім кухаря та поцілуїв, третім конче потрібним причандалом був «добрий секретар». «Коби лише мав доброго секретаря»,— чув я не раз при виборі не одного зера. І справді, найчастіше секретар урядував, а маршалок репрезентував» (I, 49—50).

«На судові уряди вибирано звичайно людей, особисто здібніших. Від сих уже не домагалися ані кухаря, ані поцілуїв, і вважано їм се доброю прикметою, коли залагоджували справи без секретаря. Зате мусили вони терпеливо вислухувати об'яснень чи то в суді, чи й дома, мусили не раз не держатися формальностей, які шляхтичеві, що приїхав до містечка за інтересами і квапився з поворотом, видавались обтяжними, бо як же ж було не відрізнити хоч тим способом «обивателя» від простої «черні». Виборних урядників-формалістів не люблено. Хоч би такий і визначався розумом та правотою, то його толерували, навіть шанували, але популярності він не мав. Та зате не бувало й того, щоб виборний урядник тягнув із уряду зиски або навіть брав хабарі. Впливам, просьбам підлягали не раз, але руки були чисті. Маршалок іще докладав із власної кишені не то що на угощування, але й на канцелярію, на подорожі та на

різні жертви, на які з уряду бував наражений. Загалом, серця були чесні, голови слабі, трудолюбність мала, а напущеність і страх — величезні серед виборних достойників — розуміється, з рідкими виємками. Кандидатів на уряди не хибувало, бо кождий заможніший бажав ясніти на становищі чільнім у своїй околиці. Та й дами дуже живо цікавилися сею погонею за маршалківством, бо не одній заможній шляхтянці, жінці зовсім неамбітного мужа, хотілося зайняти «місце на канапі». Бо такий був звичай, що дамі, найстаршій позицією мужа, прислугувало почесне місце на канапі, а такою, розуміється, була пані маршалкова. Уступала хіба графині, та й то, коли ся не була також маршалковою, а та була гордої вдачі, то держалася свого місця, а щонайбільше сідали на канапі обі. Отся прерогатива «канапи» прислугувала не лише маршалковій, жінці теперішнього маршалка, але й усім маршалковим від сотворення світу, бо маршалок уряд складав, але титул йому лишався usque ad finem[1]. Маршалок уступав президентові головного суду, значить, і маршалкова — президентовій, але се траплялося рідко, бо президентів бувало що 6 літ по одному на губернію, так що в звичайнім житті першими все бували обоє маршалки» (I, 50—51).

Щодо характеристик поєдинчих осіб із того товариства, які подає Бобровський, можемо розрізнити дві групи. Сам, належачи до середньозаможної, нетитулованої шляхти, він з більшою симпатією хилиться до людей із тої верстви і, хоч не прикриває їх хиб, темноти та неробства, все-таки віднаходить тут більше добрих прикмет, чесності, доброго серця. Зовсім інакше випадає його осуд про людей із сфери магнатів. Певна річ, і тут він не закриває добрих учинків і добрих сторін поодиноких людей, але, проте, далеко частіше його характеристика починається й кінчиться такими словами, як «nicpoń», «kobieciarz», «niedobry człowiek»[2] і т. і. Із тих магнатських родин, із яких членами доводилось не раз зустрічатися Бобровському, особливо численні були його стрічі з Потоцькими*, Радзівіллами* та Ржевуськими*. Ось деякі виривки з характеристик поодиноких членів тих родин.

«Графи Потоцькі: Станіслав і Володимир, сини Володимира, а також Константин і Вінчислав, сини Ярослава,

---

[1] До самого кінця *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Нероба, бабник, погана людина *(польськ.)*.— *Ред.*

науки відбували в Швейцарії, разом з Бонапартами, синами королеви Гортензії і ославленим Пльон-Пльоном. Їх вихованням завідував славний пізніше генерал Діфор, а надто Потоцькі мали при собі завсіди поляка. Чого там училися ті пани, не знаю, але се знаю, що чотири Потоцькі, яких я знав усіх, говорили, правда, дуже добре по-французьки, але писали неорфографічно. Говорили, що гр. Вінчислав дуже добре знав математику, може, воно й так, але по-польськи ні один із них не вмів правильно ані говорити, ані писати. Тільки гр. Станіслав через читання та розмови набрав деякої вправи і деякої знайомості польщини і потім ніколи не говорив інакше, як лише по-польськи, навіть коли було хто заговорить до нього по-французьки. Ті всі чотири Потоцькі мали оддідичений нахил до чарки, ба навіть завдяки своєму українському походженню, до горілки. Константин запивався в компанії і вмер молодим; Володимир і Вінчислав solo і з перестанками, але все вертали; Станіслав пив багато, ніщо як лише дуже міцний вишняк, а часом понч, але не впивався, бо був дуже сильної голови» (I, 212—213).

Мати гр. Станіслава, Текля з Сангушків Потоцька Володимирова, яку Бобровський малює загалом досить симпатично, вчасно повдовівши і живучи в Парижі, вийшла заміж за свого камердинера француза Томá, з яким жила 40 літ, хоч і не признаючи його повноправним мужем. «Хоч для своїх селян була загалом людяна, та проте селян Підвисочанського ключа, яких іще Щасний Потоцький увільнив був від панщини в відплату за те, що не належали до уманської різні, вона довгим і коштовним процесом назад завернула до панщини, а коли пошкодовані ставили діяльний опір, покликала військо для їх приборкання». «Я певний,— додає Бобровський,— що сумління не робило їй ніякого закиду, бо з молоком виссала те переконання, що хлоп на те родиться, щоб робити панщину» (I, 204, 205, 211). Дуже інтересну і загалом також симпатичну характеристику подає Бобровський про її сина, згаданого вже Станіслава Потоцького, дивака, що про матір не говорив інакше, як «pani hrabina»[1], загалом виглядав залякано, не мішався до ніяких діл, нікому не подавав руки, грошей не брав до рук і 14 останніх літ свого життя не виходив зі свого покою. «Говорили собі потиху, що причиною тої абе-

[1] Пані графиня *(польськ.).— Ред.*

рації, а особливо антипатії до жінок (викидав за двері свого покою навіть рідну матір і не поїхав на її похорон!), був випадок, який трапився йому ще в Парижі: буцімто якийсь неделікатний англічанин, заставши його в покої своєї жінки, викинув його крізь вікно». Інші говорили, що се наслідки онанізму, та Бобровський перечить сьому (I, 212—217).

Брат його, гр. Володимир Потоцький, хоч загалом чоловік доброго серця, ласкавий для селян, не був популярний серед шляхти; Бобровський характеризує його як чоловіка, у якого була «велика доброта, але без розбору і застанови» (220); «освіти майже ніякої, бо, крім дрантивих французьких романів, не читав нічого, без здорового осуду про людей і події, навіть найзвичайніші, а характеру не мав зовсім»; коротко мовлячи, «був се чоловік, безперечно, благородного серця, але без голови, без характеру, дірявий мішок» (I, 222).

Ще одного Потоцького, Мечислава з Тульчина, сильветку подає Бобровський. Жонатий уперве з Дельфіною Комарівною, звісною коханкою Зигмунта Красінського*, розвівся з нею, бо два рази родила йому монстри, хоч обоє родичі були незвичайно вродливі. В р. 1844 оженився з Емілією Свейковською, дочкою Каетана Свейковського, бувшого полковника війська польського, якого Бобровський називає «ostatnim pieczeniarzem wielkego tonu na Ukrainie»[1].

Сей шлюб був дуже голосний у Києві, йому зразу не хотіли вірити. «Звісна гордість, скнарість, захланність та дволичність (przewrotność) графа якось не позволяли сьому вірити, тим більше що тон дому, репутація родичів і саме поводження панни не виключали можності обминення сакраменту (тобто, що можна було б і так купити панну), жертвуючи досить грубу суму, а на се граф міг собі позволити, бо в заграничних банках мав мільйони готівки, а в краю — величезні маєтки, і був звісний як ласун на жіноцтво. Та, мабуть, обчислився, що шлюб дешевше доведе до цілі. Родичі одержали обіцянку досмертної пенсії з умовою, щоб не показувалися у дочки, а панні обіцяно 2 мільйони, коли буде мати сина. Всі наразі були вдоволені та ненадовго. Граф мав усталену репутацію злого сина, зло-

[1] Останнім дармоїдом хорошого тону на Україні *(польськ.)*.— *Ред.*

го брата і свояка, злого мужа, злого обивателя, злого поляка і недоброго чоловіка, а панна вийшла також із такого дому, як батьківський, та й сама не була взірцем чесноти. Протягом року вмер її батько, натомість їй уродився сподіваний потомок, та вона, посварившися з мужем нібито з приводу його виховування, ніччю втекла від мужа і подалась під опіку Бібікова. За його посередництвом зажадала від мужа аліментації і одержала її дорогою адміністраційною. Тим часом гр. Мечислав особисто наразився цареві Миколі, звівши і викравши в часі маневрів баронову генералову Меллер-Закамельську, на яку, мабуть, сам цар гострив собі зуби. Микола розсердився, закохану пару зловили, баронову вернули її мужеві, а гр. Мечислава вислано до Воронежа. Відтам він силкувався втекти, раз підкупивши (обіцянкою!) місцевого поліцмейстра, а потім видавши себе мерцем; уже мали перевезти трупа в домовині до Тульчина, але місцевий архієрей викрив підступ. Тоді гр. Мечислав прийняв православ'я, та й се йому ні на що не здалося, бо з висилки увільнив його аж цар Олександр II*. Тоді граф виїхав до Парижа, куди вивіз із собою й природного сина Гришу, якого мав у Воронежі з якоюсь селянкою. По р. 1863 продав свої добра за півтора мільйона руб., до кінця життя силкувався побільшити свої капітали всякими правдами й неправдами і лишив звиш 80 мільйонів фр[анків]. Його природний син Гриша був у Парижі забитий в часі комуни в саді заблуканою кулею, шлюбний син, уроджений з Свейковською, вихований у Петербурзі та в Парижі, відцурався зовсім свого краю й народності. Його мати, пані Емілія, разом зі своєю сестрою живши в Києві, була любовницею Бібікова, потім переїхали обі до Петербурга, де були центром золотої молодежі «і мали досить двозначну репутацію». По смерті Олександра II за якийсь необережний вислів пані Емілія була арештована і з переляку збожеволіла. Її сестра Октавія мала авантюру ще в Києві, давши себе викрасти молодому кн. Любомирському, потім була замужем за полковником Корбе, старим і багатим бабієм, пізніше ущасливила своєю рукою якогось Базилевича. «Takie panie na to tylko egzystują!»[1] — додає саркастично Бобровський (I, 251—254).

---

[1] Такі пані тільки для того й існують! *(польськ.)— Ред.*

Лиш про одного Потоцького видає Бобровський загалом корисний осуд, може, тому, що його не знав особисто,— графа Болеслава. «Лишаючи на боці його прив'язання до французчини, в якій був вихований, його честолюбність та замилування в двірських гонорах, за якими вганяв увесь вік, у приватнім житті се був чоловік чесний і правий, часто щедрий і почувався до того, що великий маєток і ім'я обов'язують до певних услуг для суспільності. Своїм коштом заснував гімназію в Немирові, де була досі тільки 4-класова школа, і 4-класову школу в Богополі, і своїм коштом удержував у обох школах багато вбогої молодежі і навіть немало з неї посилав на університети. Говорили, що він від уродження був impotens, та се не заважало йому бути жонатим з графинею Салтиковою, яка в посагу принесла йому вже одну нешлюбну донечку, і мати з нею ще одну дочку. Гр. Болеслав виховав старанно обі панночки і повіддавав заміж (I, 253).

Друга магнатська фамілія, якої члени спортретовані у Бобровського,— се Радзівілли. Маємо тут поперед усього сильветку кн. Миколая Радзівілла, який «miał ustaloną reputacyę nieponia pod wszystkimi względami»[1]. Бувши за границею, зарвав швейцарських банкірів Дженніх на мільйон р[ублів], продавши їм свою часть неподільного Бердичева, на чім ті бідаки і ще кілька швейцарських родин збанкротували. «Поки жив, шахрував і позичав і з того тільки й удержувався, займаючися більше метресами, ніж дітьми». В кінці продав себе самого, оженившися з вдовою по докторі Войцеховськім, що була прачкою, заким зістала докторовою, та в спадку по докторі дістала мільйоновий маєток. Діставши за шлюб і за назву 25 000 руб. і що не можна було видушити від неї і прогайнувавши се, князь Микола виїхав на Литву, де мав якусь «ленну» посілість і там «zacnego i godnego żywota dokonał»[2] (I, 223).

Не менше інтересні й жінки в тім роді. Ось сильветка княгині Анелі, жінки Олександра Радзівілла (з дому Моржковської). Незважаючи на «всім відомі еротичні вибрики», мала добре серце; була дочкою президента суду, що від заплутаних у процес бідаків викупував справи, вигравав їх потім і таким робом збагатився. Її мати, повдовівши, вийшла заміж за графа Дульського, який, не вдовольняючися під-

[1] Мав встановлену репутацію негідника з усіх точок зору *(польськ.).— Ред.*

[2] Прожив чесне і благородне життя *(польськ.).— Ред.*

старкуватою жінкою, збаламутив дорослу, але ще неповнолітню пасербицю, власне, отсю Анелю. Та ся швидко не хотіла вдоволятися графом, а ущасливила гарного хлопця Антося, фротера. Старий камердинер, підстерігши се, повідомив графа, сей велів Антося віддати в рекрути, але Анеля підплатила завідателя, сей відвіз Антося і віддав в рекрути, але зараз же, змовившися з офіцером, викрав його, дав йому на дорогу і пустив у світ. Довідавшися про те, мати покликала старшу сестру Анелі, Цецилію, що була замужем за князем Ол. Радзівіллом, щоб узяла до себе заблукану овечку. Княгиня вчинила се, та не минуло кілька неділь, а вже Анеля збаламутила свого шваграа і втекла з ним за границю. Ще перед одержанням розводу і перед шлюбом їм уродився син, та князь Олександр і при тій другій жінці не видержав довго, розвівся з нею і оженився з дочкою бердичівського купця Шафнагля. Княгиня по тім розводі не пробувала вдруге виходити заміж, «знаючи з досвіду, що основи її супружого життя дуже крухі. Вдоволялася тим, що їй насувала в дорогу доля і хвилеві події». І так, побачивши між слугами графа Тишкевича дуже вродливого козака, відразу предложила графові викупити його, заплатила і взяла. Козак зробився у неї камердинером, маршалком двора і управителем; княгиня навіть виробила йому шляхетство. Іншим разом їй сподобався молодий студент Пухальський — гарний блондин, свіженький елегантик, при тім убогий, казеннокоштний, що давав приватні лекції. Побачивши його у пані Ризничевої (про неї буде далі), зараз запропонувала йому у себе місце вчителя і гувернера. Пані Ризничева, хоч знала, до чого воно йдеться, гаряче заохочувала його, щоб не відкидав пропозиції. Пухальський пристав, може, зразу й не знаючи на що. Та швидко почав їздити на університет княгининою четвернею, але по двох роках умер на сухоти (I, 264—268).

Про її сестру Цецилію, якій Анеля відбила мужа, кн. Олександра Радзівілла, говорить Бобровський коротко, що була «znana z brzydoty, skąpstwa i procesowiczostwa»[1]. Полишила по собі багато доброчинних записів, але всі були зроблені так глупо, що пішли на вітер (I, 269).

Варто згадати історію ще одного Радзівілла, Михайла, що жив у Гришкінцях коло Бердичева. «Се був чоловік

[1] Відома потворністю, скупістю і любов'ю до позовів (*польськ.*).— *Ред.*

розумний, практичний, поважний і дуже господарний». Брався на всякі хитрощі, щоб видушити з селян якнайбільше праці. За його намовою шляхта не згодилася взяти сплату за пропінацію, яку проектував Бібіков. У приватнім житті був ощадний, навіть скупий, а швидко повдовівши, держався здалека від жіноцтва. Се й було причиною його згуби. Почали відвідувати його дві дочки брата Миколая. Князь приймав їх чемно; панни почали заговорювати йому про женячку, та боязливий у тім пункті, вже майже 70-літній князь відповів, що його не схотіла би жадна жінка. «Овва,— сказала одна княжна,— я сама пішла би за вас». Переляканий такою заявою, стрийко виїхав геть, щоб більше не приймати їх візит, та ось за два тижні впадає до нього ціла компанія свояків і роблять йому страшну сцену за знасилування братаниці, жадаючи, щоб узяв із нею шлюб. Князь перечить усьому і не пристає на шлюб. Та братаниця у супроводі «глупої і обридливої баби, генералової Корженьовської з Кодні, їде до Бібікова і оскаржує стрийка о знасилуванні. Скандал вийшов страшенний, але для панни безхосенний, бо бідний стрийко через кілька годин по виїзді тих «оборонців зведеної невинності» був розбитий паралічем і швидко вмер». Панна виїхала після сього на Литву, відки по кількох роках вернулася як вдова Храповицька, хоча того її мужа Храповицького ніхто не бачив не лише на Україні, а й на Литві. Потім коло неї заскакував гр. Ернест Ржевуський, з яким мала любовні зносини й нешлюбного сина; та проте зловила собі старого і маючого кавалера Оскерка з Краснополя, видурила від нього запис на 200 000 руб. і покинула його розбитого паралічем (I, 222—226).

Третя магнатська родина, якої члени спортретовані в споминах Бобровського,— се графи Ржевуські. В протиставленні до Потоцьких, переважно тупоумних, члени сеї родини визначаються немалою здібністю, інтелігенцією та дотепом, та зате також повною безхарактерністю (I, 201). Найголосніший між ними, гр. Генрік Ржевуський*, автор більше славних, ніж цінних «Pamiętników pana Soplicy» та повістей із шляхетського побуту XVIII в., був замолоду типом лібертина, що в приятельських розмовах з батьком Бобровського «wszystkich cynizmem swej bezbożności moralności gorszył»[1] (I, 132). Та з часом, не ставшися ані дій-

[1] Деморалізував всіх цинізмом своєї безбожної моральності *(польськ.).— Ред.*

сно релігійним, ані моральним, «із Рима вернув завзятим ультрамонтаном та консерватистом». Як свідоцтво його характеру подає Бобровський ось який факт. Був у Махнівці адвокат Моргулець, що провадив інтереси Ржевуського довгі літа і в неприсутності графа, ложачи на се власні кошти. Коли граф вернув із-за границі, адвокат предложив йому рахунки, і для їх покриття Ржевуський виставив йому два скрипти разом на 200 000 руб. По якімсь часі Моргулець хоче зреалізувати ту належність і, здибавши графа в Києві в книгарні, просить виплати. Граф пристає на все, говорить з адвокатом дуже чемно й бере від нього реверси, щоб завтра дати йому гроші. Другого дня Моргулець приходить до графа, та сей категорично заявляє йому, що вчора ніяких скриптів від нього не брав і навіть не тямить, чи коли давав йому ті скрипти. Моргулець покликається на свої рахунки, предложені графові, та граф преспокійно заявляє, що ті рахунки шахрайські. Тут Моргульцеві не стало терпцю і він заїхав пана графа по пиці; за се граф велів викинути його за браму. Зробився скандал. Шляхта зложила мировий суд для полагодження справи. Моргулець мав двох свідків, що виділи у нього графові скрипти; Ржевуський одного з них усунув як Моргульцевого свояка, а на другого наслав свою сестру, щоб своєю красою і намовою прихилила його, аби не ставився на суд або аби перед судом сказав, що скриптів не бачив. Се не помогло, він остоявся і сказав, що знав. Суд, не клеймуючи остаточно Ржевуського, признав, що граф «не мав рації» (I, 125—127).

Гарною «птичкою» мусив бути Северин Ржевуський, «шеф», якого Бобровський характеризує коротко: «був се великий гуляка і бабій, весь свій маєток і 800 000 жінчиного посагу змарнував, добра попродав і, забравшися на Литву, помер у біді» (I, 131). Інший Ржевуський, Ернест, був недобрий в повнім значенні сього слова. Оженившися для віна і зробивши, як йому здавалося, мезальянс, поводився з жінкою по-грубіянськи і дома в її присутності виробляв найбрудніші скандали. Розставшися з нею, жив далі так само, був маршалком Бердичівського пов., а відступивши брату свій маєток, здав йому на ласку своїх вірителів, яким той дав лише 40 % їх претензій. Потім вступив знов до війська, перший раз служив давніше і мав навіть медаль за хоробрість, виказану при штурмі Варшави 1831 р., розуміється, по московськім боці. Тепер вступив до коза-

ків. Коли вернув на відпустку і здибав свого давнішого товариша в маршалківстві, Улашина, сей, привітавшися з ним, з жалем сказав, що не надіявся, щоб Ржевуський зробився козаком. «Що ж в тім за диво,— відповів сей.— Я з маршалка козаком, а ти з козака маршалком»,— натяк на козацьке походження Улашинів (I, 200—201).

Та годі! Подавши важніші загальні уваги та характеристики, що можуть цікавити й українського історика, я не думаю і не бажаю вичерпувати всього змісту сього тому. Історик мусить раз у раз заглядати до нього і для тисячі різних справ знайде тут коли не факти, то бодай вказівки. Пересуваються на тих картках перед нами безчисленні постаті, схарактеризовані коротше або ширше, як згаданий уже «остатній печеняр» Свейковський (I, 248—250); як пані Ляхман, що за 200 000 руб. продала свого мужа Баденьовій, та сей муж по якімсь часі покинув другу жінку, забрав її брильянти і вернув до першої (I, 255—258); пані Ризничевої, сестри гр. Генріка Ржевуського, якої дочка, бувши замолоду «femme gelante»[1] високого товариства, на старість «zbierała wiadomości dla policyi rosyjskiej»[2] (I, 262—263); як її сестри, із яких одна зараз по шлюбі, заким доїхала до дому мужа, зав'язала роман з його братом, а друга, Ганська, при житті мужа міняючи коханків, зупинилася на славнім французькім повістярі Бальзаку* і недовго перед його смертю стала його жінкою (264). Із дрібнішої шляхти варто згадати бідолаху Медарда Шашкевича, що викрав панну «Proskurzankę», за се був засаджений на два місяці до київської фортеці, та випросившися одного вечора додому, щоб відвідати бідну молоду жіночку, застав у неї москаля Мартинова*, того самого, що вбив у поєдинку поета Лермонтова і в Києві при Лаврі нібито відбував церковну покуту (I, 261). Проситься під перо той Куманський, що насилував селянських дівчат і жінок так, що в кінці селяни вбили його, «wykręciwszy mu genitalia»[3], і то в його власній спальні, під боком жінки, яка за стіною чула галас, але, думаючи, що се «звичайна історія», не кликала помочі слуг (153). І багато дечого інтересного можна знайти в тих споминах. Приходиться лише пожалкувати, що видавець, загалом не дуже старанний, при веден-

[1] Галантною жінкою *(франц.)*.— *Ред.*
[2] Збирала відомості для російської поліції *(польськ.)*. — *Ред.*
[3] Вирвавши у нього genitalia *(польськ.)*.— *Ред.*

ні коректи, не додав бодай покажчика імен власних, без чого читач формально губиться в непрохідних хащах. Кінчу свої уваги ще одною випискою — загальною увагою про вдачу поляків, а радше про вдачу польської шляхти.

«Я готов вірити,— пише Бобровський,— що належимо до найздібніших, найщедріше природою обдарованих народів у Європі, та зате найскупіше обдарованих силою волі й характеру. Через те ми змарнувалися як організм політичний і марнуємось як організм суспільний» (I, 285). У другім томі автор подає нові і дуже інтересні приміри добрих і лихих прикмет того польського національного характеру. Та про се іншим разом.

ПРИКАРПАТСЬКА РУСЬ В XIX в. В БІОГРАФІЯХ І ПОРТРЕТАХ ЇЇ ДІЯТЕЛЕЙ З УЗГЛЯДНЕННЯМ ЗАМІЧАТЕЛЬНИХ ЛЮДЕЙ, КОТРИХ 1772 р. ЗАСТАВ ПРИ ЖИЗНІ, НАПИСАВ НА ПІДСТАВІ АВТОБІОГРАФІЧНИХ ЗАПИСОК, АРХІВАЛЬНО-БІБЛІОТЕЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ІВАН Ом. ЛЕВИЦЬКИЙ.

Львів. Том 1, вип. I (стор. 1—56), 1898; вип. II (стор. 57—112), 1899; вип. III (стор. 113—168), 1901; вип. IV (стор. 169—224), 1901 р., вел. 8-ка

Автор «Галицько-руської бібліографії» Ів. Ом. Левицький узявся по її докінченні (на жаль, лише до 1890 р.) до другої, як показується тепер, далеко більшої й затяжнішої праці: до зложення біографічного лексикона всіх, але то всіх видніших людей, що сяк чи так визначилися на території австрійської Русі від 1772 р. і протягом усього XIX віку. Автор має в плані видати шість томів, кождий по 10 випусків такого об'єму, як дотеперішні, і вперти в те видання звиш 2 000 біографій, для яких має зібраний матеріал. Як бачимо, план справді бенедиктинський*. Та коли зважити, що на видання чотирьох випусків треба було рівно чотирьох літ, то навіть припустивши, що дальші випуски підуть удвоє швидше, вийде, що на докінчення сеї праці прийдеться ждати не менше як 30 літ. Вже з сього одного видно, що план автора переходить сили одного чоловіка і повинен бути змінений, коли автор гадає хоч в часті осягнути свою мету. А мету зачеркнув собі д. Левицький дуже широку — дати детальну історію нашого культурного руху в біографіях його видніших діячів, до яких він зачислює «епископів, членів капітул, професорів і видніших учителів, прихильних для нашої нар[одової] справи державних достойників, письменників і журналістів, славніших проповідників, людей політики, композиторів, малярів і інших артистів, послів сеймових і до держ[авної] ради, людей, що стояли або стоять на чолі наших нар[одних] інституцій, промисловців і рукоділь-

ників, не виключаючи й видніших з якого-будь погляду людей із-під курної стріхи» (див. «Слово от автора» на окладинці першого випуску). Нема сумніву, що якби такий план був виконаний, то книга Левицького була би невичерпною скарбівницею відомостей і матеріалом до студій у найрізніших напрямах. Я не сумніваюся також, що д. Левицький — чоловік, щонайбільше здібний виконати сей план; видані досі випуски «Прикарпатської Русі» дають на се найкращий доказ. Автор з муравлиною пильністю зібрав справді величезний матеріал, перегриз масу друкованих книжок, брошур, газет, не раз зовсім не апетитних не то для звичайного читача, але навіть для спеціаліста, ще частіше мало кому приступних. Та, не вдовольняючися тим, він повними пригорщами черпає з рукописних скарбів бібліотек (особливо, капітульних) та архівів, із парохіальних записок і метрик, збирає написи і навіть усні традиції — все, що може послужити для його цілі. Він користується автобіографічними записками, приватними кореспонденціями або рукописними споминами, захованими досі в приватних руках, і задля того деякі його біографії мають у многих разах вартість джерел першої руки. При помочі сього матеріалу він має змогу простувати немало хибних деталів і тверджень навіть у деяких офіціальних публікаціях, як ось у Фінкльовій історії Львівського університету*, в писаннях Петрушевича* і т. ін.

Тому видання д. Левицького від самого початку його появи збудило у нас немале зацікавлення, хоча, на жаль, се зацікавлення проявилося у нас не так, як би слід було. Замість причинитися до посунення наперед його праці, наскільки се було можливе (на жаль, сам д. Левицький тут утруднив позицію, прим., Наукового тов[ариства] ім. Шевченка, яке заявило було охоту допомогти йому до швидкішого видання праці), різні люди обмежилися на критиці. Одні критики, напр., докоряли планові видання, другі виконанню поодиноких біографій. Певна річ, і з одного, і з другого боку можна багато дечого закинути д. Левицькому. Поперед усього, закидали одні — план обіймає занадто багато людей і то далеко не самих видніших, але всіх, кому тільки забажалося надіслати д. Левицькому свою автобіографію. Судячи з дотеперішніх випусків, я не вважав би сього закиду оправданим. Навпаки, по моїй думці, дуже пожадане, щоб біографічний лексикон давав нам звістки про всіх людей, що чим-небудь визначилися в нашім житті, нехай

се буде й надрібніша заслуга. Тільки маючи відомості про якнайбільше число дрібних і зовсім дрібних діячів, ми зможемо сягнути оком у глибінь народного організму, в ті найдрібніші пружини й мотори народного відродження, зможемо відповідно оцінити праці й заходи видніших діячів або донесліть елементарних масових рухів. Власне, чим повніший з того погляду лексикон, тим більша його вартість.

Важніший, по-моєму, другий закид, що автор без потреби розширює об'єм свого видання, подаючи в нотах біографії діячів інших народностей або вроджених поза межами австрійської Русі, але таких, що сяк або так відіграли ролю на нашій території: були тут учителями, урядниками або лише друкували тут свої писання, знайомилися з тутешніми людьми і т. ін. Таким робом у дотеперішні випуски попали біографічні нариси чеського посла Вашатого, чернівецького професора Вольфа, польського музика Гуневича, українських письменників Кониського, Куліша, Костомарова, Потебні*, польських діячів кн. Р. Чарторийського, Яна Червінського, Малецького*, архієп[ископа] Фелінського, німецьких учених Цайсберга та Шуселькн*, хоча майже всіх їх біографії, а надто бібліографії тут зайві і автор міг спокійно відіслати свого читача за деталями про них до польських, німецьких та російських лексиконів або готових історій української літератури.

Щодо способу оброблення, то й тут я мав би охоту взяти в оборону д. Левицького супроти деяких, на перший погляд, оправданих закидів. Підношено, прим., що його біографії — то, властиво, не біографії, а купи сирого матеріалу, наваленого особливо в нотах, інколи і в тексті, без критики, без синтези, без проби якоїсь характеристики. А по моїй думці, власне, се добра прикмета праці д. Левицького, що він подає зібраний матеріал майже сирівцем. Д[обродій] Левицький — не майстер стилю ані характеристики, а де пробує пуститися на се поле, там майже все виходить невдача, і для того ліпше, коли й надалі буде давати нам сирий матеріал; на його основі легко буде пізнішим робітникам зробити щось суцільне та артистично заокруглене. Нехай тільки матеріал буде цінний, певний і багатий, усе інше можна дарувати. А з сього погляду, власне щодо певності і багатства зібраного матеріалу, належиться д. Левицькому повне признання.

Найбільша з усіх дотеперішніх, бо займає цілих 70 сторін великого формату, але слаба та некритична щодо виконання, випала біографія Олександра Барвінського*. Автор подав тут просторі реферати з парламентарних та делегаційних промов, різнорідних заяв та публікацій посла Барвінського, а характеризуючи чоловіка, що стоїть в силі віку і в середині різносторонньої діяльності, очевидно, не міг (хоч би й був хотів) дати заокругленого малюнка. Отся біографія стягнула на д. Левицького остру критику з боку москвофілів, які закинули йому мало що не симпатію з політичними поглядами д. Барвінського. І знов несправедливо, бо д. Левицький, хоч друкує своє видання етимологією, а пише мішаним галицько-церковним язиком, силкується в своїх біографіях стояти на об'єктивнім становищі, писати, не скажу справедливо, але імперсонально, цитуючи в дразливих справах голоси pro і contra і не розв'язуючи суперечних питань. Найцінніша в дотеперішніх випусках з погляду на багатство і докладність нагромаджених даних біографія Антона Ангелловича, першого галицько-руського митрополита. Дуже інтересна також з огляду на свіжий матеріал біографія (не докінчена ще) Володимира Барвінського*. Певна річ, до кождої з тих біографій уже тепер або в недалекій будущині можна би додати дещо нових дат, та велика дяка д. Левицькому, що перший зібрав те, що може служити тривкою основою для дальших пошукувань і праць.

Видання такі, як отсе, деінде виходять під редакцією спеціальних комісій (пригадаю монументальну «Allgemeine deutsche Biographie», видану такою комісією при баварській Академії наук у Монахові*). Чи не скористала би справа видання й отсього біографічного лексикона, надзвичайно важного для розвою студій над нашою недавньою минувшиною, якби д. Левицький увійшов у зв'язок із якою корпорацією, що дала б йому змогу опублікувати результати його заходів та пошуковань і швидше і в формі, більше відповідній для вимог наукової критики?

И. ЛУЧИЦКИЙ*. КРЕСТЬЯНЕ И КРЕСТЬЯНСКАЯ РЕФОРМА В ВОСТОЧНОЙ АВСТРИИ

(«Киевская старина», 1901, книжки за март и май)

Ми здержувалися з обговоренням сеї праці київського професора, дожидаючи її закінчення, та з не звісних нам причин вона увірвалась якось на самім вступі: як російська «История мысли» пок[ійного] Лаврова* так-таки й не дійшла «до чоловіка», так і праця проф. Лучицького про знесення панщини в українсько-руських землях Австрії (бо їх головно мав він на меті) урвалася, не довівши ті краї навіть до Австрії. Приходиться дуже пожалкувати, бо проф. Лучицький — один із спеціалістів селянських відносин у добі переходу з феодально-патримоніальних до ліберально-капіталістичних відносин, і нема сумніву, що до історії панщини й її знесення в східноавстрійських краях має відповідне підготовлення. Певно, для повного вичерпання предмета не можна обійтись без визискання урядових архівів, отже, щодо Галичини: у Львові не лише архіву намісництва, але також крайової табули та прокураторії скарбу, а у Відні старої Hofkanzlei і різних спеціальних міністерств. Ми знаємо, що проф. Лучицький зібрав деякий рукописний матеріал, а спеціально визискав т[ак] зв[ану] теку Українського*, що переховується в рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських* у Львові і якої часткове використування розпочав був пок[ійний] Остап Терлецький (Іван Заневич) у своїй праці, друкованій у «Житі і слові»*, а потім окремою книжкою*. Але сей матеріал, хоч і який цінний, се тільки крапелина в морі, та й то крапелина не зовсім чиста. Ми знаємо напевно, що пок[ійний] Український, віддаючи свої папери до бібліотеки Оссолінських, уперед пересортував їх, а дещо, що «не надавалося до публічного вжитку»,

заховав у себе. Многоцінний матеріал, що тикається остатніх літ панщини в Галичині, містить у архіві львівського намісництва т[ак] зв[ана] тека архікнязя Фердінанда; ті папери мав у руках, але не використав д-р. Бр. Лозинський, пишучи біографію Голуховського*. Та сяк чи так, ми не сумніваємось, що коли не повнотою матеріалу, то шириною погляду та критичністю в користуванні матеріалом і в освітлюванні фактів проф. Лучицький був би перевершив інших дотеперішніх робітників на тім полі.

Та частина праці, що опублікована досі,— се початок розвідки про панщину й її знесення на Буковині. Подавши короткий критичний огляд дотеперішніх праць про сю тему (розд. I), автор у розд. II дає досить докладно написаний образ життя селян під молдавським володінням, детально зупиняючися над розбором т[ак] зв[аного] хризова Гіки з р. 1766*, що був вихідною точкою для пізніших законних постанов у селянській справі за Австрії. Образ сей доповнює розд. III, у якому спеціально обговорено аграрні відносини селян і те непорозуміння щодо прав селян, яке внесли німці, не знайомі з відносинами краю. Надіємось, що проф. Лучицький на сих вступних розділах не зупиниться і поведе свою працю далі.

ЛУК'ЯН КОБИЛИЦЯ *

Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в., написав д-р Іван Франко

I

«Весна народів», як називають іноді 1848 рік*, була досить бурлива та неспокійна. В ній не лише сходило те, що посіяно в попередніх часах важкого гніту, але й сіяно з гарячковим поспіхом багато таких зерен, що мали посходити аж геть пізніше. В Австрії, що до марта 1848 р. дрімала, мов замерзлий ставок, під корою бюрократичного германізму, нараз розбурхалися хвилі національних і соціальних суперечностей; де досі чути було лише муркотання доносів, розпоряджень та патентів або острі поклики про «beschränkten Unterthanenverstand»[1], а що найбільше скромні запитання лібералів «Darf ich so frei sein, frei zu sein?»[2], тепер залунали гучні окрики: конституція, вільність друку, народна гвардія, історичні права народностей, а за ними пішли й інші: проч з панщиною, проч з єзуїтами, проч з привілеями верстов і національностей, автономія, федералізм і соціалізм! Усе те мішалося та перепліталося, перескакувало від окликів всесвітньої любові та братерства моментально до проявів дикої расової та класової ненависті, від шумних заяв про свободу й рівноправність до чинних нападів на тих, хто думав інакше, до тихих доносів та прилюдного обкидування болотом. Імпортовані з заходу ліберальні та радикальні ідеї дивовижно ламалися та карикатурувалися на нашім нерівнім грунті, мішалися з домашніми традиціями панщизняної доби, ви-

[1] Обмеження підлеглого стану *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Чи смію я бути таким вільним, щоб бути вільним? *(нім.)*.— *Ред.*

кликали появи незвичайні, часто комічні, частіше трагічні, в усякім разі інтересні, як усі появи розховстаної людської природи, що, вирвавшися з тісних рамок перестарілого ладу, шукає нового русла, нової рівноваги суспільних елементів.

Серед тої хуртовини незвичайних появ заслугує на пильну увагу епізод, якого видовищем був благословенний закуток нашого краю, заселений гуцулами, околиця над ріками Черемошем та Путилівкою, в колишнім Руськo-Кимполунзькім околі, в теперішнім Вижницькім повіті на Буковині. Героєм того епізоду був гуцул Лук'ян Кобилиця, простий, неписьменний селянин, що завдяки незвичайним обставинам бурливих років зайняв деяке місце в історії того часу і звернув на себе увагу німецьких і слов'янських істориків. В 1848—49 рр. звістки про нього друкуються в польських, руських та німецьких газетах; в новіших часах йому присвятили більш або менше докладні студії Вурцбах* у своїм «Біографічнім лексиконі», Гельферт* у своїй «Історії Австрії», Кайндль* у своїх студіях про Буковину, проф. Смаль-Стоцький* у своїй «Буковинській Русі» та проф. О. Колесса. Та не досить сього: сам гуцульський народ звеличав його пам'ять у піснях і не забув його імені й досі, нав'язавши до нього різні легенди, а талановитий буковинський поет Федькович звеличав його пам'ять у поемці*, яка у часі її написання видалася так смілою й революційною, що її більше як 20 літ не сміли не то друкувати, але навіть переписувати, так що вона дійшла до нас лиш у одній, припадково захованій копії.

Отся Федьковичева поема, якої одиноку копію я віднайшов 1878 р., уперве звернула мою увагу на особу Кобилиці. В р. 1882—1883, пробуваючи в Вікні в домі д. В. Федоровича* й збираючи матеріали для життєпису його батька Івана Федоровича*, я знайшов у тамошнім архіві деякі причинки, а з уст д. В. Федоровича й його матері Кароліни Федоровичевої я чув те, що оповідав про Кобилицю пок[ійний] Іван Федорович. Пізніше я почав через знайомих добиватися докладніших і повніших звісток і, дякуючи ласкавій увазі д-ра Теофіла Окуневського, одержав у р. 1885 інтересні спомини про Кобилицю, списані священиком села Ферескулі над Черемошем, пок[ійним] о. Білинкевичем, на основі оповідань старих гуцулів, священиків, урядників і т. ін., що знали добре ті події. Пізніше, бувши 1898 р. в Довгополі над Черемошем, я чув

також дещо про Кобилицю від тамошнього 72-літнього гуцула Осьвіцинського. Матеріали з усної людової традиції зібрали надто Купчанко, д-р Ол. Колесса та проф. Кайндль; в біжучім році зібрав деякі нові матеріали д. Р. Заклинський*, та сими новими матеріалами я не міг покористуватися.

На основі тих друкованих і рукописних матеріалів я й беруся змалювати той епізод «бурливих літ», що має в своїм осередку Лук'яна Кобилицю.

II

Лук'ян Кобилиця родився в перших роках XIX в.; в р. 1848 йому було не більше 45 літ. Він був родом із села Плоскої на Буковині*, в т[ак] зв[аному] Русько-Кимполунзькім окрузі, недалеко місточка Путилова-Сторонця. Се був гуцул не зовсім звичайний. Високий ростом, стрункий, він був білий на лиці, мав світле волосся, що густими кучерями спадало йому на плечі, і типове подовгасте лице з меланхолійним виразом. Те лице, добродушне, та при тім поважне, з великими блискучими очима дуже нагадувало лице Христа, як його звичайно малюють на іконах. Ся подібність впадала в очі різним людям, що знали Кобилицю; про неї в своїх оповіданнях завсіди згадував Ів. Федорович; незвичайний вираз його лиця підтвердив мені недавно також радник Т. Ревакович, який від свого тестя, бувшого мандатора Пірожка, чув ось яке оповідання: «Коли по утихомиренню гуцульського розруху 1843 р. арештували Кобилицю і привели до Путилова, пани домагалися від комісарів доконче, щоб Кобилицю прилюдно перед зібраним народом покарати киями, надіючися, що се осоромлення підкопле його популярність серед народу. Комісари не були тому противні й веліли привести Кобилицю. Але коли він війшов до канцелярії, то хоч і був зв'язаний, але вираз його лиця, його постава і його спокійні та розумні відповіді зробили таке враження, що комісари не важилися диктувати йому таку соромну кару».

Федорович характеризував його так: «Усе задуманий і не скорий до розмови, Кобилиця в течію загального розговору рідко вкидав свої два-три слова, але ті слова все свідчили про його розум, енергію та скуплену думку. І загалом уся постава Кобилиці свідчила про щось незвичайне: він подобав іноді на якогось пророка, говорив уривано та

загадково, а іноді на чоловіка, що привик розказувати». При тім, як подає о. Білинкевич, він був перший багатир на всі гори, мав багато худоби, коней, овець, молока, бджіл, меду, воску, убрань і всякого достатку. Його жінка була гуцулка, замолоду перша красуня, та й пізніше, в бурливих роках, не стратила ще своєї принадності, хоч трошки погрубшала. Вона походила із славного та впливового серед гуцулів роду Єрошок. Дітей, наскільки можна догадуватися, у них зовсім не було, а бодай у ніяких писаних ані усних звістках про них не знаходимо згадки.

Аби зрозуміти появу й діяльність Кобилиці, треба доконче кинути оком на ті соціально-економічні відносини, серед яких він жив і яких розвій виніс його на історичну арену. Село Плоска за панщизняних часів належало до т[ак] зв[аного] Русько-Кимполунзького околу, до якого, крім того, належали села Сергії, Сторонець-Путилів, Тораки, Кисилиці, Дихтинець, Устє-Путилів, Стебне, Довгополе, Конятин, Яблониця, Мариничі, Петраші, Розтоки, Підзахарич і Межиброди. Ті села, заховані серед високих гір, над ріками Черемошем і Путилівкою, здавен-давна жили окремим життям, багато де в чому не подібним до життя на долах і на підгір'ю. Природні обставини робили тутешніх мешканців-гуцулів переважно пастухами-вівчарями, стрільцями та дереворубами; рільництво займало лише дуже мале місце в їх господарстві. Від віків вони не знали панщини, бо хоча ліси й полонини в горах були понадавані панам, але ті пани в горах не жили, іноді й у цілім своїм житті не показувалися туди і вдоволялися тим, що їх невідомі піддані складали їм від часу до часу добровільні дарунки, які з часом звичай перемінив на постійні, але все-таки дуже невеличкі данини. Такий стан застає й затверджує в XVII віці т[ак] зв[аний] хризов воєводи Константина Дуки з 28 вересня 1693 р.*

Сей хризов признавав селянам на власність грунти, викорчувані ними власноручно з-під лісу, з тим, одначе, застереженням, що такий властитель не смів присвоювати собі грунту іншого підданого. За уживання тих грунтів піддані платили панам чинш, багатші по 2, середні по 1 1/2, бідніші по 1 левові, надто відкупували десятину сіна таксою по 2 паралі (3 кр[они]) від сажня і давали десятину від збіжжя та данини зі здобутків стрілецтва й рибальства. Панщини сей хризов не знає, про ліс і право вирубу не згадує; земля й ліси в тих далеких та неприступних горах

не мали в XVII в. ніякої вартості[1]. Сей хризов і пізніше, за австрійських часів, не був законно скасований, хоча економічні відносини тим часом значно змінилися, народу намножилось, землі управної прибуло, ліси через сплавлювання дерева Черемошем набрали вартості, по селах, навіть по гірських селах Молдавсько-Кимполунзького околу per fas et nefas[2] почали заводити панщину, а чинші й данини щораз більше зростали. Не диво, що й у Руську-Кимполунзькім околі добачаємо той сам процес: пани починають щораз більше обмежати волю підданих, різними способами витискаючи від них то нові данини, то служебності. Дарунки, які по давньому патріархальному звичаю приносили селяни новому пану при його вступі в володіння маєтністю, переміняються на постійні данини. Загальне змагання йде до того, щоб обов'язки, нормовані досі традицією або усними умовами, переносити на папір. Укладаються угоди між панами й підданими нібито для пам'яті, але швидко показується, що ті угоди понакладали на селян такі тягарі, яких не знали їх батьки й діди. Вже в 1803 р. жалуються громади Довгополе, Яблоница, Конятин і Спетки на свого дідича Айваса, що домагається від них данин бринзою, сиром, повісмами, овечими шкірами і до того панщини. В тім самім році жалуються піддані іншого пана Джурджована на подібні здирства; нові процеси йдуть у рр. 1814, 1815 і 1825. Селяни домагаються переведення хризова Дуки, забезпечення їх у посіданні грунтів, лісів і лук. Пани відповідають, що чинш підвищено тому, бо піддані не дають десятини, а данину овечу наложено за те, що селяни пасуть вівці на панських полонинах і рубають дрова в панських лісах. Вироки судів і оречення надв[ірної] канцелярії в тих справах бували різні, але виконання вироків усе полишано панам, які в разі не корисних для себе вироків старалися замість їх виконання переводити нові «добровільні» угоди і тим викликали нові скарги підданих. Урядові стало, нарешті, сього забагато, і декретом з 22 мая 1826 р. порішено, що лиш такі угоди панів з підданими мають правну стійність, які не перечать хризовові Дуки або будуть добровільно прийняті підданими. Розуміється,

[1] Ол. Колесса. Юрий Коссован («Зоря», 1893, стор. 15). Див. також: Prof. Dr. R. F. Kaindl. Das Unterthanswesen in der Bukowina (Archiv für oesterreichische Geschichte, 86, Bd. 2 Hälfte, стор. 671).

[2] Всіма правдами й неправдами *(лат.)*.— *Ред.*

що й ся еластична постанова не зарадила лихові. Пани все вміли знайти собі серед селян поплечників, що були готові за марну надгороду підписати їм таку угоду, якої їм хотілося; вміли перед цісарською комісією поставити не дійсних відпоручників громади, а своїх заушників, уміли, де треба, підплатити комісарів, проволокти справу або попросту ігнорувати цісарські рішення, руйнуючи та кривдячи непокірних селян, а особливо громадських пленіпотентів.

Та ось у р. 1838 іменовано старостою в Чернівцях бувшого станіславівського старосту Казимира Мільбахера, чоловіка, щиро прихильного селянам а ненависного шляхті, яка не звала його інакше, як кривим чортом[1].

Роздивившися в відносинах[2], Мільбахер видав уже 29 червня 1838 р. пам'ятний циркуляр (ч. 12748), яким при-

---

[1] Як дивилися на нього селяни в Станіславові, характеризує добре коломийка, уложена в усякім разі перед 1838 роком кимсь із інтелігентних русинів, хоча в дусі народної пісні, і надрукована проф. Грушевським* в «Записках»*, т. XVI, Miscellanea, стор. 5—6. Читаємо в ній між іншим:

Тепер у нас в Станіславі добре хлопом бути:
Аби з хлопа шкіру дерли, того уж не чути.
Всі патенти для підданих по домінях гнили,
Прийшов тому тут Мільбахер — всі ся їх учили.
Атамана ся не бою — що ми той котюга!
Та я собі нині газда, а він двірський слуга.
А окомон що ми зробит? Не сміє карати.
Як я піду до старости, буде він ся мати,
Зараз скаже комісарам протокул писати,
А візум і репертум від Захира дати.
Потім пана вокомона замкнут на ратушу,
Аби тамки ся научив, що й я маю душу.

Далі вірша називає Мільбахера «хлопським татом», передаючи й тут дійсне прозвище, яким селяни величали того незвичайного чоловіка.

[2] Буковинські дідичі, розуміється, раді були вважати Мільбахера не лише злим чоловіком, але й круглим дурнем (див. цитату у тексті на стор. 254). Дивно, одначе, що й проф. Кайндль потроху прихиляється до того погляду, твердячи (Das Unterthanswesen, стор. 652), що Мільбахерів обіжник був виданий «vielleicht auch wenigstens zum Theil aus Unkenntniss der Sachlage» [Можливо також, принаймні частково, із-за незнання справи *(нім.)*. — *Ред.*]. Се погляд зовсім хибний. Мільбахер дуже основно познайомився з фактичним станом буковинського селянства і його правними основами. Се ми надіємось доказати, публікуючи меморіал, уложений Мільбахеровим підвладним, тоді губерніальним концептовим практикантом Остерманом, п[ід] н[азвою] «Geschichtliche Darstel-

знав не важними всі угоди панів з підданими, де накладався на селян обов'язок робити панщину, без огляду на те, чи ті угоди були затверджені окружною властю, чи ні. Який переполох підняв сей циркуляр серед буковинської шляхти, видно ще в 1848 році в виданім дідичами пропам'ятнім письмі. «В р. 1838,— читаємо там,— буковинським округом завідував надв[ірний] радник М[ільбахер], чоловік нерозсудний і дуже запальчивий. Уже в ту пору він без страху й докорів сумління розвивав думку про катастрофу таку, як та, що в р. 1846 стряслась у Галичині*. Обіжником з 29 червня 1838 р. він толкував буковинський status quo по своїй уподобі та розумінню і наказав з усіх амвон опублікувати права дідичів, общипані з усіх боків. А коли до нього купами почали тиснутися селяни, він вияснював їм, що всі уложені та окружною властю позатверджувані панщизняні угоди треба вважати не важними й не булими. І ось кинено іскру словом і письмом, і швидко все було обхоплене ярким полум'ям, а дідичів, що виступили з протестами проти сеї самовільної господарки урядників, бюрократія окричала здирцями селян та безсердечними тиранами. Таким робом Буковина при загальнім заколоті думок уже в р. 1838—39 була близька до такої катастрофи, яка в 1846 рр. трапилася в Галичині. «Се не побільшення,— говориться далі,— але сумна, загальнозвісна правда, що в тім часі дідичі та посесори, загрожені в своїм існуванні, зневажувані підданими словом і ділом, висміювані та переслідувані начальником округу (себто Мільбахером), умирали з гризоти, божеволіли або самі собі відбирали життя»[1].

Розуміється, не всі пани брали собі так до серця се трагічне положення; вони вислали як стій зажалення на Мільбахера до губернії, яка обіжником з 22 цвітня 1839 р. скасувала обіжник Мільбахера і признала важність «добровільних», панам так любих угод. Та ще не досить було панам. Коли в вересні 1839 р. брат цісаря Фердінанда архікнязь Франц Кароль* був на Буковині, дідичі жалувалися перед ним на Мільбахера а, осмілені ласкавим послухом у нього,

---

lung der Gesetzgebung bezüglich des Grundbesitzes und der Urbarialschuldigkeiten in der Bukowina», написаний, як сказано виразно при кінці, для оправдання Мільбахерового циркуляра з 29 червня 1838 р.

[1] Ueber den Ursprung und die Entwickelung des Unterthansverhältnisses in der Bukowina, eine Denkschrift, Czernowitz, 1848, стор. 43—45.

в марті 1840 р. вислали депутацію до цісаря і добилися того, що найвищою постановою з д[ня] 21 падолиста 1840 Мільбахера перенесено до Львова (див. K a i n d l, op. cit., 652—653).

III

Розворушення, викликане тими подіями, довело до селянського бунту, що вибух у Путилові 1843 р. Не бракувало й інших, менше важних обставин, що причинилися до вибуху. Про Плоску знаємо, прим., що там фермент ішов із того, що село було поділене між двома властителями: половина належала до дідича Ромашкана, а друга — до камери[1]. «Місцева адміністрація,— жалуються 1848 р. дідичі,— остро дивилася на пальці панам, але в камеральних добрах дивилася крізь пальці на всякі надужиття» (Ueber den Ursprung, стор. 47); се треба розуміти так, що в камеральних добрах селянам було легше, і для того ті, що були підданими приватних осіб, прикріше почували неоднаковість положення й бунтувалися. Особливо путилівський дідич Джурджован викликав супроти себе завзяту ненависть підданих своєю жорстокістю та притисками: ся ненависть лунає й досі в піснях і оповіданнях народних, а 1843 р. була головним мотивом бунту. Селяни жалувалися, що їм забороняють рубати дрова навіть у їх власних лісах, жалувалися на овечу данину, на високі чинші (до 60 р.— від чого?), на данину бриндзою та на те, що пан силує їх до панщини[2]. Особливо за ліс ішла найзавзятіша сварка; се стверджують і досі заховані в пам'яті спомини місцевих старих людей (див. «Житє і слово», III, 234). В Путилові збунтовані селяни допускалися збитків на панських побережниках; по одних оповіданнях обсмолювали їм волосся («Ж[итє] і сл[ово]», III, 234), по других — полапали їх, поналивали їм гарячої смоли на голови, а руки порозпинали на патики і так їх пригнали з лісу до пана та й кажуть: «Шо-сьте нам за вовків у ліс прислали? Нам вовків не потрібно» («Етногр[афічний] збірник», V, 144—145). На дідичів напав страх; до Чернівець побігли тривожні вісті про бунт у горах, і тамошній староста вислав комісарів

[1] T h e o f i l B e n d e l l a. Die Bukowina im Königreiche Galizien, Wien, 1845, стор. 36.

[2] Д-р О л. К о л е с с а. Юрий Коссован («Зоря», 1893), стор. 16.

з 900 мужами війська до Путилова. «Але люди,— оповідає старий, звиш 70-літній гуцул Осьвіцинський у Довгополі,— зійшлися перед вояків, більше як 500 люда, і повклякали перед ними. Тоді комісар казав, аби йому видали бунтівників. Вони не хотіли, то він сам вибрав кождого десятого, взяв 50 людей, а решту пустив: військо поставив по хатах. Вояки різали воли: шкіру лишали, а м'ясо варили й їли» («Етн[ографічний] збірник», V, 145). Не задовольняючися тим, вони забирали й з хат усякі віктуали. Сучасна пісня говорить:

Ой ріжуть сірі воли, жовніри ся ділют,
А Джурджован, то славний пан, нічо му ни вдіют...
Звоювали Путилову в велике говіне,
Та забрали барабульки, нима й на насіне,

(«Етн[ографічний] зб[ірник]», V, 144).

«Тих бунтівників,— оповідає далі Осьвіцинський,— позаковували й повсаджали до арешту. Потім з'їхав староста[1] і позасуджував їх: тому 10 буків, тому 15, тому 20 і так далі. То їх били від рана до обіду, а решту били потім по полудні аж до ночі. Бив гайдук Базилько так міцно, що аж йому рука спухла; то він руку перев'язав хусткою і бив далі» («Етн[ографічний] зб[ірник]», V, 145). Про се биття згадують і інші очевидці. «Не єдному і 100 буків дали»,— каже один, а другий додає: «Били людей, так били, що коло лавки кров людську пси хлептали» («Життє і слово», III, 235).

Як учасник того бунту й одна з його жертв згадується й Кобилиця, але яка була його участь у бунті, докладно не звісно. Цитована вже нар[одна] пісня, звісна в двох значно відмінних варіантах, хоч оба записані в одній місцевості, в Сергіях, говорить лише, що

Зачьили си депутати з панами тьигати.
Казали нам депутати, що нам гаразд буде,
Збиваймо си у громаду, комісия буде.

Очевидно, депутати тут — сільські пленіпотенти, які остерігають громаду перед приїздом комісії, що мала

[1] І сей деталь затямила нар[одна] пісня, де кажеться, насамперед, про висилку піврегіменту війська, а потім:

Ой сідлают під старосту коні воронії,
Веде жовнір в Путилову аж дві компанії

(«Етн[ографічний] зб[ірник]», V, 143).

довести до порозуміння між паном і селянами. А далі йде річ про Кобилицю:

Ци ви чули, люде (добрі), вже таку побліку,
Що написав Кобилиця з Маршевков супліку.
Та й він і написав, послав до кризенту.

(«Етн[ографічний] зб[ірник]», V, 143, «Ж[итє] і сл[ово]», I, 143).

І більше нічогісінько! Осьвіцинський, що так живо пригадує деталі бунту, про участь у ньому Кобилиці не знає нічогісінько. І з інших посередніх свідоцтв, про які буде мова далі, ми можемо мати переконання, що Кобилиця не брав ніякої участі в розрухах, а потерпів лише як пленіпотент громад, хоча вибір таких пленіпотентів був дозволений законом. Бачимо се й з пісні, яка говорить, що по звоюванні Путилова вояки йдуть у Плоску ловити Кобилицю, беруть його якимсь неозначеним ближче підступом («Ой там його змудрували»,— каже пісня) і зв'язаного ведуть до Сторонця. Тут, як уже знаємо, був намір покарати й його киями, але достойне поведення Кобилиці та його постава охоронили його від того. Се потверджує й пісня, кажучи:

Як пригнали до Сторонця, стали перед пана:
«Та не файна, Кобилице, за тьи пішла слава».
Ой сходяться усі панки, сходяться всі лісні,
Та й убили Кобилицю в підкови залізні.

Се значить, його закували в кайдани (досі був зв'язаний «тонкими линвами») й повели до в'язниці до Чернівець. Та маємо й іншу реляцію, хоч підозреної вартості, по якій Кобилицю справді били. Про се говорить їдкий памфлет якогось поляка чернівецького, опублікований 1848 р. в тарнівській часописі «Zgoda» (ч. 22 з д[ня] 29 липня — про сей памфлет буде мова далі), де кажеться, що Кобилиця за участь у розрухах був «kryminalnie karany na ciężkie więzienie i do 50 kijów skazany został»[1]. А один варіант пісні про Кобилицю малює сю подію ще яркішими барвами. Згадавши про похід вояків у Плоску, пісня говорить далі:

Ймили ж уни Кобилицю, супліки читали,
Катували біле тіло, водов відливали.

[1] Притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений на тяжку в'язницю і 50 палиць *(польськ.)*.— *Ред.*

Ще й перед старостою в Сторонці повторюється катування:

Староста потрокол пише, мандатор питає,
А Базилько Кобилицю буком потягає

(«Ж[итє] і сл[ово]», I, 145).

Певна річ, такі деталі, як відливання водою людей, що вмлівали під буками, або як биття в часі протоколу «до признання», були звичайні явища в тій добі, і фантазія співака-гуцула легко могла приложити їх до Кобилиці. Пізніше любили прибільшувати терпіння улюбленого ватажка. Один говорив д-рові Ол. Колессі, що по тім бунті «Кобилицю завели до Дорної та ланцами до підлоги прикували» («Ж[итє] і сл[ово]», II I,234), хоча се можемо сказати напевно, що Кобилиця не був в'язнений у Дорні.

Чи довго сидів Кобилиця в тюрмі — не знаємо. Правдоподібно, його не судили, бо не було за що, а держали під арештом лише доти, доки в горах не втихомирилося. Наслідки бунту були не корисні для селян. Декретом з 11 мая 1844 р. їм признано формально вільність від панщини, але панам признано всі інші жадання, на які жалувалися селяни. Наслідком сього ще в тім самім 1844 р. селяни мусили зробити з панами угоду, яка 1845 р. була затверджена окружним урядом. За право випасу на панських полонинах селяни зобов'язалися платити чинші, давати данини вівцями, бринзою та повісмами, а надто давати «терх», себто коні з погоничами для воження панської горівки,— а се й була sui generis[1] панщина (К а і н d l, op. cit., 675; К о л е с с а, Юрий Коссован, «Зоря», 1893, ст. 141).

Але угода, зроблена під враженням свіжого усмирення та під панським тероризмом, не могла бути тривка. Вже 1845 р. починаються нові скарги. Піддані Ромашкана знов скаржаться, що пан забороняє їм пасти худобу на їх власних пасовиськах і рубати в їх власних лісах (К о л е с с а, op. cit.). А тим часом серед народу в Галичині, а далі й на Буковині почали ходити тривожні слухи, що, властиво, цісар уже дарував панщину, а тільки пани та несумлінні урядники затаїли патент[2]. Спеціально на Буковині сі слухи могла скріплювати згадка про старосту Мільбахера,

---

[1] Свого роду *(лат.).— Ред.*

[2] Див., напр., «Kartka z dziejów» 1846 р. в львівській газеті «Dziennik literacki», 1863 р.

якому вже перед 1838 р. на похвалу говорили в Станіславівщині, що перед його приходом «патенти гнили по домініях», а тільки він змусив домінії вивчити їх. Може, дійшло в народ і деяке слово Мільбахера, який, по словам пропам'ятного письма з р. 1848, вже 1838 р. пророчив панам катастрофу, яка 1846 р. спіткала Західну Галичину (Ueber den Ursprung, стор. 43). Та ось у пущання 1846 р. вибухла мазурська різня. Ми не знаємо, чи швидко чутка про неї дійшла до буковинських селян, та маємо доказ, що галицьке правительство дуже боялося, аби ся чутка не пішла на Буковину. Староста Борковський у Жовкві циркуляром з 17 цвітня 1846 р. звертає увагу доміній, що щороку в сьому часі йдуть із західних округів на Буковину люди чи то на заробітки, чи гонячи воли; тим-то, відповідно до розпорядження гал[ицької] губернії з 10 цвітня 1846, ч. 2450, наказується громадським зверхностям, «аби пильнували таких людей і наказували їм, щоб не сміли заходити в які-будь розмови про західногалицькі події»[1]. Що такими циркулярами годі було спинити вість про страшні події на Мазурщині, легко зрозуміти. Маємо звістки, що і в Русько-Кимполунзькім околі в часі великого посту 1846 р. йшли живі наради. Гуцули збиралися в лісах, «у бутинах», де зимовою порою рубають дерево на сплави. Приражено вислати Кобилицю до Відня. «Не лише буковинські селяни,— каже о. Білинкевич,— але і з лядського боку (з Галичини) в часі великодня збирали коло церквів від кождої паски по одному левові, знесли всі ті гроші Кобилиці й вислали його з письмом про їх кривди в далеку дорогу».

Більше як півроку не було Кобилиці. Куди він ходив і що здобув — не знаємо. Аж восени 1846 р. він вернув домів і приніс із собою якийсь великий папір, майже на сажень задовжки, з надрукованими на ньому величезними червоними буквами, мабуть, анонс якоїсь лотереї, та розвісив його на стіні в своїй хаті. З усіх сторін почали тайком сходитися до нього гуцули, розпитуючи про здобутки його подорожі. Але Кобилиця був іще більше маломовний та задуманий, як звичайно. Тих, що приходили до нього, приймав гостинно, вислухував їх жалі і лише десь-колись обзивався яким словом. Зате жінка Кобилиці, вродлива та проречиста господиня, дива розповідала гуцулам про

[1] Див. рукопис бібл[іотеки] Оссолінських, ч. 2855.

свого мужа, про його пригоди в далекій чужині між «панами», про його пробування у цісаря в Відні, а нарешті з таємним видом показувала розвішений на стіні папір. Зацікавлені гуцули допитували, що таке написано на ньому. По довгім ваганні Лук'ян виявив їм, що се й є той давно жданий цісарський патент, яким цісар вертає їм усі давні права, признані хризовом Дуки*, і постановляє, що відтепер пани не мають права судити ані бити селян, що всі ліси й полонини мають належати до громад, а панщини не сміє бути більше як 12 день у році.

Відомість про сей патент блискавкою облетіла всі гуцульські гори. Сотками йшли гуцули з далеких гір до Плоскої, щоб на власні очі побачити патент і почути про нього пояснення Кобилиці. А впевнившися, вони цілими громадами почали спротивлятися панам, не хотіли робити панщини, самовільно врубувалися в ліси, випасали панські полонини і ставилися що раз грізніше не лише до панів, але й до камеральних урядників, раз у раз покликаючися на хризов Дуки й на патент Кобилиці.

Знов страшна тривога вдарила на панів. Весною й літом 1847 р. вплинуло до чернівецького «крайсамту» багато жалоб на селян та на бунтівника Кобилицю. Боячися нового вибуху, чернівецький староста Іземескул велів якнайшвидше арештувати Кобилицю. Його вхопили на ярмарці в Путилові, завели до Чернівець і віддали під суд, який по кількамісячнім слідстві признав його винуватим: за ошуканство та розширювання серед народу фальшивих та тривожних слухів його засудили на кількамісячну в'язницю. На як довго — не знаємо; знаємо лише, що від літа 1847 до мая 1848 Кобилиця сидів у в'язниці в Чернівцях, так що в 1848 р. пани не без певної підстави могли говорити, що він був кримінально караний. Та в очах народу ся кара була для нього найбільшою честю.

IV

А тим часом, коли Кобилиця сидів у тюрмі, впала струпішіла будова меттерніхівого абсолютизму. Швидко за нею пішла й панщина: в Галичині її скасовано патентом з 17 цвітня, а фактична свобода почалася від 3 мая. Серед галицьких селян запанувала нечувана радість, яка, певно, передавалася й на Буковину. Буковина ще від червня 1846 р. була у аграрних справах відділена

від Галичини (повне відділення доконане було аж 1854 р.), тим-то й патент 17 цвітня її не тикався. Та буковинська людність сильно заворушилася тим, що сталося в Галичині. Ніякі докази не могли переконати селян, що панщина скасована лише в Галичині, а вони, жиючи під тим самим цісарем, мусять терпіти й далі. По буковинських селах пішов гомін, посипалися погрози на панів; ті знов і собі ж силкувалися не тратити своєї поваги і вживали своїх випробованих способів для заспокоєння селян. І так іще при кінці мая дідич Гондур у Глиниці всім селянам, що не хотіли йти на панщину, велів, як висловлюється один кореспондент, поляк, «odliczyć po 50 konstytucyjnych kijów»[1]. «Такі випадки бувають майже всюди»,— додає кореспондент. Але патент, виданий для Галичини, мусив і в самих буковинських дідичів захитати віру в довговічність панщини, і ось вони для заспокоєння народу прихилили чернівецького старосту Ізеческула, аби циркулярами оголосив селянам, що дідичі внесли протест против галицького патенту, а поки не прийде відповідь, усе мусить лишитися по-старому («Dziennik Nar[odowy]», ч. 63). Та й се не помогло, селяни не хотіли йти на панщину. І ось д[ня] 4 червня трапився перший на Буковині факт: дідичі Вашковець, брати Петріно, самі добровільно дарують своїм селянам панщину («Dziennik Nar[odowy]», ч. 67). Се було повторення тактики польських дідичів у Галичині: зректись того, що й так уже виховзлось із рук, і здобути собі титул філантропів та добродіїв народу. За братами Петріно пішли ще деякі дідичі, але тактика й тут, як у Галичині, була спізнена. Селян не розчулювала панська даровизна, вони знали одно — цісарський патент, і не хотіли робити панщини. Урядові не лишилось нічого іншого, як піддатися переможній течії, та й то піддатися соромно. Патентом з д[ня] 9 серпня знесено формально панщину на Буковині, а реченець, від якого вона мала перестати, означено на 1 липня[2]. Очевид-

---

[1] «Dziennik Narodowy», pismo poświęcone rozprawom politycznym, historycznym i literackim, krajowym i zagranicznym, Львів, 1848, ч. 63. [Відрахувати по п'ятдесят конституційних ударів *(польськ.)*.— *Ред.*].

[2] R. F. Kaindl. Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849. (Oesterreichisch — Ungarische Revue. Monatsschrift für die gesammten Culturinteressen Oesterreich — Ungarns, 1899, Bd. XXV, стор. 224). Д-р Кайндль помиляється, пишучи, що наслідком тоді іншого злучення Буковини з Галичиною панщина, і всі інші під-

но, зроблено се для того, щоб уморити масу жалоб дідичів на селян за недодержування панщизняних обов'язків та ощадити урядові масу безпредметової тяганини. Але серед народу сей соромний відворот уряду зміцнив переконання, що панщина була знесена швидше, а тільки «пани» так довго ховали цісарський патент.

Серед таких обставин у маю 1848 р. розписано вибори до першого законодатного сейму, що мав зібратися в Відні. Про ті перші вибори ми маємо інтересну гуцульську

Ой упала, брате, карта в село до Рожнова:
«Кладіт собі депутата, люде, розумного».
Вони тоту карту взяли до двора читати,
А їм сказав пан мандатор громаду зізвати.
Вни зізвали вісім людий, деветого війта,
Сих післали та до Кутів та до супровіту.
Прийшли вони та до Кутів та й взєли чекати,
А віходе пан староста, взєв льоси метати.
Ой узєли тоти льоси на Рижку впадати[1].

Як бачимо, в розумінні гуцулів вибір посла на сейм — то був той сам вибір депутата чи пленіпотента, яких вільно їм було вибирати й досі. Сей депутат мав заступати інтереси громади супроти панів, тим-то розуміється, що ним не міг бути пан, лише селянин. І справді, Буковина дала в 1848 році з сільських округів самих послів-селян; одиноке місто Чернівці вислало префекта гімназії Краля. Інші посли були: Юрко Тиміш із сільського округу Чернівець, Михайло Боднар із Радовець, Василь Кірсте із Садагури, Іван Долинчук із Сучави, Мирон Чуперкович із Гурагумори і Лук'ян Кобилиця з Вижниці.

Як бачимо, майже безпосередньо по виході з тюрми хвиля бурливого року винесла Кобилицю на становище, про яке він перед кількома місяцями, певно, не смів і думати. Не диво, що його вибір діткнув буковинських шляхтичів дужче, ніж вибір якого-будь іншого селянина. Один із тих шляхтичів, якийсь поляк із Чернівець, що підписав-

данські тягарі також і на Буковині під час найближчих тижнів устали. Власне, ні, бо Буковина щодо справ підданських ще в червні 1846 р. була відділена від Галичини, а буковинський уряд іще в маю 1848 р. голосив селянам, що галицький патент з 17 цвітня до Буковини не належить і треба ждати цісарської відповіді на протест дідичів та робити панщину далі.

[1] Гр. Купчанко. Песни буковинского народа. Київ, 1875, стор. 557.

ся буквами G. N., не залишив бризнути на Кобилицю їдким памфлетом. У 22 ч. тарнівської часописі «Zgoda» з д[ня] 29 липня появилася допись із Чернівець, датована днем 11 липня. Оповідається там, що д[ня] 10 липня, в день св. Петра й Павла по руському календарю, був у Чернівцях на ярмарку «nasz poczciwy Szela»[1], звісний ватажок тарнівських різунів із 1846 р., перенесений урядом до камеральних дібр Сольки коло Радовець, де для нього закуплено 32 морги землі. Шеля буцімто жалувався на уряд, що не велів його вибрати послом до Відня, і, вишукавши покутного писаря, подиктував йому жалобу до міністра внутрішніх справ, де виказував свої заслуги коло добра Австрії, покликується на те, що в Тарнівщині його вважали «królem chłopów»[2], і твердить, що властиво йому слід було бути послом до сейму. «Przeciwnie,— пишеться буцімто в тій супліці,— z okręgu rusko-kimpolungskiego wybrano Luciana Kobielica, który niczem więcej nie jest jak tylko prostym chłopem, który w r. 1843 się poważył mieszkańców tego samego sioła i dozorców pańskich napastować, gęby im zapychać, krzyżować, do drzew przywiązywać, na nich kipiącą smołę lać; za co kryminalnie karany na ciężkie więzienie i do 50 kijów skazany został. Takiego człowieka na Sejm wybrali! Cóż może być z wyzwolonego kryminalisty?[3] і т. д. Д-р Кайндль, згадавши про ту допись, справедливо догадується, що ся нібито супліка Шелі мусить бути безличним фальсифікатом, бо коли б таке письмо справді вплинуло до міністерства, то воно було б не залишило зарядити слідство і не допустити злочинника до мандату (K a i n d l, Die Bukowina im J. 1848 und 1849, стор. 324). Я додам, що й інші посли, особливо галицько-польські шляхтичі, які дуже чигали на компромітування руських послів, були б не залишили визискати сеї справи, коли б у ній було хоч зерно правди. Факт, що вибір Кобилиці, невважаючи на сей памфлет, затверджено в Відні без суперечки, доказує

[1] Наш шановний Шеля *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Селянським королем *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Навпаки... з Руcько-Кимполунзького округу вибрали Лук'яна Кобилицю, який не був не чим іншим, як вибраним простим селянином, котрий наважився в 1843 р. напасти на мешканців цього самого села і на панських наглядачів, затикав їм рота, розпинав, прив'язував до дерев, обливав їх киплячою смолою, за це його було притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено на тяжку в'язницю і 50 ударів. Таку людину вибирати в сейм! Що ж може вийти із звільненого злочинця? *(польськ.)*— *Ред.*

найліпше, що в розрухах та злочинах під час бунту 1843 р. Кобилиця не брав участі і з приводу сього факту, хоч, ув'язнений, не був кримінально засуджений, а пізніший засуд 1847 р. також не був для нього дифамацією.

В віденському сеймі Кобилиця, простий, неписьменний гуцул, що не знав німецької мови, не міг, очевидно, відіграти ніякої ролі. Він був німим свідком подій, у яких, певно, 90 % не розумів. Щонайбільше він міг вносити подання від громад, прислані на його руки з Буковини, з жалями на панські кривди, на відбирання грунтів, полонин і лісів. Таких подань через руки селянських послів впливали тоді тисячі; в реєстрі, публікованім при стенографічних протоколах нарад сейму, деякі зазначені яко внесені Кобилицею[1]. Важніше було те, як він голосував у сеймі. При незчисленних поіменних голосуваннях — першій формі обструкції в австрійськім парламенті — ми можемо досить добре слідити, як держав себе Кобилиця. Отже, він належав до т[ак] зв[аної] лівиці, тобто до демократично-радикальної часті сейму. В найважнішій справі, ухваленій у Відні, в справі знесення панщини (внесок Кудліха), він разом з більшою частиною галицького й буковинського селянського посольства голосував радикально за знесення панщини без відшкодування панам[2]. І хоча більшість сейму заявилася за відшкодування, що в кождій провінції мало бути виплачене з крайових фондів, то все-таки народна пам'ять заховала згадку про селян-послів як про тих, що, властиво, вибороли селянам увільнення від панщини. Цитована вже пісня в збірці Купчанка ось як говорить про се:

---

[1] Такі подання роблено і вношено в значній часті з ініціативи послів. На се, крім інших доказів, маємо також лист Кобилиці, писаний не ним самим, ще й німецькою мовою, але за його диктатом із Відня д[ня] 2 серпня 1848 р. до священика в Плоскій з порученням, «аби він скликав депутатів (себто громадських пленіпотентів) із Путилівщини і їх запитався, чи хочуть вони, щоб грунти, належні до нашого околу, забрані нам від дідичів назад, нам віддано. Скоро депутати бажають собі того — а Іван Пуреш має пречінь письма,— то нехай зроблять просьбу до ради державної, в котрій, окрім дідичів, має бути также докладно подане, кілько нашої землі поодинокі домінії мають у посіданні. Тоту просьбу нехай відтак посилають мені, аби її передати раді державній». Сей лист має тепер у своїм посіданні проф. Смаль-Стоцький (див.: Ст. Смаль-Стоцький. Буковинська Русь, стор. 161).

[2] Див.: R. F. Kaindl. Das Unterthanswesen in der Bukowina, стор. 678—679.

Зійшовсь Ришка з Кобилицев, взєли дорожити[1].
«Що будем ми, Кобилице, в Відні говорити?
Що будем ми, Кобилице, в Відні та й гадати?» —
«Та треба би перед царем всю правду казати».
Як прийшли вни та до Відні, та взєли казати,
А віходе пан монарха, письмо взєв читати.
Ой відколи Кобилиця присег перед царем,
То від тогди за паньчєну хрести сє поклали.

Інтересно, що в Відні Кобилиця, німий, але консеквентний противник панських привілеїв, зійшовся найбільше з одним із галицьких шляхтичів, щоправда чоловіком також незвичайним, Іваном Федоровичем. Син руського священика, від шкільної лави гарячий польський патріот, учасник повстання 1831 р. і пізніших польських конспірацій, він іще в початку 40-их років разом з Тадеєм Василевським був пропагатором ідеї добровільного знесення панщини. Вибраний послом у 1848 році, він, хоч і належав до польського посольства, хоч приготовлявся до промови в обороні галицької пропінації, та все-таки зумів здобувати собі прихильність руських послів. Деякі з них, в тім числі й Кобилиця, жили разом із ним у готелю й спали в його передпокою; не обійшлось без того, щоб ті посли-селяни вільними хвилями не заходили з ним у розмови, не просили у нього деяких вияснень про політичні, для них досі темні справи. Ми можемо, бодай в однім випадку, констатувати безпосередній вплив Федоровича на Кобилицю. В половині вересня прибула до Відня депутація мадярів з просьбою, щоб віденський сейм прийняв на себе ролю посередника між уграми й цісарем. Д[ня] 19 вересня почалися в сеймі наради над питанням, чи сейм може допустити до зали засідань і вислухувати депутацію іп согроге[2], чи ні, бо один параграф регулямину не допускав у залі в часі засідань нічиєї присутності, крім послів. Правительственна партія й чехи під проводом Рігера та Паляцького сильно виступили против допущення мадярів до зали й против сеймового посередництва. Натомість галицько-польські посли Сераковський і Федорович поставили внески на користь угрів. При голосуванні до правительственої партії пристали й галицькі селяни; внески Сераковського й Федоровича упали. Але цікаво, що Кобилиця був майже одинокий посол-селянин, який голосував прихильно до

[1] Себто подорожувати до Відня.
[2] У повному складі *(лат.)*.— *Ред.*

мадярів. Додати до того, що мадярська депутація, не допущена до сейму, була в готелі у Федоровича, дякуючи йому за його прихильність, і тут могла бачити також Кобилицю. Се, мабуть, було головною причиною того, що шляхетська опінія на Буковині почала бачити в Кобилиці прихильника мадярів і пізніше силкувалася на його діяльність у горах кинути клеймо державної зради через ділання в порозумінні з Кошутом* і його емісаріями.

Пізніші факти, а особливо жовтнева революція, яку Кобилиці разом з більшою частиною сейму (чехи заздалегідь зробили першу в Австрії сецесію) довелось перебути в обложенім, а потім бомбардованім Відні, мусили на вразливу уяву Кобилиці зробити величезне враження. Уперве він побачив, що то значить новочасна боротьба за народні права, як виглядає горожанська армія і якими силами розпоряджає реакція. Які думки будилися при тих сценах в душі колишнього гуцульського депутата, що бачив або чув, як путилівські гуцули клякали перед військом і як під лавками, де їх потім січено, пси хлептали їх кров? Федорович пізніше часто оповідав ось яку сцену: «Раз вечором я стояв на вежі астрономічної обсерваторії і водив очима за киданими на місто бомбами, за ракетами, що лускали в повітрі, та за величезними пожежами, що в різних частях міста розливалися, мов кровяві озера. В тій хвилі хтось злегка поклав мені руку на плече. Оглядаюсь, а за мною стоїть Кобилиця. Його подовгасте лице в рамці довгого до плечей волосся було осяяне кривавим блиском пожежі, в його очах меркотів якийсь дивний огонь, а на устах був усміх. Я запитав його, що він тут робить і чи не страшно йому дивитися на се все? Кобилиця ще раз усміхнувся і, махнувши рукою, мовив: «А що, панцю, як би ми таке в наших горах зробили!»

«Я не зрозумів,— додавав Федорович,— що в нього на думці,— зрозумів аж пізніше, коли почув про його роботу».

При кінці жовтня Відень збомбардований піддався Меттерніхові; сейм розпущено з тим, що за пару неділь має зібратися знов у Кромержижі*, й посли роз'їхались. В часі облоги в Відні вони одержали й повинні були для безпеки все носити на собі бронзові медалі, які надто давали їм вільний прохід вулицями, що часто бували замкнені кордоном. В хвилі, коли посли виїздили з Відня, многі міста (прим., Львів у Галичині) були в стані облоги. Щоб уможливити послам вільний проїзд, уряд, крім звичайних пас-

портів, дав їм сертифікати з сеймовою печаткою, з описом особи і підтвердженням їх посольського характеру. Такий медаль і такий сертифікат одержав також Кобилиця, покидаючи сейм, щоб уже більше не вернутися до нього.

V

Коли Кобилиця вернув з Відня в Плоску, до нього почали так само, як у 1846 р., сходитися гуцули, хто з новими жалями на панські кривди (такі скарги від Кобилиці впливали ще й до сейму в Кромержіжі), а хто так із цікавості, щоб розпитати, що се таке сталося в Відні? Кобилиця розповідав, що знав, але цікаві гуцули позирали на великий блискучий медаль, завішений у нього на грудях на шовковій біло-червоній стрічці. Що се таке? Що се за знак? Кобилиця не відповідав на ті питання, але його жінка сьому та тому говорила під секретом: «О, сей медаль на грудях у Лукєна, се дар самого цісаря, знак великої цісарської ласки для нього. Але чим же він заслужив на таку ласку? О, се велика тайна! Збунтовані ляхи хотіли вбити цісаря[1] і прислали йому велику свічку з ярого воску, просячи, щоб засвітив її, як буде йти спати. Але Лукєн довідався про їх зраду і пішов до цісаря в сам день авдієнції. Коли ляхи подавали цісареві свічку, він прискочив, ухопив свічку й розломав надвоє, а з неї посипався стрільний порох. Зрадників-ляхів цісар казав розстріляти, а Лукєна вважає своїм спасителем. Цариця власноручно вишила для нього прегарну сорочку, а цісар дав йому отсей медаль на знак своєї ласки. Але се лише початок тих добродійств, що мають зійти на Кобилицю і на весь вірний гуцульський нарід» (зап[исав] о. Білинкевич).

Чи навмисно Кобилиця видумав таку байку, чи, може, в наївній фантазії його жінки дійсність помішалася з традиційними віруваннями та слухами і витворила таку повість, не знати. Досить, що на гуцулів ся повість робила величезне враження. До «батька Кобилиці» почали йти люди як на прощу, зблизька і здалека, просячи поради й помочі. По скасуванні панщини, яка їм у горах не далась так дуже взнаки, лишалась неполагоджена стара суперечка

[1] Думка, що революціонєри 1848 р., ляхи чи італійці, хотіли вбити цісаря, була широко розповсюджена серед русинів також у Галичині і ввійшла навіть у пісню, що починається словами: «Загадала Ниталія цісарика вбити».

за ліси та полонини, які пани присвоювали собі. Кобилиця, нарешті, зважився на діло і заповів велику «сесію», на яку кожда громада мала вислати кількох делегатів. Ся перша «сесія»*, як подає о. Білинкевич, відбулася на горбі Гледові коло Вижниці[1]; крім гуцулів, сюди зійшлося багато людей із «долів». Народу зібралося кілька сот. Кобилиця сказав до них коротку, але рішучим тоном виголошену промову: «Монарха — мій приятель і в разі потреби вишле мені військо на поміч. Не бійтеся нічого: ліси, полонини та пасовиська всі будуть ваші. Лише моліться богу, святкуйте неділі, і все буде добре».

Відомість про «сесію» розійшлася швидко по краю, будячи пострах між панами. Перші звістки про виступ Кобилиці в горах малюють його як ватажка розбійників на велику скалю. В половині падолиста писав якийсь поляк «від границі Буковини» до львівської шляхетсько-консервативної газети «Polska»*: «Якийсь Кобилиця, селянин із скарбових дібр Радівці (?), що має тут здавна велику повагу за те, що все був зухвалий та ставив опір усякій власті, кілька разів караний кримінально за різні дрібні злочини, був у червні вибраний послом до віденського сейму, але по подіях 6 жовтня вернув відти». Далі кореспондент досить недоладно говорить про «пропаганду» Кобилиці й кінчить: «Завдяки такій пропаганді він зібрав купу прихильників і на чолі узброєної ватаги напав на село Радівці, здобув і пограбував його, а нарешті коронував себе царською короною і оголосив себе буковинським хлопським королем»[2].

У страха очі великі, а інформації кореспондента, як бачимо, були не надто добрі. Та проте такі вісті, певно, ходили поміж дідичами, і можна вірити трохи пізнішій, в деталях також неправдивій дописі урядової «Gazety Lwowskiej», писаній «під кінець грудня», що «багато властителів дібр мусило тікати із своїх маєтків та шукати захисту в Чернівцях»[3].

---

[1] Се ближче означення місцевості беру з усного оповідання гуцула Маковійчука, записаного д-ром О. Колессою («Житє і слово», III, 234).

[2] Polska, pismo poświęcone rozprawom polityczno — ekonomicznym i historycznym, krajowym i zagranicznym, wydawane przez Hilarego Meciszewskiegó, Lwów, N 32—35, вид[ано] разом д[ня] 28 падол[иста].

[3] Пор. Jos. Alex. Frh. v. Helfert. Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener Oktober—Aufstandes 1848, т. IV, 2, стор. 330.

Швидко по першій сесії відбулася друга*, близько Путилова-Сторонця, в місцевості, званій «Панчена», належній до Джурджована. Повага Кобилиці була така велика, що навіть удержувана в Путилові скарбовим коштом компанія «пушкарів» (гірської поліції), набрана з гуцулів, покинула свого начальника поляка Завадинського і пристала до Кобилиці як його прибічна гвардія. Сей збір був іще численніший від першого. І тут Кобилиця мав промову до зібраних громадських депутатів і виступив різко не лише против панів, але й против урядників, що для користі своєї й панської фальшиво толкують закони, подають цісареві фальшиві реляції про стан народу і навіть не мають сумління затаювати цісарські патенти та накази, видавані на користь простого народу. Але тепер усьому кінець. Цісар — його приятель і віддав йому в руки всю власть над Буковиною. Відтепер гуцули не повинні слухати ніяких урядників, комісарів, старостів ані навіть губернатора — нікого, крім нього одного. Всі скарбові й панські грунти мають належати до самих селян, які відтепер мають стати зовсім самостійними властителями. Потім Кобилиця перейшов на політику і схарактеризував революцію як замах самолюбних панів на доброго цісаря. Закінчив так: «Тепер пани б'ються між собою, а коли коти гризуться, то для мишей празник. Не слухайте ні панів, ні урядників, лиш одного мене, а все буде добре»[1].

Коли вірити звісткам кореспондента тарнівської «Zgody» з д[ня] 1 грудня, то на тій «сесії» прийшло до суперечки між Кобилицею й деякими громадськими начальниками.

---

[1] Так передає промову Кобилиці пок[ійний] о. Білинкевич. Пізніша гуцульська традиція заховала з неї лише незначні фрази, що не дають ніякого поняття про її зміст. По споминах Маковійчука, Коб[илиця] говорив: «Діти божі, будьте спокійні, будете мати розправу. Прийде комісія на панів!» По інших споминах, на сесії на Панчені «врадили, аби чекати, але сьи панам не давати» («Ж[ите] і сл[ово]», III, 233, 235). Вірніше підхопив духу тої промови автор згаданої вже польської кореспонденції «з Чернівець під кінець грудня», кажучи, що Кобилиця «в горах підбурив хлопів на циркул і зверхності місцеві, підмовив їх, аби кинулися на чужу власність, припняв собі до грудей білу стяжку, нібито подарунок від цісаревої, і оголосив, що три відзнаки депутата на його убранні — то цісарські ордери, котрі отримав на те, аби в горах зробив порядок» («Gazeta Lwowska», 1849, ч. 5; пор.: проф. д-р. Ст. Смаль-Стоцький. Буковинська Русь. Чернівці, 1897, стор. 162). Ся кореспонденція посередньо потверджує звістки, зібрані о. Білинкевичем.

Ті люди, призвичаєні до послуху й покори перед урядниками, спротивилися словам Кобилиці, щоб слухати лише його одного. «Коли деякі війти,— пише кореспондент,— спротивилися тому, Кобилиця відібрав тим сперечникам їх уряд й іменував інших замість них, окружив себе множеством узброєного народу і носив свій посольський медаль на білій стрічці, розповідаючи, що одержав його від цісаря за якісь свої заслуги. Селяни попросту обожали його, називали його царем, а Кобилиця тут же признав їм повне право на всі панські ліси й полонини» (Числа «Zgody» з тою кореспонденцією в бібліотеці Оссол[інських] нема; пор.: Helfert, op. cit., 329).

Обі ті «сесії» мусили відбутися десь коло половини падолиста, швидко одна по другій. Невважаючи на острі промови Кобилиці, ми не чуємо про ніякі злочини в Гуцульщині: нікого не вбито, не обрабовано; не було нападів ані на двори, ані на особи, лиш один кореспондент «Polski» говорить, що Кобилиця нападав на двори й вибирав від панів контрибуцію, та про се не знає нічогісінько орган панів «Bucovina»*, що від свого почину в 1849 р. немало із ненавистю писала про Кобилицю. На основі звістки о. Білинкевича про відділ путилівських пушкарів, що пристав до Кобилиці, прийдеться зредукувати до відповідної міри й ті «тисячі узброєних», про яких говорить Гельферт (op. cit., 330): тих узброєних було, як подає о. Білинкевич, 20—30. Аж пізніше, коли власть розпочала нагінку за Кобилицею, його супроводжала компанія, зложена з більше як 330 гуцулів, узброєних у креси та пістолети.

Кореспондент «Gazety Lwowskiej» з кінця грудня подає надто, що Кобилиця наложив на гуцулів податок — по сороківцеві та ділетці кукурудзи від нумеру. Сього твердження ми не можемо нічим сконтролювати, та воно не видається мені правдоподібним; ані о. Білинкевич, ані інші спомини про таке вибирання податку не згадують. Той сам кореспондент додає, що Кобилиця «ходив горами в товаристві кількох сот узброєних гуцулів, видавав засуди, іменував самовільно суддів (певне, війтів, по-нім. Richter) і присяжних, а так само й інших начальників на місце доміній» (д-р См.-Стоцький, op. cit., 162). Гельферт на підставі якоїсь подібної реляції додає, що по селах, куди він заїжджав, народ зустрічав його святочно, з гуком дзвонів та вистрілами пістолетів; Кобилиця всюди говорив промови і остерігав перед «зрадою» панів та урядників (Helfert,

op. cit., IV, 2, 247). Про сей об'їзд Кобилиці селами понад Черемошем оповідав мені й Осьвіцинський у Довгополі. На моє питання, чи бачив він сам Кобилицю, відповів: «О, видів! Сидів на коні, білим рушником переперезаний, з ментальом на грудьох, а довкола нього гуцули, в-одно з пістолет стрільиют та кричьи: віват! Отак переїхали через Коньитин, Довгополе, Стебне, аж до Устя Путилова».

Здається, що при кінці падолиста Кобилиця устроїв народні збори також у Селетині; про се не згадує ані о. Білинкевич, ані жадна інша реляція, але наводять на сей догад ось які сліди. В пісні, записаній для проф. Ол. Колесси («Життє і слово», I, 143), читаємо ось який, ні з попереднім, ні з дальшим не зв'язаний куплет, очевидно, шматочок якоїсь більшої, забутої цілості:

Колис хоків, Кобилице, з жінков газдувати,
Було не йти у Сельитин людий бунтувати.

До 1843 р. сей куплет не може належати, бо тоді в Селетині не було ніякого бунту. Але з 1848 р. маємо певну звістку, що 29 падолиста до Селетина вислано 13-ту компанію* 41 полку для заспокоєння селянських розрухів; у Селетині військо стояло цілий місяць, бо аж 28 грудня вернуло до Чернівець (K a i n d l, Die Bukowina, 278). Під впливом Кобилиці почалися розрухи також по інших селах. Другий селянський посол, Юрій Тиміш із Сторожинця, зачав і у себе організувати селян та — як голосила шляхетська поголоска — відбирати у дідичів ліси й пасовиська (H e l f e r t, ibid., IV, 2, стор. 227). В такім самім напрямі поступали селяни Ілько Щербан, Михайло Тудан, Василь Грінчук і Михайло Гайчук у Костівцях, Юрій Яцко, Григорій Яцко та Іван Рудницький у Станівцях над Черемошем. Щоб надати рухові одноцілість і більшу силу, надумав Кобилиця на 15 грудня скликати ще одну «сесію» до свого дому, на Краснім Ділу коло Плоскої.

VI

Селянський рух у гуцульськім закутку Буковини застав тамошню власть майже зовсім не приготовану. До самого кінця жовтня власть жила в ненастанній тривозі, ждучи польського повстання в Галичині. Та й у самих Чернівцях не було спокою. «Не минало майже ані тижня,— пише наочний свідок того часу Штавфе-Сімігінович,—

щоб у понеділок або в п'ятницю, торгові дні в Чернівцях, не ходили тривожні поголоски серед нашої людності, що селяни з довколишніх сіл мають намір з косами, вилами, ціпами та сокирами напасти вночі на Чернівці й запалити місто»[1]. З другого боку, восени вибухло угорське повстання, а в Бессарабії на російській границі почали концентруватися російські війська. Для доповнення безладдя чернівецький староста Ізеческул умер у жовтні 1848 і заряд Буковини обняв тимчасово заліщицький староста барон Генігер, що мав досить клопоту і в власнім окрузі, так що Буковина була полишена майже без адміністративного керманича (див.: H e l f e r t, op. cit., IV, 2, стор. 277).

Почувши про народний рух над Черемошем, власті не знали, що діяти. Зразу вони думали, що коли посли Тиміш і Кобилиця виїдуть на засідання сейму, то й рух сам собою притихне. І справді, десь у половині падолиста Тиміш і Кобилиця одержали завізвання, щоб як стій їхали до Кромержижа. Тиміш поїхав, але Кобилиця відписав д[ня] 28 падол[иста] до президії парламенту, що хоча від чернівецького староства одержав наказ їхати до Кромержижа, але просить президію прислати йому від себе завізвання на письмі[2]. Очевидно, він боявся їхати і в завізванні староства бачив зраду. В відповіді на се президія відписала д[ня] 12 грудня, що сейм радить уже від 22 падолиста і взиває посла до приїзду. Се завідомлення, одначе, не дійшло до рук Кобилиці, а д[ня] 5 січня Міністерство внутрішніх справ завідомило сеймову президію, що «посол Лукіян Кобилиця вже від довшого часу видалився зі свого помешкання в Путилові на Буковині невідомо куди і візвання не можна було йому доручити». Ще раз д[ня] 19 січня вислано від сейму візвання до Кобилиці, щоб прибував на сейм, бо інакше по упливі 14 день від доручення йому сього візвання його вибір буде скасований. І се візвання не було Кобилиці доручене (Off. sten. Ber. Sitzung vom 6 Febr. 1849, стор. 3).

Власті не знали, на яку ступити з Кобилицею. В грудні Генігер вислав гінця до Львова до новоіменованого губернатора Залеського, запитуючи, що йому робити з Кобили-

[1] S t a u f e - S i m i g i n o w i c z. Reminiscenzen («Bukowinaer Nachrichten», N 1968; пор.: K a i n d l. Die Bukowina, стор. 274.

[2] Officielle stenographische Berichte über die Verhandlungen des oesterr. Reichstages, 84-te Sitzung, am 6 Februar 1849, стор. 2.

цею? Чи установлені докладно межі посольської нетикальності і що робити, коли посол нарушує закони? (Helfert, op. cit., 534). Залеський відповів рескриптом з д[ня] 4 грудня, що «посольська нетикальність поки що не уставлена ніяким законом, та проте, особливо в отсьому випадку, треба поступати дуже обережно, а щоб Кобилицю бодай наразі зробити нешкідливим, було би найліпше склонити його, щоб якнайшвидше їхав до Кромерижа» (Helfert, op. cit., 534). Відповідно до сеї інструкції Генігер вислав у гуцульські гори найздібнішого чернівецького урядника, окружного комісара Сиржистого, поручаючи йому поступати «дуже обережно» і заспокоювати народ. Але місія Сиржистого не повелася — не через опір народу, а через переполох дідичів. Вони, очевидно, бажали собі на непокірних селян війська, куль, шибениць, а щонайменше різок, а коли побачили, що комісар по-доброму говорить із селянами, зараз догадалися, що він бунтує їх против панів. «Окружний комісар Сиржистий,— писав кореспондент краківського «Czas-y»* д[ня] 11 грудня,— їздить по селах Вижницького повіту і бунтує селян, щоб усякого підозреного арештували й відставляли до окружного уряду, щоб ненастанно відбували варти по селах і пильнували, аби не прийшли поляки» («Czas», 1848, ч. 32). Кореспондент занюхав і тут приготування до різні. Тим часом Сиржистий, побувши кілька день на місці і, мабуть, зачувши, що Кобилиця скликає людей на нову «сесію», зажадав від старости компанії війська.

Нова «сесія», скликана Кобилицею, мала відбутися 15 грудня на Краснім Ділу, коло його дому. Недармо деякі прихильники остерігали його, щоб не робив сього в камеральній посілості, бо від камеральної «фервальтерії» може бути клопіт. Кобилиця заявив, що не відступить від свого й не боїться нічого, а в разі потреби напевно одержить підмогу. Та ледво почали з'їздитися гуцульські депутати до Плоскої, старший завідатель скарбових лісів Чеканій вислав гонця до Вижниці, де тоді пробував Сиржистий з присланим йому батальйоном війська, просячи прибути до Плоскої та запобігти лихові. Ледво зібрані гуцули розпочали нараду, коли хтось надбіг з окриком: «Військо йде!» Зібрані розбіглися, Кобилиця також сховався в гори, сказавши гуцулам, що се підступ панів, але вони нехай не бояться, бо коли цісар про се дізнається, все буде інакше. Коли військо надійшло до Плоскої, не застало нічого

підозреного, але, не довіряючи тому спокоєві та, може, бачачи свою малочисельність, зараз же вернуло назад до Путилова. Відси раз у раз висилано невеличкі патролі по довколішніх селах, щоб стерегли спокою. Кобилиця, не чуючи себе безпечним дома, перебрався в полонину; крім відділу пушкарів, що пристав був до нього, його окружала тепер купа з яких 300 гуцулів, озброєних рушницями,— сила, що могла справді бути небезпечна невеличкій коменді Сиржистого. З сею ватагою Кобилиця й далі їздив по селах та робив по-своєму порядки, але при наближенні військових патролів не зачіпався з ними, а ховався в гори. Відси пішла вість, що він, нарешті, поїхав-таки до Кромержижа. Про се коло 20 грудня знали вже в Чернівцях, а 24 гр[удня] львівський губернатор доносив сю радісну вість міністрові внутрішніх справ Стадіонові (Helfert, op. cit., IV, 2, стор. 535). Розуміється, звістка показалася неправдивою.

Рівночасно з виступом против Кобилиці в Плоскій власті взялись і до інших «збунтованих» осель. Д[ня] 19 грудня прибув губерніальний концептовий практикант Нехай до села Костівець з компанією війська і арештував селян: Ілька Щербана, Михайла Тюдана, Василя Грінчука і Михайла Гайчука. Їх відставлено до Чернівець і віддано карному судові, але швидко показалося, що панські крики про їх бунт були сліпою тривогою. Грінчука і Гайчука майже зараз пустили на волю, Щербан і Тюдан пересиділи по 8 неділь у слідстві, але кінець кінців також вийшли безкарно 11 лютого 1849 р. З Костівців Нехай подався до Станівців, арештував тут братів Яцків та Івана Рудницького, але й ті «ватажки бунту» в суді показалися ні в чім не винуватими, і лиш адміністративна власть не звісно за що засудила їх одного на 6, другого на 4 тижні примусової роботи на користь громади (Helfert, op. cit., IV, 2, стор. 535).

Початок нового 1849 р. приніс для буковинських властей нову тривогу. «Коли вже кінець минулого року був дуже неспокійний,— писав д[ня] 23 січня звісний нам уже комісар Сиржистий до Івана Федоровича,— то початок нового року приніс нам іще більше тривог, додаючи до нашого внутрішнього крайового безладдя ще й небезпеку з боку угор[ців]. Коли в падолисті посол до сейму Кобилиця вернув із Відня до Вижниці, зачав говорити громадам про різні нові порядки та переміни, що, може, й були обго-

ворювані в сеймі, але ще не були ухвалені, а тим менше не одержали цісарської санкції. Особливо увільнив він громади від послуху доміниям. І ось я був з батальйоном вояків післаний, щоб розворушені громади довести знов до спокою. Моя місія тяглася 5 тижнів, так що ані святого вечора, ані нового року я не міг провести в крузі своєї рідні. А коли на «трьох королів» (6 січня) я вернув до Чернівець, дійшла до нас чутка, що угри стоять на семигородській границі, а рано д[ня] 7 січня розійшлись слухи, що наше військо побите і мусило відступити до Кимполунга. Можете собі уявити загальний переполох, бо ж війська на Буковині було дуже мало, так що кождий у своїй уяві бачив уже ворога в самих Чернівцях, тимбільше, що чутка була, буцімто угорське військо має 28 000 люда. Хто тільки жив, спішив здобути паспорт до Молдавії та Бессарабії, так що в д[нях] 6 і 7 січня їх видано мало не 400. Ми з жінкою надумали перечекати ще один день у Чернівцях, а потім уже поступати відповідно до того, які будуть дальші звістки. В Галичині ніхто не хотів шукати притулку, бо всі боялися, що там вибухне загальне повстання. Тому навіть урядові каси з Чернівець мали вивезтися на Бессарабію. Та, на щастя, вечором д[ня] 7 січня прийшла відомість, що угри вернулися назад»[1].

В отсьому листі Сиржистого гідний уваги дуже оглядний спосіб, яким він висловлюється про рух, викликаний Кобилицею; до сього свідоцтва ми ще вернемось, а тепер доповімо коротко події 1849 р. Напад Бема нагнав страху румунам і німцям, дідичам і урядникам буковинським і був використаний у домашній буковинській суперечці. Як звісно, в сеймі в Кромержіжі виринула тоді справа цілковитого відділення Буковини від Галичини. Чотири руські посли-селяни спротивились тому, почуваючи себе до єдності з галицькими русинами. Румуни Чуперкович і Боднар і німець Краль були за автономією краю. На Буковині починається завзята агітація pro і contra; партія дідичів і румунів засновує в Чернівцях газету «Bucovina», видавану в пансько-румунськім дусі німецькою мовою. Ся

[1] Про сей напад угорських повстанців під проводом Бема на Буковину, що д[ня] 5 січня, гонячи австрійського генерала Урбана, дійшли до Дорни і переночували там, див.: K a i n d l. Die Bukowina in den Jahren, 1848 und 1849, стор. 286—289. Бем мав усього 600—800 людей, із яких тривога зробила зразу 10, потім 20 і 30 тисяч (ibid., 326).

газета зараз у першім своїм н[оме]рі кидається з безтямною злобою на руських послів-селян, обкидаючи їх найпоганшою лайкою, називаючи їх «übelberüchtige, blödsinnige, stupide Bauern»[1], які «задля нашої нещасної устави виборчої на нещастя і на сором нашого краю сидять в раді державній і дають водити себе за ніс деяким інтригантам, аби просити за злучення Буковини з Галичиною». Вони «ідіоти, йолопи, виродки», і т. д., а «їх провідник і голова Кобилиця — се кримінальник, що за плюгавий злочин — нищення домінікальних лісів — був перед кількома роками засуджений чернівецьким ц[ир]к[уловим] судом карним на кількамісячний арешт і сю кару відсидів»[2]. Та сього не досить. Для ліпшого поборення антиавтономічних змагань руських селян треба було подати в підозріння їх лояльність супроти Австрії, зробити їх бунтівниками, зрадниками краю. І ось «Bucovina» від першого свого числа виступає з твердженням, що Кобилиця — союзник збунтованих угрів. «Від жовтня,— читаємо там,— він не сидить у раді державній, а займається ворохобнею і задля зради держави під час нападу відділу Бемових повстанців на Буковину заслужив собі на шибеницю, та спасся від неї лише таким чином, що втік» (Ст. Смаль-Стоцький, op. cit., 169). В тім самім числі мотивується сей закид ось яким оповіданням: «Д[ня] 5 січня рознеслася чутка, що Бем із Семигороду впав на Буковину; через се настав великий переполох, але два дні пізніше надійшли спокійні вісті. Та небавом почуття безпечності знов розвіяла тривожна звістка, що посол до ради державної Кобилиця (русь-кий селянин) із Сігета, куди втік був перед кількома тижнями задля попереднього збунтування гір, нараз, безпосередньо перед нападом Бема, появився в горах між своїми земляками, руськими гуцулами, скликав їх цілком сміло й спонукав до того, щоб мали напоготові гроші, живність, овес і сіно для відділу повстанців, який там мав з'явитися, аби заздалегідь відмовили участі в ополченні, що мало пізніше приготовитися, як і

[1] Горезвісні, недоумкуваті, дурні селяни *(нім.).— Ред.*

[2] Проф. Ст. Смаль-Стоцький. Буковинська Русь, стор. 169. Д-р Кайндль присвятив окремий розділ відділенню Буковини від Галичини в своїй праці «Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849», але, обмежившися на офіціальні акти, він не дає ніякого поняття про ту завзяту партійну боротьбу, що велася за се питання.

взагалі всякої помочі при робленні засіків, заряджених у горах на угорсько-семигородській границі, і щоб у всім були готові підпомогти і по-приятельськи прийняти у себе повстанців. Енергічні зарядження циркулу, безпроволочне обсадження руських гір значними відділами піхоти й кінниці, нарешті, поставлення кількох шибениць здушили лихого духу в зароді та привели під' юджених гуцулів знов до розсудку. На жаль, удалося головному провинникові Кобилиці знов уйти перед рукою справедливості: він утік знов у сусідній Сігет до повстанців, до котрих, здається, вступив у службу» (ibidem., стор. 163—164).

Неправду сеї звістки стверджує найліпше цитований вище лист Сиржистого, який власне д[ня] 6 січня, отже, в сам день відвороту Бема з Дорни, вернув до Чернівець із Путилова, очевидно, полишивши там усе в спокою. Отже, ніяких гуцульських зібрань між 15 груднем а 5 січнем у «збунтованих» селах не було й не могло бути; Кобилиця не міг приготувати там терену для угорських повстанців, а особливо, не міг заохочувати гуцулів до опору против заряджень власті щодо ополчення й засіків, бо ті зарядження були видані аж по нападі Бема, найшвидше коло 10 січня, коли розпорядженням львівського генерала Гамерштайна на всю Галичину й Буковину розтягнено стан облоги (K a i n d l, Die Bukowina і т. д., стор. 228). Та здається, що се сталося ще пізніше, бо фельдмаршал-поручник Малковський, що мав «хоронити Буковину від ворожого нападу», прибув до Чернівець аж у половині січня, а до Кимполунга аж 23 січня (K a i n d l, op. cit., 291). Під його командою мав організувати се ополчення генерал-майор Ульріхсталь, і справді, швидко стояло коло 3 000 гуцулів під оружжям. Та вже перед тим, д[ня] 12 січня вирушив окружний комісар барон Канне до Селетина, де людність, мабуть, отягалася виконувати зарядження властей. Канне задля заметів станув у Селетині аж 14 січня вночі, зараз велів покликати до себе фервальтера Амброзіюса та звісного нам уже ватажка пушкарів Завадинського і велів їм зібрати всіх підвладних їм лісних та пушкарів. На 16 січня скликано також депутатів довколишніх громад. Канне відчитав їм відповідний поклик коменданта і запитав остро, чому не ставилися до роботи над засіками на границі? Селяни звинялися острою зимою й заявили, що скоро лише добудуть із Радовець поживу для жінок і дітей, радо підуть усюди, де їх буде треба. Того

самого вечора Канне з купою лісних та пушкарів вирушив до Плоскої, щоб зловити Кобилицю. Кобилиці дома не застали, і ніхто в селі не вмів чи не хотів сказати, де він подівся (Helfert, op. cit., 278). Тоді Канне, певно, на основі «стану облоги», велів сконфіскувати й забрати все рухоме добро Кобилиці. «Забрали все, що лише можна було забрати,— пише о. Білинкевич.— Возами тягли одежу, молочні продукти, меди, віск, вовну і всякі достатки. Хата Кобилиці лишилася зовсім пуста й обдерта з усього». Другого дня скликав Канне депутатів із громад Волосько-Кимполунзького околу: Шипота, Ізвора, Молдави, Кірлібаби; ті також не сперечались і заявили готовність ставитись і до ополчення, і до праці коло засіків. Не довіряючи спокоєві селян, Малковський порозсилав по селах обох округів по 50—80 вояків на постій. Як бачимо, ані розрухів, ані жадного супротивлення властям на ділі зовсім не було видно. Одні лише пани жалувалися, що збунтовані гуцули вирубали їм у лісах коло 200 000 пнів дерев.

Лишилось іще зловити тільки самого Кобилицю та його спільників. По селах, охоплених бунтом, почались арештування; ув'язнено і 18 цвітня приведено до Чернівець 20 селян («Bucovina», 1849, ч. 9), але Кобилиці не було між ними[1]. Окружні комісари Канне й Ясинський їздили по селах, шукаючи за ним, але даремно. Вони навіть визначали досить показну суму грошей для того, хто би зловив його або вказав, де він пробуває. Довідавшися, що Кобилиця вперед часто бував у домі уніатського священика о. С. у Путилові, бар[он] Канне обернувся до нього з запитаннями. Священик признав, що Кобилиця справді часто гостив у нього і виявляв йому велике довір'я, бо, хоч сам православний, він не любив православних попів. Перед путилівською сесією Кобилиця також приходив до нього «на поклін». І жінка Кобилиці також часто заходила до о. С. у ту пору, коли її муж був у Відні, й цікавилася, що там нового пишуть у газетах. Ось і все, що вивідав Канне від о. С. Та коли заговорив про те, чи о. С. не вишукав би якого гуцула, що міг би видати Кобилицю властям, о. С. відповів: «Ні, пане бароне! За всі скарби світу ніякий

[1] Вурцбах у своїм Biographisches Lexicon, т. XII, стор. 179 — 180, подає число ув'язнених на 200 — число, як бачимо, фантастичне.

гуцул не видасть вам Кобилиці. Скажу ще більше: якби вони дізналися, що ось я з вами тут щось задумую против нього, то, певно, повісили би мене на першій-ліпшій гілляці».

Тим часом сейм у Кромержі, не діждавшись ані приїзду Кобилиці, ані жадної звістки від нього, на засіданні 6 лютого одноголосно і без дебати на внесок самої президії уневажнив вибір Кобилиці на посла й поручив Міністерству внутрішніх справ розписати нові вибори (Off. stenogr. Protocolle, Sitzung vom 6 Febr., стор. 2—3). Кобилиця все ще ховався в горах. Лише його жінка іноді виходила з лісів, щоб почути, що діється між людьми. Раз якось вона зайшла до Путилова до о. С., і сей почав вияснювати їй небезпеку, що грозить її мужеві, та безплідність дальшого опору, і кінець кінців намовив її, аби разом із ним поїхала до Чернівець до комісара барона Канне. Комісар прийняв її дуже чемно, розпитав докладно про все і списав довгий протокол її зізнань. Він хотів іще другого дня дальше розпитувати її, але в тій хвилі одержав телеграфічний наказ як стій вирушити в характері цісарського комісара на угорську границю з військовим відділом генерала Вольгемута. Які се були зізнання жінки Кобилиці — не знаємо; цікаве лиш те, що він не то що не арештував її, а ще й дав їй писемний сертифікат, яким позволялось їй вернутися до рідного села і жити там без перешкоди. Може, Канне міркував, що сим він приспить обережність Кобилиці і колись захопить його в його домі.

Але Кобилиця не пішов на сей підступ. А тим часом чернівецька «Bucovina» знов повела против нього напади в попереднім тоні. Д[ня] 6 марта вона пускає делікатну інсинуацію на адрес властей, «що в не дуже певнім Руськo-Кимполунзькім повіті, заселенім р у с ь к и м и гуцулами, я к ч у т и, мають власті поступати дуже обережно при набиранні крайового ополчення, а всі більш або менше скомпромітовані прихильники Кобилиці мають бути від нього виключені»[1]. Д[ня] 4 цвітня знов алярмове донесення: «Лихої слави Кобилиця зі своїм небезпечним аген-

[1] K a i n d l. Die Bukowina, 277. Проф. Смаль-Стоцький, покликаючися на те саме жерело, подає, що справді була видана така інструкція, та се, мабуть, непорозуміння, бо проф. Кайндль цитує слова «Bucovin»-и, стилізовані в conjunctiv-і та й ще з класичним газетярським «man vermuthet» [стверджуванням *(нім.)*. — *Ред.*].

том Бірлою Миронюком знов появився в горах між своїми (руськими) гуцулами і пускає громадам небезпечного туману, заохочуючи їх до нападу на панські ліси й пасовиська і до того, щоб видержали в опорі: він їм небавом прийде в поміч з угорською армією. Викликаний через те бунтівничий дух став грізний особливо в околицях Бергомета, для того вислав циркул цілу компанію війська в ті околиці і починив інші енергічні заряджения. Компанія війська розмістилася по приказу в Бергометі й околиці. Циркулярний комісар Вер веде цілу справу, аби насамперед спинити напади на панські ліси й пасовиська, вислідити й строго покарати винуватих, повчити громади і не спускати їх з ока, якнайостріше й безпощадно карати всіх бунтівників та ворохобників, слідити за рухом між селянами й держати їх у карбах, та зловити Кобилицю й його агента Бірлу Миронюка» (Смаль-Стоцький, op. cit., 164—165). З сеї дописі видно безтямну злобу, але більше нічого. Ми не маємо ніяких звісток про побут Кобилиці в околиці Бергомета, і коли там був який розрух, то, певно, Кобилиця не брав у ньому участі. Незвісно також нічого про того його агента Бірлу Миронюка, що вирінає ні звідси ні звідти на листках «Bucovin»-и.

Пару день по тім знає сей орган уже значно більше. Буцімто циркулярна комісія в Бергометі написала повідомлення до сусідніх доміній д[ня] 5 цвітня, «що бунтівник Кобилиця запевнив селян у тих гірських сторонах, що він д[ня] 12-го с[ього] м[ісяця] з угорськими повстанцями вмаршируе до Буковини і селян зробить безмежними панами краю. Ті поголоски не лише загально розширені, але й слідством доказані. А що знайдено вже різні сліди, що Кобилиця з лихої слави Василем Бірлою Миронюком усе ще бушуе в тих гірських сторонах і заохочуе селян до оружжя, аби зі сподіваними повстанцями прогнати військо і власті, то комісія взиває домінії до енергічних поліційних заряджень» (Д-р Смаль-Стоцький, op. cit., 165). І все се були брехні! Слідство, як покажемо далі, не викрило ніякого зв'язку Кобилиці з угорськими повстанцями.

Та «Bucovina» не попускає свого. Д[ня] 13 цвітня, доносячи про страшний голод у руській часті Буковини між Дністром і Прутом, не залишає додати, що причина голоду — не лише торішній неврожай, саранча та холера, але й збаламучення селян через мужицьких депутатів

(«знаного Кобилицю, Моргоша і Кірстого»), які «найчуднішими обіцянками довели їх до того, що вони давно вже змарнували й ту дрібку, що зібрали, попродали за безцінь худобу або потратили задля великого браку паші і тепер, не маючи нічого, без помочі і без поради, виставлені хіба на страшну голодову смерть» (ibidem, 166). Д[ня] 19 цвітня дальше донесення про арештування 20 прихильників Кобилиці, про великі шкоди, пороблені дідичам (дідичі подають їх на 200 000 пнів) і про віддання деяких бунтівників у рекрути. Д[ня] 17 червня читаємо донесення, що «д[ня] 7 червня напали угорські повстанці з Мармароша в двох місцях на Буковину, переступивши границю коло Селетина і коло Путилова, але вернули назад — було їх коло 100 мужа». Се донесення само собою не було би нічим дивним, якби не те, що ані Селетин, ані Путилів не притикають до угорської границі, і якби не те, що присланий із Чернівець до віденської газети «Der Oesterreichische Soldatenfreund» і надрукований у ч. 108 опис сього подвійного нападу угрів на Буковину діждався в тій газеті спростування генерал-майора Фішера, який запевнив, що в цілій тій історії «нема ані слова правди» (K a i n d l, op. cit., 278).

Хоча власті далеко ліпше від румунських газетярів знали, скільки вини стягнув на себе Кобилиця, то все-таки для заспокоєння опінії краю вони не переставали шукати за ним. Вернувшись із семигородської границі, комісар Канне ще раз довірочно покликав до себе священика з Путилова, о. С., і предложив йому, щоб завабив до себе Кобилицю і віддав його в руки властей. О[тець] С. відповів, що сього не може зробити, раз, що се противиться його розумінню честі, а друге, що,— казав він,— «за один волос Кобилиці пожерли би мене птиці».

Здається, що такі пропозиції роблено й іншим особам, у яких іноді гостював Кобилиця, блукаючи по горах. У маю він зайшов у Жаб'ю до свящ[еника] Вишневського*, з яким давніше також був знайомий. Сей прийняв його, здавалося, дуже радо, засадив його за стіл і почав гостити, а тим часом тихенько послав по фінансову сторожу, т[ак] зв[аних] ревізорів, які в ту пору сповняли також службу жандармів. Ще Кобилиця сидів при столі, розмовляючи з панотцем, коли наскочили ревізори, обступили дім і вхопили його. Поночі вивезли його до Кут, а відси під сильним військовим конвоєм до Чернівець. Д[ня] 27 мая сильно за-

кованого Кобилицю привезено до Чернівець і осаджено в арешті[1].

Слідство над ним тяглося довго. Аж у 1851 році його судили воєнним судом, та сей оправдав його від усіх закинених йому злочинів і засудив його лише на один місяць арешту. По відбутті сеї кари політична власть, боячися нових забурень спокою, зробила з ним те саме, що з ватажком мазурської різні — Шелею; його маєтність у Плоскій продали і з уряду закупили для нього грунт та хату в тій самій Сольці*, де був оселений Шеля. Тут він мав жити під ненастанним доглядом камеральних урядників; до Плоскої та Путилова йому не вільно було показуватися ніколи. Про кінець його життя не знаємо нічого певного. О[тець] Білинкевич передає таку версію, що чув від гуцулів: «Раз приїхав до Радовець якийсь архікнязь на полювання а, наслухавшися немало оповідань про Кобилицю, забажав особисто побачитися з ним та велів на завтра покликати його до себе. Сам архікнязь пішов на полювання. Того самого вечора до хати Кобилиці прийшли три пани, що були в товаристві архікнязя, почали приязно розмовляти з ним, далі добули фляшку вина і почали частувати його. Кобилиця напився того вина, і пани пішли собі, а Кобилиця тої самої ночі вмер. Ті пани, як потім показалося, були Айвас, Джурджован і Ромашкан». Звістку про отруєння Кобилиці чув із уст гуцулів також д-р Ол. Колесса («Жите і слово», III, 234, 235).

VII

Ми звели докупи відомості про Кобилицю, які нам було можливо зібрати, й силкувалися провірювати їх критично одні одними. Попробуймо тепер на підставі сього матеріалу вияснити собі, хто ж такий був сей Кобилиця, яке змагання, яку ідею репрезентував він, за що і в ім'я чого боровся?

---

[1] Так подає сю дату Вурцбах (Biographisches Lexicon, XII, 180). Проф. Кайндль (Die Bukowina, 280) за Ріттерсбергом (Kapesní Slovníček. Praha, 1851, т. II, стор. 154) подає значно пізнішу дату — 27 цвітня 1850. Не знаю, відки взяв її Ріттерсберг; вона сама собою мало правдоподібна, та й о. Білинкевич говорить, що Кобилиця був арештований зараз весною 1849 р., поки ще тривало угорське повстання.

Відразу мусимо зазначити, що, безсумнівно, певного матеріалу для відповіді на се питання маємо дуже мало. *Лист Кобилиці* і *лист Сиржистого* — се одинокі матеріали першої руки, що щ о с ь говорять; протоколи ради державної і вирок чернівецького воєнного суду в справі Кобилиці — се знов два акти першої руки, в яких важне не те, що вони говорять, а те, що промовчують. Вирок сказав би нам, певно, значно більше, якби нам був звісний його текст. Усі інші звістки — се або тенденційно забарвлені партійні писання сучасних, іноді досить лихо поінформованих, або відгуки традиції, відгуки неясні (пісні й оповідання народні, в яких підхоплено не одну важну дрібницю, але занехаяно власне ідейну основу, наміри, психологію дійових осіб), або зложені з різнорідних елементів, черпаних із не звісних нам жерел, і при всій своїй цінності потребують перевірки (реляція о. Білинкевича).

В категоричній формі висловлено досі, властиво, лиш один погляд на характер діяльності Кобилиці. Се погляд «Bucovin»-и 1849 р., по якому Кобилиця був агентом Кошута, бунтував гуцулів для того, щоб допомогти уграм, і сам зі свого боку надіявся при помочі угрів зробитися «хлопським королем», дістати власть над Буковиною. Сього погляду держався Федькович* з тою хіба відміною, що заставив Кобилицю вірити в мадярське свободолюбство й надіятись, що

Угри волю добувають,
Поможуть і нашу[1].

---

[1] Див.: Поезії Осипа Юрія Федьковича, вид. Наук[ового] тов[ариства] ім. Т. Г. Шевченка, том I, стор. 170. Інтересно, що Федькович зложив про Кобилицю ще й ніби народну пісню, в якій, крім першого куплета, нема нічого народного; вона буде надрукована в IV томі Федьковичевих творів, а тут подаю з неї лише першу половину, що ілюструє власне політику Кобилиці, як її розумів Федькович:

Ци дуфаєш, Джурджуване, що твоя Віжниця?
Ци дуфаєш, що в неволі Лукєн Кобилиця?
Бо тот Лукєн Кобилиця с панами си вадит,
А с Кошутом молоденьким таку раду радит:
«Ти, Кошуте, угринчуку, що хочиш робити?
Ци с цісарем молоденьким за правду си бити?
Коли хочиш з ним си бити, поможи ти боже!
А я прийду з ледінями та й тобі поможу».
Гой учув се цісаричок на свої столици,
Посилає ровту війська та й за Кобилицев.

До сього погляду прихиляється й Гельферт, хоча й висловлює деякий сумнів щодо його вірності. Правда, не маючи автентичних урядових даних про рух Кобилиці (з виємком рапортів чернівецького старости до львівського губернатора та губернатора до міністра, документів, важних для хронології подій, але зовсім байдужих для оцінки їх характеру), Гельферт користується звістками чернівецької «Bucovin»-и, користується досить некритично, приймаючи за певні ті промови, які вкладає в уста Кобилиці ворожа газета. З сього каламутного жерела взяв Гельферт відомість про наказ Кобилиці гуцулам приготовляти овес і харч для війська; сі слова мали бути сказані на одній із «сесій», скликаних Кобилицею, отже, десь у падолисті 1848; тим часом польські звістки про ті сесії, хоч і як ворожі Кобилиці, нічого не знають про такі слова, а «Bucovina» вкладає їх в уста Кобилиці, але аж в часі його нібито агітаційної подорожі по повороті з Сігета, перед самим нападом Бема, отже, в перших днях січня 1849 р., хоча ми знаємо напевно, що тоді при острих морозах Кобилиця сидів десь, схований у горах, а в околиці Путилова до 5 січня стояв з військом Сиржистий і ніяких гуцульських зборів не було.

Бере на віру Гельферт і друге твердження «Bucovin»-и, буцімто Кобилиця заказував гуцулам іти до ополчення та робити засіки в горах против угрів. Але ж і сі відомості, подані у Гельферта в категоричній формі, в чернівецькій газеті виглядають зовсім недоладно. По-перше, Кобилиця агітує против них ще перед нападом Бема, значить, щонайменше на тиждень перед їх виданням, в пору, коли ніхто не міг знати, чи такі зарядження взагалі будуть видані. По-друге, сама «Bucovina» не може сконстатувати ані одного факту, де би гуцули дійсно противилися заря-

---

А они ж го бай имили на самі покрови —
Тепер, годні ледіники, бувайте здорови!
А ви, славні путиляне, не тратьте надії:
Доки угре не пропали, то й нам нема гії.

Ся пісня так само, як і поема Федьковича «Лук'ян Кобилиця», доказує хіба, як мало справді конкретного знав Федькович про Кобилицю й його рух. Чи справді старший брат нашого поета Іван ходив з Кобилицею і через се потім утік у Молдаву, як писав Федькович у р. 1861 Дідицькому (Поезії Федьковича, вид[ання] Дідицького, стор. IV) і як оповідав д-рові Колессі один гуцул («Жите і слово», III, стор. 324), про се не можемо сказати нічого певного.

дженням військової власті; в одинокім Селетині вийшло маленьке опізнення задля браку хліба, і сюди зараз іде військо і знаходить серед народу повний послух. По 16 січні Кобилиця не міг уже й думати ні про яку агітацію, бо по гірських селах знов стояли військові постої. А «Gazeta Lwowska» виразно констатує, що зараз по нападі Бема в горах зібрано до народного ополчення 3 000 жвавих гуцулів.

Лишаючи на боці загальний характер кошутівського повстання, шляхетсько-міщанського радше, ніж демократичного, і крайньо ворожого слов'янам*, недоладність підозрівання Кобилиці в зв'язках з уграми видно вже хоч би з того, що одинокий напад угрів на Буковину під проводом Бема був зроблений, очевидно, без найменшого числення на якусь поміч гуцулів, у околиці, далекій від «збунтованого» округу. Се була партизанська демонстрація, що мала нагнати страху противникові, але не обчислена ні на які стратегічні користі. Бем, переночувавши в Дорні, вернув назад у Семигород, не пробуючи йти далі, хоч не знайшов серйозного супротивлення. Се чули, мабуть, і противники Кобилиці, коли в цвітні 1849 р. видумали ще два напади угрів уже просто на збунтовану територію, до Селетина та Путилова, і силкувалися взяти на ті качки несвідущих географії віденських німців.

О[тець] Білинкевич у своїй рукописній реляції прихиляється також до думки про те, що Кобилиця був у змові з уграми. На се у нього є два докази: говорення Кобилиці про овес і факт його ув'язнення в Жаб'ї: очевидно, мовляв, він хотів утікати на Угорщину. Щодо першого, то ми вже показали, що се видумка «Bucovin»-и, яка могла бути передана о. Білинкевичеві якимсь урядником, що 1849 р. читав сю газету і прочитане в ній помішав з тим, що бачив або чув відки інде. Щодо другого, то се догадка, нічим не доказана. Кобилиця міг укриватися на галицькім боці вже тому, що тут за ним не шукали так, як на Буковині, а пробуваючи тут, зайшов і до Жаб'я; для здогаду про його намір утікати на Угорщину се не дає ніякої підстави.

Проф. Кайндль перший спротивився думці про порозуміння Кобилиці з уграми. Головний його доказ — се вирок чернівецького суду над Кобилицею. По довгім слідстві, в якім, певно, стягнено весь можливий доказовий матеріал, сей суд — воєнний, отже, певно, не прихильний до ласкавого трактування бунтівника— не знаходить на Ко-

билиці ніякої вини й засуджує його лише на місяць в'язниці за якийсь дрібний, по-теперішньому сказати б, поліційний *переступ. Справді, доказ рішучий.*

Але для характеристики руху Кобилиці всі ті докази зовсім негативні. Що ж се, властиво, було? І чим був Кобилиця, коли не був кошутівським агентом? Що не був простим обманцем, який у викликанні розрухів шукав тільки власної користі й збагачення, се, здається, певне. Чоловік заможний і гордий, що в часах панщини як громадський пленіпотент здобув собі безмежне довір'я у громад, певно, не спекулював на громадські сороківці. Жадоби особистого зиску не закидає йому й «Bucovina», хоча й силкується кинути двозначне світло на нього, говорячи, що він вибирав податок по сороківцеві від нумеру. Що в його словах «цісар — мій приятель» і в його поступках, якими він і в 1846, і в 1848 р. викликав розворушення серед народу, була певна політична містифікація, се не улягає сумнівові. Але яка ж була ціль тої містифікації? Що хотів осягнути нею Кобилиця? На що надіявся, обіцяючи народові якусь постороннюю поміч, і з якою метою збирав ославлені свої сесії?

Що рух, викликаний Кобилицею, мав аграрну основу, се, здається, не улягає сумнівові. Від самого 1843 р. і до кінця бачимо його, зайнятого справою аграрних відносин гуцулів, а спеціально в 1848 р. справою відібрання тих селянських грунтів, лісів, полонин, які попередніми роками були загарбані домініями. Поки в Відні радив сейм, Кобилиця — се видно з його листа — надіявся уладження сеї справи законодатною дорогою чи, може, яким актом цісарської ласки, подібно, як се сталося (в розумінні селян) зі знесенням панщини. Та ось Відень збомбардовано на його очах, раду державну розпущено; верталися — могло здаватись Кобилиці — часи повного безправ'я, притиску, подібні, як були в 1843 і 1846. І він знов хапається подібного способу, як у 1846 р., містифікації, щоб піддержати віру селян у добрий кінець їх справи. Він скликає сесії, запевняє народ, що цісар дав йому власть у краю, пробує заводити якісь свої порядки по селах, остерігає перед зрадою, але, зрештою, напоминає людей, щоб держали себе спокійно. І справді, ми не чуємо про ніякі насильства й нелегальності в тім руху, а «страшний бунт», про який кричали переполошені дідичі, при ближчім розгляді розпливається в ніщо. Що ж, властиво, урадили гу-

цули на тих сесіях і що зробили потім таке, чим би виправдався крик та переполох дідичів? Ми не знаємо навіть про такі ексцеси, які були в 1843 році. Бо ж ті 200 000 пнів дерев, вирубані буцімто гуцулами в зимі 1849 р., навіть сама «Bucovina» подає з застереженням, що се «дідичі самі оцінюють». Але ж се могли бути звичайні вируби дров, які практикуються щозими в гуцульських горах. Ті зрубані дерева мусили лишитися на місці; гуцули не сховали їх за пазуху ані не могли вивезти нікуди, бо зрубане дерево в Гуцульщині видобувають із гір аж весною, сплавляючи його ріками та потоками; значить, ся шкода зводиться до зера. А поза тим аграрного злочину ніякого в цілім тім русі не видно.

Лишається ще одна можливість: допустити у Кобилиці якийсь більш або менше ясний ідеал гуцульської автономії, свого власного порядку, «щоб гуцули були самі в собі, аби їм ніхто не мав до розказу, лише сам цісар», як висловлювався ще в 60-тих роках один громадський писар у Жаб'ї[1]. На се вказували б і ті вісті, що подано вище про промови Кобилиці, його накази не слухати ані панів, ані урядників, гутірка дідичів про «хлопське царство» в горах і про «гуцульського царя Кобилицю». За таким поглядом промовляв би й лист Сиржистого, який у агітації Кобилиці бачив, очевидно, не сам аграрний рух, а пробу якогось відмінного громадського устрою, власного суду, без послуху домініям, якусь громадську автономію, про яку, може, й була мова в Відні, але яка не була ані ухвалена, ані санкціонована цісарем. Могли Кобилиці піддати таке розуміння громадської автономії деякі радикальні, республікан-

[1] В р. 1880 я чув у Коломиї оповідання про «жабівського губернатора», якогось писаря, що в кінці 60-их років коли пішла чутка про нову автономію, зібрав усю громаду й заявив їй: «Тепер від цісаря прийшла така вільність, що громада буде сама в собі». Він розумів се таким способом, що громада сама буде установляти собі закони, сама буде мати свій суд і не буде підвладна нікому, крім самого цісаря. Жабівська громада дуже тому врадувалася і зачала справді поводитися зовсім автономно. Писар не приймав ніяких паперів ані від староства, ані від повіту; всякі справи суджено в самій громаді, а де виходила потреба, з громади писано «ради» іншим, сусіднім громадам у спільних справах (див. про се мою допись у «Вольное слово»*, Женева, 1883, ч. 52, стор. 9). Що се не був одинокий випадок, бачимо з протоколу громадських ухвал села Добрівлян Дрогобицького пов., де також громадська рада в початку 70-их років присвоїла собі була судівництво карне й цивільне («Світ»*, 1882, ч. 10—11).

ські та соціалістичні елементи, якими тоді кишів Відень і які, певно, не занедбували по-своєму впливати на послів, особливо на селян. Міг і дехто з урядників, особливо таких, що знали нещасні відносини галицького та буковинського селянства й не любили шляхти, робити Кобилиці деякі надії на будущий конституційний устрій і тим піддержати його наївну віру в цісарську прихильність і поміч.

Все се могло бути, та повторюю, все се комбінації, не підперті певними свідоцтвами. Надіюсь, що незабаром на сторінках «Записок» будемо могли подати нові матеріали, що бодай у часті розвіють ту непевність.

ПАМ'ЯТІ ТАДЕЯ РИЛЬСЬКОГО*

Подаючи в отсьому н[омері] Л[ітературно]-н[аукового] вісника портрет пок[ійного] Тадея Рильського, достарчений нам ласкаво д. Єфремовим* із Києва, ми до некролога його, поданого в попередній книжці, бажали би докинути ще кілька слів.

Мені довелося всього раз, у р. 1885 за мого побуту в Києві бачити пок[ійного] Рильського. Було се в невеличкім українськім товаристві, в якім, окрім Рильського, був його щирий, давній приятель В. Антонович, д. П-нко і ще дехто. Товариство зібралося досить пізно вечором; пішла оживлена, палка розмова про загальні, для всіх дорогі справи. Я характеризував галицькі відносини, розлад між старшими народовцями і молодшою генерацією, що вже тоді закроювалася на витворення окремої, радикальної партії*. Потім пішли уваги українців, далі спомини з минулого, з часів «Основи»*,— і швидко загальна розмова перейшла в діалог двох бесідників, двох українських Діоскурів* — Антоновича й Рильського. Я, на жаль, не тямлю деталів тої розмови, бо у мене тоді після дороги сильно розболіла була голова, але незвичайно симпатичне враження від особи Рильського лишилось у мене назавсігди. Було щось м'яке та меланхолійне в його поставі, в обрисах лиця, в голосі. В розмові він не запалювався, не піднімав голосу; говорив плавно й рівно, гарною українською мовою.

Тоді я не чув нічого про його економічні студії; навпаки, читаючи його статті в варшавськім «Glosie»* та «Киевской старине», я все думав, що у нього був чималий белетристичний талант і з нього був би коли не повістяр, то добрий мемуарист. От тим-то великою несподіванкою для

мене була його праця по теорії сусп[ільної] економії, з якою він виступив у «Записках» нашого товариства*, праця написана дуже важкою мовою, та ще й виконана методом старої, «класичної» англійської економії Сміта*—Рікардо*—Мілля*, що трактувала економічні явища абстрактно, без зв'язку з історичним розвоєм часу й краю, без огляду на статистику й соціальну морфологію даної місцевості. Не диво, що ся праця покійника, яка, певно, стоїла йому немалого труду, не була скінчена і не знайшла ніде симпатичного відгуку. Не як учений-економіст, а як високоідеальний чоловік і чесний характер, як один із немногих поляків, що цілим своїм життям доказали серйозність своєї любові до рідної України й її народу лишиться Т. Рильський живим у нашій пам'яті.

АДАМ МІЦКЕВИЧ.
ДО ГАЛИЦЬКИХ ПРИЯТЕЛІВ.

Переклав і пояснив д-р Іван Франко

Бажаючи подати в «Літературно-науковій бібліотеці» перекладом дещо з творів Адама Міцкевича, я зупинився поперед усього на його невеличкій прозовій праці «Do przyjaciół galicyjskich», що хоч написана зі спеціальною метою, в відповіді на певні спеціальні питання, все-таки заслугує на пильну увагу не лише історика польської літератури, але також кожного, хто слідить за розвоєм політичної думки в польській суспільності, а надто має особливу і досі не передавнену вагу для нас яко одинокий випадок, де великий польський поет доторкнувся пекучих справ нашої країни й нашого народу. До сього вибору склонило мене в значній мірі й те, що сей Міцкевичів лист, многоважний документ не лише для ілюстрації поглядів самого Міцкевича, але також для зрозуміння многих дуже важних моментів галицької історії від самого часу його написання, досі якось ані з польського, ані з руського боку не був відповідно до його важності коментований, а навіть многим полякам, і то не лиш ігнорантам, а й запаленим ентузіастам лишається зовсім не звісним. Трохи чи не перший, що звернув пильнішу увагу на сей лист і на його значення для розвою польської пропаганди в Галичині, був русин, пок[ійний] д-р Остап Терлецький, який у своїй праці «Літературні стремління галицьких русинів» («Житє і слово», IV, 129—131) подав перекладом частину сього листа й присвятив йому декілька уваг, що, по моїй думці, зовсім не вичерпують його значення,а навіть подекуди, приводячи його в зв'язок з партизанською експедицією Залівського* з р. 1833, ставлять його в зовсім фальшивім світлі. От тимто подання повного тексту листа і пояснення його без

огляду на план якоїсь більшої праці, як се було у Терлецького, видалось мені не зайвою і навіть дуже вдячною темою.

Міцкевичів лист «До галицьких приятелів» у тій формі, як був надрукований зразу в «Bibliotece ludowej» у Парижі 1866 р., а потім у збірнім виданні Міцкевичевих творів, упорядкованім, мабуть, сином поетовим Володиславом[1], не має ані дати, ані адресу. Зі змісту його видимо, що був написаний у Парижі, де жив Міцкевич від половини 1832 р. Сам автор у вступі говорить, що його лист був відповіддю на ряд запитів, сформульованих кружком галицьких «обивателів» і пересланих на руки Осипа Залеського*, брата звісного поета Богдана Залеського. А впорядчик видання Міцкевичевих творів з р. 1880 у ноті, доданій до сього листа, говорить, що сей лист був написаний рівночасно з вирушенням Залівського на його шалений партизанський похід і рівночасно з публіцистичною діяльністю Міцкевича в паризькій часописі «Pielgrzym polski»*, отже, десь при кінці 1832 або в початку 1833 року. Додає також сей впорядчик, що Міцкевич відчитав свій лист у тіснім кружку, зложенім з Богдана й Осипа Залеських, Гната Домейка* і Кароля Ружицького*. Чи був він висланий до Галичини і на чий адрес, про се впорядник не згадує нічого, додає лише, що його брульйон віднайшовся в паперах Міцкевича і був опублікований аж у 1866 році. Та про те ми не можемо сумніватися, що сей лист був висланий до Галичини і був тут звісний многим людям; багато пізніших подій відбувалося мов виразне виконання Міцкевичевої програми, зачеркненої в тім листі; ті самі думки повторяють інші люди на різних кінцях Європи.

Звісні нам біографічні та історичні матеріали позволяють хоч у приближенні дещо докладніше змалювати пору написання сього листа, осередок і настрій, якого він був випливом, а також адресатів, для яких він був призначений. Попробуймо роздивитися в тім матеріалі.

Як звісно, по упадку повстання 1831 року велика часть польської армії, а власне вся її старшина, починаючи від офіцерів і геть угору, вийшла за границю і з часом зібралася у Франції. Се була т[ак] зв[ана] польська еміграція, що відтепер аж до самого 1863 р. мала мати важний і в

[1] Dzieła Adama Mickiewicza. Wydanie zupełne przez dzieci autora dokonane. Tom szósty. Paryż, księgarnia Luxemburgska. Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, 1880, стор. 57—63.

значній мірі фатальний вплив на розвій польського, та й не лише самого польського народу. Ось що пише про склад тої первісної еміграції Осип Залеський, той самий, що був посередником між Міцкевичем і його галицькими приятелями і безпосереднім мотором до написання Міцкевичевого листа: «Силою кабінетових трактатів (Пруссії й Австрії) лиш офіцерам та урядникам (бувшої польської армії) дано дозвіл удатися до Франції; підофіцерів і вояків відставлено назад до краю; лише мала частина підофіцерів та вояків здужала викрутитися від того розпорядження і роздобути паспорти до Франції як слуги офіцерів та урядників. Таким робом, польська еміграція складалася з різних фігур з різними вдачами, з різними поглядами, а тим самим і з різними бажаннями та надіями. Франція якнайсердечніше приймала польських емігрантів; а що французам було відомо, що до Франції не допущено нікого, лиш офіцерів та урядників, тому всіх уважали офіцерами й урядниками, всіх засаджувано за один стіл. В кав'ярнях, винарнях та ресторанах угощали надходячих емігрантів, раз у раз говорячи про свободу та рівність, а се дуже легко хапало за серце новоприбулих гостей. Серед нас були також дами й різні женщини: були жінки, доньки та кузинки достойників, урядників та офіцерів, але були також жінки підофіцерів, вояків і слуг, а далі були й молоді маркетанки та вівандієрки, що з особливої симпатії при батальйонах і швадронах за гроші справляли різні послуги; от так у числі тої жоноти були особи з едукацією і приличним вихованням, та були й такі, яким не ставало й едукації, й виховання і навіть і властивого імені. Отсі-то останні, не набравши в війні ані в таборах світла ані моральності, презентувалися у Франції некорисно, але слова «рівність, свобода та незалежність» так раптово взяли собі до серця, що самі перші відреклися свого походження і свого ремесла, а понадававши собі титули обивательок, дідичок сел або камениць у столиці (бо в малім містечку признати собі домик було їм зовсім не до смаку), понамовляли своїх мужів, приятелів та адонісів, щоб і собі ж поприбирали різні титули, під якими рекомендувалися французам.

«В перших хвилях уходило все, а навіть щебетливі сотвориннячка, толковані через невідступних молодиків, збуджували милосердя у французів і француэок і таким робом пороздобували ліпшу туалету, навіть шалі, капелюхи і т. ін. Але своїм поступуванням зраджували себе

самі; їх почали обминати і не приймати до ліпших товариств між французками. Незадоволені пані разом з приятелями тіла вояжували пару місяців з міста до міста, з департаменту до департаменту і вміли знайти способи до здобування фондів. Оповідали про свої нещастя, про те, як їх обрабували москалі, як потратили свої маєтки через конфіскату, і знаходили щедрі запомоги в комітетах, позав'язуваних скрізь у ту пору, а навіть жертви від обивателів. Аж коли вийшов урядовий рескрипт, яким призначено польській еміграції місце побуту в Безансоні, Буржі та Авіньйоні, де для них були визначені казарми, мусили й ті пані-обивательки також удатися до казарм і там хоч почасти занятися обов'язками, від яких хотіли було відвикнути. В казармах емігранти мусили легітимуватися зі своїх військових степенів, потім їх поділено на компанії і заведено між ними зовсім військову організацію та муштру»[1].

Тим часом у Парижі позбиралися верховоди повстання, генерали, полковники, а поперед усього кн. Адам Чарторийський, бувший міністер царя Олександра I і претендент до польської корони. Ще в січні 1831 р., отже, в самім розпалі повстання, зав'язався старанням Леонарда Ходзька* комітет французько-польський; його головою був славний генерал Лафает, а членами між іншими Беранже*, Арман Каррель*, Казимир Делявінь*, Гарніе-Паже*, Віктор Гюго*, генерал Ламарк*, Оділльон Барро*. Майже рівночасно з ним зав'язався американсько-польський комітет під проводом Самуїла Гау та Фенімора Купера*. Сі комітети мали метою запомагати повстанню, та поки гаразд зібралися, повстання в вересні 1831 р. впало й прийшлось запомагати його учасників, а тепер емігрантів. І ось з кінцем 1831 і з початком 1832 р., коли більші маси емігрантів почали напливати до Парижа, зав'язався д[ня] 8 грудня 1831 р. Komitet Narodowy Polski, якого головою вибрано Йоахима Лелевеля*. Сей комітет д[ня] 25 грудня 1831 р. видав відозву, характерну для настрою більшої частини еміграції і значної части польської нації, характерну двома психологічними об'явами: спиханням вини минулого нещастя на зраду власних провідників і гарячою надією на швидку побіду. Ось важніші уступи сеї відозви:

[1] Józef Zaleski. Przestroga bratnia dla patryotów polskich. Zbiór historyczny z uwagami. W Krakowie, 1848, стор. 8—12.

«Вояки! Земляки! Ще раз доля кинула нашу батьківщину під ноги її заклятого ворога. Ще раз наші брати мусять хилити шиї перед володарем рабів, перед убійником нашої свободи. Ще раз на долоні вільного чоловіка залізо деспота витисне знак підданства. Ще раз буде злочином називати себе поляком.

Таку долю зготовила нам бездарність або зрада. Бездарність або зрада! Бо де ж і коли тріумфом оружжя може хвалитися наш ворог? Котре то поле було свідком їх хоробрості? Де ж коли поляк утікав перед москалем?

А все-таки ми впали! Бо ваші провідники не мали віри в воскресіння вітчини... оглядалися на чуже посередництво або хотіли погодити нас з ворогом...»

Схарактеризувавши коротко хід повстання і його упадок через «зраду», відозва кличе: «Нема вітчини, де нема свободи! Сонце не світить для невільника, земля для нього не вдягається в зелень, страва, яку він споживає, робиться отруєю. Перед такою стравою ви уйшли, брати». Далі вказує, як на запоруку кращої будущини, на те, що народи Європи й Америки моляться за Польщу. «Всюди лунає голос честі й подяки для вас, усюди перед поляком відчиняються гостинні пороги, бо його «блукання» — благородне. І в тім блуканні (tułactwie) витриваймо! Народів не можна винищити. І ми не згибли!.. Ще ржа не зжерла польського заліза, ще польський кінь заржить під коханим тягарем вояка, під списою улана або кракуса. Ще й нам засяє зоря свободи. Поворот долі-месниці недалекий.

Тим-то не вертайте як слуги туди, де можете ввійти переможцями. Не вертайте на землю, збруднену стопами башкира. Нехай долоня свобідного поляка не стисне долоні слуги деспота. Бо прийде та хвиля, коли голос труби покличе нас на батьківські ниви. Там відчиняться могили наших покійників і з їх костей вийдуть месники. Підемо викликати їх тіні, але з оружжям у руках. Польща, Польща Ягейлонів*, незалежна, свобідна — або вічна смерть! Отсе наш оклик!»[1]

Навіть пам'ятаючи, що се був час романтизму, коли люди впивалися великими словами та гучними фразами не дуже дбаючи про їх зміст, і що отся відозва була звернена до людей, що ще не мали часу охолонути від гучного

[1] Див.: Karol Borkowski. Pamiętnik historyczny o wyprawie partyzanskiej do Polski w roku 1833. Lipsk, 1862, стор. 5—12 pass.

походу через Німеччину та Францію, який позволяв їм на хвилю забути мізерію та горе, полишене в рідним краю, навіть пам'ятаючи се все, нам нелегко буде зрозуміти той брак усякої самокритики, застанови, той брак почуття одвічальності, ту бездонну легковірність та легкодушність, якими подиктована ся відозва. В ній, як у зерні, криються вже зароди всіх пізніших нещасть, які причинила еміграція самим емігрантам і цілому краєві. Не гаючись довго, комітет почав заходитись коло викликання нового повстання на ширшу скалю, головно против Росії. Сі заходи обмежилися наразі на писання та розсилання бомбастичних відозв. І так дня 31 грудня 1831 вислано відозву «до народу угорського», по-латині й по-мадярськи, де пригадано давні зносини Угорщини з Польщею і «дано до пізнання, що при можливім новім повстанні Карпати не перешкодять мадярам допомагати полякам». Рівночасно вислано обіжник до німців з подякою за щире прийняття емігрантів; окреме письмо вислано до німецького товариства для виборення свободи друку, далі два адреси до Альзації й Лотарінгії, а потім до паризького німецько-польського комітету та до німців, зібраних на національне свято в Гамбаху, де піднесено польську справу. Далі вислано відозву до італійського народу, до англійської палати послів, до Сполучених Держав Північної Америки, а вкінці 12 серпня 1832 р. до народу російського, кличучи його до боротьби з царським деспотизмом (B o r k o w s k i, op. cit., 12—13); відозва до росіян, писана по-французьки (див. стор. 208—214).

Та вже з початком 1832 р. почався в лоні польської еміграції заколот. В перших днях січня того року прибув до Парижа Йосиф Залівський, полковник повстання, про якого заслуги в повстанні небагато звісно, але який тепер забажав відіграти визначну роль. Ще в дорозі до Франції він повзяв постанову зорганізувати з недобитків великої польської армії відряди, які би, впадаючи до Росії, ховаючись по лісах та дебрях і опираючись о загальну (як йому і всім емігрантам думалось) симпатію людності до свободи і до них, борців за свободу, ненастанно шарпали, бентежили та підтинали всі воєнні та цивільні інституції й сили наїздника і таким робом чинили йому побут у завойованому краю неможливим. Залівського прийнято в Парижі дуже радо: 9 січня на його честь устроєно бенкет. Він предложив Комітетові народовому польському свій план і не лише

одержав від нього уповноваження робити всякі приготування для його виконання, але був надто без вибору кооптований у члени того комітету. Певна річ, що з сього комітету він дістав також немалі гроші, бо зараз він, як каже Борковський, «порозсилав попередніх емісаріїв і до краю, і до еміграційних закладів, щоб зібрати охотників і з ними в означенім часі вирушити до Польщі» (op. cit., 6).

Рівночасно поза рамами Ком[ітету] нар[одового] польського Залівський зорганізував із емігрантів Towarzystwo Litewskie і Ziem Ruskich, маючи план перенести свою партизанську війну власне на українсько-руські землі Галичини, Волині, Поділля й України. Про мету і погляди сього товариства ось що говорить Борковський (op. cit., 13, 14): «Зі свого боку Тов[ариство] лит[овських] і земель руських викликало віковічну солідарність (?), яка все лучила поляків, литвинів і русинів, аби ті останні брали участь у недалекій боротьбі за справу спільної вітчини — Польщі цілої, вільної, незалежної. Се питання, все для нас живе, було в 1832 р. надто великоважне, бо терен, призначений для нової боротьби, крім Галичини, займав Волинь, Поділля й Україну по обох берегах Дніпра, де живе багато русинів, наших побратимців. Головна потреба була — відсвіжити минуле і вияснити шляхті й селянам, надаючи сим останнім свободу і власність, що вони все були й є поляками-слов'янами і що їх нещастя все йшли від Москви неслов'янської*. Се питання, підношене історично й етнографічно від р. 1826 для Західної Європи в писаннях Леонардо Ходзька й інших, було відновлене і рішуче висловлене в лоні Тов[ариства] лит[овських] і земель руських. От тим-то подаю тут дві відозви, з яких перша була потрібна для еміграції, зложеної з різних частин із різних провінцій, аби переконати її, що Литва й Русь зовсім не відриваються від корони, але овшім злучуються з нею тісніше, ніж коли-небудь; друга відозва адресована до краю, щоб дати йому пізнати важність загальної солідарності і підперти нову боротьбу, яку ми розпочинали».

З першої відозви (op. cit., стор. 14—15) подаємо лише два характерні виривки. Згадавши про потребу організації емігрантів для піддержання традиції, витвореної ще Барською конфедерацією*, автори відозви кажуть: «Сю потребу відчули литвини й русини, що враз із вами покинули рідну землю. І литвини з русинами зав'язали Товариство литовсько-руське, щоб оголосити світові, що Русь

Литва поділяють долю Польщі, що нема Польщі без Литви й Русі, що Русь і Литва — се Польща». А далі, закликаючи всіх емігрантів до співділання, відозва кличе: «Нехай щезнуть раз на все всякі відтінки провінцій і партій: ми всі поляки». Метою заходів усіх часткових організацій повинно бути утворення одного товариства польських «tułaczów»[1], такого, «w którem by tylko po nazwisku Ruś i Litwę rozpoznać można było, po nazwisku, które nie dla nas, ale dla świata zachować nam trzeba, aby niem ciągle, przypominać jakie to kraje Polskę składają, chcą być i być muszą wolną, całą і niepodległą Polską»[2].

Друга відозва (op. cit., стор. 15—17) до земляків у краю мовчить зовсім про Русь та її відносини до Польщі, обертається до тих крайових земляків як до самих родовитих поляків, що «pielęgnujecie naszą narodowość і uczuciami polskiemi nowe zapalacie pokolenie»[3], натомість навчає їх про важність еміграції як ненастанної розсадниці повстання і про важність її емісарів, які, мовляв, «są apostołami naszymi, apostołami naszej wiary politycznej»[4], зазиваючи до щедрих складок та жертв на цілі повстання. Обі сі відозви були видані аж у серпні 1832 р. і підписані Цезаром Плятером та Леонардом Ходзьком. Тим часом в лоні еміграції повіяло іншим духом.

Між членами Комітету польського народового, вибраними 8 грудня 1831 р., був також «граф» Адам Гуровський, великий блягер, мабуть, граф з власного надання, вихрувата та неспокійна голова. Невдоволений веденням діл у тім комітеті, а може, й роллю та планами Залівського, він виступив із комітету і в початку 1832 р. зав'язав Товариство демократичне. Сучасники — не лише Осип Залеський, що в 1848 році писав про ті події з піною у рота, але й ближчі того часу, прим., Ходзько в листі до М. Рогози з грудня 1832 р., дають пізнати, що Гуровського підозрівано як чоловіка, підкупленого російською поліцією. «Агенти, —

[1] Блукачів *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] У якому б лише за прізвищем Русь і Литву можна було б розпізнати, за прізвищем, яке не для нас, а для світу нам потрібно зберегти, щоб нагадувати, які країни складають Польщу, а які хочуть бути і повинні бути вільною, цілісною і непідлеглою Польщею *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Плекаєте нашу національність і польськими почуттями нове запалюєте покоління *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Є нашими апостолами, апостолами нашої політичної віри *(польськ.)*.— *Ред.*

пише О. Залеський,— об'їздили заклади, де містились емігранти, а представляючися ніби за приятелів польських, видаючи себе раз за французів, інший раз за німецьких емігрантів, старалися позаводити знайомості з недосвідною молодіжжю і з новоспеченими обивательками, що в казармах мали вплив на молодіж, на підофіцерів і вояків; нібито з великодушності вони давали тим женщинам гроші на вино, віктуали та напитки, щоб вони запрошували бідних вигнанців на вечері, снідання та інші почастунки» (J. Zaleski, Przestroga, стор. 12). Під час таких гостин агенти бунтували вояків та підвладних против старшини; жінки допомагали їм у тім, і так підготовано думку заснування Тов[ариства] демократичного. Гуровський так зручно покористувався популярними окликами про вільність, рівність та незалежність, «że w krótkim czasie znaczna część głów niedowarzonych, wielu co żadnej moralności zasady nie rozumieli, inni co w powierzchownych blaskach, w noworodnych przedstawieniach upatrywali nowość, tacy nadto, którzy po ów czas w żadnym nie mieli przystępu towarzystwie... zgoła część znaczna których w oczach świata wielką stanowiła nicość, pospieszyła z oświadczeniem wpisania się do Towarzystwa» (op. cit., 14)[1]. Гуровський не гаючись порозсилав своїх вербовників по емігрантських закладах, потворив там секції свого товариства та поіменував їм старшину. «Поформовані секції носили з обов'язку червоні хустки на шиї та позапускали великі бороди, доказуючи... що в такім строю Христові апостоли, яко вірні республікани та демократи, голосили по світі св[яту] науку» (op. cit., 15). «Годі було в ту пору перейти або переїхати через місто, особливо через Пуатьє, де розсілася головна секція, бо демагоги так сильно були заражені мізковою горячкою, що, водячися купами попід руки по містах а навіть по шляхах, так гаряче займалися доказуванням своєї вірності для основателя секти, що зачіпали прохожих вигнанців, розпитуючи, чи належать уже до нової віри, чи ні? Грозили стилетами, вішанням, застріленням та іншими пострахами; наказували, силували до вступлення

[1] Що дуже скоро значна частина головотяпів, багатьох з тих, що не розуміли жодної моральної засади, як і тих, що в поверховому блиску новітніх уявлень вбачали справжню новизну, а особливо ті, які досі не мали доступу до жодного товариства... надто значна частина таких, що в очах світу були зовсім нікчемними, поспішили із заявами про вступ до товариства *(польськ.)*.— *Ред.*

в ряди, а хто ані погроз не лякався, ані добровільно не хотів приступити, того оголошували зрадником, аристократом, дурнем і негідним поляком» (op. cit., 15—16).

Поодинокі організації та секції порозумівалися зразу при помочі відозв та циркулярів, але сей спосіб швидко не вистарчав. Повстали газети, зразу «Demokrata Polski»*, орган Тов[ариства] демократичного, далі органи інших організацій, що потворилися для протиділання сьому товариству, як ось: «Zjednoczenie»*, «Trzeci Maj». Сварки, що досі клекотіли усно, переллялися на сторінки тих газет; полилися з усіх боків потоки брудоти — підозрінь, демаскувань, лайок, оборон та протестів — одна з найпоганших калюж, які зазнав XIX вік. Та се була лише частина того бруду, в якім купалася тодішня польська еміграція; головні його хвилі булькотіли на сеймиках, що звалися секційними засіданнями. «В означених днях,— пише О. Залеський,— сходилися всі члени і під проводом одного з черги укладено проекти нового устрою Речі Посполитої Польської, розбирано адміністраційні закони краю і нову організацію судівництва, а надто осуджувано не належних до товариства на вичеркнення з еміграційного реєстру. Признавано на тих засіданнях особи, що були їм не в смак, зрадниками краю, засуджувано обивателів та давніших урядників на цивільну смерть, оставляючи їх як аристократів та шкідників вітчизни» (op. cit., стор. 23). На те саме натякає й Міцкевич у точці III своєї відповіді галицьким приятелям і з недвозначною гіркістю зазначуючи, що «більша часть польської еміграції не займається тепер обдумуванням способів виборення незалежності... але радше обмірковуванням суспільних теорій, організуванням будущої Польщі». З лона секцій вибрано зверхню власть Дем[ократичного] тов[ариства], так звану «централізацію», що завідувала фондами та виданнями товариства, дбала про ширення поглядів товариства та про пропаганду його поглядів у краю. Для пропаганди видавано брошури, висилано до краю емісаріїв, яким давано спеціальні інструкції. Залеський вичислює, що вся та діяльність Товариства демократичного за роки 1834 до 1848 коштувала щонайменше 10—11 мільйонів зл[отих] п[ольських] (op. cit., 33).

Ось у який клекіт попав Міцкевич, прибувши в серпні 1832 р. до Парижа. Він, певно, й перед своїм приїздом знав уже дещо про життя еміграції у Франції, але те, що поба-

чив на власні очі, мусило наповнити його душу тяжким болем. Він, тільки що скінчивши в Дрездені третю часть «Дзядів»*, носячи в душі план нового епічного твору на ширший розмір, нараз опинився в правдивім пеклі, про яке не то зі смутком, не то з жахом пише в 1834 р. у вступній вірші до «Pana Tadeusza»:

O czem tu dumać na paryskim bruku,
Przynosząc z miasta uszy pełne stuku,
Przekleństw i kłamstwa, niewczesnych zamiarów,
Zapóźnych żalów, potępieńczych swarów?[1]

Дуже правдоподібно, що, говорячи про «невчасні наміри», поет натякав на проектовану тоді (в часі його приїзду до Парижа) партизантку Залівського. Правда, поет силкувався психологічно зрозуміти й оправдати той нещасний стан еміграції.

A gdy na żale świat ten niema ucha,
Gdy ich co chwila nowina przeraża,
Bijąca z Polski jako dzwon cmętarza,
Gdy im prędkiego zgonu życzą straże,
Wrogi ich wabią zdala jak grobarze,
Gdy w niebie nawet nadziei nie widzą,
Nie dziw, że ludzi, świat, siebie ohydzą,
Że utraciwszy rozum w mękach długich
Pluwają na siebie i żrą jedni drugich[2].

Міцкевич не пристав ні до якої партії, ні до якої секти, а пробував станути понад ними, вказати еміграції вищу мету для спільного змагання. Він написав біблійним стилем свої «Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego»*, силкувався популярними статтями в часописі «Pielgrzym polski» впливати на менше розвинені маси емігрантів, але його голос, хоч робив враження на ближчих та розумніших, прогомонів безслідно в галасі партійної боротьби

[1] Про що тут думати на паризькому бруку,
Приносячи з міста в вухах повно стуку,
Проклять і брехні, невластивих замірів,
Надто пізніх жалів, недостойних чвар? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] А коли до горя цей світ є глухим, не має вуха,
Коли його щохвилини вражає новина,
Що доходить з Польщі, як погрібальний дзвін,
Коли їй скорої загибелі бажають сторожа,
Вороги їх ваблять здалека, як грабарі,
Коли в небі навіть надії не видно,
Не дивно, що вони нудять світом, людьми і собою,
Що втративши розум під час довгих страждань,
Плюють на себе і жеруть одні одних *(польськ.)*.— *Ред.*

та безумних авантюр вроді походу Залівського. Сей визначив свою партизантку на 1833 рік і ще зимою виїхав за фальшивим паспортом до Росії, щоб спокійно оглянути терен будущої війни. За ним почали виноситися навербовані ним охотники. Як увесь план, так і вербунок, і надії тих людей були наскрізь фантастичні, подиктовані крайньою легкодушністю. Ось як малює Борковський вербунок у Авіньйоні. Залівський вислав туди Каролля Шлегеля, але сей, мабуть, не доїхавши на місце, згиб у поєдинку. Вислано другого повновласника, Льва Залеського, який прибув у січні 1833 р. Про вербунок, що мав відбуватися в найбільшім секреті, знали всі. «W kilka dni wiedział już o tem cały nasz zakład; następnie rząd francuski został zawiadomiony, a rzecz prosta, że i ambasady wrogów naszych natychmiast także wiedziały» (K. Borkowski, op. cit., 6)[1]. Не диво, що той сам Борковський, продершися з трудом до Львова, застав тут поліцію, вже упереджену про їх прибуття, а вислизнувшися їй раз, при найближчій нагоді був арештований — і врятований від нехибної смерті в Росії.

«Вербунок,— пише далі Борковський,— ведено досить явно. «Wciągano do tej wyprawy kto się tylko nastręczył, bez względu na jakąkolwiek znajomość tego rodzaju wojny, nawet takich, którzy — jak się później pokazało — nie byli przygotowani do poświęcenia się na wszelkie trudy, cierpienia i śmierć nieuchronną. Ażeby zostać dowódcą okręgowym, dosyć było podpisać rotę przysięgi i wybrać sobie okręg. Sposoby dostania się do kraju zostawione były woli i możności każdego; zapewniono jednak uzyskanie paszportów i jeżeli będzie można zasiłków w Lyonie» (op. cit., 6—7)[2]. Агенти дурили охотників, що задум опертий на несхибних основах, що рівночасно з виступленням партизантів вибух

[1] Через кілька днів знало уже про це усе наше підприємство, потім був поінформований французький уряд, і природно, що й представництва наших ворогів також відразу довідалися *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Втягували до цієї кампанії всіх, хто тільки попадався, без огляду на ступінь знайомства з такого роду воєнними діями, навіть таких — як це згодом з'ясувалося,— що не були готові до самопожертвування, щоб приректи себе на труднощі, страждання і неминучу смерть. Щоб стати окружним воєначальником, досить було підписати присягу і вибрати собі округ. Способи проникнення до краю залежали вже від волі і можливостей кожного; забезпечено було, однак, отримання паспортів і, по можливості, матеріальну допомогу в Ліоні *(польськ.)*.— *Ред.*

нуть революції у Франції, Швейцарії, Німеччині, навіть і в Росії, і запоможуть поляків (там же, 9). Особливо емігранти в Безансоні дали себе одурити сими обіцянками і в числі 200 помашерували просто до Швейцарії, щоб утворити резерву для польської революції, що мала вибухнути вже в марті 1833 р. Та проте ті «альпійські журавлі» були настільки обережні, що не летіли на свої родинні гнізда, а переждавши якийсь час у Швейцарії і бачачи повну невдачу авантюри Залівського, розбрелись хто куди знав, а найбільша часть вернула назад у Францію. З охотників якась часть, не знаходячи на збірних місцях ані паспортів, ані грошей, повертала назад на свої місця; інші вспіли-таки пробратися до Галичини. Сюди прибув із Росії Залівський, переконавшися, що там нікому ані сниться про повстання, і надумався відложити авантюру на другий рік. Але вже було запізно. Деякі громадки охотників, зібравшися в Галичині, поперехапувалися за границю, наробили переполоху в кількох місцях. Ті, що попалися в руки москалів, були повішені та порозстрілювані; решту з Залівським половила австрійська поліція і позапирала в тюрмах; Залівського засуджено на 20 літ кріпості.

Отак сумно скінчилася авантюра, що була причиною тих запитів галицьких обивателів, на які відповідав своїм листом Міцкевич. Як бачимо зі слів того листа, Міцкевич був противний походові Залівського, не бачив ніякої можности його успіху, бачив ясно, що числення на загальну революцію в даній хвилі не має ніякої підстави, а піднімати край, зруйнований недавнім повстанням, уважав і невчасним, і просто нелюдяним учинком. Із його тогочасної кореспонденції ми можемо вибрати декілька свідоцтв, що пояснять нам ближче його тодішній настрій.

Прибувши до Парижа літом 1832 р., Міцкевич першого зустрів Лелевеля і з ним разом зайшов «просто з диліжанса» до Богдана Залеського, з яким зараз заприязнився»[1]. Хоча, як уже було сказано, в партійній свари він не мішався і зараз зайнявся літературною працею та друкуванням своїх поезій, то все ж таки відносини еміграції доторкались його дуже близько і боліли його сильно. «Я мав багато неприємностей і приватних гризот, так що аж розхорувався,—

[1] Див. оповідання Залеського в листі його до впорядчика Міцкевичевої кореспонденції, див.: Korespondencya Adama Mickiewicza, tom. I. Paryż. Księgarnia Luxemburska, 1870, стор. 113.

писав він зимою 1832 р. до брата. До пані Хлюстіної в Женеві він писав 24 падолиста того ж року: «Ici nous sommes plus de six mille réfugiés, la plupart jeunes gens, de bonnes familles, et à présent presque sans pain et sans espérance d'avenir»[1]. І додає зараз: «Je suis occupé de travaux littéraires, écrivant et imprimant avec une chaleur fiévreuse et des mouvements convulsifs. Cela m'empêche de devenir fou» (Koresp., 64—66)[2]. Дня 8 грудня того ж року він пише до Ед. Одинця: «Tyle miałem zgryzot z wiadomej tobie przyczyny, tyle kłopotów, korekty i prócz tego różnych bazgrań, rozprawek, artykułow, projektów, że sam nie wiem, jak czasem mogę kilkanaście wierszy skleić (ibid., 66—67)[3].

Дуже можливо, що в числі тих «rozprawek, artykułów, projektów»[4], про які тут згадує, був і лист до галицьких приятелів. Що він був писаний радше при кінці 1832, ніж 1833 р., се можна міркувати з того, що справа можливого нового повстання тут, в його листі, обговорюється зовсім теоретично, як річ ще далека і не постановлена; тим часом уже в січні 1833 у Франції скрізь було звісно, що повстання (партизантка Залівського) приготовується і повинно вибухнути в марті (Borkowski, op. cit., 9).

Що в листі до Одинця поет натякає на справи з емігрантами та й не договорює, се дуже правдоподібно; про сі справи він загалом говорить мало, нерадо. «Ja zdrów dosyć, może nadto zajęty emigranckiemi rzeczami, które mi czas żżą i humor często psują»[5],— пише він 12 січня 1833 р. Степанові Горчинському (Koresp., 69). «Ja tu żyję niemile śród żywiołów obcych»[6],— жалується в листі до Одинця з 23 січня. «Jedni mię nienawidzą, drudzy krzywo na mnie patrzą, doktrynery mają za warjata; wszyscy głupi solonnie,

---

[1] Тут ми перебуваємо на відстані більш як шести миль на вигнанні, більшість із нас молоді люди з благородних родин, а тепер ми без хліба і без надії на майбутне (*франц.*).— *Ред.*

[2] Я зайнятий літературною працею, пишу й друкую з шаленим запалом і конвульсивними рухами. Це не дає мені збожеволіти (*франц.*). — *Ред.*

[3] Я мав стільки неприємностей з відомої тобі причини, стільки клопотів коректури і, крім того, різної писанини, доповідей, статей, проектів, що сам не знаю, як мені часом вдається зліпити кілька рядків (*польськ.*).— *Ред.*

[4] Доповідей, статей і проектів (*польськ.*).— *Ред.*

[5] Я цілком здоровий, може, надто зайнятий емігрантськими справами, які в мене забирають багато часу і часто псують настрій (*польськ.*).— *Ред.*

[6] Я живу неприємно серед чужих стихій (*польськ.*). — *Ред.*

krzykliwi i niedołężni» (ibid., 69—70)[1]. В листі до нього з 5 марта читаємо: «Nasi po większej części zapominają o polskiej sprawie i kłócą się tylko o retorykę polityki, o formy przyszłe, o szkielet jakiegoś narodu przyszłego, nie myśląc, czy się uródzi to dziecko, którego kości mają rozbierać»[2]. Але звільна й його зразу тверезий погляд на європейські відносини, висловлений у листі до галицьких приятелів, починає каламутитися під впливом загальної гарячки його окруження. В квітні пише він, між іншим, до того ж Горчинського: «Czekamy wypadków w Niemczech; i tu rzeczy długo stać nie mogą. Mam przeczucie dobre od niejakiego czasu i zdaje mi się, że wkrótce gdzieś coś ważnego zajdzie» (ibid., 73)[3]. Такого прочуття в листі до галичан не слідно — знак, що він написаний вчасніше. А вже 24 квітня дісталися до публіки перші звістки про невдачу походу Залівського.

Зі звісних нам матеріалів можемо потрохи виміркувати й адресатів, до яких був звернений Міцкевичів лист. З Міцкевичем і тим кружком, у якому він тоді обертався в Парижі, а головно з братами Залеськими кореспондували тоді два видні галичани: Лукіян Семенський* з Кракова і Август Бельовський* зі Львова. Особливо сей останній, особисто знайомий з Залеськими, був пильним їх кореспондентом. З того, що запити галичан Міцкевич одержав від О. Залеського і що в своїй відповіді він натякає на відносини поляків до русинів, випливає, без сумніву, що адресати були східногальцькі дідичі, які, певне, переслали свої запити за посередництвом Бельовського[4]. І тут ми може-

[1] Одні мене ненавидять, інші на мене косо дивляться, доктринери вважають за божевільного, і усі пихато дурні, галасливі і безпорадні *(польськ.).— Ред.*

[2] Наші переважно забувають про польську справу і сперечаються тільки про риторику, політику, про майбутні форми, про скелет якогось майбутнього народу, не думаючи, чи народиться ця дитина, кості якої вони розбирають *(польськ.).— Ред.*

[3] Ми чекаємо подій у Німеччині; і тут ситуація тривати не може. У мене добрі передчуття з деякого часу, і мені здається, що скоро десь відбудеться щось важливе *(польськ.).— Ред.*

[4] Можливо, що кореспонденція Залеського з Бельовським дала б якесь вияснення в тій справі, якби була опублікована вповні. На жаль, із того, що опубліковано досі (Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego, wydał Dyonizy Zaleski, tom 1. Lwów, 1900), можна переконатися, що власне в сій точці якась «нечиста сила» щось попсувала. Д[ня] 3 падолиста 1832 Залеський пише до Набєляка: «Ze Lwowa miałem dopiero jeden list od Bielosza i długi, miły list

мо піти в здогадах ще трохи далі без побоювання висловити пустий здогад. В тих часах важкого тиску, ненастанного шпіонування, арештів та тяжких кар за всяку тінь політичного підозріння не міг кружок перших-ліпших людей так собі попросту зібратися, побалакати та написати до славного поета ряд запитів про такі інтересні питання, на які відповідає Міцкевич. За самі такі питання, коли б вони дійшли до відома поліції, можна було надіятись у найліпшім разі кількамісячної або й кількалітньої слідчої в'язниці. Мусили се бути люди випробуваної довіреності, зв'язані з собою вузлами сильнішими від звичайної поверхової знайомості. Отже, з деяких споминів тогочасних дідичів та учасників повстання 1831 р. знаємо, що громадка галицьких молодих дідичів, вернувши по упадку повстання до Галичини, зібралася у Львові в однім готелі і зав'язала комітет, що мав пильнувати справ польщини, удержувати порозуміння членів між собою і з еміграцією. Сей зв'язок не мав ніякої назви і обмежався на самих дідичах; про його дальшу діяльність ми не знаємо нічого; власті ніколи не наскочили на його слід, хоча деякі його члени були пізніше переслідувані за належність до інших тайних польських організацій[1]. По всякій правдоподібності Бельовський коли не належав до сього кружка, то знав про його існування і був посередником між ним і Залеським та Міцкевичем.

Незалежно від сього кружка існував у Східній Галичині вже в 1832 р. шляхетський комітет запомоги для емігрантів під проводом графа Ф. Кс. Красіцького. Саля, який зга-

---

od kochanej naszej Muszyńskiej. Rumpitur invida. Pełno literackich i światowych tamtejszych nowin, ale nie mam czasu i potrzeby powtarzać ich przed tobą» [Зі Львова я мав лише один лист від Бєлоша і довгий приємний лист від дорогої нашої Мушинської. Rumpitur invida [в ньому *лат.*—*Ред.*] повно літературних і товариських тамтешніх новин, але я не маю часу і потреби повторювати їх тобі (*польськ.*— Ред.]. На сей лист Бельовського відповів Богдан, здається, також просторим листом, із якого надруковано лиш один маловажний уривок (стор. 38), причім редактор хоч зазначив точками на початку й на кінці, що се уривок, не був ласкав пояснити, чи решта листа пропала, чи сам він пропускає її, щоб не робити комусь неприємності.

[1] Згадку про сей комітет я читав перед кільканадцятьма роками в якихось споминах одного з його членів, та, на жаль, не винотував собі відповідне місце, а тепер не можу віднайти тої книги, в якій був поміщений сей мемуар. Наскільки тямлю, ініціатором сеї організації був Генрік Янко, дідич із Гошан; які були інші члени, не пригадую.

дує про сей комітет[1], не додає, чи він був тайний, чи зав'язаний за дозволом або хоч за тихою згодою уряду; се останнє видається правдоподібним, коли матимемо на увазі прихильне для польського повстання становище тодішнього галицького губернатора гр. Льобковіца.

Чи були в ту пору, перед партизанткою Залівського, які інші тайні польські організації в Галичині, напевно не знаємо. Юзефчик* у своїх споминах пише, що в пору його приїзду до Львова восени 1833 р. тамошня молодіж «позбувалася вже останків кнайпового життя, не мокла вже так, як уперед, по пиварнях і каварнях, і бачилося, що її ум зайнятий чимсь важнішим». Чи було вже тоді серед неї якесь тайне товариство, він не знає. «Се лише певне, що серед старшої молодежі на правничім виділі щотижня відбувалися таємні сходини, обміна думок, брошур і книжок, і що всі сходини супроводились патріотичними співами»[2]. Щодо тайного товариства карбонаріїв*, перед яким у своїм листі остерігає галицьких приятелів Міцкевич, то хоча Саля подає дату його заснування рік 1833, і навіть момент, коли по повороті Залівського з Росії учасники плановапої партизантки з'їхалися на спільну нараду і постановили наразі відложити вибух повстання на слідуючий рік (M. S a l a, op. cit., стор. 48), то про те ми маємо сліди далеко давнішого існування сеї модної тоді, хоч і небезпечної забавки в Галичині. Ще в 1826 р. уряд видав був по-німецьки й по-польськи друкований обіжник для Галичини, в якім остро заборонено карбонарські товариства; очевидно, вже тоді уряд мусив мати якісь відомості про розширення тих організацій у Галичині.

А. МІЦКЕВИЧ
ДО ГАЛИЦЬКИХ ПРИЯТЕЛІВ

Осип Залеський іменем кількох своїх приятелів, галицьких дідичів (obywateli), передав мені ось які запити:

I. Яким способом можна тепер найкорисніше працювати для польської справи: чи через оружне повстання против

---

[1] M. v. S a l a. Geschichte des polnischen Aufstandes im j. 1845. Wien, 1887, стор. 45—46.

[2] A n d r z e j J ó z e f c z y k. Wspomnienia ubiegłych lat («Przegląd polski». Rok XV, 1881, kwiecień, стор. 91—92).

ворогів, чи обмежаючися на підготування в самім краю матеріалів і засобів для будущого повстання?

II. Чи теперішній стан Європи заповідає які події, що вплинули би безпосередньо на Польщу, а також наскільки в разі народного повстання можна числити на чужу поміч і де її шукати?

III. Чи польська еміграція в теперішнім положенні може безпосередньо підпирати змагання земляків, полишених у краю, і в якій формі маємо жадати тої підмоги від еміграції?

IV. Наскільки й яким способом зі свого боку земляки повинні підпирати еміграцію?

V. Коли б довелось обмежитися на саму лише внутрішню діяльність у краю, то як устроїти сю діяльність і що особливо при тій діяльності мати на меті?

На ті запити Осипа Залеського відповідаю ось що, взиваючи запитача, аби мою відповідь порівняв з поглядом інших земляків, до яких він і приятелі мають довір'я.

I. Оружне повстання було б виповідженням війни трьом великим державам: Росії, Австрії і Пруссії, яких політика тепер зовсім така сама і які обопільно будуть помагати одні одним. Не бачу ніякої спромоги вести таку війну. Одна провінція Галичина не може здобутися на таку силу. Польське королівство, ослаблене війною, ще не зміцніло на силі й на дусі. Познанське князівство само против пруссаків заслабе. З литовських і руських провінцій нема певних звісток.

II. В теперішнім стані Європи, хоча між монархами можуть трапитися часткові непорозуміння, Польща не повинна з них надіятися для себе нічого. При заключуванні трактатів монархи все посвятять Польщу на винадгороду або заміну. Нікоторий монарх не думає воскресити Польщу, бо інтерес польського народу порушує занадто багато питань і занадто тісно в'яжеться з інтересами революції. Значить, інтерес Польщі не швидше буде виведений перед суд Європи, аж революція помішає теперішній політичний устрій і витворить де-будь нову державу або революційне правительство.

В якій стороні Європи насамперед може вибухнути революція, сього не вмію сказати. Загальний голос віщує переміни у Франції. Скоро би Франція оголосила себе республікою, скоро би вигнала теперішнього короля, якубудь форму правління прийме по тому, все мусить зірвати

зносини з рештою Європи, і війна, яка неохибно вив'яжеться з того, повинна застати поляків готовими.

Але революція в Італії або в Німеччині ще ближче обходить Польщу і ще більший вплив мусить мати на наші інтереси, бо ми зі свого боку можемо мати більший вплив на успіх тої революції. В разі перемін у Італії або в Німеччині час і обставини вкажуть спосіб і місце ділання. Від осіб, свідомих діла, що пробуватимуть за границею, треба дожидати донесень і пояснень, а особи, полишені в краю, знаючи місцевий дух і засоби, повинні рішати про прискорення чи опізнення повстання.

Що торкається заграничної помочі, то не лише повстанці не повинні дожидати її, але нікому, хто обіцює таку поміч, не вірте. Весь рахунок треба опирати на власних силах або на близькій, сусідській помочі, прим., мадяр (Węgrow) для Галичини, Ліфляндії для Литви і т. і.

Самі повстанці, знаючи ліпше положення власне і довколишнє, не будуть дурити себе й інших. Поміч із-за границі людьми або оружжям така тепер непевна, получена з такими трудностями, що з реєстрів засобів повстання треба її вимазати, а хоча б і змінилися обставини, лише стільки числити на неї, скільки на якийсь несподіваний випадок або на чудо.

III. Більша часть польської еміграції не займається тепер обдумуванням способів виборення незалежності чи, простіше кажучи, воювання з Росією, Австрією та Пруссією, але радше обмірковуванням суспільних теорій, організуванням будущої Польщі і т. п. В своєму нутрі еміграція свариться за аристократію й демократію. Не входячи в політичну вартість тої сварні, якої я ніколи не міг гаразд зрозуміти і яка мені видається наслідком самих лише особистих ворожнеч, се певне, що з усеї тої сварні Польща в разі повстання не може обіцювати собі ані полків, ані оружжя, ані грошей. А наскільки еміграція може розумом, моральним впливом і творами допомогти галичанам, про се найліпше осудять самі галичани. Та в усякім разі, якби в сих часах вибухло повстання, лише кільканадцять, а може, лиш кілька емігрантів ледве б здужало продертися туди.

IV. Еміграція домагається грошевих запомог із краю на двоякі цілі: 1) на підпирання загальної народної справи, себто на висилку емісаріїв та дипломатичних агентів і т. п.,

на закупування оружжя в випадку війни, словом, на політичні цілі; 2) на запомагання незаможних у самій еміграції. Запомоги першого роду натепер не потрібні, і тяжко їх уділювати, а ще тяжче добре їх ужити. Еміграція поділяється на багато партій, з яких кожда поступає інакше, а жадна з них не має за собою довір'я всього народу, жадна не є законною репрезентацією народу. То хто ж буде висилати дипломатичних агентів? Кому прислугує право висилати емісаріїв іменем народу? В теперішньому непевному стані ліпше й політичніше буде видавати публічний гріш у самім краю.

Запомоги другого роду на внутрішні потреби еміграції посилати на руки комітету[1] і за його поквітованнями, означуючи виразно, на яку ціль мають бути повернені гроші. Який собі буде склад комітету, все воно безпечніше мати діло з властю, вибраною через значну часть еміграції, ніж з поодинокими особами, що не підлягають і не можуть прилюдно здавати обрахунків.

V. З попередніх уваг випливає, що, на мою думку, галицькі обиватели повинні звернути свою діяльність поперед усього на внутрішні справи краю. Який напрям і устрій надати тій діяльності, годі се знати нам, що живемо за границею. Та про те я щиро виложу свій погляд на сю справу, піддаючи його під осуд самих галицьких обивателів.

Діяльність внутрі краю повинна мати метою приготування і громадження сил і засобів для будущого повстання. Всі сили і засоби лежать в народному дусі, що творить і узброює війська. Розширювати того духу — се значить найуспішніше працювати над відродженням Польщі. Треба затим:

1. Вияснити всім верствам людності, що справа Польщі — се справа рівності і свободи, що неволя селян походить із того, що обиватели, маючи руки, зв'язані урядом, не можуть ані поправити, ані змінити крайових законів, що самі, тиснені податками, мусять утискати підданих, що австрійський уряд має на меті ділити народ на магнатів, шляхту і хлопів, що ті різниці мусить удержувати вічно і що тих різниць неможливо знести без воскресіння Польщі.

---

[1] Очевидно, Міцкевич має на думці згаданий вище лелевелівський Komitet Polski Narodowy.— *І. Ф.*

2. Поки не звалимо чужого правління, поти всі крики на титули, на аристократію і т. п.— дурниця, вони ділять лише земляків на партії і доводять до незгоди. Війна наша тепер не домашня, але навнішня. Аж тоді титули стратять усяке значення, коли будемо мати титул поляків; тоді лише упадуть інтереси каст і фамілій, коли вирине великий інтерес народний. Трудитися для народного інтересу — се значить трудитися для свободи й рівності.

Отим-то всі верстви людності треба допускати й заохочувати до тої праці. Князь, граф, селянин і жид потрібні нам однаково. Кождого з них треба переробити на поляка. Поки нема публічного життя, поти амбітні люди будуть шукати значення в салонах; поки не можна шукати слави зі служби вітчині, будуть шукати блиску в титулах. Треба се зносити терпеливо і раз у раз звертати уми до вищої мети. Тим-то найпильніше треба вистерігатися всякої внутрішньої сварні за аристократію й демократію.

3. Особи, що мають значення з маєтку й уродження (бо іншого значення тепер у Галичині нема), можуть безмірно прислужитися народній справі, протегуючи, запомагаючи, заохочуючи людей усякого стану, у яких бачать любов до Польщі; особливо треба заводити приязні зносини з патріотичним духовенством усяких віросповідань. Найбільше мати на меті руське духовенство. Оминати всякі пересвари з попами, а власне всякі процеси. Не один обиватель, що в часі повстання посвячує весь маєток, в часі спокою не хоче дарувати священикові або селянинові кількох дерев з лісу або кусника землі, і зраджує тим до себе цілі верстви людності. Повторяймо собі раз у раз, що хвилеве посвячення легше і менше успішне, ніж ненастанне, дрібне посвячення, дрібне посвячення для рідної справи; задля недостачі тих ненастанних і дрібних посвячень не мають потім успіху загальні хвилеві посвячення.

Дивні пересуди против деяких верстов людності, приміром, певне презирство до дітей духовних грецьких — се великий політичний гріх, найнебезпечніший для нашої справи. Треба доложити всяких старань, аби в тім ділі навернути публічну опінію на просту дорогу.

Хлопам не лише взагалі віщувати ліпшу будущину, але й особливо, скільки лише можна, поправляти їх матеріальний стан. Приміром, таким, що знані з запалу для народної

справи, таким, що їх діти воювали в Польщі, коли можна, надавати власність і увільнювати їх від чиншів, будувати їм доми, купувати худобу. Нехай би в кождім селі кількох або хоч одного господаря вивінувано таким способом зі складки, зроблено би більше для народної справи, ніж через висилання емісаріїв за границю або через закупування невчасного оружжя, яке може бути зраджене і сконфісковане.

Писання, що покріпляють духу народу, розкидати скільки можна по краю. Оминати писання смілі, що зараз кличуть до бунту і збуджують підозріння уряду; такі писання заховувати лише для більш освічених у малому числі примірників; а для загалу добирати книжечки на вид невинні, книжки набожні, пісні, повні народніх споминів і надихані любов'ю вітчини. Дбати про те, щоб вони були друковані за дозволом цензури і віддавати друкування їх особам, добре записаним у правительства, які б і самі не знали, що роблять; ми за границею і декілька земляків у краю повинні зайнятися робленням добору і публікуванням таких писань без галасу, без виявлювання патріотичної мети.

Зробити, приміром, вибір пісень із кантичок, у яких повно народних споминів. Передрукувати в якнайбільшім числі примірників «Śpiewy historyczne» Немцевича, спомини Кілінського, спомини Рожицького, в скороченні спомини Дембінського, Wiesława Бродзінського і т. п.

Для такої діяльності добре було заснувати товариство між обивателями, але вистерігатися в тім товаристві крикливих титулів, прим., карбонаріїв, франмасонів і т. і.; безпечніше не надавати ніякого титулу. Статутів і організацій не писати, урядів не творити, знаків та окликів не вигадувати. Досвід учить, що найчастіше ті малопожиточні неформальності причиняються до видання і загуби членів товариства. Говорю тут лише про теперішню хвилю; важні події можуть на будуще виявити потребу конспірації, яка тепер не придалась би ні на що.

Діяльність назверх треба розширювати по змозі на сусідні країни, на Угорщину й Італію. Старатися пізнати інтереси, змагання й засоби тих народів. Відомості сього роду потрібніші нам від усяких зносин з дальшими західними державами.

ПРОБА АНАЛІЗУ

В Міцкевичевім листі «*До галицьких приятелів*» мусимо розрізнити кілька елементів. Поперед усього те, що у Міцкевича було спільне з усім тогочасним поколінням і чим він, так сказати, платив дань своєму вікові. Далі те, що характеризувало його тодішній рівень освіти, його політичні погляди та хвилевий настрій. Нарешті, маємо тут дещо й такого, що й досі не стратило свого живого інтересу і значення навіть для теперішньої хвилі. Попробуємо розібрати ті поодинокі елементи.

Ми розповіли в передмові, в яку пору і серед яких обставин був писаний лист «До галицьких приятелів». Ми бачили, що хвиля була неспокійна, повітря повне електричності. В Польщі одне повстання розбите, а вже приготовувалося свіже. В Німеччині ще не остиг запал, викликаний у ліберальних та радикальних кругах липневим повстанням 1830 р. у Франції*, а тайні конспірації приготували й тут різні вибухи, які, щоправда, не довели ні до чого поважного. Варто хіба зазначити той безмірний ентузіазм, з яким німці восени 1831 р. вітали поляків, що по упадку повстання йшли на еміграцію. «Ми, німці, що терпеливо зносили власне униження та всяку тиранію, готові були тоді зробити революцію для поляків»,— писав Гейне*, згадуючи про ті часи, а восени 1832 р. з-під його власного пера вийшли слова: «Die Polen! Das Blut zittert mir in den Adern, wenn ich das Wort niederschreibe, wenn ich daran denke, wie Preussen gegen diese edelsten Kinder des Unglücks gehandelt hat, wie feige, wie gemein, wie meuchlerisch» (H. Heine, Sämtliche Werke, herausg. von dr. Ernst Elster, Bd.V, 16)[1]. У Франції революція в 1830 року прогнала Бурбонів і посадила на престолі короля-міщанина Луї-Філіппа*, але в глибині народу, особливо в робітницьких сферах та в кругах інтелігенції, клекотіло невдоволення, що раз по разу проявляло себе то робітницькими розрухами в Ліоні та Марселі, то паризькою демонстрацією в часі похорону генерала Лямарка. Здавалося, що революція висить у повітрі, і то не така часткова та місцева

[1] Поляки! Кров кипить у мене в жилах, коли я пишу це слово, коли я про це думаю, як обійшлися пруссаки з цими благородними дітьми нещастя, як підло, як вульгарно, як підлесливо (Г. Гейне. Твори, видані Ернестом Ельстером, т. V, 16) *(нім.)*.— *Ред.*

революція, яка була в липні 1830 року в Парижі, але велика, загальна, європейська хуртовина, що одним подувом змете всі престоли і перемінить політичні порядки від берегів Секвани аж до берегів Вісли або навіть Волги. Віра в близькість революції була загальна, і її поділяв також Міцкевич. «Інтерес Польщі не швидше буде вивєдений перед суд Європи,— писав він,— аж революція помішає теперішній політичний устрій і витворить де-будь нову державу або революційне правительство». І хоча він не ждав сього від найближчої хвилі, то все-таки реченець сього перевороту, по його думці, не був знов-такий занадто далекий, щоб живуче тоді покоління могло зовсім зректися конспірації або думати про якусь іншу освіту народу, крім такої, що приготовлює свідомі кадри для будущого повстання.

Не менше загальна була тоді віра в те, що тільки при помочі революції можна здобути політичну свободу, що революція — одинокий успішний чинник політичного поступу. Сю думку з великим притиском висловлює Міцкевич і в початку, і при кінці свого листа «До галицьких приятелів». Вона не суперечить з тими уступами його листа, де він радить тим приятелям не надіятися для Польщі ніякої підмоги ані від Німеччини, ані від Франції. Розуміється, Міцкевич має тут на думці монархічну Німеччину та Францію, які, очевидно, не мали ніякого інтересу розбивати собі голови за революційну, по думці Міцкевича, Польщу. Коли ж діло дійде до революції, коли сила монархій буде зламана, тоді — так могло здаватися Міцкевичеві — поляки чи то власною силою, чи за підмогою інших революційних націй виборють собі політичну самостійність.

Ми не повинні дивуватися тій вірі Міцкевича в близькість і спасенність загальноєвропейської революції. Ся віра була виплодом романтичної доби, тої доби, що ставила силу чуття і запалу понад силу розуму та досвіду. З другого боку, вона була випливом того політичного гніту, який заліг був над цілою Європою від часу упадку Наполеона та заснування так званого Святого союзу монархів. Поезія Байрона*, англійські соціальні рухи а нарешті липнева революція в Парижі сильно підняли ту віру скрізь по Європі. Вона держалася ще довго потім, була одним із моторів бурхливого 1848 року, а соціалістичні теоретики Маркс і Енгельс зробили з неї одну з підвалин своєї нової релігії, що в тім самім 1848 році виступила на світ у «Кому-

ністичнім маніфесті»*. Аж при кінці XIX віку по довгім ряді досвідів і дебат удалось усунути сю віру з політичної догматики і показати, що революція в такій формі, як була у Франції 1789 р., більше повторитися не може, а в такій формі, як її уявляли собі так звані революційні соціалістичні партії, се чиста фікція, слово, що закриває собою тисячі різнорідних суспільних та політичних процесів, а кидане легкодушно в маси безкритичного народу може принести безмірно багато шкоди, а ділу справжньої емансипації мас народних не поможе ані крихітки.

Щодо поглядів самого Міцкевича, висловлених більш або менше виразно в листі «До галицьких приятелів», варто зазначити цілковиту неясність його думок про національні відносини в краях давньої історичної Польщі. Він сам не раз зове себе литвином, свою поему «Пан Тадеуш» починає покликом: «Litwo, ojczyzno moja»[1]. Так само його приятель Богдан Залеський раз у раз називає себе українцем, починає свою поему «Duch od stepu» не менш ентузіастичним покликом «I mnie matka Ukraina»[2]. А проте оба вони чують себе поляками і здається навіть не підозрівають, щоб за термінами литвин та українець могло критися щось непольське. Пишучи сей лист до східногалицьких дідичів, Міцкевич знає, що їм приходиться мати діло з руським селянством та руським духовенством. Але йому навіть до голови не приходить думка, щоб те селянство або те духовенство могло чи тепер, чи коли-будь мати якісь свої окремі національні аспірації та змагання, могло чути себе чимсь іншим, ніж поляками. Він радить дідичам запомагати та протегувати таких селян і духовних, що борються за Польщу, і йому ані через думку не перейде, що така рада може бути вказівкою до національної апостазії, що вона зовсім рівнозначуща з тим поступуванням москалів або пруссаків, які надгороджували та протегували поляків, що, вирікшися солідарності із своїми земляками, вислугувалися сим «заборним» державам.

Дуже характерні в отсьому листі погляди Міцкевича на те, які повинні бути відносини дідичів до селян. Розуміється, ми не можемо тут подавати повної еволюції Міцкевичевих поглядів на сю справу, не тягнемо до порівняння пізніших його писань, головно ж його підкрашеної со-

[1] «Литво, вітчизна моя!» *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] «Й мені мати Україна» *(польськ.)*.— *Ред.*

ціалізмом публіцистики в «Tribune des peuples»*. Нам важко на основі отсього листа «До галицьких приятелів» сконстатувати, які були його погляди в даній хвилі, в кінці 1832 або в початку 1833 року. Отже, поперед усього мусимо сконстатувати, що Міцкевич у ту пору не думав про загальне увільнення селян від панщини, не відчував потреби загального знесення панщини як якоїсь наглої, неминучої і понад усі інші потрібної справи, як необхідної основи всяких інших планів відбудування Польщі. В тій справі Міцкевич розходився з поглядами більшої часті польської еміграції, і то не лише т[ак] зв[аного] Демократичного товариства, супроти якого він і його кружок займав рішуче неприхильне становище, але також з поглядами тих кругів, що групувалися довкола Лелевеля та Ходзька і таких чільних публіцистів еміграції, як М. Мохнацкий*. Пок[ійний] О. Терлецький у своїй праці підніс той інтересний факт, що Залівський, який перед своїм вирушенням на партизантку належав до Лелевельового комітету й організував Тов[ариство] литовське й руських земель, якого відозва як перший крок нового повстання прокламувала надання селянам свободи й землі, що той сам Залівський, опинившися в Галичині, в своїй відозві до сподіваних учасників нового повстання, забув якось про сю точку, промовчав про конечність безпроволочного знесення панщини. Пок[ійний] Терлецький бачить у тім промовчанні вплив Міцкевичевого листа на Залівського. Мені видається се припущення безпідставним. Ми бачили вище, що Міцкевич уважав план нового повстання легкодушним і безнадійним, що, отже, був противний партизантці Залівського, операціям при помочі емісаріїв. Із сього виходить, що Залівський не знав нічого про Міцкевичів лист, який, можна сказати, був писаний власне з наміром — остерегти горячіших з-між галицьких дідичів перед нерозважними авантюрами вроді партизантки Залівського. Значить, коли Залівський у Галичині, придивившися обставинам та обчислившися з силами, на які в разі повстання міг би числити, промовчав головну заповідь своєї партії — обов'язкове знесення панщини,— то видно, що затулили йому рота сильніші обставини, а власне те, що його сподівана партизантка з самої природи речі мусила опиратися на дідичах, їх офіціалістах, лісничих і т. ін., а не на масі темного та неусвідомленого селянства; значить, каптувати те селянство таким гучним та далекосяглим ак-

том не було ніякої потреби, тим більше що такий акт був би викликав супротивлення найбільшої часті тодішніх польських дідичів.

Не маємо підстави сумніватися, що Міцкевич бажав бачити всіх селян колишньої Польщі вільними від панщини, повноправними горожанами. Але як правдивий романтик він уявляв собі надання селянам свободи і прав актом ласки й доброї волі панів, і то актом, що наступить аж по вибореннi польської самостійної держави, більше-менше таким ідилічним способом, між останнім кухлем меду і першим підскоком танцю, як се змальовано в останній книзі його «Pana Tadeusza»:

Teraz, kiedy już mamy ojczyznę kochaną,
Czyliż wieśniacy zyszczą z tą szczęśliwą zmianą
Tyle tylko, że pana nowego dostaną?[1] —

запитує Тадеуш свою будущу жінку, а дійсну властительку селян. Щоб «ojczyzna kochana»[2] могла бути, власне, в тих селянах, в їх добробуті, освіті та національній свідомості — про се Міцкевич ані думає. Свобода, яку одержують селяни, се, по його представленню, зовсім не перша основа свободи й будущини вітчини, а річ якась майже зайва, надзвичайно щедрий «трінкгельд», який дають пани селянам при надзвичайно празничній нагоді. Самі селяни, властиво, не дуже й потребують тої свободи:

Prawda, że dotąd byli rządzeni łaskawie...[3]

Тадеуш робить се потроху навіть для забезпечення їх перед пізнішою можливою зміною своєї постанови:

Jestem człowiek, sam własnych kaprysów się boję
Bezpieczniej zrobię, kiedy władzy się wyrzekę
I oddam los włościanów pod prawą opiekę[4].

---

[1] Тепер, коли ми вже маємо вітчизну кохану,
Чи ж селяни одержать від цієї щасливої зміни
Тільки те, що нового пана дістануть? *(польськ.).— Ред.*

[2] Вітчизна кохана *(польськ.).— Ред.*

[3] Правда, що досі правили ними ласкаво... *(польськ.).— Ред.*

[4] Людина, я і сам боюся власних капризів,
Обачнішим буду, якщо від влади відмовлюсь
І віддам долю селян під законну опіку *(польськ.).— Ред.*

Та й то найближче окруження в особі ключника Гервасія протестує проти сього акту:

Boję się, żeby to coś nie było z niemiecka!
Wszak wolność nie jest chłopska rzecz, ale szlachecka[1],

і Міцкевич на сі аргументи та на проект, аби всіх селян поробили шляхтичами, не подає ніякої репліки і лишає діло в непевності, чи Тадеуш пішов за сею радою, чи ні.

Дуже інтересно в точці V Міцкевичевої відповіді галицьким приятелям бачити пораду, щоб шляхтичі виясняли всім верствам людності, «що неволя селян походить із того, що обиватели, маючи руки, зв'язані урядом, не можуть ані поправити, ані змінити крайових законів, що самі тиснені податками мусять утискати підданих, що австрійський уряд має на меті ділити народ на магнатів, шляхту і хлопів». Не можемо гаразд зрозуміти, як брав ті слова Міцкевич: чи вважав ті аргументи дійсно правдивими, чи трактував їх як чистий агітаційний маневр, який, без огляду на свою правдивість, може на нетямущих людей зробити певне враження. Коли Міцкевич уважав ті аргументи дійсно правдивими, які можна з чистим сумлінням голосити селянам, то треба сказати, що його знання історії польського селянства було дуже скупе та поверхове. Польський агітатор чи дідич-патріот, який би з такими поглядами був показався серед селян у Галичині, був би попереду усього висміяний; у 1833 р. жило ще немало людей, що тямили часи перед 1772 р. і могли на кожнім слові завдати брехню такій аргументації. Ще в 1846 р. така неприємність трапилася мандаторові Чаплицькому в Горожані, коли спробував промовляти до селян в дусі отсеї Міцкевичевої поради (див.: S a l a, op. cit., 232). Так само не могло трапити до переконання селян і те, що Міцкевич радить дідичам голосити, буцімто їх руки зв'язані урядом і вони хоч би й не хотіли, то мусять дусити та гнобити селян, а крайових законів не можуть змінити. Для честі Міцкевича мусимо припустити, що він не знав галицьких відносин, не знав і того, що галицькі селяни, особливо в Східній Галичині, майже зовсім не жалувалися на інституцію панщини, в своїх

[1] Боюся, щоб це щось не було по-німецькому,
Бо ж свобода — не хлопська річ, а шляхетська *(польськ.)*.— *Ред.*

незчисленних скаргах не виступали (може, й не сміли!) проти неї, але жалувалися головно на надужиття, на надмірні жорстокості, здирства, кривди, побої та пакості з боку дідичів та їх офіціалістів, на ті «капризи», яких сам у себе боїться Міцкевичів Тадеуш; жалувалися, власне, на таке зло, що зовсім залежало від волі дідичів і при їх добрій волі могло б було (і бувало декуди) коли не зовсім усунене, то бодай зведене до minimum.

Та й ще одно. Хоча дідичі в Галичині не мали права й можності змінити крайові закони на користь селян, то проте Міцкевичів аргумент, що вони б то через те мусять тиснути та дерти селян, не має ніякісінької стійності. Адже на підставі тодішнього цивільного закону, не торкаючи зовсім закону про панщину, міг кожний дідич при помочі звичайного контракту унормувати свої відносини до селян, як би йому захотілося, міг переміняти роботизну на чинші чи данини натурою в обсягу своїх власних дібр, не дожидаючи крайового закону. Серед далеко тяжчих порядків так робили многі дідичі в Росії та конгресовій Польщі; польський міщанин і справжній горожанин Сташиц надав своїм добрам спілкову організацію, що перетривала всі катастрофи розборів Польщі та пізніших повстань*. Ми знаємо, що і в Галичині, там, де того домагалися місцеві відносини і де се було корисно для панів, були проби релюїції панщини на інші услуги[1]. Міра корисності таких релюїцій для селян залежала зовсім від угоди, значить, від панів. А кілько ж було галицьких панів, які до самого 1848 року подумали про сей вихід із важкого положення і забажали показати себе справді добродіями своїх селян? Дотеперішні досліди не виказали, мабуть, ані одного такого.

Повторяю, не хочеться вірити, щоб Міцкевич, піддаючи такі аргументи галицьким шляхтичам, чинив се в тім переконанні, що подає їм аргументи крутарські, не згідні з правдою, обчислені на туманення нетямущих. Радше приймаю, що він не знав історії й відносин, хоч у такім разі його рада, висловлена категоричним тоном, без оговорок, була досить легкодушна. Для історика пізніших галицьких відносин дуже інтересно бачити, як часто і як пильно галицькі поляки, особливо в Східній Галичині, користу-

[1] Див. мою працю «Грималівський ключ у році 1800», друковану в «Часописі правничо-економічній», т. I.

валися сею радою Міцкевича. Починаючи від поеми М. Попеля «Русин на празнику», а кінчаючи найновішим істориком тих часів, д-ром Броніславом Лозинським, ми бачимо на протязі звиш 60 літ ненастанне змагання польських істориків і публіцистів показати галицьку шляхту зовсім не винною в утисках селян, наскрізь пройнятою благородними намірами та свободолюбними думками; уся вина катастроф і нещасть спадає на австрійський уряд, що своїм принципом «divide et impera»[1] попсував святу гармонію між хатою й двором, яка була за польських часів, на німців, на бюрократію та на «ciemne masy rozbestwionego chłopstwa»[2]. Та бачачи, як згідно всі ті змагання йдуть після киненого Міцкевичем плану, як каже німець, «Man merkt die Absicht und man wird verstimmt»[3].

Не менше уваги заслугує й те, що Міцкевич в отсьому листі говорить про просвіту й усвідомлювання народу. Не входжу в те, які були на сю тему пізніші погляди Міцкевича; тут лише треба сконстатувати, що в даній хвилі, в початку 1833 р., Міцкевич не думав про дійсну, всесторонню освіту народу. Про школи народні, про вчителів і про те, які б мали бути відносини до них дідичів, він зовсім не згадує. Вся внутрішня діяльність, до якої він загріває своїх адресатів, «повинна мати предметом приготування і громадження сил і засобів для будущого повстання». Се найвищий принцип, якому повинно підлягати все інше. «Трудитися для народного інтересу — се значить трудитися для свободи й рівності», а свобода й рівність можлива лише в відбудованій, самостійній Польщі. У ній якимсь чудом розтопляться відразу всі верстви суспільні, розпливуться всі національності. «Князь, граф, селянин і жид потрібні нам однаково: кожного з них треба переробити на поляка». Се мета тої просвіти, якої бажає для люду Міцкевич, яку гадає осягати патріотичними кантичками, «Śpiewami historycznymi» Немцевича*, споминами Ружицького та Дембінського і т. п. Очевидно, се не була наука, освіта в повнім значенні, а тільки політична агітація, яку Міцкевич радив по змозі маскувати чи то релігією, чи лахманами історичних відомостей, не почуваючи, очевидно, небезпеки й неморальності такого «оброблювання» народних мас. На жаль, польські вчителі, а

[1] Розділяй і володарюй *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Темні маси розбещеного селянства *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Можна здогадатися про намір і стати засмученим *(нім.)*.— *Ред.*

навіть офіціальні керманичі публічного виховання в Галичині й досі поступають по тій Міцкевичевій рецепті, і досі не дійшли до признання тої елементарної правди, ясно й різко проголошеної Драгомановим, що «неправда не освіта» без огляду на те, в якій формі, з якою метою подається її.

Та є в Міцкевичевім листі дещо й таке, що й досі і для нас не стратило своєї живої сили. Поперед усього ті золоті слова про те, «що хвилеве посвячення легше і менше успішне, ніж ненастанне, дрібне посвячення для рідної справи». Правда, наша нація менше від польської похіплива до хвилевих геройських поривів і більше привчена до тихої затяжної праці. Але як ще мало й у нас посвячення для рідної справи, як мало того тривкого, високого альтруїзму, що велить чоловікові працювати, не дбаючи про власну користь та про похвалу, а з одинокою думкою про ширший загал, про будущі покоління. І хоча й трапляються одиниці, що працюють таким способом, то й у них аж надто часто бракує видержки, постійності в тій праці, а се також у своєму роді брак тої постійної, дрібної жертволюбності, без якої й великі хвилеві пожертвування не раз пропадають марно.

Немаловажна також і досі не передавнена Міцкевичева осторога про те, щоб у основних справах національного життя, в справах свободи та незалежності не покладати ніякої віри, ніякого рахунку на посторонні сили, на чужу поміч, чужі впливи, на щасливий припадок, констеляції та комбінації. Ми на основі досвіду можемо ще розширити Міцкевичеву осторогу. Він не велів покладати надії на європейські монархії, надіючися для Польщі добра від революцій та революційних правительств. Поляки тяжкими втратами та розчаруваннями оплатили сю віру і в значній часті вилічилися від неї. Пора вилічитися з неї й нам. Хіба ж у нас велика частина нашої суспільності досі не живе в чисто містичній вірі на поміч від білого царя, від почуття єдинства 100-мільйонової Русі, готова для сеї віри приносити найбільшу жертву, яку може зробити частина, відрікаючися від своєї природної цілості, від свого питомого грунту, засуджуючи себе на безгрунтове й безідейне вегетування?* І хіба інша, правда, маленька частина не готовиться покинути працю на своєму грунті, над освітою й усвідомленням селянства, задля «великої» ідеї інтернаціональної робітницької солідарності та всесвітньої соціальної ре-

волюції, хоча вже сьогодні всякому неупередженому видно, що в тім, більше голоснім, ніж великім, соціал-демократичнім русі наших днів дійсно тривким і цінним надбанням є власне та дрібна організаційна, а не революційна праця коло здруження та просвіти робітницьких мас, праця, якій повну аналогію на селянськім грунті творила у нас радикальна організація*, коли натомість ота голосна інтернаціональна та революційна доктрина про недалекий соціальний крах уже тепер навіть теоретично збанкротувала, а в практичній діяльності робітницьких партій завсігди була або чистою зверхньою латкою, що не мала ніякого впливу на формулювання питань практичної політики, або коли й мала іноді деякий вплив, то він бував звичайно шкідливий. І вже тепер, exemplis docti[1], можемо бачити, що наслідок переходу одної часті наших діячів у соціал-демократичний табір буде, крім назверхніх безплодних демонстрацій, дешевих паперових тріумфів по газетах, чистою тратою сил: від роботи серед селянства ті люди відірвуться, руських робітників по містах та фабриках замало, щоб із них утворити якусь організацію, що могла б завважити на вазі нашого народного руху, і їм прийдеться або вислугуватися польській соціал-демократії та її німецькій центральній організації, роблячи тут на місці чорну роботу журналістичну та агітаційну, яку преспокійно могли б робити і з далеко більшим пожитком на ріднім, руськім грунті, а на зверх, на соціал-демократичних з'їздах та репрезентаціях, піддержуючи фікцію русько-польської солідарності на соціалістичнім грунті, солідарності, якій на самім ділі відповідає хіба їх добра воля, але не фактичні обставини, а якої піддержання не лежить ані в руських, ані в польських робітницьких чи селянських інтересах, а хіба лише в інтересах тих чи інших проводирів та «генералів революції».

З деякими поправками можна й досі повторити нашим діячам і політикам усе те, що говорив Міцкевич про конечність зосередити всю свою діяльність на внутрішній, позитивній праці серед народу і для народу. Поправка потрібна остільки, оскільки ми ширше й глибше розуміємо освіту народу та перетворювання «магнатів, графів, панів і селян на поляків», тобто на свідомих членів нації. Та поза тим мусимо зрозуміти, що кожний крок внутрішньої куль-

[1] Навчені прикладами *(лат.)*.— *Ред.*

турної праці, кожна діяльна школа, кожна тисячами народу прочитана брошура, кожний твір штуки, що вірно малює нашу національну вдачу, кожний наш вклад у скарбницю вселюдської науки дорожчий для нас від хвилевих ораторських успіхів, від хвилевого признання або похвали чужинців. Нам треба жити не лише своїм життям, але також для себе, без огляду на інших. Числімося самі з собою, числімо себе самих і свої сили, то й інші будуть числитися з нами.

Нарешті, дорогоцінна й для нас у Міцкевичевім листі віра в те, що інтереси нашої нації нерозривно зв'язані з інтересами свободи, поступу та людяності. Поляки, особливо в Галичині, дірвавшися верховодства, почали забувати про сей Міцкевичів заповіт, а витворена в останніх роках «wszechpolska»[1] доктрина силкується навіть теоретично виправдувати і мотивувати те забуття. Ми ані на хвилю не сміємо забути, що будущина нашої нації лежить у таких важних здобутках свободи й горожанської рівності, як запанування політичної волі в Росії, як заведення загального голосування в Австрії й Угорщині, як виборення такої перебудови великих держав, що давала б можність кожній нації без кривди для інших, але й без ущербу для неї самої, розвиватися культурно й політично і осягати той ступінь розвою й самодіяльності, при якому вповні самостійне її життя зробиться лише актом формального признання, а на ділі буде осягнене внутрішньою й назверхньою працею попередніх поколінь.

---

[1] Загальнопольська *(польськ.)*.— *Ред.*

ТЕОДОР МОМЗЕН

[НЕКРОЛОГ]

В перших днях падолиста вмер у Берліні один із найбільших сучасних істориків Теодор Момзен у 86[-му] році життя. Він родився 30 падолиста 1817 р. в Гардінгу в Шлезвіку; його два молодші брати Тихон і Август здобули собі також ім'я, хоч скромне, в науці як філологи. Теодор по скінченні гімназії записався на права на університеті в Кілю, осягнув 8 падол[иста] 1843 докторат і опублікував, окрім докторської дисертації, ще дві праці: про римські товариства і про римські tribus[1], а надто в спілці зі своїм братом Тихоном і з славним пізніше шлезвіцьким поетом Теодором Штормом книжечку віршів. Задумавши присвятити свої сили науковій праці, а спеціально римському праву і римській культурі, вибрався Момзен у подорож до Італії, де пробув цілих 10 літ. Він перейшов здовж і вшир Неапольське королівство, познайомився з простим народом і з визначними італійськими вченими і старався через безпосередню стичність з живими людьми вникнути в духу їх історії. Вернувши до Німеччини, був він якийсь час співробітником газет у Шлезвіку, в р. 1848 його покликано на кафедру римського права на Липському університеті, та тут політичні бурі того бурливого року втягли його в свій вир. Разом з трьома приятелями професорами Моріцом Гауптом і Оттоном Яном він був по побіді реакції оскаржений за революційні злочини, і хоча суд увільнив їх, але з університету їх видалено. Момзен переніссся до Швейцарії і викладав римське право на Цюріхському університеті. Тим часом він почав публікувати плоди своєї

[1] Триби *(лат.)*.— *Ред.*

наукової подорожі по Італії: в р. 1850 появилася велика книга про долішньоіталійські діалекти, 1852 — великий фоліант з римськими написами королівства Неаполя. В 1854 р. його покликано до університету в Вроцлаві, де пробув чотири роки. Вже перед тим від юридичних та епіграфічних дослідів він перейшов до історії; ще в Цюріху він на пропозицію книгаря Вайдмана взявся написати популярний курс історії Риму — написав книгу, що відразу зробила його одним із найбільших майстрів новочасної історіографії. Момзенова «Geschichte Roms», якої три перші томи вийшли в рр. 1854—1856, являється взірцем глибокого досліду, але також взірцем стилю — живого, суб'єктивного, надиханого власним життям, власними симпатіями й антипатіями автора. Відси її величезний успіх, та в тім лежать і її хиби, її, так сказати, публіцистичний подекуди характер. Момзен довів свою історію до 46 р. перед Христом і на тім урвав; ані конання республіки під другим тріумвіратом, ані розцвіт і упадок цезаризму не змальовані в його книзі. Аж 1885 р. Момзен видав п'ятий том римської історії (четвертий так і лишився ненаписаний), у якому змальовано життя провінцій під римськими цезарями.

Тим часом у р. 1858 покликано Момзена до Берліна, і тут перед ним розвернулися інші перспективи. Маючи перед собою мету — таки ще колись написати історію Риму в часі цезарів, він розумів ясно, що сеї історії не можна написати на самій лише основі тогочасних літературних пам'яток, яких інтерес зосереджується на особах цезарів, їх двора та війн. «Написи і пандекти* — се головні джерела до історії того часу» — се був Момзенів девіз, і він з великою енергією береться до праці над систематичним опублікуванням двох збірок: «Corpus inscriptiorum latinarum» та «Corpus juris romani». Для сеї велетенської праці треба було позискати фонди і співробітників; усього доконав Момзен, який надто головну часть роботи взяв на свої плечі. Від р. 1863 почала виходити збірка написів, яку Момзен допровадив до 15 томів величезного in folio. Рівночасно з виданням тих написів з-під його пера виходили цілі ряди монографій про спеціальні питання («Römische Forschungen», «Römische Chronologie», опрацювання Августових записок, т[ак] зв[аних] Monumentum Ancurantum і т. ін.). З написами в'язалися тісно монети, і Момзен присвятив їм також фундаментальну працю «Geschichte des römischen Münzwesens», де використав

нумізматичні дані для історії торговельних, економічних і державних відносин Риму. При кінці життя вернувся Момзен нарешті до своєї первісної вихідної точки, до історії римського права, опрацював римське державне право, а в спілці з проф. Марквардом — римське карне право, розпочав друге монументальне видання Corpus juris romani, для якого зладив сам пандекти Юстініанові* та приготовив до друку т[ак] зв[аний] Codex Theodosianus*. Слідячи впливи римського права й римської цивілізації ще в часах вандрівки народів, він приготовив для Monumenta Germaniae historica видання головного джерела для історії готів, а власне Йорданової перевізки книг Кассіодора*.

Момзен брав також живу участь у політичному житті разом з Вірховим*. Ще в остатніх роках життя він забирав часто голос у важних міжнародних справах, хоч не все щасливо. Відомий його голос у справі переслідування поляків прусським правительством викликав голосні протести з боку поляків*. Один із остатніх його листів ще восени сього року був написаний до редактора «Ruthenische Revue»*, де він дякував редакторові за його публікацію і заявляв, що вона відкриває для нього новий, не відомий йому світ змагань і культурної праці, для якої він має повну симпатію. Значить, балакання польських публіцистів, які в Момзені бачуть лише ворога «der minderwertigen Nationen»[1], не зовсім згідні з правдою.

---

[1] Неповноцінних націй *(нім.)*.— *Ред.*

JÓZEF KRAJEWSKI.
TAJNE ZWIĄZKI POLITYCZNE W GALICYI OD ROKU 1833 DO ROKU 1841.

Według niewydanych zródel rękopiśmiennych oraz aktóv rządowych i guberniałnych,
Льв[ів], 1903

Про галицько-польські конспірації в часі від упадку польського повстання 1831 р. до 1841 р. появилося в остатніх роках XIX віку багато польських праць. Початок зробив М. Саля*, який для своєї «Історії польського повстання 1846 року» перший використав багатий актовий матеріал, хоч надав йому досить фальшиве освітлення, а притім із суперечних зізнань підсудних конспіраторів не все міг вилущити зерно дійсної правди. Хоча многі учасники конспірацій, що ще жили і могли читати Сальову книжку, признавали її тенденційною та багато де в чім невірною, то проте від часу появи його книжки (1867) минуло майже 20 літ, заким серед польської суспільності збудився живіший інтерес до прослідження тої доби. Правда, була чутка, що Генрік Богданський* збирає матеріали до повної історії конспірацій; рівнобіжно з ним торкнувся сеї доби К. Відман* у своїй біографії Смольки*, а кс[ьондз] А. Юзефчик розпочав ряд споминів очевидців та учасників тих конспірацій. Пізніше зайнявся дослідом тої доби пильний компілятор Ст. Шнір-Пепловський*, який вертав до неї кілька разів: у своїй двотомовій книзі «Z przeszłości Galicyi», в монографії про 1846 рік та в біографіях поодиноких героїв тих часів, прим., Теофіла Вісньовського («Życie za wolność»). Доторкнувся конспірацій також Осташевський-Баранський у своїй історії 1846 р. («Krwawy rok»). Обік тих друкованих матеріалів полишилося немало в рукописах. Просторі спомини Богданського закупив від його сина в переважній часті заклад Оссолінських (одну частину його рукопису, що належить до різні 1846 р., закупив я); в тім же рукописнім відділі Оссол[інських] знайшлися спомини Клеменса Мохнацького*, писані 1883 р., далі рукописні

нотатки Рішарда Германа і т. ін. В остатніх роках вибрано з архіву крайового суду всі акти політичних процесів аж до р. 1861 і зложено їх у крайовім (т[ак] зв[анім] бернардинськім) архіві*, де вони зробилися приступні для наукового досліду. Се все уможливило появу праці д. Краєвського, якої титул виписано вище.

Праця д. Краєвського призначена, як сам автор подає в передмові, для ширшого загалу читачів і була друкована первісно як додаток до щоденної політичної газети «Słowo Polskie»*; тим-то, може, й не слід ставити до неї надто острих вимогів як до наукової розвідки. Але, з другого боку, джереловий характер, який зазначає сам автор у титулі та його проби глянути декуди критично на матеріал, зібраний у його руках, дають право науковій критиці також придивитися, наскільки автор відповідно й повно використав свій матеріал і наскільки змальований ним образ даної епохи відповідає тій дійсності, яку неупередженим оком можемо відтворити на основі того матеріалу. Поперед усього щодо джерел. Автор користав, як сам каже в передмові, «з невиданих рукописів і з актів суду карного та політичних властей» та «з цілого ряду друкованих праць». Тих друкованих праць він, на жаль, не називає, а під текстом цитує лише книги Салі, Відмана та ще дві-три праці, що лише дуже здалека доторкають справи галицьких конспірацій; натомість декуди (прим., на стор. 56) він цитує якісь неозначені ближче «приватні записки». Взагалі на цитування джерел д. Краєвський дуже скупий; суперечностей у джерелах не зазначує та не дискутує, а силкується з усіх реляцій склеїти одну прагматичну цілість, щось немов свій мемуар. Розуміється, що задля сього йому приходиться надштуковувати звістки одного джерела іншими, а декуди урізувати та пропускати подані в джерелах деталі, що з такої чи іншої причини не вміщуються в рамки його оповідання.

Найважніше джерело, якого держиться д. Краєвський, се згадані вже спомини Генріка Богданського, двотомовий рукопис бібліотеки Оссолінських, ч. 3486. Звістки сього рукопису лиш декуди доповняє автор датами з урядових актів, із яких важніші публікує в додатку до своєї праці (стор. 110—134), та іншими рукописними споминами і звістками Салі та Відмана. Певна річ, спомини Богданського дуже цінні, але характер їх зовсім не такий, як подає наш автор у передмові. Каже він там, що Богданський «в часі

свого ув'язнення в рр. 1843—1844 списував крадькома різні деталі, що належали до тих часів, на дрібних шматочках паперу і давав їх неспостережено жінці в часі відвідин, а по своїм увільненні зібрав їх у спомини» (стор. 4). Маємо повну підставу дивитися на се оповідання дуже скептично. Одно те, що таке списування деталів у криміналі і передавання жінці і переховування записок у тих часах ненастанних ревізій було дуже небезпечне і малоправдоподібне; а друге те, що сам Богданський у передмові до своїх записок заявляє виразно, що ті його буцімто первісні записки, уложені на підставі тих карточок, пізніше згоріли, і він значно пізніше, в 60-их і 70-их роках, узявся наново збирати звістки, списувати свої спомини і на їх основі зложив ті мемуари, які мав у руках д. Краєвський. І коли, як показує Краєвський, уже фактичні звістки Богданського декуди не зовсім вірні, хоча він на зібрання та провірення тих звісток повернув більше як 20 літ, то тим більше треба се сказати про ідейний підклад його оповідання. Важкі досвіди 1846 і 1848 років показали ілюзійність многих поглядів, що в часі конспірацій уважалися непорушними догмами; сі досвіди збагатили думку давніших конспіраторів такими комбінаціями, про які в часі конспірацій нікому й не снилося. Історик повинен бути дуже обережний супроти такого мемуариста, що пише 20—40 літ по самих подіях, і тут приходиться докорити д. Краєвському, що не заховав відповідної обережності супроти своїх джерел. І так говорячи про товариство Przyjaciół ludu в р. 1834 і висловлюючи як головну його мету — «przygotować szlachtę do usamowolnienia i uwłaszczenia włościan, aby ich w tem rząd z wielką szkodą dla sprawy narodowej nie uprzedził»[1] (стор. 21), автор, очевидно, й не думав, що висловлює (за Богданським) погляд, вироблений досвідом 1848 року, а майже зовсім неможливий у 1834 р. Так само погляди на руську справу, висловлені у Краєвського і в його джерелах, сильно забарвлені антагонізмом, сплодженим 1848 роком, а епізод з Погодіним*, його візитою у Львові та його конференціями з конспіраторами, може, навіть зовсім фантастичний, бо в дневнику Погодіна не знаходимо про се ніякої згадки.

[1] Підготувати шляхту до звільнення селян від залежності і надання останнім права земельної власності з тим, щоб її у цьому не випередив уряд із великою шкодою для національної справи (*польськ.*).— *Ред.*

Праця д. Краєвського складається з коротенької передмови, з 5 довших розділів і невеличкого закінчення, де подано немов резюме цілості, загальну характеристику конспіраційних заходів; на закінчення подано п'ять урядових актів, що належать до історії конспірацій. Перший розділ говорить про початок конспірацій, що явилися безпосереднім продовженням повстання 1831 р. і перенесли на галицький грунт не лише ідейну боротьбу між аристократією і демократією, що розгорілася була в варшавських клубах, але також заходи коло оружного повстання, зверненого наразі проти Росії в формі партизантських походів, а по упадку тих походів перехід космополітичного «Вуглярства» на «Польське вуглярство», розширення й упадок тої конспірації (стор. 15—30). Не можна сказати, щоб сей розділ був оброблений повно й пластично. Не зовсім ясно виложено основи карбонарства, що приходило до Австрії зразу з Італії, а потім із Франції; фальшиво представлено «зв'язок двадцять і одного» (стор. 17), що мав виразно шляхетський характер; се був той сам зв'язок, до якого писав Міцкевич свій «Лист до галицьких приятелів». Правдоподібно наслідком заходів сього зв'язку була діяльність закладу Оссолінських, що повела до його замкнення та арештування його директора К. Слотвінського; основою для такого здогаду може служити те, що заклад таємно видав ряд брошур, призначених для люду, і то по плану, відповідному до того, який зазначив Міцкевич у своїм листі до галицьких приятелів (див. мій переклад того листа та вступні уваги до нього).

В тім першім розділі важна для нас згадка про належність цілого ряду руських питомців (двох Мохнацьких, Осипа Шухевича*, Слонецького, Крижанівського*, Гречанського і префекта семінарії Миколи Гординського до «Вуглярства», а також про першу суперечку в руській дух[овній] семінарії на тлі національнім, коли супроти тих, що стояли в рядах польської конспірації, виступив Маркіян Шашкевич (стор. 27). Розуміється, автор, не ознайомлений з руською літературою, не вважає потрібним контролювати або доповнювати звістки своїх джерел тим, що говорять руські джерела. Відомість, що Шашкевич виступав проти польських конспірацій серед руського духовенства, вистарчає для нього, щоб на іншім місці зачислити Шашкевича до завзятих москвофілів (стор. 89), хоча сей самий Шашкевич стояв у дуже близьких і щирих

відносинах до такого гарячого і правого польського патріота, як Тадей Василевський, і хоча літературна праця Шашкевича була, власне, першим ударом, нанесеним москвофільству на галицько-руському грунті.

В розд. III оповідає автор про арешти і процеси, які потягла за собою партизантка, а також про катастрофу, яка впала на заклад Оссолінських, замкнений за друкування нелегальних книжок. Не бачу, щоб автор використав для сього розділу безіменну брошуру «Cztery lata 1833, 34, 35, 1836 w Galicyi Austryackiej. Przez jednego z więźniów. Bruxella, 1838», де міг би був знайти масу деталів.

В розд. IV оповідається про ті конспірації, що почалися по упадку «Вуглярства польського» в Кракові, а потім віссали в себе «Вуглярство польське» у Львові, а далі розрослися на кілька нових паростей. Для нас цікава тут особливо конспірація в Самборі, де головним керманичем був Каспер Ценглевич, а його найвиднішим учеником Михайло Попель (стор. 58—60), та автор збув сей епізод досить коротко, не покористувавшися такими важними матеріалами для характеристики того руху, як текст «Вказівки» Ценглевича та поема Попеля «Русин на празнику», що були опубліковані мною в «Житі і слові»*. Також не видно, щоб при обробленні сього розділу автор використав спомини Юзефчика, друковані в початку 80-тих років у краківськім «Przegląd-i polski-м».

В розд[ілі] V оповідає автор дальший хід конспірацій, особливо детально зупиняючися при конспіраціях військових та при невдалих планах замахів на архікнязя Кароля та окружного комісара Гута. Сей розділ інтересний для нас хіба тим, що згадується тут про тайний зв'язок «Вільні галичани», заснований у Перемишлі руськими теологами Маркилом Ланчинським та Венедиктом Кущикевичем для пропаганди революційних ідей серед ремісників та приватних офіціалістів з гаслом «аристократію в пень» (ст. 71).

Та найцікавіший для нас розд. VI праці д. Краєвського, якого перша половина присвячена характеристиці участі русинів у польських конспіраціях (ст. 84—88) і побутові Погодіна у Львові 1838 р. та його розмовам з русинами й поляками (ст. 88—90). Автор не силкується ставити справу польсько-руських відносин принципіально, станути вище понад свої джерела, а бодай сконтролювати їх твердження іншими. І так він твердить преспокійно, що «z księży ów-

czesnych tylko starsi mówili po rusku, młodszym szedł język ten trudniej, gdyż pod rządem austryackim nie uczono po rusku»[1] (стор. 85), хоча се очевидна неправда, бо ж власне за Польщі по-руськи не вчили, а за Австрії були уперве заведені руські виклади на Львівськім університеті і тривали від р. 1786 до 1808. Автор не знає, очевидно, що від закінчення наполеонівських війн до 1830 р. руське духовенство та руські громади здвигнули вже були пару сот руських народних шкіл, а руські духовні власті перевели не одну боротьбу за руську мову з польськими та кепсько поінформованими німецькими властями (див. «Матеріали до історії освіти в Галичині XVIII—XIX в.», Збірник істор[ично]-філо[софічної] секції Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, т. V).

Автор з певним задоволенням підносить, що в ту пору «kazania po wsiach odbywały się w języku polskim, a lud je rozumiał; w gronie rodzinnem księża ruscy mówili po polsku, językiem towarzyskim był również polski; język ruski był narzeczem prowincyonalnem chłopów ruskich»[2] (ст. 85), хоча всі ті твердження в тій категоричній формі не вірні, бо маємо цілі купи проповідей із часів перед 1820 і перед 1830 роками, списаних і голошених по-руськи; до того часу належить перша проба руської граматики, зладжена о. Іваном Могильницьким і то відразу з ясним зрозумінням відрубності руської мови як від польської, так і від московської. Не вміючи чи не хочучи бачити маси фактів, що пхали галицько-руську інтелігенцію на шлях національного руського відродження (в тім числі й таких фактів, як збірки руських пісень, опубліковані поляками Вацлавом з Олеська та Жеготою Паулі*, як впливи закордонових українців, особливо писань Котляревського та граматики Павловського*, як існування «української школи» та українських мотивів у польській поезії і т. ін.), наш автор схиляється до того, щоб бачити у всіх тих регенераційних заходах галицьких русинів 30-их і 40-их років московську

---

[1] З тодішніх священиків лише старіші говорили по-українському; молодшим ця мова давалася важче, оскільки при австрійському уряді не вчили по-українському *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Проповіді по селах відбувалися польською мовою, і народ її розумів, у родинному колі руські священики говорили по-польськи, у товаристві також була польська мова; українська мова була провінціальним наріччям українських селян *(польськ.)*.— *Ред.*

агітацію, підплачувану рублями. Недоречність такого погляду видно вже хоч би з того, що наш автор преспокійно скидає в одну купу таких людей, як Яхимович*, Малиновський*, Нападієвич (знімчений русин), Зубрицький і Шашкевич! Твердження нашого автора, що ті люди вже в 1837 р. творили якусь спілку, укладали якісь «плани приготування руського кліру для московських цілей і відірвання його від польщини» (ст. 86), треба признати зовсім фантастичною видумкою, так само як фантастичним видається мені друге твердження — про існування в мурах духовної семінарії (чи може деінде? автор не каже де) якогось кола руського, «що реагувало на замахи і пропаганду москалів» (ст. 87). Як одинокий прояв діяльності того кола і разом з тим одинокий доказ його існування автор наводить розпочату Йосифом Лозинським кампанію за заведення латинського абецадла в руських книжках. Але ж ми можемо вважати майже певним, що Лозинський розпочав сю акцію на власну руку, незалежно від якого-будь кола. Так само фантастичним видається мені й те твердження нашого автора, що М. Шашкевич видав свою брошуру против проекту Лозинського «przejęty zasadami swoich przełożonych, na ich polecenie i pod ich osobistem kierownictwem»[1] і що президент губернії Кріг, «bojąc się połączenia narodowości polskiej z ruską»[2], дуже похваляв Шашкевичеву брошуру (ст. 87). В такім разі мусив би був Шашкевич тішитися великим довір'ям і ласкою своїх настоятелів — а ми знаємо, що було зовсім навпаки, та й бар[он] Кріг мусив би бути дуже наївним чоловіком, коли б вірив, що через зрівняння азбук можуть зіллятися дві народності. Надто ж ми знаємо напевно, що австрійський уряд у Галичині до самого 1848 року був не менше не прихильний розвоєві руського національного почуття й письменства, як польські конспіратори та руські москвофіли вроді Зубрицького.

Друга частина сього розділу оповідає коротко про упадок конспірацій, масові арешти та засуди. І тут автор уриває, не згадуючи про ухвалу станового сейму, який зважився просити в цісаря помилування засуджених, не згадує про багато інтересних деталів, прим., про шпіонську

---

[1] Перейнятий засадами своїх керівників, відповідно до їхнього доручення і під їх особистим керівництвом *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Боячись об'єднання польської національності з українською *(польськ.)*.— *Ред.*

роль Едварда Дунаєвського, брата Альбіна Дунаєвського[1], або про погану роль, яку грала в тих конспіраціях мати відомого польського письменника і також потроху конспіратора, Люціяна Семенського. Вона, як оповідає Клеменс Мохнацький, грала роль великої патріотки, в її домі збиралися конспіратори, емігранти та емісарії, жили жінки та сестри арештованих, її називано загально «матір'ю», а потім показалося, що вона була на услугах поліції. Їй завдячував між іншим своє арештування по втечі з поліції Каспер Ценглевич. Отим-то, коли Ценглевич 1848 р. вернув із Куфштейна, і Семенська, не можучи дочекатися його візити, сама прийшла до нього, він показав їй двері і крикнув: «Шпіонів не приймаю!» Семенська пішла додому й отруїлася опієм.

Взагалі треба сказати, що цікаві спомини Клеменса Мохнацького наш автор використав замало та й загалом заслабо підмалював соціальне й політичне тло подій, не зв'язав їх не то з ходом інших тогочасних європейських конспірацій, але навіть з історією польської еміграції, з якою галицьких конспіраторів раз у раз в'язали численні нитки. Закінчення, в якім автор силкувався висловити деякі загальніші погляди на змальовані ним події, не може заступити того браку ширшої перспективи при самім малюванні, та й само воно не далеко вибігає поза просте категоризування фактів.

Зазначу ще пару дрібних lapsus calami[2]. Спомини, про які у нас була мова, не походять від Дмитра Мохнацького, як каже наш автор на стор. 26 у ноті, але від Клеменса, як сказано вірно в передмові. Архікнязь Рейнер, що мав за жінку доньку княгині Монлеар, не був братом цісаря Франц-Йосифа, як каже д. Кр[аєвський] на стор. 41, а братом цісаря Франца і губернатором Ломбардії, і т. ін.

З усім тим праця д. Краєвського — се цінний причинок до вияснення історії Галичини в однім із найтемніших десятиліть.

---

[1] Сей Едвард, належачи до конспірації, на пропозицію свого брата Альбіна і за згодою заряду товариства зголосився до поліції, щоб нібито стати шпіоном, а направду шпіонити поліцію і доносити про все конспіраторам, але швидко засмакував у шпіонськім хлібі і вробився дійсним агентом поліції, див. спомини Кл. Мохнацького.

[2] Друкарських помилок *(лат.)*.— *Ред.*

МОМЗЕН І СЛОВ'ЯНИ

Головна справа Момзенової статті, написаної з нагоди газетної полеміки про переслідування польського елементу в Пруссії, й висловлений у тій статті загальний погляд великого вченого про «ніжність слов'янської раси» викликали свого часу огнисті протести з боку поляків, які й по смерті не могли забути Момзенові його ворожого становища супроти них і, як звичайно в таких випадках, задля похибки чоловіка не хотіли бачити в ньому великого вченого і невтомного до самої смерті борця за найвище добро людського духу, за пізнання правди. Ся польська ворожнеча знайшла подекуди й у нас відгомін, хоч не дуже різкий; слід його можна завважити, приміром, у статті д-ра В. Коцовського «Нові погляди на Кирила й Мефодія» («Л[ітературно]-н[ауковий] в[існик]», 1904, книжка за січень, стор. 26). Розуміється, що такі протести, подиктовані почуттям простої справедливості, мусять усе стрічати нашу симпатію, а претензії на якусь предестиновану гегемонію одної раси, одної нації над іншими мусять викликати й наш протест, як не оправдані ані гуманним почуттям, ані ніякими науковими аргументами. Та все-таки, коли подібні думки висловлюються чоловіком глибокої науки і такого сильного та свіжого ума, який до кінця життя зховав Момзен, а надто 80-літнім старцем, що стоїть над могилою і не збуджує в нас ніякого підозріння, щоб своєю енунціацією хотів приподобатися комусь та запобігти чиєїсь ласки,— являється неминуче питання: відки дійшов сей чоловік до такого погляду, чи сей погляд був у нього випливом його загального світогляду, в'язався органічно з іншими його поглядами та симпатіями, чи, може, се було

лише хвилеве збочення або виплід якогось непорозуміння. Хоч і як остро ми критикували би сам погляд, то все-таки від вияснення тих його глибших джерел буде залежати наш осуд про самого чоловіка: чи можемо вважати його чесним, хоч у данім разі хибно поінформованим, чи маємо відвернутися від нього душею, як від свідомого отруйника душ та спекулянта на нечисті людські інстинкти.

Отсе заставляє нас подати в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[існику]» голос славного слов'янського вченого, віденського професора д-ра В. Ягича*, який на запитання редакції франкфуртської «Deutsche Revue» про його відносини до Момзена відповів коротеньким листом, надрукованим у січневій книжці того місячника. Подаємо сей лист Ягича в дослівнім перекладі:

«Відень д[ня] 8 грудня 1903.

Високоповажаний пане!

Цілих шість літ був я товаришем Момзена на Берлінськім університеті та й горджусь, кажучи, що я завсігди тішився його довір'ям, з чого сама собою випливала не одна дружня прислуга. А що се кидає світло на відносини Момзена до слов'ян, тому хочу сказати Вам кілька слів про се.

Було се, уперве, на початку моєї університетської діяльності в Берліні, в році 1875. Коли я на новозаснованій слов'янській кафедрі хотів для успішної наукової діяльності здобути міцну основу через видання часописі, то ніхто інший як власне Момзен наклонив свого шурина, Ганса Раймера, властителя Вайдманової книгарні, щоб сей обняв заклад мого «Archiv für slavische Philologie»*. Незабаром по тім той сам Момзен (він був тоді послом до прусського сейму) зумів усунути непорозуміння, буцімто я наперекір бажанню польської фракції прусського сейму обняв слов'янську кафедру в Берліні. Момзен познайомив мене іменно в своїм гостиннім домі з тодішнім послом польської партії Кантаком, через що мав я нагоду дати доказ польському послові, що ще перед офіціальним покликанням я вивідався докладно про характер проектованої професури. Ще й третій раз, коли я вже був виїхав із Берліна (до Петербурга), має заснована мною часопись завдячувати Момзенові, що їй не довелось упасти По наглій смерті Ганса Раймера задумав власне опікун його дітей вилучити з накладу все, що не приносило йому зиску. І «Archiv für slavische Philologie» попав на проскрипційну листу і тіль-

ки завдяки інтервенції Момзена часопись, що була тоді на п'ятім році свого існування, могла виходити дальше. В великодню неділю сього року мав я приємність повідомити Момзена, що часопись закінчила щасливо свій двадцять п'ятий том. На жаль, тоді я бачив його та й говорив з ним востанне. Він був цілковито зайнятий своїми студіями над історією права і прирік мені незабаром прислати до Відня малу працю, друковану як манускрипт, з просьбою о посередництво в додержанні звісток про слов'янські краї. Розуміється, що я був би з дорогої душі рад допомогти де в чому своєму високошановному старшому товаришеві, одначе заповіджена стаття не надійшла.

Я міг би оповісти ще не один епізод із наших зносин, який виявив би не лише його особисту зичливість, але також його імпонуючу універсальність. Та проте не можу в ім'я правди здержатися від одної уваги: Момзен усе робив на мене таке враження, що замало знав слов'ян, щоби чути до них прихильність. «Ignoti nulla cupido»[1]. Цілий величезний круг його дослідів обертався в межах колишньої Римської держави, а стичні точки зі слов'янськими краями були невеличкі. Тому він мав мало спосібності, щоб виробити собі самостійний осуд про духовий поступ слов'ян, про їх боротьбу за місце на сонячному боці життя. Він часто при мені висловлював увагу: до чого-то дійде, коли німецький учений, крім мов англійської, французької та й італійської, буде приневолений учитися ще так многих слов'янських язиків. Я старався успокоїти його побоювання тим, що, по-перше, ніхто не буде від нього на його старі літа вимагати сього, а дальше, що прийде час, коли один із слов'янських язиків (розуміється, я мав на думці російський) осягне загальне міжнародне значення, через що задача німецького вченого буде значно упрощена.

Скорше, як я міг би був тоді припускати (в сімдесятих роках), здійснилися в Німеччині мої здогади: російської мови вчаться у Вас уже дуже пильно і успішно; отсе перед кількома неділями підтвердив мені се в Берліні тайний радник von Сахау, а перед двома роками також професор Крумбахер зробив у Мюнахові дуже світлу пробу. Думаю, що не зайве тут додати, що се вийде не на шкоду Німеччині.

Не знаю одначе, чи Момзен у сих двох остатніх десятиліттях свого життя мав настільки вільного часу, щоб хоч

[1] Про що не знають, того і не бажають *(лат.)*.— *Ред.*

трохи познайомитися з найкращими творами російської літератури, тепер загальнодоступними в прегарних німецьких перекладах. Та я склоняюся радше заперечити, ніж підтвердити се питання. Але я йду ще дальше і вірю, що навіть певну нехіть Момзена до слов'ян можна психологічно вияснити дуже добре. Як вільнодумний чоловік, почував він, мабуть, так як і много інших, деяку тривогу перед слов'янством, як перед силою, що служить реакції*. Ще в часі нашої останньої розмови жалувався він на мадярський шовінізм, але додав: «Що ж, ми мусимо держати з ними задля небезпеки, яка грозить нам від слов'ян». Я приймав сей комплімент з тихим усміхом і не хотів відбирати йому сього заспокоєння. Та се й правда, що різні моменти політичного життя слов'ян у давніших і теперішніх часах дають багато підстав для такого підозріння, хоча в такій загальній формі воно, певне, не може остоятися. Та в чоловіка, якого незабутні молодечі враження і свободолюбні ідеали тісно зв'язані зі споминами 1848 року*, можна оправдати деяку односторонність. Одно хіба певне: Момзен був найщиріше пересвідчений, що Німеччина мусить з конечності жити з Росією в політичній згоді. Доходило до того, що раз він жалувався передо мною, що німецькі університети іноді входять у примусове положення вступатися за німецькими ученими, які приходять із Росії, хоча через се не раз можуть мати клопоти. З другого боку, міг би я подати імена російських учених, учеників Момзена*, про яких наукові здібності великий учений висловляв дуже прихильний осуд.

Хто знає всі ті обставини так, як я, сей буде, навіть зі слов'янської точки погляду, інакше задивлятися на Момзена, ніж се досі часто лучалося в випадках хвилевого роздратування.

Прийміть, високоповажаний пане, тих кілька рядків, які посилаю в відповіді на Вашу картку, як вираз мого щирого поважання, моєї вірної прихильності до пам'яті великого ученого.

Ваш Ягич».

Що справді Момзен мало знав слов'ян і що, прим., весь український національний рух був для нього новістю, про яку він довідався аж із «Ruthenische Revue»*, доказує його лист, писаний кілька неділь перед смертю до редактора тої часописі і, на жаль, досі не опублікований в цілості.

СІМОН БОЛІВАР

ВСТУП

Як знаємо, Америку відкрив звиш 500 літ тому генуезець (італьянець) Христобаль Колумб, але відкрив її не для свого рідного краю, а для Іспанії. Чому се так сталося? Запаморочені попівськими науками, що земля плоска, як тарілка, окружена водою, а на другім її боці не може бути нічого, італьянці не хотіли слухати доказів Колумба, що можна дістатися до Індії (бо о Індію з її багатствами ходило тоді передовсім), обпливаючи землю довкола, і не хотіли дати йому кораблів на таку неможливу і навіть безбожну подорож. Аж у іспанського короля та його королеви вижебрав Колумб пару немудрих кораблів* і, пустившися з ними на море, відкрив для Іспанії цілий новий світ.

Щоправда, Колумб жив і вмер у тій вірі, що він відкрив не якусь нову часть світу, а тільки віднайшов нову дорогу до Індії, і що ті острови й землі, що він знайшов за океаном, були часті Індії, належали до Азії. Але швидко потім іспанці переконалися, що за тими островами тягнеться новий величезний океан, і що, тільки перепливши його, можна дістатися до Індії. І тоді сю нову часть світу, відкриту Колумбом, названо Америкою, від імені італійського купця та географа Америго Веспуччі, що перший зробив мапу сеї нової часті світу.

Іспанці за почином Колумба почали захапувати в свої руки острови, а далі й часті суші середньої Америки. Кортес здобув Мексику, де європейці застали вже не дикунів, а людей зі значною цивілізацією; Пісарро* здобув Перу, а капітан Бальбоа*, війшовши по пахи в Великий океан, узяв його весь з усіма краями, що притикають до нього, в посідання іспанського короля.

В свіжоздобутих краях іспанці поводилися з тамошніми мешканцями гірше всяких дикунів: мучили й катували їх, допитуючи за золотом, запрягали їх до тяжкої праці і знущалися над ними всякими способами, так що протягом кілька десятьох літ майже вся та первісна людність вигибла. До того причинився немало й дикий фанатизм духовенства, яке доконче намагалося навертати тих дикунів на Христову віру, а тих, що опиралися, палило на стосах, саджало на палі та заморювало в тюрмах.

Коли почало не ставати робочих рук для управи поля в нових провінціях,почали іспанці спроваджувати з Африки невільників-негрів, і почалася нова, може, найогидніша карта в історії людськості — ловлення свобідних негрів у Африці та продавання їх на американські плантації, де ними роблено, як худобою. Ся огидна торгівля тяглася ще аж мало не до кінця 19-го віку. Бо хоча в Північній Америці невільництво було скасоване сорок літ тому назад, то в середній Америці, якої часті ще належали до Іспанії, і в Бразілії, що була окремим цісарством, невільництво держалося і подекуди держиться ще й доти.

Хоча Іспанія в середній Америці завоювала такі багаті країни, як Мексика і Перу,і хоча в Перу були найбагатші тоді на весь світ копальні золота, то все-таки ані ті краї, ані те золото не вийшло їй на добро.Золото, набуте легко, змарновано, а краї кепською господаркою пустошено та обезлюднювано. Іспанські провінції в Америці аж до самого XIX віку розвивалися дуже слабо і, хоч були заселені переважно іспанцями-колоністами, все-таки мусили багато терпіти від здирства іспанських губернаторів та від темноти й фанатизму іспанського духовенства.

Аж у XIX віці під впливом ідей, принесених почасти з Франції, а почасти з північноамериканських Сполучених Держав, починається і в тих іспанських колоніях новий рух*, що виявився поперед усього страшенною ненавистю проти європейських іспанців і змаганням відірватися від Іспанії і станути на власних ногах.

Початок зробили негри на острові Сан-Домінго, або по-американськи Гаїті; сей острів належав почасти до Іспанії, а почасти до Франції. Європейців було тут мало, а величезна більшість складалася з невільників-негрів, які, одначе, особливо під французькою владою, вспіли вже здобути собі деяку просвіту. І ось у р. 1802 вони під проводом африканського негра Дессаліна кинулися на білих, вирі-

зали їх усіх і, видержавши довголітню криваву боротьбу з європейськими військами (Наполеон висилав на Сан-Домінго навіть польські легіони, що служили в його війську), добилися-таки того, що заснували свою власну республіку, яка держиться й досі.

Та головним борцем за освобожденння середньої Америки від іспанського ярма й визиску явився Сімон Болівар, якого життєпис хочемо подати нашим читачам.

МОЛОДІСТЬ БОЛІВАРА

Сімон Болівар родився в місті Каракасі, в столиці південноамериканської держави Венесуели д[ня] 24 липня 1783 року. Його батько, дон Хуан Вісенте Болівар-і-Понте був полковником іспанського ополчення і належав до старої та заможної венесуельської родини. Маючи 6 літ, Сімон утратив батька, але ним заопікувався його вуйко, маркіз де Паласіос, який вислав його до шкіл аж до Іспанії, до Мадріда. Тут Сімон укінчив середні школи, потім відбув подорожі по Італії, Швейцарії, Німеччині, Англії, поки, нарешті, не зупинився на довший час у Парижі, де займався студіями в тамошніх високих школах, у т[ак[зв[аній] школі нормальній і в школі політехнічній. В р. 1802 він вернув до Мадріда, оженився з дочкою маркіза Устаріса і вернув з нею до рідного міста Каракаса, де, одначе, його молода жінка швидко вмерла* на жовту пропасницю. Пригноблений смутком Болівар 1804 р. вернув знов до Парижа, потім їздив по Сполучених Державах Північної Америки. Досі його життя було життям багатого панича, що цікавиться балами, танцями, пиятикою та всякими забавами далеко більше, ніж громадськими справами. Аж подорож по Сполучених Державах натхнула його іншим духом*. Він мав тут нагоду зблизька придивитися життю, повному праці, повному практичних заходів та вповні незалежному. І він перейнявся сильно тою незалежністю, коли з початком 1810 р. нарешті знов вернув до рідного Каракаса.

ПЕРША РЕВОЛЮЦІЯ

У Венесуелі Болівар застав загальне незадоволення з іспанського правління. Здирства і безправства губернатора та його урядників дошкуляли всім, а свобідніші погляди на громадське життя, занесені сюди молодим

поколінням головно з Франції, піддавали огню й запалу до скинення ненависного ярма. Особливо в Каракасі найвизначніші фамілії станули на чолі руху. Заведено потаємне народне правительство, так звану Юнту (зв'язок), яка д[ня] 19 цвітня 1810 виступила публічно*, видавши до народу прокламацію, в якій заявляла, що іспанського губернатора скидає з уряду і кличе весь народ до зброї для оборони своєї незалежності. Болівар, хоч не належав до заговірників, один із перших поспішив прилучитися до руху, даючи Юнті до розпорядження весь свій маєток і свої широко розгалужені зв'язі та знайомості, пороблені в часі подорожей, які могли тепер придатися революційному рухові. Юнта радісно прийняла його пропозицію і ще з кількома довіреними вислала його до Лондона, щоб там старався здобути для венесуельського руху прихильність і підмогу. І справді, його заходам треба завдячити, що англійський уряд відкинув жадання Іспанії — спільними силами здушити повстання — і заявив, що не буде мішатися в сю справу, а Болівареві дозволив приватно робити заходи, які хоче,— вербувати охотників і затягати позички. До осені Болівар устиг здобути стільки засобів, що закупив один корабель і, обсадивши його охотниками, д[ня] 7 вересня поплив назад до Америки, лишивши в Лондоні свого довіреного Людовіка Лопеса-Мендеса, якому дав повновласть затягати позички та вербувати охотників іменем народного правительства Венесуели.

Коли Болівар вернув додому, комендант революційної армії Міранда іменував його комендантом одної надморської кріпості. Революція ширилася по краю, та ось 12 марта 1812 р. трапилося в краю страшенне землетрясіння*. Хоча землетрясіння в тамтих сторонах не рідкість, та, одначе, сим разом народ був незвичайно переполошений. Сим покористувалося духовенство, особливо монахи, прихильники іспанського уряду, і почали в проповідях показувати землетрясіння як кару божу за бунт против правовитого короля і накликати до покірності й підданства. Даремно Болівар і інші ватажки повстання силкувалися противділати тій проповіді, виступати против монахів. Народ купами йшов за ними і відвертався від повстання. Ряди повстанців маліли. Генерал Міранда, боячися лишитися сам, вдався в битву з іспанським комендантом Монтеверде, був побитий д[ня] 12 липня 1812, утік до кріпості, де командував Болівар, та сей був змушений віддати його в руки іспанцям.

Йому даровано життя і позволено виїхати з краю*, він вибрався на острів Кюрасао*, давши слово не брати більше участі в боротьбі против іспанців. І Болівар, не можучи держатися довше, мусив утікати з Венесуели і подався до міста Картахени в південноамериканськім краю Колумбії, де зібралося було значніше число венесуельських утікачів.

ПЕРША ПОБІДА

Одержавши перевагу над повстанцями, іспанський генерал Монтеверде почав господарювати в покоренім краю по-своєму. Почалися такі переслідування, в'язнення та вішання всіх, хто хоч сяк-так був підозрений або хоч би лише немилий іспанцям, що майже жоден визначний чоловік не був певний свого життя і мусив утікати. І ось у місті Картахені тайком зібралося значніше число втікачів із Венесуели, радячи над тим, як запобігти кривавій господарці іспанців. Болівар, змушений покинути на хвилю оружжя, вхопив за перо і написав пропам'ятне письмо про недавню революцію та причини її невдачі*, а закінчив те письмо широким планом організації й тактики, що мала довести до повної побіди. Він стояв на тім, що тільки дарування повної свободи й рівноправності всім людям у краю може зацікавити народні маси крайовими справами і бути основою справді тривкою демократичного правління*. Далі розвинув тут Болівар свою улюблену думку федерального зв'язку всіх країн середньої Америки, з яких кожда повинна насамперед отрястися з-під чужого володіння і зробитися республікою. Зв'язавшися разом у вільний союз, ті вільні республіки утворили би щось подібне до Сполучених Держав Північної Америки. Болівареві, очевидно, хотілося в Середній Америці відіграти ролю Вашінгтона*.

Пропам'ятне письмо Болівара було, мов гуркіт грому, що котиться голосною луною по горах і долинах. Утиски чужоземців, іспанців, французів та інших володарів, що мали посілості в Середній Америці, були такі нестерпні, а притім план Болівара так відповідав успособленню народу і так манив близькістю Сполучених Держав Північної Америки, що серед гарячкових креолів[1] почалися

[1] Людність середньої Америки по найбільшій часті креольська, тобто мішана з іспанців, негрів, французів та індіан.

зараз рухи в тім напрямі. Болівар зумів перетягти на свій бік Торреса, президента невеличкої країни Нової Гранади, і сей позволив йому вербувати військо в краю. Стягнувши невеличку армію почасти з крайових охотників, почасти з венесуельських утікачів, Болівар подався до Венесуели, де його наближення викликало нову революцію. На її чолі станули генерали Піар і Бермудес, які д[ня] 25 мая 1813 р. побили коменданта Монтеверде під Матуріном. Тим часом Болівар ішов на столицю іншим боком, прогнав іспанців із долини Кукути, розбудив повстання в провінції Меріді, заняв її головне місто Трухільйо, здобув у червні 1813 р. другу провінцію Барінас. Монтеверде обернувся тепер против нього, але швидко мусив уступати: Болівар догонив його коло місточка Тінакетто і побив на прах. Ціла війна тривала три місяці; в тім часі Боліварове військо зробило 150 миль дороги по дуже невигідних шляхах і видержало 15 битв. Щастя сприяло Боліварові; іспанців напав пострах. Д[ня] 4 серпня 1813 р. Каракас отворив свої брами повстанському війську. Болівар ввійшов до столиці Венесуели з великою парадою. Він в'їхав до міста на пишнім возі, який тягло дванадцять щонайкращих дівчат. Йому надано назву Освободителя і йому віддано в руки найвищу власть (диктатуру) у краю. Та він не бажав тої власті, не хотів попадати в те саме, що зробило такими ненависними іспанців, і для того зараз зарядив вибір і скликання загальнонародної ради (конгресу), що мала завести нові, республіканські порядки в краю.

НОВІ НЕВДАЧІ

Але війна з іспанцями ще не була закінчена; вони держалися ще в многих укріплених містах, які прийшлося Боліварові одно за одним здобувати. Та іспанці вхопилися ще одного, справді чортівського способу. Край Венесуели складається з надбережного поясу, густо заселеного і всіяного цвітучими містами й селами, і з малолюдних широких степів, що звуться тут л ь я н о с; у тих степах жили пастухи та стрільці, люди бездомні і напівдикі, звані льянеросами. Отже, тих небезпечних людей підбурили іспанці против повстанців; іспанське духовенство зуміло промовити до їх забобонності, малюючи їм «незалежних» як недовірків і єретиків, а уряд кликав їх мордувати всіх «незалежних» без розбору, обіцяючи їм усе добро

помордованих на власність. Почалася страшна різанина, яка буває тільки між близькими свояками. Льянероси не щадили ані жінок, ані дітей «незалежних». Із другого боку, й Болівар, якого конгрес потвердив на диктатурі, не думав щадити противників і велів вішати всіх льянеросів, що попадали в полон, говорячи, що прихильників іспанського володіння від незалежних мусить відділити кривава річка.

Се тяглося так цілий рік. Боліварові щастило, але присланий із Іспанії новий генерал Бовес* побив його сильно біля міста Ла Пуерто д[ня] 15 червня 1814 р. Болівар мало сам не попав у полон і з великою бідою добрався до Картахени. Конгрес Нової Гранади ще раз дав себе намовити і дав йому невеличкий відділ війська*, з яким він вирушив до Венесуели та взявся облягати місто Санта-Марта. Але прислане з Іспанії нове військо під проводом генерала Морільйо* заскочило його тут і змусило знов до втеки. Та сим разом мешканці Картахени вже не хотіли приняти ані його, ані його вояків, і він мусив утікати на острів Ямайку, а потім на острів Гаїті*. Здавалося, що справа незалежності Венесуели програна зовсім, і всякий інший був би опустив руки в знесиллі. Та не такий був Болівар. Він твердо вірив у своє діло, а в хвилях найтяжчих пригод найкраще виявляла себе його сильна воля та його незрівняний дар організаційний.

НОВА ВІЙНА 1815—1817

Острів Гаїті, як уже сказано, визволився від іспанського та французького панування ще з початком XIX віку і складався з двох республік, білої, якої президентом був Петіон, і з чорної, муринської*.

Болівар зумів здобути собі прихильність Петіона, і сей обіцяв йому поміч. Болівар видав поклик до всіх своїх земляків, щоб збиралися до нього, а надто почав вербувати охочих до війни, і швидко зорганізував немалу армію. Та найважніше було, що він заприязнився з багатим голландським купцем Бріоном*, що дав йому до розпорядку свої мільйони і свої кораблі. Болівар іменував його адміралом і віддав йому команду над його кораблями. Бріон, хоча невчений у воєннім ремеслі, був, одначе, чоловік розумний і енергічний, а іспанський флот був під командою людей тупих та нездібних. І ось Бріон вирушив на море і побив

д[ня] 2 марта 1816 іспанський флот. Тепер Болівареві стелилася вільна дорога морем. Він зі своєю арміею вийшов на берег на острові Маргаріті напротив Венесуели і видав поклик до горожан, щоб єдналися з ним і проганяли іспанців. І відразу в цілім краю вибухло повстання. Іспанці мусили ховатися в укріплені міста; загальне зібрання д[ня] 7 марта проголосило Венесуелу «одною і неподільною республікою» і вибрало Болівара її головним начальником.

Але побіда повстанців не була повна: треба було знов здобувати міста силою. Болівар мусив знов вертати до Гаїті, громадити нові сили і тільки під кінець 1816 року міг здобути частину провінції Барселони.

Тим часом по краю скрізь ішла ненастанна війна: в горах і в лісах ховалися повстанці, нападали на іспанців та їх прихильників і, де могли, робили їм шкоди. Болівар, бажаючи ввести єдність у сю дрібну та розсипну війну, кликнув ватажків тих повстанських ватаг, щоб злучилися з ним. І справді, на його поклик до нього пристали Піар, Арісменді, Маріньо і Бермудес. Болівар докладав усякого зусилля, щоб держати в послусі їх купи, не привиклі до дисципліни та одноцільної команди. Бажаючи користати з хвилі, він задумав виконати напад на головне місто Каракас. Але напад не вдався, іспанці відбили Болівара, і він утратив свою повагу супротив інших ватажків, які й покинули його зі своїми купами. Серед тих куп були всякі авантюрники, яким більше хотілося добичі та рабунку, ніж свободи. Болівареві прийшлося виступити против них, щоб через них справа визволення краю не стратила своєї чистоти. Поперед усього, зібравши всю свою силу,він побив іспанців і здобув місто Ангостуру при помочі Бріона (в маю 1817 р.) і відібрав іспанцям цілу провінцію Гуяну. Потім велів арештувати ватажків Піара і Маріньо: їх поставлено перед суд, який засудив Піара на смерть, і його повішено 16 жовтня 1817 р. Се запобігло дальшому ширенню безладдя в повстанських рядах і пригадало всім потребу — звернути всі народні сили до одної цілі — визволення краю з-під чужої власті.

НОВА ПОБІДА

Рік 1818 розпочався для Болівара досить корисно. Полишений ним у Лондоні повновласник Лопес-Мендес прислав йому корабель, повний охотників, навербованих

у Англії. З них і ще з тих охотників, яких зібрав сам Болівар, він утворив дві невеличкі армії, що числили разом 2 000 піхотинців і 3 000 кінних. Але в війні йому не щастило; іспанський генерал Морільйо побив його пару разів, хоч і не дуже сильно, бо Боліварове військо крайовим звичаєм ішло й воювало вроздріб. Болівар задумав злучити його докупи і вдарити на іспанців з такого боку, відки вони не надіялися, а власне з провінції Нової Гранади, що лежить над Тихим океаном, відділена від Венесуели пасмом високих гір, званих там Андами. Там, особливо в південній часті тої країни, були головні сили й укріплення іспанців, і відси вони раз по разу досилали нові війська до Венесуели. Але похід на Нову Гранаду був діло важке та непривичне для легких полків Боліварових. Заким вирушити туди, він бажав запевнитися, чи загальна думка в краю згоджується на його провід і в лютім 1819 р. скликав конгрес усіх «незалежних» до місточка Ангостури. Сей конгрес одноголосно потвердив його на уряді президента республіки, і тепер Болівар з властивою йому енергією взявся до діла і вирушив у похід.

Краї Венесуела та Нова Гранада лежать близько рівника і належать до найгарячіших країв на світі. Зими там нема ніколи, але те, що у нас зима, там буває дощова пора. Від цвітня до червня тягнуться сльоти і зливи, ріки виливають, дороги розмокають, і в менше залюднених сторонах, а особливо в горах, устає всякий рух. Власне сю дощову пору вибрав Болівар для свого походу, бажаючи заскочити іспанців несподівано. Сей похід належить до найсміліших і найтяжчих воєнних підприємств усеї війни; енергія і витривалість Болівара виявилася тут у повнім блиску. Шістдесят день невимовних трудів та невигод треба було, щоб перейти з військом через Анди. На се пішли місяці май і червень. Уже 1 липня показалася надгорода сього смілого походу: іспанці були мов остовпілі з дива, Боліварове військо побивало їх крок за кроком. Д[ня] 1 липня здобуто місто Тунья*. Д[ня] 7 серпня Болівар ударив на укріплене місто Бояка*, 3 500 іспанців заступило йому дорогу на мості, що творить одинокий доступ до міста. Боліварові вояки з таким завзяттям кинулися до штурму на той міст, що більшість іспанських вояків тут же лягла головами, а решту позпихано з моста в воду. Д[ня] 10 серпня Болівар увійшов до головного міста сеї провінції Санта-Фе* і оголосив єдність Нової Гранади

з Венесуелою під назвою «одної й нероздільної республіки Колумбії». Впорядкувавши справи провінції, він вернув до Венесуели, скликав знов конгрес до Ангостури, який д[ня] 17 грудня 1819 р. затвердив злуку обох країв під спільною назвою, яку вибрано для вшанування пам'яті того, хто перший відкрив Америку. Таким робом оті два роки 1818—1819 зробили рішучий поворот на користь повстанців, поставили їх справу на ширшій основі, втягнувши до неї вже два краї, злучені в одно.

ВИБОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Несподівана подія допомогла середньоамериканським краям до повного осягнення незалежності від Іспанії: в самій Іспанії 1820 р. вибухла революція і розпочалися довголітні домашні війни, через се натиск іспанської сили на середньоамериканські колонії ослаб. Іспанців побивали раз по разу. Болівар здобуває провінцію Меріду, укріплення Трухільйо, друге укріплення Санта-Марта. Іспанці просять зупинення воєнних кроків, і конгрес признає їм се на пару місяців (19 падол[иста] 1820). Але в червні 1821 р. війна починається наново, і то починається блискучою побідою Болівара під Карабобо д[ня] 24 червня. Тепер ся побіда відразу перехилює вагу успіху на його бік; Картахена піддається повстанцям дня 22 вересня 1821 р. Провінція Квіто* приступає до Колумбійської федерації д[ня] 22 мая 1822; тим самим слідом іде Гваянвіль* д[ня] 31 липня. В падолисті 1823 р. повстанський генерал Паес здобуває Пуерто-Кабельйо*,— се була остатня твердиня, де досі держалися іспанці; відтепер уся Колумбія страчена для них рішуче.

Але сього не досить. Побіда повстанців у Колумбії не могла лишитися без впливу й на інші краї, де досі держалися іспанці. Найважніший із сих країв був Перу. Національний конгрес Колумбії, прочувши, що й там людність незадоволена з іспанського уряду, і, міркуючи, що доки Перу буде належати до Іспанії, доти й незалежність Колумбії не буде зовсім безпечна, вислав Болівара з військом до Перу. Людність усюди вітала його як освободителя від довговікового ярма, і заким іспанці могли гаразд отямитися, Болівар зі своїм військом дійшов уже до головного міста Ліми, яке отворило йому свої брами д[ня] 1 вересня 1823 р. Не навчені недавніми досвідами в Венесуелі, іс-

панці кинулись і в Перу робити лад по-своєму. Скоро Болівар вийшов із Ліми, вони захопили в свої руки місто і почали страшенно мститися на всіх прихильниках незалежності. Це викликало обурення в цілім краю; в різних сторонах вибухло повстання, скріпляючи сили Болівара, який в серпні 1823 р. побив іспанського генерала Хуніна і здобув назад Ліму*. Ще рік прийшлося воювати з іспанцями. Генерал Сікр побив їх д[ня] 8 грудня 1824 під Аякучо*, а 1 цвітня 1825 під Тапурля і змусив їх зложити оружжя. Болівар скликав народний конгрес, який об'явив повну незалежність краю від Іспанії, заявився за заведення республіки, яку на честь освободителя Болівара ухвалено назвати Болівією. З днем 11 січня 1826 р., коли піддалася остатня твердиня Кальяо, яка досі була в руках іспанців, діло освободження середньоамериканських держав від панування Іспанії було довершене; Іспанія стратила ті краї назавсігди; в їх історії розпочинається нова доба.

ПРОБИ ОРГАНІЗАЦІЇ

Тяжкої боротьби треба було, щоб здобути середньоамериканським державам незалежність. Поплили ріки крові, але кінець кінцем залізна витривалість і незламна віра Болівара таки довели до цілі. Незалежність здобуто. Та тепер ждала побідників друга робота: дати новозаснованій республіці такий внутрішній устрій, щоб вона з країни визиску, темноти та братовбийства перемінилася на культурну державу зі справедливими і свобідними законами. Кождому, хто знав тамішню людність, її гарячу кров і духове лінивство, відразу мусило бути ясне, що ся друга робота далеко тяжча і вимагає довших заходів, ніж перша. Та Болівар і тут узявся до діла зі своїм звичайним запалом, бачачи перед собою лише ціль а незважаючи на перешкоди. Та тут повторилася його помилка, що була випливом його гарячої крові та живої фантазії: замість будувати в меншім об'ємі, але міцно й тривко, він почав снувати широкі плани.

Дня 25 мая 1826 р. скликано конгрес до Ліми, якому Болівар предложив свій проект законів. Проект ще не був принятий, а вже Болівар виступив з новим планом: на взір Злучених Держав Північної Америки він задумав утворити і в Південній Америці величезний союз республік, до якого, крім Колумбії, Перу та Болівії, входили би також Чілі та Ла-Плата. Скликано новий конгрес до Панами на

д[ня] 29 червня, на який запрошено делегатів усіх тих країв. Але делегати порозхоровувалися на пропасницю, яка звичайно літом лютує в тих сторонах. З тяжкою бідою Болівар довів до того, що вони обговорили і підписали союзну умову; докладніше про устрій будучого союзу не було коли говорити. Делегати роз'їхалися, підписаний ними союз не ввійшов у життя, натомість з усіх усюдів піднялися голоси против Болівара. Йому закидали, що хоче утворити монархію, відіграти ролю Наполеона і добиватися для себе корони. Пригадували, що ще в р. 1819 на конгресі в Ангостурі він промовляв за тим, що треба сильної власті в одних руках. У самій Колумбії потворилися партії: одні, з генералом Паесом на чолі, бажали відділитися від союзу і жити самі по собі, інші були за тим, аби приняти Боліварову конституцію. Болівар прибіг з військовою силою, розігнав своїх противників і скликав на 2 марта 1828 р. народний сейм до Оканії з тим, щоб він рішив, чи треба нової конституції, а коли треба, щоб зараз же взявся радити над нею. Але сей сейм не дійшов ні до чого; по кількох дуже бурливих засіданнях більшість послів усунулася від нарад, і сейм розв'язано. Болівар видав відозву до всеї людності, скидаючи на сейм вину за безладдя в краю і викладаючи, що головна причина замішань у республіці йде з того, що в ній слаба власть для виконування законів. Він зачав об'їздити край від міста до міста, скликати всюди народні збори і викладати їм свої погляди. Збори в Боготі, Картахені та Каракасі просили його, щоб узяв у свої руки найвищу власть. Се, одначе, дуже зашкодило справі союзу, бо сейм у Перу відкинув Боліварову конституцію і відібрав йому титул досмертного президента. Слідом за Перу пішла й Болівія. А в Колумбії вийшло ще гірше: партія, противна Боліварові, уложила змову на його життя. Дня 25 вересня 1828 р. змовники кинулися на президентову палату в Боготі, повбивали вартових і мало що не захопили й самого Болівара, який лише з тяжкою бідою втік. Та народ, довідавшися про се, станув по стороні Болівара. Змовників, на чолі яких стояв віце-президент Сантандер, ув'язнено, поставлено перед суд і засуджено на смерть; Болівар перемінив їм сю кару на вигнання, сімдесят ватажків автономістичного руху видалено з краю. Але се мало помогло лиху. В р. 1829 почалися нові розрухи. Кожний генерал та начальник партії добивався для себе найвищої власті: вихована в довгій неволі та беззаконності,

люди не могли зрозуміти, що правдива свобода лежить у пошануванні прав інших людей. Д[ня] 25 падолиста 1829 р. в тім самім Каракасі, якого людність домагалася від Болівара, щоб узяв у свої руки найвищу власть, 486 найзначніших венесуельців ухвалило відділити знов Венесуелу від Колумбії. Діло Болівара, з таким трудом доведене до пуття, розлазилося тепер у нього під руками завдяки непривичці його земляків до свобідного життя.

Болівар сам чимраз більше тратив повагу, просив правительство, щоб звільнило його від обов'язків президента, але воно не хотіло се вчинити, знаючи його популярність серед народу.

В січні 1830 р. зібрався в Боготі конгрес, щоб знов радити над конституцією. Болівар написав до того конгресу гарячу відозву, в якій гірко жалувався на зневаги, що ними обкидали його противники, заклинався, що ніколи не думав і не думає добиватися цісарської корони і ще раз просив звільнити його з обов'язків президента. Конгрес не згодився на се, але не вмів також придумати способу, як завести лад у краю. Генерал Паес, навпаки, підняв явний бунт против Болівара. Болівар, хоч недужий, ще раз схопився і пішов против Паеса з узброєною силою, але не зважився вдарити на нього, волів уступити зі свого президентського місця, ніж проливать кров своїх братів і колишніх товаришів із революційної боротьби.

Д[ня] 27 цвітня 1830 р. конгрес приняв його уступлення, 4 мая вибрано на його місце нового президента, і Болівар усунувся до Каратахени. Тяжкі труди та гризоти остатніх літ підірвали його залізне здоров'я, він занедужав тяжко, 10 грудня написав іще гаряче прощальне письмо до своїх земляків, а кілька день пізніше вмер з окриком на устах: «До єдності! До єдності!»

Його смерть не помирила ворожих партій. Правда, мертвий Болівар перестав їм бути ненависним. В р. 1832 його тіло перенесено з великою парадою до Каракаса, де на його пам'ятку збудовано пишну тріумфальну браму.

В р. 1846 відслонено його пам'ятник у Боготі, а 1858 — в Лімі. Але діло, про яке він думав — союз середньо- і південноамериканських вільних держав,— і досі не дійшло до ладу. Ще пару літ чуємо про криваві війни між тими державами, про революції і боротьбу партій. Нема другого Болівара, щоб присвятив своє життя заведенню доброго ладу і злагоди в тих краях.

В. ПЕРЕТЦ*.
К ХАРАКТЕРИСТИКЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В МАЛОРОССИИ XVII в.

(Изв[естия] отд[еления] р[усского] яз[ыка] и слов[есности] академии наук, 1903, кн. 2, стор. 159—168)

Отся невеличка стаття д. Перетца подає зміст і розбір одної рідкої друкованої книжечки і знайомить нас разом з тим із одним із українських письменників XVII в. о. Ігнатієм Старушичем, ректором і ігуменом Київського братського монастиря. В р. 1641 о. Старушич виголосив промову на похороні одного з немногих уже тоді православних панів, князя Іллі Четвертинського, і надрукував сю промову в друкарні Печерської лаври. Чи писав і друкував о. Старушич дещо більше, не знаємо, і д. Перетц не дошукується. Зате отся промова ярко характеризує його національне становище, і д. Перетц зовсім вірно підкреслює у о. Старушича наскрізь шляхетський світогляд, чудернацьке помішання ідеала християнина з характером ката свого рідного народу, погляд на козацтво як на «крнобрных ребелизантов»* і на мордування їх як на велику заслугу супроти «милой отчизны — короны польской». Д[обродій] Перетц бачить у тім нівеляційний вплив могилянської школи, хоча не пробує ствердити, чи був о. Старушич вихованцем тої школи, і з огляду на дати (школу заведено 1631, а о. Старушич у р. 1641 був уже ректором і ігуменом) се здається мені неправдоподібним. Далеко легше буде припустити звичайну слабохарактерність о. ректора: попавши на магнатський похорон він уважав потрібним говорити панам шляхті так, як вони любили говорити й самі, а погляди на козацтво, на Польщу, на рицарські чесноти такі, які висловлено в промові о. Старушича, се звичайні шляхетські погляди того часу.

Н. ВАСИЛЕНКО.
ИОСИФ МАКСИМОВИЧ БОДЯНСКИЙ И ЕГО ЗАСЛУГИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ МАЛОРОССИИ.

К., 1904, ст. II+231 (відб[итка] з часоп[исі] «Киевская старина», 1903)

У передмові автор заявляє, що його метою не було написати більше-менше повну біографію Бодянського, а тільки «згрупувати по певній системі біографічні факти, досі відомі в друку» (ст. 4). Супроти сього друга частина титулу про заслуги Бодянського коло студій над Україною являється майже зайвою, бо ані характеристики, ані оцінки тих заслуг автор не дає, обмежуючися перечисленням того, що зробив та опублікував Бодянський і просторими виписками зі статей та листів Бодянського і інших людей. Загалом уся книжка має сильно компілятивний характер, і з того погляду скромність автора зовсім оправдана. Се й не докір йому; натомість чимала вдяка належиться йому за те, що звів докупи все важніше з розкиданих та не раз мало приступних брошур, журнальних статей та матеріалів і сим поклав тверду підвалину для написання повного життепису й характеристики Бодянського. Певна річ, усього, що може придатися для такої будущої праці, д. Василенко не вичерпав. Згадаю, прим., інтересну характеристику Бодянського, з р. 1847, яку дав у своїх листах із Росії чеський письменник К. Гавлічек*; для оцінки діяльності Бодянського автор повинен би був прочитати те, що писав про нього пок[ійний] Драгоманов у «Громаді»*, т. II.

ЖОРЖ МАСПЕРО*.
СТАРИННА ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ.

Том перший. З французького переклав Онуфрій Пашук. Львів. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського. 8-ка, стор. 1—224. Ціна 2 кор. 80 сотиків.

Се переклад прегарного підручника славного французького єгиптолога Жоржа Масперо, зроблений із найновішого французького видання, що вийшло в 1904 році. Невважаючи на те або власне тому, що се праця першорядного спеціаліста, вона написана так ясно та приступно, що її з користю і приємністю може прочитати не лише гімназійний ученик, але також кождий письменний селянин. Цілість обійме три томи.

АВСТРИЙСКИЙ КРИЗИС

I.

Австрия переживает в настоящее время чрезвычайно сложный кризис — неизбежное последствие той системы фальши, двуличности и лицемерия, которая составляет характерный признак всей австрийской политики, по крайней мере с 1848 года. Кто хоть сколько-нибудь знаком с этой системой, извращающей все принципы и лозунги общественной жизни, деморализирующей единицы и партии и почерпающей свою силу в апатии народных масс и бездарности верховных органов, тот может удивляться разве одному: каким образом случилось, что это государство просуществовало более полустолетия относительно мирно и спокойно, почему оно давно уже не сделалось ареной внутренних кризисов. Это можно объяснить только общей политической отсталостью страны, мелочностью и узким кругозором политических партий, слабым участием народных масс в политической жизни и глубоким разобщением между отдельными провинциями, из которых каждая живет своей жизнью, мало интересуясь жизнью соседних областей и еще менее следя за ней. Довольно сказать, что Австрия до сих пор не имеет ни одного органа печати, который бы систематически с независимой от ежедневных видов правительства точки зрения регистрировал бы и компенсировал жизнь провинций, знакомил бы с нею широкие круги читателей и старался бы изучать ее с какой-нибудь общей, государственной точки зрения. Ведь это значит, что в кругах, для которых Австрия представляет нечто большее, чем арену для личной карьеры или материал для эксплуатации и биржевых спекуляций, что в этих кругах не чувствуется надобности в такой духовной и идейной координации жизни провинций или, может быть, у них нет веры в возможность такой координации.

И это неудивительно. Политика Австрии, внутренняя

и внешняя, до сих пор главным образом не национальная, не государственная, а д и н а с т и ч е с к а я. Есть ли какая-нибудь доля правды в том пресловутом афоризме Шафарика* 1848 г., что если б Австрии не было, славяне должны бы ее создать в своих собственных интересах,— я не берусь решать; история с 1848 года даже и до сих пор как-то не доказывает верности этого афоризма. Но что самое главное, правящие круги Австрии ничем и никогда не доказали, что они понимают это высшее, историческое обоснование существования Австрии; наоборот, везде в их деятельности мы видим одно: Австрия— это вотчина династии, существует для нее, и вся ее политика должна регулироваться видами и надобностями династии. А так как эта династия до сих пор еще живет этикетом и традицией времен Карла V* и Фердинандов*, до сих пор вращается в атмосфере феодализма и иезуитизма, то и неудивительно, что вся политическая премудрость ее агентов и прислужников (а такими до сих пор должны были быть все ответственные и безответственные заправилы судеб Австрии) сводится к одному — поддерживать авторитет династии, вопреки всем стремлениям составных частей монархии, вопреки прогрессивному духу нового времени. Кровавые опыты 1848—49, 1859 и 1866 годов* показали, что грубой силой нельзя поддержать этой политики и династия должна идти на компромиссы с могущественными течениями, созданными общественным развитием XIX столетия, с такими до глубины души ненавистными ей течениями, как демократизация общества и общественных учреждений, как развитие национализма и стремление к автономии провинций и децентрализация бюрократической машины, как неудержимое стремление народных масс к просвещению, ведущее к эмансипации человеческой личности от авторитета церкви и государства. Вплоть до 1860 года Австрия сопротивлялась вторжению этих сил в пределы, ограниченные черно-желтыми столбами с твердостью, достойной разве одной Турции; даже Россия в эпоху «великих веяний» 1856—1860 г.* сильно опередила ее на поле умственного оживления, свободной критики и общественной самодеятельности. Когда же наконец поддерживание китайской стены сделалось решительно невозможным, австрийское правительство сделало все от него зависящее для того, чтоб каждое постепенно вводимое новое учреждение извратить, опошлить, обкарнать так, чтоб оно как можно меньше имело настоящего

смысла, как можно больше было фикцией и отводом глаз. Создана была фикция равноправности народной, не гарантированная ничем, кроме теоретических решений высшего трибунала, не имеющих никакой санкции; фикция эта отменялась по мере надобности простым министерским распоряжением. Создана была фикция парламентского представительства, основанного на привилегиях отдельных классов (феодального дворянства) в ущерб всем прочим классам населения, и на привилегиях одной национальности (немецкой) в ущерб славянских. Создана была фикция «новой школы» с устранением женщин от среднего и высшего просвещения (в Австрии до сих пор нет ни одной правительственной женской гимназии), с наукой, регламентированной из центра во всех средних учебных заведениях и не менее строго регламентированной системой внушений и шпионств в университетах, с полной свободой только для антинаучных и антиобщественных тенденций. Создана была фикция «свободной прессы», с налогом на каждый номер газеты и на каждую книжку календаря, с высоким цензом для редакторов, с «объективным судопроизводством», которое, не трогая автора, истребляло его сочинение, и с запретом розничной продажи и пересылки книг и газет, благополучно действующих и по настоящий день. Создана была фикция независимого судопроизводства с целою системою секретных распоряжений и квалификационных книг, которые позволяют правительству домашними средствами покончить со всяким неудобным, то есть самостоятельным судьей. Равноправность вероисповеданий не мешает тому, что «равноправные» евреи почти не допускаются к судейской карьере и абсолютно не допущены к производству в армии, хотя военная служба и обязательна для них. Вообще австрийская армия считается до сих пор частною собственностью династии и все высшие посты в ней занимают люди, близкие к династии или снискавшие ее благосклонность, но не по заслугам в военном деле. Неудивительно поэтому, что и австрийский парламентаризм на такой почве не мог развиваться нормально. Выборная геометрия, соответствующая политике правительства, поддерживает неравноправность наций и классов, дает перевес феодальным и клерикальным группам в ущерб представительству труда, промышленности и независимой интеллигенции. Правительство, кроме того, систематически, иногда бессознательно, и иногда вполне сознательно поддерживает

национальные распри и ожесточение одних наций против других, видя в этом источник своей силы. В парламенте оно большей частью играет роль биржевого маклера, который взамен желательных ему уступок со стороны депутатов предлагает им уступки, желательные для них, разумеется, иногда в ущерб общегосударственным интересам. Хотя правительство вследствие слабого вообще развития австрийской агрокультуры и промышленности и не располагает слишком большими «секретными» фондами для ведения систематического разврата общественного мнения, но оно располагает громадным запасом личных концессий и синекур, а главным образом разыгрывает местные интересы провинций, наций и партий, бросая как приманку небольшие клочки то одной, то другой группе, всегда стараясь не сделать ничего вполне, избегая всякой основной реформы, останавливаясь на полумерах, держась того юмористического, но верного замечания покойного графа Тааффе*, что в австрийском парламенте только такая мера имеет шансы на успех, которая никого собственно не удовлетворяет. Казалось бы, чего лучше? Австрийскому правительству оставалось только разыгрывать на старой клавиатуре все те же самые мелодии и поддерживать на фоне общего бессилия свой собственный и династический авторитет. Еще в 80-х годах прошлого столетия правительство само, кажется, верило в возможность такого положения. Граф Тааффе, личный друг и товарищ императора, со своим обыкновенным игривым юмором пустил в парламенте знаменитую фразу, которая звучит приблизительно так: надо перебиваться изо дня в день и продолжать тянуть канитель, пока будет возможно,— характеризуя этой фразой самый существенный принцип австрийской политики.

Но действительность оказалась более серьезною, чем это думалось графу Тааффе, и события 90-х годов XIX ст., равно как и начала текущего, показали всю несостоятельность такой политики. Несмотря на сознательные усилия политиков и благодаря отчасти тому, что они делали, не сознавая последствий, в Австрии и во всех ее провинциях наростали силы и стремления, с которыми нужно было считаться, наростали элементы того, что в настоящую пору составляет сущность австрийского кризиса. К обзору этих элементов, без которого нельзя ясно понять того, что теперь делается в Австрии, мы и обратимся в следующий раз.

ТЕН ЯК ІСТОРИК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Тенова «Історія французької революції» зробила в цілій Європі величезне враження, раз, задля особи самого автора, нефахового історика, а по-друге, задля її тенденції. На її тенденційність жалувалися історики всього світу, проти неї протестував і московський історик Гер'є* (Guerrier), і німецькі рецензенти. Та се не пошкодило Теновому ділу. Легко сказати: тенденція! А яка тенденція? Чи автор перекручує факти, боронить одну сторону на користь другої? Се тяжко було доказати щодо Тенової книги, в якій власне, з другого боку, підношено величезну об'єктивність і безсторонність.

Від р. 1898, від смерті Тена* слава його як історика не тільки росла чимраз більше, але ширилася чимраз дальше, а вплив його книжок робився чимраз глибший. Його «Les origines de la France contemporaine» сталися credo-м нової історико-політичної школи, направду дуже старої, яка, одначе, в тім творі зробилася немов свіжою, модерною. Власне те, чого їй не ставало досі, дав їй Тен. Його книга зробилася зброївнею, з якої всі борці за добрі давні часи брали своє оружжя. Все реакційне, феодальне, клерикальне, антисемітське і антидемократичне у Франції опирається на Тена, та й скрізь деінде черпають усякі ретроградні політики та хвальки минулого часу свої найкращі докази з Тена.

Тенова книга здобула собі не лише славу, але також величезний вплив на людські уми. Можна сказати, що вона догори дном обернула всі дотеперішні погляди на французьку революцію. Певна річ, не в одному переоцінювано паризькі події з років 1789—1795, признавано їм занадто

велику вагу. Багато німців вроді Лассаля* і, певно, ще більше французів раді би ними починати історію новочасного світу. Вони серйозно переконані, що перед тим увесь світ конав під тиском неволі й тиранської самоволі і що тут уперше заговорено про ославлені «права людини». А надто немало є й таких «синів революції», які уявляють собі, що всяке поневолення, всяке тиранство через велику революцію було знівечене і щезло з земної кулі, і відтоді ми живемо на «найкращім із усіх світів». Не трудно було Тенові доказати, що дійсний хід історії був не такий. Се ж ясно як на долоні, що в людському розвої, так як і в усякім природнім явищі, не буває ніяких скоків*. Все постає і минає звільна і правильно, нині родиться із учора, а завтра постане з нині. Так само і французька революція не значить величезного скоку в пустий простір, причому б усе давнє було зовсім зметено, а на чистопорожнім місці треба було класти нову будівлю. В першім томі свого великого діла, присвяченім «старому режимові»*, Тен доказує, що всі нібито революцією витворені відносини існували в зародковім стані вже перед тим і що революція нічого не винайшла, тільки добудувала те, що вже вперед було збудоване. Сим хоче Тен задати удар революції, бо, на його погляд, при ancien régime[1] все було далеко краще і порядніше, і коли б насильний переворот не випхнув Францію зовсім із рівноваги, то новочасний розвій був би собі йшов зовсім спокійно і гарно, не нарушаючи старих прав і не поганячися такими страшними жорстокостями.

Про ті потоптання закону і жорстокості говорять дальші томи, що займаються властиво революцією, і власне тут різні реакціонери та прихильники династичного режиму черпають усі свої глибокі думки і навіть форму тих думок. Форму! Се головний секрет, головна основа Тенового успіху. Тен один із найблискучіших письменників, які коли-небудь жили на світі. Щоб порівняти його з яким іншим істориком, треба б указати хіба на Джіббона* та його «Упадок Римської держави», та й се порівняння буде кульгаве. Джіббон стоїть о цілу гору вище від Тена, і Тен супроти нього стоїть як блискуче та освічене різдвяне деревце супроти тисячолітнього дуба. Блискучість і ясність — отсе прикмети Тенового стилю. Найкращі журналісти та полемісти Франції вчилися в нього, та й за границею він

[1]Старому режимі *(франц.).— Ред.*

має свою школу. Не думаю, приміром, щоб Максиміліан Гарден* мав або хотів відпиратися Тенового впливу. Цілий Тенів твір, навіть останні томи, де вже видно перевтому, читаються як дотепний і талановитий фейлетон, і се була не лише головна причина його успіху, але заразом також серйозна підстава, на якій критичний читач відразу мусив сумніватися, чи має перед собою поважного історика, чи ні.

Бо помимо всеї «веселої науки», події в світі йдуть-таки не так, як у газетнім фейлетоні, і коли історик дасть своєму матеріалові форму роману, то невеличке недовір'я все буде оправдане. Правда, щодо Тена не було такого недовір'я, бо він прекрасно подбав за те, щоб запевнити своєму текстові якнайбільшу джереловість і науковість. Його текст на кожнім кроці обвантажений нотами, а в тих нотах цитуються його джерела, документи, уступи зі споминів і т. д. А ті джерела дивовижні! Автор, очевидно, читав і обмірковував усе написане про революцію і із неї; не лише всі газети, летучі листки, брошури, книги, спомини з того часу, що написано і опубліковано пізніше, але всі рукописні писання, документи, заховані в крайових архівах Франції, в департаментах та по містах, і, розуміється, за границею. Подив і жах перед такою величезною пильністю і незгубленою основністю такого робітника, що нагромадив правдиву альпійську гору записаного і задрукованого паперу — ось що придушує всяке інше почуття у читача. А потім іще та артистична пластика, так що кождий том, кождий розділ, кожда сторінка, навіть кожде речення, можна сказати — літературний архітвір; не лише речення, але майже кожде слово. Бо Тен панує над мовою з незрівняним майстерством. Він, приміром, уміє лаятись незгірш Анрі Рошфора*, і коли б хто хотів звести докупи всі епітети, якими він обкидає ненависних йому якобінців*, то можна б заповнити немало сторінок самих соковитих, мальовничих, досадних та пластичних лайок.

Стоїмо перед Теновим твором, як перед загадкою. Бо ж протягом двадцяти літ він як професор виголошував свої прелекції, що не мали нічого спільного з революцією, а займалися історією, коментуванням творів пластичної штуки; сповняв не тільки всі праці, яких вимагало його професорське становище, писав про всякі можливі теми статті для часописів і тим часом рився в згаданій уже альпійській горі виписок та ноток, і написав одинадцять томів,

яких стиль так старанно одшліфований, вигладжений і загострений, як домасценська сталь, що іноді находить покуса становити Тена як стиліста обік Анатоля Франса*. Така незмірна, майже надлюдська робоча сила може справді наповнити нас подивом для Тена.

На жаль, сей подив не зовсім заслужений. Найліпший знавець історії революції, проф. Олар (Aulard) на Паризькім університеті, що більше як двадцять літ свого життя, всю працю своєї інтелігенції присвятив дослідам над сею епохою і який справді, оскільки се можливе для людської сили, перебрав усю гору документів, взявся до розбору Тенової книги (Taine, «Histoire de la révolution francaise, Paris, Librairie Armand Colin») і сконтролював її в одному пункті, який обік блискучого та чудового стилю зацікавив і зачудував його, а власне основність і віродостойність тексту. Результат вийшов оплаканий і справді гідний жалю.

Як сказано, Тен густо обвішав свій текст ученими нотками, що містять його джерела, на яких опирається його виклад. Олар почав доходити й сам до тих джерел і на вказаних у нотках місцях вишукувати ті джерела. Результат був дивовижний і майже не подібний до віри. В многих сотках разів ніякого такого джерела нема або коли й є, то не в показаному місці. Тен називає, прим., число і номер якоїсь пачки актів, у яких має бути такий і такий документ. Олар велить дати собі в архіві сей плік актів і якраз не знаходить того документа. Щоб його викрадено, про се не може бути ані мови, може, Тен помилився щодо місця, а може, документа таки й не було. В обох випадках на тім терпить слава основності й совісності його твору. Ще частіше джерело існує, але Тен фальшиво або неповно цитує його текст. Знаємо спосіб, яким Бісмарк сфальшував гемзенську депешу* і з шамади зробив фанфару: попросту пропустив другу половину одного речення. Таким методом Тен користується раз у раз і вживає соток різних способів і способиків, щоб перемінити одно свідоцтво на повну його протилежність. Один префект доносить, що предложено йому статистичний виказ, де твердиться, що смертельність сумно побільшала; та в його департаменті нема нічого подібного і вся статистика або пересадна, або пуста вигадка. Що ж робить Тен? Він цитує: «в звіті префекта стоїть, що по статистиці смертельність дуже побільшилася». Та й годі. А хіба ж се можна вичитати зі слів того звіту?

Таких випадків вичислює Олар многі сотки, де Тен переміняє подані в документах факти на щось протилежне і говорить якраз навпаки того, що слід би було сказати.

Другий улюблений спосіб Тена — се генералізація. Особливо радо послугується він нею супроти революціонерів. Вичитає де, вірно чи невірно, що революціонер щось украв або здефравдував, що був п'яниця, розтратник або інший злочинець, то вже для Тена всі революціонери злодії, п'яниці і прожори. Розуміється, він бере на віру все зло, яке лише знайде, хоч би джерело було й яке непевне. Джерела, прихильні революціонерам, він зовсім не бере на увагу, а все, що йде з роялістичного боку, приймає на віру, як євангеліє. Він цілі сторінки заповняє вичислюванням різних доповнених злочинів і каже: бачите, як виглядає Франція? В Шаторуж хтось напав і ограбував чоловіка, в Масоні замордовано такого, значить, у всій Франції грабують і мордують. На такій самій підставі можна би, зібравши купу газетних новинок про всякі злочини, які діються день у день, сказати, що у Франції ніхто свого життя не певний.

Коли читаємо у Тена, то мусимо вірити — і він сам каже се,— що Франція тоді переживала хвилю кровожадного божевілля. Провідники революції були просто незаперті божевільні, яких садизм загнав до мордування і крові. Се враження маємо у Тена, бо він промовчує майже скрізь причини незвичайних явищ. Ті причини в'яжуться з внутрішньою і внішньою війною, про яку Тен нічого й не згадує. Приміром, він на доказ безголів'я в армії наводить, що в Страсбурзі 10 000 горожанам постягано чоботи з ніг, в однім південнофранцузькім містечку наложено на багатших горожан важку контрибуцію. Та діло виясняється, що в Страсбурзі треба було моментально пообувати вояків, що йшли піші, а контрибуція була конечна супроти голодівки, яка почалась була в армії. Олар наводить тисячі і тисячі таких прикладів, із яких видно виразно, що Тен трактував свою працю крайнє легкодушно і сторонньо і що як дослідник не заслугує на жодне довір'я. Задля його блискучого стилю будуть його читати і всі літературні знавці будуть смакувати його спосіб писання, та як історик він зовсім погребаний.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ 1848 р.

І. МАРТОВІ ДНІ 19—25

Подані дальше причинки оперті на виписках із родинного архіву Федоровичів у Вікні Скалатського пов., головно на виписках із дневників Івана Федоровича, тоді посесора Грималова, що був власністю Антима Никоровича, який проживав у ту пору у Львові, і з листів до того ж Івана Федоровича, писаних різними людьми, а головно його шкільним товаришем і приятелем, а пізніше його офіціалістом, Олександром Гіцкевичем. Ті листи і виписки із дневника Федоровича в зв'язку з деякими іншими, писаними і друкованими документами, які тут будуть наведені, дають інтересний і немаловажний причинок до історії того бурливого року і до психології тої переломової епохи. Спеціально для Івана Федоровича рік 1848-ий був епохальною добою в його житті. Ще перед кількома роками вбогий властитель маленьких подільських сіл, Білітівки і Лежанівки, він після 1846 р., обнявши оренду Грималова, наслідком щасливої констеляції доробився значного капіталу і був вибраний послом до першої австрійської державної ради, у якій серед многочисленої і різномасної галицько-буковинської делегації відіграв визначну роль і одною своєю промовою причинився до рішення одної спеціальної справи із безлічі справ, злучених із знесенням панщини, рішення на око зовсім справедливого, яке, одначе, пізніше для відносин Галичини мало мати дуже фатальне значення. Маю тут на думці його промову із д[ня] 18 жовтня в справі галицької пропінації.

Листи до Федоровича писані почасти німецькою, а переважно польською мовою; для єдності викладу подаємо їх у руській мові, доповняючи прогалини між поодинокими

листами, записками з дневника або увагами з інших дже рел. Дневник писаний почасти по-німецьки, почасти по-польськи.

Під днем 1 марта 1848 р. Іван Федорович вписує в своїм дневнику ось які інтересні слова, які цитуємо в німецькій мові: «Ich war den Tag sehr bange, sehr unruhig wegen der Tarnopoler dummen Geschichte. Es ist mein Temperament derart, dass sich Niedergeschlagenheit meiner ganzen Natur bemächtigt, wenn ich mir bewusst bin, gefehlt zu haben. Aber ich ermahnte mich, weil ich im Grunde nichts übel getan hatte. Dann las ich am Abend den Vicar of Wackefield,— es ist das erhabenste, das schönste, was ich las, es führte mich zu Gott zurück, von dem ich längere Zeit etwas ferner blieb. Ich betete weniger, war zuviel mit Arbeit beschäftigt und vernachlässigte das, was allein die Quelle wahren Glückes ist. Ich bin ruhig»[1].

Яка була та тернопільська «dumme Geschichte», для нас байдуже, але сама записка дуже характерно вводить нас у ту атмосферу нервового розхвилювання і напруження, що характеризує перші дні марта 1848 р. По хвилевім знесиленні, зазначенім у дневнику, він віднаходить спокій у релігійному почутті, розбудженому лектурою модної тоді повісті Гольдсміта*, яка, кажучи мимоходом, у 1852 р. була перероблена на нашу мову і наші обичаї Богданом Дідицьким і друкована зразу в «Зорі галицькій», а потім окремою книжкою п[ід] з[аголовком] «Отець Ігнатій».

Дня 4 марта пише до Федоровича Олександер Гіцкевич зі Львова першу відомість про паризькі події з кінця лютого:

«В Парижі по донесенням газет вибухла революція. Король абдикував* і схоронився з сім'єю до Англії. Гізо мав згинути, і оголошено республіку. Коли б тільки ті події не навели нових нещасть на нашу так многими вже ударами пригноблену країну».

---

[1] В той день мені було дуже смутно, я був дуже схвильований через ту дурну тернопільську історію. Отакий мій характер, що опановує всю зневіру моєї натури, коли я усвідомлюю, що зробив якусь помилку. Але я підбадьорую себе тим, що по суті не вчинив нічого поганого. Тоді увечері я читав «Векфілдського священика»— це найвеличніше, найпрекрасніше з того, що я читав, воно повернуло мене знову до бога, від якого я довгий час залишався далеко. Я рідко молився, надто був зайнятий своєю роботою і занедбав те, що єдине може бути джерелом справжнього щастя. Тепер я спокійний *(нім.)*.— *Ред.*

Вість того листа про смерть Гізо* була неправдива. Яке враження зробили вісті про паризькі події на Федоровича в першій хвилі, не знаємо. Дня 8 марта писав до нього із Кошиць у північній Угорщині знайомий Желеський, що служив там при війську: «З огляду на великоісторичні і страшні події, що власне сталися в Парижі, було би занадто претензіонально говорити про себе і свої дрібні пригоди. У горах така нужда, що навіть не можна було дістати хліба. Ми здибали там скрізь крайню бідність, напівопущені і вимерлі села, та й тепер іще тиф поривае тут і деінде багато, багато жертв. Прийдуть тепер і для нас дуже поважні випадки. На мій особистий погляд, панування пера натепер скінчене, а починається апеляція до меча. Як жовнір я бажаю війни з цілої душі, але бажав би виступити проти зовнішнього ворога. Тільки не дай боже ніякої внутрішньої війни».

Під впливом таких листів Федорович 11 марта записує в своїм дневнику ось що: «Події в Парижі отуманили мене зразу, але по дозрілій розвазі уважаю їх дуже природними і спокійно дожидаю всього. Хто розуміе історію, знає, що вона мусить сповняти свою течію. Але скільки жертв упаде там! Переходячи до мене самого, знаходжу щось чудесне, порівнюючи дати дневника, особливо дату з жовтня 1847 р. і 1 січня 1848 р. Чи була се якась Pythia prophetica[1] і чи бог учинив усе, щоб мені ще дати час борьбою і терпінням спокутувати свої хиби і піднестися? Wunderbar!»[2]

Мої виписки з Федоровичевого дневника не дають мені можності сконтролювати ті дати і доконані в них події, правдоподібно, з обсягу його родинного життя, та проте виписка характеризує вдачу автора, склонну до аналізу власної душі з виразним відтінком містицизму.

Від дня 19 марта іде ряд просторих листів Гіцкевича про події у Львові. В листі з 19 марта читаємо: «Випадки наступають по собі мов буря. Мусите вже, певно, знати про революцію у Відні, про обіцяну конституцію, свободу печаті, уоруження міщан і студентів як народної гвардії і роззброєння війська. Сьогодні у нас в редакції «Dziennika Mód»* у Кульчицького* підписують усі без різниці станів: князі, графи, шляхта, міщани, академіки, жиди, і що жие адрес до уряду про заведення польського язика

[1] Пророчиця Піфія *(лат.).— Ред.*
[2] Чудесно! *(нім.) — Ред.*

в школах і урядах, зовсім окремої адміністрації для Галичини, знесення панщини, якої шляхта зрікається добровільно з умовою, аби тягарі, що випливають із панщизняних відносин, були також знесені, зрівняння всіх верстов суспільності супроти закону, явності судівництва і судів присяжних, репрезентації всіх станів, ревізії конституції провінціальної і безпроволочного скликання станового сейму, повної амністії для політичних в'язнів і уоруження всіх міст для обезпеки краю. Багато людей всякого роду облягає каменицю Кульчицького і тиснеться до підпису. Адрес читають голосно на улиці для здвигу народу. О шостій годині занесе його депутація на чолі зібраного народу до губернатора. Вечором буде місто ілюміноване, може, перший раз із власного наклону.

В тій хвилі довідуємося, що амністія вже оголошена буде в'язням, і що зі Шпільберга* вже вертають. Вертаючи з обіду додому, бачу кількатисячну юрбу народу перед каменицею Кульчицького. Ян Добжанський*, редактор «Dziennika Mód», відчитує з балкона на весь голос адрес до уряду, поясняє кождий уступ, і за кождою точкою юрба кличе: «Браво!» Агітація, рух безмірний, по вулицях рої людей, поліція ані не показується, не чувані досі речі. Все досі спокійне, але за найменшим попихом може вибухнути буря. Боюся, щоб вечором при ілюмінації не прийшло до чого. До підпису під адресом усе тиснеться раз у раз. Вілюсь Марбург писав із Відня, що вже уоружений і робить службу. Галичани мали найбільше причинитися до викликання революції в Відні — видно в тім палець божий. Меттерніх утік, віддалений від уряду, його палата має бути знищена, в цісарськім бургу всі вікна повибивані, Шенбрунн* спалений, кілька галичан мало згинути. Говорять тут також про революцію в самій Москві і навіть про заведення там республіканського уряду*. В чеській Празі мали також повстати розрухи, а так само і в Кракові».

Слідуючого дня той сам Олександер Гіцкевич пише далі: «La revolution fera la tour du monde»[1], виречене якимось французом, починає справджуватися. Так і у нас перша стадія революції минула вчора, слава богу, без кривавого хреста і досить спокійно. Адрес, про який писав я вчора, обіймає кільканадцять тисяч (мовляв, що 23 000) підписів людей різних класів, пола і віку — підписували навіть

[1] Революція обійде весь світ *(франц.)*.— *Ред.*

жінки і діти. Коло п'ятої години по полудні вибухла пожежа десь на Жовківськім, припадком чи навмисно підпалена для зроблення диверсії і відвернення уваги юрби, але се небагато зменшило зібрану юрбу, що чекала на похід депутації з адресом до губернатора. Коло 6-ої години безмірна маса людей усякого полу і класів залягла поблизькі шкарпи коло помешкання губернатора, чекаючи на депутацію. Ся депутація, зложена з 20—30 осіб різних суспільних верств, а власне шляхти, міщан, професорів академії і молодежі, між іншими: Сапега, Василевський, Стронський, кравець Кульчицький і Громадзинський, літерати Добжанський і Дзержковський*, адвокат Романович Петро а, мабуть, також молодий Кароль Никорович і багато інших, декотрі в чемерках, інші в фраках, а інші просто в сурдутах, навіть один жид, ледве здужала продертися крізь натовп згромадженого народу, що вітав її окриками радості і обсипав квітами. В брамі губернаторського дому стояло кілька гренадерів з карабінами і не хотіли пропустити депутації; було би, може, прийшло до якої авантюри, але сам Стадіон зійшов униз, велів сторожі пропустити депутацію і прийняв її дуже чемно. По хвилі виступило кілька з депутації на балкон губернаторського помешкання, взиваючи народ, аби заховався тихо і спокійно, бо тепер будуть читати губернаторові адресу. По якимось часі виступив губернатор з цілою депутацією на балкон; по голоснім привітанні настала тиша, і потім промовив Стадіон: «Ich habe die mir durch die Deputation vorgetragenen Wünsche des Volkes angenommen, und werde sie Se. Majestät vorlegen. Was die politischen Gefangenen anbelangt, so werden sie baldigst gegen Bürgschaft von zwei Stadtbürgern für einen jeden in Freiheit gesetzt. Was aber die Einführung der Nationalgarde anbelangt, so wird sogleich eine Kommission eingesetzt, um die Art der Einführung derselben zu beraten»[1]. Потім радісні окрики всеї маси: «Нехай жие, vivat Стадіон!»

Потім промовляло ще кілька з депутації, поручаючи порядок і спокій, і щоб розійтися спокійно, а вечором під

[1] Я одержав передані мені депутацією побажання народу і передали їх його величності. Щодо політичних в'язнів, то вони будуть якнайшвидше випущені на свободу з тим, щоб за кожного з них поручилися двоє повноправних громадян. Що ж до введення національної гвардії, то буде негайно призначено комісію, щоб обговорити спосіб уведення цієї гвардії *(нім.)*.— *Ред.*

час ілюмінації не робити ніяких вибриків. Смерком у всіх домах вікна освітлено, хоч не було на се ніякого наказу з поліції ані з магістрату. Жиди випереджували в тім християн і безмірно тим урадувані. Навіть публічні будинки, губернаторська палата, губернія, апеляція, форум (будинок суду) і т. ін., а навіть поліція і кримінал були освітлені. Чи всім однаково ішла з серця та радість, особливо урядникам von draussen[1], можна було легко дорозумітися. В адресі була також точка, аби тільки крайових горожан допускано до урядів. Якийсь час військо зібране задля алярму, вдареного на пожежу, стояло зібране на своїх становищах під оружжям і гармати виточені з запаленими льонтами, але ані з одного, ані з другого боку не було ніякої зачіпки.

Овшім перед гусарами, що їхали кінно, і перед піхотою здіймано шапки і вітано їх віватами, а вони натомість салютували. Вечором постягано військо зі становищ. Рої гамірливого і веселого народу переходили вулицями, придивляючися ілюмінації. Можна було часом бачити групи академіків, що велися попід боки з кількома молодими кадетами з війська. Все відбулося спокійно, без вибриків, хоч поліції нігде не було видно. Лише кілька вікон неосвітлених, між іншими, одному кафедральному канонікові, повибивали хлоп'ята.

Василевський зараз вечором поїхав до всіх в'язниць і ознайомив в'язнів, що завтра будуть свобідні. Сьогодні рано комісія з депутації під проводом Сапеги, зложена в інституті Оссолінського, приймала тих горожан, що зголошувалися з порукою, і видавала сертифікати для ув'язнених, а з ними горожани йшли до в'язниць і брали в'язнів із собою. Незліченні маси народу облягали в'язниці, радісними окриками вітали кождого в'язня при його виході, а деяких навіть ношено на руках. Радісну співучасть у всіх верствах народу, навіть між жидами, годі описати. На балконах і в вікнах сусідніх камениць жінки з білими хустками в руках оплесками вітали кождого в'язня; дуже багато видно було таких, що плакали з радісного зворушення, та й мені самому не раз сльози закрутилися в очах. В'язнів майже видирали один одному, щоб узяти їх до свого дому. Потім рої народу, веселого, балакучого, з

---

[1] Із сторони *(нім.)*.— *Ред.*

роз'ясненими обличчями, снуються раз у раз по улицях і по ринку.

Депутація зібралася знов у губернатора, щоб нарадитися про формування народної гвардії. Дозволено на узброєння академіків під проводом Стронського. Шляхта має вписуватися до гвардії у Сапеги, укінчені правники і адвокати у Петра Романовича, але против сього повстає опозиція і не хочуть його проводу, тому порішено вписуватися у адвоката Сенковського, міщани у Кульчицького, а урядники, мабуть, у Сахера. Чути, що академіків мають уоружити насамперед. От тим-то і я мушу також ставитися до ряду з карабіном. Конституція надана для всеї монархії, але яка — ще невідомо. Мальбургова одержала знов від Вілюся лист із Відня: там уже панує спокій, але академіки і міщани ще уоружені і держать усю сторожу. Акциза знесена. Тільки пролетарії допускаються різних вибриків і рабунків, а в околиці Відня спалено кілька фабрик*. Згибло лише тридцять і кілька осіб із народу, а кількадесят було ранених. З поляків не згинув ніхто».

Дальший лист того самого кореспондента із 22 марта оповідає так само живо і докладно події дальших днів: «По двох днях радості, про яку не можу Вам дати докладного висловлення, настала хвиля великого побоювання і неспокою. В понеділок 20 с[ього] м[ісяця], коли випущено в'язнів, була загальна неописана радість. Вечором знов по цілім Львові всі доми, навіть урядові, були освітлені без ніякого попереднього наказу. Юрби щасливого люду з розрадуваними обличчями видно було по всіх улицях. У вівторок відправлено в домініканськім костьолі поминальне богослужіння з музикою і з виставленим катафалком за погибших у повстанні віденців. Костьол не міг помістити нагромадженого народу. Цілий здвиг стояв перед костьолом. Відділ війська з віденського полку «Deutschmeister», який без оружжя був на тім богослужінні з офіцерами, вітано грімкими віватами і обсипувано квітами. Велика сила народу залягала Ринок і головніші вулиці. Кілька брик оружжя привезено до університету для уоруження академіків. Прибув сюди також губернатор, велів відчитати, чи, може, сам відчитав академікам роту присяги, що оружжя не ужиють, лише на візвання комендантів для оборони порядку, а також будуть вірні цісарю австрійському, конституційному королеві галицькому. Молодіж жадала, щоб замість «галицькому» сказав «польському», на що Ста-

діон згодився і вимовив «polskiemu». На се повстав радісний окрик із тисячі уст: «Niech żyje!»[1], який, переходячи зараз до маси народу, що залягала всю Краківську вулицю і Ринок, був з найбільшим захватом повторений тисячами уст. Добжанський, несений молодежжю на плечах, в екзальтації, зближеній до божевілля, кликав: «Polska cała w dawnych granicach zostanie przywróconą!»[2], а народ в найбільшій екстазі кричав «Vivat!». Була хвиля не можлива до опису. Я бачив людей, не молодих і не запальних, що видавалися мені немов у стані божевілля. Зараз потім Добжанський зомлів і його занесено до одного дому. По хвилі показався знов на вулиці і промовляв до народу, щоб не розходився, поки не одержить оружжя, якого губернатор не хотів позволити давати нікому, крім університетської молодежі.

В тім самім часі утворився комітет, зложений із сорок осіб різних станів, і розпочав наради в ратушевій залі. Вислав депутацію до Стадіона з повідомленням про своє уконституювання і мету, для якої зав'язався, а власне, аби бути посередником між урядом і народом і впливати на його заспокоєння серед теперішніх обставин. Губернатор не признав сього комітету, зав'язаного без попереднього дозволу, уважаючи його за нелояльний і неконституційний, і просив, аби розв'язався і не розпочинав свого діланя. Вислано другу депутацію з лона комітету з представленням, що обставини неминуче домагаються існування такого комітету, бо народ насильно домагається озброєння і загрожує небезпека, що в разі недозволу з боку уряду на те жадання може прийти до розливу крові і розрухів, за що губернатор напевно не схоче прийняти на себе одвічальності. Ся друга депутація вернула з тою самою відповіддю, як і перша, з тим додатком, що губернатор прийде сам до комітету. І справді, прийшов незабаром і повторив те саме, що сказав депутації, взиваючи, щоб комітет розв'язався, що й учинено. Рівночасно губернатор обіцяв, що сам заведе такий комітет, коли признає його потребу.

Тим часом маса народу на Ринку і вулицях не уступала, дожидаючи оружжя. Обурення дійшло до найвищого ступеня. Якийсь очайдух — дехто мовив, що сам Добжанський — візвав жовнірів на головнім одваху, аби зложи-

---

[1] Хай живе! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Вся Польща залишиться в старих кордонах *(польськ.)*.— *Ред.*

ли оружжя. Так само мав він говорити і губернаторові, аби велів роззброїти військо, бо інакше прийде до розливу крові. Говорять, що Добжанський справді був учора божевільний, і се дуже подібне до правди, бо сей чоловік від трьох день майже не відпочив у своїм агітаційнім діланні, так що його фізичні і духовні сили мусили дійти до найвищого напруження. Сьогодні говорять, що лежить небезпечно хорий. Майже в такій самій екстазі бачив я також маршалка Василевського.

Се грізне заворушення народу було причиною, що все військо о 2-ій годині пополудні виступило під оружжям на означених становищах. Виточено гармати і набивано на очах народу оружжя острими ладунками. Зробився страшенний переполох у місті, склепи позамикано, але народ не дуже розходився. Юрби по Ринку і головних вулицях валили сюди й туди, ніхто не розганяв їх, тільки академіки просьбою і намовами уговорювали людей, щоб розходилися. Найбільше боялися того, аби де не прийшло до бійки, бо се, напевно, дало би було привід до боротьби і розливу крові.

Вечором усе місто мало воєнний вигляд. Скрізь військо, на Ринку піхота і кінниця, дві гармати виточені і вимірені до вулиць Галицької і Краківської. Довкола властивого міста скрізь військо з гарматами, коло арсеналу численний відділ, густі ведети і форпости, та про те нігде ані словом, ані вчинком не задержувано прохожих. Численні патрулі академіків з карабінами переходили в різних напрямах, упоминали людей, аби розходилися, а за ними знов у деякім віддаленні військові патрулі, очевидно, для контролю. Скрізь ходили тривожні вісті, буцімто реміснича молодіж хоче напасти на академіків і відібрати їм оружжя; із деяких груп чути було навіть погрози. Академіки були в великім остраху і заклопотанні, як собі поступити на випадок, коли б їх напала челядь. Та, богу дякувати, до того не прийшло, і ніч минула спокійно.

День 22 сього місяця минув спокійно без особливих випадків. Рух на вулицях був менший задля дождливої пори. Появилися оповіщення губернатора і поліції, якими заборонено носити оружжя тим, що не належали до зорганізованої гвардії, бо в вівторок видно було дуже багато людей при шаблях. Заборонено було також збиратися купами і промовляти до народу, а тим, що були не замешкані у Львові, наказано повиїжджати до 24 годин. Губерна-

тор зав'язав комітет для формування народної гвардії, але на основі посідання і інтелігенції. Сей комітет складається з полковника Бордольо, надворного радника Етмаєра, губерніального радника Голуховського, іменованого рівночасно президентом магістрату на місце усуненого в сих днях Фестенберга, далі з Адамського, купця Мізеса і князя Сапеги. Обік сього, зав'язаний губернатором інший комітет для посередництва між урядом і публікою із 12-и членів (лакерник Бочковський, Казимир Дідушицький, ад'юнкт філософії Стронський, книгар Міліковський, купець Мізес, Смолька, Шайноха, Сапега, Людвік Скшинський, Флоріан Зінгер і адвокат Вільчинський). Сей комітет, одначе, не має назви комітету і не має публічного характеру, а тільки повинен на письмі предкладати губернаторові бажання публіки і свої проекти.

Багато із обивателів (поміщиків), що пробувають у Львові, веліли вже оголошувати своїм підданим дарування панщини і фактично вже відтепер не домагатися від підданих ані панщини, ані ніяких інших повинностей. Переважна опінія промовляє за тим, аби се оголошення виконати якнайспішніше. Запитував я в тій справі пана Антима (Никоровича, властителя Грималова), чи не велить тобі переслати яку інструкцію в сій справі. Сказав мені написати тобі, щоб ти вчинив так, як признаєш відповідним для теперішніх тамошніх відносин. Швидко має тобі сам написати про той предмет. Щодо принципу, не сперечається і признає його неминуче. В Тарнові на відомість про львівські події повстало також заворушення. Вся людність облягла циркул, домагаючися оголошення конституції. Багато речників промовляло до народу, пригадуючи різню 1846 р. і толкуючи, через кого і в якій цілі була викликана. Староста велів скликати війтів з поблизьких сіл і казав їм присягти на вірність; війти не хотіли, мовлячи, що в 1846 р. їх ошукано і вони не вірять ніяким обіцянкам. Тоді, кажуть, князь Сангушко виступив і оголосив, що дарує панщину всім своїм підданим. Се зробило величезне враження на людей; падали до ніг і перепрошували за давні проступки. Подібні рухи мали статися в Перемишлі і інших місцях. Про виступи хлопів проти шляхти ніде досі не чути.

В Берліні мала випасти величезна боротьба народу з військом*; дуже багато з обох боків полягло, нарешті військо перейшло на сторону народу, король утік. Подібні

вісті кружать про Варшаву та Росію, але певності про се нема, та в теперішнім часі се зовсім можливе, бо ж ми бачили вже стільки випадків, які день перед тим видавалися зовсім неподібними до правди. Маємо також вісті, що в Познані вибухло повстання. У нас тут сьогодні, 23 с[ього] м[ісяця], спокійно, але бог знає, чи на тім скінчиться. З боку уряду видно найбільшу обережність, усе держиться напоготові. Вчора арештовано кілька осіб, між іншими Дзержковського, що в неприсутності Добжанського проводив розв'язаному комітетові, і Земялковського, члена того ж комітету; наслідком представлень, учинених губернаторові, що се може викликати якусь бурю, їх по кількох годинах випущено. Організація гвардії народної поступає, але дуже помалу, як сього й можна надіятися по членах, що входять у склад організаційного комітету. Се викликає живе незадоволення».

Сей нарис подій остатніх днів марта 1848 р. закінчимо випискою із дневника Івана Федоровича від д[ня] 25 марта, отже, правдоподібно по прочитанні вище наведених листів. Подаємо сю виписку в мові оригіналу:

«Das Stadium, in welchem wir leben, ist schrecklich. Ein ewiges Schwanken zwischen Sein und Vernichtung, zwischen Aufklärung und Vandalismus. Vielleicht lässt die Natur einen solchen Zustand eintreten, um die Seele auch in diesem Stadium abzuhärten, alle die Tausend Foltern der Lage fest tragen zu lernen? Wer alles verlieren kann, kann nichts lieben»[1].

Півтора місяця пізніше сей зрезигнований настрій змінився значно. Дня 4 мая Федорович пише в своїм дневнику:

«Gott hält Gericht mit Europa. Die Zeiten sind voll Ernst, ich als kleines Atom des Ganzen muss wohl das Loss des Ganzen teilen, aber mein Geist ist sich seiner bewusst. Ich werde die Gesetze meines Seins, die ewigen Gesetze der Natur studiren, und gibt mir Gott die Gnade eines Berufes würdig zu sein, wählt Er mich zu seinem Werkzeug, dann, aber erst dann werde ich handeln»[2].

---

[1] Епоха, в яку ми живемо, жахлива. Постійне коливання між існуванням і знищенням, між просвітою і вандалізмом. Можливо, що природа допускає таке становище, щоб загартувати вже в цю епоху душу і навчити її зносити всю тисячу тортур цього стану, речей? Хто може все втратити, той може ніщо не любити *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Бог чинить суд на Європою. Настав дуже скрутний час, я, як частка великого цілого, мушу також поділяти долю цього цілого

Випадки слідуючих місяців винесли Івана Федоровича на широке поле публічної діяльності. Він був вибраний послом до першої, конституційної державної ради і здужав визначитися в бурхливих дискусіях тої ради не одним смілим удатним виступом. Автор памфлета «Reichstags—Gallerie. Geschriebene Porträts der hervorragendsten Deputirten des ersten oesterreichischen Reichstages. Wien, 1849» не поминув і Федоровича. Читаємо там ось що:

«Fedorowicz, Deputirter für Tarnopol, Linke. Elementar-Feuergeist — eine ursprüngliche Natur — voll gesunden, natürlichen und richtigen Instinktes. Fedorowicz denkt nicht viel, erwägt nicht viel und nicht lange, er ist schnell, kurz, bündig, aber meistens auch treffend. Er hält keine Reden, sondern macht nur Bemerkungen, aber diese Bemerkungen sind oft kostbare Randglossen, die in einigen Worten einen Schatz von Urteil und Scharfsinn bergen. Wer erinnert sich nicht auf ihn aus den Oktobertagen? Seine Ansichten wurden meistens mit Zuruf aufgenommen, weil sie meistens einen Lichtgedanken, eine Lösung in den verwirrten Knäuel warfen. Das Parlament könnte wahrlich mehrere solche Karaktere — nicht Talente, Karaktere sagen wir — wie Fedorowicz trefflich benötigen. Er ist eine glückliche Mischung von Scharfsinn, Gemüt und Energie, der nur der entsprechende Grad von Angeeignetem mangelt. Die Originalität ist zu vorherrschend bei ihm und ist der Grund, warum sein Wirken weniger organisierend ist»[1].

але мій дух усвідомлює сам себе. Я вивчатиму закони мого буття, вічні закони природи, і пошли мені боже милість бути гідним мого покликання, якщо він обере мене своїм знаряддям тоді, і лише тоді я буду діяти *(нім.).— Ред.*

[1] Федорович, депутат від Тернополя, лівий. Примітивний палкий характер — первісна натура, з природним і здоровим інстинктом. Федорович багато не думає, багато не розважає і не розважає довго, висловлюється коротко і ясно, здебільшого влучно. Він не виступає з промовами, але робить зауваження, і вони часто бувають дорогоцінними примітками, які в небагатьох словах містять у собі скарби розсудливості і дотепу. Хто не пригадує, як він поводився в жовтневі дні? Його погляди приймалися переважно з ухвалою, бо вони виражали здебільшого яскраві думки, вказували на можливості розв'язання заплутаних обставин. Парламент справді міг би успішно використовувати такі характери — не таланти, ми кажемо характери,— як цей Федорович. Він являє собою щасливе поєднання дотепу, присутності духу та

В бурливих днях жовтня 1848 р., із яких не маємо детальних записок дневника Федоровича, а тільки масу дрібних і для нас нічого не значущих, очевидно, для пізнішої пам'яті писаних нотаток, уриваних фраз, назв людей і місцевостей, у тих страшних днях, коли під час облоги і бомбардування Відня, весь час, день і ніч, відбувалися засідання ради державної, були моменти, коли Федоровичеві могло здаватися, що до нього прийде покликання на якесь високе, може, рішаюче становище. Не написав про се пізніше нічого докладніше. Було щось у його натурі, що заставило його прогавити рішучий момент. Покликання не прийшло. З упадком Відня раду державну відрочено і перенесено до Кромерижа. Федорович не поїхав уже туди, хоч мандата не зложив. Друга двадцятилітня половина його життя була присвячена сільському господарству, обивательському життю і його обов'язкам і праці над більшим, оригінальним твором філософічно-етичного змісту, з якого лишилося багато копій у різних переробках, але якого не довів до ніякої цілості. Сильним умом він збагнув основну ідею новочасної науки, ідею розвою природи, але ступінь освіти, який дала йому школа й ідеалістична гегельянська філософія школи Голуховського, заставили його витрачувати силу на більш-менш дотепні і гладко шліфовані афоризми і силогізми; справді новочасний, науковий дослід на підставі збирання, групування і аналізування фактів лишився йому не доступний. Доробився значного маєтку, взірцево веденого і необдовженого; до Білітівки і Лежанівки докупив Вікно і Клебанівку для свого брата Аріана. Умер 1870 р. нагло на полюванні, напившися зимної води і тільки завдяки нерадивості грималівського крайс-фізика, що заздалегідь не пустив йому крові.

II. ПОДІЇ З ЦВІТНЯ І МАЯ

Для дальших подій 1848 р. кореспонденція Івана Федоровича дає значно скупіший матеріал. І тут листи Олександра Гіцкевича дають найбільше деталей, та обік нього виступають інші кореспонденти, із яких листів подаємо у відповідних місцях ширші або менші виписки.

енергії, якому бракує лише певного почуття самовладання. Оригінальність надто виявляється в ньому, і саме через це його виступи не дуже організують публіку *(нім.)*.— *Ред.*

Просторіше представлення тих подій, особливо з цвітня 1848 р., диви в праці Івана Заневича (Остапа Терлецького) п[ід] з[аголовком] «Літературні стремління галицьких русинів від 1772—1872 р.», «Житє і слово», т. III, ст. 106—110, 274—285 і 430—461.

В гарячу атмосферу оживлених спорів серед польської інтелігенції, особливо у Львові, в справі знесення, а зглядно дарування панщини, що заповняє останні дні марта і весь цвітень аж до несподівано оголошеного д[ня] 3 мая цісарського патенту Фердінанда з д[ня] 21 цвітня, вводить нас лист Тадея Василевського, тодішнього маршалка станового сейму, до Івана Федоровича, датований д[ня] 3 цвітня: «Головна наша задача в теперішню хвилю — погодитися з народом. Стоять тому на заваді дві перешкоди: з одного боку, чути, що деякі циркулові уряди і поодинокі урядники не перестають баламутити хлопів і сіяти недовір'я проти панів, а з другого боку, бувають і між нами такі, що раді б заховати і увіковічити і панщину, і низькі поклони хлопів і буки. Збирається тут, у Львові, котерія, яку «Dziennik Mód» із 1 с[ього] м[ісяця] дотепно назвав «Тарговицькою конфедерацією»*; навіть імена фігурують ті самі: Ржевуський, Потоцький, жонатий з Браніцькою. Не тобі, дорогий Іване, треба вказувати, як маєш поступати; та коли такому, що пробуває в центральній точці краю, годиться повідомити тебе, чого домагається теперішня хвиля, то смію просити тебе: а) щоб ти працював над околичною шляхтою і старався наклонити її до поступування, згідного з духом часу і потребою народу; б) коли циркуловий уряд перешкоджує нашому поєднанню з людом, присилай мені якнайшвидше копії розпоряджень, виданих після 19 марта, і при тім докладні і безсумнівні факти, які науки людям дають розсилані урядники. Присилай їх в такій формі, щоб я твій лист як автентик міг показати вищим властям; в) доповнивши чинності ad a) і забезпечившися так, аби по твоїм від'їзді ніхто не міг її зіпсувати, приїжджай сюди (до Львова), щоб сполученими силами працювати проти «Тарговицької конфедерації».

Загальніше резюме подій із цвітня подає лист Гіцкевича із д[ня] 21 цвітня: «Наше політичне життя розвивається щораз більше: маємо вже комітет під назвою Rada Narodowa з публічними нарадами в залі редутовому театрального будинку Скарбка, на якої утворення Стадіон дозволив, нарешті, по довгих наляганнях. Обсяг її ділання, щоправда,

кермувати і концентрувати публічну опінію і бути посередницею між урядом і народом. Але з часом вона розширить свою власть і вже тепер стає іноді в опозиції до уряду. І так, пр., видала ся рада, так само як і наша депутація, у Відні відозву, аби розписаний і скликаний урядом на 26 сього місяця сейм зовсім не згромадився з огляду на те, що через доконані події він уже de facto розв'язаний і задля того стояв би в суперечності з петицією із д[ня] 19 марта і з другою петицією, поданою від депутації у Відні. Щоправда, се не наказ, а тільки порада, подана сеймовим членам, але думаю, що вони послухають її швидше, як урядового наказу. Подібну відозву видала Rada Narodowa, аби в кождім окрузі конституювалися філіальні ради окружні, які би зносилися з Радą Narodową і висилали із свого лона по одному членові на засідання Rady Narodowej. Досі складається R[ada] N[arodowa] з двадцяти кількох членів, але майже день у день зміцняється новоприбраними членами. Сьогодні ухвалено, аби всіх членів віденської депутації, скоро вернуть із Відня, прийняти до Rady. На петицію, подану депутацією до цісаря, нема ще відповіді, бо міністр внутрішніх справ зажадав насамперед від Стадіона пояснень, яких сей іще не надіслав. В тій цілі, аби приспішити у Стадіона ті пояснення, приїхали сьогодні три члени депутації з Відня, а решта лишиться аж до видання резолюції; але для удержування ненастанної комунікації з Віднем лишиться там кілька членів надалі. Ся сама депутація вислала кількох членів до Пешту, щоб нав'язати зносини з мадярами, а також до Праги. Також задумують відси вислати з Ради народової депутацію кількох членів до Франкфурта, аби при загальнонімецькім сеймі попирати інтерес привернення Польщі. Та сама R[ada] N[arodowa] видає під редакцією Добжанського дневник[1], який містить відомості про діяльність ради і інші політичні вісті. Про дозвіл формування гвардій народових по містах, місточках і селах, а також про видану в тій справі урядову інструкцію знаєш уже напевно. Склад комісії організаційної, приписаний губерніальним обіжником, не задовольняє, бо полишає великий вплив на організування вардій окружним урядникам. R[ada] N[arodowa] домага-

[1] Сей дневник зразу мав титул Rada Narodowa. Перше число вийшло 19 марта, а до кінця мая вийшло всіх 30 чисел. Від 1 червня почала та сама часопись виходити під титулом «Gazeta Narodowa»*, починаючи числом 31.

лася у Стадіона зміни того обіжника як не згідного з міністеріальною інструкцією, виданою в тій справі. Стадіон не дав досі рішучої відповіді, але напевно прихилиться, бо беруться до нього остро і грозять заскарженням до Відня. Обіцяв також губернатор, що усуне урядників, які бунтують і баламутять народ, скоро тільки буде доказано фактом, що котрийсь із них поступає нелегально. Всяка урядова діяльність висланих на села урядників має відбуватися в присутності властителя села або його заступника. Жандармів обіцяв знести в якнайкоротшім часі. Еміграція з Франції прибуває сюди цілими гуртами; є вже багато емігрантів у Львові, а сподіваються їх іще більше; роблять для них різні складки і жертви і збирають оферти приниманя їх до домів».

Отся революційна ідилія була досить неприємно перервана неприємним інцидентом. Д[ня] 22 цвітня пише Олександер Гіцкевич до Івана Федоровича: «Зрада, ганебна зрада! Уряд видав патент, в якім оголошує зі свого боку знесення панщини від д[ня] 15 мая з винагородою властителів через уряд. Сей ганебний підступ конституційного уряду викликав тут у всіх найбільше обурення. В[ельмишанов]ний Антим велить написати тобі, щоб ти якнайспішніше оголосив його іменем дарування панщини без проволоки, щоб упередити урядове оголошення. До сеї думки старайся прихилити всіх сусідів. Сьогодні пополудні довідалися ми про сей ганебний підступ — патенти вже надруковані. Сьогодні о 5-ій іде численна депутація до Стадіона, аби вдержав публікацію того патенту, а незабаром, певно, і до Відня з протестом против сього зрадливого й найнелегальнішого поступка. Обрій чимраз більше захмарюється. Бог знає, що буде з нами наслідком того зрадливого поступування. В усякім разі вина не буде тяжіти на нас».

Сей лист характеризує гарячий настрій львівських революційних ідеалістів, які добровільним даруванням панщини думали відразу позискати народну масу для оружного виступлення до відбудування Польщі, а рівночасно просьбами і погрозами обезоружити уряд. Іван Федорович не поділяв того сангвінічного настрою і не оголосив дарування панщини ані в своїх маєтках, ані іменем Антима Никоровича в Грималові, хоча, без сумніву, сприяв думці увільнення селян від панщизняного ярма. Інші поміщики, особливо подільські, дивилися на справу далеко скептичніше. Як зразок такого скептика маємо лист А. Розвадовського із

Турівки Скалатського повіту до Івана Федоровича, писаний дня 27 цвітня: «Чимось іншим зайняті були мої думки, коли ти в Тернополі при нашім роз'їзді говорив мені про свій проект щодо панщини. Ся матерія так мені обридла, що мені не хотілося розмовляти про неї. От тим-то тепер поспішаю виявити тобі взаємно свою думку в сій справі. Ти сказав, що, зносячи панщину, уложишся так, аби тобі сю саму скількість днів відробляли за гроші. На мій погляд, се буде все-таки примусова робота, яка по знесенні панщини не повинна мати місця. Тому я не піду за твоїм прикладом і, держачися свого переконання, буду старатися, аби громада сама прийшла до мене з просьбою, а інакше панщини не знесу, хоч би зробили се всі інші. Се занадто велика жертва, щоб мали приймати її з погордою, а коли раз відступлю панщину, то зроблю се безумовно, застерігаючи собі тільки сьогорічне жниво».

Не так поступив найближчий сусід Федоровича, барон Пельтенберг, властитель кількох сіл, положених в околиці Грималова, який справді велів своєму пленіпотентові Водієрі оголосити підданим дарування панщини. Про сей акт маємо звістку в листі Краснянського, завідателя дібр Пельтенберга, до Івана Федоровича із 24 цвітня:

«Відповідно до поручення доношу: громадам з Кута, Перекальця, Вікна, Красного, Ставок і Саджавок оголошено сьогодні о 3 пополудні безумовну даровизну панщини як добровільне зречення з боку властителя Пельтенберга. Сей акт виконав повновласник д. Водієра з повною оглядністю і розсудком, так що, упередивши громади про визначену пору і місце оголошення через окружних комісарів і виставивши його як потвердження даровизни панів, запобіг, надіюся, злим наслідкам, які би з сього могли виникнути для нас. Селяни прийняли той дар дуже добре, з подякою і безсумнівним задоволенням, лише просили писаного документа, який обіцяно їм видати в найкоротшім часі. В Новосільці також даровано панщину; над усяке сподівання люд приняв її добре, навіть із радісним запалом. В Раштівцях часть виявила недовір'я, але більша часть була задоволена. Про совісність мого донесення може ш[ановний] пан бути переконаний, бо ніщо не обурює мене так, як укривання речей, не корисних для нас, подиктоване охотою бачити польські справи в рожевім світлі, або перекручування фактів, подиктоване злобною нехіттю до справи».

Кореспонденція з мая досить убога. В цвітні Федорович якийсь час пробув у Львові; можливо, що був там і в маю. Се було, мабуть, причиною, що від Гіцкевича в тім місяці не було ані одного листа. Нотуємо тільки із листа згаданого вже А. Розвадовського із 2 мая інтересну звістку: «Твориться нова еміграція. Молодіж із Росії переходить через границі, думаючи, що тут війна. Се мені не подобається».

У зовсім нову сферу гімназіальної молодежі і її тогочасного настрою вводить нас лист Кароля Никоровича, сина Антима Никоровича, із д[ня] 8 мая, писаний, як сам зазначує, на годині релігії: «Як-то важко тепер висидіти в школі ті години, які вперед в нашім одностайнім житті небагато різнилися від інших. Але тепер, коли щохвилі нові випадки, коли щогодини на іншім кінці світу паде трон, народи підносяться, тисячні жертви за свободу світу падуть під ударами доведених до розпуки прислужників тиранії, тепер година релігії або філології,— се забійство часу, се терпіння. Різні новини доходять до нас. Італія освободилася, і єсть надія, що австріяки вже ніколи не надолужать своїх страт. Угорські емісарії заборонили угорським полкам воювати; граф Зічі віддав Венецію без опору; військо, крім полку кінського (словаки), лишилося в службі Венецької республіки. В Медіолані* полк угорської кавалерії, італійська піхота і полєві гренадери перейшли на італійський бік і так завзято билися з тамошніми автрійськими полками, що більша часть офіцерів з обох боків полягла. Для нас се добрі надії. Вся Німеччина підносить один окрик: «Зробити Польщу, бо вона одна охоронить німців від російської переваги»*. Прусський король заявив се явно, Познанщина дістає народні інституції. Полки з прусського війська і легія польська з еміграції мають піти на прусську службу. Той стан після «Nürnberger Korrespondenz» має тривати аж до сполучення з Галичиною. У нас дожидають тої хвилі з великим спокоєм, а тим часом резонують і дерезонують так, що я певний, що тільки війна може нам привернути здоровий розум, і думаю, що будемо її мати, і навіть порядну з москалями, про яких говорять, що вже стоять у Яссах. Організуємося тут досить помалу, та все-таки се піде вже тепер, богу дякувати, скоріше. Признаюся, що не розумію, як могли такі люди, як Фредро, Красіцький, Сапега і стільки інших, цілі два тижні дебатувати в такім часі про шапку червєону або синю, про ладівницю спереду або ззаду. Комендантом усеї гвардії буде генерал Залуський,

який єсть уже тут; обняв коменду над тутешньою гвардією вчора і одержав від вас у петиції ось які точки: 1) ооруження всього краю, т. є. обивателів і містечок, 2) народові знаки, т. є. білий орел на шапці, бо на хоругвці вже нам дозволено, 3) інструкторів з польського війська і військове урядження, 4) ооруження челядників з запорукою їх майстрів. Дасть бог, що незабаром будемо в порядку».

Кінчимо сей розділ випискою з листа Хенцінського з Раштовець із д[ня] 25 мая, який характеризує загальний настрій на галицькім Поділлі при кінці того місяця.

«Вчорашнього дня говорив я з одним таким, що не любить бавитися пустими новинками і має зносини з офіцерами і бюрократією. Оповідав мені, що бояться розрухів не лише в Тернополі, але також у Львові. Був я й сам у Тернополі, але не чув нічого подібного, а так само вчорашні листи зі Львова запевняють про цілковитий супокій. Та проте рухи військ не перестають, чортківські гусари вертають до Тернополя, виразно задля того, що бояться заворушень, які хіба самі бажають викликати, що не підлягає ніякому сумнівові. Наше уміркування доводить їх до розпуки, нехай те саме уміркування доведе їх до згуби! Коли їдеш або посилаєш до Тернополя, маючи такий переважний голос у раді, змилуйся, упереди всіх, аби були якнайповільніші, щоб не допустили до тріумфу тої гідри, яку, не можучи побідити фізично, побідимо морально, коли будемо уникати всякого виступу*. Нехай гине зі злості, нехай залле її власна її жовч. Представ раді, що дарування панщини не встереже нас від року 1846. Здається, що 26 цвітня ті безлічні знов умовилися дразнити на всіх точках, але сей напад буде сильніший від попереднього. Отже, треба якнайбільшої опори в уміркуванні».

Побоювання Хенцінського щодо якогось вибуху на сей раз не сповнилися. З його письма варто піднести окремо той факт, що Іван Федорович від самого початку зав'язання окружної ради народової в Тернополі був її членом і займав у ній визначне і впливове становище.

III. ЧЕРВЕНЬ, ЛИПЕНЬ І СЕРПЕНЬ. ВИБОРИ ДО РАДИ ДЕРЖАВНОЇ

Перші конституційні вибори до ради державної в 1848 р.були явищем так незвичайним і несподіваним і дали такі несподівані результати, а в своїм перебігу досі ще так

мало прояснені, що всякий, хоч би й як скромний причинок до їх прояснення кидає світло на цілість сеї важної історичної події, в якій уперве станули до рішучої боротьби ті головні сили й інтереси, які досі під тиском абсолютизму тільки потаємно могли проявлятися, а в повній своїй силі визначилися були тільки раз і тільки в деяких околицях Галичини елементарним вибухом 1846 р. Не маючи претензії в отсім розділі дати повний малюнок борб і акцій, хоч би в однім тільки Тернопільськім окрузі, подаю тут тільки те, що сяк чи так писемно, в листах посторонніх осіб чи у власних записках Івана Федоровича відбилося в обсязі одного панського двора і одної громади. Щоправда, листи, писані в тім часі до Івана Федоровича, кидають світло на далеко ширший терен, та се не хиба, а власне добра прикмета того, переважно інтимного матеріалу, бо він показує біжучі події, схоплені на лету, в живім освітленні різнорідних, суспільних і політичних інтересів і різнорідних темпераментів та переконань і, крім чисто історичного, має також немалий психологічний інтерес.

Під датою 1 червня маємо в кореспонденції Федоровича стилізовану іменем Тернопільської окружної ради інструкцію для грималівського мандатарія Нижанківського ось у яких словах:

«Поручаю тобі: 1) Розвинути як можеш найбільшу діяльність і чинність для сеї мети, аби в незабаром визначених виборах на послів до віденського сейму як на виборців, так також остаточно і на депутованого або посла, якого мають вибирати ті виборці, були вибрані тільки такі люди, яких минувшість незаплямлена, теперішня публічна опінія, освіта, розум і весь характер можуть дати запоруку, що будуть усіма силами ділати для добра нашої батьківщини в нашім дусі. 2) Всякі особисті огляди відложіть тепер набік і підпирайте тільки найгідніших. 3) Твоє ділання має бути особисте, та проте можеш для більшого розширення діяльності обібрати собі заступників і поручити їм виконування ділань, поручених тобі самому, але з твоєю особистою одвічальністю за них. 4) Твоя діяльність має бути сполучена з усякою, для так святої цілі необхідною правністю і оглядністю. 5) Твоя діяльність має бути легальна. 6). Скоро тільки виборці в твоїм окрузі будуть вибрані, повинен ти зараз поінформувати мене про результат виборів і донести мені без проволоки поіменний реєстр усіх виборців. Найліпше вчини се усно. 7) Повинен ти уважати

поперед усього на кождий крок партії, нам противної і неприязної, ударемнювати його по змозі, а коли би при виборах допустилася важніших надужить, доносити про них. 8) Взагалі повинен ти поступати так, аби не справдилося речення: «Коли чесні і розумні люди позакладають руки і будуть сидіти без діла, то отвориться поле дурним і і злим»,— а нам треба скрізь підпирати добрих і розумних, а поборювати злих і дурних. 9) Доношу тобі, що громада Сорока вибрала виборцем свойого дідича вель[можного] Вітковського. Де мається подібне довір'я, не тяжко буде перепровадити подібні вибори. Добре, одначе, щоб були люди усяких верств, аби тільки результат — посол — випав добре. 10) Ся інструкція прислугує тільки тобі самому і маєш її в своїм часі на жадання звернути».

Сю інструкцію за рецепісом Краснянський одержав ще того самого дня, і з того ж самого дня маємо його коротеньку відповідь.

«Мусив ш[ановний] пан помилитися в адресі, бо не знаю, відки приходжу до того, що одержую дві, в основі речі однакові інструкції. Комісія, зав'язана для кермування виборами, іменувала мене своїм агентом, дала інструкції і визначила круг ділання та веліла рапорти присилати безпосередньо собі, що я й сповню. Мусив хтось ш[ановного] пана кепсько поінформувати, бо мовив мені Грохольський, що поручення, подібне до мого, везе для тебе, але тобі приділено інший округ ділання. Коли тобі не доручено реєстру місць, поручених для твого ділання,то зажадай його, щоб уникнути непорозумінь».

Було се, мабуть, не одиноке непорозуміння в тій виборчій акції. Із недатованого листа Казимира Грохольського, голови окружної ради народової в Тернополі, можемо дорозумітися, що шанси польської партії в окрузі на переведення польського кандидата були слабі і рада окружна заходилася над якоюсь інтригою, щоб загалом не допустити до вибору посла в тім окрузі.

«З виборами загалом іде недобре. Здається, що треба буде звернути діяльність у тім напрямі, аби до вибору депутата зовсім не прийшло. В тій цілі посилаю тобі формуляр реєстру доконаних виборів на виборців, що має послужити комісії підставою її діяльності. Досі не могли ми дістати всіх громад, належачих до Скалатського виборчого округу, з виказом, кілько кожда громада має дати виборців. Чи не міг би ти дістати їх від Клайна?»

Не маємо матеріалу для представлення дальшого ходу акції Тернопільської окружної ради народової, і скажемо тільки загально, що та акція не увінчалася успіхом, бо послом із Тернопільського округу був вибраний руський селянин Лейчак.

З датою 4 червня маємо лист Олександра Гіцкевича про тогочасні події, головно у Львові: «Про стан наших політичних інтересів не маю тобі донести нічого нового. Вчора мало не прийшло тут до кривавого конфлікту між жовнірами і гвардією, особливо академічною. Повстала якась суперечка між одним цивільним і жовніром перед театральним будинком Скарбка; дійшло навіть до бійки, до якої вмішалося з обох боків більше осіб. Надійшов військовий патруль і хотів забрати з собою цивілісту, та в тім самім часі надійшов також патруль академіків і не хотів допустити до сього, але відвести його з собою. Із-за сього прийшло між ними до суперечки і бійки. Якийсь офіцер від піхоти, що стояв поблизько десь на балконі, кричав до жовнірів: «Haut zu die Lumpen!»[1] Почало збігатися щораз більше жовнірів і гвардистів, а також інших людей. Жовнір пробив руку одному академікові багнетом, але кількох жовнірів академіки потурбували кольбами і повідбирали їм кілька багнетів. Прибіг нарешті офіцер від вербунку уланів, а потім і більше офіцерів і розігнали жовнірів, і тим способом запобігли більшому нещастю. Та воно може поновитися кождого дня, бо жовніри, мабуть, бунтовані офіцерами різними способами, дразнять гвардію, особливо академіків. Жиємо тепер під військовою управою коменданта Гамерштайна. Стадіон від'їхав учора до Інсбрука, візваний до складу нового міністерства, а завідування краєм лишив воєнному комендантові, додавши йому до помочі Голуховського. Конституція!

Минулого четверга були ми тут також алярмовані. Гвардія майже весь день, а почасти і вночі була зібрана під оружжям. Rada Narodowa одержала відкись відомість, буцімто якась партія хоче того дня викликати повстання. Про се кружать різні вісті, але ніхто не знає, скільки в тім правди. Та коли ті вісті не зовсім безпідставні, то найправдоподібніша річ, що се російська робота. Кілька членів Rady Narodowej поїхало знов до Відня й Інсбрука, аби попирати ще наші петиції, бо відповідь Піллерсдорфа не задовольняє

[1] Дери з них шкіру! *(нім.)* — *Ред.*

нікого, тим більше, що самі міністри вже пристали були на далеко більші концесії, а потім відкликали їх. Також до Праги на з'їзд слов'ян поїхало декілька наших. Святоюрські русини також від себе вислали Борисикевича і, мабуть, іще когось іншого. Дивну роль відіграє той Борисикевич; ніколи б я не був подумав, що знайдемо в нім ворога, бо вважав його завсіди чоловіком добрим і освіченим, а проте змагання і діяльність партії, до якої він тепер прилучився, ганебні і пагубні для самих русинів».

Про ті самі події політичного характеру писав день перед тим 3 червня Кароль Никорович дещо докладніше: «Найважніша новина у нас та, що Стадіон від'їхав до Інсбрука до цісаря для уформування нового міністерства. Полишив нас під зверхністю пана Гамерштайна і Голуховського, а місце Голуховського займе славний староста Чеч. Коли він викомпонує таке міністерство для німців, як сей уряд для нас, то здається мені, що не заслужить на подяку ані цісаря, ані народу. З Відня сьогодні знов нема газет. Вчора «Wiener k. k. privilegirte Zeitung» вийшла без орла з простим написом: «Wiener Zeitung», але новинок у ній не було. Не знаємо ще, як вплинуть віденські випадки на нашу справу,— дасть бог, що корисно. Тим часом зупиняємо, як можемо, невчасні рухи, які могли би проявитися і які походять найбільшою частю від умів, жадних ділання і слави, а які ще досі не мають поля, відповідного до їх самолюбної гордості. Такий рух мав вибухнути вчора, але наслідком нашої грізної постави протягом 24-ох годин не було ані одної бурди. Татко здоров. Раз у раз пропонують йому різні начальництва і президентури, але він не приймає. Працює раз у раз то в гвардії, то в раді».

В доповнення до сього подаємо ще виписку того самого кореспондента із 6 червня: «Посилаю шановному пану обіцяну інструкцію для формування гвардії, яку дав мені сьогодні татко. Бачите, що таким способом циркул не може ставити ніякої перешкоди, а що раз буде зроблене і сюди подане, того ніхто не посміє знести. В деяких округах є вже дуже численні гвардії, що потворилися приватно, а потім, заявивши се публічно, були потверджені урядом і циркулом. Завважте, що урядовими комісарами для формування гвардії не мусять бути урядники, але переважно стають ними дідичі, які виробили собі те, що їм віддано сю формацію».

Матеріали для липня і в кореспонденції і в записках дуже скупі. Із кореспонденції наводимо тільки виписки з

листа Пельтенберга, офіцера стаціонованого в Чернівцях, із д[ня] 4 липня:

«В Чернівцях трапляються часто галабурди; люди не знають властиво самі, чого хочуть, бо при такій мішанині національностей і релігій нема що й думати про якісь одноцільні змагання. Панує тільки манія робити галабурди. Що з нами має статися, не знає ніхто. Перед кількома тижнями прийшла відомість із Відня, що й ми полишені маємо бути вислані на Угорщину. Коли б, одначе, віденці погодилися з уграми, то, правдоподібно, ми наразі полишимося ще тут. Що Вас не вибрано до Відня, нехай Вас се не журить. Що б Ви там робили між хлопами, анархістами, одурілими радикалами і політично п'яними студентами? Починаю майже сумніватися, чи рада державна взагалі збереться. Мусить статися ще о много і много гірше, щоб могло бути ліпше,— так говорив один старий мадяр і мав рацію».

У своїм дневнику Федорович від д[ня] 29 липня занотував тільки одно французьке речення-пророкування: «Ton jour viendra, il sera dur, mais glorieu et bon»[1].

Початок серпня зазначений у дневнику короткими записками:

« 1 серпня. Відпровадив В. Антима до Тернополя.
2 » Був у школі, промовляв до жидів.
3 » Зістав вибраний. Промова.
5 » Виїхав з Лінцею і дітьми. Прощання в Тернополі.
6 » Неділя у Львові з В. і Охоровичами, від'їзд диліжансом.
7 » В Ряшеві зустрів гр. Тита Дідушицького.
8 » Вівторок. Прибув до Кракова — могила Понятовського, ілюмінація.
9 » Середа. Слабість. П. Бродович.
10 » Четвер рано. Як по слабості мляво. Добра думка — мовити про стан провінції. Концентричне і ексцентричне ділання у Відні. Анархія... мобілізована гвардія... незабаром виїхав.
11 » Рано в п'ятницю приїхав до Відня о 8 годині. Тепер ти чоловік публічний, усі твої сили, кождий твій крок належить до загалу.

[1] Твій день прийде, він буде важким, але щасливим і довгим *(італ.)*.— *Ред.*

14 » Понеділок. Лист від Лінці. Приділений до виділу. Перший раз промовляв у клубі. Треба бути холодним, притомним, розважним. Перший раз оплески. Дай боже, щоб і далі так пішло.

15 » Вівторок. Були ми на Каленбергу, в компанії нас 12: я, Смолька і інші. Що за гарна околиця!

19 » Субота. Вирвався я поспішно про Гоя,— се була причина, що я не говорив — не приготований. Чи провидіння веде мене? Дописано від д[ня] 7 вересня: вийшло мені се на добре».

Згаданий виступ при промові Гоя був першим публічним виступом Федоровича в раді державній. Про сей епізод у парламентарних нарадах першої австрійської ради державної маємо в справозданні із 25 засідання, відбутого д[ня] 19 серпня, ось яку відомість: «Галицький посол, селянин Гой, хотів виступити з промою в якимось внесенні, але, не вміючи говорити по-німецьки, велів собі виробити її на письмі і почав се письмо відчитувати в парламенті. Президент зупинив його, але з огляду, що регулямин нарад не був усталений, завагався, чи має допустити читану промову, чи усну. На се забрав голос Федорович і сказав: «Тому що посол Гой не вміє німецької мови, то мусив хтось інший зробити йому той виріб. Та що кождий посол одвічальний за свою промову, а посол Гой не може бути одвічальним, бо не розуміє німецької мови свого виробу, то я поставив би внесок, щоб висока палата ухвалила, аби посол назвав ім'я того, хто йому виробив сю промову, щоб ми знали, чи се був чесний чоловік, чи ні».

З деяких лав, правдоподібно з німецької опозиції, почулися голоси незгідні і оклики «Nein»[1]. Щоб замазати ситуацію, посол Сераковський вніс: «Перейти над сим до порядку дневного!» Та Федорович ще раз забрав голос і сказав: «Прошу о слово! Сьогодні одержав я листи з Галичини, в яких оповідається, що деякі посли видурюють від мужиків гроші і велять собі за них присилати скарги для відчитання в парламенті».

Промову Федоровича перервано окликами: «Das gehört nicht sur Sache»[2], а письмо Гоя по довшій дебаті не відчита-

[1] Ні *(нім.).— Ред.*

[2] Це не належить до справи *(нім.).— Ред.*

не передано президії[1]. Натяк Федоровича на листи, одержувані з Галичини зі скаргами на хлопських послів, можемо ілюструвати виписками з листів тернопільського мандатарія Айгнера до Івана Федоровича. Д[ня] 9 серпня він писав:

«Сьогодні побив один хлоп присяжного з Мазурівки за те, що сей збирав з наказу громадських депутатів якісь гроші для Матвія Лейчака, що був вибраний в Теребовлі послом на конституційний сейм. Здається про те, що пан Лейчак мусить писати хлопам якісь дурниці. Прошу в се вглянути і сказати Лейчакові, аби до Лошнева ані інших громад не писав жодних баналюків, бо тутешнє хлопство покликається на його писані листи і збирає для нього якісь складки, про що я не міг добре довідатися».

Два дні пізніше той сам кореспондент пише:

«З певного джерела довідуюся, що не так Лейчак, як Василь Гарматій, посол із Микулинець, баламутить тутешнє хлопство. Вчора писали грималівські міщани і селяни до Гарматія про поля і ліси. Говорять, що Гарматій велів збирати підписи, аби Галичина була поділена на дві часті: польську і руську».

Докладніше про сю справу, яка оперлася також о посла Лейчака, читаємо в листі Бауера з 27 серпня:

«Д[ня] 21 с[ього] м[ісяця] внесла грималівська громада з прилежними селами просьбу на адрес посла Матвія Лейчака у Відні, в якій просить його: 1) про відзискання піль із р. 1813, 2) про відзискання лісів, 3) про пасовиська, а заразом вносить протест проти заведення національної гвардії і проти польської народності. Посол до ради державної Матвій Лейчак частими листами завзиває нашу громаду до таких петицій, запевняючи, що міністерство внутрішніх справ постарається приватною дорогою, з поминенням публічних засідань полагодити всі ті точки відповідно до їх бажання. Рівночасно пише М. Лейчак у своїм листі, зверненім до Антона Пірожка (в німецькім листі Pirog) із 7 серпня с[ього] р[оку], що можу доказати свідками, і взиває громади ось якими словами: «Шляхти не слухайте, розказів аби-сьте жодних не виповняли, бо старі права не важні, а нових іще не маємо. В справі заведення і уоруження національної гвардії не зробили ми ще ані кроку наперед».

---

[1] Verhandlungen des oesterreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme. 5. Bände. Wien, 1848,I, Sitz. 25.

Згаданий тут Антон Пірожик був дяк у Сущині Скалатського повіту. Він писав декілька листів, не тільки до посла Лейчака, але також до посла Василя Гарматія. Один із тих листів переховався у д. Луки Гарматія, сина посла Василя Гарматія, народного учителя і визначного збирача етнографічних матеріалів, який разом із згадкою про свого батька ще 1897 року прислав його до редакції «Жите і слово», де він був опублікований[1]. Передруковуємо його тут як доповнення до сього образка галицьких провінціальних відносин з осені 1848 року:

«Вельможний пане депутований. Просивем вас, аби-сьте прислали мині знак руской гвардії, тепер вас от тоє ни жадаю, бо вже руску гвардію маю, тілько броні не маєм и де би взяти ни знаєм. Али прошу вас жеби-сьте як найборши отписали, що ся там в Відню діє, бо та річ найпотребніша нам, русинам, знати, а Лейчак вцалі ніц ни пише. Отеж хоць ви ся змилуй, отпишіть цілий інтерес, як там єсть, чи то правда, же міністер повішаний, от кого й за що й чи цісар єсть в Відню люб нема.

Як й ви мені перши писали, як тілько що буде на сеймі важного, то мині донесети, а тепер та[к] великій випадок в Відню, и ви ми ніц не хцети обвістити. Чи, можи, коитеся? Давайти за рецепісом, до мени каждій лист прійде, аби-сьте вислали.

Поздоровляю вас сердечно и зоставайте при добрім здоровлю, али у нас ни добри ся діє, б[о] холєра людей виганя й мало з ней кто виходить. Бодай так зайшла на тих, котрі напротів нашого цісара тай для нас неприятелями ся стають! При милости вашей жилоніщій [sic!] друг ваш назавши зостаю

Антоній Пірожик».

Дня 18 серпня писав Кароль Томашевський із Озірної ось що:

«Від хвилі, коли почато взивати до гвардії народової, я також записався до неї, хоч досі її в Озірній, невважаючи на тритисячну людність, не можна було перевести в діло. Та проте я з кількома іншими і назначеним від уряду організатором, паном Андрієм Мазаракім, непохитно стоїмо при першім рішенні, маємо всякі приготування,

[1] «Жите і слово». Вісник літератури, політики і науки, рік 1897, том VI, стор. 423—424.

мундир, оружжя і т. д., але що ж, ходити не можна. Не зробимо нічого, поки хто з депутації не упімнеться про се на сеймі. Причиною або радше перешкодою для сього єсть те, що в Озірній Зарицький, швагер схоластика Козьминського, і Андрій Ковальський, учитель шкіл тривіальних, знайомий пану Янові зо шкіл, стоять усьому на заваді. Від самого початку мав я нагоду переконатися про се, тож сміло можу се признати. Чого ж хочуть ті люди? Се два закаменілі духи, що стоять на перешкоді своїй власній справі, два противники власної справи «poczciwych Rusinów, braci naszych na tej ziemi razem z Polakami zrosłych»[1]. Чи хто хоче бути їм на заваді? Чи нема досить численних доказів, що поляки уживають усяких способів, щоб оказати сердечне порозуміння? О горе! О лихо з такими людьми! Прошу тебе, оповісти щодо гвардії наших послів із Золочівського округу, пана Сераковського, а найбільше пана Губицького, вибраного в нашім окрузі, аби інтерпелювали про непроволочне заведення гвардії бодай у тих місцях, де така численна людність і де ще за часів міністерства Піллерсдорфа силою закону вона мала бути заведена. Циркул тут, давши пану Мазаракому поручення до організування, не зробив нічого більше. Бажав би я собі та й інші, щоб ми не були виставлені на таку ганьбу, що навіть з ознаками гвардії тут показатися не можна. Нарешті мушу згадати, що безсумнівно з нашої Озірної вийшла тут програма до Руської ради про уневажнення вибору з нашої околиці пана Губицького, бо я чув відгрожування згаданих осіб. Але, богу дякувати, їм не вдалося, бо вибір потверджений. Їм тут, в Озірній, не може помістити в голові, яким способом я міг записатися до гвардії, бувши заприсяженим ц[ир]к[уловим] експедитором почти. Маю за те часті реприманди свого тестя».

Отсим невеселим образком провінціальної гвардійної мізерії 1848 р. закінчую сю статтю.

---

[1] Доброчемних русинів, наших братів, що виросли на цій землі разом з поляками *(польськ.)*.— *Ред.*

ДО МАРТІВСЬКИХ ДНІВ 1848 р. У ЛЬВОВІ

В першім томі просторої праці барона Йосифа Ол. Гельферта, виданім 1907 р. і обговоренім мною в «Записках»*, не звернув я тоді спеціальної уваги на уступ на ст. 291, де оповідається про події у Львові під д[ня] 19 марта. Поміщена мною в «Записках», т. LXXXVIII, стаття про мартівські дні 1848 р. у Львові, оперта на враженнях близьких свідків і очевидців подій, дає досить повний і різносторонній їх образ і позволяє тим ліпше оцінити вартість Гельфертового оповідання, на яке він як свідків цитує свою власну працю «Der Krakauer Emigrantenaufstand 1848» і свою ж працю «Leo Thun in Galizien, Wien, 1893», ст. 249—251. Подаю тут сей уступ у дослівнім перекладі: «У Львові в першій хвилі все було повне радості і вдячності. Поляки підбігали до німців, обіймали і цілували їх. «Wszyscy jesteśmy bracia!»[1] Русин Устиянович кричав до своїх земляків: «Не трать відваги, мій народе! Твій благословенний край, що пливе молоком і медом, потребує тільки проміння просвіти, щоб перетворитися на правдивий рай». Д[ня] 19 прийшла відомість про краківські події, і тоді вже й у Львові годі було (автор не каже, кому, але, очевидно, треба було сказати: правительству) вдержатися від випущення політичних в'язнів. Але загального уоруження, якого зажадано рівночасно, граф Франц Стадіон не міг дозволити без вищого розрішення і протиставив наляганням нетерпеливих свою сильну волю. Коли три дні пізніше грозило вибухнути повстання, головний комендант, генерал барон Гамерштайн, велів

[1] Усі ми брати! *(польськ.)* — *Ред.*

усьому гарнізонові виступити в повнім уоруженні (в німецькім одно технічне слово «ausrücken»), і се задало бунтарям такого спасенного страху, що покинули всякі дальші проби. «Мої панове,— мовив Стадіон вечором до своїх урядників, утомлений і знесилений трудами і тривогою того дня,— сьогодні ви бачили, як починається революція, але бачили також, як можна вибух революції здушити в самім зародї».

В тій реляції, стилізованій славним австрійським істориком, можна сказати, нема ані слова правди. З різних оповідань про події мартівських днів 1848 р. у Львові та й деінде знаємо, що німців-урядовців на першу відомість про розрухи все і скрізь проймала тривога і вони ховалися якмога по своїх домах. З усних оповідань очевидців — у друку я не стрічав сеї звістки — я чув, що в остатніх днях марта протягом кількох днів багато вивісок на чільних склепах у ринку і головних вулицях із німецьких попереряблювано на польські, а чільну вулицю, звану тоді вулицею Фердінанда, як стій прозвано Конституційною; тепер вона іронією історії називається іменем архікнязя Кароля Людвіка*. Очевидно, що про братання поляків з німцями в таких бурхливих хвилях, коли народні антипатії вибухають з елементарною силою, не може бути й мови.

Не менше, коли не ще більш абсурдне й те, що оповідає Гельферт про Устияновича й його промову. Що се за Устиянович, не подано докладніше. Про поета Миколу Устияновича, що тоді був парохом у Славську в далеких Карпатських горах, очевидно, ані мови бути не може. Слова «мій народе!», очевидно, вимовлені по-руськи до якогось більшого збору русинів, виглядають також зовсім абсурдно в тих днях, коли вся людність львівського середмістя, очевидно, з виємком німців і жидів, раптом почула себе польськими патріотами. Про якесь більше, прилюдне зібрання русинів у Львові в остатніх днях марта нікому й не снилося, і ще протягом цілого цвітня тайком вечорами збиралися деякі видніші львівські русини під проводом Яхимовича в святім Юрі, щоб нарадитися, яке становище зайняти їм проти бутної, ворохобної Польщі. Гушалевич у своїх споминах про ті святоюрські вечори подав відомість, що на деякі з тих зібрань тайком приходив також високий урядник намісництва Голуховський, заохочуючи русинів до смілішого виступу в інтересі Австрії. Вурцбах у своїх

споминах про мартові дні у Львові занотував факт, що одному русинові, який серед польської юрби з голими головами йшов собі вулицею спокійно в циліндрі і не хотів його зняти, звиняючися тим, «że ja przecie Rusin»[1], якась услужна рука зараз вбила циліндр аж на сам ніс.

Так само неправдива відомість про те, що львівські поляки вже в остатніх днях марта, не маючи ані оружжя, ані військової організації, думали про повстання. Така думка в лоні львівського магістрату дозріла аж геть пізніше, в жовтні того року. В мартових днях одного разу юрба взялась була штурмувати арсенал, але уступила перед звичайною військовою комендою. Що львівський генерал-комендант міг для такого випадку «die ganze Garnison ausrücken Lassen»[2], се міг написати тільки такий чоловік, якому здавалося, що львівський гарнізон стояв десь у одній касарні, коли тим часом військова залога у Львові стояла тоді, майже так само, як і тепер стоїть, розкинена на просторі кількох квадратових миль. Геройські слова, вложені в уста графа Франца Стадіона, не були в 1848 р. відомі нікому з тих, що мали нагоду придивлятися подіям, у яких таке слово було б зараз облетіло все місто. Граф Стадіон, утомлений і стривожений цілоденними вислухуваннями різнорідних депутацій та приватних домагань безоружних розгарячкованих людей, всього менше мав потребу й можність говорити про початок і успішне здушення революції. Поступування Стадіона в тих днях і пізніше характеризують не слова, наведені у Гельферта, яких він, правдоподібно, не вимовив, але далеко краще характеризує його отсей уложений ним проект цісарського відручного письма, яке цісар мав доручити міністрові внутрішніх справ Піллерсдорфу як директиву для поступування австрійських урядників у Галичині. Сей проект, опублікований Гельфертом у прилозі до другого тому його праці (ст. 296—297), подаю тут у дослівнім перекладі:

«Відносно до просьби, висловленої в другій адресі польського національного комітету, що був установлений такий національний комітет у Галичині, який мав би поіменно виказати тих урядників мого уряду, які мали б бути усунені з їх службових місць, комітету, що мав би бути вповажнений мішатися в справи крайової адміністрації,

[1] Адже я русин *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Наказати виступити всьому гарнізонові *(нім.)*.— *Ред.*

відсилаю до §§ 10 і 11 конституції, по яким до мене самого належить виконавча власть і я сам маю обсаджувати всі державні уряди. Кождий галичанин, вірний своїм підданським обов'язкам, якому щиро на серці лежить добро вітчини, шануватиме закон і вдержиться від участі в зв'язках, що мають метою всупереч конституції накликати нещастя на край. Кождий чесний галичанин з явно висказаною вірністю нехай держиться мого правительства і рішуче виступає против усякого змагання, що йде до забурення загального спокою порядку.

Міліони галицьких підданих зі всіх станів доказали мені в тяжких хвилях свою вірність і прихильність. І тепер числю на їх чесну поміч у виконанні всього того, що моє правительство і сейм державний узнають потрібним для добра краю. Від чесного характеру моїх галичан як польської, так і руської, й німецької народності надіюся, що вони опруться підмовам тих людей, які раді б присвоїти собі власть, не оперту ані на законі, ані на дусі конституційної держави.

Хто має який жаль до урядування власті або поступування якого урядника, має право скаржитися, і я велю, щоб з винуватими поступлено по всій строгості закону».

А. СПИЦЫН*. ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

(Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1909, I, стор. 67—98)

Стаття д. Спицина складається з 3 частині 1) Исконные обитатели Дона и Донца, 2) Тмуторокань*, 3) Теория массового переселения приднепровской Руси на север. Перша з тих статей важна тим, що подає здобутки найновіших розкопок в околицях Дону і Донця, які кинули багато світла на життя того іранського племені, що в устах істориків, починаючи від Геродота, носило назви савроматів, сарматів, роксоланів та аланів. Деталі статті інтересні для спеціалістів-археологів.

Щодо 2-го розділу, то він в переважній часті спекулятивний за браком речових пам'яток, яких не дали досі розкопки на тих місцях, де могла стояти Тмуторокань. Спекуляції автора не скрізь ясні і консеквентні. Невважаючи на свідоцтва літопису, для автора «очевидно, что Тмуторокань имела самое слабое значение в ходе исторических событий на Руси. Это как бы какой-то каприз русской истории, как бы чья-то авантюра, какой-то обрывок русской государственности, который по воле случайных обстоятельств то возносится на значительную высоту, то становится на край гибели» (ст. 79 і 70). Розв'язку загадки, яка покриває досі роль Тмуторокані в історії Русі, автор хоче знайти в усталенні її торгового значення як укріпленої пристані над Азовським морем при усті Дону. Автор відрізняє згадану у грецьких письменників Матарху від Тмуторокані і схиляється до думки, що Тмуторокань можна пототожнити з Росією або руським містом, згаданим у арабського географа Едрізі XII в. Мені здається, що автор не доцінив політичного та мілітарного значення Тмуторокані в віках від X—XII і не досить ясно уявив собі значення половецького наїзду в другій половині XII в., що

рішуче перервав зв'язки Києва та Чернігова з Азовським морем. При кінці розвідки автор коротко згадує про «знаменитий Тмутороканський камінь»*, признаючи його фальсифікатом, та, на жаль, не вдається в докладніше пояснення сеї справи.

Третій розділ історично-археологічних розслідів д. Спицина має характер переважно полемічний, збиваючи одну за одною 3 теорії, прийняті деякими істориками, а власне:

1) що в X—XI віках людність Придніпров'я була дуже численна; 2) що коло половини XII в. Придніпров'я сильно запустіло і 3) що переселення з Київської області пішло головно на північ, а лише трохи на захід. Задовольняюся зареєстрованням тих точок, проти яких іде полеміка д. Спицина, не вважаючи своїм завданням контролювати його аргументацію.

С. А. КОРФ*.
ЗАМЕТКА ОБ ОТНОШЕНИЯХ ДРЕВНЕРУССКОГО ЛЕТОПИСЦА К МОНАРХИЧЕСКОМУ ПРИНЦИПУ

(Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]; 1909, VII, ст. 50—71)

Вже сам титул сеї статті, в якім говориться про «древнерусского летописца», показує, що автору не зовсім ясне те діло, про яке береться говорити. Кождому, хто хоч трохи познайомлений з нашими старими літописами, повинно бути ясно, що маємо там діло не з одною особою, але з многими авторами різних часів і різних станів, а також з многими редакторами, що й від себе додавали дещо до різнорідних писань, із яких складали свої літописні компіляції. Неясність сеї основної ідеї відбивається скрізь також у представленні автора. Йому здається, що «личность древнего летописца можно установить более или менее легко» (ст. 51), отже, не знати, чи «более», чи «менее», а направду виходить, що се діло було досі ані більше, ані менше легким, тільки попросту неможливим. Сам автор зараз же й признає се, пишучи: «Современная наука пока не определила еще в точности, как составлялись древнейшие летописные своды Киева и Новгорода» (ст. 51), значить, не тільки особа автора досі не знайдена, але навіть спосіб збирання і складання матеріалів не усталений наукою.

За тою першою недоречністю йде зараз друга. В очах автора «уже самые ранние летописные записи носят на себе некоторый духовный отпечаток». Сей «духовный отпечаток» в очах автора виявляє «несомненно западное влияние» (ст. 51). Стоїмо немов перед важним науковим відкриттям, бо ж західний вплив на наше старе літописання вияснений досі дуже мало, а декому й зовсім сумнівний. Та тут же дізнаємося від автора, що під тим западом треба розуміти не Швецію з Норвегією та Данією, не Німеччину та Польщу, не Францію та Італію, а тільки Візантію з Балканським півостровом, що ще від часу скіфів і савроматів,

від Олега та Ігоря лежали й лежать на південь, а не на захід Русі.

На тій же самій стороні автор установляє «личность летописца» ось якими словами: «Трудно установить национальность первых летописцев; это могли быть свои, славяне, русские, научившиеся грамоте, могли быть и пришельцы, греки, болгары, другие славяне Запада; но писали они для русских и имели близкое соприкосновение с христианской церковью». Як бачимо, із особи первісного одного літописця зробився цілий міжнародний хаос можливостей, в якім автор невідомо на якій основі скрізь добачає тільки одно — «соприкосновение с христианской церковью», якраз те, чого в найстарших складових частях нашого літопису можна добачити найменше.

Так само ясно й логічно автор уявляє собі початки розширення християнства на Русі. Літописні свідоцтва він кладе ось у якім хронологічнім порядку: «уже не говоря о свидетельствах летописи о крещении Ольги, о христианах при Аскольде и Дире, об Андрее Первозванном и других» — невідомо, котрих інших, чи апостолах, чи учениках, і з якого часу, бо ж хронологію літописних свідоцтв автор поставив чомусь коміть головою, починаючи найпізнішим, хрещенням Ольги, про яке літописне оповідання подає якраз легенду, а не історичну правду, а кінчаючи найдальнішим апокрифічним свідоцтвом про проповідь Андрія Первозванного невідомо якому народові, на місці, де кілька віків пізніше повстав Київ. Автор твердить, як про річ відому, про те, що «в порядке вещей должно считать проникновение на Русь христианского учения при посредстве единичных миссионеров» (ст. 52). Було б цікаво знати, яких місіонерів має на думці автор, бо доступні нам свідоцтва згадують тільки про дуже мале число місіонерів, та й то з пізнішого часу, X або XI віку. Автор сам, мабуть, сумнівається про правду свого твердження, пишучи зараз по тім: «Правда, для христианства эти первые миссионеры не имели особенного значения, их было слишком мало, язычество было слишком сильно. Но за первыми единичными миссионерами шли другие, более многочисленные» (ст. 52). Все те не більше як пуста комбінація, яка зовсім не поясняє відомих нам фактів, що вже в часи Ольги в Києві була численна християнська громада, яка мала свою церкву, і вже в половині X віку на території Західної Русі могла повстати така визначна літературна

пам'ятка, як Супрасльський рукопис мартової Четьї-Мінеї* та поучень на всі дні великого посту.

Автор хапається утертого здавна погляду про важність торговельних зносин старої Русі з Візантією як чинника, що мусив багато причинитися до ширення християнства на Русі. Се, розуміється, певна річ, але вона перечить поглядові автора на церковно-монашеський характер того первісного християнства. Наївною треба вважати замітку автора: «Уже Терновскому («Изучение византийской истории») принадлежит мысль о существовании довольно развитых взаимных торговых сношений между Русью и Византией, могших служить проводником на Русь византийских идей и помимо духовных и церковных путей» (ст. 53). Знов думка зовсім вірна, але суперечна з тим, що далі хоче доказати автор, а до того «принадлежит», коли не помиляюся, не першому Терновському, але, може, першому авторові договора Олега з греками з р. 908, який, представляючи докладно торгові зносини старої Русі з греками, не менше докладно виповідає архіхристиянську ідею, щоб русини і греки «возлюбили друг друга».

Вважаю зайвим розбирати таким самим способом усю статтю д. Корфа, повну всякого рода баламутства. Зупинюся тільки ще на його твердженні, буцімто «в настоящее время раскрыты более или менее достоверные личности наших летописателей более позднего времени (начиная с XII века), и все они свидетельствуют об одном — главным местом летописания были монастыри или церкви, главными летописцами — монахи и духовные лица вообще» (ст. 58). І тут автор говорить значно більше, ніж дослідила сучасна наука, бо котрі ж то «достоверные личности» наших літописців, починаючи від XII віку, розкриті, вияснені до тої міри, щоб ми знали щось докладно про їх життя, не говорячи вже про їх політичні та соціальні погляди?

Посилаючися на Соловйова, автор уявляє собі монастирі як джерело староруського літописання ось чому: «В монастырь приходил князь за благословением для задуманного дела, сюда он шел и по окончании его для поклонения местной иконе; отсюда посылались духовные, назначаемые послами для заключения договоров, здесь же могли вербоваться и первые дьяки — секретари и т. д.» (ст. 57). Все те досить неясні комбінації, яким перечить множество фактів, наведених у літописах. Послами

найчастіше висилано впливових бояр або міщан, а численні описи битв і облог укріплених міст у літописах писані зовсім не так шаблонно, як би се кому здавалося, свідчать аж надто виразно, що авторами їх не могли бути священики ані церковні дяки. Основана на таких непевних премісах тенденція статті, що в основі нашого старого літописання лежить монархічний принцип, модельований на візантійськім деспотизмі, поминаючи її застарілість, паде сама собою, як незгідна з дійсним характером тих джерел, на які покликається автор.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ. ПРОПАЩИЙ ЧАС. УКРАЇНЦІ ПІД МОСКОВСЬКИМ ЦАРСТВОМ (1654—1876).

З передмовою Михайла Павлика*. Львів, 1909, ст. 38

Отся нова публікація М. Павлика не зовсім нова. Частина праці М. Драгоманова п[ід] з[аголовком] «Пропащий час», призначена первісно для першого тому женевської «Громади», але полишена недокінченою і захована в такім стані тільки в коректурних листках, була надрукована Павликом іще 1896 р. в «Житі і слові» і окремо в відбитці п[ід] з[аголовком] «Листа М. Драгоманова до галичан» (ст. 100—118). Там, одначе, було надруковано не все те, що лишилося зі статті, а тільки кінцева часть від слів: «Чому не проміняти», що тепер стоять на ст. 17 брошури, аж до її кінця. Значить, новостю являється тільки вступний текст М. Драгоманова від ст. 12—17 і передмова Павлика від ст. 3—8.

Про статтю М. Драгоманова, що, хоч не докінчена, мала на свій час і має ще й тепер деяке значення, скажемо тільки коротко. Головна її основа — передрук переяславського трактату Хмельницького з московським царем* і порівняння пунктів того трактату, т. є. дезидератів тодішньої козацької старшини, апробованих московським правительством, але, розуміється, не додержаних опісля, з основними точками тодішніх західноєвропейських конституцій, особливо англійської, бельгійської та швейцарської. При всіх основних хибах козацької верстви все-таки виходить, що козацькі дезидерати щодо свого лібералізму і значної міри соціальної справедливості могли без сорому остоятись обік найліберальніших тодішніх конституцій Західної Європи. Певна річ, допускалося тут підданство селян у тій формі, яка була вироблена в Польщі, та все-таки не треба забувати, що підданство селян у більшині

західноєвропейських країн було тоді далеко тяжче, як у Польщі.

Основна думка М. Драгоманова, що весь час, проведений українським народом від 1654 р. аж до 1876 р., був страченим часом, видається мені занадто песимістичною. Певна річ, Московщина ламала брутально свобідніші козацькі порядки, душила свободу слова і думки, нарешті, при кінці XVIII віку закріпостила значну часть українського селянства. Та все-таки не треба забувати, що московське правительство в тім часі здужало приборкати татарську орду, яка протягом 300 літ майже ненастанно пускала кров із українського національного організму і з якою польське правительство ніяк не могло дати собі ради; зламала вплив турецький на північнім березі Чорного моря і виперла турків за Дунай; а що найважніше — зруйнувала Польщу як державну організацію, а продержавши польське королівство протягом п'ятнадцяти літ під конституційно-автократичним режимом, засіяла також на Правобережній Україні і серед великоруської інтелігенції здорові сімена лібералізму та конституціоналізму. Не слід забувати, що й українське слово до 1876 р., невважаючи на різні адміністраційні примхи, все-таки ожило при кінці XVIII віку і розвивалося значно свобідніше, ніж, приміром, у сучасній Австрії, що визначні українські письменники займали високі урядові становища або, як Григорій Квітка, тішилися приязню найвищих двірських сфер, та й із поезій Шевченка і в миколаївських часах, і в часах Олександра II все-таки вспіло пройти в печать настільки, що могло дати основу до таких оживлених рухів, як часи петербурзької «Основи» і недільних шкіл 1860—63 р.*

В усякім разі зі статті М. Драгоманова, оскільки сягає її дотеперішній текст, не можна витягати такого висновку, як витягає з неї М. Павлик, а власне того, що, на думку М. Драгоманова, для України: «Одно спасіння: вирватись з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії — якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час...». Як звичайно, так і тут, М. Павлик, покликаючися на М. Драгоманова, являється найгіршим толкователем його слів і думок і щодо стилізації, в додатку, найнещасливіше. Ніякий розумний чоловік, що має крихту політичного

глузду, а тим менше М. Драгоманов, не міг навіть найбуйнішою фантазією змалювати собі можності «відділити й відгородити українську землю від Росії». Хто хоч трохи знає етнографічні границі між українським та великоруським і іншими суміжними з нами народами, той може тільки здивуватися наївності публіциста, який може таку фантазію видавати за постулат розумного політика. Як звичайно, у таких наївних людей усе горить, отже, хто живе, хапайтесь «якнайшвидше, за всяку ціну, поки час», за його наївну мрію. На доказ своєї думки наводить Павлик становище російських українців, а властиво невідомо якого загалу тих українців супроти російської революції. На його думку, той загал стояв «безсильний, безпорадний, несвідомий, майже кругом (!) заляканий, чекаючи змилування від московсько-російських політичних рухів — дійсний жасний продукт їхнього панування над Україною» (ст. 7). Очевидно, М. Павлик прожив часи російських революційних рухів остатніх літ у якійсь клітці, з якої не видно було ані крихти світу, і не має ніякого поняття про становище ані українського загалу, про який у російській Україні загалом говорити не можна, ані тим менше про становище різних українських партій та гурт[к]ів, які загалом у найновішім визвольнім русі Росії відіграли коли не головну, то все-таки дуже важну роль. Справді, «дійсний жасний продукт» незнання і зарозумілості, можна сказати про передмову М. Павлика.

1909 рік

«ОСНОВИ НОВОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ БАКУНІНА»*

Отся програмова стаття Михайла Бакуніна не новість. Вона кілька разів друкована була в 1848 р., а власне перший раз у польському перекладі в познанській газеті «Dziennik Domowy», потім у перекладі на чеську мову в пражській газеті «Wčela», ч. 75 із д[ня] 15 вересня, а відси в перекладі на німецьку мову в Йордановім журналі «Slavische Jahrbücher»*, 1848, ч. 49, ст. 257—260. Новістю отсеї публікації являється її французький оригінал, писаний рукою самого Бакуніна в перших днях червня 1848 р. Сей оригінал тоді ж дістався до рук нашого земляка Івана Борисикевича, який у часі слов'янського з'їзду особисто познайомився з Бакуніним* і під текстом його автографа дописав французькою мовою, що ся стаття була написана в часі бомбардування Праги. Правдоподібно вона написана була трохи вчасніше і була предложена з'їздові, але не прийнята ним тому, що містила в собі програму, далеко ширшу від тої, яка мала б обіймати тільки австрійських слов'ян. Про се читаємо у вступі М. Драгоманова до видання листів Бакуніна до Герцена* та Огарьова*[1] ось що: «Бакунін подав з'їздові якийсь проект, про який сучасний чеський історичний огляд з'їзду (Historicka sprava o sjezdu slovanském) говорить: «Проект Лібельта* і Бакуніна не міг бути прийнятий тому, бо не відносився спеціально до слов'ян в Австрії, але звертав увагу також на інші, позаавстрійські галузі» («Časopis Českého

[1] Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. С приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова. Женева, 1896. Украинская типография (ст. LV—LVI).

Museum»* 1848, dil druhy, 12). Тому що протоколи з'їзду не опубліковані, невідомо докладно, який був проект Бакуніна. Правдоподібно, він був уложений в дусі його статті, надрукованої тоді ж у газеті «Dziennik Domowy». Основа тої статті містить у собі проект заведення всеслов'янського собору, який був би посередником між різними слов'янськими племенами і усував би між ними всякі вчинки, противні ідеї братерства. Вся та концепція слов'янського братерства не тільки утопійна для тодішнього, так само як і для нинішнього стану відносин, але також зовсім ідилічна і властиво не входила в політичні та конституційні подробиці питання, і з сього погляду уступає не лиш програмі Кирило-Мефодієвого братства Костомарова 1846 — 7, але навіть проектові Лібельта, предложеному пражському з'їздові 1848 р. Соціалістична тенденція виступає в проекті Бакуніна в формі бажання, аби кождий слов'янин мав право до частини землі на спільній слов'янській території, але й се бажання висловлено досить неясно».

Пізніший історик слов'янського з'їзду в Празі 1848 р. д-р Зденек В. Тоболька* лише коротко згадує про сю програму Бакуніна, та й то недокладно, буцімто вона подана була з'їздові від Лібельта та Бакуніна[1], коли річ зовсім очевидна, що її автором був сам тільки Бакунін. Ось французький текст сеї — не статті, але програми.

PRINCIPES FONDAMENTALS DE LA NOUVELLE POLITIGUE SLAVE

Après avoir traversé des siècles d'esclavages, de buttes pénibles et de souffrances, consequences malheureuses de leur désunions, les Slaves se réunissant aujeourdhui pour la premiere fois dans un congrès général et se donnant la main pour une alliance fraternelle, déclarent solennellement devant Dieu comme devant les nations, que les principes suivants feront désormais la base de leur nouvelle existence politique.

1. Arrivés les derniers dans la marche de la civilisation européenne, éprouvés et formés par de longs malheurs, ils se sentent appellés à réaliser ce, que les autres peuples de L'Europe ont préparés par leur développement ulterieur et ce,

[1] Dr. Zdeněk V. Tobolka. Slovanský sjezd v Praze roku 1848. V Praze, 1901, ст. 159.

qui est regardé aujourdhui comme le but final de l' humanité, c'est à dire: la grandeur, la liberté et le bonheur de tous, fondés sur une solidarité sainte et fraternelle des individus comme les nations.

2. Ils ont été trop longs temps eux-mêmes les victimes de l'oppression étrangère, ils ont trop bien vu les consequences facheuses, la démoralisation et la désorganisation, qui resultent pour l'opprimé, mais encore et surtout pour celui qui opprime; ils ont trop profondement abhorrés le joug étranger, pour vouloir jamais imposer le leur à une race étrangère. Le respect et l'amour de la liberté des autres est à leur yeux la premiere condition de leur propre liberté.

3. Ils ont été trop longs temps victimes du mensonge et de la violence, pour vouloir puiser autre part leur nouvelle existence et leur force, que dans la vérité sainte et pure, dans la liberté pure, dans la justice pure, sans aucune arrière pensée, et par la même ils excluent à tout jamais de leur politique tant exterieure qu'interieure la diplomatie et la conquête, tout ce qui aurait pour but de fonder artificiellement ou mécaniquement une puissance centrale quelconque au détriment de la liberté des individus ou des nations. La nouvelle politique de la race slave ne sera donc une politique d'états, mais une politique des nations, une politique des peuples independants et libres.

4. Ils fonderont leur nouvelle puissance sur l'alliance indissoluble et fraternelle de tous peuples, qui composent la race slave, et ils ne chercheront point d'autre centralisation, que celle de la fédération slave tout entiere. Tous leurs malheurs sont provenus de leur désunion. Ensemble ils auraient été invincible, mais ils été dispersés, désunis jusq'à oublier les liens sacrés de race et de sang, qui devaient les unir irrevocablement dans une commune destinée; d'autres se sont laissés entrainer dans une guerre fratricide, d'autres enfins'oublierent jusqu'au point de servir d'instrument à une race étrangere et à une politique antislave pour opprimer leurs frères. Et Dieu pour les en punir les laissa tomber l' un après l' autre sous le joug des Allemands, sans en excepter même ceux, qui ont conservés l' apparence d' une existence nationale et indépendante, car ceux-la sont devenus le fléau de leurs frères, les exécutant à la fois criminels et malheureux d'une pensée allemande.

Mais le temps des épreuves a fini, l' heure de la delivrance a sonnée pour les Slaves. Arrivés à Prague de points le

plus opposés ils se sont compris par leurs langues, qui ne sont que les idioms differents des modifications de cette langue belle et sonore, qui se parle depuis les bords de l' Adriatique et de la mer Noire jusqu' aux confins de la mer Blanche et de la Sibérie. Ils se sont trouvés unis par leurs intérêts communs, mais encore plus unis par le sentiment de la grande destinée, que l' avenir leur prépare; ils se sont inclinés devant le Dieu en le remerciant d' avoir mis fin à leur dures èpreuves, de leur avoir conservé dans toute la pureté ce sentiment fraternel; ils se sont mutuellement pardonné le passé, et ne voyant plus devant eux que le présent et l' avenir, ils ont prêté serment de ne plus séparer leurs destinées.

BASES d'UNE ALLIANCE SLAVE

1. L' indépendance des tous peuples composant la race slave est reconnue.

2. Mais tous ces peuples sont solidaires l' un de l' autres. Cette solidarité (wzaimnost') doit étre intime, que le bonheur ou le malheur de l' un soit le bonheur ou le malheur de l'autre et qu' aucun ne puisse se sentir et se croire libre, quand les autres ne le sont pas, et vice versa l' oppression de l' un est l' oppression des tous.

3. La fédération universelle des tous les peuples slaves est l' expression et la réalisation de cette solidarité. Elle represente la Slavie entière et porte le nom du c o n c i l e s l a v e.

4. Le concile slave est placé au-dessus des tous les peuples slaves comme autorité et comme tribunal suprème; tous doivent également s' incliner devant ses jugements et exécuter ses ordres.

5. Toute tentative de la part d' un peuple slave, ayant pour but de former au soin de la fédération générale une fédération particulaire, ou bien de soumettre un autre peuple slave soit par la diplomatie, soit par la violence, dans le but former un état central puissante, capable de contreballancer ou même de limiter la puissance de la fédération générale; toute tendance de former une hégémonie quelconque soit au profit d' un peuple ou bien des quelques peuples reunis et au détriment des autres, est declarée comme un crime et comme une trahison envers toute la Slavie. Les peuples slaves, qui veulent faire partie de la fédération, doivent entièrement re-

signer leur puissance et la concentrer entre les mains du concile et ne chercher dêsormais leur grandeur particulière que dans le développement de leur bonheur, de leur liberté et de cette sainte fraternité, qui doit être la base vivifiante et religieuse de la nouvelle existence slave.

6. Le concile seul a le droit de déclarer la guerre aux puissances étrangères. Aucun peuple ne peut l'entreprendre sans l'assentiment de tous, car d'après cette même loi de solidarité tous doivent prendre part à la guerre de chacun, et aucun ne peut abandonner son frère dans le moment du danger.

7. La guerre intestine entre les peuples slaves est proscrite à jamais comme un crime, comme le plus odieux fratricide. Si naissent des disputes entre deux peuples slaves, elles doivent être portées devant le concile, dont le jugement et la décision doivent être executées comme sacrés.

8. Mais des trois derniers points il se suit nécessairement, que quand un peuple slave est allegué à l' improviste soit par un peuple étranger, soit par un peuple rebelle slave, avant que le concile ait eu le temps de prendre une décision ou des mesures quelconques, tous les peuples voisins doivent voler à son secours. Est donc déclaré traêtre à la patrie tout peuple slave, qui porte les armes contre un autre, tout peuple slave, qui en cas d' attaque ne vole pas au secours de son voisin attaqué. Défendre son frère est le premier des devoirs.

9. Aucun peuple slave ne peut contracter d' alliance avec les peuples étrangers; ce droit est uniquement reservé au concile; aucun ne peut mêttre à la disposition d' un peuple ou d' une politique étrangère des troupes slaves.

CONSTITUTION INTÉRIEURE DES PEUPLES SLAVES

Les peuples slaves étant indépendants, chacun peut se donner librement des institutions adaptées à ses moeures, à ses intérêts, à sa position, sans que le concile ait droit de s' en mêler. Mais il y a des principes inhérents à la nature slave, qui doivent faire par conséquent la base fondamentale de la nouvelle existence des peuples slaves alliés, et sans l' observation religieuse desquels aucun ne peut entrer dans la fédération universelle.

Ces principes sont: l' égalité de tous, la liberté de tous et l'amour fraternel.

1. Sous le ciel libre de la Slavie point d' esclaves (ni de droit ni de fait). La subjection sous quelque forme qu' elle

se présente, est proscrite à jamais; tous les Slaves sont également libres, également frères. Point d' autres inégalités que celle, que la nature a creé. Point des castes. Là où il existe encore une aristocratie, une noblesse privilegiée, elle doit, si elle veut être slave, chercher désormais son honneur et son privilège dans la richesse de son amour et dans la grandeur de son sacrifice; soeur ainée de son peuple par les sciences et les arts, elle doit se fondre et se perdre entièrement dans les masses populaires, pour y puiser une vie nouvelle et pour l' initier à son tour dans la civilisation accumulée par les siècles.

2. Sur le territoire immense et béni, qui occupe la race slave, il y a de la place pour tout le monde, et chacun doit avoir la part dans la propriété nationale et dans le bien-être des tous.

3. Tout individu appartenant à un peuple slave a par la même le droit de citoyen chez tous les autres peuples de la même race, et doit être regardé et traité par tout comme frère; la même solidarité, qui unit tous les peuples slaves, doit aussi exister entre tous les individus slaves.

4. Le concile a le droit et le devoir de veiller à ce, que ces trois points fussent religieusement observés et largement appliqués dans les institutions intérieures des tous les peuples, qui font partie de la fédération universelle. Il a le droit et le devoir d' intervenir lorsqu' ils sont violés par une institution ou une mesure quelconque, et tout Slave a le droit d' en appeller au concile contre les décisions de son gouvernement particulaire.

Під сим текстом, писаним рукою самого Бакуніна, без дати та без підпису автора, дописано іншою рукою і бліднішим чорнилом ось які слова: «Ces principes conçu par Bakunin le Russe fut confié a sousigné pendant le bombardement de la ville Prague, qui suivit le congrès des Slaves au mois Juin. 1848. I. Borysikiewicz»[1]. Це прозвище в рукописі перечеркнено подовжньою рискою, цілу дописку перечеркнено п'ятьма скісними рисками, а внизу під текстом дописки інша рука дописала: «Dostałem od i Cie—».

Рукопис Бакуніна міститься на аркуші канцелярійного білого паперу без водяного знаку. Записано тільки піваркуш, зложений у формат folio, на першій стороні 57, а на другій 43 рядки письма Бакуніна, 4 рядки дописки Бориси-

[1] Ці принципи, висунуті росіянином Бакуніним, були призначені для підпису під час бомбардування Праги, яке сталося після конгресу слов'ян у червні 1848 р. *(франц.).— Ред.*

кевича і 1 р. третьої дописки. Другий піваркуш чистий.Сей документ одержав я в 80-их рр. минулого віку від д. Івана Белея*, який одержав його від пок. Івана Борисикевича. Подаю далі дослівний переклад тексту Бакуніна на нашу мову:

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НОВОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Пройшовши століття неволі, важких боїв та терпінь, нещасних наслідків їх роз'єднання, слов'яни наново єднаються сьогодні перший раз на загальному конгресі, і, даючи собі руку для братерської злуки, заявляють торжественно перед богом і перед народами, що відтепер ось які принципи будуть творити підставу їх нового політичного життя.

1. Ідучи останніми в поході європейської цивілізації, випробувані і вироблені довгими нещастями, вони чують себе покликаними здійснити те, що підготовили інші європейські народи своїм дальшим розвоєм і що сьогодні вважається остаточною метою людськості, а власне: величність, свобода і щастя всіх, основане на святій дружності та на братерстві одиниць, так само як і народів.

2. Бувши аж надто довгий час самі жертвами постороннього гніту, вони аж надто добре зрозуміли прикрі наслідки, деморалізацію та безладдя, які виникають із поневолення не тільки для поневолених, але також і особливо для тих, що поневолюють. Вони аж надто глибоко зненавиділи чуже ярмо, щоб мали бажати накладати своє ярмо на якусь чужу расу. Пошана та любов до свободи інших — се в їх очах перша підвалина їх власної свободи.

3. Занадто довгий час вони були жертвами ошуки та насилля, щоб могли бажати оперти своє нове життя на чимось іншім, як тільки на святій, чистій правді, на чистій свободі, на чистій справедливості, без ніякого застереження і без ніякої задньої думки. Тим самим вони виключають раз на все зі своєї політики як зовнішньої, так і внутрішньої, всяку дипломатію та завоювання і все те, що могло би мати метою основання штучним або механічним способом якої-будь центральної власті на шкоду свободи одиниць або народів. Нова політика слов'янської раси не буде політикою держав, лише політикою націй, політикою незалежних і свобідних народів.

4. Свою нову власть вони оснують на нерозривнім та братерськім зв'язку всіх народів, що складають слов'янську расу, і не шукатимуть ніякої іншої централізації, а тільки всеслов'янської федерації. Всі їх лиха повстали з їх роз'єднання; злучені в єдність вони матимуть непоборну силу. Досі вони були розсипані, роз'єднані до тої міри, що забували про святі зв'язки раси та крові, які повинні були нерозривно лучити їх для спільного призначення. Деякі з них дали втягти себе в братовбивчу війну, а нарешті, інші забулися аж до тої міри, що послужили знарядом чужої раси та протислов'янської політики для гноблення їх братів. І бог, караючи їх, довів їх до того, що вони одні за одними попали під ярмо німців, не виключаючи навіть тих, що заховали позір народного та незалежного життя, бо власне ті[1] зробилися бичем для своїх братів, виконуючи злочинно та лиходійно німецьку думку.

Але час проб скінчився; вибила година освободження для слов'ян. Прибувши до Праги з найдальших кінців, вони зрозуміли язики одні одних, що являються тільки різними ідіомами тої самої гарної та звучної мови, якою говорять люди від берегів Адрійського аж до Чорного і аж до берегів Білого моря та до Сибіру. Вони побачили, що їх лучать спільні інтереси, але ще більше лучить почуття великого призначення, яке гогує для них будущина. Вони поклонилися богу, дякуючи йому за те, що закінчив їх важкі проби, що заховав у них у всій чистоті братерське почуття. Вони взаємно простили собі все минуле, і, не бачачи перед собою нічого, крім теперішності та будущини, вони присягли собі не розділяти надалі своїх призначень.

ОСНОВИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЗВ'ЯЗКУ

1. Признається незалежність усіх народів, що складають слов'янську расу.

2. Всі ті народи приступають до згоди одні з одними. Ся згода (взаємність) мусить бути так тісна, що добро або лихо одних буде добром або лихом других, і що ніхто не може почувати себе (щасливим) ані свобідним, доки такими не будуть усі інші; навпаки, поневолення одних буде поневоленням усіх.

---

[1] Автор, очевидно, має тут на думці Росію, що від XVIII в. жие під панованням німецької династії.— *І. Ф.**

3. Загальна федерація всіх слов'янських народів буде виразом і здійсненням сеї злуки. Вона буде представляти всю Слов'янщину і буде називатися слов'янським собором.

4. Слов'янський собор буде міститися понад усіма слов'янськими народами як найвища власть і найвищий суд; усі однаково повинні підлягати його ореченням і виконувати його розпорядження.

5. Всяке зусилля одного слов'янського народу з метою утворити в лоні загальної федерації якусь часткову федерацію або поневолити інший слов'янський народ чи то дипломатією, чи то насиллям під якусь центральну власть, яка могла би противажити або обмежити власть загальної федерації; всяке зусилля до утворення якої-будь гегемонії на користь одного народу або хоч би зв'язку кількох народів на шкоду інших признається злочином і зрадою всеї Слов'янщини. Слов'янські народи, які захочуть брати участь у федерації, повинні зовсім зректися свого панування і зосередити всю власть у руках собору, та не шукати відтепер своєї окремішної величі ні в чім, окрім розвою свого добра, своєї свободи і того святого братерства, що повинно бути животворною та релігійною основою нового слов'янського життя.

6. Собор сам один має право виповідати війну чужим державам. Жаден народ не може починати війни без згоди з усіми іншими, бо відповідно до сього закону солідарності всі повинні брати участь у війні кождого, і ніхто не сміє відступати свого брата в хвилі небезпеки.

7. Внутрішня війна між слов'янськими народами забороняється раз на все як злочин і як найпоганіше братовбивство. Коли виникне незгода між двома слов'янськими народами, її треба виточити перед собор, а його засуд і рішення мають бути виконані як святі.

8. Із трьох остатніх точок випливає з конечності, що коли один слов'янський народ несподівано буде зачеплений чи то яким сусіднім, чи яким збунтованим слов'янським народом так, що собор не зможе впору повзяти рішення або подати способів заради, всі сусідні народи повинні ставати йому до помочі. Признається зрадником вітчини кождий слов'янський народ, котрий підійме оружжя проти іншого, і кождий слов'янський народ, котрий у разі нападу не стане до помочі свому нападеному сусідові. Боронити свого брата — се перший обов'язок кождого.

9. Жаден слов'янський народ не може входити в союз із чужими народами; се право застережене виключно соборові; ніхто не сміє віддавати військо одного слов'янського народу на услугу якої-будь чужої політики.

ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Незалежні слов'янські народи повинні кождий для себе надати собі свобідно устрій, відповідний до їх обичаїв та до їх інтересів, а собор не має права вмішуватися в те. Є, одначе, основи, вроджені слов'янській вдачі, які консеквентно повинні стати підвалинами нового життя слов'янських народів у їх злуці, і без релігійного пошанування для тих основ слов'янство не може стати членом всесвітньої федерації.

Сі основні принципи такі: рівність усіх, свобода всіх і братня любов.

1. Під свобідним небом Слов'янщини не буде невільників ані по закону, ані фактичних. Поневолення, в якій би формі воно не проявляло себе, заборонене раз на все. Всі слов'яни однаково свобідні, однаково брати. Нема ніяких інших нерівностей, окрім тих, які витворює природа. Нема каст. Там, де досі ще існує аристократія, шляхта, наділена привілеями, вона повинна, коли хоче бути слов'янською, відтепер шукати своєї честі та своїх привілеїв у багатстві своєї любові та в величині своєї посвяти. Старша сестра свого народу через свої науки та штуки вона повинна вся розплистися та згубитися в народних масах, аби з них зачерпнути сили для нового життя, а зі свого боку дати їм доступ до цивілізації, нагромадженої віками.

2. На безмірнім і благословеннім просторі, який займає слов'янська раса, досить місця для всіх, і кождий повинен мати участь у народній власності та в загальнім добробуті.

3. Кождий осібник, член одного слов'янського народу, тим самим має право горожанства у всіх інших народів тої самої раси і скрізь повинен бути уважаний та трактований усіма як брат. Та сама солідарність, яка лучить усі слов'янські народи, повинна здружувати також усі осібники слов'янської нації.

4. Собор має право й обов'язок дбати про те, аби ті три точки були заховувані, як релігія, і широко приложені до організації всіх крайових інституцій у кождого народу,

що творить часть загальної федерації. Він має право й обов'язок вмішатися скрізь там, де би якась інституція або якийсь поступок нарушували ті принципи, і кождий слов'янин має право відкликатися до собору проти рішення свого часткового правительства.

Польська дописка під Бакуніновим текстом трохи не ясна. З французької дописки видно, що Бакунінів автограф під час бомбардування Праги дістався в руки Борисикевича. Яким припадком і від кого дістав його в свої руки Цєшковський, один із делегатів познанських поляків, що перечеркнув дописку Борисикевича і підписав початкові букви своєї назви, сього не вмію вияснити, та й се, впрочім, дрібниця, тим більше, що рукопис усе-таки назад дістався до рук Борисикевича. Читаючи отсю програму Бакуніна та її мотивування, не можна не завважити її основи — релігійного чуття, яке піддає йому не так революційні, як радше християнські основи нової слов'янської політики — братерство та справедливість у вимірі прав та свобід. Велична хвиля з'їзду представників слов'янства в Празі, при якій відбулося також руське богослужіння, відправлене церковно-слов'янською мовою, мусила зробити на нього велике враження, коли йому зараз уявилася вся громада слов'янських народів, що стають перед богом і поклоняються йому і подають собі руки для згідного життя та згідної оборони своєї свободи. Мало обізнаному з історією слов'янських племен російському ентузіастові вселюдської свободи та братерства зараз уявилося, що всі слов'яни в одній хвилі можуть дарувати собі обопільно всі урази, забути всі кривди, змазати всі історичні рахунки і перетворитися в одну величезну сім'ю, перейняту одним високим ідеалом, найвищим, до якого здібне людське чуття. І в тій самій хвилі у нього під впливом власного чуття являється віра в високе призначення слов'янської раси, яку відтепер сам бог поведе до якоїсь йому відомої, незвичайно високої цілі. Навівши вище оцінку тої програми, подану М. Драгомановим, я вважаю потрібним зазначити, що він при всій бистроті свого осуду не відчув і не оцінив власне сеї чуттєвої основи тез Бакуніна, супроти якої подрібні вказівки, про те, як має бути устроєне будуще життя, не мали для автора такого великого значення, аби він задавав собі труду формулювати їх докладніше. Право кождого слов'янина до участі в спільнім всеслов'янськім добрі не конче треба розуміти

так, як зрозумів се Драгоманов, буцімто кождий слов'янин у будущій слов'янській державі повинен одержати шматок землі, бо ж новочасна цивілізація витворює велику масу таких матеріальних і духових дібр, у яких і без шматка землі людське життя може бути свобідне, продуктивне та щасливе.

Не можна також назвати зовсім справедливим осуду Драгоманова, буцімто програма Бакуніна «зовсім ідиліч-на і властиво не входила в політичні та конституційні подробиці». Бакунін, як бачимо, зовсім ясно відчув і поставив самостійність і рівноправність кождої слов'янської народності, не згадуючи навіть про якісь історичні права, а навпаки, виразно усуваючи всякі привілегії одного народу над іншим. А найважніше політичне право — право війни та оборони народної самостійності — не тільки висловлене у Бакуніна зовсім ясно, але надто основане і загарантоване федераційним устроєм усіх слов'янських народів та обов'язком до солідарності в обороні спільної свободи. Можна сій програмі зробити хіба закид браку відповідної екзекутиви, але сей брак у нього заступає моральне і релігійне почуття, яке й у всіх новочасних конституціях являється основою державної екзекутиви, розуміється, обік економічних інтересів, що в'яжуть кожду одиницю з суспільністю.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСІ

ЧАСТЬ ПЕРША

ПЕРЕДМОВА

Отся книжка повстала принагідно з причинків, що природним ходом думок нав'язалися до критичної оцінки історичних праць проф. М. Грушевського, як доповнення тої оцінки. Сама оцінка, що зайняла 56 ст[орінок] друку, була зразу поміщена в «Ділі»* з осені минулого року; там же в фейлетонах були поміщені також дальші три причинки: «Скіфи й Скіфія», «Дещо про хозар» і «Брунон із Квербурга». Остатня з поміщених тут праць «Руське плем'я в Заліссі» була друкована в «Науковім додатку до «Учителя»* з р. 1912, ч. 1—3, а передостатня — «Придунайські скіфи» — являється тут перший раз. Усі причинки в фейлетонах «Діла» були опубліковані з численними помилками і являються тут не тільки в поправленій, але також у значно розширеній формі. Зазначую се виразно задля можливих критиків, аби не брали на увагу тексти, друковані в фейлетонах «Діла», тільки поміщені тут.

Львів, дня 10 вересня 1912

І. ПОВНИЙ ОБРАЗ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСІ

Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського

1. ВСТУПНІ УВАГИ

Ось уже тринадцятий рік продовжується фундаментальна праця проф. М. Грушевського, що має мету подати українській громаді повний і суцільний, на строго

наукових дослідах опертий образ історичного розвою нашого рідного краю. В р. 1898 вийшов перший том його «Історії України-Русі» як перший том «Збірника історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка»; сей перший том обіймав історію первопочинів українського народу до початку XI в. В р. 1899 вийшов другий том, що обіймав час від XI—XIII в. Сі оба томи творили кождий по одному томові «Збірника» секції в об'ємі перший 495, а другий — 403 сторін. Третій том, виданий 1900 р., що обіймає події до р. 1340, мав уже подвійний об'єм, рівно 700 сторін. Четвертий том, що обіймав час від р. 1340 до кінця XVI в., вийшов у р. 1903 в об'ємі 532 стор. П'ятий том у першім виданні 1905 р. в об'ємі 687 стор. обіймає історію суспільно-політичного та церковного устрою і відносин в українсько-руських землях XIV—XVII вв. Ті томи були друковані у Львові накладом Наукового товариства ім. Шевченка. Тим часом уже в 1904 р. проф. Грушевський почув себе спонуканим приступити до нового видання перших томів. І ось у р. 1904 вийшов у Львові перший том другого видання, який, обіймаючи той сам час, що й у першому виданні, має об'єм 628 сторін. Зараз слідуючого року вийшов також у Львові другий том другим виданням, розширений до об'єму 633 стор. Того самого 1905 р. вийшов у Львові третій том, розширений до об'єму 587 стор. Відтепер автор переніс друкування своєї «Історії» до Києва, де 1907 р. вийшов другим виданням том четвертий, що обіймає політичні відносини XIV—XVI віків на 535 ст. друку. Того самого 1907 р. вийшов у Києві VI том, у якім представлено економічне, культурне та національне життя XIV—XVII вв. на 667 ст., а 1909 р. вийшов там же том VII, що обіймає козацькі часи до р. 1625, на 624 сторонах. Для бібліографічної докладності додам, що київське видання, так само як і львівське, друкується накладом Наукового тов[ариства] ім. Шевченка, і тільки одну часть примірників, яку автор випускає в світ без фірми історично-філософічної секції товариства, він подає з означенням «Накладом автора».

З настанням конституційної ери в Росії* проф. Грушевський відчув потребу познайомити ширший загал російської публіки з добутками своєї наукової роботи і видав у р. 1904 у Петербурзі свій «Очерк истории украинского народа», написаний російською мовою. Сей «Очерк» мав значний успіх серед російської публіки, коли в р. 1907

запотребилося друге, незабаром потім і третє видання, що вийшло весною 1911 р. Доказом неабиякої наукової вартості того «Очерка» може служити й те, що Петербурзька академія наук наділила за нього автора премією з фонду гр. Уварова*. Майже рівночасно з тим новим виданням «Очерка» він випустив у світ друковану в Києві «Ілюстровану історію України» з метою подати ширшій українській громаді приступно написаний огляд історії України з ілюстраціями в однім томі. Том вийшов справді показною книжкою, що має 551 стор. великої 8-ки і, крім тексту, поділеного на шість частин зі 110 параграфів, містить у тексті 399 ілюстрацій, виключно автентичних знімків із пам'яток української старовини, портретів, орнаментів або видів місцевостей.

Бажаючи причинитися до спопуляризування великої та патріотичної праці проф. Грушевського*, наскільки для сього може служити критичне та об'єктивне обговорення її змісту, я задумав роздивити зміст «Ілюстрованої історії України» в її поодиноких частях, порівнюючи його в міру потреби з тим, що подано в «Очерку» або й з тим, що сказано в просторім курсі, а також із іншими, доступними мені працями.

Приступаючи до своєї праці, я відразу почував усю її трудність із огляду на багатство та різнорідність матеріалу, згромадженого та обробленого в тих працях проф. Грушевського, але рівночасно також мав почуття моральної потреби виясніти собі самому, а далі й ширшій громаді значення тої великої, можна сказати, досі безприкладної на українськім грунті наукової праці. Що я зважився вчинити се тепер, серед важких обставин, у яких мені доводиться жити і працювати, до сього спонукала мене головно та обставина, що, невважаючи на досить значний протяг часу, в якім поступає наукова праця проф. Грушевського, вона досі ані в нашім, ані в інших письменствах не дочекалася фахової оцінки, хоч у малій мірі відповідної до її об'єму та наукової вартості. Відома мені німецька рецензія д-ра Мільковича на перший том «Історії» проф. Грушевського в німецькім перекладі була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкомисно, не то злобно та сторонньо. Не відома мені досі оцінка російського «Очерка» проф. Грушевського в «Присуждении

наград» з фонду графа Уварова, а поза тим, оскільки знаю від самого проф. Грушевського, тільки деякі російські вчені в своїх працях робили принагідні уваги про його праці та погляди, але докладного розбору цілості хоч би лиш одної головної його праці досі ніхто не пробував узяти на себе. Розуміється, я також далекий від претензії дати повний розбір та оцінку сеї величезної праці нашого невтомного вченого, але в своїх критичних увагах буду зупинятися тільки на деяких точках та питаннях, де в мене власними науковими дослідами виробилися відмінні погляди, або де покажеться можність доповнити де в чім те, що зробив проф. Грушевський, або хоч би тільки зазначити недогляди в його праці.

Беручи за вихідну точку своїх критичних уваг «Ілюстровану історію України» як пробу дати повний образ історичного розвитку нашого народу в його мові без великого історичного апарату, так сказати, як результат студій, згромаджених у просторім курсі, я з конечності речі мушу на кождім кроці обертатися до того курсу, а в дальшій лінії до джерел, на яких основуються погляди автора. Російського «Очерка» доторкаюся тільки принагідно, головно при обговорюванні історії XVII—XIX віків, яких не оброблено ще в просторому курсі.

II. ДОІСТОРИЧНІ ЧАСИ

Перша частина «Ілюстрованої історії України» проф. Грушевського містить на 46 сторонах огляд часів «до заснування Київської держави», а власне відомості про передісторичні часи в розділах 1—5, про передслов'янські населення території теперішньої України (греків, скіфів)— розд. 6—8, про початки слов'ян і спеціально про початки та устрій життя українського племені — розд. 9—16. У вступнім розділі проф. Грушевський популярно, але не зовсім докладно поясняє, що таке історія народу, остільки недокладно, що в ряді т[ак] зв[аних] традиціональних джерел не згадує про пам'ятки поетичної творчості, в яких завдяки їх поетичній формі пам'ять про події та життєві відносини прастарих племен могла держатися без писаної традиції навіть сотки літ. Говорячи про пам'ятки доісторичної культури на нашій території, проф. Гр[ушевський] ані в популярнім викладі, ані в просторім курсі не згадав про такі гідні уваги пам'ятки, як кам'яні будівлі

в Уричі та Бубнищі в Східній Галичині та т[ак] зв[ані] печерні монастирі над берегами долішнього Дністра. Зазначу мимоходом, що зображені на ст. 25 «Ілюстр[ованої] історії», рисунок 24, бронзові мечі з Комарник Турківського пов[іту],— не галицький виріб і не знайдений у Комарниках, а привезений туди з Угорщини, значить, із них не можна ще вносити, що в галицьких Карпатах була бронзова культура. Занадто коротко, на мою думку, збув проф. Гр[ушевський] у популярному викладі пам'ятки глиняні т[ак] зв[аної] передмікенської культури (стор. 20—22), яка по дослідам, між іншими також нашого земляка, д. Ф. Вовка* являється одним із найцікавіших прикладів мандрівки визначного культурного типу з долини Єфрату та Тігру на північ і захід, до Малої Азії, на Подніпров'я і до теперішньої Східної Галичини.

До передісторичних часів нашої території належить також та доба, що характеризується побутом на ній скіфів та покревних їм іранських племен. Ся доба тривала майже 1000 літ; на значнім просторі часу її освічують потроху свідоцтва грецьких істориків, зв'язані з розвоєм грецької колонізації на північних берегах Чорного моря. Проф. Гр[ушевський] присвятив сій добі дуже основно зроблений уступ у своїм просторім курсі «Історії України-Русі» (т. I, ст. 62—111). Сьому уступові відповідають у «Ілюстр[ованій] історії» два невеличкі розділи 7—8 (ст. 28—33), про які не можна сказати, щоб вони докладно передавали все важніше, що знаємо про ті часи з джерел. Проф. Гр[ушевський] уже в своїм просторім курсі значно скорочує свідоцтва джерел, а в популярнім викладі з тих скорочених свідоцтв подає головно анекдотичну часть. Задля важности сеї теми я подам у дальшім причинку сеї книжки оповідання Геродота про скіфів у перекладі на нашу мову з відповідним вступом.

III. ДЕЩО ПРО АНТІВ

На погляд проф. Гр[ушевського], антів треба вважати безпосередніми предками українського племені*. Уперве з тим поглядом виступив наш учений у своїй статті «Анти, уривок з історії України-Русі», друкованій у «Записках Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», 1898, т. XXI, ст. 1—16, і переданій у повній основі в першім томі його просторого курсу,в другім виданні на ст. 153—

162 і в примітках, 28—29. В російському «Очерку» про антів згадано дуже коротко (ст. 7 і 22 четвертого видання), а в «Ілюстр[ованій] історії» їм присвячено окремий уступ 10 (ст. 35—38). Хибою тих праць, особливо першої і другої, можна вважати те, що автор, виступаючи з новою етнологічною теорією, не подає історії сього питання в дотеперішній науці, так що читач не може оцінити, скільки в тій праці власних дослідів та спостережень автора, а що він перейняв від інших. Варто завважити, що питання про антів не нове в науці і було дискутоване вже вченими XVIII в. Я мав у руках працю чеського вченого Фр. Пубічки[1] «Dissertatio de Venedis et Antis eorumque sedibus antiquissimis», видану в Липську* 1773 р. в публікації «Acta societatis Jablonovianae». Автор сеї праці наводить і розбирає критично свідоцтва Йордана та Прокопія, цитуючи їх подекуди докладніше, як цитує проф. Гр[ушевський]. Із слов'янських учених XIX в. годилося ширше згадати П. Й. Шафарика, який у другім томі своєї праці «Slovanske starožitnosti» присвятив венедам і антам досить простору розвідку[2]. Подаю з сеї праці тут лиш дещо важніше: «У письменників VI в., які згадують про слов'ян і яких числимо тільки 6, назви слов'ян згадуються ось як: у Прокопія — Sclavini, Antae, Spori, у Йордана — Vinidae, Veneti, Sclavini, Sclavi, Antes; у Маврикія* та Агатія* — Sclavi, Antae, у Йоанна Біклярського — Selavini, у Вібія Секвестра — Servetii. В джерелах VII в. стрічаються тільки імена: Sclavini, Sclavi, Venetii і Antae; в джерелах VIII в. тільки: Sclavini, Sclavi, Vindi, Veneti і також назви країв Anthaib і Banthaib, і то лиш у одного Павла Диякона*. В IX і X вв. стрічаємо назви Sclavi, Sclaveni, Sclavini, Sclavani, Sclavones, Sclavinisci, Vinidi, Vinedi, Vinethi, Vinnetes, Vinades, Vindones і т. ін., натомість не стрічаємо ані раз назви антів» (ст. 14—15). Пере-

[1] Про Фр. Пубічку (родився 1722, ум. 1807 р.) і про його розвідку «De Venedis et Antis» згадує Ягич у своїй «Истории славянской филологии» (С.-Петербург, 1910, ст. 76—77), підносячи, що він ухиляє слов'янський характер вандалів, опрокидає дикі комбінації Дольчі та Грубишича і не вірить у слов'янство іллірів. Він настоює менше на відомостях Геродота, як на пізніших відомостях Плінія*, Таціта*, Йордана* та Прокопія*. Хоча в своїй розвідці він не дійшов до остаточних результатів, то все-таки вона належить до числа досить розумно і тверезо написаних.

[2] P. I. Szafarzyk. Słowiańskie starożytności, przełożył z czeskiego Dr. H. N. Bońkowski. Poznań, 1844, t. II, ст. 1—60.

ходячи спеціально до назви анти, Шафарик пише: «Назва Antae, Αντα̣ι не рівна назві слов'ян ані своєю загальністю, ані тривкістю. Всі джерела, в яких стрічаємо згадки про антів, містяться ось у яких письменників: у Йордана (552), Прокопія (552), Агатія (590), Менандра* (594), цісаря Маврикія (582—601), Феофілакта* (629) і його компілятора Феофана* (817), в візантійській хроніці, званій Chronikon paschale (630), і у Павла Диякона (770). Відповідно до джерел, у яких стрічаємо сю назву, бачимо, що вона замикається в границях двох століть; що ж до розширення самого народу, означеного сею назвою, то воно, як побачимо зараз, ніде не виходить із окраїн задніпрянської півночі та з країн, положених на побережжі Чорного моря. Але послухаймо насамперед зізнань названих свідків. Йордан, подаючи відомість про розселення слов'ян на початку VI в., говорить, між іншим, ось що про венедів і антів:

«Імена венедів, хоч тепер міняються в різнорідних народах і осідках, але найчастіше прикладаються до племен славінів і антів. Славіни живуть від міста, званого Noviodunum, і озера, званого Musianum, аж до Дністра і на північ аж до Вісли; анти натомість найхоробріші між ними сидять на лукомор'ї Понту* від Дністра аж до Дніпра; ті ріки віддалені одна від одної на кілька день дороги». На іншім місці пише він: «Венеди, хоч походять із одного пня, мають три назви: Veneti, Antes, Sclavi». Згадуючи далі про короля Вінітара*, оповідає, що, бажаючи добутися з-під панування гуннів і показати своє геройство, напав in Antarum fines (J o r d a n e s, De bello Getico, c. V. 23, 48). В своїм творі «De regnorum et temporum succesi ne» він згадує про антів коротко: «Hae sunt causae Romanae reipublicae, praeter in stantiam quotidianam Bulgarorum, Antarum et Sclavinorum». З тих слів Йордана видно ясно, що, на його думку, анти були головною паростю племені венедів, розселеною між Дністром і Дніпром від берегів Чорного моря в північно-західну сторону, хоч невідомо, як далеко в глиб краю» (S z a f a r z y k, op. cit., ст. 26—27).

Пропускаю те, що наводить далі Шафарик із Прокопія, маючи намір навести далі його свідоцтва повніше. З пізніших джерел Шаф[арик] наводить ось що: «Агатій згадує тільки саму назву антів, іменуючи Доброгоста, що був провідником греків проти персів (р. 555), мужа сот-

ника, що походив із роду антів». Менандер згадує антів, говорячи про їх напад на сусідніх слов'ян в р. 557; сей напад дотикав, без сумніву, найсхідніших слов'ян, що жили в околиці Дністра, а відповідно до того осідки антів можна покласти між Дніпром і долішнім Доном. Цісар Маврикій, повчаючи про найліпший спосіб воювання зі слов'янами та антами, не означив докладно осідків сих останніх, а тільки загалом містить їх по лівій стороні Дунаю на північний схід. Феофілакт згадує також про слов'ян і антів, із яких сі останні жили в ту пору на північних берегах Понту і посилали грекам помічні полки, коли натомість слов'яни в злуці з аварами через Дунай нападали на греків. Хан аварський, бажаючи помститися на народі антів за поміч, давану грекам, вислав проти них свого ватажка Апсіха (Бездушника). Царгородський пасхальний літопис згадує назву антів мимоходом під рр. 527 і 565, додаючи, що цісар Юстініан* у розказах, величаючи себе, називав себе «побідителем антів» (S z a f a r z y k, op. cit., ст. 28—29).

Не все ясне і консеквентне в тих свідоцтвах, особливо щодо географічного положення антів. Щодо сього важне свідоцтво знаходимо в Йордановій книзі «De bello Getico», глава 5, де читаємо ось яку характеристику слов'янського племені: «Vinidarum natio populosa ad sinistrum latus Dacicarum Alpium, quod in Aquilonem vergit, et ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia venit, consedit. Ibi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qui ad Ponticum mare curvantur, a Danastro extenduntur usque ad Danubium»[1]. Із сього видно, що анти в IV—V вв. жили над Чорним морем між Дністром і Дунаєм, отже, в теперішній Бессарабії та Румунії. Історично найважніша відомість, яку подає Йордан

[1] Цитую згадану працю: «Acta societatis Jablonovianae de Slavis, Venedis, Antis, Vilzis et Sorabis, aliquid de Vandalis et Henetis». Lipsiae, 1773, спеціально першу «Dissertatio de Venedis et Antis eorum que sedibusantiquissimis». Pro anno 1772. Per Rev. P. Franciscum Pubitschkam S. I. Pragensem, ст. 14. В перекладі на нашу мову сей уступ значить: «Многолюдний народ венедів сидить на лівім боці дакійських Альп, що простирається на північ і від джерел ріки Вісли простягається на незмірних просторах. Там у них озера та ліси замість міст. Натомість анти, найхоробріші поміж ними, що сидять над луком Чорного моря, розселилися від Дністра аж до Дунаю». Момзен у своїм виданні Йордана (op. cit., 631) приймає варіант деяких рукописів «a Danastro ad Danaprum», але сей варіант з огляду на географічне положення означеної ним околиці видається мені менше правдоподібним.

і якої не зазначив проф. Гр[ушевський], зв'язана безпосередньо з етнологічною відомостю про три слов'янські роди — венедів, антів і склавен і виглядає ось як: «Тепер вони за гріхи наші скрізь бушують, але тоді (в IV в.) всі служили державі Германаріка»[1]. Готський король Германарік, що жив 110 літ, панував від р. 351—376, отже, ся Йорданова відомість може вважатися найстаршою звісткою про існування антів.

З половини VI в. маємо дуже важні свідоцтва Прокопія Кесарійського в його «De bello Gothico». Прокопій згадує про антів кілька разів. Перша з тих згадок під р. 537 подає відомість про облогу Рима готами під проводом їх короля Вітіхіса, який несподіваним нападом зайняв укріплення Порт недалеко Рима і відси розпочав облогу столиці. В Римі був обляжений головний комендант грецької армії, Белізарій. «Двадцятого дня по заняттю Порту прийшли Мартін і Валеріян з 1 600 їздцями, яких найбільша часть були гунни, склавени та анти, що живуть по той бік Дунаю, недалеко від ріки. Белізарій урадувався їх приходом і зараз надумав ужити їх до вилазок проти ворогів». Далі автор оповідає про три щасливі вилазки сих їздців у трьох слідуючих по собі днях, у яких їм удалося вбити мало що не 4 000 готів[2]. Бачимо з сього, що часть антів у ту пору жила над долішнім Дунаєм на його північнім березі і що анти разом із іншими слов'янами служили кінно в візантійськім війську та визначилися хоробрістю під мурами Рима. Сього уступу не цитує проф. Грушевський. Другий уступ, цитований проф. Грушевським, але, на жаль, не вповні, говорить про події 545 р. (кн. III, гл. 13—14). Оповідається тут, як Белізарій притиснений готами, з Равенни подався до Далмації і, зайшовши аж до місцевості Епідамна, теперішнього Дураццо, а старинного Dyrrhachium в Епірі, дожидав помічного війська з Візантії. Цісар Юстініан вислав зараз військо під проводом Віталіянового братанка Йоанна та вірменина Ісаака, брата Нарзесового, а самого Нарзеса вислав до герулів, аби вербував з-поміж

[1] Jordanis Romana et Getica, recensuit Theodorus Mommsen. Berolini 1882 (Monumenta Germaniae historica. Actorum antiquissimorum) t. V, pars prior, ст. 89.

[2] Prokop. Gothenkrieg. Übersetzt von Dr. D. Coste, Leipzig, 1885, ст. 76; пор.: La guerra Gotica di Procopio di Cesarea, testo greco emendato sui manoscritti con traduzione italiana a cura di Domenico Comparetti. Roma, 1895, vol. I, ст. 189—190.

них охочих вояків для походу до Італії. І справді, він звербував багато герулів, яким проводив Філемут, і подався з ними через Тракію, де мали перезимувати, щоб весною злучитися з Белізарієм. «У тім поході трапилася їм несподівана нагода зробити ромеям (візантійцям) велику прислугу. Недовго перед тим велика купа варварів-склавен перейшла була Дунай і доконала багато грабунків у візантійських посілостях, попліндрувала доми та погнала мешканців у неволю. На них знічев'я наскочили герули, розбили їх хоч значно численнішу орду, порубали багато з них, а бранців пустили назад до їх домів. При тім Нарзес узяв у полон мужа, що присвоював собі ім'я Хільбудія, чоловіка дуже поважного, що колись був візантійським воєводою, і без трудності відкрив обман».

Далі Прокопій подає докладніше оповідання про правдивого Хільбудія: «Гл. XIV. Хільбудій був один із свояків цісаря Юстініана, високопошанований войовник і настільки вищий понад жадобу грошей, що за найвище своє добро уважав не мати ніяких дібр. Сей Хільбудій уже на четвертім році панування цісаря (531 р.) був іменований воєводою над військом у Тракії і поставлений на сторожі над Дунаєм з порученням не допускати переходу варварів нізвідки, бо там тим шляхом много разів переходили гунни, анти і склабени і робили ромеям найстрашніші шкоди. Хільбудій зробився для тих варварів таким страшним, що протягом трьох літ, у яких він держався на своїм становищі, ані один із них не міг перейти Дунай проти ромеїв, коли натомість ромеї з Хільбудієм кілька разів переходили Дунай з невеликим військом і скрізь проганяли склабен. Третього року, коли Хільбудій своїм звичаєм з малим відділом війська перейшов ріку, склабени, злучившися всі, вийшли проти нього. Розпочалася завзята битва, в якій полягло багато ромеїв, в тім числі також воєвода Хільбудій. Відтепер перехід через ріку був вільний для варварів, і ромеї були наражені на їх напади до тої міри, що вся грецька сила не могла зрівноважити того, що вперед робив один чоловік.

Пізніше анти й склабени, порізнившися за щось, дійшли до бійки між собою, і антів побито.В тій бійці один склабенин узяв одного анта в неволю і запровадив його до свого дому. Се був молодий чоловік з визначного роду на ім'я Хільбудій. З часом сей Хільбудій здобув собі велику прихильність у свого пана і вправу в воюванні. Кілька ра-

зів висиланий своїм паном у небезпечні походи, він дав докази своєї хоробрості і здобув собі поважане ім'я. В тім часі анти напали на Тракію, ограбили її і взяли в неволю багато ромеїв та, ведучи їх із собою, вертали до свого краю. У одного з тих невільників трапився пан чоловіколюбний та милосердний. А сей ромей був хитрий ошуканець і здібний одурити кождого, хто мав із ним діло. Бажаючи вернути до грецького краю і не маючи ніякого способу вчинити се, він узявся на підступ. Прикинувшися перед своїм паном, що хоче відкликатися до його чоловіколюбності і сказати йому щось таке, з чого йому вийде велика ласка божа, він упевнив його, що не окажеться йому невдячним за його добродійства, але навпаки, хоче дати йому таку добру раду, з якою в короткім часі він здобуде величезні багатства. Серед склабенського народу пробуває Хільбудій, що колись був воєводою ромеїв, а тепер живе в стані невільника, і ніхто з варварів не знає, хто він такий. Він підіймається відшукати того Хільбудія і відпровадити його до грецького краю, за що його пан, без сумніву, здобуде добру славу і велику нагороду від цісаря. Сими словами ромей намовив свого пана і з ним разом удався між інших склабен, які заприязнилися з ним і радо вчащали до нього. Обіцявши багато грошей тому, хто держить у себе Хільбудія, він заохотив їх шукати того чоловіка, і вони зараз подалися в дорогу. А що вони були знайомі зі своїми земляками, швидко знайшли того чоловіка, у котрого був Хільбудій, і почали розпитувати його, чи він грецький воєвода? Не маючи причини брехати, сей відповів усе по правді, що він з роду ант і разом зі своїми земляками воював проти співплеменних склабенів, що тоді з ними були на воєнній стопі, але тепер, відчужившися від своєї вітчини, жиє тут свобідний на законній основі. Та його хазяїн, якому за нього обіцяно багато золота, жалував дуже, що його надії не справдяться. Бачачи се, ромей почав підмовляти хазяїна закрити правду і, бажаючи усунути всяку перешкоду для свого повороту до вітчини, твердив раз у раз, що він правдивий Хільбудій, але зо страху, аби на ньому не мстилися варвари, не хоче признатися до свого правдивого стану. Та коли він опиниться на грецькій землі, він не тільки не буде затаювати правди, але, навпаки, буде сам величатися тим іменем. Се справді промовило до переконання варварів. Коли розійшлася відомість про се, всі анти зібралися докупи, признавши се своїм спільним ділом

і думаючи, що, маючи між собою в своїх руках Хільбудія, грецького воєводу, могли би витягнути з сього великі користі»[1].

Зараз по тім іде у Прокопія характеристика склабен і антів, яку подаю далі, а потім на ст. 294—6 — кінець оповідання про Хільбудія: «Тоді анти, зібравшися, як було сказано, присилували того чоловіка, аби признався, що він Хільбудій, грецький воєвода, грозячи йому смертю на випадок, коли би перечив сьому. Тим часом трапилося, що цісар Юстініан вислав декількох послів до варварів, запрошуючи їх, аби прийняли помешкання у старім місті, названім Турріс, положенім на тім боці Дунаю і збудованім колишнім римським цісарем Трояном*, але здавна вже запустілім задля нападів варварів на ті околиці. Цісар Юстініан задумав віддати їм те місто з цілою околицею, яке по старому праву належало до Римської держави з наміром зробити їх своїми приятелями і обіцяючи їм велику платню, щоб вони ставили опір гуннам, які мали намір напасти на Грецьку державу. Почувши се, варвари згодилися зробити все з тою умовою, щоб із ними разом як їх ватажок пішов Хільбудій, грецький воєвода, надіючися, що Хільбудій здужає зробити для них усе, що їм буде потрібне. І сам Хільбудій, заохочений такою надією, почав признавати себе бувшим грецьким воєводою. В таких обставинах його вислано до Візантії, та по дорозі його перехопив Нарзес. Розмовившися з ним, він зараз пізнав, що се самозванець, хоча сей говорив добре по-латині і вмів досить добре наслідувати Хільбудія, до якого був де в чому подібний. Нарзес посадив його в тюрму і змусив признатися до всього, а потім повіз його з собою до Візантії».

Се був кінець того історичного епізоду, що досить добре малює нам відносини між греками та тодішніми слов'янами та дає між іншим інтересну вказівку на те, що антам відкривалася перспектива оселитися на законній основі на правім березі Дунаю, але ся перспектива не вийшла поза проект, ударемнений дальшими подіями. Важне в ній також те, що ант, який не був у грецькій неволі, вміє говорити по-латині, навчившися, очевидно, сеї мови в своїй вітчині від римських колоністів.

В середині сього оповідання подає Прокопій ось яку ха-

---

[1] Procopio di Cesarea, La guerra Gotica, ed. D. Comparetti, t. II, ст. 287—292.

рактеристику слов'ян і антів: «Оба ті племена, склабени й анти, не стоять під володінням одного мужа, але живуть здавен-давна як держави народні, так що всі однаково переносять щастя й нещастя*. Так само з огляду на все інше сі варвари зовсім однакові. Бо вони знають лиш одного бога Громовержця і вірять, що він сам один панує над світом. Вони жертвують йому биків та різних інших звірів. Судьби не признають і не знають, чи вона має яку силу над людьми; але коли смерть стане їм перед очима, чи то через хворобу, чи то як вибираються на війну, то дають собі заповіт у разі виходу зараз принести жертву богу. Коли перебудуть злидні щасливо, жертвують відповідно до свого заповіту і вірять, що сею жертвою окупили своє життя. Крім того, вони віддають божеські почесті рікам, джерелам та іншим демонам, складають усім їм жертви і користуються тими жертвами для віщувань. Вони живуть у вбогих шатрах, далеко віддалені один від другого, а поодинокі часто міняють свої осідки. До війни виступає найбільша часть пішо з малими щитами та списами. Панцирів не носять; деякі навіть не мають ані верхньої, ані спідньої одежі, тільки штани, затягнені поясом на животі. Вони говорять одною і тою самою варварською мовою і не різняться одні від одних також у зверхнім вигляді. Всі вони дуже великі і сильні; барва їх шкіри й волосся ані біла, ані жовтава, ані також чорна, тільки зовсім червонава. Подібно до масагетів живуть вони в темноті та бідності, і так само, як вони, бувають дуже брудні. Притім вони не злої, ані злобної вдачі, а простотою свого способу життя дорівнюють також гуннам. Здавен-давна склабени й анти називали себе також спільним іменем, а власне Σπόροι (розсіяні), на мою думку, тому, що живуть так дуже в розсипку в шатрах. Тому також вони заселюють таку велику територію, а власне майже весь лівий беріг Дунаю» (Прокоп; op. cit., ст. 206—207; ed. Comparetti, II, 289—294). Проф. Грушевський знає сю характеристику і називає її навіть класичною («Записки», т. XXI, ст. 13) , але чомусь не цитує її ані в своїй спеціальній розвідці про антів, ані в просторому курсі, ані в популярній переробці історії України, хоч вона могла дати йому деякі інтересні подробиці для характеристики антропологічного типу, напівкочівничого способу життя та релігійних вірувань антів, що де в чому дуже близько підходять до характеристики українських племен, поданої в нашім найстаршім літописі.

Не цитував проф. Грушевський також згадки Прокопія про антів, поданої під р. 546, де згадано про відділ із 300 антів, що стояли в службі візантійського цісаря в війні проти готів під проводом Туліана і хоробро відбили напад готів у одній гірській тіснині в Луканії (Prokop, op. cit., ст. 227—228; ed. Comparetti, II, 343—4).

Мимоходом згадує Прокопій про пораження антів через візантійського полководця Германа під р. 550 (кн. III, гл. 40), ось у якім оповіданні: «Коли Герман збирав своє військо в іллірійському місті Сардіці і дуже старанно робив усякі приготування до війни, переправилася велика юрба склабен, більша як коли-будь перед тим, через Дунай і розтаборилася біля Наісса(теперішнього міста Ніша, або Нішави). Греки зловили деяких із них і дізналися від них, що сим разом вони намірилися здобути Солунь і суміжні з ним міста. Цісар видав зараз наказ Германові заслонити ті міста і відперти склабен. Вони дуже боялися його, бо Герман, ще зараз по вступленні Юстініана на трон, бувши тоді воєводою Тракії, енергічно відбив напад їх сусідів-антів і через се здобув собі велику повагу у всіх варварів. Склабени сим разом покинули свій намір напасти на долину, але, перейшовши гори, вдарили на Далмацію. Позбувшися сього клопоту, Герман розказав своєму війську готовитися до походу, заповідаючи, що за два дні вирушать до Італії. Та нагла хороба зробила кінець його життю» (Prokop, op. cit., ст. 264—5, ed. Comparetti, II, 458—9). Пригадавши, що Юстініан вступив на царгородський трон 527 р., можемо покласти дату сього пораження антів більше-менше на р. 530, і се була би перша історична дата з історії відносин сього племені до греків.

Остатня згадка Прокопія про антів міститься на початку четвертої книги його історії війни з готами. Ся четверта книга не має хронологічної канви і містить загальні уваги та причинки до подій, представлених у перших трьох книгах. Розділ 4 сеї книги починається коротким оглядом заселення країни між Волгою й Доном, сей уступ пропущений у німецькім перекладі:

«По той бік Сагіни (Волги) живуть многі народи гуннів. Країна з сього боку називається Євлізія, і живуть у ній варварські народи в її внутрішній і приморській часті аж до озера, званого Меотідою, і до ріки Танаїса (Дону), яка впливає в те озеро. Саме ж те озеро має устя до Чорного моря. Люди, що живуть у тім краю, давніше назива-

лися кіммерійцями, а тепер зовуться утігурами. А поза ними на північний вітер живуть незлічені народи антів» (Procop, ed. Comparetti, III, ст. 22—3). Ся відомість, як і взагалі значна часть відомостей, поданих у четвертій книзі Прокопієвого твору, має далеко меншу історичну вартість від відомостей, поданих у перших трьох книгах. Можливо, що вона відноситься до часу, значно давнішого від того, в якім жив Прокопій, і взята ним із якогось давнішого джерела, що знало ще про суміжне життя антів з кіммерійцями.

Що можемо вивести з усіх тих історичних свідоцтв про початки різноплеменного українського народу? Що анти були слов'янами, се, здається мені, не підлягає сумнівові. Найпевніші історично свідоцтва Прокопія означують місце їх побуту в половині VI віку між устями Дністра й Дунаю. Можна прийняти майже напевно, що перед тим вони жили значно далі на північ, десь на верхів'ях Дніпра. Куди поділися потім, у VIII—X вв.? Що не посунулися далі на південь, на болгарську та візантійську територію, се можна сказати також майже напевно. Чи не вернули знов на північ? Се питання насувається і було вже піднесено в науці. З приводу літописної звістки з початків IX віку про прихід в'ятичів та радимичів «Ѿ лѧховъ» над Оку висловили російські вчені (Гільфердінг*, Первольф* та Іловайський*) здогад, що назва «в'ятичі» може походити від антів. Сю думку висловив також галицько-руський учений А. Петрушевич, і я не бачу причини відкидати її, тим більше, що всі інші дотеперішні теорії про походження в'ятичів та радимичів, як зазначує проф. Гр[ушевський] («Історія України-Русі», т. I, ст. 152), не знаходять собі історичного потвердження. Можливо, що одна часть антів справді емігрувала на північ і дала початок племені в'ятичів. Що плем'я радимичів могло вийти з теперішньої Малої Польщі, з лівого берега Сяну, на се вказувала би назва місточка Радимна. Але головна часть антів не потребувала виходити нікуди зі своїх осель між устями Дністра й Дунаю. Візантійські джерела X—XII вв. часто згадують про скіфів у тих місцевостях. До скіфського племені зачисляють давніші історики також семигородське плем'я цікулів, яке, правдоподібно, не вимерло й досі і в якім, на мою думку, мотивовану ближче в однім із дальших розділів сеї книжки, треба бачити прастару парість українсько-руського народу.

IV. КОНСТРУКЦІЯ СТАРОРУСЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТІ

Перша часть популярної «Ілюстрованої історії України» кінчиться загальними увагами про торгівлю, князів і дружину в дохристиянській Русі. На мою думку, характеристика староруського купецтва, яку дає проф. Грушевський (ст. 51), не може вважатися вірною. «Купці,— читаємо там,— були воєнні люди, що продавали зібрану здобич, а при кождій нагоді самі були готові пуститися на здобич, ударити і пограбити, наловити невільника на продаж або іншого добра добути». На мою думку, таких купців скрізь і завсіди вважають розбійниками, яким ніхто нічого не продасть. Автор, очевидно, не порозумів оповідань давніх джерел, які говорять про воєнні конвої, що супроводили купецькі каравани через небезпечні місця. Проф. Гр[ушевськ]ому потрібна була така конструкція для тої самої мети, задля якої він на ст. 53 вбачає зв'язок між войовничими антами та войовничим настроєм найдавнішої Київської Русі, щоб тільки не допустити впливу варягів.

Задля сеї самої причини друга частина «Ілюстрованої історії України» (стор. 55—152) вийшла значно слабша і виявляє, особливо в перших параграфах, значні недостатки в використанні не тільки постороннїх свідоцтв, але поперед усього свідоцтв найстаршого київського літопису. Проф. Груш[евський] ані в своїм просторім курсі, ані в отсій популярній історії не цитує найстаршої, очевидно, письменно захованої, а не усно переказаної літописної записки з р. 859, яка виглядає ось як: „**В лѣто 6367 имахѫ дань Варязи, приходяще изъ заморя, на Чюдь и на Словѣнехъ и на Мерямъ и на всѣхъ Кривичахъ, а Козаре имахѫть на Полянехъ и на Сѣверехъ и на Вятичихъ, имахѫ по бѣлѣй вѣверици тако Ѡ дъма**“[1]. Стилізація сеї відомості з імперативним «имаху» свідчить аж надто виразно, що вже три роки перед приходом Рюрика* до Новгорода була в північній Русі варягами, а в південній хазарами утворена свого роду податкова організація, яку не можна назвати з року на рік повторюваними рабунками, але треба вважати початками тривкішого державного життя.

---

[1] Полное собрание русских летописей, ч. II, изд. 2. Спб., 1908, ст. 13—14.

Так само не звернув уваги проф. Груш[евський] на літописне оповідання про похід Кия на Царгород, про який читаємо в літописі по «Ипатскому списку» фотолітографічного видання 1871 р. стор. 7—8: „И бъıша г҃. брата, а единомꙋ имѧ Кии, а дрꙋгомꙋ Щекъ, а третьемꙋ Хоривъ, и сестра ихъ Лъıбѣдь. и сѣдѧше Кий на горѣ, кдѣ нн҃ѣ оувозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдѧше на горѣ, кдѣ нн҃ѣ зовет сѧ Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, ѿнюдꙋ же прозва сѧ Хоривіца. створиша городокъ во имѧ брата ихъ старѣйшего и наркоша и Киевъ. и бѧше ѡколо города лѣсъ и боръ великъ, и бѧхꙋ ловѧще звѣрье, бѧхꙋть бо мꙋдръı и смислени и нарицахꙋ сѧ Полѧне, ѿ нихъ же сꙋть Полѧне Киѧне и до сего дни. инии же невѣдꙋще ркоша, ꙗко Кии есть перевозникъ бъıст, оу Киева бо перевозъ бѧше тогда съ ѡноꙗ странъı Днепра; тѣмь гл҃ахꙋ: „на перевозъ на Киевъ“. аще бо [бъı] бъıлъ перевозникъ Къıй, то не бъı ходилъ къ Цс҃рюградꙋ. но съıй Кий кнѧжаше в родꙋ своем, и приходившю емꙋ къ цс҃рю не свѣмъı, но токмо ѡ семъ вѣмъı, ꙗко же сказають, ꙗко великꙋ честь привилъ есть ѿ цс҃рѧ, которого не вѣмъ, и при котором приходи҃ цс҃ри“. Очевидно, мова тут про воєнний похід Кия до Царгорода, давніший від переходу обрів попри Київ, що був коло р. 640. Се позволяє віднести початок державної організації в околицях Києва на початок сьомого віку. Не зайвим уважаю завважити, що на сей похід Кия до Царгорода звернув увагу вже Рігельман* у своїм «Летописном повествовании о Малой России» (вид. Бодянського, Москва, 1847, ст. 4). Проф. Груш[евський] наводить се оповідання і в своїм курсі (I, ст. 339) і в «Ілюстрованій історії» (ст. 55—56), оба рази не дослівно з літопису, з пропуском епізоду про похід на Царгород, і оба рази з апріорним твердженням, що се оповідання не має історичної підстави, а було зложене тільки для пояснення назв місцевостей. Відки. одначе, взялися назви місцевостей, сього автор не пробує пояснити. На мою думку, «етимологічне» толкування оповідання про Кия, Щека та Хорива не вірне й не потрібне, тим більше що про напад Кия на Царгород у початку VII в. знайдеться, мабуть, сучасне візантійське свідоцтво*, заховане коли не в грецькім тексті, то бодай у старих перекладах на церковно-слов'янську мову; маю тут на думці оповідання про напад якоїсь ворожої сили на Царгород не з моря, але сухопутною дорогою, приточене до

візантійської легенди про положення ризи богородиці в храмі у Влахернах, якого текст по двом рукописам із львівських збірок буде надрукований у найближчім томі «Пам'яток»*. На жаль, у обох рукописах текст значно попсований; видно, хтось мав інтерес у тім, аби затерти сліди сього нападу.

V. НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ

Т[ак] зв[аній] норманській теорії про походження Русі присвячує проф. Гр[ушевський] просторий уступ і окремий екскурс у своїм курсі (I, 340—347 і 579—602). Він уважає сю теорію опрокиненою і погребаною, на мою думку, передчасно*. Не вдаючися тут у подрібну дискусію деталей, зазначу лише, що т[ак] зв[ані] руські назви Дніпрових порогів, наведені у Константина Порфирородного*, всі без виємка пояснюються норманською мовою; що назви майже всіх 25 намісників, підписаних під договором Ігоря з р. 941*, і майже всі назви там же підписаних купців, без сумніву, норманські; а нарешті, що найважніше і на що досі не звернено належної уваги, що пануюча династія Південної Русі була норманського походження та що вся початкова часть найстаршого літопису аж до оповідання про хрещення Володимира, оскільки вона говорить про руських князів, являється династичною сагою норманського походження. До того треба додати, що найстарші відомості з початку IX в., наведені проф. Грушевським, про Русь та русинів, характеризують далеко більше варягів, ніж слов'ян. І так відомість арабського письменника IX в., яку наводить проф. Гр[ушевський] на ст. 59 «Іл[юстрованої] історії» як характеристику київських «вояків і купців», виглядає ось як: «Русь не має ні земель, ні сіл, ні поля; вона промишляє тільки продажжю соболячих та інших шкурок. Вона нападає на землі слов'ян і забирає там людей у неволю, а потім продає їх в Ітілі або в Болгарі. Коли в русина родиться син, батько дитини кладе перед нею голий меч і каже: «Я не лишу тобі ніякого маєтку; матимеш тільки те, що здобудеш сим мечем». Коли ся характеристика правдива, то не можна не завважити, що перше її речення відноситься до мисливців, може, в'ятичів, що жили в сусідстві болгар, друге — до розбійників, а третє — до рицарів, а ані одно до купців.

Те саме треба сказати про інші посторонні свідоцтва з першої половини IX в. Найважніше з них свідоцтво в церковно-слов'янській мові захованого житія Степана Сурожського, в якім оповідається про чудо, зроблене тим святим, зглядно про спустошення, вчинені «руською ратією» під проводом князя Бравліна на південнім березі Криму. Проф. Гр[ушевський] згадує про се в своїй «І[сторії] У[країни]-Р[усі]», I, ст. 357—358, і в окремій примітці, ч. 50, ст. 535—536. В досить багатій літературі, яку викликала ся історична відомість, ніхто, здається, не звернув уваги на те, що Бравлін відповідає германському Braunhild, герой у шоломі.

Проф. Гр[ушевський] стоїть на тім, що назва Русь не могла бути принесена із Швеції («Ілюстр[ована] іст[орія]», ст. 59); на се треба завважити, «що батько датської історії» Саксон Граматик*, який жив у XII в., а вмер 1102 р. і свою «Historia Daniae» опер на множестві давніх норманських саг та пісень, у своїх оповіданнях часто згадує норманське плем'я Ruthenі та його країну Ruscia; вони живуть десь над Балтійським морем і не мають нічого спільного з Київською Руссю. Згадуючи про покликання варягів новгородцями, проф. Гр[ушевський] проти норманізму підносить «неймовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого», і додає, що «паралелі до сього факту в історії не можна вказати» («Іст[орія] Укр[аїни]-Русі», I, ст. 344). Дивно, що вчений-історик не згадав хоч би про відому старогерманську сагу про покликання Ґенгіста й Горси з їх саксонцями до володіння Шотландією.

Без критики приймає пр. Гр[ушевський] також свідоцтво Константина Порфирородного про те, як руські князі вибирали дань від своїх підданих. На ст. 59 «Ілюстр[ованої] історії» читаємо: «Як настає місяць ноемврій (падолист), зараз князі руські з усею руссю виходять із Києва і йдуть на «полюддя» (збирання дані) в волості слов'ян, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян й інших слов'ян, підвласних Русі. Там перегодовуються вони цілу зиму, а в місяці апрілі, як розтає лід на Дніпрі-ріці, вертаються до Києва. Тут вони споряджають свої човни і їдуть до Візантії, як уже було розказано». Проф. Гр[ушевський], так скорий уважати звістки київського літописця книжними комбінаціями, мабуть, не подумав про те, що таке вибирання дані восени та зимою, коли в українських

землях оселені місця задля боліт або снігів робляться зовсім не доступними, треба признати комбінацією візантійця, привиклого до іншого клімату, а не історичним свідоцтвом, яке могло би пояснити адміністрацію великої держави.

VI. ХРЕЩЕННЯ ВОЛОДИМИРА

Так само схибленою в своїй основі видається мені конструкція проф. Гр[ушевського] про хрещення Володимира. Літописне оповідання про сю подію треба вважати компіляцією різнорідних звісток, начеплених на основі корсунської легенди. Проф. Гр[ушевськ]му ся легенда видається неймовірною, і для її опрокинення він опирається, крім чужих джерел, головно на староруському творі дуже проблематичної вартості, т[ак] зв[аній] «Похвалі Якова Мниха» та доданій до неї хронологічній табличці невідомого походження («Іст[орія] Укр[аїни]-Русі», т. I, ст. 444—448). На основі сього джерела він піддержує досить сумнівне з погляду історичної правдоподібності твердження, що охрещення Володимира «сталося якось непримітно», а лише три роки по охрещенню він рушив походом на Корсунь, здобув його, вимусив сим способом буцімто від візантійських царів присилку їх сестри, а оженившися з нею, віддав грекам Корсунь. Не входячи в розбір сього питання, зазначу лише, що візантійські джерела, які згадують про воєнну поміч, дану Володимиром візантійським царям у р. 988, не згадують нічого про його хрещення.

Важне, одначе, те, що зарівно візантійські історики, як також арабські письменники, цитовані проф. Гр[ушевськ]им («Іст[орія] Укр[аїни]-Русі», т. I, ст. 550—552), згоджуються власне в тім, що Володимир оженився з сестрою імператора, прийнявши на його жадання християнство, а лише потім дав поміч імператорові в війні з Вардою*.

Маємо ще одну постороннюю відомість, яка стверджує хрещення Володимира в Корсуні; се записка болгарського хронографа, опублікована мною ще 1896 р. («Пам'ятки», т. I, ст. LXII), що, мабуть, лишилася не відома проф. Груш[евському]. Пор. Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] академии наук, 1904, том IX, кн. I, ст. 44, увага О. Шахматова* до статті Н. В. Шлякова «Крестный ход на воду 1-ого августа».

VII. НАЙСТАРШИЙ РУСЬКИЙ ЛІТОПИС

Присвячу ще кілька уваг першому екскурсові проф. Гр[ушевського] про «Найдавнішу руську літопись» (т. І, ст. 556—578), тому що оброблену в нім тему, невважаючи на її важність, у «Ілюстрованій історії» автор збув усього 7 рядками, які не дають майже ніякого поняття про порушений у них предмет. У своїм екскурсі проф. Гр[ушевський] просторо передає розвій думок та дослідів російських учених про авторство та композицію старорусського літопису і потім спеціально переглядає різні редакції найдавнішої його часті, переважно йдучи за слідами О. Шахматова. Як досліди Шахматова, так само й представлення проф. Г[рушевського] визначаються множеством догадок та занадто поспішних вироків про буцімто довільні комбінації київського книжника там, де в літописі стрічаються місця не зрозумілі або не вигідні новішим ученим. У представленні проф. Гр[ушевського] при всій його дріб'язковості зазначу основну помилку, що т[ак] зв[ану] Іпатську редакцію Початкового літопису він уважає південною, а т[ак] зв[ану] Лаврентієву — північною, в однім місці навіть великоруською. Фактично обі вони, без огляду на те, де були переписані їх копії, були зложені в Києві, правдоподібно, перша з них у Печерськім, а друга — в Видубицькім монастирі, а з огляду на язик — обі однаково українські*. Жаль, що проф. Гр[ушевський], поки вдався по чужих слідах у детальний розбір найстаршої часті літопису, не зайнявся на власну руку детальним порівнянням обох київських редакцій, до яких немало екстраваганцій додає перша часть т[ак] зв[аної] Никонової компіляції, зложена в другій половині XII в. в Володимирі над Клязьмою кимось із дружини князя Андрія Боголюбського, чоловіком, очевидно, українського походження*.

Роздивляючи наш Початковий літопис як літературну пам'ятку, зложену по певному плану з дібраного для нього матеріалу, я ще в 1907 р. в XXIX томі «Archiv für slavische Philologie», ст. 291—299, подав свої уваги про композицію найстаршого літопису, в яких звернув увагу на те, що сей літопис складається з чотирьох окремих частей, злучених докупи одним редактором у початку XII в. Першу часть, що сягає до часу хрещення Володимира, можна з огляду на її головний зміст назвати династичною сагою київських князів передхристиянського часу; другу можна назвати

корсунсько-руською легендою про Володимира та його синів — вона кінчиться смертю Святополка Окаянного*; третю часть, що кінчиться оповіданням про віднайдення мощей св. Феодосія печерським монахом, постриженикомтого Феодосія, можна вважати Печерським літописом, а автором його признати того самого монаха; нарешті, четверту часть, що обіймає час від 1093—1112 р., в якій центральне місце займає особа Володимира Мономаха* і в якій надто живо виступає провідна ідея федерального зв'язку руських князів для оборони руської землі, треба признати твором світського чоловіка, київського дружинника Василя, який декуди говорить про себе в першій особі. Думаю, що пізнання сеї композиції найстаршого літопису дуже влегшить студіювання його поодиноких частей і поможе нам вибратися з тої гущавини догадок та непорозумінь, у яких блукає досі навіть такий бистроумний учений, як О. Шахматов.

Ще 1907 р., працюючи над просторим викладом історії нашого письменства, я зауважив, що деякі часті нашого найстаршого літопису виявляють характер віршової форми. Я зауважив се спеціально щодо епізоду про напад печенігів на Київ у р. 968 і реконструював його віршами як зразок найстаршої української народної пісні. Зайнявшися сього року спеціально нашим літописом, я дійшов до того, що всі важніші епізоди його найстаршої часті до Володимира включно, зложені віршами, були твором київського дружинника часів Ярослава Мудрого (половини XI в.), який черпав свої відомості переважно з київської місцевої народної та князівсько-дружинної традиції та користувався декуди також грецькою та болгарською традицією. Сі поетичні епізоди були пізнішим редактором позшивані або декуди полатані літописними записками або редакторськими поясненнями, і так повстав найстарший український літопис, якого найстаршу форму маємо в т[ак] зв[аному] Іпатським кодексі, а властиво в редакції, доконаній у Печерськім монастирі за часів Володимира Мономаха. Т[ак] зв[аний] Лаврентіїв кодекс, зредагований правдоподібно, в тім самім часі в Видубицькім монастирі, виявляє тенденцію замазання язикового колориту української народної мови і наближення до мови церковної. Реконструкція віршової форми літопису позволяє майже скрізь відділити первісний текст від літописних і редакторських додатків і поможе, на мою думку, розв'язати немало загадок не розв'язаних дотеперішніми дослідами.

VIII. СХІДНІ Й ЗАХІДНІ МЕЖІ УКРАЇНИ в XI—XII вв.*

Друга половина другої часті «Ілюстрованої історії» (ст. 94—152) обіймає решту часів князівської доби, якій у просторім курсі «Іст[орії] У[країни]-[Русі]» присвячено другий і третій томи другого видання. Розуміється, що в популярнім викладі на такім обмеженім місці годі було опанувати все багатство історичного та побутового матеріалу, який дійшов до нас із тих часів. Не вдаючися в детальний розбір сеї частини, зазначу тільки брак хоч би згадки про декілька походів руських князів XI в. на Тмуторокань, які не позбавлені були політичного значення. В просторім курсі проф. Грушевський згадує тільки про Мстислава, подаючи за літописом, та й то в скороченні, оповідання про його поєдинок із Ределею, хоча з уваги на згадку «Слова о полку Игореве» про сей поєдинок і про те, що його оспівав Боян, можна догадуватися, що в літописнім оповіданні маємо більш або менш докладний відгук або взірець Боянової пісні. Тмутороканським походам присвятив я окрему розвідку в причинку до ювілею проф. Ягича п[ід] з[аголовком] «Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte», Berlin, 1908, ст. 648—655*. Зазначу з жалем, що рецензент «Записок Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», д-р І. Свєнціцький*, обговорюючи сей ювілейний збірник, збув мою статейку про одно з найінтересніших явищ південноруської історії XII в. двома словами «літописна справка». Історії Тмуторокані присвятив проф. Гр[ушевський] досить простору розвідку в своїм просторім курсі «Історії України-Русі», т. II, ст. 505—514, але й тут не зібрано вповні літописних звісток про походи руських князів XI в. на Тмуторокань, а згадано тільки про деякі з них з оригінальною увагою автора, який у Тмуторокані XI в. бачить аналогію до пізнішої Запорізької Січі (ст. 512). Я бачив би в походах руських князів на Тмуторокань деяку аналогію до трохи пізніших західноєвропейських хрестових походів.

Тому що в «Ілюстрованій історії України» не подано докладного огляду розселення та етнографічних границь теперішнього українського народу, нав'яжу тут іще деякі уваги до того, що подає проф. Гр[ушевський] у просторім курсі (т. I, ст. 187 до 193) про західні границі українсько-руської колонізації. Зверну увагу на те, що писав про ті

границі д. Зубрицький у книжці «Критико-историческая повесть временных лет Червоной, или Галицкой Руси», Москва, 1845, на ст. 30—37. Згадано там між іншим про церков св. Хреста в Казимирі, передмісті Кракова, в якій іще при кінці XV ст. богослужіння відправлялося по-церковнослов'янськи і в якій положене було тіло польського короля Казимира IV* та його жінки Єлизавети. Зубрицький наводить за польським хроністом Сарницьким* руськопольський напис на гробі того короля, з датою 12 жовтня 1071 р. На ст. 36 Зубрицький пише, що ще перед 1340 р., у якім Казимир Великий завоював Червону Русь, руські землі, положені між ріками Дунайцем, Віслою, Сяном, Вислоком та угорською границею, заселені русинами грецького обряду, були предметом нападів та грабувань з боку поляків у 1017—18 рр. при Болеславі Хоробрім*, 1038 при Казимирі I*, 1068, 1069, 1073, 1077 при Болеславі Смілім*, 1101 при Владиславі Германі*, 1123, 1125, 1136 при Болеславі Кучерявім*, 1179, 1182, 1185, 1187 при Казимирі Справедливім*, 1198, 1205 при Лешку Білім*, 1266 при Болеславі Стидливім* і 1280 при Лешку Чорнім*.

Годиться завважити, що також про дуже значну парість староруської людності, яка заселяла колись велику часть Залісся (Трансільванії або Семигороду), проф. Гр[ушевський] подав дуже скупі відомості на підставі головно російських дослідників, не пробувавши навіть заглянути до візантійських літописців X—XII вв., у яких немало говориться про війни візантійських цісарів зі скіфами, в яких самі вони бачать слов'ян руського походження і яких руський характер не може не признати новочасна історична наука. Сій південній парості українського племені я присвятив два досліди спеціальніші від тих, які досі робили російські вчені, і міщу їх у дальших розділах сеї книжки.

IX. КУЛЬТУРА КНЯЗІВСЬКИХ ЧАСІВ

Може, так і випадало з плану популярної історії, що загальному оглядові культурного життя України князівських часів проф. Гр[ушевський] присвятив ледве 5 сторінок (147—152); зате в просторому курсі сьому оглядові він присвятив ст. 192—503 тексту і 16 просторих приміток на ст. 536—567 третього тому. Може, не помилюся,

коли назву сей третій том найціннішою частиною його великої праці. Перша його половина представляє відносини галицько-володимирської держави в XIII—XIV вв. та сучасні відносини Подніпров'я. Се, без сумніву, найтрудніші партії для української історіографії, а головна сила таланту проф. Гр[ушевського] лежить власне в тім, що він дуже добре орієнтується в політичних та суспільних відносинах кождої історичної доби, а особливо трудних до вислідження переходових. Культурні та політичні відносини старої князівської Русі він характеризує дуже основно і всесторонньо, і тут нелегко знайти спеціаліста, який міг би відповідно оцінити здобутки його праці.

Я зупинюся лише трохи на останніх частях четвертого відділу третього тому, де говориться про освіту та письменство старої Русі (ст. 454—499). Не торкаючи цілої конструкції сього уступу, загалом добре обдуманої та переведеної, зазначу тільки деякі дрібні помилки або хиби, які насунулися мені при читанні сього уступу. Хроніка Йоанна Малали*, здається, не була переведена на церковнослов'янський язик. Пандекти Антіоха та Никона Чорногорця* (ст. 462) — се не збірники моральних поучень, ані поучень спеціально про монаше життя, а тільки кодекси законів церковного та горожанського права. Із Міней дійшли до нас не тільки уривки, як подає проф. Гр[ушевський] на ст. 463, а відомі рукописи повних 12 місяців[1]. Із перекладів поетичних творів проф. Гр[ушевський] не згадав перекладу Менандрових моностихів та Пісідової поеми «Похвала

---

[1] Згадавши про Мінею лиш одним словом, проф. Гр[ушевський] не зазначив, що в старій Русі відомі були два роди Міней, а власне т[ак] зв[ана] Четья, зложена з просторих житій святих, уложених по порядку днів цілого року, і т[ак] зв[ана] служебна, що містила церковні служби тим святим у такім самім порядку. Вибором із повної служебної Мінеї була Мінея празнична, що містила вибір служб на празники господські, богородичні та важніших святих. Окремою редакцією служебної Мінеї була т[ак] зв[ана] Мінея обща, що містила скорочені служби для якого-будь празника або для якого-будь святого. Частиною Мінеї-Четьї був т[ак] зв[аний] Супрасльський рукопис, який треба вважати найстаршою дохованою до нас пам'яткою південноруського письменства, писаною щонайменше 100 літ перед Остромировим євангелієм. Із південноруських рукописів XI—XII в. видав пр. Ягич у Петербурзі служебні Мінеї за місяці вересень до грудня, які, одначе, крім язикової, не мають ніякої літературної вартості задля голословності поміщених у них служб.

богу о создании всея твари»[1]. Повість про Соломона і Китовраса (ст. 464) — се не жадна велика повість, а тільки мала легенда, одна з многих легенд соломонівського циклу. Житіє Федори, а властиво перехід Федори через митарства (ст. 464),— не жаден окремий твір, але виривок із житія Василія Нового. Із оригінальних творів староруського письменства, не згаданих проф. Гр[ушевськ]им, зазначу лише коротеньке оповідання про п'янницьке чудо в Корсуні, до якого належить також староруська похвала святим Козьмі й Даміяну, опублікована в Макаріевій Четьї-Мінеї; обі сі пам'ятки важні тим, що написані були руською мовою, правдоподібно, ще в X в. в Корсуні і можуть уважатися свідоцтвом існування руської християнської колонії в тім місті в часах св. Володимира або ще й давніших.

X. ЧАСИ УНІЇ

Третій частині популярного викладу «Ілюстрованої історії України», що обіймає ст. 153—260, відповідають три томи просторого курсу «Історії України-Русі», в яких всесторонньо й критично представлено життя й розвій південної Русі до кінця XVI в. В сих трьох томах проф. Гр[ушевський] опанував величезний історичний матеріал, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні тут загальні характеристики суспільних та політичних відносин, а власне розділи 4, 5 і 6 тому V і третій тому VI. Щодо популярного викладу сеї партії я міг би висловити хіба один сумнів, а власне щодо характеристики поступування грецьких патріархів у справах південноруської церкви при кінці XVI в. Згадуючи про приїзд антіохійського патріарха Йоакима до Львова при кінці 1585 р. і про надання сим патріархом львівському братству права ставропігії*, проф. Гр[ушевський] пише: «Се були занадто великі права, які перевертали всі порядки церковні і були дані братству непотрібно і необережно, бо мусили його привести до непорозумінь з духовенством» (ст. 247). Ще остріше висловлюється проф. Гр[ушевський] про константинопольського патріарха Єремію, що, два роки

[1] Про сю поему згадав проф. Гр[ушевський] аж у VI томі (ст. 363) між творами пізнішої доби, але не добачив у ньому «ніяких слідів не тільки українського або білоруського походження, а й взагалі східнослов'янський початок його непевний».

пізніше приїхавши на Вкраїну, не тільки потвердив усі постанови Йоакима, але надто докорив львівському єпископові Гедеонові Балабанові* за його нехристиянське поступування а навіть скинув із митрополичного престолу в Києві митрополита Онисифора. Зазнаючи, що наслідком сього львівський єпископ повзяв думку визволити руську єрархію з-під зверхності грецьких патріархів через перехід під зверхність Риму, проф. Гр[ушевський] пише далі: «Се був дуже гіркий овоч патріарших розпоряджень. Патріархи не розглянулися в тутешніх відносинах і не знали їх, але коли до них зверталися в різних справах, то розпоряджалися дуже рішуче. А при тім хапалися справ не раз менше важних, з котрими українська церква ще могла б жити й тисячу літ без особливої шкоди, а тим часом патріархи робили велику історію з тутешніх звичаїв, які їм здавалися непорядками. Наприклад, на Україні святилися в священики і на інші церковні степені люди, які були два рази жонаті; се був тутешній звичай, але в грецькій церкві се вважалося недозволеним, і патріархи вважали таких священиків поставленими беззаконно, грозили клятвами владикам, які б таких священиків у себе терпіли, і таке інше» (ст. 251—2). На мою думку, сей осуд з боку вченого професора досить легкомисний, бо ж посвячення двоєженців, а ще до того при помочі неминучої серед польських порядків симонії*, не було дрібницею, але важним нарушенням церковних канонів, якого патріархи не могли терпіти. Та й сам проф. Гр[ушевський] зараз по осудженні постанов патріарха Йоакима як «непотрібних і необережних» признає, що наслідки їх для львівського братства були корисні і «розбудили живий рух серед міщанства українського» (ст. 248). Остатні параграфи сеї частини (59 і 60) присвячені унії та боротьбі з нею православних. Щодо сих параграфів можна завважити хіба занадто скупі відомості про літературу, яку викликала унія; прим., ані словом не згадано про багату та досить різносторонню літературну спадщину Іпатія Потія.

XI. КОЗАЧЧИНА

Четверта частина «Ілюстрованої історії» (ст. 261—420) обіймає час від початку XVII до половини XVIII в., який автор називає «козацькою добою». Козаччині в її декаденції та її епілогові — гайдамаччині — при-

свячено п'яту частину «Ілюстр[ованої] істор[ії]» (ст. 421—518). Сим двом частинам популярного викладу мають відповідати три або чотири томи просторого курсу «Історії України-Русі», із яких досі вийшов тільки один том VII (Київ — Львів, 1909 р., ст. 624), що обіймає історію козаччини від її початків з кінця XV в. до 1625 р.

Для історії початків козацтва в XVI в. зібрав проф. Гр[ушевський] величезний матеріал, особливо для освітлення внутрішніх відносин України в тих часах великого запустіння після татарських погромів. Може, занадто мало місця присвятив він деяким воєнним походам козаків, у яких на основі оповідань тогочасних письменників можна бачити справді геройський період у історії козаччини. Особливо скупим на місце оказався проф. Гр[ушевський] у представленні шляхетсько-козацьких походів на Волощину та Молдавію в рр. 1572 і 1574. Другому з тих походів, якого проводирем був козацький отаман Свирговський*, присвятив М. Костомаров простору монографію*, яку проф. Гр[ушевський] разом із її польсько-латинськими джерелами лишив зовсім набоці, збувши сі два походи коротко на двох сторінках свого просторого курсу. Думаю, що не буде зайвим, коли в однім із дальших додатків сеї книжки подам у перекладі на нашу мову оба основні джерела до історії сих походів, а власне Яна Ласіцького* «Історію походу поляків на Волощину з Богданом-воєводою в р. 1572» і Леонарда Горецького* «Опис війни Івоні, воєводи волоського, в р. 1574».

Оскільки представлення початків козаччини в просторім курсі багате фактами та критичне, остільки ж популярний виклад в «Ілюстрованій історії» виходить блідим і подекуди натяганим. Зазначу тільки деякі такі натяжки та недокладності в оповіданні про початки повстання Хмельницького. І так без підстави пр. Гр[ушевський] називає Барабаша* Барабашенком і приймає на віру оповідання про викрадення Хмельницьким у нього королівських листів (ст. 326), яких у Барабаша, певно, не було. Неправдивою треба назвати відомість, що Хмельницького на Січі вибрано гетьманом (ст. 327), бо гетьманом міг іменувати тільки король*. Недокладним у деталях треба назвати оповідання про битву на Жовтих Водах (ст. 327—8)*, по якому Хмельницький буцімто насамперед затримав військо Ст. Потоцького «на потоку Жовті Води», потім збунтував реєстрових козаків, що пливли Дніпром проти нього,

і приєднав їх до себе, а тільки «тоді й татари, що ще приглядалися тільки збоку, що то воно буде, прийшли до табору Хмельницького, і так вдарили всі разом на військо Ст. Потоцького». Фактично татари перші вдарили на польське військо, а козаки, що пливли Дніпром проти Хмельницького, перейшли на його бік іще перед появою польського війська на Жовтих Водах.

Не зовсім правдивим видається мені також твердження проф. Гр[ушевського], висловлене на стор. 331—333, про зміну поглядів Хмельницького наслідком його побуту в Києві по війні 1648 р. Читаємо там: «Хмельницький вертав до Києва в радісній надії на скоре й щасливе поладнання козацької справи і кінець війни. Він все ще мав перед очима тільки справи козацькі, за котрі повставав. Народ український для нього, як і для проводирів попередніх повстань, був знарядом до осягнення козацьких бажань, а через козаччину міг сподіватися деякої полегші також і собі. Національна справа для Хмельницького не виходила поза релігійну справу, котрою теж не знати, чи дуже він інтересувався, бо не бачимо, щоби він стояв у ближчих відносинах з київськими кругами». Аж по розмовах з тими київськими кругами та з єрусалимським патріархом Паїсієм, на думку проф. Гр[ушевського], «Хмельницький почав іншими очима дивитися на своє повстання і його завдання. Добитися більшого реєстру і більших вільностей для козацького війська — се було мало; треба було думати про весь народ, про всю Україну». Таку думку висловив Хмельницький швидко потім у розмові з польськими комісарами словами: «Визволю з лядської неволі руський народ увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру». Проф. Гр[ушевський] занадто багато ваги придає сим словам Хмельницького і дальшим, долученим до них його погрозам, які автор реляції Мясковський передав, мабуть, не зовсім вірно, в польськім дусі, з метою виставити Хмельницького перед поляками як необережного балакуна та самохвалька. Зате проф. Гр[ушевський] не звернув уваги на перший зазивний лист Хмельницького, виданий у початку 1648 р., в якім нема ані слова про особисті кривди та зневаги, дізнані Хмельницьким, а натомість дуже виразно зазначено кривди козацтва та загальне соціальне упослідження всього українського народу.

XII. РОСІЙСЬКИЙ «ОЧЕРК»

Тому, що просторий виклад «Історії України-Русі» уривається поки що на р. 1625, а в коротшій формі він доведений до кінця проф. Грушевським у російському «Очерку истории украинского народа» та в популярній «Ілюстрованій історії України», вважаю потрібним подати тут декілька уваг про «Очерк» і порівняти в деяких уступах представлення кінцевих епох історії України в сих обох викладах. «Очерк» складається з 30 не дуже довгих розділів, із яких перший, дуже гарно і основно оброблений на підставі найновіших джерел, подає образ теперішнього розселення та число українського народу, зміни географічного розселення протягом історичного розвою та характеристику українського етнічного типу. Тут же розв'язує проф. Гр[ушевський] дуже влучно і розумно замотаний вузол питання про самостійність української мови; наведу його слова в перекладі на нашу мову: «Коли філологи перечаться про те, чи українські діалекти творять самостійну мову, чи тільки наріччя загальноруської мови, яка обіймає також язики великоруський та білоруський, то се суперечка більше формальна, спір за слова; поняття мови й наріччя — се поняття зглядні, так що ледве чи й можливо усталити, які квантитативні чи кваліативні признаки дають групі говорів право на титул самостійної мови. Далеко важніше — і тут не може бути суперечки,— що група українських говорів творить окремий, більш або менше самостійний лінгвістичний тип, зв'язаний певними рисами, що зливають різнорідність українських говорів в одну цілість — байдуже, чи назвемо їх язиком, чи наріччям. Ті риси особливо замітні в вокалізмі і різко вирізняють українські діалекти, особливо їх центральну групу, надаючи їм своєрідну фізіономію. Ті різниці виявляються вже в найдавнішій добі письменства, в найдавніших місцевих пам'ятках XI—XII вв.» (ст. 12—13)*.

В другім розділі вияснено дуже розумно характер викладу проф. Гр[ушевського], в якім згідно з принципами новочасної історіографії замість династичних та політичних питань «на перший план мусять бути висунені явища економічної та культурної еволюції та прослідженні на всім протязі часу, доступнім для досліду» (ст. 19).

Менше влучною треба назвати конструкцію проф. Гр[ушевського] в розд. III про культуру та побут україн-

ського народу в передісторичні часи. В короткім викладі російською мовою слабі сторони сеї конструкції виступають виразніше, як у просторім курсі. І так на ст. 33 читаємо ось яку загальну характеристику укр[аїнського] племені (подаю в перекладі): «Взагалі всі (переказані нам традицією) риси виявляють характер м'який, веселий, окрашений поезією. Характеристика полян, яку дає найстарший літопис — «обычай имяху тих и кроток» — знаходить собі потвердження також у інших звістках. Сеї «кротости», одначе, не треба прибільшувати. Розбійницькі походи Русі IX—X вв. викликають зовсім інакші відзиви про її характер. «Вони відважні і смілі. Напавши на чужий народ, не відступають, поки не знівечать його доразу». «Се народ жорстокий і немилосердний, без тіні співчуття до людей»,— так характеризують сучасні арабські та грецькі письменники воєнні дружини Русі. Тут аж надто очевидно, що характеристика чужих письменників не може відноситися до тих самих людей, що й характеристика свого свідка, потверджена також іншими звістками. І коли проф. Гр[ушевський] зараз же додає: «И никак нельзя относить этих характеристик исключительно к варяжским контингентам русских дружин», то се не жадне історичне спостереження, а тільки психологічно неможлива комбінація самого автора.

Характеризуючи релігійний культ наших предків перед християнством, проф. Гр[ушевський] приписує їм, окрім невиробленого культу сил природи, уособлених у різних богах та духах, також віру в фаталізм на подобу старинного фатума. «Судьба одинаково тяготеет над всеми» (ст. 35). Одиноким доказом сього вірування у наших предків служить для проф. Гр[ушевського] поетичне і до того не зовсім ясне речення руського поета з XI в. Бояна: «Ни хитру, ни горазду, ни птичю горазду суда божія не минути». Доказ, на мою думку, зовсім не стійний, бо може бути тільки висловом індивідуального погляду його автора.

Характеризуючи сімейні відносини наших предків, проф. Гр[ушевський] приймає без застережень свідоцтво арабського письменника, який бачив, як тіло одного руського купця по його смерті спалено разом із тілом його жінки, яку задушено ad hoc по його смерті, за загальний звичай палення трупів і жінок у наших предків. «Обычай сожигания жены как одного из предметов собственности покойника, перешло (?) уже в добровольное доказатель-

ство любви и верности мужу; оно практиковалось еще в X в., хотя едва ли было явлением общим» (ст. 36). Речення не тільки недоладно збудоване, але, на мою думку, історично зовсім невірне, бо різними свідоцтвами з нашої народної традиції можна доказати, що жінка серед нашого народу ніколи не вважалася власністю мужа і що паленя трупів ніколи не належало до звичаїв нашого народу.

Не у всьому можна згодитися також на те, як представляє проф. Гр[ушевський] генезу села. На ст. 37, згадуючи про велику сім'ю у галицьких бойків, він повторяє тут так само, як у своїм курсі і в «Ілюстрованій історії» помилку, буцімто така велика сім'я «стоит под управлением «газды» или «завидци». Поперед усього «газда» — слово мадярське, значить «багач» і вживається у нас у горах і на Підгір'ї в значенні «господар», і не має ніякого особливого зв'язку з великою родиною. Слово ж «завідця» значить першого косаря в ряді косарів при кошенні і також не має ніякого зв'язку з організацією родини. Тим часом у статті, на яку покликається проф. Гр[ушевський] при тім свідоцтві, сказано виразно, що великою родиною завідує «стариня».

Непорозумінням треба назвати також, коли проф. Гр[ушевський] наводить «дворища» і «сябровства» як однозначні поняття, коли направду се зовсім різні поняття, бо дворище — значить осідок великої сім'ї, а «сябрами» декуди називано сусідів, що, живучи в окремих осідках і не можучи вижити зі своєї земельної власності, були змушені допомагати в польових та господарських роботах багатшим сусідам і за се одержували запомогу в своїх господарствах чи то тяглом, якого у них звичайно не ставало, чи то господарськими продуктами в часах переднівку або голоднечі. Се не були відносини підданства, але сплоджений розвоєм економічних відносин та маєткової нерівності зв'язок, що нормувався звичаєво усталеними потребами «сусідської вигоди».

Не можна назвати історично вірною ту характеристику староукраїнської сім'ї, яку дає проф. Гр[ушевський] на стор. 36 свого «Очерка». Читаємо там, буцімто «обичай (паленя жінки по смерті мужа) багато вплинув на репутацію незвичайної вірності слов'янських жінок; але й справді сімейні відносини у слов'ян загалом, а в українських племен особливо, оправдували сю репутацію. Навпаки, мужчині полишалася досить велика свобода поло-

вих відносин: конкубінат і многоженство, а також і легкий розвід лишилися звичайними явищами навіть по розширенні християнства». Не знаю, на чім опирає проф. Гр[ушевський] своє твердження про незвичайну вірність українських жінок, бо на звичаї палення жінок по смерті мужа, навіть хоч би такий звичай був колись у нас, не можна оперти твердження про вірність жінки мужеві за життя, хіба що спалення живцем було би карою за невірність, чого не бачимо ніде на світі. Натомість твердження про дозволений конкубінат і многоженство, оперте, здається, тільки на свідоцтві найстаршого літопису про конкубінат та многоженство у князів Святослава та Володимира, не вказує ще на загальне правило і загальний народний звичай. Зате проф. Гр[ушевський] не звернув уваги на таке важне явище староруського сімейного життя, як снохацтво, нерозлучне з інституцією великої родини, в якій аж надто часто заходила потреба женити малолітніх синів з дорослими дівками чужих родин для придбання жіночої робочої сили, а в такім разі батько родини бував просто змушений для таких невісток ставати мужем. Явище снохацтва заховалося майже до наших днів іще декуди в Гуцульщині, спричинене тут головно феноменальною плодючістю гуцульських жінок, із яких деякі протягом свого життя родили по 15—20 дітей, що вимагало в хаті численної жіночої обслуги. Факт снохацтва зазначений уже в найстаршім літописі в характеристиці життя деяких українських племен.

Не зовсім ясно вложена в «Очерку» також генеза українського села. Села являються на Україні дуже давно, бо про них знає вже найстарший літопис, але ми не знаємо докладніше нічого про склад і організацію тих сіл. Сільська громада, що в «Руській правді»* виступає під назвою «вервь», значить, без сумніву, адміністраційну збірну одиницю, розложену на обмеженій території; на се вказувало би слово «вервь» — шнур, яким міряно границі. Принаймні щодо Галичини можна сказати майже напевно, що найдавніші села складалися з дворищ, розкиданих на досить значнім просторі землі, а новіші села повстали аж протягом XV—XVI в. під напливом польської колонізації*, повстання панських дворів та панщизняних відносин, для яких потребою було мати селянство при купі, близько двора або фільварку.

Зміст «Очерка» по поділу самого автора розпадається

ось на які групи: розділи V—VIII містять огляд державної організації українського народу аж до її упадку, розділи IX—XIII показують життя українського народу в складі сусідніх держав, Литви та Польщі, в розділах XIV—XXI представлено «історію боротьби укр[аїнського] народу з ненависним суспільним та економічним устроєм, що змагала до його розвалення та реформи суспільних відносин відповідної до народних ідеалів суспільної справедливості», а нарешті, розділи XXII—XXX представляють історію українського відродження в XIX в., що «викликала до нового життя народні змагання і прояснила їх світлом поступових ідей сучасного культурного руху» («Очерк», ст. 16—18). Ся історична схема відповідає для першої групи параграфам 17—40, для другої — 41—60, для третьої — 61—104, а для остатньої — 105—710 «Ілюстрованої історії України». Не зупиняючися довше при попередніх віках, я скажу ще лиш дещо про представлення історії XIX в. в обох історичних нарисах автора.

XIII. ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ ВІК

Порівнюючи остатні розділи обох праць, а власне параграфи 10—110 «Ілюстрованої історії України» і розділи 28—30 «Очерка», бачимо хід думок майже однаковий і декуди навіть однакові вислови й однакові помилки. Не можна сказати, щоб автор у тій часті своєї праці добре опанував дуже багатий предмет, бо більше як ціле століття дуже оживленого розвою українського народу. В обох викладах видно щось немов поспіх і втому. Певна річ, не пропущено нічого важнішого, хоч і не дано майже нічого нового супроти дотичних спеціальних дослідів та публікацій. Притім тут більше, як у попередніх розділах, чується перевага розумування над фактичним матеріалом. Надто російський «Очерк», як і слід було ждати, має в тій часті сильну апологетичну закраску, звертаючи пильну увагу на переслідування української мови, письменства та національності з боку російського уряду. Не уймаючи вартості праці проф. Грушевського, позволю собі зазначити деякі фактичні помилки в тих остатніх частях обох праць. І так на ст. 526 «Ілюстр[ованої] історії Укр[аїни]», мабуть, через помилку сказано, що Шевченко 1845 р. дістав посаду при Київськім університеті*. На ст. 527 неправдиво подана дата грудневого вибуху в Петербурзі на

р. 1826, коли він стався 1825 р. Не можна назвати правдивим твердження автора, буцімто до Шевченка в 40-их роках доходили відомості про давніше тайне товариство Соединенных славян* і навіть про сучасне йому «Кирило-Мефодійове братство»*. Не можна признати правдивим твердження на ст. 528, буцімто всім арештованим і покараним членам Кирило-Мефодійового братства заборонено писати*; ся заборона, з особистої волі царя Николая, діткнула тільки одного Шевченка та й то фактично майже ніколи не була виконана.

Не зовсім вірно представив проф. Гр[ушевський] справу галицько-руського освітнього товариства з р. 1816, буцімто воно «було засноване і скоро заглохло» (ст. 528), коли з доступного йому джерела автор міг переконатися, що товариство фактично не було зав'язане, отже, й не могло занидіти, а незав'язання його не можна покласти в вину його ініціаторів (Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX в., Львів, 1902, ст. 258—276). Невластиво називає автор і в російському, і в українському викладі руське політичне товариство 1848 р. Головною радою, коли воно мало назву Руська рада головна*. Невластиво також, говорячи про збір руських учених 1848 р.*, він кладе заснування Матиці* між домаганнями того збору (ст. 530), бо збір фактично оснував се товариство. Не можна сказати, щоб автор угадав добре настрій австрійського уряду, пишучи на тій самій ст[орінці], що «добрі заміри австрійських правителів помогти розвоєві українського народу (в р. 1848) переважно не здійснилися». Жадне австрійське правительство, з тих, які за чергою кермували Австрією в рр. 1848—1850, не мало спеціальної предилекції до русинів і не дурило їх ніякими обіцянками, яких би потім не додержало. Не можна назвати влучним висловом, коли на ст. 531 автор, говорячи про час після Кримської війни в Росії, твердить, буцімто «правительство само взялося реформувати старі, пережиті форми життя», коли de facto правительство тільки з тяжким опором уступало напорові обставин. Мабуть, через помилку датує автор (на ст. 534) битву під Кенігрецом (Садовою) р. 1865; у російському «Очерку» дата правдива — 1866. Не можна сказати, щоб Антонович у 60-их рр. був співробітником галицьких українофільських часописів, бо одинокий його вірш «З колишнього», друкований у «Меті»*, дістався туди, м[а]б[уть], без його відома і під псевдонімом.

В аналогічних розділах російського «Очерка» варто зазначити характеристику поезії Шевченка, якого автор не зовсім властиво називає «ліричним поетом», немовби не признаючи йому також епічного таланту. «Його творчість,— пише проф. Гр[ушевський],— се творчість народу, який відразу, без посередніх ступнів доступив високого інтелектуального розвою та індивідуальної свідомості і злучив у своїх творах безпосередність народної поезії зі свідомістю літературної творчості» (ст. 428). Не можна сказати, що ся характеристика хибна, але се певно, що вона не дуже ясна. На ст. 431 автор говорить про «тривкі зв'язки українства з поступовими великоруськими течіями» в початку 60-их рр. На мою думку, ті зв'язки були виключно особистого характеру, дуже нечисленні і в додатку зовсім не тривкі*. Помиляється автор на ст. 437, пишучи, що «Вагилевич не витерпів переслідувань (руських духовних властей чи чиїх інших у 40-их рр.) і погиб», коли відома річ, що він перейшов на протестантизм, оженився і прожив, займаючися многосторонньою науковою працею, аж до р. 1866. Помилково сказано на ст. 444, що «Вечерниці»* «не просуществовали и года», коли вони виходили повні два роки. Зовсім не зрозуміла фраза про Куліша з епохи 60-их і 70-их рр., буцімто «на нем почили слова украинского возрождения, кружка кирилло-мефодиевцев, Шевченка и «Основы», которой он являлся представителем» (ст. 446). Мабуть, через помилку зачислено до праць київського відділу російського «Географ[ического] общества» видання «Труды експедиции в Юго-Западный край», себто матеріали, зібрані П. Чубинським* і видані в Петербурзі різними редакторами (Костомаровим і Гільдебрандтом).

Недокладно характеризує проф. Гр[ушевський] діяльність Драгоманова, говорячи про нього («Очерк», 453—454), що він був «неустанным и очень резким проповедником европеизации, народовства и украинофильства, сообщения ему прогрессивного характера, социального содержания в духе умеренного («постепеновского») социализма». Ся характеристика і неясна, і неправдива, бо Драгоманов ніколи не проповідував соціалізму, а ще до того й ступневого, але в «Громаді» (Передне слово) виступив виразно під знаменем анархізму, а до європеїзації закликав не тільки українофільство, але також усі російські партії. Недокладно сказано також про те, що сталося у Львові в остатнім році XIX в., коли, як твердить автор, «могло

произойти слияние народовцев с радикалами» (ст. 455)· Діло було таке, що деякі визначні сили (я, Охримович* та Євген Левицький) відступили від радикальної партії і вплинули на ядро народної партії так, що воно згодилося на зміну програми в дусі постулатів радикальної партії і виступило відтепер під назвою «національно-демократичної партії», радикальна ж партія лишилася й далі при своїй програмі та існує й досі.

XIV. ЗАКІНЧЕННЯ

На закінчення сих критичних уваг, диктованих sine ira et studio[1] не для вменшення заслуг проф. Гр[ушевського], а в інтересі історичної правди та науки, скажу ще декілька слів про мову та стиль автора сих історичних праць. Проф. Груш[евський] належить, без сумніву, до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України а, крім наукової та публіцистичної праці, змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце. Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товариських організаціях невтомний ініціатор та дуже тямучий дискутант. Сума духової праці, яку вкладає в своє життя сей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кождого, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближче. Треба додати, що проф. Гр[ушевський] зовсім не тип ученого вроді німецьких професорів, який знає тільки свою спеціальність і поза нею лише мінімум людського життя; навпаки, проф. Гр[ушевський] знаменитий організатор, а агітатором стати не позволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяни називають «увлечение». Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати «холодною прозою». Автор кладе головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманності його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подро-

[1] Без гніву і пристрасті *(лат.)*.— *Ред.*

биць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови, прим., коли на ст. 534 «Ілюстр[ованої] історії» про москвофільський орган «Слово»* каже, що воно 1866 р. (в друку 1865) виступило «з новим політичним сповіданням» зам[ість] з «новою політичною сповіддю» або заявою, або коли на ст. 529 уживає слова «розділення Галичини» зам. поділ Г[аличини]. Незважаючи на довголітній побут у Галичині, автор і досі не може позбутися в своїй українській мові русизмів; наведу їх рядок лиш із остатньої часті «Ілюстр[ованої] історії»: «на місце того аби переробляти» (ст. 523) сказано зам. українського «замість переробляти»; «заглохло» (ст. 528) зам. «заниділо»; «укр. стихії» зам. «укр. елементу» (там же); «під началом» (ст. 531) зам. «під владою»; «на ділі» (там же) зам. «справді, фактично»; «венгерське повстання» (ст. 534) зам. «угорське»; «на яких посилався» (ст. 535) зам. «покликався»; «як-небудь» (ст. 538) зам. укр. «хоча»; «приток духових сил» (ст. 539) зам. «прилив д[уховних] с[ил]»; «найбільш прикре, найбідьш живі» (ст. 546) зам. «найприкріше, найживіші»; «більш поступові», «більш помірковані» (там же) зам. «поступовіші, помірковаиіші»; «одмітити» (ст. 543) зам. «зазначити»; «більш гострий» (ст. 544) зам. «остріший». Попадаються й полонізми вроді «проторював собі дороги» (ст. 540) зам. «стелив», або «робив, або мостив»; «на яловім грунті» зам. «неврожайнім» або «малоплодючім» — «яловий» по-руськи знач. jodłowy. Та найприкрішим явищем в українськім, а подекуди також і в російськім викладі нашого автора треба вважати численні анаколюти, перескоки в складанні з одної конструкції в другу. Наводжу тут колекцію, вибрану з останніх 20 сторін «Ілюстр[ованої] історії України». І так на ст. 522 читаємо: «Енеїда Котляревського... відкривало дорогу» і т. д.; ст. 523: «Дивилися на свою народність як нецивілізовану масу (пропущено «на»), позбавлену всяких засобів культурних, засуджених на те, щоб користуватися духовими засобами своїх культурніших сусідів»; ст. 524: «відносини до народних мас, його потреб і інтересів»; ст. 538: «з кількома молодшими товаришів»; ст. 545: «настрій правительственних сфер, що устами міні-

стра зазначило своє становище». Можна би вважати се все за друкарські помилки, яких і поза сим стрічаємо дуже багато і то не раз дуже прикрих, прим. на ст. 539, де в однім реченні читаємо: «займаючися і етнографію (!), і мовою, він мав (!) часами й суспільну закраску», або на ст. 549: «розірвали сю стілку (!), сю угоду»; та проте все-таки се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь.

Отсі критичні уваги, якими я зважився поділитися з ширшою публікою, нехай будуть доказом того, що, глибоко поважаючи автора сих праць і бачачи в ньому одного з визначних двигачів нашої національної ідеї*, я старався вникати в суть і основи його праці, не легковажучи собі нічого в ній і не замикаючи очей ані на її високі прикмети, ані на деякі слабші сторони. Колосальна праця, яку рік за роком викладає проф. Грушевський перед українську публіку, варта того, щоб приймати її з належною увагою, тим більше що вона побудована на таких міцних і широких основах, яким не страшна ніяка критика*. Що в такій колосальній будівлі тут і там являються і ще являться деякі хиби та недогляди,— се річ неминуча у всякім людськім ділі. Повний образ історичного розвою українсько-руського народу, який задумав дати і фактично дав уже в значній часті проф. Грушевський,— се поява так важна в нашім національнім житті, що кождий крок її повинна освічена громада слідити з найбільшою увагою. Тому думаю, що мої критичні уваги, хоч не обіймають цілості історичної будівлі вченого професора, а торкаються тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії, яка може вийти на користь і самого автора, і його праці, і духового розвою всеї нашої суспільності.

Писано в жовтні 1911 р.

II. СКІФИ Й СКІФІЯ

ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАННЯ ГЕРОДОТА

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Побутові скіфів на території теперішньої України присвятив проф. М. Грушевський ст. 80—90 першого тому своєї просторої «Історії України-Русі». Сей уступ,

написаний зі значним науковим апаратом, містить огляд скіфських племен, рішення питання про національність скіфів і образ їх побуту, релігії та державного устрою. Головним джерелом для сього уступу історії являється Геродот; пізніші письменники в порівнянні з ним дають дуже мало звичайно принагідних звісток.

Невважаючи на весь науковий апарат, який приложив проф. Грушевський до прослідження скіфського епізоду в історії нашої території, треба сказати, що на такім скупім місці, яке присвячено скіфам у його викладі, він нездужав докладно передати і критично обробити все те, що подає про скіфів Геродот. На се треба було далеко більше місця і спеціального досліду, а се, очевидно, могло й не лежати в плані його курсу. Роздивившися в тих звістках, які подає Геродот про скіфів у своїм будь-що-будь неоціненнім творі, я дійшов до переконання, що подання тих звісток у перекладі на нашу мову може зацікавити навіть ширшу публіку, а фаховим історикам, які в своїх компендіях опираються головно на новіших працях спеціалістів, а рідко коли заглядають до старих джерел, можуть подати більше наукового матеріалу і насунути більше критичних уваг, ніж се може вчинити не особливо докладний і далеко не наглядний виклад проф. Гр[ушевського].

Подаю дотичні уступи Геродотового оповідання в перекладі з німецького перекладу бібліотеки Реклама[1], порівнюючи в важніших місцях німецький переклад із грецьким текстом тайбнерівського видання[2]. Користуючися сим останнім виданням, я подаю декуди в нотках під текстом пояснення, особливо географічних назв, а надто подаю в увагах ті місця з викладу проф. Грушевського, де він неповно або недокладно використав Геродота.

I. СКІФИ В АЗІЇ 633 р. ПЕР[ЕД] ХР[ИСТОМ]

Перша звістка, яку подає Геродот про скіфів, міститься в першій книзі його історії (К л і о, розд. 103—106). Читаємо там про медійського короля Кіаксара,

[1] N. 2201—2203. Die Geschichten des Herodotos übersetzt von Friedrich Lange, neu herausgegeben von Dr. Otto Güthling. Erster Teil. Leipzig, без означення року друку.

[2] Herodotos für den Schulgebrauch erklärt von Dr. K. Abicht. Zweiter Band. Buch III. und IV. Leipzig, 1862.

який власне облягав Ніневе, коли на нього вдарило велике військо скіфів. Їх провідником був скіфський король Мадія, син Прототії. Вони впали до Азії, переслідуючи втікачів-кіммерійців, яких прогнали з Європи, і так зайшли до мідійського краю.

104. Від озера Меетіди до ріки Фазіса і до краю колхів лежить дорога 30 днів ходу для міцного чоловіка, а з Колхіди до Мідії вже не дуже далеко, бо ділить їх тільки один народ саспейрів; пройшовши його, доходиться зараз до Мідії. Але скіфи вдерлися до Азії не з сього боку, тільки пішли горішньою дорогою, далеко дальшою, маючи Кавказькі гори по правій руці. Там зустрілися міди зі скіфами, були побиті і стратили панування, а скіфи зайняли цілу Азію[1].

105. Відси пішли в напрямі до Єгипту, а коли дійшли до палестинської Сирії, вийшов проти них єгипетський король Псамметих і склонив їх просьбами та дарунками, що не пішли далі. Вертаючи назад, вони дійшли до сирійського міста Аскалона, попри яке їх велике військо перейшло, не зробивши нікому шкоди. Тільки немногі лишилися і сплюндрували храм Афродіти Уранії. Маю відомості, що сей храм був найстарший з усіх храмів тої богині; бо храм у Кіпрі був заснований із сього храму, як говорять самі кіпрійці, а також храм у Кіфарі заснували фінікійці, що походять із Сирії. Отже ж, тих скіфів, що спліндрували храм, і їх потомків на вічні часи покарала богиня хоробою мужоженства (гермафродитизму). Се початок тої хороби, говорять скіфи, і кожний, хто прийде до скіфського краю, може побачити, як виглядають між ними ті, яких вони називають «енарами».

106. Скіфи були панами Азії протягом 28 літ, пустошили та нівечили все силою та зухвальством. Бо, крім данин, мусив кождий давати їм те, що наложили на нього, а, не задоволяючися тим, вони ходили до краю і грабували в кождого все, що тільки мав. Нарешті Кіаксар і його міди запросили найбільшу часть скіфів у гостину, підпоїли їх і повбивали. Отак відібрали міди знов у свої руки панування над усіми народами і підчинили собі також Ассірію, крім вавілонського краю. А Кіаксар умер, бувши королем 40 літ, вчисляючи в те й часи скіфів.

[1] Розуміється, не всю Азію в буквальнім значенні, але тільки т[ак] зв[ану] Передню Азію на правім березі горішнього Євфрату.— *І. Ф.*

II. СКІФИ В БОРОТЬБІ ЗІ СВОЇМИ СЛУГАМИ (КНИГА IV, РОЗД. 1—4)

1. Коло р. 633 пер[ед] Хр[истом] завоювали скіфи, переслідуючи кіммерійців, цілу Передню Азію. Тут, одначе, панували вони лише 28 літ. Вернувши по так довгім часі до своєї вітчини, вони наскочили на боротьбу, якої не надіялися. Показалося, що скіфські жінки, не можучи дочекатися своїх мужів, почали жити зі слугами.

2. Скіфи мають звичай осліплювати своїх слуг задля молока, що є їх головним напоєм. Се молоко вони добувають ось як: беруть кістяні дмухавки, подібні до сопілок, і втикають їх кобилам у самицю, і поки один дме, другий доїть кобилу. А роблять се ось чому: від дмухання надуваються жили у кобили, і молоко випливає з цицьок. Видоївши молоко, зливають його в деревляні шаплики, а докола шапликів ставлять осліплених слуг, що мають колотити молоко. Те, що виступає наверх, збирають, і се у них найліпший присмак, а те, що лишається бсподі, се послід. Тому й осліпляють скіфи всіх невільників, бо вони не рільники, лише пастухи.

3. Від тих слуг і від скіфських жінок виросло молоде покоління, а почувши, що вертають їх пани з краю мідів, виступили проти них. Посеред усього вони перекопали край, викопавши широкий рів від Таврійських гір аж до Меєтійського озера, рів величезний; коли ж, проте, скіфи наперли, виступили проти них і почали битися. По кількох битвах, у яких скіфи не могли здобути переваги, один із них промовив: «Що нам робити, скіфські мужі? Воюючи з отсими нашими слугами, ми ослаблюємо самі себе, бо нас робиться менше, а вбиваючи їх, ми зменшуємо число своїх слуг. На мою думку, покиньмо списи та луки, а візьмім кождий батіг і вдаримо на них. Бо поки вони бачать нас узброєних, уважають нас рівними собі; коли ж побачать, що ми замість зброї маємо на них батоги, то почують, що вони наші слуги, а почувши се, не встоять на місці».

4. Почувши се, скіфи зробили так. Перелякані сим, противники забули про боротьбу і повтікали. Оттак після панування в Азії, прогнані відтам мідами, вони вернули до своєї вітчини.

III. ПОЧАТКИ СКІФІВ
(КН. IV, Р. 5—10)

5. Скіфи оповідають, що їх народ наймолодший зі всіх і повстає ось як. Коли земля була ще зовсім пуста й порожня, з'явився перший чоловік на ім'я Таргітай. Його родителями були — не вірю сьому, але вони говорять — Зевес і дочка ріки Борисфена. У того Таргітая були три сини: Ліпоксаїс, Арпоксаїс і наймолодший Калаксаїс[1]. При них упали з неба золоті знаряди, плуг і ярмо, сокира та чаша, упали в Скіфії. Найстарший побачив їх перший, приступив і хотів узяти, але золото пекло його, коли наблизився. Він відійшов, а по нім прийшов другий, та йому було те саме. Сим обом спротивилося пекуче золото. Коли ж надійшов третій, наймолодший, золото не пекло його, і він заніс його до свого дому. Тому й уступили йому старші брати і віддали ціле панування наймолодшому.

6. Від Ліпоксаїса пішли скіфи, що називаються родом авхатів, від середущого Арпоксаїса пішли катіари та траспійці, а від наймолодшого пішли скіфи королівські, що називаються паралатами. Усім їм, одначе, спільне ім'я сколоти від Сколота, їх короля, а греки прозвали їх скіфами.

7. Так оповідають скіфи про свій початок. А від того початку, від їх першого короля Таргітая аж до нападу Дарія на їх край, минуло 1000 літ, не більше. А те святе золото бережуть їх королі дуже старанно і кождого року роблять йому честь великими жертвами. А хто би, маючи у себе те святе золото, заснув під час празника під голим небом, сей по віруванню скіфів не доживе року. Такому[2] вони дають стільки землі, скільки може за один день об'їхати конем. А що край у них такий великий, то Калаксаїс зробив із нього три королівства для своїх синів, а з них найбільше те, в якім бережеться святе золото. Що ж поза ними лежить на північ, поза їх крайньою границею, сього ніхто не може ані побачити, ані пройти задля незліченного

---

[1] Приставка «ксаїс» у сих іменах — не що інше як іранське khshaia, індійське кшатрія — пан. Пор. М. Грушевський. Історія України-Русі, I, 85. Сі імена належать до доказів іранського походження скіфів.— *І. Ф.*

[2] Scil, що має у себе святе золото.— *І. Ф.*

пір'я, що літає в повітрі; те пір'я заповняє землю й повітря і не дає видіти нічого[1].

8. Се оповідають скіфи про себе самих і про край поза ними; але греки, що живуть над Понтом, оповідають, що коли Геракл гнав Геріонові воли, прийшов також до того краю, де тепер живуть скіфи і де тоді була ще пустка. Його напала тут велика буря з морозом, і він заснув, обтуливши себе своєю львиною шкірою, а свої коні, випрягши, пустив на пашу, та з божого допусту вони щезли.

9. Прокинувшися, Геракл почав шукати їх і, пройшовши всю околицю, зайшов до краю Гілеї (лісового). Тут у одній яскині знайшов дивогляд, півдівчини а півзмії; верхня половина вище сидження мала жіночу подобу, а долішня — гадючу. Побачивши її, Геракл зачудувався і запитав її, чи не бачила його коней. Вона відповіла, що вони в неї, але вона не віддасть їх йому, поки він не проспиться з нею. За сю ціну Геракл проспався з нею. Та вона не хотіла віддати коней, бажаючи мати його ще довше у себе, хоч він рад був увільнити їх якнайшвидше. Нарешті вона віддала йому їх і сказала: «Ті коні, що прийшли сюди, я врятувала, а ти відплатився мені за їх рятунок, бо маю від тебе трьох синів. Скажи ж, що маю зробити з ними, коли дорастуть? Чи дати їм тут оселі, бо власть над сим краєм у моїх руках, чи вислати їх до тебе?» На се він мав відповісти: «Коли хлопці дорастуть, зроби ось як, і не вхибиш. Хто з них натягне отсей лук і ось так опереже себе отсим поясом, сей нехай живе в сьому краю. А хто не зможе зробити сього, того вишли геть із краю. Коли зробиш се, доживеш і сама радості, і вчиниш мою волю».

10. При сьому він нап'яв лук, а мав їх досі при собі два, і показав їй пояс, а потім дав їй лук і пояс, на якім колодкою присилена була золота чаша, і пішов геть. Коли ж у неї родилися сини і доросли, вона насамперед подавала їм імена, назвавши одного Агатірсом, другого Гельоном, а наймолодшого Скіфом; потім, сповняючи наказ їх батька, вчинила те, що їй було велено. Ані Агатірс, ані Гельон не могли доконати приписаної штуки, і віддалилися з краю, прогнані матір'ю; тільки наймолодший виконав усе і лишився в краю. Від того Скіфа, сина Герак-

[1] Очевидно, мова тут про густу снігову метелицю, яка не позволяє бачити нічого.— *І. Ф.*

лового, здавен-давна походять скіфські королі, а з Геракловоï чаші носять скіфи на своїх поясах чаші ще й до сього дня. Так оповідають греки, що живуть над Понтом.

IV. СКІФИ Й КІММЕРІЙЦІ (КН. IV, РОЗД. 11—12)

11. Є одначе ще інше оповідання, з яким і я згоджуюся найбільше. Коли кочові скіфи, що жили в Азії, були війною виперті массагетами, перейшли через ріку Аракс до краю кіммерійців. Бо де тепер живуть скіфи, се вперед був край кіммерійців. Коли скіфи наперли, кіммерійці, бачачи велике військо, почали радити раду. Погляди роздвоїлися, і кожда сторона впиралася при своїм, а погляд королів був найліпший. Думка народу була така, що найліпше вступитися геть і не наражуватися на небезпеку перед перемогою; королі, одначе, стояли на тім, що треба боронити край від напасників хоч життя, хоч смерть. Але народ не хотів піддатися королям; одна часть постановила уступити, не добуваючи меча, і лишити землю ворогові, натомість королі воліли улягти і згинути в своїй вітчині і не тікати з народом, міркуючи, що тут їм досі було добре, а коли втечуть зі своеї вітчини, жде їх багато лиха. Повстала велика колотнеча, а що обі сторони були однаково сильні, прийшло до бою. Кіммерійський народ похоронив усіх тих, що впали в тім бою, над рікою Тіресом, і їх могилу видно ще й досі; потім усі вийшли з краю. Тоді прийшли скіфи і обняли пустий край у посідання.

12. Іще й досі в скіфському краї стоїть кіммерійський замок і кіммерійська пристань; одна околиця зветься й досі Кіммерією, так само й Босфор зветься кіммерійським. Певна річ, що кіммерійці від скіфів утекли до Азії і осіли на півострові, де тепер грецьке місто Сінопе. Про скіфів знаємо також, що вони в погоні за кіммерійцями зблудили з дороги і впали до краю мідів. Бо кіммерійці тікали все понад море, а скіфи, гонячи за ними, лишили Кавказ по правій руці і пустилися в глиб краю, поки не дійшли до Мідії[1].

---

[1] Пропускаю дальші розділи 13—16, у яких Геродот оповідає про старого вже тоді поета та подорожника Пітея з Проконнеза та його поему «Край Арімаспів», із якої подає деякі подробиці, що не належать тут до речі.— *І. Ф.*

V. РОЗСЕЛЕННЯ СКІФІВ (КН. IV, Р. 17—21)

17. Біля пристані борисфенітів, що лежить майже в самій середині морського побережжя, до якого притикає Скіфія, живуть перші калліпіди, себто грецькі скіфи, а вище них інший народ, прозвищем алазони. Ті й калліпіди мають, зрештою, ті самі звичаї, що й скіфи, але сіють збіжжя і їдять цибулю, часник, сочевицю та пшоно. Вище алазонів живуть скіфи-орачі, що сіють збіжжя не для своєї поживи, лише на продаж. Ще далі на північ живуть неври, а поза ними далі на північ безлюдна пустиня, скільки нам відомо. Се ті народи, що живуть над Гіпасом (Богом) на захід від Борисфена.

18. Але перейшовши Борисфен від моря перша лежить Гілея, лісова країна, а далі живуть скіфи-земледільці, яких греки, що живуть над Гипанісом, називають борисфенітами, а самі вони зовуть себе ольбіопольцями. Ті скіфи-земледільці живуть на просторі трьох днів дороги на схід аж до ріки, що називається Пантікап. На північ, пливучи горі Борисфеном, їх край тягнеться 11 днів дороги; потім іде пустиня на великім просторі, а за тою пустинею живуть андрофаги, людоїди,— се окремий, не скіфський народ. Поза ними далі на північ уже справжня пустиня, в якій не живе жаден народ, скільки нам відомо.

19. Але на схід від скіфів-рільників, коли перейти ріку Пантікап, живуть уже скіфи-кочівники, що ні орють, ні сіють. Уся та країна без дерев, окрім Гілеї. А ті кочові скіфи заселяють край на 4 дні дороги аж до ріки Герроса.

20. За Герросом лежить т[ак] зв[ана] королівська Скіфія, в якій живуть найчисленніші і найхоробріші скіфи, що інших скіфів уважають своїми слугами. Вони живуть на південь аж до Таврії, а на схід аж до Перекопу, який зробили сини осліплених слуг, і аж до пристані над Меетідою, що зоветься Кремні; часть їх живе аж до ріки Танаїса. В краю на північ поза королівськими скіфами живуть меланхляйни (чорні плащі) — окремий народ, не скіфи. А поза меланхляйнами багна та безлюдна пустиня, оскільки нам відомо.

21. Коли ж перейдемо Танаїс, то там уже не скіфи, але край належить до савроматів, які живуть від затоки озера Меетіди на північ на просторі 15 днів дороги, на якій нема ані плодючих, ані диких дерев. Поза сими в другій країні

живуть будіни, яких край густо покритий усяким деревом. А поза будінами на північ лежить зразу пустиня, широка на 79 днів дороги.

VI. СКІФИ-КОЧІВНИКИ
(Кн. IV, Р. 40)

46. Море Гостинне (Pontos Euxeinos) має над собою найдикіші народи з усіх країв, з виємком народу скіфів. Бо ж не можемо вказати ані на один народ по той бік моря, який би визначався розумом, ані не знаємо з тих околиць хоч би одного мудрого чоловіка, винявши народ скіфів і Анахарзіса. А народ скіфів здобувся на винахід такий розумний, що в цілім світі не знайдеш розумнішого, скільки нам відомо. Все інше не таке особливе, але найбільший їх винахід той, що жаден чоловік, який їх зачепить, не втече від них, і ніхто не в стані спіймати їх, коли самі не хочуть дати спіймати себе. Бо ж люди, у яких нема ані міст, ані укріплень, але всі мають рухомі доми, всі їздять на конях і стріляють із луків, живуть не з рільництва, а тільки зі скотарства і мають свої помешкання на возах, не можуть бути іншими, як тільки непоборними, тому що тяжко довести їх до рукопашного бою.

VII. РІКИ СКІФІЇ
(КН. IV, Р. 47—58)

47. Се їх винахід; але їх край дуже відповідний до того, і їх ріки помічні їм у тім. Бо їх край — велика рівнина і дуже багата травою, добре наводнена і перерізана ріками, яких не о много менше, як каналів у Єгипті. Назву лише найзначніші між ними, доступні для плавби кораблів від моря. Поперед усього Істер (Дунай) з п'ятьма устями, далі Тірас (Дністер) і Гіпаніс (Буг) і Борисфен (Дніпро), і Пантікап, і Гипакир, і Геррос, і Танаїс (Дон). А їх біг ось який:

48. Істер — се найбільша ріка, про яку знаємо, і однаково велика літом і зимою. Се перша ріка на захід у скіфському краю і найбільша тому, бо в неї вливаються також інші ріки, що роблять її такою великою. Поперед усього через скіфські краї йде п'ять рік: одна, яку скіфи називають Пората[1], а греки — Пирет; потім Тіарант, і

[1] Теперішній Прут.

Арар, і Напаріс, і Ордесс. Перша з тих рік велика і пливе зі сходу та зливає свої води з Істром; друга, Тіарант, далі на захід, трохи менша; Арар, і Напаріс, і Ордесс пливуть між тими обома і впадають до Істра.

Отсі самородні ріки скіфські доповняють Істер, а з краю агатирсів пливе ріка Маріс[1] і впадає до Істра.

49. А з гір Гемоса (Балкана) збігають три інші великі ріки на північ і впадають також до Істра: Атлас, і Аврас, і Тібізіс. Але також через Тракію і через тракійський народ кробизів пливуть ріки Атріс, Ноес і Артанес і впадають до Істра. Також від пайонійців із гір Родопи виходить ріка Скіос[2], переходить через Гемос і впадає до Істра. А від іллірійців випливає ріка Ангр, збігає на рівнину Трібаллії і впадає до Бронга[3], а Бронг — до Істра. І так Істер приймає їх обі, вони дуже великі. Також із краю омбриків виходить ріка Карпіс і ще інша ріка Альпіс, пливуть на північ і впадають також до нього. А Істер пливе поперед цілої Європи, починаючи від кельтів, найдальшого народу Європи на захід, сусіднього з кинетами. Отак він пливе через цілу Європу і доходить нарешті до межі скіфського краю[4].

51. Істер — се, отже, перша ріка в скіфському краю. За ним іде Тірас. Сей пливе з півночі і випливає з великого озера, що творить границю між краєм скіфів і неврів. При його усті живуть греки, що зовуться тіритами[5].

52. Третя ріка Гіпаніс випливає в Скіфію також із великого озера, над яким пасуться дикі білі коні, і се озеро зовсім справедливо називають матір'ю Гіпаніса; з нього, отже, випливає Гіпаніс. Сама ріка коротка; на продовженні п'яти днів дороги вона солодка, але потім, чотири дні дороги від моря, страшенно гірка, бо в неї вливається вода з гіркого джерела, така гірка, що, хоча джерело зовсім не велике, псує всю ріку, хоч дуже велику. Се джерело лежить на границі краю скіфів-рільників і алазонів, а назва джерела, так само як і околиці, в якій воно випливає, зву-

---

[1] Тепер Марош у Семигороді.

[2] Тепер Іскер.

[3] Ангр і Бронг — правдоподібно, тепер сербська Морава, в яку спливаються дві ріки.

[4] Пропускаю розділ 50, у якім автор не зовсім раціонально доказує, чому Істер однаково великий зимою й літом.

[5] Існування великих багон над горішнім бігом Дністра насуває можливість, що в часах Геродота ті багна справді ще були озером.

чить по-скіфійськи Ексампай, по-грецьки — святі дороги.

В краю алазонів Тірас і Гіпаніс зближаються один до одного, а потім один загинає в той бік, а другий у сей бік, і віддаляються від себе.

53. Четверта ріка, Борисфен,— се найбільша між тими ріками після Істра, і, на мою думку, найплодовитіша не тільки між усіми скіфськими, але також між усіми іншими ріками, крім Нілу в Єгипті; бо ж ані одна інша ріка не видержить порівняння з ними. А найплодовитішим являється Борисфен тому, бо має найкращі для худоби, найкорисніші пасовиська і, безперечно, також найбільше і найліпших риб; його вода дуже солодка й чиста, коли в інших ріках вона мутна. На його берегах росте найкраще збіжжя, а де не сіють збіжжя,— дуже висока трава. При його усті виростає сама собою величезна кількість солі, а солона вода достарчає великих безкостих риб (осетрів), які насолюють і називають антикеями, і інших, подиву гідних, продуктів. Його біг відомий аж до краю Герроса, 40 днів плавби в напрямі на північ[1]; через які народи він пливе в своїм горішнім бігу, не може сказати ніхто. Правдоподібно одначе, що він пливе через пустиню аж до краю скіфів-рільників. Бо ті скіфи живуть на його берегах на просторі десяти днів плавби. Про сю одну ріку, так само як і про Ніл, не можу сказати нічого, з якого джерела вона випливає, і думаю, що сього не знає ніхто з греків. Борисфен, одначе, допливши недалеко моря, лучиться з Гіпанісом і вливається з ним разом у одно болотисте гирло. Ріг поміж обома тими ріками називається Рогом Гіпполея,

---

[1] У пр[имітках] Гр[ушевського] і в німецькім перекладі стоїть цифра 14, коли натомість у грецькім тексті виразно читаємо τεσσερ ἀκουτα. Се дало пр. Гр[ушевськ]ому привід до зовсім хибного розуміння Геродотової географії Подніпров'я. На його думку, відомості Геродота про біг Дніпра не доходили вище порогів ані навіть до порогів (про Дніпрові пороги у Геродота нема згадки), а тому й ріку Герроc він кладе нижче Порогів. Приймаючи цифру 40 днів дороги горі Дніпром, причім подорожні від Дніпрового устя йшли степом сухою дорогою навпростець на північ, минаючи пороги, вони могли за 40 день дійти до устя Десни, і се була би та крайня границя, до якої сягають відомості Геродота. В такім разі Геррос треба ідентифікувати з Десною, а сам погляд на мапу басейну Десни показує, що його горішна часть із допливом Сулою притикає до басейну Дону, з чого у слабо поінформованих греків могло виробитися поняття, що Геррос випливає з Дніпра і впадає до одного допливу Дону.— *І. Ф.*

і на ньому стоїть храм богині Матери; біля того храму над Гіпанісом живуть греки-борисфенеїти. Стільки про ті ріки.

54. За ними є ще п'ята ріка, звана Пантікап. Вона йде також із півночі, з озера, а між нею й Борисфеном живуть скіфи-рільники. Вона впливає до краю Гілеї (Лісової землі), а пропливши її, лучиться з Борисфеном.

55. Шоста ріка Гипакиріс випливає з озера, перепливає через край кочових скіфів і впливає до моря біля міста Каркиніта[1], обходячи з правого боку край Гілею й околицю, що називається Бігом Ахілла.

56. Сьома ріка Герррос відділяється від Борисфена в тім місці, до якого відомий Борисфен; в тій околиці він, Герррос, відділяється від нього і пливе до моря, творячи границю між краєм кочових скіфів і краєм королівських скіфів, впливає до Гипакира.

57. Восьма ріка нарешті Танаїс, пливе з далекої півночі і випливає з великого озера, а вливається ще в більше озеро, зване Меетідою, яке творить границю між королівськими скіфами й савроматами. До сього Танаїса впливає ще інша ріка, що зветься Гиргіс[2].

58. Отсе найвизначніші ріки скіфського краю. А трава, що росте для скоту в скіфському краю, найсоковитіша з усіх трав, скільки їх знаємо; а що се так, можна пізнати з м'яса того скоту.

VIII. ВІРА СКІФІВ
(КН. IV, Р. 59—61)

Взагалі, отже, їх положення дуже корисне, а їх обичаї ось які. З богів признають лише ось яких: Гістію (огнище) перед усіма, потім Зевеса й Землю, і вірять, що Земля — жінка Зевеса. По них Аполлона, і небесну Афродіту, і Геракла, й Ареса. В тих богів вірять усі скіфи, а королівські скіфи надто приносять жертви також Посейдонові. Скіфською ж мовою Гістія називається Табіті; Зевеса дуже гарно, принаймні на мою думку, називають Папай (отець), Землю — Апія, Аполлона — Ойтозір, небесну Афродіту — Артімпаза, Посейдона — Тамімазадас. Образи, або жертовники, або храми робити нема звичаю, хіба для Ареса.

---

[1] Теперішній Перекоп.
[2] М[а]б[уть], тепер Донець.

60. Жертвоприношення у всіх однакове і однакова служба богам, і відбувається ось як. Звірина, призначена на жертву, стоїть зі зв'язаними передніми ногами; той, що жертвує, стає за звіриною, потягне ззаду шнур і повалить звіра на землю, а коли сей упаде, він промовляє, що жертвує його богу. Тоді шнуром обкручує йому шию, втикає у шнур дрючок і стискає шию, доки звір не задушиться; при сьому він не запалює огню, не відправляє ніяких церемоній, не виливає води. А задушивши звіра і обдерши зі шкіри, починає варіння.

61. Та що в скіфському краю страшенний недостаток дерева, то м'ясо варять вони ось яким способом. Коли з пожертвуваного звіра зняли шкіру, відрізують м'ясо від костей і скидають його в котел, коли мають котел, що у них буває звичайно; їх котли дуже подібні до лесбійських, тільки далеко більші; в ті котли вкинене м'ясо варять на огні, який під котлом розгнічують із костей жертвуваного звіра. Коли ж у них під руками нема котла, то складають усе м'ясо в черево жертвованого звіра, доливають води і розгнічують під ним огонь із костей. Кості горять дуже гарно, а м'ясо, обібране з костей, смакує дуже добре. І так скотина варить сама себе, а інші жертовні звірі так само. Коли ж м'ясо готове, жертводавець віддає перший шматок м'яса і нутра богу, кидаючи ті шматки перед себе. Вони жертвують усяку скотину, а головно коні.

IX. КУЛЬТ АРЕСА
(КН. IV, Р. 62)

62. Таким способом і такі звірі жертвують вони всім богам, лиш Аресові інакше. В кождій околиці на торговиці у них приготоване для Ареса ось яке святилище: накладено цілу гору в'язанок хворосту, більше-менше три стадії в довжину і три в ширину, а заввишки менше. Нагорі зроблена рівна чотирикутна площа; з трьох сторін боки стрімкі, а з одної бік похилий угору. Кождого року вони довозять до тої купи 150 возів хворосту, бо під впливом непогоди купа все вменшується. На тім горбі в кождій околиці стоїть застромлений старезний залізний меч, і се свята подобизна Ареса. Сьому мечеві вони щороку приносять жертви коней і іншу скотину і жертвують йому далеко більше, як усім іншим богам. А з усіх ворогів, яких дістануть у неволю, жертвують кожного сотного чоловіка, не

так як скот, але інакше. Вони кроплять йому голову вином, а потім ріжуть чоловіка над бочкою; сю бочку виносять на хворостяну могилу і виливають кров на меч. Винісши бочку на гору, вони біля могили відрізують кождому зарізаному чоловікові праве рам'я з рукою і кидають у повітря. Тоді, сповнивши решту святочних обрядів, розходяться; кожде рам'я лишається там, де впало, а трупи окремо[1].

X. ВОЄННІ ЗВИЧАЇ СКІФІВ (КН. IV, Р. 63—66)

63. Оттакі-то їх жертви. А жертвувати свиней нема звичаю, бо скіфи взагалі не держать їх у своїм краї.

64. А їх воєнні звичаї ось які: коли скіф уб'є першого мужа, то п'є його кров. Скільки ворогів уб'є в битві, всіх голови приносить до короля; бо тільки той, хто принесе голову, має пай у здобичі, і інший — ні . З голови він здирає шкіру ось яким способом: обкроює шкіру на голові довкола поза вухами, а потім, узявши голову за волосся, витрясає її зі шкіри. М'ясо зі шкіри вишкрібує воловим ребром і мне руками, а, вигарбувавши її, так порядно вживає її як платка. Він прив'язує її до поводів коня, на якім їздить, і пишається нею; бо хто має найбільше таких платків, уважається найхоробрішим чоловіком[2]. Многі з них роблять собі навіть одежу з таких шкір, зшиваючи їх так, як баранячі кожухи[3]. Многі стягають також із правої руки вбитого ворога шкіру разом із нігтями і роблять із неї тули для стріл. А людська шкіра дуже міцна, й блискуча, і перевищує всі інші шкіри своєю блискучою білизною. Деякі здирають навіть шкіру з цілого тіла вбитого ворога, напихають її на деревляну куклу і возять із собою на конях.

---

[1] У пр. Гр[ушевського] сей уступ передано ось як: «Одинокою святощею у скіфів був старий залізний меч, виставлений на стосах пруття — символ бога війни. Така святощ була в кождім окрузі, і, правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей; з сотні взятих на війні в неволю жертвували одного, виливали його кров на той святий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо» (ст. 87).

[2] Сей уступ у пр. Гр[ушевського] переданий зовсім невірно, буцімто «шкіри з голів ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору» (op. cit., ст. 87).

[3] І се місце у пр. Гр[ушевського] передано невірно, буцімто «таким же способом (чи як скальп?) уживались часом і цілі шкіри ворогів на різні воєнні прибори» (op. cit., ст. 87).

65. От такі в них звичаї. А з головами, не всіми, а тільки найгірших ворогів, вони роблять ось що: кождий обріже все, що нижче брів, і очистить; коли се бідний чоловік, то обтягне череп зверху воловою шкірою і вживає його так; коли ж багатший, то обтягає його зверху також воловою шкірою, але позолочує всередині і вживає як пугар до пиття[1]. Те саме чинять вони також зі свояками, з якими зайдуть у ворожнечу і яких побідять перед королем. І коли до нього прийдуть гості, для яких він має повагу, то він ставить перед ними ті черепи і оповідає їм при тім, що се були його свояки, і за що заворогували з ним, і як він побідив їх,— і се у них уважається правдивим геройством.

66. Але раз у кождім році старшина округу замішує в своїм окрузі збан вина з водою, і з того вина п'є кождий скіф, який убив ворога, а котрий не вбив ще ні одного, сей не дістає того вина, і сидить на боці без почесті. І се для них найбільший сором. А котрий із них убив дуже багато ворогів, перед таким ставлять два пугарі, і він п'є з обох нараз.

XI. ВОРОЖБИТИ У СКІФІВ (КН. IV, Р. 67—69)

67. Ворожбитів між скіфами багато, і вони ворожать із в'язанок вербових прутів ось як: приносять великі в'язанки прутя, кладуть їх на землю, розв'язують, кладуть кождий прут окремо і ворожать із того. Примовляючи, вони складають прути знов у купки і зв'язують знов у в'язанки одну за другою. Се їх ворожба унасліджена від батьків, а енарійці, мужожони, твердять, що одержали свою ворожбу від Афродіти. Вони ворожать із липової кори. Шматок липової кори такий ворожбит розрізує натроє, оплітає ті шматки поміж пальцями, і розвиває їх знов, і потім вимовляє свою ворожбу.

68. Коли ж у скіфів занедужає король, то велить покликати до себе трьох найвизначніших ворожбитів, і вони ворожать йому описаним способом. Звичайно вони звалюють вину хвороби короля на сього або того з горожан, який

[1] У пр. Гр[ушевсько]го сей уступ передано ось як: «З найбільш же визначних ворогів скіф робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з великою пихою» (ор. cit., ст. 87).

несправедливо поклявся на королівських домашніх богів. Бо у скіфів се загальний звичай заклинатися королівськими домашніми богами, коли хто хоче зложити дуже тяжку присягу. В такім разі зараз беруть того, кого помовлено за фальшиву присягу, і ведуть перед короля, а коли він прийде, ворожбити говорять йому до очей, що з їх ворожби їм вияснилося, що він фальшиво заклявся королівськими домашніми богами і що задля того король занедужав і болить тяжко. Обвинувачений перечить і впевняє, що він не зложив фальшивої присяги. Коли король чує таке запевнення, велить привести ще кількох ворожбитів, а коли й ті, поворожившн, обвинуватять його за фальшиву присягу, йому зараз відрізують голову, а його добром діляться ворожбити. Коли ж більшість ворожбитів оправдає посудженого, то перші ворожбити підлягають карі смерті.

69. А смерть задають їм ось яким способом. Накладуть повен віз хворосту, і запряжуть до нього воли, і зв'яжуть ворожбитам ноги, зав'яжуть їм руки назад, заткають їм рот і вложать їх у хворост. Потім запалять хворост і роздратують волів і наженуть у степ. Деякі воли гинуть від огню разом із ворожбитами, але многі вертають із опеченням, коли згорить дишель. Таким самим способом палять ворожбитів із інших причин, коли їх признають брехунами. А котрі гинуть із розказу короля, тих синів не щадять також, але вбивають усе мужеське, а жінкам не роблять нічого злого.

XII. ПОБРАТИМСТВО У СКІФІВ (КН. IV, Р. 70)

70. Союзи заключають скіфи ось яким способом, без огляду на те, з ким їх заключають. Наливають у великий глиняний збанок вина і мішають його з кров'ю тих, що заключають союз, пускаючи собі кров ножем або кинжалом із невеличкого задрапнення шкіри. Потім мочають у збанку меч, стріли, бойову сокиру і спис. Зробивши се, відмовляють довгу молитву, а потім випивають вино ті, що заключають між собою союз, як також найповажніші з їх дружини.

XIII. ПОХОРОН КОРОЛЯ (КН. IV, Р. 71—72)

71. Похорон королів у краю над Герросом відбувається ось як: в околиці, до якої можна доплисти вгору Борисфеном, коли вмре король, викопують у землі велику

чотирикутну яму. Приготовивши її, беруть трупа, якого тіло покрито воском, живіт випорено, і вичищено, і наповнено товченим шафраном, кадилом, блющем та ганишовим насінням, а потім зашито, і привозять його на возі у чужу околицю. Ті, до кого привезено трупа, роблять так само, як королівські скіфи, а власне, відрізують собі шматок вуха, обстригають голову, роблять собі наріз довкола рамені, роздряпують чоло й ніс і проколюють стрілою ліву руку. Так тягнуть віз із трупом короля до іншого народу своєї держави, і ті рушають із ними разом із тими, що вирушили перші. Об'їхавши з трупом усі народи, прибувають, нарешті, до геррійців, крайнього народу своєї держави і місця похорону. Тоді кладуть трупа в яму на постелю з листя і втикають списи в землю по обох боках тіла, прив'язують до їх верхніх кінців поперечні жердки і накладають на них дашок із вербових гілляк. В широкім просторі гробу душать і закопують одну з наложниць короля, його чашника, кухаря, стаєнного, найстаршого слугу і герольда, а також їх коні, а від усіх інших первенців і золоті чарки; срібла ані бронзи у них нема. Вчинивши се, вони насипають навзаводи високу могилу і стараються зробити її якнайбільшою.

72. А коли мине рік, чинять ось що: із королівських слуг вибирають найзручніших. Вони всі родовиті скіфи, бо кождий скіф мусить стати королівським слугою, коли король повелить; купованих рабів у них нема. Із тих слуг вони душать 50 і до того найкращих 50 коней, випотрошують їм черева, вичищають і наповняють половою, а потім зашивають. Потім ставлять половину обода на два дрючки півперечно, а другу половину знов на два дрючки і таким способом укріпляють їх 50. Потім пробивають крізь тіла коней грубі дрюки подовж від заду аж до шиї, підносять їх на ободи, так що передня часть обода піддержує передні лопатки коня, а задня піддержує задню часть понижче черева, а всі чотири ноги висять у повітрі. На тих коней накладають оброті з зубилами, протягають оброть наперед і прив'язують до кілка. Із задушених 50 слуг садять кождого на коня ось яким способом: через кожде тіло протикають простий дрючок здовж хребта аж до шиї, а долішній кінець дрючка втикають у діру, продовбану в тім дрюці, який держить коня. Уставивши таких їздців довкола могили, розходяться кождий у свою.

XIV. ПОХОРОН СКІФА
(КН. IV, Р. 73)

73. Так хоронять королів. А інші скіфи, коли котрий умре, везуть його найближчі свояки до його приятелів. Ті приймають їх усіх, дають їм похоронну гостину і кладуть перед покійника всяку страву, так само як перед живих. Отак возять його 40 день, а потім закопують. А закопавши покійника, чистять себе скіфи ось яким способом. Натерши і вмивши голову, чистять решту тіла ось як. Ставлять три дрючки верхніми кінцями докупи, на них простирають коц і натягають добре додолу, а в середині тої буди кладуть залізну ванну, в яку кидають розпечене каміння.

XV. СКІФСЬКА БАНЯ
(КН. IV, Р. 74—75)

74. В їх краю ростуть коноплі; вони дуже подібні до льну, лише далеко грубші та більші. Вони ростуть дико, а також сіяні. З них роблять фракійці навіть одежі, дуже подібні до льняних, так що хто добре на тім не знається, не може зовсім розпізнати, чи се полотно льняне, чи конопне; а хто в своїм житті не бачив конопель, той подумає, що се льняна одежа.

75. З тих конопель беруть скіфи сім'я, влазять під розп'ятий коц і кидають сім'я на розпалене каміння. Падучи туди, сім'я починає куритися і видає таку пару, якій не дорівняє жадна грецька лазня. А скіфи виють з радості в тій парі. Се в них зоветься купіль, бо в воді не купаються ніколи. Їх жінки розтирають на шорсткому камені кипарисове, кедрове та ялівцеве дерево, доливаючи до нього води. Зробивши з нього густу масу, помазують собі нею ціле тіло й лице. Через се вони набирають приємного запаху, а на другий день, коли змиють сю кору, шкіра робиться чиста й блискуча.

XVI. ОПОВІДАННЯ ПРО АНАХАРСІСА
(КН. IV, Р. 76—77)

76. Супроти чужих обичаїв мають правдиву відразу. Навіть одні від других не переймають нічого, а тим паче від греків; се показали вони виразно на Анахарсісі, а потім на Скилесі. Перший із них, Анахарсіс, звідав

велику часть світу і скрізь показав себе дуже мудрим чоловіком. Вертаючи до своєї Скіфії і пливучи через Геллєспонт, він пристав до берега біля Кизіка. А що в Кизіку застав власне врочистий празник, який справляли міщани на честь матері богів, обіцявся Анахарсіс, коли здорово та щасливо верне додому, так само почитати матір богів, як се бачив у кизікенців, і справляти їй таку саму всеночну відправу. А коли прибув до Скіфії, удався потаємно до так званого Лісового краю, недалеко Ахіллерого бігу, що весь покритий різними деревами. Прибувши туди, Анахарсіс потаємно відправив на честь богині все свято, маючи при собі гучний барабан та на собі навішаних багато святих образків. Один скіф, одначе, підстеріг його при тім і повідомив про се короля Савлія. Сей прибув сам на місце і, побачивши Анахарсіса, зайнятого відправою, застрелив його стрілою. І тепер, коли хто спитає про Анахарсіса, відповідають скіфи, що вони не знають його тому, бо він виїхав із їх краю до Греції і набрався чужих звичаїв. Я ж чув від Тімнеса, опікуна Аріапейтового, що Анахарсіс був стрийним братом Ідантірса, короля скіфів, сином Гнура, що був сином Лика, сина Спаргапейтового. Коли ж Анахарсіс був із того роду, то виходить, що його вбив його власний брат; бо Ідантірс був сином Савлія, а Савлій убив Анахарсіса.

77. Але від пелопонезійців чув я ще інше оповідання, буцімто Анахарсіс був висланий королем скіфів, аби набратися грецької мудрості. Коли ж вернув додому, сказав до короля, який вислав його: «Всі греки досвідні у всякій мудрості з виємком лакедемонців, але ті одні зате вміють розумно розмовляти і відповідати». Се оповідають собі греки, мабуть, лише на жарт; але Анахарсіса вбито, як я сказав уже, і се сталося йому задля чужих обичаїв і товаришування з греками.

XVIII. ОПОВІДАННЯ ПРО СКИЛЄСА (КН. IV, Р. 78—80)

78. Дуже много літ опісля трапилося Скилєсові, синові Аріапейта, майже те саме. Аріапейт, король скіфів, мав окрім інших синів також Скилєса, родженого від істріянки, а не від скіфської жінки. Мати навчила сина сама грецької мови й письма. Незабаром по тім Аріапейт був убитий Спаргапейтом, королем агатирсів, а Скилєс

одержав королівство й жінку свого вітця, на ім'я Опою. Ся Опоя була скіфського роду і мала від Аріапейта сина Оріка. Коли ж Скилес зробився королем скіфів, не злюбив собі скіфського способу життя, але наслідком свого виховання мав нахил до грецького. І він робив ось як: майже щороку провадив скіфське військо до міста борисфенітів. Ті борисфеніти говорять про себе, що походять із Мілета. Коли тільки Скилес прибував до них, лишав військо перед містом, а сам входив до міста, замикав брами, скидав із себе скіфську одежу а надівав грецьку. Так виходив на ринок, не маючи за собою ані списоносців, ані ніякої іншої дружини. Вони ж стерегли брам, аби ніякий скіф не бачив його в тій одежі. Та й загалом жив він там по-грецькому і складав жертви богам відповідно до грецьких звичаїв. А пробувши там місяць або довше, одягав знов свою скіфську одежу і вертав додому. Се чинив він кілька разів, і збудував собі дім у Борисфені та взяв жінку з того міста.

79. Та не минуло його нещастя, а се сталося ось при якій нагоді. Його найшла охота дати себе посвятити Діонісові Бакхею, а коли посвячення мало бути доконане на нім, сталося велике чудо. В місті Борисфені був у нього препишний дім дуже великого розміру, а довкола нього стояли сфінкси та грифи з білого каменя. Сей дім ударив бог своєю стрілою, і він згорів дотла; Скилес, одначе, доконав свого посвячення. Скіфи ж висміювали греків за їх культ Бакха, бога п'янства, говорячи, що се ж нерозум уявляти собі такого бога, що доводить людей до одуру. Коли ж Скилес був посвячений Бакхові, доніс один борисфеніт про се скіфам, мовлячи: «Ви все висміваєте нас, о скіфи, що ми віддаємося культові Бакха і через нього доходимо до одуру. Тепер сей одур захопив і вашого короля, бо він посвятив себе Бакхові і дуріє через сього бога. Коли не хочете вірити мені, то ходіть зі мною, я покажу вам усе».

Пішли за ним князі скіфів, а борисфеніт впровадив їх до міста і завів потайно на вежу. Коли ж Скилес надійшов вулицею з танечною юрбою і скіфи побачили його п'яного, зажурилися дуже. Вийшли з міста і донесли всьому війську, що бачили.

80. Коли ж опісля Скилес вернув назад у свою вітчину, скіфи поставили королем над собою його брата Октамазада, сина дочки Тересової, і збунтувалися проти Скилеса. Коли ж він дізнався, чому се сталося і яку причину він дав до того, втік до Фракії. Коли ж Октамазад довідався про

се, рушив у похід на Фракію. Коли ж дійшов до Істра, траки вийшли проти нього. Поки дійшло до битви, вислав їх король Сітальк до Октамазада послів і сказав: «Пощо нам битися з собою? Адже ж ти син моєї сестри і маєш при собі мого брата. Віддай мені його, а я віддам тобі Скилеса. А до битви не допускаймо ані я, ані ти».

Се переказав йому Сітальк через вістуна, бо у Октамазада був справді брат Сіталька, що втік із дому. Октамазад пристав на се, видав свого вуйка Сіталькові і дістав за се свого брата Скилеса. А дiставши свого брата, Сітальк вернув зараз додому, а Октамазад велів зараз на місці відтяти голову Скилесові. Так завзято держаться скіфи своїх звичаїв і так карають тих, що приймають чужі звичаї.

XIX. ЧИСЛО СКІФІВ
(КН. IV, Р. 81—82)

81. Числа скіфів я не міг розвідати напевно, але чув різні оповідання про їх число; одні твердять, що властивих скіфів дуже багато, а інші, що дуже мало. Стільки, одначе, бачив я на власні очі. Між Борисфеном і Гіпанісом лежить край, що зветься Ексампей; я вже згадував про нього вище, говорячи про те джерело гіркої ьоди, з якого вода пливе до Гіпаніса і робить усю його воду не здалою до пиття. В тім краю стоїть залізний котел, шість разів більший від того збана при усті Понту, який посвятив Павзаній, син Клеомброта. Хто його не бачив, тому описую його ось як: шістсот амфор вміщає в собі той котел у скіфів, а його стіни грубі на шість пальців. Сей котел, говорять скіфи, зроблений із самих наконечників стріл. А зроблений ось при якій нагоді. Їх король Аріант хотів дізнатися про число скіфів і наказав, аби кождий скіф приніс залізний наконечник стріли; хто не принесе, тому загрозив смертю. І скіфи знесли велику купу наконечників, а король постановив зробити з них пам'ятку. Ось і зроблено з них той залізний котел і посвячено його в тім краю Ексампеї. Се чув я про множество скіфів.

82. Особливостей у їх краю нема понад те, що в ньому найбільші й найчисленніші ріки. А що ще особливе, крім рік і величини степу, се я скажу. Вони показують слід стопи Геракла, виглиблений у скелі, що виглядає як відбиття людської стопи і має два лікті довжини і находиться над рікою Тірасом.

III. ДЕЩО ПРО ХОЗАР

Хозарам і їх впливові на історію України в найстаршій добі її розвою присвятив проф. Грушевський досить просторий уступ у першім томі своєї «Історії України-Русі» (ст. 135—140), де подано досить, хоч не зовсім повну літературу питання про хозар, їх походження, розселення, державу та упадок. Спеціально відносинам до Південної Русі присвячено невеличкий уступ на ст. 352—354; на ст. 409—410 згадано й коментовано похід Святослава на хозар, а, крім того, згадано про хозар побіжно ще в кількох місцях сього тому. На теорію, висловлену деякими істориками, буцімто хозари відіграли важну роль в утворенні південноруської держави або навіть були ініціаторами державного ладу щонайменше в краю полян, пр. Гр[ушевський] дивиться дуже скептично, вказуючи на те, що «хозарська держава менше всього була новочасною поліцейською державою і дуже мало могла впливати на відносини далеких слов'янських племен Подніпров'я. Примітивний устрій півкочевої орди зовсім не надавався на взірець для організації осідлих племен» (ст. 353—354). Супроти сього осуду не зайвим буде навести той уступ «Історії» проф. Гр[ушевського], де говориться про устрій хозарської держави. «Державний устрій хозар,—читаємо там,— був досить дивний. Поруч кагана, окруженого надзвичайним поважанням, але без дійсної власті, стояв намісник (бег), що дійсно правив державою. В тім відгадували сліди колишнього підбиття хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою. Власть бега опиралася на війську. Як зазначують араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим із магометан і слов'ян. Політичний устрій мав визначатися великою толеранцією для різноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною» (ст. 137). Не треба критичного ума, щоб у сих характеристиках пр. Гр[ушевського] добачити деякі суперечності, не дивлячися навіть на те, чи вони відповідають дійсній історичній правді або хоч би лише тим свідоцтвам, на які покликається автор. Коли справді хозарська держава мала постійне військо, то зовсім можливим являється допущення значного її впливу на слов'ян, які не мали ще військової організації. Те, що подає пр. Гр[ушевський] про організацію хозарської держави, подібне радше до китайських порядків, ніж до стану півкочової орди. Вислів про толе-

ранцію в хозарській державі треба відносити не до «різноплеменних підданих», а до різних вір, як побачимо далі. Додам іще, що характеристика хозарського державного устрою, подана у пр. Гр[ушевського] без зазначення джерела, являється досить недокладним перекладом ось якого уступу французького історика Д'Оссона*: «Le roi des Khazares est issu de l'une des premiéres familles de la nation. On l'appelle Ilk ou Bak, et on lui donne le titre de grande khacan; mais ce roi n'exerce aucune autorité. Le pouvoir supréme est entre les mains d'un regent, qui se dit le lieutenant du khacan. Ce dernier n'a que les honneurs de la royauté. Il vit retiré au fond de son palais, ne prend nulle part aux affaires du gouvernement, ne se montre presque jamais en public, et n'est pas accessible aux particuliers. Toutefois, le regent lui rend les plus grands respects» (D' O h s o n, Les peuples du Caucase, ст. 54). В дослівнім перекладі на нашу мову се значить: «Король хозарів походить із одної з найперших родин сього народу. Він називається Ільк або Бак, а титулують його великим хаканом. Але він не виконує ніякої власті. Найвища власть спочиває в руках регента, що називається намісником хакана. Сам хакан відбирає тільки почасти панування. Він живе запертий у своїй палаті, не займається зовсім справами урядовими, майже ніколи не показується народові, не доступний для приватних людей. Проте регент оказує йому якнайбільшу пошану».

Між працями, які наводить пр. Гр[ушевський] як джерела своєї розвідки про хозар, міститься також гарно та основно написана стаття київського проф. П. Голубовського* «Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире св[ятом]», що була окрасою ювілейної липневої книжки «Киевской старины», 1888 р., ст. 26—68. Можна пожалкувати, що проф. Гр[ушевський] не зачерпнув хоч би з сеї статті більше і докладніших відомостей про хозар. Своєю дорогою і пр. Голубовський не все використав із відомих йому джерел, а особливо з найважнішого джерела, письма хозарського кагана Йосифа до вченого іспанського жида равві Хаздая з р. коло 960. Сей лист у російськім перекладі відомий був проф. Голубовському із московських «Чтений в обществе истории и древностей росс[ийских]», 1847, кн. VI, відд. III, ст. 6; він опублікований також після листа Хаздая в гебрейськім тексті і в перекладі на польську мову в першім томі «Monumenta Poloniae

historica», виданім А. Бельовським* у Львові 1864, ст. 51—83. В огляду на важність того листа не тільки для історії хозар, але також задля інших літературно-історичних його прикмет я вважаю не зайвим подати його тут у перекладі на нашу мову:

«До равві Хаздая, начальника вигнанців, сина Ісаакового, сина Езриного, з роду Сефардім, нам улюбленого і поважаного.

Повідомляю тебе, що дійшло до нас твоє шановне писання через руки Якова, сина Елеазарового, з краю німця[1]. Я втішився ним, і врадувала мене твоя мудрість і наука. У твоїм письмі я знайшов опис твого краю, його довготу й ширину, походження Абд-аль-Рамана, короля, що панує над ним, його гідність і величність, і як він при божій помочі завоював східні краї, так що відгук сили його держави розійшовся по всій землі і затривожив усіх королів.

Коли би посли Константини[2] не були сказали вам про народи нашого краю та їх віроісповідання, ви признали би се брехнею і не вірили би тому. Жадаєш, аби донести тобі дійсну правду про наш край і наше походження і яким способом наші предки прийняли закон ізраїльський, як бог отворив наші очі і розсипав наших ворогів. Бажаєш також знати розмір нашого краю, його широкість і довжину і які народи окружають нас; котрі з них живуть у мирі з нами, а котрі в війні, і чи не було б можливим, аби наші посли прибули до вашого краю, почтити дороге і величне лице вашого короля, який своєю справедливістю і взірцевим поступуванням прихиляє до себе серця всіх.

Бо коли народи говорять, що для Ізраіля нема місця на землі, де би був незалежний і мав королівство, то така відомість принесла би ізраїльтянам велику користь, вони були би покріплені на серці, а уста їх були би повні хвали та величання в очах тих, котрі говорять, що нема ані закутка, де би Ізраіль мав незалежне життя та королівство.

[1] Дорогу, якою йшов лист Хаздая до Хозарії, на основі сього й інших уступів треба уявити собі так, що з Іспанії привіз його моравський жид до слов'янського краю, сусіднього з німцями; король того краю вислав його до угорських жидів, а ті перевезли його до Царгорода (Константини, по вислову хозарського кагана), а відси його завезено морем до Фанагорії при усті Дону, відки вже недалеко було до столиці Хозарії. Пор.: Monumenta Poloniae historica, I, ст. 82.

[2] Константина — Царгород, Константинополь.

От тим-то відповідаємо на твоє письмо, яким ти врадував нас, по черзі доторкаючи кождого твого питання. Те, що згадуєш про твій край і походження короля, що панує над ним, було відоме нам уже давніше, бо наші предки не раз писали одні до одних приятельські листи, ті листи переховуються в наших архівах, і знають про се старі люди нашого краю. Ми бажаємо відновити ті відносини, що були за наших предків, і лишити в спадку своїм дітям.

Питаєш у твоїм письмі, з якого ми роду та покоління? Отже, знай, що походимо від синів Яфетових, а власне від синів Тогарми. Бо в родових книгах наших предків міститься відомість, що Тогарма мав 10 синів, а се їх імена: Агіор, Тір, Увар, Угін, Бізаль, Тарна, Хазар, Санар, Булгар, Савір. Ми діти Хазара, що був сьомим сином Тогарми. Записано, що за його часів число наших предків було дуже мале, але найсвятіший дав їм міць і силу, і воювали з многими народами, міцнішими від них, і при божій помочі прогнали їх та зайняли їх край; вони ж, утікаючи, були переслідувані у втеці аж до великої ріки Дунаю, і там живуть і досі недалеко Константини, а хозари зайняли їх край. По значнім протязі часу повстав між ними король іменем Булан, муж мудрий і богобойний, що всю свою надію поклав на бога і вигнав із краю ворожбитів та ідолопоклонників. Йому-то, що жив під крилами божими, показався ві сні ангел і сказав: «Булане, бог шле мене до тебе і велить сказати тобі: «Я вислухав твоєї просьби та благання і благословлю тебе та помножу твій рід, утверджу твоє королівство повік-віків і віддам усіх твоїх ворогів тобі в руки, а ти встань рано і молися до бога!» Так і вчинив король, і показався йому ангел другий раз і сказав: «Я бачив твоє поступування, і діла твої подобалися мені. Знаю, що ти всім серцем послушний мені. Отож хочу дати тобі закон, права й заповіді; коли ж ховатимеш права й заповіді мої, поблагословлю тебе з твоїм родом». Він відповів ангелові, який звістив йому се, мовлячи: «Пане мій, відомі тобі помисли мого серця і читаєш у моєму нутрі, що всю свою надію я покладаю тільки на тебе. Але народ, над яким я паную, безбожний, і не знаю, чи захоче вірити мені. Тож коли я в твоїх очах стався гідний твоєї ласки і коли твоє милосердя живе наді мною, покажися також їх великому князеві, і нехай він допоможе мені в тім».

І вчинив найсвятіший по його волі, і показався ві сні тому князеві, а сей, уставши рано, прийшов і оповів се

королеві. Тоді король скликав усю свою старшину, і слуг, і весь люд і оповів їм усе діло, і те діло сподобалося їм. Вони прийняли закон і були прийняті під крила божої величності. І знов показався королеві ангел і сказав: «Небо і небеса небес не можуть огорнути мене. Вибудуй дім для мого імені!» І відповів йому король: «Пане світу, сором мені перед тобою, бо не маю ані срібла, ані золота, аби я міг виконати се так, як бажаю, і як би належало виконати». І мовив йому (найсвятіший): «Будь сильний і відважний, збери все своє військо і йди походом у край рудлян і в край арділь, і я наповню тривогою та страхом їх серця, і віддам їх у твої руки. Бо ж для тебе призначені два скарби їх, один срібний, а другий золотий, і я буду з тобою, і буду берегти тебе, куди тільки повернешся. Ти ж забереш скарби, і вернеш щасливо, і збудуєш дім для мого імені».

І король, маючи надію в бозі, зробив, як йому було велено, пішов походом, здобув край і вернув щасливо, віддав скарби на честь божу, збудував дім богові і кивот завіту*, свічник, стіл, жертовники і святі знаряди, які заховалися до нинішнього дня і які я маю в своїх руках.

По сих подіях розійшлася слава його по всій землі. Король едомітів і король ізмаїльтян, почувши про нього, послали до нього послів з великими дарами та грішми і з жерцями свого краю, аби навернули його на свою віру. Але король був мудрий, велів покликати з Ізраїля мудреця бистроумного та вченого і спровадив їх разом для розсліду законів. Вони раз у раз перепирали твердження один одного і не могли згодитися на одно. Бачачи се, король сказав до жерця короля едомітів і до жерця короля ізмаїльтян: «Вертайте до своїх наметів! Третього дня пошлю по вас, і тоді прийдете до мене». Другого дня послав король тільки по жерця едомського і сказав до нього: «Знаю, що король едомітів більший від інших королів і віра його гідна пошани, і я вподобав собі її. Але відповідь ж мені лиш на одно питання! Я хотів би знати, котра віра ліпша, чи віра їзраїльтян, чи віра їзмаїльтян?» А жрець відповів, мовлячи: «Нехай жиє король і пан мій навіки! Знай, що на правду нема віри ліпшої в цілім світі, як віра ізраїльська. Бо найсвятіший вибрав Ізраїля над усі народи, називаючи його первородним сином, творив для нього багато й великих чудес, вивів його з неволі фараона, перевів сухими ногами через море і затопив його жителів, спускав йому манну з неба і велів потекти воді з каменя, дав йому закони з-по-

серед огню, віддав йому в посідання край Канаан і збудував йому храм, у якім сам хотів жити посеред нього. Коли ж ізраїльтяни почали грішити проти нього, тоді розсердився на них, відкинув їх від свого лиця і розсипав на всі вітри. Якби не те, не було би на всім світі ліпшої віри над ізраїльську».

І відповів король: «Добре сказав еси! Знай, що віддам тобі справедливу почесть». А другого дня послав король по висланця ізмаїльтян і запитав його, мовлячи: «Скажи мені правду, котрий закон ліпший, ізраїльський чи едомський?» І відповів висланець, мовлячи: «Закон Ізраїля ліпший, бо все в ньому правда, в ньому й наука божа, і чесні обичаї та права. Тільки тому, що згрішили і спроневірилися йому, бог прогнівався на них і віддав їх у руки ворогів. А едомська віра зовсім погана. Вони їдять усяку нечистоту і кланяються творам рук своїх». І сказав король: «Ти сказав мені правду, і за те я вшаную тебе». Другого дня він покликав усіх разом і сказав їм у присутності всіх князів і слуг народу: «Жадаю від вас, аби ви вибрали мені найліпший і найсправедливіший із ваших законів». Вони почали розправляти, але слова їх не мали ніякої сили. Тоді король запитав едомського жерця ще раз: «Котрий ліпший закон, ізраїльський чи ізмаїльський?» Жрець відповів: «Закон ізраїльський ліпший». Потім запитав висланця ізмаїльтян: «Із законів ізраїльського та едомського котрий ліпший?» І відповів ізмаїльтянин, мовлячи: «Ізраїльський закон ліпший». На те король: «Отсе оба ви своїми устами вирекли, що ізраїльський закон ліпший і чистіший, і тому я вибираю ізраїльський закон, бо се закон Авраама. Всемогучий буде мені на поміч, а срібло й золото, яке ви прирекли мені дати, він дасть мені без клопоту. А ви вертайте до своїх країв у спокою!»

І від того дня бог всемогучий усе помагав йому і укріпив його силу. А він прийняв обрізання і велів обрізати своїх слуг, і послав до вченого ізраїльтянина, який витолкував йому книгу закону і вияснив усі права. І ми до сього дня визнаємо той шановний і правдивий закон найсвятішого, якого імені нехай буде хвала навіки! І від того дня, коли наші предки вдалися під крила маєстату божого, він понизив перед нами всіх наших ворогів і покорив усі довколишні народи та племена, так що ніхто з них не смів повстати проти нас, а королі едомітів та королі ізмаїльтян платять нам дань.

По тих подіях вступив на трон один із його внуків на ім'я Сбадія, муж справедливий й хоробрий. Він відновив правительство, укріпив закон після звичаїв і переказів, побудував доми молитви та доми науки, спровадив багато вчених ізраїльтян, давав їм багато золота й срібла, і вони переклали для нього 24 книги Мішни*, і талмуд, і весь порядок молитов. Сей король був богобойний, любив закон і заповіді божі. По тім наступив син його Гіскія, по нім син його Менасе, а потім Ханока, брат Обадії, та Ізаак, його син; потім його син Зебульон, потім того син Менасе, того син Ніссі, того син Менахем, того син Венямин, того син Аарон, а я Йосиф — син того Аарона. Всі ми королівські сини, і ніхто чужий не сміє засідати на престолі наших батьків. Нехай буде воля того, що ставить усіх королів, укріпляти наше королівство в своїм законі і в своїх науках!

Нарешті щодо твого питання про розмір нашого краю вздовж і вшир, то знай, що він простягся понад рікою недалеко Георгійського (грузинського) моря на схід на 4 місяці (правдоподібно дні) дороги. Над сею рікою живе 9 численних народів по селах, містах і твердинях, а всі дають мені дань. Відси звертається границя до Георгії, і всі мешканці морського побережжя платять мені дань. На південь живе 15 численних і хоробрих народів аж до Баб-аль-Абуаб; живуть вони в горах і в краю Баса, і в Табаті, аж до Константинопольського моря, на протязі двох місяців дороги, і всі платять мені дань. А в західній стороні живе 13 сильних і войовничих народів на побережжях Константинопольського моря. Відси звертається границя на північ аж до великої ріки Яїка; люди живуть там у оселях без мурів, кочуючи по цілім степу аж до границі Гангріна, численні, як пісок у морі, і всі платять мені дань, а розмір їх краю обіймає чотири місяці дороги. Я ж сам живу при усті ріки і не допускаю русам, що прибувають кораблями, переправлятися до тих народів, і так само не допускаю, аби їх вороги, що приходять сухою дорогою, переправлялися в їх край. Веду з ними тяжкі війни, бо коли б я допустив їм переправу, вони спустошили би весь край Ізмаїла аж до Багдада.

Далі повідомляю тебе, що живу над тою рікою під божою опікою і маю в своїй державі три столиці. В одній із них живе королева зі своїми невістами та євнухами. Ся столиця має в об'ємі 40 парасангів (перська міра довжини, відповідна більше-менше нашому кілометрові), зі своїми селами та присілками; тут живуть ізраїльтяни, ізмаїльтяни,

християни та інші різноязичні народи. Друга столиця зі своїми приналежностями має вісім квадратових парасангів, а в третій живу я сам з князями, дворянами та слугами. Ся столиця невелика, обіймає тільки 3 парасанги. Посеред неї пливе ріка, і ми живемо в ній цілу зиму. А в місяці нізані (марті або цвітні) виїздимо з неї, і кождий удається до свого поля та саду, які управляє. Бо в нас кожда родина має свою батьківську посілість і живе в її межах та спішить до неї весело й радісно. Не почуєш там ніякого галасу, не нападе тебе там ворог, і ніхто ні в чім не перешкодить тобі. А я з моїми князями та дворянами удаємося 20 парасангів далі, аж до великої ріки Арсан, відки звертаємося аж на сам кінець краю.

Се розмір нашого краю і місця нашого спочинку. Край наш не багатий на дощ, але має много рік, багатих рибою, а також багато джерел, а земля добра й родюча. Маємо поля, виноградники, розкішні сади й огороди, всі положені над ріками, і в них багато овочевих дерев. Границі мого краю тягнуться на схід 20 парасангів, 30 на південь, а 40 на захід. Я ж живу в середині острова, на якім лежать мої поля, виногради, сади й огороди, що тягнуться на північ на 30 парасангів. На тім острові маю ріки та гарні джерела і при божій помочі живу спокійно». (Далі пропускаю один уступ чисто теологічного характеру.)

«В своїм листі згадуєш, що бажаєш бачити моє лице. Я також бажаю собі оглядати твоє благородне обличчя, твою достойність, мудрість і великість. Дай боже, аби справдилися твої слова, аби я мав щастя обняти тебе і оглядати твоє приязне, миле та благородне обличчя! Ти був би моїм вітцем, я — твоїм сином. Очі цілого народу мого спочивали би на твоїх устах, усі ходили би та виходили відповідно до твоїх слів, і я сам уложив би своє поступування відповідно до твоєї мудрої ради. Мир безконечний!»

Не вдаючися в розбір усіх подробиць сього листа, піднесу тільки дещо важніше. Поперед усього бачимо з опису центральної части хозарської держави, що її жителів зовсім не можна назвати напівкочовою ордою, хоча нема сумніву, що під власть тої держави підходили численні кочові орди на північ та на схід від неї. Уступ листа про шукання найліпшої віри і вибір ізраїльської треба віднести до ряду релігійних легенд, що мають під собою історичний підклад, певно, значно відмінний від того, що представлено в легенді. Ся хозарська легенда знайшла собі відгук на візан-

тійському грунті в часі панування царя Михаїла*, про що читаємо в т[ак] зв[аній] паннонській легенді про життя Константина Солунського* ось що: «Прийшли до царя посли від хозарів, мовлячи: «Від початку знаємо тільки одного бога, що єсть над усіми нами, і тому кланяємося на схід та держимося інших своїх соромних обичаїв. Та тепер євреї намовляють нас прийняти їх віру та діла, а з другого боку сарацини силують нас до своєї віри, обіцяючи спокій і многі дари і говорячи, що їх віра найліпша між усіми народами. От тому шлемо до вас, шануючи стару приязнь і любов, бо ви, великий народ, маєте своє царство від бога. Просячи у вас поради, ми просимо вас прислати нам мужа книжного, а коли він переспорить євреїв і сарацинів, то приймемо вашу віру»[1]. Тому, що по всякій правдоподібності паннонська легенда про життя Константина відома була в південній Русі вже в X віці, перед хрещенням руського народу, а в усякім разі в половині XI в. належала до улюбленої лектури інтелігентних українців*, як се бачимо з одного уступу Сборника кн. Святослава з р. 1076*, в якім ся легенда рекомендується читачам нарівні з писаннями найпопулярніших отців церкви, не подивуємо нікого, допускаючи, що ся хозарська легенда була головним взірцем південноруської легенди про розпитування вір, доконана кн. Володимиром перед його хрещенням.

Не від речі буде тут навести один уступ із книги візантійського царя Константина Порфирогенета «De administrando imperio», який у розд. 37 подає відомості про розселення руських та інших племен на території теперішньої України, де між іншим читаємо: «Пацінакія (край печенігів) віддалена від краю Уців (половців) та від Хозарії 5 днів дороги, від Аланії 6, від Мордії 10, від Русі один день, а від Туркії (Угорщини) 4 дні, нарешті від Болгарії півдня дороги». В дальшім, 38 розд., учений візантієць оповідає про похід турків (угрів) до Європи ось що: «Тих турків було 7 поколінь, а князя над собою не мали ніколи ані свого, ані чужого, лише були між ними воєводи, а перший між тими воєводами називався Лебедія. Вони жили разом із хозарами три роки, помагаючи хозарам у всіх їх війнах. Отже, хаган, що панував над хозарами, за їх хоробрість та прихильність дав першому воєводі турків Лебедії благородну хозарку за жінку задля його слави, хоробрості та знат-

[1] Fontes reru i Bohemiearum, t. I, fasc. 2. V Praze, 1872, ст. 11.

ного роду, аби з ним мала потомство. Але Лебедія припадком не мав потомства від тої хозарки. В тім часі пацінаки, розпочавши війну з хозарами, були побиті і мусили уходити зі своєї землі. Вони перейшли до краю турків, а коли між турками й пацінаками прийшло до війни, військо турків було побите і розділилося на дві часті. Одна часть пішла на схід до границь Персії, де живуть і досі, а друга часть зі своїм воєводою Лебедією пішла на захід до околиць, названих Ателькузу, в яких тепер живе народ пацінаків. По якімось часі хаган хозарський візвав турків, аби вислали до нього кораблем свого першого воєводу. Лебедія удався наслідком сього до хагана Хозарії і запитав про причину, задля якої його покликано. Хаган відповів йому: «Для того ми покликали тебе, аби тебе як благородного, і розумного, і вславленого хоробрістю та першого між турками зробити князем і володарем твого народу і аби ти підлягав нашим розказам і нашій зверхності». Сей відповів хаганові, мовлячи: «Високо ціню твою думку про мене і те, що ти вивищаєш мене понад інших, і заявляю тобі вдячність,яка за се належиться. Але мені неможливо обняти таку власть над моїм народом, і тому я не можу сповнити твою волю. Є в нас інший воєвода на ім'я Сальмуц, що має сина іменем Арпада. З них котрий, чи сам Сальмуц, чи його син Арпад, нехай буде князем і зістає під вашою зверхністю». Задоволений сею відповіддю хаган вислав своїх людей із Лебедією до турків. І коли вони розмовилися про се з турками, ті воліли зробити князем Арпада, ніж його батька Сальмуца, і зробили се відповідно до звичаю та закону хозар, обносячи нововибраного князя на щиті. Перед сим Арпадом турки не мали ніколи ніякого князя, але від того часу і до сього дня потомки Арпада панують над турками»[1]. Маємо тут, без сумніву, хозарську версію історичної саги про початок мадярської королівської династії.

Важний причинок до історії хозар, не узгляднений проф. Гр[ушевськ]им, знаходимо в книзі Константина Порфирогенета «De administrando imperio», в початку розд. 37, де читаємо: «Треба знати, що пацінаки жили первісно над рікою Атель і над рікою Геех, сусідуючи з мазарами (може, помилка — зам[ість] хозарами?) і з т[ак] зв[аними] уцами. Але перед 50 літами уци, змовившися з хозарами, почали спільно війну з пацінаками, побили їх, і вигнали з їх

[1] Monumenta Poloniae historica, т. I, ст. 42—45.

краю, та взяли його в посідання, в якім держать його й до сього дня згадані уци. А пацінаки, вийшовши зі свого краю, блукали, шукаючи місця, де би могли оселитися. Зайшовши, нарешті, до краю, який держать тепер, і знайшовши живущих у нім турків (угрів), війною перемогли їх і, вигнавши їх, самі засіли там і панують над тим краєм, як сказано, від 55 літ» (Monumenta Poloniae historica, I, 40—41). Явна суперечність, бо коли від першої війни між печенігами та уцами (половцями) минуло до його часу 50 літ, то факт оселення печенігів у краю турків вийшов би о 5 літ вчаснішим. Тут, очевидно, зайшла якась помилка, але в усякім разі сам факт важний як дата скріплення хозарської держави і початку міграції угрів, печенігів та половців на захід. Константин Порфирогенет умер у р. 959, значить, коли його книжка була писана коло 950 р., то початок міграції тих народів припав би на остатнє десятиліття IX в., на р. 895—900. Ся відомість згоджується з оповіданням нашого найстаршого літопису, в якім про похід угрів біля Києва згадано під р. 898. Першу згадку про печенігів, яких Ігор наймає для свого походу на Царгород, знаходимо в нашім літописі під р. 942.

Так само недокладно та неповно, як характеристика та історія хозар, представлені у пр. Гр[ушевськ]ого також відносини хозар до Південної Русі. І тут можна сказати те саме, що ми бачили вже не раз у викладі нашого історика, неповне визискання джерел, а потроху навіть упередження щодо їх історичної вартості. Ілюстрацією сього твердження може служити також огляд звісток нашого найстаршого літопису про хозар. Сих звісток зовсім небагато, і пр. Гр[ушевськ]ий не був би потратив багато місця в своїм просторім викладі, коли би замість багатства бібліографічних вказівок, із яких читач не дізнається зовсім нічого, подав би їх у повнім тексті з науковим визисканням.

Найдавніша звістка про хозар у нашім найстаршім літописі зовсім принагідна і поміщена після поетичного оповідання про Кия, Щека та Хорива і після літописної записки про розселення руських та фінських племен. Читаємо там (цитую фотолітографічне видання Іпатського тексту, ст. 8—9): „**Словеньскꙋ же ꙗзыкꙋ, ꙗко же ркоХом, живꙋщю на Дꙋнаи, придоша ѿ Скꙋжь, рекше ѿ Козаръ, рекомии Болгаре, и сѣдоша по Дꙋнаеби, насѣлницѣ Словеномъ бѣша, а по семъ придоша Оугре бѣлии и наслѣдиша землю словѣньскꙋю, прогнавше ВолоХы,**

иже бѣша преже приꙗлѣ землю словеньскꙋ, си бо Оугри почаша быти при Раклии цсри, иже ходиша на Хоздроꙗ цс҃рѧ пѣрьскаго". Се оповідання, сконструйоване, очевидно, на основі грецького хронографа, важне тим, що дає можність через порівняння з грецькими джерелами усталити деякі хронологічні дати. Війна цісаря Іраклія з персами, в якій візантійський цісар покликав собі на поміч велике число угрів (у грецькім тексті турків), записана в літописі Григорія Гамартоли* під р. 621. Про прихід болгар, їх перехід через Дунай та завоювання краю, в якім живуть досі, згадує той сам грецький хронограф під рр. 667—668. Се позволило би нам віднести час панування Кия та його братів, т[ак] зв[аний] історичний початок полянської держави, на першу половину VII в.

Друга літописна звістка про хозар міститься також у найстаршій часті літопису перед першою хронологічною датою (852 р.) і, невважаючи на досить велику перерву в літописнім тексті (славна літописна характеристика вдачі та способу життя руських племен), нав'язує безпосередньо до історичної події — смерті трьох київських братів князів. Читаємо там (op. cit., ст. 12):

„По сихъ же лѣтехъ, по смрти братиꙗ сеꙗ быша [Полѧне] ѡбидимы Деревлѧны и инѣми ѡколными. и наидоша ꙗ Козаре, сѣдѧщаꙗ в лѣсѣхъ на горахъ. и ркоша Козарѣ: „Платите намъ дань!" здꙋмавши же Полѧне, и вдаша ѿ дыма мечь. и несоша Козарѣ къ кнѧзю своемꙋ и къ старѣишинамъ своим и рѣша имъ: ‚Се налѣзохомъ дань нокꙋ" ѡни же рѣша имъ: „Ѡ кꙋдꙋ?" ѡни же рѣша имъ: „В лѣсѣ на горах над рѣкою Днѣирьскою". ѡні же ркоша: „Что сꙋть вдалѣ?" ѡни же показаша мечь. и рѣша старцѣ козарьстіи: „Не добра дань, кнѧже! мы доискахом сѧ ѡрꙋжьемъ ѡдиноꙗ страны, рѣкше саблѧми, а сихъ ѡрꙋжье ѡбоюдꙋ ѡстро, рекше мечи. сии им ть имати и на нас дань, и на инѣхъ странахъ". се ж събысть сѧ все, не ѿ скоеꙗ [бо] колѧ ркоша, но ѿ бж҃ꙗ изволѣньꙗ. ꙗко и при фараѡнѣ цс҃ри егꙋпетьстемь, егда приведоша Моисѣꙗ пред фараѡна, и ркоша старци фараѡни: „Сии хощеть смирити ѡбласть егꙋпетьскꙋ". ꙗко же и бысть, погыбоша [бо] Егꙋптѧнѣ ѿ Моисѣꙗ. та пѣрвѣе бѣша работающе имъ. тако и си пѣрвѣе владѣша, а послѣдѣ самѣми владѣют. ꙗко же и бысть: володѣють бо Козары рꙋсьстии кнѧзи и до днешнѧго дн҃е".

Се оповідання належить до ряду поетичних традицій київської землі і являється остільки одиноким у своїм роді, що згадує про дань мечами, якої ніде й ніколи не складали піддані народи своїм володарям. Ся традиція має, очевидно, символічне значення і могла бути зложена не швидше часів Святослава, коли Русь побідила хозар, але також не о много пізніше, бо, скільки відомо, ані Святославів, син Володимир, ані пізніші руські князі не одержували ніякої дані від хозар. Значить, ся поетична традиція має літературний, а не історичний характер. На іншім місці подаю її в реституйованій віршовій формі.

Перша датована літописна звістка про хозар міститься під р. 859, де читаємо (op. cit., ст. 14): „**И Козаре**[1] **имахѫ дань на Полянѣхъ и на Сѣверѣхъ и на Вятичихъ, имахѫ по бѣлѣи вѣверицѣ тако ѿ дыма**". Сю відомість нема потреби вважати комбінацією пізнішого редактора літопису, а єсть підстава вважати давньою, може, навіть сучасною запискою, яка потверджується тим, що сказано далі під р. 884 (op. cit., ст. 17), де читаємо: „**Иде**[2] **Олегъ на Сѣверы, и побѣди Сѣверы, и възложи на нихъ дань легъкѫ, и не дасть имъ Козаромъ дани дати, рекъ: „Азъ имъ противенъ, а вамъ нечемѫ**". Далі за сим під р. 885 читаємо другу подібну звістку: „**Посла Олегъ к Радимичем рекѫ: „Комѫ дань даете?" они же рѣша: „Козаром". и рече имъ Олегъ: „ Не давайте Козаромъ, но мнѣ давайте!" и вдаша Олгови по шеляг, тако же и Козаромъ даяхѫ. и бѣ обладаа Олегъ Деревляны, Поляны, Радимичи, а съ Оуличи и Тиверьци имѣяше рать**".

Сі дві записки, в яких історичності нема причини сумніватися, показують нам ступневе розширення руської держави через приєднування різних племен, що йшло рівнобіжно з їх освободженням від хозарської зверхності. Ся зверхність, зрештою, як бачимо, була зовсім не утяжлива, бо виносила у радимичів лише шеляг від «диму» (замешканої хати, в якій звичайно раз у раз горів огонь і з якої курився дим).

Дальшу відомість про хозар маємо в нашім літописі майже 80 літ пізніше під р. 964 (op. cit., ст. 48), де після

---

[1] Рки. «на Козарєх».

[2] Рки. первісно було ѡ, потім поправлено поперек сеї букви І.

поетичної характеристики Святослава в його молодім віці міститься коротка літописна записка:

„**И иде** [scil. Святослав] **на Ѡкꙋ рѣкꙋ и на Волгꙋ, и налѣзе Вѧтичи, и рече имъ: „Комꙋ дань даєте?“ Ѡни же ркоша: „Козаром по шелѧгꙋ ѿ рала даєм“.**

Ся записка виглядає як недокінчений дублет записки про похід Олега на радимичів під р. 885, причім, одначе, являється одна характерна різниця, що замість давнішої дані вивірками чи кунами тут являється хоч мінімальна, а все-таки грошова дань по шелягу від рала. Грошева дань являється також у слідуючій зараз записці під р. 965 (op. cit., ст. 48), де читаємо: „**Иде Ст҃ославъ на Козары. слышавше же Козаре изыдоша протівꙋ съ кнѧземъ скоим каганомъ. и състꙋпиша сѧ битъ, и бывши брани межи ими, ѡдолѣ Ст҃ославъ Козаром, и городъ ихъ Бѣлꙋ кежю кзѧ. и Ꙗсы побѣди и Касогы, и приде къ Києвꙋ**“.

Беручи докладно сю відомість, у якої історичності також нема потреби сумніватися, можемо сказати, що се був один із звичайних, більше грабіжницьких, ніж завойовних походів, у якім Святослав після короткої битви здобув одно місто хозарське Саркель; з оповідання літопису не можна догадуватися, аби він зруйнував його. Про дальший похід на ясів та касогів сказано ще менше, значить, Святослав здобув там іще менше користей і, певно, не зробив ніяких змін у державнім порядку тих народів.

Супроти сього не зайвим буде навести те, що говорить пр. Гр[ушевський] про напад Святослава на хозар та його наслідки («Історія України-Русі», т. 1, ст. 409—410): «Далеко тяжчим, майже смертельним ударом був похід Святослава для хозарської держави, що слабла й хилилася до упадку вже протягом двох століть. Літопис каже, що Святослав узяв Білу вежу (Саркель), важну кріпость на шиї між Волгою й Доном. Хаукаль оповідає, що Русь пограбувала тоді Ітиль і Семендер, багате хозарське місто на березі Каспійського моря. Разом з тим ціла хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Тим властиво й закінчилося існування колись сильної хозарської держави». Не можу сконтролювати, чи слова про спустошення цілої хозарської держави невеличким корпусом війська протягом кількох місяців або, може, лише кількох тижнів, узяті нашим істориком із арабського джерела, чи, може, вони тільки його власна комбінація; в усякім разі як на історичний факт вони зовсім неможливі. Що похід Свя-

тослава не зробив кінця хозарській державі, можна бачити хоч би з того, що звістки про неї в візантійських джерелах сягають аж до XV в. і що в першій половині X в. там повстало християнське єпископство, яке було наслідком місії з Царгорода і стояло під зверхністю корсунських єпископів.

Писано 10—16 мая 1912

IV. БРУНОН ІЗ КВЕРБУРГА, ГІСТЬ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО В 1007 р.

Сучасних і зовсім певних джерел до історії панування Володимира, просвітителя Русі, так мало, що кожде з них, хоч би й як мале та скупе на відомості, заслугує на пильну увагу історика, який хоче вникнути в духа та події тих часів і внести промінь історичного світла в темряву догадок та комбінацій. До таких джерел належить, без сумніву, лист німецького місіонера Брунона з Квербурга, який при кінці X в., одержавши освіту в Магдебурзі, пішки удався до Рима, де, ставши монахом, із рук папи Сільвестра II* одержав посвячення та єпископське pallium з призначенням на місіонерську роботу до Польщі. В р. 1004 він вернув із Рима до Німеччини з наміром удатися зараз до Польщі, але задля війни, яка тим часом вибухла між німецьким цісарем Генріхом II* і польським королем Болеславом Хоробрим, не міг вирушити на ту місію і пробув довший час у Магдебурзі, де місцевий митрополит висвятив його на єпископа. Цісар рад був задержати його в своїм краю, раз тому, що він був посвоячений із ним, а головно задля його науки та здібності. Але Брунон не видержав на місці і потайно виїхав на Угорщину, де знайшов приняття у короля Стефана*. Коли до того короля прибув висланий німецьким цісарем єпископ із Авгсбурга і здибався тут із Бруноном, сей довідався від цісарського посла, що цісар дуже затурбований його від'їздом і рад би бачити його в рідним краю на услугах німецької церкви. Брунон відповів єпископові, що хоч як він обов'язаний до вірності цісареві, якого шанує як свого світського володаря, проте він не може вволити його волю, бо воля його найвищого володаря, святого Петра, накладає на нього інші обов'язки.

В грудні 1007 р. Брунон виїхав із Угорщини з послами київського князя Володимира і удався з ними до Києва.

Володимир прийняв його радо і гостив у себе цілий місяць. Довше не хотів Брунон пробути в Києві, заявляючи князеві, що він поклав собі заповіт проповідати християнство печенігам, найдикішим і найжорстокішим із усіх язичників. Князь вияснив йому всі трудності такої місії і висловив побоювання, що він ані одної душі не наверне на Христову віру, а зате сам напевно понесе люту смерть. Але упімнення князя були даремні. Брунон настояв на своїм намірі. Коли вірити його оповіданню, князь Володимир мав у сні об'яву від бога, аби не спротивлявся далі бажанню святого мужа, і супроводив його до границі печенігів.

Далі буде подане оповідання Брунона його власними словами, перекладеними з латинської на нашу мову, а тут скажу тільки, що Брунон пробув між печенігами 5 місяців, що його місія між ними мала невеличкий успіх, але все-таки він признав відповіднішим не продовжати її, тільки з Києва удався до Польщі, аби здійснити свій давніший намір, і слідом св. Войтіха ширити християнство між слов'янськими пруссами. Невважаючи на те, що між польським королем і німецьким цісарем велася війна, король Болеслав прийняв Брунона дуже добре, і сей уважав своїм обов'язком у своїм листі до цісаря стати в обороні польського короля і вказати цісарю потребу дружніх відносин до нього. З Польщі вислав Брунон кількох своїх товаришів через море до Швеції, де вони навернули на християнство короля Олафа, 1000 знатніших шведів і 7 осель у шведському краю. Сам Брунон бажав якнайшвидше удатися до пруссів, до чого король обіцяв йому достарчити фондів і всякої підмоги. Хоча війна спричинила те, що король не додержав своєї обіцянки, проте Брунон не покинув свого наміру, бажаючи якнайскорше впоратися з пруссами, аби потім узятися до навернення лютичів. Його подорож до пруссів скінчилася дуже нещасливо. Кілька місяців по написанню нижче наведеного листа до цісаря Генріха II його постигла мученицька смерть. Хоча прусси були глухі на його проповідь, він зі своїми 18 товаришами-німцями йшов усе далі та далі в глиб краю, поки 14 лютого 1009 р. їм усім не повтинано голови.

Отсе головні дані з життя того німецького місіонера, якого лист до цісаря Генріха II із зими 1008 р. подає декілька важних і з живої дійсності схоплених подробиць із другої половини панування князя Володимира В[еликого]. На се джерело досі, на мою думку, звернено менше

уваги, як воно заслугує на се. Проф. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. I, ст. 209, пише: «Окрім кріпостей для оборони границі служили лінії валів. Звісний місіонар Брунон, бувши в Києві за Володимира, оповідає як самовидець, що Володимир окружив Київ від печенігів «дуже міцною й довгою огорожею». Сю огорожу з пророблениими в ній воротами бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів». Отсей уступ «Історії» пр. Груш[евського] остільки недокладний, що в ньому не подано дати, коли Брунон був у Києві, натомість сказано безпідставно, що Володимир окружив Київ огорожею, коли тим часом Брунон оповідає, що до огорожі з Києва треба було їхати два дні. Про Стугну у Брунона нема ніякої згадки, зате «огорожу» зрозумів наш історик зовсім хибно як вали й рови, бо така огорожа в степу без сторожі не була би ніякою перепоною для ворогів. Із оповідання Брунона видно виразно, що се була дійсна деревляна огорожа (sepe), себто частокіл. Супроти сього вважаю не зайвим подати тут у перекладі на нашу мову повний текст сього листа. Сей текст опублікував уперве російський учений Гільфердінг окремою брошурою в Москві 1856, з якої 1858 р. його передрукував німецький історик Вільгельм Гізебрехт* у другім томі своєї «Geschichte der deutschen Kaiserzeit», ст. 600—604, якою я користуюся для отсеї своєї статті. Текст Гільфердінга списаний із досить пізнього німецько-латинського рукопису, зладженого первісно в Касселі якимось Уффенбахом у р. 1716, і який тепер міститься в міській бібліотеці в Гамбурзі (Historica Nr., 321). В тексті рукопису досить багато помилок, які переважно перейшли також у друкований текст російського вченого і були, хоч і не всі, поправлені німецьким.

Ось переклад сього листу:

«М у ж е в і ц е р к в и, п о б о ж н о м у к о р о л е в і Г е н р і х о в і. Брунон — що, як на все бідний! — бажає всього, що годиться королеві і що подобається всевидящому богу. Сумніваюся, чи знає побожний король, що нема на землі нікого живучого, хто би більше любив Ваше спасеніє о господі і хто би більше бажав Вашої слави на сьому світі, так повнім трудів. Ваш брат, найлюбіший єпископ Брунон, коли я пробував в угорській землі, сказав мені, що Ви, королю, дуже турбуєтеся моїм поводженням і дуже боїтеся надто, аби я не захотів пропасти. Се я, може, й учинив би, якби не спиняв мене той сам, що

й тепер спиняє, ласкавий бог і мій найсвятіший володар Петро. Нехай нагородить тобі бог усіх живучих на землі, що, як вельможний король, який має дбати майже про весь світ, ти вважав відповідним потурбуватись в імені господнім про мене, твого найменшого слугу, аби я не пропав. Дякую богу, що ти, королю, кермуючися мудрістю, яку тобі бог дав, докладаєш старання, аби бути добрим і католицьким володарем, а також, що не менше потрібно, бути побожним і зручним візником святої церкви. Так само й ми — хоч бідні, кілько нас тут, але твої,— аби не тратити марно сього життя і не стати голими в день смерті, прикладаємо старань, оскільки надихає нас милосердя святого духа, трудитися, працювати відповідно до тих слів блаженного Павла: «Не чиню душі своєї ціннішою, як себе». Отож щодо мене самого, не роблю нічого,тільки лихо; що ж до господа, то він, коли схоче, скоріше одним словом усе зробить добре.

Діла господні відкривати та визнавати — почесна річ, а особливо перед вами я не повинен мовчати, за якого святою намовою я став єпископом і висланий святим Петром несу євангеліє язичникам. Отсе вже цілий рік сповнив свої дні та місяці, відколи, довго й дармо просидівши в Угорщині, ми покинули сей край і добралися до найжорстокіших із усіх язичників печенігів (Pezenegos). Князь русів, великий своїм царством і багатствами, держав мене місяць у себе проти моєї волі, буцімто я добровільно хотів сам себе погубити, і переконував мене, аби я не йшов до того безрозумного народу (inrationabilem gentem), де не знайду ніякої користі для душ, але хіба для себе смерть і то найганебнішу. Та коли не міг відмовити мене, і про мене, недостойного, перелякав його якийсь привид (visio), сам зі своїм військом відпровадив мене два дні дороги до крайньої границі своєї держави, яку проти кочівника-ворога обгородив з усіх боків дуже міцним і довгим частоколом (sepe). Коли ми доїхали до границі його краю, ми зупинилися перед брамою. Тоді він ізсів із коня на землю, а коли я з товаришами пішов наперед, він зі своїми воєводами пішов за нами, доки ми не дійшли до брами. Він сам зупинився на однім горбі (colle, може, могилі), а ми стали на другім горбі. Взявши хрест у руки, я ніс його, співаючи святий вірш (nobile carmen): «Petre, amas me? Pasce oves meas!»[1]

[1] Властиво євангельські слова.

Коли ми скінчили антифони, князь прислав до нас свого воєводу, який сказав нам отсі слова: «Допровадив я тебе сюди, де кінчиться наша земля, а починається ворожа. Богом молю тебе, аби ти не тратив даремно життя на мою неславу! Знаю, що завтра перед третьою годиною тебе без ніякої причини жде гірка смерть».

Я відповів йому: «Нехай бог отворить тобі рай, так як ти отворив нам вхід до язичників!» Що маю казати більше? Три дні йшли ми, і ніхто не напастував нас. Третього дня, се було 6 лютого, три рази, рано, в полудні й вечором, усіх нас із похиленими шиями водили під мечі, аби нас повбивати, і всі три рази від нападаючих на нас ворогів — так допустив господь і проводир наш св. Петро — чудесним знаком вийшли ми без образи. В неділю прийшли ми до більшого народу, і нам дали приміщення, поки кінні гінці не скликали весь народ на збір. Отож о дев'ятій під полудне покликано нас на раду, б'ючи батогами нас і коней. Нас зустріла незліченна юрба з кривавими очима і підняла страшенний вереск. Тисячі сокир, тисячі мечів піднялося понад наші голови, грозячи напруго повбивати нас. Томили нас аж до ночі, самі між собою в незгоді, поки старшини того народу не вирвали нас силою з їх рук і, почувши наше оповідання, не зрозуміли, що для добра прийшли ми до їх краю.

Оттак із волі чудотворного бога і пресвятого Петра прожили ми серед сего народу 5 місяців, обійшли 3 округи, а четвертого не торкалися, але з нього прийшли до нас посланці від знатніших між ними. Несповна 30 душ обернувши на християнство, пальцем божим ми зробили між ними мир, якого, як вони самі говорили, ніхто, крім нас, не міг би зробити. «Сей мир,— мовили вони до мене,— зроблений тобою. Коли правда те, що ти навчаєш, ми всі радо зробимося християнами. Коли той князь русів буде хиткий у вірі, мусимо ждати тільки війни від нього, а не від християнства».

З тою заявою прийшов я до князя русів, який задоволений бога ради дав закладника свого сина, а я посвятив одного з наших на єпископа, який разом із тим князівським сином пішов до краю печенігів. Отак для більшої слави та хвали спасителя бога дійшов християнський закон до народу, найгіршого з усіх язичників, які живуть на землі. Я ж тепер звертаюся до пруссів, де станеться те, що має статися, де зробить і тепер той, що все зробив, милостивий

бог і зверхник мій пресвятий Петро. Чув я також про чорних угрів, до яких, власне, пішло перше посольство від святого Петра, яке ніколи не ходить надармо, хоча наші — боже їм прости! — за якийсь великий гріх посліпли. Ті чорні угри всі навернулися на християнство. Все те одна слава бога і святого Петра. Щодо мене, не маю нічого, крім гріхів, і тільки те одно страчене добро, коли милосердний бог для себе не зробить, не помножить і не додасть нам його задля крові святих, а особливо тих, що пролили її на землю в нашім віці.

Пане мій! Все добре, що зробив ти для мене, бог відплатить тобі в день воскресення праведних, особливо ж те, що турбуєшся мною. Щоб я з молодечого нерозуму не вдався в світські діла і не покинув духовних, се, здається, при моїм відході сердило тебе. Се було причиною також, що ти в моїй неприсутності перед твоїми найближчими вельможами висміяв мене й деякі мої смішні поступки. Отсі три речі — любов, і гнів, і насміх — ніколи не звертав би ти на мене, якби ти не любив мене, і, певно, ніколи не почув би ти ненависті до того, що в мені видалося тобі злим. Говорю се для твоєї потіхи, і коли воля благого бога та причина святого Петра, я не хочу згинути. Хоч і кілька в мене зла та погані, хочу бути добрим з божого дару і молюся богу: «Всемогучий і милосердний боже, направ мої давні прогріхи і дай королеві, щоб йому ніколи не вмирали добрі діла та щоб він день у день робився ліпшим королем!»

Та нехай же вільно буде мені без твоєї образи сказати тобі ось що: «Чи добре переслідувати християнина, а водити приязнь із поганським народом? Що за союз Христа з Беліалем, яке порівняння світла з пітьмою? Як погодяться Сварож (в лат[инському] тексті Zuarasi) або диявол із вашим і нашим провідником святих Маврикієм? Яким чолом зійдуться святі списи і чортівські хоругви, що пасуться людською кров'ю? Чи не вважаєш, королю, гріхом сього, коли християнську голову — сором сказати! — вбивають під прапором злих духів? Чи не ліпше мати вірним собі такого чоловіка, при якого помочі й пораді міг би ти побирати дань і провадити християнізацію поганського народу? О, як же бажав би я, щоб ти з ворога зробився союзником того, про кого говорю, короля Болеслава! Відповіси, може: «Хочу!» Отже, окажи милосердя, відложи жорстокість! Коли хочеш мати вірного, перестань переслідувати! Коли хочеш мати войовника, зроби йому

добро, аби був тоді рад. Бережися, королю, коли хочеш усе робити силою, а ніколи милосердям, яке любить сам добрий, аби часом не розсердився Ісус, який тепер помагає тобі. Не сперечаюся з королем; нехай буде, що хоче бог і що хочеш ти! Та чи не ліпше воювати з поганами за християнство, ніж насилувати християн для світової слави? Певно, чоловік міркує, а бог порядкує. Та чи ж не з поганами й християнами вступив у силі свого панування король на сю землю і чи ж не охороняють її св. Петро, якого підвладною вона признає себе, і св. мученик Войтіх? Коли б вони не хотіли допомагати їй, то, певно, не спочивали би в ній ті святі, що пролили на ній свою кров і в ній під страхом божим роблять многі чудеса ті 5 мучеників, убитих тут? Мій пане! Ти не м'який володар, що було би шкідливе, але справедливий і енергічний правитель, що дуже добре; та одного лише треба би ще, аби ти був милосердний, і не все лише силою, але також милосердям приєднував собі народ. Тоді не мав би ти війни ані з одного боку, так як тепер маєш її з трьох боків.

Та що мені до сього? Нехай відає про се постійний у добрі та справедливості король, нехай відають його мудрі дорадники, єпископи, графи та воєводи! Що ж тикається моєї й божої справи, скажу одно й друге, а до сих більше не додам нічого. Два великі лиха, які сталися богу та його войовникові Петрові від неотесаних поган, повинна близько відчути також ваша церков. Поперед усього король Болеслав, який дуже ласкаво хотів силами душі й тіла допомогти мені до навернення пруссів і готов був для сеї цілі не пожалувати ніяких грошей, тепер перешкоджений війною, яку премудрий цісар уважав потрібним видати йому; допомогти мені до проповіді євангелія у нього нема ані сил, ані охоти. Натомість, хоча лютичі-язичники і кланяються ідолам, бог не поклав цісарю на серце на користь християнства піти проти таких ворогів славною війною. Чи ж не була би се велика слава і велика користь для цісаря збільшити церков і здобути апостольське ім'я перед богом, потрудитися, аби погани вихрестилися і дати їм мир при помочі християн? Але в тім лежить корінь лиха, що цісар не вірить Болеславові, а сей не вірить сердитому цісареві. Горе нашим нещасним часам! Після святого цісаря, великого Константина, після взірця релігійності, великого Каролля, теперішній цісар переслідує християнина, а нема його до того, аби навернути поган. Подумай, королю, що

коли даси спокій християнам, а почнеш задля християнства воювати з поганами, буде тобі в остатній день радість, коли, всіх лишивши, станеш перед обличчям найвищого з тим меншим болем і з тим більшою радістю, чим більше добро ти спом'янеш, учинене за життя. Не лякайся того, королю, аби релігійний муж (scil. польський король), споминаючи зазнане від тебе лихо, лучився з поганами. Тільки не шукайте неможливого! Зрештою яким способом хоче наш цісар, аби Болеслав тут забезпечив йому те, що йому навіки не проститься? Аби завсігди допомагав вам якнайпильніше в поборюванні поган і у всіх справах служив добровільно? Оскільки ж добра для збереження християнства і навернення поган можна би осягнути, коли би так само, як Мєшко, отець теперішнього короля мав дружбу з покійним цісарем, так і само й ти, наш цісарю, на якім спочиває одинока надія світу, злучився з його сином Болеславом!

Тим часом не утаю перед тобою, що я як єпископ вислав декількох наших під проводом преподобного монаха Родберта, знайомого тобі, за море проповідати євангеліє шведам. Як оповіли по правді прислані відтам посли, він охрестив самого короля шведів, якого жінка вже перед тим була християнкою. З королем незабаром доступили сеї самої ласки божої 1000 мужів і сім осель. Інші, обурені тим, заходилися повбивати їх, і тільки дали їм час, надіючися, що всі з єпископом вийдуть із краю. Вислано послів відси, що мають припильнувати їх поводження та повороту. Коли вернуть, слуга ваш постарається напевно донести вам по правді все, що вони розповідять, як своєму королю, що допоміг мені просвітитися євангеліем.

Що ж більше? Знайте, і свідок мені Христос, де тільки можу, якнайвірніше служу вашій і нашій справі, і хоч не вмію молитися перед обличчям господа, не перестану гавкати (latrare), аби бог благословив вас своєю ласкою і щоб у всякім ділі допомагала вам прихильність св. Петра. Ви ж, оскільки можете радою чи підмогою причинитися до навернення лютичів та пруссів, як годиться побожному королю та надії світу, не занедбуйте труду! Для навернення твердих серць тих поган під подувом духа святого мусить тепер початися моя праця, і всі мої зусилля та змагання приложу до неї при помочі св. Петра. Будь здоров, королю! Жий правдою для бога, пам'ятаючи про добрі діла! Умри в старості, ситий літ і чеснот!»

Хоч і як небагато написав Брунон про Володимира та печенігів, то все-таки з його оповідання, якому не маємо підстави не вірити, можна видобути деякі цікаві історичні відомості. І так дізнаємося від нього, що в р. 1007 було руське посольство в Угорщині у короля Стефана, яке того ж року під зиму вернуло до Києва. Пробувши місяць у Києві при дворі Володимира, Брунон ледве випросився у нього, аби пустив його до печенігів. Між русинами Брунон не розвивав і не думав розвивати ніякої місійної діяльності, очевидно, вважаючи їх за християн. Щодо печенігів дізнаємося від Брунона, що їх не тільки в Західній Європі, спеціально в Угорщині, вважали найзавзятішими і найжорстокішими язичниками, але такими ж, очевидно, вважав їх також Володимир, який не надіявся ніякого успіху від місії Брунона та його товаришів, німецьких монахів, і віщував їх скору мученицьку смерть. Про місце осідку тих печенігів, до яких удався Брунон, можна сказати напевно, що воно було на правім березі Дніпра на південь від Києва, віддалене від нього на два дні кінної дороги, значить, десь понижче Канева. Границя між степом, де кочували орди печенігів, і руськими оселями була, правдоподібно, на всім її протязі, т. є. від Дніпра аж до Буга обставлена високим частоколом, у якім на досить далеких відступах, правдоподібно на шляхах, були побудовані брами, правдоподібно з відповідними укріпленнями, в яких мусила стояти військова сторожа, призначена для збереження огорожі. Пробуваючи 5 місяців у краю печенігів, Брунон стрічав там, окрім мандруючих та кочуючих ватаг, також густіше заселені місця, в яких була досить вироблена громадська організація, але не було ніде одного володаря. За той час Брунон успів обійти оселі трьох печенізьких племен і дізнався ще про четверте, що, може, жило за Дніпром, із якого до нього прийшли посли. Найважніші явища суспільного характеру, які зазначив Брунон у побуті печенігів,— се збір або віче цілого народу, а властивіше цілого племені, скликане при надзвичайній нагоді через умисних гонців. Друге важне явище — се досить виразно зазначена різниця між юрбою, т. є. масою печенізького племені, яка нічого не хоче чути про християнських місіонерів і готова вимордувати їх, і досить значною верствою старших та знатніших, які мали змогу не тільки своїми словами вдержати юрбу від вимордування місіонерів, але здужали навіть силою вивести їх із розлюченої юрби. Між

тими старшими знайшлися, очевидно, також прихильники християнства а навіть такі далекозорі політики, які перед Бруноном висловляли свій погляд, що печеніги, держачися поганства, можуть надіятися тільки війни з боку сусідів-християн, а могли би надіятися миру тільки тоді, коли би й самі вони прийняли християнство і коли би також руський князь не вагався в своїх християнських переконаннях. Чи чув Брунон такі слова від печенізьких старшин, чи, може, се лише тільки його власна комбінація, виведена з відносин на Русі, які він пізнав і про які не хотів говорити докладніше, в усякім разі се невеличка тінь, яка з його оповідання паде на правовірність Володимира і на постійність його християнських переконань.

Місія Брунона до печенігів мала один справді політичний наслідок, невідомий із жодних інших джерел, а власне той, що наслідком знайомості з християнськими місіонерами печеніги забажали завести мирові зносини з Володимиром, які могли скінчитися їх приступленням до християнства. Володимир до тої міри признав важність сього починy, що не завагався вислати свого власного сина — невідомо котрого, мабуть, одного з тих неправедних, яких імена не дійшли до нас — як закладника до печенігів. Чим скінчилася та проба мирних зносин між Руссю й печенігами, невідомо.

З дальшої часті листа Брунона до цісаря Генріха II важно лише зазначити згадку про те, що поганські ще в ту пору лютичі чтили бога Сварожа (Zuarosi), про якого згадує також Тітмар Мерзебурзький.

Писано 23—28 червня 1912

V. ПРИДУНАЙСЬКІ СКІФИ В IV—XII вв.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Скіфське плем'я, яке описав Геродот, щезає з історичної арени при кінці другого віку християнської ери. В «Історії України-Русі» М. Грушевського (т. I, ст. 96) читаємо про се: «Скіфська держава зациліла була ще в східній Таврії; в кінці II в. вона впала в боротьбі з Мітридатом VI*, покликаним херсонесцями на поміч проти сих скіфів. Страбон* каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звалися Малою Скіфією. В оповіданнях Овідія* в околицях Дунаю поруч

із сарматами виступають теж скіфи, і Страбон каже, що на Дунаї теж була Мала Скіфія; довго потім ся назва прикладалася до теперішньої Добруджі».

Ся остатня половина речення остільки недокладна, що не сказано, як довго вживалася та назва і чи справді прикладалася тільки до тої дельти Дунаю, що тепер називається Добруджею. В книзі проф. Грушевського се остання згадка про скіфів, і читач може думати, що пізніші джерела зовсім уже не згадують про них. Тим часом у пізніших джерелах стрічаємо досить багато згадок про скіфів, стрічаємо характерні факти з їх історії, з яких можемо виробити собі досить докладне поняття про їх історичну судьбу, розселення та племенну приналежність.

1. СВІДОЦТВА ГЕОРГІЯ ГАМАРТОЛА
З рр. 251—591

Не вдаючися в вичерпуючий дослід усього того, що стрічаємо про придунайських скіфів у різнорідних джерелах III—VI вв., обмежуся тут на тих скупих свідоцтвах, які подає про них візантійський монах Георгій Гамартол[1], починаючи р. 251. Читаємо в нього: «Після Галля царював Декій 2 роки і згинув разом зі своїми дітьми від скіфів, закладників Галля; їх усіх утоплено в болоті, і вони прийняли достойну кару за свою дикість, так що ані часті їх тіл не знайдено» (ст. 359—360).

Далі минає більше як 100 літ без ніякої згадки про скіфів, аж під р. 379 стрічаємо відомість, що вибраний візантійським царем Граціан д[ня] 19 січня того ж року вирушив із Іспанії, аби воювати зі скіфами, але дійшов тільки до Рима (ст. 462).

І знов минає більше як 100 літ, поки зустрінемо згадку про скіфів. Під р. 513 читаємо, що фракієць Віталіан, зібравши скіфів і мізійців, підійшов аж під царгородську пристань, грабуючи. Проти нього виплинув з флотом начальник Марін і при помочі медійського огню, який при божій помочі приготовив філософ Прокл, спалив кораблі варварів (ст. 517).

Дальшу відомість про скіфів стрічаємо під р. 591, у

[1] Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. Книга VI. С.—П-бург, 1861. Хронограф Георгия Амартола, изд. Э. Г. фон Муральтом, 1859.

якім Пріск, мурин царя Маврикія, побідив скіфів невідомо де (ст. 556).

І знов минає більше як 100 літ, поки нам у візантійськім літописі зустрінеться принагідна згадка про скіфів під р. 711. Оповідається там, як самозванець Філіпік, син візантійського патриція Никифора, повстав проти царя Юстініана II*, який, опущений своїми, дістався в руки самозванця, а сей велів відтяти йому голову і вислав її до скіфів (ст. 624). Що могла значити така посилка, літописець не пояснює. Більше фактичних відомостей у тій літописній компіляції не знаходимо, але вже ті розрізнені звістки показують, що скіфи на протязі тих століть не перестали існувати і бути ворогами, отже, також незалежними сусідами Візантійської імперії.

2. ДВА СКІФИ — ГЕРОЇ 919 І 939 рр.

Отсе невеличке оповідання беру з мадярського історика Антона Бонфінія[1], який зачерпнув його невідомо з яких джерел. Для його пояснення треба нагадати факт, що під кінець IX в. мадяри (угри) прибули з-за Волги на Південну Русь, а відси на Подунав'є, до давньої Мезії. В р. 892 німецький цісар Арнульф покликав їх на поміч проти моравського князя Святополка, і протягом 4-ох неділь вони розбили державу Святополка, та зате на протяг майже цілого століття зробилися страшним бичем Західної Європи та її цивілізації, ненастанними нападами руйнуючи села та міста північної Італії, Німеччини і навіть Франції, бо іноді доходили майже аж до берегів Атлантійського океану. Про один такий напад оповідає Бонфіній ось що: «Після одного ураження, в якім від німецьких мечів згибло коло 3 000 мадяр, решта їх, вернувши додому, сиділа спокійно мало що не 16 літ. Не можучи видержати так довгого спокою і чуючи в собі покликання бути бичем народів, вони облягли місто Августу в Швабії. На розказ цісаря Конрада I* на підмогу місту прибув Урбан з німецьким та італійським військом, яке обступило угрів при облозі так, що вони з облягачів зробилися обляженими. З одного боку їх спиняла ріка, що розлилася від повені, а з другого — ворожі війська алеманів та італійців, так що для втеки не було ніякого виходу. Друге угорське військо

[1] Antonii Bonfinii. Rerum Hungaricarum decades quinque. Posonii, anno MDCCXLIV, ст. 123—4.

сиділо сховане в лісі недалеко міста Августи і не могло винайти способу допомогти своїм. Було їх 40 000. Чуючи, що їх товаришів почасти вбивають, почасти розпинають на хрестах, а почасти беруть у неволю, рішили відступити від обох військ, а зате вдарили на військо Конрада, що доходило до Рейну. З того війська взяли в неволю стільки людей, скільки могло вистарчити на відкуплення та визволення їх товаришів, узятих у полон. Ся їх надія справдилася, бо тих, що взято в полон і не повбивано, німці випустили на волю в заміну за своїх бранців.

Із тих, що були вбиті, оповідають про геройський учинок Легеля, що, разом із Бульхом узятий до неволі, був приведений перед Конрада. Коли цісар запитав їх, чому так завзято напастують християн, Легель відповів:

— Ми месники людських злочинів і призначені вам богом на кару. Коли би ми перестали переслідувати вас, то бог розгнівав би ся на нас і ви побідили та повбивали би нас.

Цісар, подивляючи сю відповідь, предложив йому, що сповнить одно його бажання перед його смертю. Легель попросив, аби йому подали трубу, якої вживав у бою. Коли йому подано її, він раптовним ударом розбив голову Конрада і сказав:

— Підеш поперед мене до пекла і там будеш служити мені.

Вчинив се тому, що скіфи вірили, що ті, кого вони вбили в сьому житті, в другім житті будуть їх слугами. Мадярське військо після сього перейшло Рейн і зробило великі спустошення у Франції, а відси, перейшовши до Північної Італії, спліндрувало всю долину понад Падом і понад Адрійське море, вернуло збагачене до Панноній. Після сього походу було 20 літ спокою». Бонфіній не подає дати сього факту, але вона відома тому, що цісар Конрад I умер 919 р.

Другий факт, який безпосередньо за сим оповідає Бонфіній, стався о 20 літ пізніше, значить, 939 р. «Сприкривши собі супокій, угри рушили на болгар і заняли Гідрополь. Впавши до Фракії, аби буцімто відібрати від греків данину, яку вони занедбали давати їм, вони страшною облогою обступили Константинополь. Один із греків велетенського росту й сили, вийшовши з міста, викликав угрів на поєдинок, обіцяючи, що поборе їх двох. Поглянувши на нього, Ботонд із угорського війська сказав:

— Я отсе найменший із скіфського роду, але не вважаю відповідним стати до поєдинку з тобою, хіба візьмеш собі до помочі ще двох, із яких один доглядить, як буде виходити душа з твого тіла, а другий постарається поховати твого трупа. Сим способом я присилую вашого цісаря, аби віддав данину нашому народові.

По сих словах угорський воєвода Опур велів йому попробувати свою силу на замкненій брамі міста, а він поперши її плечима, відчинив її так, що й діти могли входити. Коли перед мурами уставлено все до поєдинку, по довших переговорах угорський вояк убив грека і вийшов побідником. Цісар із жінкою й горожанами дивилися на се з мурів, та коли боротьба закінчилася смертю грека, не хотіли нічого чути про сповнення умови. Тоді угри ще завзятіше кинулися грабувати та палити грецькі села й міста, так що, спустошивши майже всю Грецію та Македонію, вернули з пребагатою здобиччю».

В обох сих фактах, як бачимо, виступають скіфи, що служили в угорському війську. Се було зовсім природне супроти того факту, що угри, поки перейшли до теперішньої Угорщини, прожили довший час на території теперішньої Румунії, заселеної тоді в значній часті, як побачимо далі, людністю, яку греки по старій пам'яті, а за ними також і мадяри називали скіфами. Було се в тих часах зовсім природне явище, що войовничі наїздники, вибираючися в похід на завоювання невідомого їм краю, брали з собою здібну до війни часть місцевої людності, яка могла йти з ними добровільно або мусила служити їм по неволі.

3. СВІДОЦТВА АННИ КОМНЕНИ

Анна Комнена, найстарша дочка цісаря Алексія Комнена*, родилася р. 1083, була невісткою письменника Никифора Брієннія*, а коли по смерті вітця р. 1118 у спілці зі своєю матір'ю Іреною вдалася в політичну конспірацію, аби посадити на престолі свого мужа, а усунути законного наступника, свого брата Йоанна, і коли ся конспірація наслідком неохоти Брієннія й рішучості Йоанна не вдалася, вона разом зі своєю матір'ю відійшла до заснованого ними монастиря, де прожила до своєї смерті. Тут написала вона свій головний твір «Алексіаду», історію свого батька Алексія Комнена, в 15 книгах, що обіймає час від р. 1069—1118 і творить продовження «Історичних

матеріалів», написаних її тестем Брієннієм, що сягають до р. 1079. Про її твір пише історик візантійської літератури Крумбахер*: «Невважаючи на всі їх хиби, сі спомини дочки про батька являються одним із найвизначніших творів середньогрецької історіографії. Се джерелове оповідання про блискучу, також для Західної Європи важну добу візантійської історії. В ньому бачимо поперед усього дуже старанно змальований образ володаря, що визначався однаково воєнними й політичними ділами і вищою понад свій вік силою ума і належить до найвизначніших постатей середніх віків»[1].

Розуміється, що, крім змалювання постаті свого батька, Анна Комнена подає в своїм творі багато різнорідних відомостей про тогочасні події та відносини, в тім числі також і про скіфів. Перша книга оповідання Анни Комнени, загалом недатованого, починається р. 1080, коли її отець у службі цісаря Никифора Ботаніата* вирушає в похід проти Никифора Брієннія, свого пізнішого тестя, який тоді оголосив себе цісарем і покликав собі на поміч турків (угрів). У війську, якому проводив Алексій Комнен, служили також скіфи. В битві під Калаврою угри збили скіфів з місця, але пізніше скіфи, вернувши з великим криком, ударили на них і кинулися грабувати їх табір. «Бо такий се народ, ті скіфи,— пише авторка,— що ледве тільки зламають трохи противника і осягнуть перевагу, зараз кидаються на грабунок і тим способом тратять побіду» (кн. I, розд. 5, ст. 28, 30).

Ся битва скінчилася дуже нещасливо для Брієннія; молодий, ще безбородий Алексій Комнен узяв його в неволю, а коли про се дійшла вість до цісарського двора, цісар вислав свого довіреного слугу, скіфа Боріля, зі значним відділом війська, який, прибувши до Алексієвого табору, зараз велів видати собі Брієннія і тут же казав осліпити його (ст. 38). Про того самого Боріля, якого наша авторка на однім місці (ст. 85) називає родовитим слов'янином, а кілька разів скіфом, оповідається в розд. 16, кн. 1, що він разом із своїм товаришем, також скіфом Германом, служачи при цісарськім дворі, очорнив диррахійського намісника Георгія Мономахата, буцімто він мав зносини з цісарською жінкою. «Почувши се, Йоанн Алан, добрий при-

[1] K. Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). 2. Auflage. München, 1897, ст. 276.

ятель Мономахата, який пізнав ненависть і часті клевети на нього обох скіфів, прибув до Мономахата, розповів йому про їх розмови з цісарем і радив йому подбати про своє життя». Мономахат зразу рішився їхати до цісаря, та, здибавши по дорозі Алексія Комнена, звірився перед ним зі своїм клопотом та за його радою і ободрений тим, що Алексій візьме се діло на себе, він вернув на своє становище (ч. I, ст. 76—7).

Вернувши до Константинополя, Алексій звернув пильну увагу на обох скіфів, цісарських любимців, і завважив, що вони, боячися, аби їх інтриги не відкрилися, устроїли себе так, що один приходив до служби одного дня, а другий — другого, аби в разі, коли один буде скомпрометований, другий міг рятувати себе втекою (ст. 90). Нарешті вони повзяли план потай від цісаря ніччю арештувати братів Комненів і осліпити їх. Метою сього заговору було, як ішла чутка, що Боріль забажав усунути Комненів, аби міг сам зробитися цісарем (ст. 95). Се дало привід Комненам до того, що вони, уйшовши зі свого дому, заалярмували військо і змусили цісаря до абдикації (кн. II, розд. 4, ст. 93—98).

Кн. V, розд. 2, стор. 230, занотовано відомість, що скіфи йдуть війною проти цісаря Алексія Комнена. Здається, одначе, що до війни тоді не дійшло, бо в дальшім оповіданні (кн. VI, розд. 4, ст. 279—280) читаємо про голову манiхеїв Травля, який, збунтувавшися проти цісаря, здобув гірську твердиню Беліятобу і відси робив часті грабіжницькі напади на доли аж до Філіпополя. «Незадоволений сим Травль заключив союз із скіфами, що сиділи над Дунаєм і мали в посіданні околиці Главиниці та Дерстра на правім березі Дунаю. Аби прихилити до себе знатніших скіфів, він узяв собі за жінку дочку одного з них і впливав на них у тім дусі, аби частими нападами докучали цісареві. Чуючи про ті напади день у день, цісар старався листами та обіцянками заспокоювати скіфів а нарешті видав їм золоту грамоту, в якій запевнив їм безкарність і повну свободу».

В р. 1172 вибухла війна між греками й скіфами, про яку візантійська царівна пише ось що (кн. VI, розд. 14, ст. 323—329): «Бажаючи розповісти про тяжчий і страшніший напад на Римську державу, мушу вивести діло від початку, бо одні хвилі того руху повставали з других. Народ скіфів, дізнаючи щоденних утисків від савроматів,

покинувши свої осідки, прийшов над Дунай. А що треба їм було жити в згоді з тими, що сидять над Дунаєм, то за згодою всіх заключили умову з їх старшинами: Татом, і другим на ім'я Халебом, і Сеславом, і Сацою (бо ж треба назвати імена тих мужів, найвизначніших між варварами, хоч їх імена заплямлять трохи карту історії); перший із них володів Доростолом, а другий Біціною й іншими околицями. Заключивши з ними союз, вони безпечно переплівали через Дунай і пліндрували деякі місточка. Але Травль-маніхеєць і його дружина, що держав місточко Беліятобу, положене на горбі, під своєю владою, почувши про те, що робили скіфи, виконав те, що задумав уперед. Обсадивши вузькі та прикрі дороги, покликав скіфів, спустошивши перед тим усю грецьку околицю. Такі-то ті маніхеї, з природи надзвичайно войовничі і жадні крові, як пси. Почувши про се, цісар Алексій вислав проти них генерала західної армії Пакуріана, знаючи його як дуже досвідного в провадженні війська та розставлюванні бойових рядів; разом із ним пішов також Врана, муж надзвичайно войовничий; отсі воєводи, зібравши військо, рушили проти них. Дійшовши до скіфів, які, переправившися тісними дорогами, стояли табором коло Беліятоби, і, бачачи їх величезне число, Пакуріан здержався від битви, волячи заховати своє військо в цілості без бою, ніж удавшися в бій, потерпіти пораження і стратити багато людей. Але Врана, смільчак, що не боявся ніякої небезпеки, не задоволився сим, підозріваючи генерала, що з трусості відволікає битву. Уступаючи напорові Врани, той велів усім узброїтися і виступити до бою і вдарив на скіфів, сам провадячи середню лаву. Але що греків була лише мала горстка супроти числа ворогів, то на сам їх вид усі обняті були страхом. Проте, вдаривши на скіфів, многі погибли в бою. Сам Врана впав від смертоносної рани, та й сам генерал, борючися завзято і раз по разу вдаряючи на ворогів, ранений під бік, віддав богу душу. Решта війська пішла в розсипку. Почувши про се, цісар гірко заплакав, жалуючи тих, що полягли в бою, а особливо багато сліз пролив по смерті генерала, якого любив дуже, ще поки став цісарем. Та проте, не тратячи духу, вислав Татіція з великою сумою грошей до Адріанополя, що мав платити воякам цілорічну плату згори і, зібравши з усіх сторін охочих, приготовити нове військо. Рівночасно покликав із Малої Азії Убертопуля, начальника галлійської наємної дружини, з самими

галлями, аби, полишивши відповідну залогу в Кизіку, якнайшвидше поспішав до Татіція. Сей, побачивши латинян і Убертопуля і зібравши вже порядне військо, покріплений на дусі, зараз вирушив проти скіфів. Перейшовши Філіпополь, розложив табор на березі ріки, що пливе біля місточка Ближнє, а побачивши скіфів, що вертали з розбою з великою здобиччю та з бранцями, хоч іще його табір не був зовсім готовий, вислав проти них значне число вояків. Сам він, узброївшися і всім веливши хапатися до зброї, розставив ряди і поспішив услід за тими, яких вислав наперед. Побачивши скіфів, що зі здобиччю та бранцями злучилися з рештою скіфського війська, розложеного на березі ріки Евра, розділив своє військо на дві часті і, в обох частях веливши проспівати бойову пісню, з великим галасом ударив на варварів. По недовгій жвавій битві багато скіфів полягло, багато, рятуючи своє життя, розбіглося в різні сторони, а Татіцій, забравши велику добичу, з побідою пішов до Філіпополя. Там, розмістивши все військо, почав міркувати, відки й яким способом знов підійти до варварів. Думаючи, що їх число дуже велике, вислав розвідчиків, які мали роздобути йому відомість про становище скіфів. Ті розвідчики, вертаючи, донесли йому, що величезне число варварів міститься довкола Беліятоби і грабує сусідні околиці. Татіцій, дожидаючи нападу скіфів і не маючи такого війська, що могло би дорівняти їм, був у великім клопоті та безрадності. Проте велів воякам острити мечі й готовитися до битви. Нарешті прийшов гонець, який повідомив його, що варвари надходять і вже наближаються. Татіцій як стій кинувся до зброї і велів усьому війську бути напоготові. Там же, перейшовши через Евр, розставив свої полки купами, а сам обняв провід центру. Варвари, які своїм звичаєм уставили табір і приготовили своє військо до бою, почали чекати на противників. Але оба війська, обняті острахом, не квапилися починати битву. Греки боялися незліченної многоти скіфів, а скіфи жахалися, бачачи всіх греків, узброєних списами з воєнними знаменами і в блискучих одежах, що блискотіли до сонця, мов звізди на небі. Тільки одні латиняни, відважні та завзяті, бажали кинутися до бою, острячи зуби та мечі, але Татіцій зупинив їх. Він був чоловік обережний і бистроумний у провиджуванні будучого. Оттак оба війська, дожидаючи нападу противної сторони і не сміючи жадне виступити наперед, простояли до заходу сонця. Те саме

повторилося й другого дня. Хоча начальники з обох боків готовилися до битви і розставляли полки, але жаден із них не важився розпочати битви, на третій день досвіту скіфи почали відступати. Татіцій зараз почав доганяти їх, але, як-то кажуть, «піший до лідійського воза» (по-нашому: піший кінному не товариш),— коли скіфи зайняли долину Сідеру, а він перед тим не зміг догнати їх, вернув із усім військом до Адріанополя, а лишивши тут галлів і розпустивши навербованих вояків кождого в свою вітчину, сам із невеличким військом вернув до Константинополя».

Сей розділ, поданий тут у дослівнім перекладі, містить деякі дуже важні відомості, на які досі не звернено відповідної уваги. Поперед усього довідуємося тут про міграцію скіфів із околиць між Дніпром і Дністром на південь аж над Дунай, під натиском савроматів. Ся подія, не датована в оповіданні Анни Комнени, в зіставленні з тим, що сказано було на початку сеї статті, припадає на III або IV ст.* по Хр[исту]. Друга важна річ, яку стрічаємо в тім оповіданні, се те, що скіфи, перебираючися через Дунай уже в другій половині X в., застали там людність, правдоподібно, не болгарську і не підвладну Візантійській імперії, що жила під управою вибираних князів*, із яких щонайменше два мали не лише слов'янські, але виразно руські, не болгарські імена, Тато (отець) і Всеслав. Скіфи вважали можливим жити з ними в союзі, аби в їх наддунайських володіннях, головно в Доростолі, мати точку опори для своїх нападів на болгарські та грецькі землі. І ще одне важне явище! При кінці X в., в часі, коли відбувалося наше оповідання, рівночасно з пануванням Володимира Великого, ті придунайські скіфи мусили числити сотки тисяч або й звиш міліона людності, коли могли вислати за Дунай військо, якого численність могла пройняти жахом візантійську армію.

Майже ціла сьома книга «Алексіади» занята оповіданням про війну цісаря Алексія зі скіфами в слідуючім році. Подаю тут се оповідання в скороченні, перекладаючи дослівно тільки важніші місця.

1. З початком весни Цельгу, найвищий начальник скіфського війська, перейшовши через Дунай на місці його тіснини з військом майже 80 000-ним, зложеним із савроматів і скіфів та з немалим числом дакійців, яких провідником був Соломон, спустошив міста довкола Харіополя, а здобувши й сам Харіополь і забравши багату добичу, засів

на місці, що зоветься Темне. Проти нього вирушило візантійське військо під проводом Николая Маврокатакаля і дійшло до місточка, званого Куля. Скіфи, занюхавши, як кажуть грецькі вояки, мету грецького війська, рушили проти нього, йдучи за його слідами. Коли настав день, Цельгу уставив своє військо в бойовім порядку і приготовився до битви з греками. Ті, одначе, бачачи велике число скіфів, хоч горіли жадобою боротьби, все-таки одтягалися, бачачи свою меншість. Нарешті по нараді з сотниками грецький генерал, поділивши військо на три часті, велів заспівати бойову пісню і вдарити на варварів. Багато тоді поранено, а не менше побито. Навіть сам Цельгу, що в завзятім бою розбивав цілі фаланги, одержавши смертельну рану, віддав душу. Многі, тікаючи, погибли в ріці, званій Темна. Оттак, віднісши блискучу побіду над скіфами, греки вернули до Царгорода.

2. Скіфи, сим способом прогнані з Македонії та з сусідніх околиць Філіпополя, вернули до Дунаю і відси з великою зухвалістю нападали на грецьку провінцію як на свою власну. Почувши се, цісар рішився виперти їх із границь Грецької держави, боячися, аби, перебравшися через гірські тіснини, не наробили ще гіршої біди як уперед. Вирядивши і добре узброївши військо, він вирушив до Адріанополя, відси до Лардеї, а відси, вислявши коменданта Георгія Евфорбена в напрямі Доростола до моря, сам, пробувши там 40 день і стягнувши з усіх сторін військо, міркував вирушити проти скіфів і звести з ними битву. Була справді крайня пора, бо з чотирьох літ його панування ані в однім році не уставали напади скіфів і або весною аж до літа, або від зими тяглися аж до осені, і ані в однім році не хибло сього нещастя. Воно повторялося ще від давніших літ, хоч із многих я затямила лиш немного. Даремно цісар різними способами пробував приєднати їх, бо ніхто не міг доступити до них, такі постійні духом вони були досі. Отож Никифор Брієнній і Григорій Маврокатакаля, яких скіфи взяли були в неволю і яких цісар викупив ціною 40 000 зол., не радили йому йти проти скіфів над Дунай; натомість інші молодші налягали на те, аби перейти Балкани і вдарити на скіфів над Дунаєм. Цісар прихилився до їх ради. Тоді Брієнній, не можучи відклонити його від сього наміру, сказав: «Знай, царю, що коли перейдете Балкан, то дізнаєтеся, котрі коні бистріші». Коли хтось запитав його, що се значить, він відповів: «А те,

що всі будете втікати». Коли скіфи побачили, що проти них іде Георгій Евфорбен із досить великим військом, а Дунаєм пливе флот, і почули, що з полудня надходить сам цісар із дуже великим військом, вислали 150 своїх послів, обіцяючи йому мир і 30 000 їздців до помочі. Цісар, одначе, підозріваючи хитрість скіфів, не допустив до себе їх посольства, але переказав їм, що не вірить їх словам, і покликав бога на свідка, що вони хочуть одурити його. «Коли побачите сьогодні знак на небі, то зрозумієте самі, що я не без причини не допустив ваше посольство». Цісар справді від одного писаря довідався, що того дня має бути затьмінння сонця. І дійсно, коли настала друга година, сонце затьмилося так, немовби на землю налягла ніч по заході місяця. Скіфи остовпіли зі страху, а цісар велів під конвоєм відпровадити їх до Константинополя. Та по дорозі, дійшовши до Малої Нікеї, скіфи вночі вирізали необачну сторожу і манівцями вернули до своїх.

3. Цісар, боячися, аби посли, вернувши до своїх, не підбурили проти нього всіх скіфів, постановив ударити на них якнайшвидше. Перейшовши зі своїми легіонами річку Сідеру, він розложився табором над Бичиною. Там багато його людей, що виходили з табору за пашею, спіймали або повбивали скіфи. Тому цісар зараз на другий день зайняв місточко Плискову, але й тут була йому така сама напасть. Третього дня дійшли над річку, що пливе біля Доростола, та тут ледве цісар почав розкладати табір, ударили на нього скіфи з великим завзяттям і дібралися навіть до його намету, який розвалили сполошені коні, так що цісар ледве уйшов живий і, спинивши втеку своїх, дійшов до Доростола. Се місто треба було здобувати, бо в ньому панував згаданий уже Тато, який тепер не був у місті, бо вибрався з поручення скіфів до куманів просити у них підмоги для скіфів у війні з греками. Цісар здобув місто, але не важився облягати укріплених замків і, вийшовши з міста, розложився табором недалеко Дунаю. Його генерали радили йому не вдаватися тепер у битву зі скіфами, але зайняти насамперед головне місто північної Болгарії Предславу, відоме з походу Святослава. Цісар рушив до того міста, але скіфи догнали його в поході і змусили до битви, в якій задали йому тяжке пораження. Не вдаючися в подробиці опису сеї битви, в якій цісареві кілька разів грозила смерть, зазначу тільки, що в числі союзників цісаря згадано тут відділ савроматів під проводом ватажків Уца

і Караца, а скіфську стратегію авторка описує так, що вони, «маючи якусь природну штуку воювання та уставлювання бойових рядів, виставивши бойову лінію, помістили підмогу в криївці, а ряди пов'язали вірьовками, яких уживають звичайно, а перед ними уставили вози, немов вали, із-за яких безпечно стріляли до грецьких полків». Незважаючи на надлюдські майже зусилля цісаря та його полководців, скіфи власне при помочі сеї резерви, поміщеної в криївці, розбили грецьке військо і змусили цісаря до втеки до Доростола.

4. Тут оповідає авторка пригоди одного з грецьких полководців Палеолога, якому з тяжкою бідою вдалося уйти від погоні скіфів та печенігів.

5. Доростольський князь Тато в ту саму пору прибув із куманами на поміч скіфам, коли вони самі побідили цісаря і ділилися багатою добиччю. Кумани почали кривдувати собі, що вони трудилися так далеко в надії на добичу, а тепер ніяково їм вертати впорожні, отже, скіфи повинні своєю добичею поділитися з ними. Коли ж скіфи не захотіли вчинити сього, кумани вдарили на них і нанесли їм тяжке пораження, багато їх загнавши в озеро Озолімну.

6. Цісар Алексій, викупивши бранців і зібравши втікачів після пораження, виставив нову армію та, почувши про біду, яка трапилася скіфам від куманів, вислав свого посла Синезія до них із пропозицією миру, маючи на думці вжити їх як забороло проти куманів, які, побивши скіфів, могли би звернутися проти імперії. Скіфи пристали на мир, та коли кумани відійшли геть, почали знов нападати на грецькі оселі. «Неспокійні ті варвари,— пише при тій нагоді авторка,— і не звикли додержувати союзу». Синезій, бачачи зраду скіфів, вернув до цісаря, а скіфи знов перейшли Балкани і дійшли аж до Філіпополя. Цісар виступив проти них, але чуючи себе занадто слабим для битви, вислав до них послів з новою пропозицією згоди. Перед заключенням тої згоди до нього втік визначний скіф Неанцес. При тій нагоді авторка оповідає, що син грецького коменданта Мігідена, завзято воюючи з печенігами, загнався аж під скіфський табір, та тут якась скіфянка досягла його залізним серпом, втягла на віз і відрізала йому голову. Сю голову цісар відкупив і переслав батькові, а сей із жалю три дні і три ночі бив себе в груди каменем, поки не вмер.

7. Зима минула спокійно, а весною скіфи знов підійшли

під Харіополь. Цісар вислав проти них відділ т[ак] зв[аних] архонтопулів, по-нашому сказати кадетів, молодих синів старших вояків, та скіфи вбили 300 з них по завзятій бійці і, перейшовши Харіополь, пішли далі. В однім місці відомий уже Татіцій заскочив їх відділ при збиранні паші, вбив їх 300 і немало взяв у полон.

Пропускаю розд. 8, де говорить про події в Малій Азії.

9. Скіфи підійшли під Рущук, та греки обсадили се місто. Вилазка проти скіфів не вдалася, бо скіфи многих греків убили в бою, а інших, забравши в неволю, також порізали. Цісар, діставши підмогу від латинян, виступив нарешті сам проти скіфів. У ту пору скіф Неанцес, що держався біля цісаря, здобувши собі його довір'я, виїхав наперед буцімто оглянути становище скіфів і донести про все цісареві, але, наблизившися до табору, він скіфською мовою переказав своїм землякам, аби не боялися цісаря, бо в нього сили мало і помічників нема; нехай не виходять із-за своїх возів, а цісар відступить незабаром. Переказавши се, вернув до цісаря. Але один погречений скіф, що служив у цісарськім війську і знав скіфську мову, доніс цісареві про зраду Неанцеса. Цісар випімнув йому се, та Неанцес зажадав свідка. Свідок явився і сказав йому все до очей, та Неанцес, буцімто обурений, добув меча і стяв йому голову. Цісар замість віддати його під воєнний суд, задержав його далі при собі, а коли перед битвою Неанцес зажадав доброго коня, цісар велів дати йому одного зі своїх власних, а Неанцес, сівши на нього, пустився чвалати, нібито нападаючи на скіфів, а потім переїхав до їх табору. Там розповів своїм землякам докладно все, що бачив у греків, і вони, вдаривши на грецьке військо, розбили його дотла. Цісар мусив утікати, в утеці сам був ранений, а зібравши недобитків, держався з ними в Рущуці.

10. Нарешті в новій битві біля Рущука цісарю таки вдалося побити скіфів.

11. Другий раз по дводневій битві цісар побідив їх під Цурулею і вернув з побідою до Царгорода. Початок восьмої книги оповідає дальший хід війни зі скіфами, яких греки здужали побідити тільки при помочі куманів. Дальше панування цісаря Алексія Комнена пройшло вже без війни зі скіфами, яких багато відтепер служило в грецькім війську.

Отсе все важніше, що знаходимо про придунайських скіфів у «Алексіаді». Скіфи виступають тут як велика воєн-

на сила, але без ніякого політичного плану. Про їх громадську організацію не дізнаємося нічого. Те тільки можна сказати, що ані царів, ані князів у них нема*; мусила бути тільки військова старшина, що давала порядок у частих битвах. Нема також сліду християнства. В однім місці Анна Комнена згадує, що її отець [мав] намір навертати скіфів на християнство (т. I, ст. 323), але до того, мабуть, не дійшло. Інша річ із тими скіфами, що були в довголітній добровільній чи невільній службі у греків. Двох визначних таких слуг при цісарському дворі, Боріля (Бориса) й Германа, згадано вище; християнське ім'я щонайменше другого з них свідчить про те, що вони були християнами, хоч їх учинки були далеко не християнські.

4. СВІДОЦТВА АКОМІНАТА Й КІННАМА

Дальші свідоцтва про відносини скіфів до грецького цісарства ведуть нас у першу половину XII в. під панування цісарів Йоанна та Мануеля Комненів, із яких перший панував у р. 1113—1143, а другий став цісарем у цвітні 1143 р., а вмер 1180 р. Про стичку Йоанна Комнена зі скіфами оповідає візантійський історик Никита Акомінат*, прозваний також Хоніятом, під р. 1121 ось що: «Коли скіфи, перейшовши Дунай, пустошили Фракію і нівечили все стрічне, мов сарана, цісар Йоанн Комнен, скликавши з усіх сторін військо і узброївши його якнайліпше, випровадив супроти них не так задля їх незліченої многоти, як радше задля сваволі і зухвальства варварів. Зразу вислав до них послів, свідомих їх мови, пробуючи, чи не зможе намовити їх, або хоч декого з них, аби вдалися в мирні переговори і не наражували себе на небезпеку війни. Міркував так, знаючи, що вони розділені на кілька племен і не мають одного начальника. І справді, він приєднав до себе декількох ватажків не тільки чемними промовами та шумними обіцянками, але особливо китайськими одежами, золотою та срібною посудою, яку роздаровував. Збаламутивши скіфів сим способом і піддавши їм злудні надії, він рішився не гаяти часу, вивів у поле військо, доки ще скіфи вагалися, не знаючи, чи мають вірити запевненням та обіцянкам греків, а з другого боку, здавна призвичаєні до побід, не боялися битви. Вивівши військо з міста Берос, де воно стояло досі, вечірнім сумерком ударив на скіфів. Стичка була страшна, і почалася завзята битва. Скіфи

прийняли грецьке військо атакою коней, градом стріл і величезним окриком незліченної громади. Греки, одначе, раз вдавшися в битву, рішили або розбити ворога, або вмерти. Цісар при помочі приятелів та союзників запомагав військо в кождім місці, де воно слабло. Але скіфи, вивчені в таких битвах довговіковим досвідом, устроїли ось що: зв'язали всі вози в одно колесо і на них помістили, мов на валах, велику часть свого війська, поприставлявши до возів у многих місцях похилі дошки, немов кладки. Коли напирали на них греки, вони, опершися плечима о вози, немов у збройній твердині, не чули ніякої невигоди втеки. Потім, набравши сили, вискакували немов із брам і доказували чудес хоробрості. Виглядало се не інакше як облога мурованої твердині. Се мало той наслідок, що греки втомлялися даремною роботою. Тоді цісар Йоанн дав доказ своєї бистроумності, бо не тільки радою та незвичайною постійністю додавав духу війську, але сам перший виконував те, що наказував робити начальникам і легіонам. Бо коли грецькі відділи трудилися під напором ворогів і раз у раз поновляли свої напади, він, глядячи з плачем і з розпучливими рухами на образ богородиці, мішав гарячі сльози з бойовим потом. І недаремно, бо зараз немов піднесений небесною силою проламав ряди скіфів. Зібравши довкола себе тяжко узброєних, що мали довгі списи і важкі мечі, вдарив на скіфів, проламавши ряд їх возів. Скіфи, діставшися під руки грекам, почали ганебно втікати, а греки, жваво гонячи їх, повбивали багато тих жителів возів (hamaxobii) і, розбивши їх табір, забрали в неволю величезне їх число. До сих бранців долучилося багато добровільних утікачів із того народу, яких греки оселили в одній із своїх західних провінцій, де їх останки живуть і досі. Багато з них забрано до грецького війська, а значну часть узятих у полон розпродано як невільників»[1].

В отсьому оповіданні важний особливо опис скіфського табору, докладніший, ніж у інших відомих нам джерелах, а також ті вказівки про громадську та військову організацію, які подає автор. Ті вказівки, зрештою, не новість, бо скіфи, як знаємо, здавна жили розділені на різні племена; та важно, що сей розділ лишився у них іще в першій половині XII в. і не уступив місця якійсь тіснішій суспіль-

[1] Цитую з книжки: G e o r g l i P r a y. Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1761, ст. 386—7.

ній чи національній організації. Її початком у всякім разі були ті начальники, про яких згадує автор і в яких треба бачити або ватажків більших воєнних дружин, вибраних ad hoc[1] задля їх надзвичайної хоробрості або проворності, або родових старшин, що завдячували своє визначне становище своєму родові та заслугам предків. Оповідання візантійського історика не дає можності рішити, якого роду були ті начальники.

Вчасніший віком, але пізніший щодо теми історичного оповідання Йоанн Кіннам подав неповну історію панування царя-героя Мануеля Комнена. Перша його стичка зі скіфами була десь у перших роках його панування. Про неї читаємо у сучасника Мануелевого, Йоанна Кіннама[2], ось що: «Коли цісар із військом вирушив до Македонії, дійшла до нього вість, що скіфи з незліченним військом перейшли Дунай і напали на грецьку провінцію. Тому що тоді була зима, цісар розставив військо на зимових стоянках довкола міста Берос і, приготовивши всіх до війни, зібрав довкола себе деяких начальників скіфських відділів, аби, відділивши їх від решти війська, міг легше завоювати те військо. Під весну, коли многих із них підісланими посольствами прихилив на свою сторону, вирушив проти решти з наміром нанести їм рішучий удар. Коли прийшло до битви, вона якийсь час велася з рівним із обох боків завзяттям, і сам цісар ранений був стрілою в голінь. Нарешті, добувши всіх сил, греки перемогли скіфів, із яких деякі погибли в битві, а інших узято до неволі. Але досить визначна часть, вернувши до табору, зовсім не хотіла пускатися на втеку, а навпаки, рішилася зі своїми конінгами (варязьке слово в значенні князів) і з дітьми остоятися в небезпеці. Поуставлявши відповідно вози, які зверху понакривали воловими шкірами, під якими поховали жінок та дітей, вони знов розпочали битву і вели її з великим завзяттям, так що з обох боків падало багато вбитих. Користуючися своїми возами, немов твердинями, скіфи причиняли грекам великі втрати. Бачачи се, цісар постановив зсісти з коня і разом із іншими вояками боротися пішо. Коли його підвладні не схотіли дозволити йому сього, він велів своїм прибічним британцям, аби сокирами рубали вози. Вони

[1] Для цього *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Joannis Cinnami Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum. (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, t. XXI., c. 3, ст. 8—8).

зараз виконали сей наказ, і таким способом цісар здобув скіфський табір. Тоді многі скіфи, які не могли рятувати себе втекою, рішили піддатися і, приведені до цісаря, були переведені до грецьких посілостей і осаджені в військових колоніях, де прожили довгий вік, вірно служачи цісареві».

Із сього оповідання бачимо, що в придунайських скіфів тим часом виробилася військова організація під безсумнівним впливом норманським*, що, одначе, не перешкоджало їм воювати прастарим скіфським звичаєм при помочі таборів, зложених із возів, що служили їм також помешканнями.

Друга війна зі скіфами, яку мав цісар Мануель Комнен, випала кілька літ пізніше; Кіннам оповідає про неї в кн. III, розд. 3, ось що: «Коли цісар дійшов до Філіпополя, розбіглася чутка, що скіфське військо перейшло через Дунай і грабує та пустошить усе по дорозі, і, власне, здобуло одно досить значне місточко над рікою. Почувши про се, цісар рушив над Дунай і велів також із Візантії вислати кораблі до устя Дунаю. Дожидаючи кораблів, він ходив по суміжних полях на лови. Ті поля, здавна опущені та неуправні, мали на собі багато диких звірів, що ходили стадами. Зайнявшися ними, цісар одержав відомість, що скіфи, забравши величезну добичу на грецьких полях, недавно перейшовши за Дунай, тепер спочивають недалеко у своїх наметах. Почувши се, поспішив якнайскорше до ріки. Знайшовши там човни, які звичайно стоять при тих берегах, зроблені з одного дерева, велів постягати їх до себе. Лишивши все військо на місці, сам із 500 вояками, позв'язувавши човни ужовками, переплив через Дунай. Хотячи рушити далі, натрапив знов на дві сплавні ріки. Та коли тут не було ніякого судна для переправи, велів кіньми перетягти ті човни, котрими переплив Дунай, і ними вони без труду переплили також ті ріки. Перейшовши широку долину, дійшли до гори, що лежить на границі Тавроскіфії. Тут побачили перед собою опущений табір скіфів, які недавно перед тим вийшли звідси; лишивши сей табір, вони пішли далі. Коли до півдня не показувався ніякий неприятель, цісар вибрав скіфів, що служили в його війську, і під проводом дуже здібного начальника Піфарда вислав їх наперед доганяти скіфів і зав'язати з ними бійку, а сам мав повільніше надійти за ними. Недалеко від'їхавши, Піфард натрапив на ворогів, та, не важучися заходити з ними в бійку задля їх переважного числа, вислав

гонців до цісаря з просьбою, аби зараз поспішав на підмогу. Почувши се, цісар як стій узяв на себе зброю і велів узброїтися також війську. Незабаром догнали скіфів іззаду і вдарили на них. Скіфи зупинилися, дожидаючи нападу, і, впорядкувавшися в фаланги, спинили перший напад греків, хоробро боронячи себе й своєї добичі. Вив'язалася з обох боків завзята бійка; многі ромеї (греки) визначилися там преславними вчинками, а перед усіми цісар. Невважаючи на завзятий опір ворогів, він своїм списом розбивав їх густі ряди, вбиваючи не по одному, але інколи і по двох на раз. Коли отак вороги були змішані таким невдержним нападом цісаря, греки, налягши всіми силами, розірвали їх бойовий ряд. Тоді полягло багато варварів, а зо сто взято до неволі, між ними Лазаря, визначного силою духу й найпоказнішого між скіфськими начальниками. Решту врятувала бистрота коней та гірська гущавина; греки ж, забравши все, що мали при собі скіфи, відійшли назад за Дунай» (op. cit., ст. 93—95).

Християнське ім'я начальника (в грецькім тексті «філарха») Лазаря велить догадуватися, що християнство в ту пору було вже коли не загально, то досить значно розширене між скіфами, незалежними від греків. Варто зазначити, що назва «філарх» означає не військового, але цивільного достойника, голову роду або начальника громади.

Писано дня 1—9 липня 1912

VI. РУСЬКЕ ПЛЕМ'Я В ЗАЛІССІ (ТРАНСІЛЬВАНІЇ)

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

На закінчення отсього першого томика моїх «Причинків до історії України-Русі», що всі нав'язують до відповідних уступів монументальної «Історії України-Русі» проф. М. Грушевського, подаю групу дослідів і матеріалів про маловідому досі, та все-таки немаловажну парість українсько-руського племені, яка заселяла колись широкі простори на територіях Волощини та Молдавії, теперішнього королівства Румунії, а також іще просторішої країни Залісся (Трансільванії), прозваної німцями від назви міста Шибина — Siebenbürgen, по-нашому Семигородом. Виходячи від досить скупої замітки проф. Грушевського, поміщеної в першім томі його великої праці, я переглянув

деякі важніші збірки актового матеріалу, дещо зі старих письменників, і важніші праці новіших, особливо російських учених, і подаю тут здобутки тих своїх пошукувань та критичні уваги про дотичні праці в тій надії, що все те буде причинком до пізнання минувшини нашого племені і заохотою для дальших дослідів над його теперішнім станом і пам'ятками його минувщини.

Писано д[ня] 5 липня 1912

1. ВСТУПНІ УВАГИ

З першого тому «Історії України-Русі» М. Грушевського (друге вид[ання] з р. 1904, ст. 198—203*) знаємо дещо про існування русинів у Семигороді. Вважаю не зайвим навести тут весь сей невеличкий уступ із книжки шановного професора, бо в ньому маємо в короткім нарисі зібране все відоме досі про значну часть нашого народу, що довгі віки прожила в країні, з природи дуже багатій і гарній, як рідко котра в Європі, прожила на досить високім ступні цивілізації і, як здається шановному професору, вигибла майже безслідно в першій половині XIX віку а, на мою думку, живе там і досі в досить значнім числі.

«В Семигороді,— читаємо у проф. Грушевського,— вже нема русинів. Вони згинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку минулого століття мали бути їх останки. Слід русинів зістав тут тільки в численних хоронімах і топографічних назвах на цілім просторі Семигороду, у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах, як Oroszi, Oroszfalva, Oroszhegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reuszdorfel, Rusz і т. ін. Орфографічна і топографічна номенклатура Семигороду взагалі зраджує колишню слов'янську колонізацію, на котру аж пізніше налягали угорські, волоські та німецькі верстви, колонізацію осілу і культурну від початку. На се вказує факт, що експлуатація соляних і рудних багатств семигородських гір іде від слов'янських осадників; окно, баня — слов'янські назви для соляних і рудних ям, солянок — сі слова в мадяризованих і румунізованих назвах повторяються дуже часто. В документах сі слов'янські елементи виступають, відколи починається для Семигороду документальна історія,— в XII в., а численні «руські назви» на території Семигороду виразно вказують, що той слов'янський елемент у певній часті був руським. Документальні сліди руського

імені маємо від XIII в., пр., гора Ruscia в грамоті 1220 р., місто Forum Ruthenorum засноване на початку XIII в.; тепер показується, що Bisseni актів XIII в. теж можуть означати русинів. Ще в XV віці було тут чимало русинів, як бачимо із згадки одної папської були з р. 1446 в якій читаємо: «Quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transylvaniae partibus nonnulli Rutheni nuncupati, gens quidem satis populosa et grandis numero existant»[1]. (Цитовано у Катона*, Historia critica Hungariae ducum, t. XIII, p. 497).

В просторій ноті, ч. 38, доданій до сього уступу, на ст. 520—1, «Історії» проф. Грушевського подано досить багату літературу сеї теми, починаючи брошурою Вольфа «De vestigiis Ruthenorum in Transilvania», виданою 1802 р., в якій автор описав останки русинів у селах Reussdorflein, Великий і Малий Чергед і Бонград. Вольф начислив 130 родин, але його рецензент із р. 1807 підніс се число до 200. Із новіших праць найважніші Реслєра «Rumänische Studien», 1871, Кочубинського* і Піча* «Die dacischen Slaven», які «оперли гадку про руську колонізацію Семигороду на фактах». Мабуть, сі факти занадто малочисленні і допускають різне толкування, коли, на думку проф. Грушевського, «справа ще не порішена остаточно». Оттим-то вважаю не зайвим подати тут декілька фактів і спостережень із трьох публікацій, із яких одна — місцева, семигородська, друга — віденська, а третя з р. 1595 — настільки бібліографічна рідкість, що, хоч автор твору, поміщеного там на першім місці в титулі, без сумніву, поляк, книжка не названа в польській бібліографії Естрейхера*, який знає, одначе, сього автора, Броневського*, і наводить одну його німецьку публікацію.

2. СЛІДИ РУСИНІВ У XII—XIV ВВ.

Перша з тих публікацій, не визискана, як мені здається, дотеперішніми дослідниками питання про русинів у Семигороді, має заголовок: «Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechszehnten Jahrhunderts gesammelt von Friedrich Müller, Gymnasialdirector in Schaessburg. Herausgegeben

[1] Що в угорському королівстві в його межах та в частині Трансільванії є такі, що називаються русини, народ досить численний і широко розселений *(лат.)*.— *Ред.*

vom Verein für Siebenb. Landeskunde. Hermannstadt, 1864», 8°, ст. XXXII + 236. Опубліковано в ній 122 пам'ятки, з яких найбільша часть — реєстри місцевостей та осіб, значна часть виписок із цехових книжок різних ремесел, метрик і реєстрів різних шкіл та бурс, дещо судових актів, купецьких кореспонденцій, а тільки найменша часть, і то найпізніших, має літературне значення (уривки толкування і пояснення недільних євангелій, писані коло р. 1536, і молитва о пчолах, писана коло р. 1570). Все те пам'ятки писаного місцевого німецького язика, вибирані зі старих писань або з друкованих книжок з метою переважно лінгвістичною і без спеціальної уваги на їх культурно-історичне значення. Легко зрозуміти, що з багатих реєстрів імен і назв, які мав під руками редактор книжки, він вибирав тільки те, що вважав важним для своїх лінгвістичних інтересів, а поминав усе чи то слов'янське, чи мадярське, чи румунське. Коли, одначе, невважаючи на се, книжка дає досить цікавого матеріалу для нашого питання, то се можна вважати доказом елементарної ендозмози руських елементів з німецьким, яких новочасний дослідник не здужав уже розпізнати й вилучити.

І так уже в першій збірці, на ст. 1—7, що містить назви місцевостей, країв, народів, осіб, рік, гір і т. ін. до кінця XIII в., стрічаємо кілька разів назву Шибин (Scybin, Zibin), обоє під р. 1202, Sibin під р. 1211, Cibin під р. 1212, Zebin під р. 1223 — усе в збірці «Siebenbürgisches Urkundenbuch von Teutsch und Firnhaber», Wien, 1857. Шибин, очевидно, слов'янська назва, від пня шиб, що заховався досі в чистій формі в польськім слові szyb у значенні правильно викопаної ями з гірничою метою. В руській мові сей пень заховався в назві озера Шибене, можливо, що також у словах шибениця, шибнути і в польськім szybować у значенні літати. Назва нашого гуцульського озера Шибене заховалася досить докладно також у Семигороді в назві місцевості, може, також гірського озера Scybunum, згаданій під р. 1310. Там же згаданий також під рр. 1192—96 Gibiniensis praepositus. Мабуть, осередком первісно руської людності було місто Cibinium, якого назва ще в першій половині XVI віку держиться обік німецької назви Германштат.

Під р. 1206 згадано Chrapundorf, де Храпун, очевидно, руське слово, der Schnarcher. Під р. 1285 маємо знов Krapundorf. На першій стороні згадано під р. 1211 Borza

aqua, ріка Борза, і там же Borza terra, очевидно, поріччя тої ріки, а під р. 1218 стрічаємо Burza, під р. 1222 Bursza, під р. 1223 Boza, під р. 1225 Borze, під р. 1231 Bortze, під р. 1232 Borcze. Пор. «борзии комони» «Слово о полку Игоревѣ» і галицько-руське «борзо» в значенні «скоро».

Під р. 1208 у тій самій віденській збірці документів стрічаємо місцевість Karako. Під р. 1289 ся місцевість зоветься вже Korokou, під р. 1322 Craccov. Чи маємо тут назву, утворену від міфічної слов'янської постаті Крака, чи від слів крок або кроква, все-таки в формі Korokou маємо приклад характерного українського повноголосу.

Під р. 1219 у тій самій збірці документів стрічаємо Cundrow locus. В скобці біля сеї назви зазначено редактором, може, варіант того самого документу Dumbro і додано, що так називалася також ріка. Думбро — се, очевидно, руська дуброва з характерною для паннонського наріччя носівкою на *у*. Далі побачимо, що паннонці жили в Семигороді ще в 30-тих роках XVI в.

Під р. 1222 стрічаємо Clus, а побіч нього в скобках Kolos monostor. Коли Clus і Kolos (воно жиє досі в назві города Kolosvar) для нас досі загадкове, то долучене до нього monostor — се, очевидно, монастир, і то в безперечно руській і церковно-слов'янській формі. Коли ж пригадаємо, що назва города Kolosvar відповідає німецькій Klausenburg, то для нас не буде ніякого сумніву, що clus значить стільки, що латинське clausa — заперта келія, помешкання монаха. Під р. 1225 згадано вже виразніше Clausiense monasterium, під р. 1232 коротко Clusa, а під р. 1245 Culus. В р. 1275 на тім місці стоїть уже Kulusvar.

Під р. 1233 стрічаємо уперве назву Bistritz. Се, очевидно, назва ріки Бистриці, але також назва положеного над тою рікою міста, якого опис із початку XVI в. подам далі. Під р. 1264 стрічаємо сю назву в формах Bistriche і Bystrice. Під р. 1290 цитований Urkundenbuch подає назви Byztyrche, Byztwerche, а під р. 1309 бачимо знов Bistrice.

Під р. 1265 названо ще вірно місцевість Wolkow; трохи вчасніше, в р. 1251, її назва записана Walko, в р. 1242 Volku, в р. 1275 Volko. Маємо тут, без сумніву, руську назву села Вовків, тотожну з назвою села, положеного недалеко Львова, в безпосереднім сусідстві Зубрі. Згадана під р. 1268 місцевість Rodna нагадує нам українську Родню, але може також нагадувати наше Рудно — від руди або бути формою слова рідний. Ся місцевість у тій самій формі

згадана ще раз під р. 1310; чи має що спільного з нею згадана під р. 1312 місцевість Rodnold або Radnoth, не беруся рішати.

Під р. 1315 згадується місцевість Mosna — руське слово мошна, здрібніле мошонка. Та сама місцевість згадується під р. 1317 у попсованій формі Moszna. Місто Мошна відоме також на Вкраїні. Під р. 1359 згадано ту саму місцевість під назвою Muschna, пор. галицьке село Мушина. Під р. 1318 згадано місцевість Zalatna, яка 1336 і 1361 р. стрічається в формі Zalathna з додатком «in medio Saxonum Cibiniensium adiacens». Очевидно, маємо тут церковнослов'янське Златна.

Того ж самого р. 1318 згадана також місцевість Olchina, що треба читати по нашому Ольшина. Ся місцевість стрічається 1361 р. вже в попсованій формі Olzna sedes, а в топографії з першої половини XVI віку бачимо її центром саксонської околиці, до якої належить 12 сіл (Olczna sedes, pagos habet duodecim). Нотую ще під р. 1349 назву тої місцевості в формі Alczina. Що згадану під р. 1332 місцевість Bwzd треба читати Будз і бачити в ній назву від руського будз, свіжо витисненого овечого сиру, се видається мені досить правдоподібним. Так само не беруся рішати, чи згадану під р. 1324 назву Sytne, яка під р. 1343 виглядає Zytne, не треба читати Житне. Безпосередньо руське походження вказує згадана під р. 1309 Rosz, а також згадана під р. 1330 місцевість Ruzmark, яка ще вчасніше, під р. 1330, згадується в формі Ruhcmark; ще раз стрічаємо сю назву під р. 1349 у формі Ruzmargc, а під р. 1377 Reiszmarkt.

Слов'янське походження має, очевидно, також назва Wrbow, згадана під р. 1291, хоча форма з півголосним *р* вказує радше на чесько-паннонське, ніж на руське походження.

Не зайвим буде зазначити, що й назва другого обік Германштату головного міста в Семигороді, Кронштату, первісно звучить Korona. Невважаючи на латинське походження сеї назви, вона все-таки супроти німецького Krone має, без сумніву, слов'янський, хоч не спеціально руський повноголос. Треба зазначити, що назва Korona для сього міста появляється пізніше від первісної назви Brasum, пізнішої Brassovia, правдоподібно мадярської. Назва Brasum стрічається під р. 1288 у формі Brassou під р. 1331, а в формі Corona під р. 1336, 1355 і пізніше.

В другій половині XIV віку стрічаємо пару разів місцевість Богач, і то під р. 1359 у формі Bogacs, під р. 1366 у формі Bagach.

В першій половині XIV віку стрічаємо кілька разів назву місцевості, що з часом зробилася також одним із головних міст Семигороду. Під р. 1315 вона являється в формі Medgys, під р. 1318 Medyes, а під р. 1402 знаходимо форму, здається, ближчу до первісної руської назви Medwisch, що відповідає руському Медвіж, т[о] зн[ачить] медвежий город. Порів. назву галицько-руського села Медвежа.

Отсим, на мою думку, вичерпано топографічний матеріал із XII до початку XIV віків, який дає нам книжка Ф. Міллера*. Поміщені в ній реєстри особових імен і прозвищ дають значно менше матеріалу, та все-таки й тут знайдеться дещо не позбавлене інтересу. Слов'янське походження нагадують такі прозвища, як Petrus Smerstozil або Smerstoczil, згаданий у метриці германштатської парафіяльної церкви перед р. 1400, якого назва нагадує радше руське Смертожил утікни назад, ніж яке-будь німецьке слово. Так само згаданий у тій же метриці Petrus Czopp нагадує радше руське слово чіп, у старій формі чоп, ніж якебудь німецьке слово. Згаданий під р. 1367 у реєстрі германштатських кожум'як Jacobus Hentmannisse найприроднiше відповідає руському гетьманище з паннонською носівкою. А вже, без сумніву, руськими назвами треба вважати такі, як згаданий під р. 1372 Nicolas Baran та згадані під рр. 1412—13 Andreas dictus Rymer і Petrus Ywan. Під р. 1465 поміщено коротенький реєстр осіб, списаний германштатським бурмістром, що називається Nikolaus Rwsse — безсумнівний слід його руського походження, хоч його визначне становище в німецькому місті свідчить про те, що він зачисляв себе до німців. Безсумнівну руську форму має назва Vgrinus (Угрин), згадана під р. 1291. Можна бачити русина під назвою Georgius Leynczyk, згаданою під р. 1389, пор. руську назву Лейчак, як називався руський посол до віденської державної ради з р. 1848. Так само назва Petrus Sculak, згадана під тим самим роком, може значити руське слово шуляк, пор. шуліка (Sperber), шульок (Kolben у ростин). Не менше правдоподібно треба бачити русина під назвою Paulus dictus Chlisth, пор. українське хлист, хлистати. Треба додати, що в документах із р. 1210—1223 кілька разів згадується Vgrinus Colocensis archiepiscopus.

Варто зазначити руське походження таких титулятур для означення суспільного становища, як Vayvoda (воєвода), Bladicz oder Bischof (владика), undvarniki (посідачі хліборобських дворів), pristaldus (пристав). Цікава з многих поглядів грамота короля Андрія II з р. 1219, а власне письмо до Йоанна — архієпископа стригонського (Strigoniensis), у якім король жалується на те, що многі nobilium regni, satellites Satanae, pacem per turbantes, Hungaros hostiliter affligunt[1] (op. cit., ст. 13). Се доказ на те, що згадана тут шляхта була місцевого, не мадярського походження, і ще в початку XIII в. вороже ставилася до зайшлих мадяр. Тим самим письмом король надає канонікам землю Вінч cum uduarnicis nostris et eorum haeredibus in perpetuum possidendam[2]. Тих удварників вичислено 26, між ними стрічаємо два рази прозвище Cuzma (Кузьма). Воєвода Leuke (може Левко?) має ввести каноніків у посідання сеї маєтності. Під р. 1223 згадана terra Borotnik[3], пор. назву галицького села Бортники, а під р. 1228 mons Csuzberez — Чужбереж. Під р. 1219 згадано обік locus Bundrow[4], пор. галицько-руське село Бандрів, (var. Dombro — дуброва) також locus Paztuh — пастух. Декілька географічних назв має закінчення potac або patac, пор. наше потік, прим., Egwerpotac (ст. 24).

На сьому обмежую свої уваги до матеріалу, поміщеного в збірці Ф. Міллера, не маючи претензії вичерпати з неї всього цікавого з культурно-історичного погляду. Зверну увагу особливо на лист Самійла, семигородського єпископа, очевидно, родовитого семигородця, може, навіть русина, який 6 серпня 1453 р. з Константинополя, обертається іменем своїм і ще одного «владики або єпископа» (Bladicz oder Bischoff) до германштатської міської ради німецькою мовою з поздоровленням і досить просторим оповіданням про здобуття Константинополя турками (ст. 62—65). Лишаючи се оповідання для пізнішої публікації, подаю тут у перекладі першу точку статуту кронштатських кушнірів із р. 1328, в якім сказано: «Перш усього постановляємо,

---

[1] З шляхти королівства, прибічники сатани, порушники миру ворожі до угорців *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Щоб володіли нею з нашими придворними та їхніми спадкоємцями навічно *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Земля Борожник *(лат.)*.— *Ред.*

[4] Місцевість Бунров *(лат.)*.— *Ред.*

щоб нікого чужого не допускати до цеху, хто не має письменного посвідчення, що він здібний до праці і не ошуканець (validus et non spurcus); кождий, хто вступає до цеху, має дати чотири золоті угорські і два камені (talenta) воску».

3. ХРЕСТОНОСЦІ В КРАЮ БОРЗА В РР. 1211—1227

Мавши нагоду на короткий час використати згадану вище книжку «Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens», що творить XV том другого відділу «Fontes rerum Austriacarum» (вид[аний] у Відні 1857 р.), подаю з неї інтересний історичний епізод із панування короля Андрія II, який підписувався також королем Calliciae Lodomeriaeque. Сей король в р. 1211 надав монахам-хрестоносцям із шпиталю св. Марії в Єрусалимі, німецької народності, маєтність «terram Borza nomine ultra sylvas versus Cumanos, licet desertam et inhabitatam»[1]. Король надає їм сю землю «pacifice inhabitandam et in perpetuum libere possidendam»[2] для розширення границь держави. Він позволяє їм із золота й срібла, яке знаходиться в тім краю, часть (не означену ближче) давати до королівського скарбу, а решту лишати собі. Позволяє їм вільні торги й доходи з торгів, позволяє будувати деревляні замки й деревляні городи для оборони від куманів. Жоден воєвода не має над ними власті, крім короля. Вони самі вибирають собі судію, а король від себе додає: «Nos vero praemissos cruciferos in possessionem supra dictae terrae Borza per pristaldum (пристав) nostrum Jura nomine iussimus introduci»[3]. Він має об'їхати сю землю відповідно до границь, означених воєводою Михайлом і детально описаних у документі. Між тими границями названо ріки Alt (пор. укр. Альта) і Борзу (ст. 8—9).

Німецькі хрестоносці, що стояли під спеціальною протекцією римської курії і мали від неї признану незалежність від усіх духовних властей Семигороду та Угорщини,

---

[1] Землю Борза за назвою за лісами до країни куманів, пустинну і незалюднену *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Щоб вони мирно жили там і вічно нею вільно володіли *(лат.)* — *Ред.*

[3] А ми слідом за хрестоносцями наказали їм через нашого пристава на ім'я Юра володіти названою вище землею Борза *(лат.)*.— *Ред.*

поспішили зайняти надану їм королем посілість. В р. 1212 король потверджує зверхність брата Теодорика, якого вибрали собі самі монахи, і застерігає, що вони повинні з нової срібної монети, вибиваної з місцевого срібла, віддавати до королівської каси стільки, «quod sufficiat populo ibi conversanti»[1]; упоминає їх, «ne populus ibi habitans ab eis in aliquo gravetur[2]» — отже, видно, що земля зовсім не була пуста, але досить густо залюднена,— і пригадує їм, що вони, як вояки й монахи, супроти ненастанних нападів куманів кождого дня повинні бути готові на смерть в обороні краю (ст. 10—11).

Семигородська єрархія, певно, не без впливу римської курії, зразу поставила себе досить прихильно до німецьких монахів-хрестоносців. В р. 1213 семигородський єпископ Вільгельм, признаючи, що вони свою землю «a quotidianis paganorum incursibus defendunt, se omnibus periculis subiicientes»[3], надає їм право побирання десятини від усіх мешканців з виємком тих мадяр або цікулів, які би з часом оселилися в тім краю (ст. 11).

Се надання на просьбу монахів потвердив папа Григорій* у Римі письмом із 19 цвітня 1218 р. Чому так пізно, не можемо сказати. Очевидно, досі хрестоносці сиділи на своїй землі зовсім безпечно і ніхто не чіпав їх. Здається, що відносини їх до короля протягом сих десяти літ були хоч, може, не зовсім добрі, та все-таки зносні, коли король у р. 1222 потверджує їх знов у їх посілості на Борзі, та вважає потрібним докладніше означити їх повинності. Він постановляє, що з золота й срібла, здобуваного в їх посілості, мають давати половину до королівського скарбу, а для оборони проти куманів мають будувати кам'яні замки та городи. Король надає їм нову посілість, у яку впровадив їх «pristaldus noster Fataletus»[4]; між границями тої посілості названо «terminos brodnicorum»[5]. Надто монахи одержали від короля право на ріках Альті та Мароші держати по 6 кораблів для перевозу солі, яку одержували задармо

---

[1] Скільки вистачить народові, що там мешкає *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Щоб вони не завдавали жодної шкоди народові, який там мешкає *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Вони обороняють від щоденних нападів язичників, піддаючи себе всім небезпекам *(лат.)*.— *Ред.*

[4] Наш пристав Фаталет *(лат.)*.— *Ред.*

[5] Краями бродників *(лат.)*.— *Ред.*

з королівських копалень, «quae Осапа (Окна) vo cantur»[1]. Се надання потвердив папа Гонорій* письмом із 19 грудня 1222 р., згадуючи при тім, що монахи за Сніговими горами відбудували наново замок, названий Cuteburc, для оборони від куманів (ст. 19—21).

В р. 1223 зайшла невеличка зміна в організації монахів. Вони одержали право вибирати з-поміж себе архіпресвітера або декана, якого за порученням ягерського єпископа мав затвердити папа. Першим таким деканом був брат Герман (ст. 21—2). В р. 1223 відносини між монахами-хрестоносцями й семигородською єрархією починають псуватися. В листі до семигородського єпископа з 12 грудня 1223 р. папа Гонорій дорікає йому, що присвоює собі безправно судівництво над німецькими хрестоносцями в Борзі, кличе їх священиків та кліриків на свій синод і силує монахів та їх світських підданих до плачення десятин і інших данин. Рівночасно папа поручає остригомському архієпископові в разі непослуху семигородського єпископа уневажнювати його присуди (ст. 22—23).

Рівночасно почали псуватися також відносини між хрестоносцями й королем. В р. 1224 монахи жалуються королеві на свою бідність, через яку не могли досі зложити йому довжних повинностей (nullum majestati regiae servitium poterant impetrari[2]). Король знов розширяє їх посілість і визначує їм річно 500 марок сріблом данини для королівського скарбу з обов'язком удержувати трьох поборців і 500 королівських вояків у часі збирання данини. Коли би в часі війни король сам ішов у похід, монахи мають поставити від себе 100 вояків, а коли шле когось іншого в похід за границю, то лиш 50. Надто надає їм право вживання лісу Blacorum et Bissenorum спільно з тими ж волохами й печенігами, далі право побирати по старому звичаю від дня св. Юрія, св. Стефана і св. Мартина по 8 день сировицю (соляну воду) без оплати. Побирати лісовий матеріал із королівських лісів можуть свобідно багаті й бідні (ст. 29—30).

Але вже 1225 р. прийшло до катастрофи. В початку червня папа одержав від монахів на Борзі зажалення на короля та його погрози і повідомлення, що вони вагаються,

---

[1] Що називаються Вікна *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Ніякої королівської величності не спромоглися зробити послуги *(лат.)*.— *Ред.*

чи не покинути їм сей край. Тексту сього зажалення нема, є тільки лист папи до монахів із 10 червня, в якім він згадує про їх жалобу та поручає їм не піддаватися ніяким погрозам і не покидати краю без дозволу папи та їх магістра, обіцяючи при тім заспокоїти короля (ст. 31).

Зараз 12 червня папа повідомляє про сю пригоду свого легата в Буді, посилаючи йому копію зажалення монахів (ст. 32). Рівночасно шле до короля просторий лист, із якого довідуємося докладніше про те, що сталося в першій половині 1225 р. Папа пише між іншим: «Frequenter ipsorum fratrum recepimus querimonias, quod ipsos super terra eadem inquietas et frequenter tibi super hoc direximus scripta nostra»[1]. Очевидно, непорозуміння між королем і хрестоносцями тяглися вже довший час, тільки писані свідоцтва про них не заховалися.

Далі оповідає папа, що недавно одержав від монахів відомість, буцімто король з великою юрбою кінних наїхав землю братчиків, обтяжив їх великими поборами вартості 1 000 марок і значно спустошив саму землю. Надто він зайняв замок, вибудуваний монахами за Сніжними горами, викинув із нього братську залогу, причім деяких братчиків і їх людей королівські вояки повбивали, інших поранили, а деяких ув'язнили. Просьби братів, аби король дав їм сатисфакцію і випустив ув'язнених, він не услухав, але жалувався на них папі, що вдираються на землю, не даровану їм королем. Монахи заперечили сьому, а тоді король, як твердить папа, зажадав від них, аби вступилися з дарованої їм землі, і додав тяжкі погрози (ст. 33).

Папа ужив усяких засобів, аби вплинути на поступування короля. Одним із найстрашніших способів, якого в тих і в інших часах залюбки вживали церковні єрархи, було внесення незгоди й роздору в королівську сім'ю. Зараз 18 червня папа обертається з листом до королевича Бели, сина короля Андрія, упоминаючи його, аби в тій часті краю, що підлягає його зверхності з волі вітця, не допускався таких надужить, за які грозить церковна кара (ст. 35).

Король жалувався папі через нунція на те, що хоч дав хрестоносцям землю й значні привілеї, але вони не задо-

[1] Часто від самої братії ми одержуємо скарги, що їх на самій їхній землі непокоїли, і часто ми посилали тобі про це наші листи *(лат.)*.— *Ред.*

волені сим, armata manu[1] забрали далеко більше і загрозили королеві, що радше згинуть усі в бою, ніж звернуть забране. Не задоволені тим, що не сповняють обов'язків, вложених на них королем, вони переловлюють його підданих та обтяжують їх не належними їм зовсім тягарами та вимушеннями і загалом самі зробилися тяжким тягарем краю (homines eius capiunt, indebitis eos exactionibus aggravantes, et aliis ipsi modis innumeris iniuriosi existentes plurimum et molesti)[2]. Між іншим, вони не додержали також умови щодо плачення грошей до королівського скарбу. Король висловлює своє обурення на їх поступування терпкими словами: «Sunt tanquam ignis in sinu, mus in pera et serpens in gramine». («Вони як огонь у пазусі, миш у місі і гадюка в траві», ст. 36.)

Папа листом із 1 вересня поручив деом угорським єпископам розслідити се діло. Чи вони піднялися сеї місії, невідомо. З листа папи до короля з 27 жовтня довідуємося, що король таки викинув хрестоносців із свого краю, а папа вспоминає його покликати їх назад і вернути їм землю над Борзою (ст. 37—38). Король, очевидно, не послухав його, бо з листа папи до короля з дня 17 лютого 1228 довідуємося, що хрестоносці зимою вернули до Рима. Папа знов упоминає короля, аби покликав їх на їх давнє місце, і того самого дня пише також до королевої і до вешпрімського єпископа листи, аби вплинули на короля в тій справі. Та король, очевидно, мав досить причин і досить сили волі остоятися при своїм рішенні.

Тим часом умер папа Гонорій, а його наступник Григорій ще й 1231 р. не покидає справи хрестоносців. У своїм листі до короля Андрія з 30 цвітня 1231 р. він пригадує королеві, що хрестоносці за свого побуту на Борзі не тільки заселили і управили сю землю, але надто збудували укріплений замок для оборони краю, а коли проти них виступили кумани з великою силою, вони розбили їх і многих із них навернули на християнство. Невважаючи на те, король напав на даровану їм землю, вигнав їх із неї та не послухав пізніших упімнень папи Гонорія, і не хотів навіть прийняти магістра хрестоносців Германа, щоб вислухати його оправдання (ст. 46—48).

---

[1] Із зброєю в руках *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Його людей хапають, ставлять їм незаконні вимоги і всіляко ображають їх і завдають їм багато шкоди *(лат.)*.— *Ред.*

Ще в жовтні 1234 р. папа Григорій у листі до патріарха аквілейського грозить угорському королеві інтердиктом або екскомунікою, коли не покличе назад хрестоносців (ст. 58). Ся погроза правдоподібно не була сповнена, бо король Андрій умер при кінці 1234 р. Від р. 1235 йдуть документи з підписом короля Бели, і того ж року папа Григорій адресує один свій лист venerabili fratri episcopo Cumanorum[1] (ст. 60).

4. СВІДОЦТВО РАЙХЕРСДОРФЕРА

Перейду тепер до другої книжки, згаданої вже бібліографічної рідкості. Вона має титул досить просторий, що звичаєм тих часів, коли була друкована, подає досить докладний огляд змісту. «Martini Broniovii de Biezdfedea bis in Tartariam nomine Stephani primi, Poloniae regis, legati Tartariae descriptio, antehac in lucem nunquam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio Georgii a Reichersdorff, Transsylvani, cum tabulis geographicis tam Moldaviae, quam Transsylvaniae. Praeterea Georgii Werneri de admirandis Hungariae aquis hypomnemation, addita tabella lacus mirabilis ad Cirknitz. Coloniae Agrippinae, in officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylii. Anno MDXCV. Cum gratia et privilegio S. Caesareae Maiestatis»[2]. Книжка формату малого folio обіймає на початку 6 ненумерованих карток, із яких перша містить вище поданий титул із символічним рисунком, де в сяєві міститься ім'я Ісуса в відомій цифрі JHS і з написом довкола: «Nomen Domini turris fortissima»[3]. Друга й третя картка містять присвяту Мартина Броневського королю Стефану Баторію*, датовану «in Tassar-

[1] Шановному братові-епископу куманів *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Мартина Броневського з Трансільванії, що двічі був послом польського короля Стефана Першого в Татарії, опис Татарії, досі ще ніколи не виданий, з географічною картою, його ж Херсонес, Таврини. Також короткий опис Трансільванії і Молдавії та інших сусідніх країв, складений Георгом Райхерсдорфом, трансільванцем, із географічними картами як Молдавії, так і Трансільванії. Крім того, короткий нарис Георга Вернера про гідні подиву води Угорщини з додатком карти «Дивне озеро біля Циркніц». У Кельні, в друкарні Біркманна, коштом Арнольда Мюля, року 1695. З дозволу його королівської величності» *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Ім'я господа — міцна вежа *(лат.)*.— *Ред.*

lagano pago Tartarico»[1] дня 1 січня 1579 р. На картках 3 і 4 міститься поазбучно впорядкований покажчик змісту цілої книжки, а на картках 5 і 6 на двох середніх сторонах мапа Татарії й Криму зі значною частиною південної України. За сим іде опис Татарії, написаний Броневським, на ст. 1—24. Далі на двох ненумерованих картках на їх середніх сторонах міститься мапа Семигороду, а на сторонах 25—26 присвята королеві Фердінандові, написана Георгієм Райхерсдорфером; на ст. 27—28 лист того ж автора до королівського канцлера, єпископа Николая Олага, датований Viennae Pannoniae д[ня] остатнього цвітня р. 1550, далі на ст. 29—30 Elegia ad lectorem S. Reychersdorfferi[2], а далі на ст. 31—43 його ж Chorographia Transsylvaniae[3]; на ст. 44—45 його ж Exhortatio ad Sacram Regiam Maiestatem[4], далі на ст. 46 присвята опису Молдавії королю Фердінандові, на ст. 47 коротка промова Ad lectorem[5], на ст. 48 вірш Moldaviae descriptio[6] і дві епіграми Yoannis Alexandri Brassicani і на ненумерованих двох картках на внутрішніх сторонах мапа Молдавії, а потім на ст. 48—53 опис сього краю. На ст. 54 знов покладена коротка латинська вірша Ad lectorem, далі на ст. 55—57 віршована латинська дедикація Георгія Вернера твору De admirandis Hungariae aquis баронові Зигмунтові Герберштайнові, а на ст. 58 вірш Йоанна Людовіка Брассікана до Георгія Вернера. На ст. 59—60 міститься лист Герберштайна до Вернера, а на ст. 61—75 Вернерів опис De admirandis Hungariae aquis.[7] На дальших двох ненумерованих картках міститься детальна мапа Циркніцького озера. Як бачимо, зміст книжки досить різнорідний, у якім звичаєм того часу наукові трактати не обходилися без поетичних прикрас. Не вдаючися в розбір змісту сеї книги, зазначу тільки, що Мартин Броневський два рази як посол короля Стефана Баторія їздив до кримського хана і мав нагоду досить докладно оглянути всі важніші місцевості Криму. Щодо другого автора, Георгія Райхерсдорфера, довідуємося з його листа до єпископа Николая Олага, що він з поручення короля Фердінанда двічі їздив

[1] В Тассарлагані, татарському селі *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Елегія до читача с. Райхерсдорфера *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Географічний опис Трансільванії *(лат.)*.— *Ред.*
[4] Звернення до священної королівської величності *(лат.)*.— *Ред.*
[5] До читача *(лат.)* — *Ред.*
[6] Опис Молдавії *(лат.)*.— *Ред.*
[7] Про гідні подиву води Угорщини *(лат.)*.— *Ред.*

у посольстві до молдавського воєводи і з нагоди того посольства вже перед тим вручив королеві короткий опис Молдавії. В елегії до читача на ст. 29 оповідається се ось якими віршами:

At ne multa diu narrando tempora perdam,
Officii referam munera pauca mei.
Regia legati perfunctus munere iussa
Bis per Moldaviae barbara regna tuli.
Perqué Getas vexi patriae mandata Dacosque,
Qui modo de sylvae nomine nomen habent.
Intimaque Eoi lustravi littora ponti,
Unde vehit roseo Phoebus ab axe diem.[1]

В короткій промові до читача на ст. 47 він знов ось якими словами оповідає про свій кількаразовий побут у Молдавії: «Минулих літ маючи різнорідні і прикрі поручення від його королівської милості до молдавської держави, я відбував туди посольства і оглянув досить пильно всю ту країну аж до остатніх границь її окраїн, і пізнав, наскільки позволяла моя здібність трудності часу та обставин, положення та окруження сього краю, який положив собі тут описати географічним способом у короткім нарисі».

Цитована вище публікація Ф. Міллера «Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen» дає нам можність трохи ближче вглянути в життя й відносини сього письменника. На ст. 180—181 сеї публікації міститься його лист до міської ради Кронштату, в якім він упоминається за кривду двох горожан, що була сполучена також із його власною кривдою, і підписується Secretarius und Orator etc.[2], що позволяє догадуватися, що вже в тім часі (лист датований у неділю перед святом трьох королів р. 1529) він займав досить визначне і впливове місце в своїй рідній громаді Кронштаті.

Свою хорографію Семигороду автор розпочинає історичним оповіданням про початки римської провінції Дакії, про побіду Траяна над Декебалем, будову кам'яного моста на Дунаї, який Траян збудував для влегшення собі доступу до задунайської Дакії, а його наступник Адріан

[1] Щоб не витрачати багато часу на розповідь, я подам відомості про скромні обов'язки моєї посади. Я за наказом короля був його послом у чужих краях Молдавії. Гетам і дакам я привіз накази моєї вітчизни в їхню країну, що має назву від слова silva (ліс). Я відвідав береги Східного моря, звідки Феб із рожевого неба привозить день *(лат.).— Ред.*

[2] Секретар і оратор *(лат., нім.).— Ред.*

велів розібрати аж до поверхні води зі страху перед улегшенням варварам доступу до римських провінцій на південь від Дунаю. Далі йде характеристика чотирьох головних народностей, що в першій половині XVI віку замешкували Семигород. Се поперед усього саксонці, потім народність звана Ciculi, далі мадяри (Hungari) і волохи (Valachi). Подаю тут те, що на ст. 33 говориться про цікулів. «Цікулія, кут Дакії, суміжний із молдавською землею, а мешканці того краю зовуться цікулями. Говорять, що вони походять від скіфів. Вони живуть на основі своїх законів і обичаїв, а свої уряди розділяють жеребом. Ніхто між ними не вважається нешляхетним, навіть коли власноручно оре або займається пасенням череди. Проте се народ загартований і жорстокий (durum et asperum), немов уроджений для війни, який, як здається, мовою, обичаями й одежею не много різниться від мадяр». Далі йде досить неясне речення, яке тут подаю дослівно: «Hi sunt Hunnorum antiquissimi, quos Ciculos appellare malunt quidam, quod e Scytis originem trahunt[1]». Видно, що дехто з необізнаних ближче зачисляв цікулів до мадяр, а інші воліли бачити в них потомків скіфів, т[ак] зв[аних] русинів*.

«Цікулі жиють розділені на сім околиць, які самі називають оселями (sedes), яких назви ось які: Sepsi, Orboi, Kysdi, Czijk, Gyrgio, Markus Zeek, Aranyas Zeek, так названі мадярською мовою, найвизначніші між іншими цікульськими містами. Czijk — місто з північного боку, а Kysdi — наліво, положене у самих стіп Карпат. З ним сусідує Gyrgio на захід під тими ж стопами Карпат, земля гориста і мало управна (aspera) в крайнім північнім куті Семигороду. До Gyrgio притикає Marcus Zeek на південь унутрі семигородської провінції, над долішнім бігом ріки Марош[2]. Головним містом сеї околиці єсть Zeckelwasserhel, по-саксонськи Neumarkt (Новий Торг), місто дуже просторе, де часто відбуваються многолюдні сходини цікулів. Мадяри і шляхта в тих околицях подекуди змішані з саксонами, зближаються потроху до цікулів мовою, одежею та уоруженням. Сі три народності (німці, цікулі й мадяри) злученими силами та військом, підготованим для воєнної акції,

[1] Вони серед гуннів найдавніші, що їх дехто воліє називати цікулями, бо вони походять від скіфів *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Ані одної з сих назв я не можу пояснити при помочі мадярського словаря; в усякім разі вони ані слов'янські, ані румунські.— *І. Ф.*

як загально приймається, достарчають 90 000 або й більше узброєння. І не тайна се, що ся країна протягом так многих століть зазнала дуже багато ворожих нападів, але не було такого часу, в якім би вороги не мусили уходити з неї з великою своєю стратою.

Жиють у тім краю також волохи, але в розсипці і без певних постійних осідків. Вони, як свідчить їх язик, походять від італійців і свою провінцію (Молдавію) називають Флякцією, від якогось Флякка Римлянина, що припровадив сюди значну колонію для оборони Мезії від даків».

Далі автор описує головні міста Семигороду, починаючи від Вараждина, в якому згадує єпископа Георгія, що був заразом скарбником семигородського королівства; там же містилася мармурова гробниця угорського короля Владислава*. В околиці міста Колошвару (Klausenburg) згадує багаті копальні солі, що достарчали її головно для угорської столиці Буди. Головним містом Семигороду автор називає Шибин, Cibininm, по-німецьки «Hermannstadt, quae civitas huins regni metrepolis est et munitissima, aurique et argenti, rerumque omnium longe abundantissima»[1] (ст. 35). Автор оповідає про семилітню геройську самоборону Шибина в часі безкоролів'я по смерті короля Владислава, коли то мешканці сього міста власними силами й коштами не тільки самі остоялися проти різних ворогів, але піддержали також іще інші міста, щоб не підпасти під чужу залежність.

Довкола Шибина міститься сім околиць саксонських, між якими стрічаємо Reussmarkt (Руський Торг) з десятьма селами і Olczna (Ольшина) з 12 селами. Церковна організація Семигороду складалася з 8 парафіяльних капітул, між якими бачимо капітулу в Бистриці з 23 парафіями, капітулу в Короні з 30 королівськими парафіями і 2 капітули в Шибині, з яких до одної належить 23, а до другої —22 парафії. Недалеко Шибина міститься давня копальня солі в місточку Вижагна (від слов'янського выжьгати, яке саксонці прозвали Salzburg (ст. 36). Корона, по-мадярськи Брашов, а по-німецьки Kronstadt, славна ярмарками, на які приїздять турки. До неї належить три передмістя, з яких одно заселяють болгари, друге — мадяри, а тре-

[1] Германштадт, це місто-столиця цієї держави, вона добре укріплена, там є в достатку золото, срібло і багато всіх інших речей *(лат.)*.— *Ред.*

те — саксонські рільники. В тім місті недавно повстала бібліотека, найбагатша на всю угорську державу після розсипки славної бібліотеки короля Матвія Корвіна* в Буді. В досить неясних висловах автор згадує про грецьку назву міста Stephanopolis, напівварварську Cronopolis, мадярську Brassovia, паннонську Burcza, яку «nostri autem Burciam vocant vel ab amne cognomine, qui id loci interluit, vel a radice, quasi dicas nostrate lingua Wurczia»[1]. В околиці живуть німці всуміш із цікулями, але до міста не приймають нікого, крім німця (ст. 38).

Чотири милі від Корони лежить твердиня Фогараш, із якої в р. 1541 підступом упроваджено семигородського воєводу Стефана Майлата, якого турки за справою молдавського воєводи Петра завезли до Константинополя і там держать досі в тяжкій в'язниці.

Подано далі опис Бистриці. Вона лежить на широкій рівнині, з обох боків має горби, покриті виноградниками. Серединою міста тече ріка того ж імені, а чотири милі від Бистриці віддалена оселя Родна з багатою копальнею золота. Медіяш — місто, положене в осередку Семигороду, також багате вином і всякими живностями, вславилося авантюрою губернатора Людовика Грітті, що 1527 р., звабивши до себе варажданського єпископа Емерика Чибацького, вбив його і за се обложений у своїм місті волохами та саксонами був узятий насильно, виведений на поле і вбитий прилюдно разом зі своїми спільниками, а його два сини, хоч не винні, були покарані смертю молдавським воєводою.

В Колошварі, згадує автор (ст. 39), між мешканцями, окрім саксонців та мадяр, також паннонців, що користуються спеціальною автономією, яку автор характеризує ось якими словами: «Eam (civitatem) Saxones mixti Pannonibus incolunt, iudicem et consules alternis vicibus quotannis concordibus suffragiis, nes dispari numero eligunt, hi Hungarum, illi Saxonem, suos quisque senatores salutant»[2].

---

[1] Наші називають Бурція чи то від назви річки, що там протікає, чи від кореня, що нашою мовою ти називаєш Wurzel *(лат.)*.— *Ред.*

[2] В цьому місті мешкають саксонці разом із паннонцями, і обирають вони собі суддю і градоначальників щороку по черзі згідно з голосуванням і рівним числом, одні угорця, інші саксонця, кожний із них шанує свого урядовця *(лат.)*.— *Ред.*

Очевидно, були в місті дві, мабуть, в основі віроісповідні громади, з яких одна складалася з німців і паннонців, а друга — з мадяр.

При описі міста Білгорода, Alba Julia, що повстало з римської колонії і має тепер німецьку назву Weissenburg, автор згадує, що тут колись жили готи, яких сліди до його часу видні були в численних написах (ст. 40). На захід від того міста серед гір лежить оселя Абругбаня, якої кінцева назва вказує на її руське походження; ся місцевість незвичайно багата золотом і іншими металічними рудами. Недалеко від неї лежить друга стара копальня золота Златна (Zalathna), яку за часів автора займали волохи. Друга подібна оселя Керешбаня за часів автора замешкана була всуміш саксонами й волохами (ст. 42).

Автор кінчить свій опис ось якою гарячою похвалою свого рідного краю: «Est itaque haec nobilissima et opulentissima regio et provincia, pluribus aucta nationibus et incolis, omniumque rerum, quae ad humanum spectant usum, longe refertissima, auro et argento saliumque fodinis, ex quibus quotannis ingens thesaurus hauritur, cum viniferis montibus et iumentorum et pecorum ingenti multitudine undiquaque referta. Neque suspicetur quispiam, in tota Europa huic provinciae Transsylvaniae opulentia et amoenitate esse parem, aut usufructu praestantiorem» (ст. 43). По-нашому сказати: «Се найкраща і найбагатша країна, заселена многими народами та мешканцями і щедро наділена всім, що йде на пожиток людям, золотом і сріблом і копальнями солі, з яких щороку черпаються величезні скарби, з багатими виноградниками, скрізь благословенна незліченим множеством усякого скота та худоби. І здається мені, що в цілій Європі не знайдете провінції, що рівнялась би багатством та приємністю і пожиточністю з отсим нашим Семигородом».

5. ПРАЦЯ ПРОФ. КОЧУБИНСЬКОГО

Отся стаття була написана в марті і в значній часті надрукована в вересні м[инулого] р[оку] на основі цитованих у ній джерел. Тоді ще я не познайомився з основною студією проф. А. А. Кочубинського «О русском племени в Дунайском Залесье», що появилася ще 1891 р. в другім томі «Трудов седьмого археологического съезда в Ярославле 1887», ст. 9—66. Познайомившися з сею пра-

цею російського вченого, опертою в значній часті на тих самих джерелах, якими користувався я (окрім книжки Ф. Міллера), вважаю відповідним подекуди доповнити свої спостереження тими, які зібрав російський учений, а надто вказати на добрі й слабші боки його праці, закроєної на значно ширший розмір, як моя розвідка.

Праця А. А. Кочубинського, що займає не сповна 60 сторін друку великого 4-о, розпадається на 15 (властиво 14, бо ч. 5 нема) розділів неоднакового розміру, переважно філологічного змісту, з яких перший (стор. 9—10) нав'язує до давнішої праці автора про Надволжанське Залісся і властиво не належить до речі. В другім розділі автор, простуючи твердження румунофілів про первісне населення Семигороду румунами або валахами, підносить значне число орографічних, гідрографічних та топографічних назв слов'янського походження, які вказують на дуже давнє заселення Семигороду слов'янським племенем (ст. 10—12). Давність того заселення можна означити тим, що в початку XII в. се населення застала на місці німецька колонізація, що прийшла сюди переважно з Фландрії. Автор вичисляє ось які назви гір слов'янського походження: Бик, Бистричора (Бистрич-гора, гора з якої витікає Бистриця), Волкан, Верх або по-волоськи Верф, Дід, по-мадярськи Det-hegy, de hegy — значить хребет або гора; Діл, по-волоськи Dealu; та сама назва у галицьких русинів, принаймні Дрогобицького пов.; Обрина, від старослов'янського О б р (скорочене з Avarus), по-чеськи й досі obr, obrovsky (велетенський), Прислоп (Prïszlop) — автор не пояснює сього слова, бо його пояснення може дати тільки чоловік, знайомий з гірськими відносинами та місцевостями галицько-руських Карпат. Прислопами давно називали місця, куди ходили медведі і де на них заставляли пастки, звані слопами. Така пастка на медведя — се була колода, завішена досить високо на двох деревах над медвежою стежкою; до колоди при помочі відповідного механізму прикріплювано на самій медвежій стежці живе порося на принаду для медведя, який, ідучи вночі стежкою і хапаючи свою мниму здобич, мусив сіпнути механізм, наслідком чого колода падала згори і вбивала медведя на місці. Малий прилад такої самої конструкції, зроблений із двох дощок, кілків і деревляного язичка, названий слопець, уживався за моєї пам'яті в моїм рідним селі для ловлення мишей. Села з назвою Прислоп (по-польськи Przysłup) маємо в Галичині в Ліськім, Горлицькім

та Калуським повітах[1]; далеко більше стрічаємо в горах верхів та облазів з такою назвою; від сеї назви місцевостей походить також родинна назва Прислопський. Далі наводить автор назву гори Руська, по-нім. Russberg, з якої витікає потік Чорна. Мадярську назву гори Astalko легко вивести від слов'янського столъ. Непевний автор щодо походження назв Batra, Batrina, хоча придаток «ина» йому видається, без сумніву, слов'янським, а самі назви близькі до слова ватра, яке у галицьких гуцулів значить огонь. Назву ватра стрічаємо в буковинських оселях Дорна Ватра і Ватра Молдавиця (O r z., 88).

Щодо рік, то тут стрічаємо поперед усього назви: Бистриця, по-нім. Feistritz, а в давніх документах Beszterche; Думбрава (старосл. думбрава), в дімінутиві Dimbrovitza, доплив Дунаю; автор нагадує багато гір, осель та долин сеї назви в теперішній Румунії і вважає сі назви доказом давнього заселення цілого басейну долішнього Дунаю з лівого боку слов'янами. Назви місцевостей, що походять від слова дуброва, польське dąbrowa, маємо в Галичині та Буковині: Дуброва — 15, Дубровиця — 7, Дубрівка — 28, Дуброви — 2. Се слово колись було навіть іменем власним: відомо, що жінка першого польського короля Мешка* була чешка на ім'я Дубравка, по-польськи Dąbrówka. Старослов'янська також назва Злата, потока, що з лівого боку впадає до Мароша. Мадяри переклали сю назву на своє Aranyos, що значить золотий. Один доплив ріки Самоша називається досі Красна; доплив Мароша називається Лопушник, від руського лопух, ростина, якої назва часто приходить також у назвах галицько-руських сіл; і так маємо Лопухову в Рінчицькім, Лопушанку в Бірчанськім, Старосамбірськім та Турківськім, Лопушани в Золочівськім, Лопушку в Ланцутськім, Лопушну в 10 місцевостях різних повітів і Лопушницю в Бірчанськім (O r z., 45). Різні назви гірських потоків у Семигороді мають і досі при мадярських назвах приставку patak, слов. потокъ: Sar-patak, Körös-patak і т. і. В різних частях Семигороду стрічаємо потоки з назвою Toplitza, теплиця. Не догадується автор слов'янського походження ріки Aluta або Olta, що в старих документах називається Alta, пор. назву української ріки Альти, наведену вище.

В третім розділі (ст. 12—14) автор переходить ряд назв заселених місць із слідами слов'янського походження, се-

[1] K. O. O r z e c h o w s k i. Skorowidz Galicyi i Bukowiny. Kraków, 1872, ст. 67.

ред яких особливо цікаві назви з носівкою, які я вважаю належністю паннонських слов'ян, що після мадярського погрому з початком X в. схоронилися в значнім числі до Семигороду; жили тут іще в першій половині XVI в. Таких назв наводить наш автор 7: Domb, рум. Dimba, слов. **джбъ**; Dombro, рум. Dumbrava, слов. **джбрава**; Gombacz, слов. **гжба**; Golumba, лат. columba, слов. **голжбъ**; Gerend, рум. Grind, слов. **града**, руське гряда, гряди (поперечні дві балки в хаті понижче стелі над піччю для складання полін, конопель до сушіння і т. ін.); в Галичині стрічаємо се слово в назвах сіл Grzęda і Гряда Львівського і Камінецького, та Грядка Цішанівського пов. Lunką, слов. **лжка**; сю назву має в Семигороді 7 осель, у Галичині її стрічаємо в двох селах, у Ряшівськім і Самбірськім пов. Старе слов'янське походження виявляють назви Dyeva, слов. **дѣва**, Pestere, слов. пештера, руське печера; Strazsa, слов. стража; Ternavizca, слов. трьнъ, руське терен, пор. Тернавка, потік коло Ясениці Сільної, Тернава, назва 5 сіл у різних повітах, Тернівці Перем[ишльського], Терновець Тарнівського і Тернавка, назва шести сіл різних повітів; далі Тернавське, Терногора, Терноруда, Тернопіль і польські Тарнів, Тарновек, Тарновіца, Тарновець, Тарнівська Воля і Тарнівка (Orz., ст. 83).

Між містами Семигороду стрічаємо Білгород, по-мад. Fejér var, в старих документах Alba Carolina; далі Vaszar hely, по-слов. Градиште або Гредиште; Kapnik-banya, по-руськи Копник, копальня, і баня — знач. теж копальня або соловарня, соляна жупа. Назву баня стрічаємо в багатьох галицьких місцевостях у формах: Баня (6 місц[евих] різних підгірських пов.), Баниця (двох гірських повітів) і Баниля (трьох буковинських пов.). Корінь -коп-, копання стрічаємо в многих галицьких місцевостях у різних формах: Копачі (2), Копачинці, Копалини (5), Копань, Копанини (2), Копанка, Копанки, Копки і Копятин (Orz., ст. 36). Одно з найбільших міст Семигороду Колошвар, по-нім. Klausenburg, у старих документах має назву Kolo або Clusa. Проф. Коч[убинський] виводить сю назву від слов. ключ, на мою думку, не зовсім вірно; на ліпший слід веде нас стара наза Kolos-monostor, яка означає замкнений (clausa), укріплений монастир. Чи справді народна пам'ять в'яже сю назву з іменем римського цісаря Клавдія*, чи, може, лат. назва Claudiopolis була пізнішою комбінацією румунів, не беруся рішати. Без толкування лишає російський учений

назву Kraszna, руське красна, якої паралелі знаходимо в назвах галицьких місцевостей Красна (4), Красне (11), Краснопілля, Краснопіль, Краснопуща, Красносільці (2), Краснославці (O r z., 38 ст.). Руське походження вказує назва міста Bistritz, очевидно, німецька транскрипція руської Бистриці, так само Russmarkt або Reussmarkt, в документах Forum Ruthenorum, найкращий доказ, що вже в XIV в., із якого датується документ із сею назвою, в Семигороді, а власне в центральній його часті, між Германштатом і Білградом, відома була національна назва русинів. Слов'янське походження виявляють назви секлерських міст Pentek (слов. пятокъ), Csek-Szereda (руське середа). Сюди ж належать мадярські назви: ctörtötök (слов. **чьтврьтъкъ**, руське четвер), szambath (слов. **сѫбота**, руське субота).

У четвертім розділі (ст. 14—24) автор зупиняється над слідами добування солі в Семигороді, яке почалося там, мабуть, іще в передісторичних часах. У початках історичних часів середніх віків се заняття густо-часто в'яжеться з назвами слов'янського, здебільшого руського походження. До таких назв належать: Szolnok, що відповідає слов. сольник: Akna або Окна, слов. окно в значенні копальня, яма, руське вікно, вікнище в значенні глубокої ями. Обі сі назви стрічаємо часто в назвах галицьких та буковинських місцевостей, як ось: Соль, Сольця, Солець, Солина, Солинка, Солка (3), Солонець (2), Солонка (2) (O r z., 77 ст.), а також Окна біля Кіцмана, Окняни, Окно або Вікно (2) і Оконин (O r z., 56 ст.). Копальні заліза, якого добування почалося також дуже давно, характеризуються в Семигороді слов'янською назвою Banya (баня), яка являється в різних сполуках, як ось Banya-bük, Baja-de fjer (копальня заліза, рум. fjer, з лат. ferrum), або в здрібнілих Banyjka, Banyiczka (по-руськи банечка). На сторонах 20—21 автор наводить досить довгий ряд (32) мадярських слів, узятих майже живцем із слов'янської, в значній часті з руської мови.

Трохи ширше (ст. 22—24) говорить автор про славну в Семигороді копальню золота Златна, яку, невважаючи на її слов'янську назву, вже в першій половині XVI в. зовсім заселили волохи. При сьому автор цитує відомого нам уже Георгія Райхерсдорфера, одначе, в пізнішім виданні від того, яким користувався я, притім хибно називаючи його твір «Chronographia» зам. «Chorographia».

На сьому огляді змісту перших 3 розділів (розд. 5 в статті нема, а зараз по 4 іде 6 на ст. 24) кінчиться для мене інтерес статті проф. Коч[убинського], бо дальші розділи (6—15) зайняті виписками з документів та полемікою з різними румунськими та мадярськими вченими, яка для нас має менший інтерес. Завважу лише, що остатні 4 розділи зайняті спеціально питанням про національність т[ак] зв[аних] едерових русинів, у яких язиці, судячи по пробі поданій на ст. 51, пр. Коч[убинський] не знаходить нічого руського, а зате численні признаки болгарської мови. Далі він збирає систематично свідоцтва про існування русинів у Семигороді, яких, на його думку, вже в першій половині XVI в. було дуже мало. Важне те, що ті русини в деяких документах називаються зайшлими з Угорщини і належать до протестантизму гельветської конфесії, т[обто] зн[ачить] були кальвіністами. Трудно зрозуміти, яким способом російський учений, констатуючи, з одного боку, присутність руського елементу в Семигороді від XII—XVI в., а, з другого боку, м айже повну неруськість т[ак] зв[аних] едерових русинів, власне, потомків угорських русинів-протестантів, рівночасно признає, що саме вони були остатніми потомками семигородських русинів і вже в початку XIX в. винародовилися зовсім, перемінившися або в румунів, або в мадяр.

Головною хибою дослідів проф. Кочубинського я вважаю те, що він занадто поспішно і не розглянувшися в давніших джерелах зідентифікував часто згадуваних у джерелах XII—XVI в. цікулів (декуди їх називають також Siculi), що замешкували ще в першій половині XVI в. майже цілу північну часть Семигороду та його східний кут над рікою Борзою (ultra montes nivium[1]), з невеличким мадярським племенем секлерів, що живе досі в вилах двох річок Кокелів* довкола центрального свого міста Кокельсбурга[2]. Без потреби також бачить проф. Кочубинський у племені, згадуванім не раз у джерелах під назвою Bisseni (чит. бішені), варіант до назви Rutheni; в тім племені, як переконує нас між іншим також свідоцтво Ф. Міллера, треба бачити не русинів, але печенігів, яких останки, в XI в. виперті з українських степів, знайшли собі захист у семигородських горах.

[1] За сніговими горами *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Пор. мапу Семигороду, поміщену при хорографії Райхерсдорфера в описанім мною виданні.

6. МАТЕРІАЛИ Ф. ЦІММЕРМАНА ТА К. ВЕРНЕРА * З XIII—XIV ВВ.

Значно пізніше по написанні праці проф. Кочубинського вийшла в Германштаті в Семигороді двотомова збірка архівних матеріалів до історії німців у Семигороді, п[і]д з[аголовком] «Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann und Carl Werner», якої перший том, виданий 1892 р., обіймає час від р. 1191—1342. В тій збірці передруковано всі документи з віденських Fontes rerum Austriacarum, цитованих вище, а надто додано значне число документів, що доповняють віденську збірку в обнятім нею часі, а також доведено збірку до пізнішого часу. Дуже основно написана передмова (ст. VII—XXX) орієнтує про дотеперішній хід історичних студій та публікацій про семигородських німців. Вибираю з сеї збірки ряд топографічних назв і імен власних, що виявляють руське походження і не були згадані в попередніх розділах сеї студії.

Ось топографічні назви: Bahna або Bohna, млин згаданий під р. 1331, і маєтність, згадана під рр. 1291 і 1319, вказує на наше слово багно. Barómlak, околиця або село, згадане під р. 1305, нагадує подільське місточко Боремлю. Bazarab terra згадана під р. 1331, нагадує Бессарабію. Berlad або Barlad — місцевість, згадана під рр. 1319 і 1323,— назва тотожна з назвою українського села, відомого в XVII в. (М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VI, ст. 60). Boje terra, згадана під р. 1231, нагадує наших Бойків. Bogyпka — замок у північній Болгарії, згаданий під р. 1273, нагадує наше село Бориню. Borothnik terra, згадана р. 1223, нагадує наші Бортники. Karasou або Crassou — замок, згаданий р. 1247, назва може походити від слов'янського красити, пор. руське крашанка. Cheresnyespatak, читай Черешнєшпатак, назва зложена з руських слів черешня й потік, згадана під р. 1332. Гора Kneslonkh, згадана під р. 1332, нагадує нашу Княжолуку з паннонською або польською формою łąka зам. лука. Пень «князь» бачимо також у назві місцевості Knezeg, згаданій під рр. 1319 і 1323. Церков названа Cruz (читай к р у ж) або Szenkerest, згадана під рр. 1270 і 1322,— се св. хрест, у польській формі krzyż; у давнішій руській мові вживано слово крижувати. Село Chiestve або з-мадярська Csesztve, згадане під р. 1320,— се руське Черстве, з пропуском *р.*

Соляна копальня Kalusakna, згадана під рр. 1310 і 1326,— се Вікно недалеко міста Колошвара. Місцевість Gerebenes, згадана під рр. 1294 і 1303, має в собі пень жереб, пор. руське жеребець. Потік Gorbopathaka, згаданий під р.1297, має назву, зложену з двох руських слів горб і потік. Маєтність Haraztus, згадана під рр. 1319 і 1323, нагадує наше гаразд. У назві гори Hydysholm, згаданої під р. 1313, бачимо в кінцевій части руське слово холм. Руську назву має замок Patak (потік), згаданий під р. 1273. Хутір Peczath, згаданий під р. 1247, нагадує руське печать. Околиця Pethelaka, згадана під рр. 1294 і 1334, нагадує назву Петеляк, відому у Львові. Назва села Rihuini або Richoini виглядала би по-нашому Рихвини, від слова рихва, з нім. Reifen (рід обруча), пор. польське Rychwałd. Село Teremi, згадане під р. 1319, нагадує староруське слово терем. Місцевість Tuorozko, Turozko, Turuzko, Torozko, згадана кілька разів у рр. 1262—1291, має в своїй основі назву звіра тура і заховала, мабуть, пам'ять про існування того звіра в Семигороді. Назва лісом покритої гори Zuhodol, згадана під р. 1238, відповідає руському суходол. Нарешті, в назві околиці Udvar-Mykthelek, згаданої під р. 1291, перша половина — руське слово, рівнозначне словам двір або дворище.

Із імен власних зазначу ось які: Annych або Anich (читай Аннич або Аніч), пор. руське Анниця; так називалася дочка одного графа (comitis), згадана під р. 1325. Ivan de Bulenus Balk, згаданий під р. 1263, має руську форму імені хресного. Прозвище Bazarab або Bazaras має заальпійський воєвода, згаданий під рр. 1327, 1333 і 1335. Під р. 1337 згадується Bolobuch, отець Николая, пор. українське прозвище Балабуха. Парох Павло має прозвище Chapurka, пор. наше шьифурка — шапка грибова; се прозвище стрічається також у німецькій формі Tschappertsch. Каштелян Николай має прозвище Chicho (чит. Чічо), пор. прозвище бориславського селянина Іван Чічі; слово чіча в діточій мові означає гарний цвіт, чіча ляля — гарна дитина. Священик Николай має прозвище Kormosbach, чит. Кормошбач; першу половину сеї назви маємо в назві відомого перемишльського адвоката Кормоша. Назва Johannes dictus Horoch нагадує уживану у нас назву Горох, взяту від ростини тої самої назви. Ім'я Iwanka має дочка шляхтича Григорія de Palatka, згадана під р. 1334; прозвище Palatka так само руське палатка; прозвище Іванка має єпископ

вараждинський, згаданий під рр. 1318—1327. Українську форму імені Софрон — Супрун стрічаємо в назві семигородської місцевості Suprunium і в назвах її горожан під р. 1247. Прозвище Tolmach (чит. Толмач) мають численні міщани Германштата, згадані в рр. 1319—1342. Нарешті прозвище Zwk (чит. Жук) мають численні шляхтичі, згадані під р. 1302.

На закінчення сього розділу годиться згадати ще одно руське ім'я, щоправда не семигородське, але галицько-руське, яке стрічаємо в документі короля угорського Бели IV, виданім дня 2 червня 1247 р. В тім документі король надає посілість Северин (Zeurino) у Семигороді мельтанським рицарям і при кінці документа подає реєстр найвищих достойників своєї держави, не як свідків, а як сучасників того надання і, мабуть, для їх відома. Вичисливши наперед найвищих духовних достойників, реєстр починає ряд світських достойників ось якими словами: «Rectislao illustri duce Gallitiae et bano totius Sclavoniae»[1] (op. cit., ст. 76). Ім'я Rectislaus має у Фееровім кодексі* (IV, I, 447) варіант Ratislao. Очевидно, се ім'я галицько-руського князя Ростислава*, який, вступивши в службу угорського короля, доступив честі стати баном Славонії.

7. ТИМЧАСОВЕ ЗАКІНЧЕННЯ

Для доповнення сього нарису про сліди русинів у Залісі згадаю коротку книжку І. Філевича* «История древней Руси», т. 1, Варшава, 1896, який присвятив сьому питанню декілька уступів, особливо на ст. 1—13 і 160—180, і зупиняється головно на топографічних назвах краю. Не буду зупинятися при його дослідах, які не довели його далі від його попередників, а зупинюся трохи довше на питанні, що таке секлери. Сучасна наука не лише в Росії, але також у значній часті в Західній Європі ідентифікує семигородських секлерів із тим племенем, яке в давніших джерелах XII—XVI вв. зоветься Ciculi, а в пізніших Siculi. В німецькім лексиконі Майєра[2]* читаємо про них ось що: «Секлери — се мадярське плем'я, що живе в трьох східних комітатах Семигороду (Удваргель, Еші і Фаромшек) і в

[1] Ректіславові — славному князю Галіції і банові всієї Славонії *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Meyers grosses Konversations-Lexikon, Bd. XIX. Wien und Leipzig, 1908, ст. 261—2.

мові та обичаях заховало багато старовини. Їх число виносить 450 000, але се число меншає наслідком їх еміграції до Румунії. Національна традиція бачить у них безпідставно (в нім. fälschlich) потомків гуннів Аттіли*; правдоподібно вони мадярського або хозарського походження і були королем Владиславом I* та його наступниками переселені в східні околиці Семигороду як гранична сторожа. До р. 1848 вони вважалися шляхтою і мали багато привілеїв, підлягали тільки своєму власному старості (span) і суддям, а їх край аж до р. 1874 був поділений на 5 т[ак] зв[аних] столиць (szek). Хоч добрі пограничні вояки вони довго опиралися правильній військовій службі і аж по подавленні повстання генералом Букковом були змушені ставити три полки. В рр. 1848—9 вони допомогли Бемові до кількох побід».

Для доповнення сих відомостей не зайвим буде подати те, що пишуть про секлерів деякі старші історики. Німецький єзуїт Юрій Прай, що в XVIII в. написав декілька важних праць про Угорщину та Семигород, у своїй книзі «Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum», вид[аній] у Відні 1741 р., на ст. 386, виводить цікулів від давніх скіфів, яких він через помилку ідентифікує з пацинакітами, т. є. печенігами, яких мішали вже візантійські історики XII в. Він оповідає, що вже Константин Порфирогенет згадав про 8 племен пацинакітів, які пізніше від угрів були виперті з Дакії. З них плем'я Гіля заняло теперішню Дакію, плем'я Гіязічопон зайняло Молдавію та Волощину. Плем'я Гіля під проводом свого князя Стефана перейшло під власть угрів і назвалося потім від свого положення між лісами трансільванцями. Як одинокий доказ свого оповідання наводить Прай оповідання візантійського історика Никити Акоміната про війну цісаря Йоанна Комнена зі скіфами в р. 1121, подане вище на ст. 145—146.

Той сам історик на ст. 179 наводить свідоцтво мадярського літописця Туроція, по якому Чаба, син Аттіли, опинившися в безвихіднім положенні, піддався цісареві Гонорієві, від якого прийнятий був дуже гуманно. Але гунни на диво затужили за рідним краєм і вернулися до Скіфії, а тільки 3 000 з них лишилися в границях Трансільванії і, боячися, аби їх не називали гуннами, прозвали себе цікулями. Прай називає се твердження смішним і неправдивим. Додам іще, що назва секлерів по-мадярськи пишеться Székely, а се слово найближче стоїть до слова zékel, що зна-

чить сидіти або садити, так що назва 'секлерів відповідає нашому «осадники» або поселенці. Се було би свідоцтво про досить пізне оселення секлерів у Семигороді.

Не зайвим буде зазначити тут іще про православний монастир Сікул і про інші цікульські монастирі в Молдавії в другій половині XVIII в., згадані в книжці «Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского», Москва, 1847, ст. 50—52, і ін. Не менше важною може бути також відомість, що австрійський географ Людвіг Гайфлер у р. 1855 подає ось яке число мешканців Семигороду з огляду на їх віроісповідання: католиків 867 000, в тім числі 648 000 грецького обряду або уніатів, 219 000 латинського і 7 000 вірменського обряду, далі 637 000 православних, 295 000 кальвіністів, 198 000 лютеран, 46 000 унітаріїв і 15 000 жидів. Румуни всі або уніати, або православні, німці переважно лютерани, а мадяри почасти католики, а почасти кальвіністи[1]. Тому що румуни всі належать до православного віроісповідання, чи не найпростіша річ буде бачити в семигородських уніатах людей того самого племені, яке в північній Угорщині та Галичині називає себе русинами?

Про секлерів у тій статистиці не згадано нічого. Коли допустити, що автор зачислив їх до мадяр, а мадяр-кальвіністів подає число 295 000, а надто всіх римо-католиків 219 000, то побачимо, що навіть приймаючи всіх секлерів за католиків, що не зовсім правдоподібне, бо є католики також між мадярами, а секлери всі належать до римо-католицької церкви, число секлерів у 1855 р. не було більше як 200 000, а можливо, що й значно менше. Що давня назва цікулі могла означати людей руського племені, се можна догадуватися на основі сеї самої назви, що відповідає руському цикало, чоловік, який замість «чи» говорить «ци». Так говорять скрізь на галицько-руському Підгір'ї. В селі Нагуєвичах одного чоловіка, який замість загальновживаного в тім селі «ци» говорив «чи», прозвали Чиправдою. Від уживання форми «чи» замість «ци» пішли назви Чикало, Чикаленко, Чикалюк. Вкажу на аналогічні назви хорватських діалектів: кайкавщина, чакавщина і штокавщина, взяті від різних форм слова «що».

---

[1] Ludwig Ritter von Heufler. Oesterreich, Ein geographischer Versuch, Bd. III. Die Karpathenländer von Oesterreich. Wien, 1855, ст. 118.

ДОДАТОК

СЛІДИ СКІФСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В ІСТОРІЇ ТА ПОБУТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Найдавнішим слідом скіфської традиції в історії українського народу можна вважати літописне оповідання про подорож апостола Андрія на Русь і спеціально про т[ак] зв[ані] новгородські бані. Ся аналогія вказана мною в студійці про найстарші традиції київської землі, що появиться незабаром у друку.

Другим важним слідом скіфської традиції в історії України треба вважати спосіб воювання таборами, практикований українськими козаками та ляхами в війнах XVII в. Ся тема варта спеціального досліду.

Про деякі сліди скіфської традиції в побуті галицько-руського народу помістив я ось яку статейку в ч. 164 «Діла» з вівторка дня 3 липня 1912 р., ст. 7, яку подаю тут із деякими поправками.

«Дня 18 липня вечором наш господар Василь Якібюк приніс два старі гуцульські вироби, а власне, деревляну порошницю типу кубка, на випуклій части вибивану мосяжними бляшками в формі малесенької підкови, і деревляний черпак з широким вухом, виструганим із одного дерева. Сі предмети він одержав для продажі від свого сусіда, а сей одержав їх із Жаб'я, де вони переховувалися в домі одного газди, що після родинного переказу був товаришем Довбуша. Оба предмети були власністю того товариша, і наш господар, добре обізнаний із технікою гуцульських виробів і сам визначний майстер у тій техніці, оцінив їх давність на більше як 200 літ. Я купив аби оба сі предмети. Показуючи їх, наш господар згадав про давній спосіб гуцулів варити кулешу в деревлянім горшку або черпаку. До такої посудини наливали воду, окремо на ватрі розігрівали камінці і розпечені сильно вкидали в посудину з водою, яка від того в скорім часі закипала; на сей кип'яток сипали стільки муки, скільки було треба на кулешу. Коли вона обварилася так, що втягла в себе весь окріп, її вимішували деревляним приладом, т[ак] зв[аним] кулешіром, потім, приложивши зверху деревляним кружком, обертали посудину догори дном так, що кулеша вся відразу випадала на кружок. Сей спосіб варіння пригадує те, що Геродот опові-

дає про скіфів, які для своїх бань (лазень) розігрівали воду, вкидаючи до неї розпалене каміння.

Ся старинна традиція заховалася не тільки в Гуцульщині, але також у інших частях нашого краю. З моїх дитячих літ пригадую собі, що в Нагуєвичах та в Ясениці Сільній золили шмаття таким способом, що в деревляну посудину, звану поливанницею, зроблену з дошок у формі круглої діжки з трьома дощаними ногами внизу, вкладали брудну білизну, посипали зверху попелом, а потім, розігрівши в печі два або три великі горшки, т[ак] зв[ані] баняки окропу вливали в поливанницю і вкидали в той окріп кілька розпечених у печі великих каменів, які спричинювали дуже інтенсивне кипіння і клекотання води в деревляній посудині. Сю посудину зараз по вкиненні каміння щільно накривали веретами, аби з води не бухала пара на хату, і так лишали на всю ніч, по чім рано виймали визолену таким способом білизну для прання. Такий спосіб золення більшої маси білизни мав зв'язок із життям по дворах та в великих родинах, т[ак] зв[аних] дворищах, де було багато людей і звичайно щотижня або щодвінеділі треба було нараз прати багато полотняної одежі».

Криворівня, дня 19 липня 1911 р.

Вже по написанні сеї статейки д. Василь Якібюк оповів мені ще одну подробицю в тім же роді, а власне про те, як отець його першої жінки, пішовши з декількома товаришами зимою в «бутини» (рубати дерева в лісі) і опинившися там у потребі живності, зварив кулешу в повстяній «крисані» (капелюсі). До крисані, зробленої з грубої повсти, яка не пропускає води, налляли води, один газда держав її в руках за криси, а інші вкидали до крисані дрібні камінці, сильно розпалені в ватрі, поки вода не закипіла. Потім, повиймавши скоро камінці, всипали до кип'ячого окропу відповідну скількість кукурудзяної муки і таким способом заварили кулешу. Вона була заварена не дуже добре, але все-таки настільки, що її можна було з'їсти.

Писано дня 2 вересня 1912

АЗБУЧНА ВІЙНА В ГАЛИЧИНІ 1859 р.

І

Слов'янське плем'я майже від самого початку свого цивілізаційного розвою послугувалося в писаннях, складаних мовами його різних племен, також різними азбуками. Се було неминучим наслідком його географічного положення, що межувало, з одного боку, зі сферою греко-візантійської, а з другого — романо-германської культури. Обі ті культури здавен-давна в писаннях різних народів, належних до їх кругів, уживали різних букв, а власне, крім орієнтальних, вироблених переважно зі старинного вавілоно-ассірійського клинового письма, буквами грецькими та латинськими, що, повставши з одного кореня, протягом століть розходилися чимраз далі, поки не виробилися в окремі, значно відмінні від себе типи. Додаймо до того ще й ту важну обставину, що оба ті цивілізаційні круги, прийнявши християнство в перших століттях нашої ери, розвивали його досить самостійно, а подекуди навіть суперечно, поки не витворили двох значно відмінних від себе типів, церкви східної, т[ак] зв[аної] православної, і західної, т[ак] зв[аної] римо-католицької. Сей розділ зазначився дуже виразно вже в IX віці нашої ери і допровадив у X в. до формального розриву між обома церквами, що відтоді розвиваються далі кожда окремо.

Власне в початку того розриву припало навернення слов'ян на християнство, яке різними дорогами та в різних часах доходило до різних слов'янських племен, без сумніву, вже в VII і VIII вв. До тої пори, досі дуже мало ще прослідженої, треба, на мою думку, відносити також початки слов'янського письменства, бо християнство, як наука переважно книжна і нерозривно зв'язана з обрядами, що доконче вимагають уміння читати й писати, мусило скрізь

зі своїм заведенням витворювати також початки письменства. Се бачимо у різних східних та південних народів, таких, як вірмени, грузини, копти, ефіопи*, араби та інші, в яких християнство викликало також початки письменства і від яких із тих початків дійшли до нас у перекладах пам'ятки старохристиянського письменства, між іншими й такі, яких грецькі оригінали затратилися протягом пізніших віків.

Полишаючи на боці значкове письмо, «черты» та «рѣзы», про яких уживання серед давніх слов'ян згадує болгарський письменник монах Храбр*, у початках історичного розвою слов'ян бачимо пропаганду християнства між ними на заході та півдні від германських та романських народів, а на східнім півдні та на сході з боку греків. Рівночасно бачимо також пам'ятки письменства, писані латинською мовою та латинськими буквами на заході, і найстарші пам'ятки т[ак] зв[аного] церковнослов'янського письменства, писані двома слов'янськими азбуками, кирилицею та глаголицею*. Завважуємо при тім дуже важний факт, що пропаганда християнства з заходу відбувається головно огнем і мечем, неволенням слов'янських племен германськими, а в церковних організаціях, які повстають на територіях тих поневолених слов'янських племен, духовенство, звичайно чужоплеменне, що нехтує язиками слов'янських тубільців, відправляє богослуження та святі тайни взаконеною латинською мовою а тільки згодом, змушене силою історичних фактів, уживає мови тих племен у проповідях, молитвах та сповідях. Навпаки, з грецького боку виходить пропаганда християнства в церковнослов'янській мові. Родовиті греки Константин і Мефодій кладуть початки християнського письменства церковнослов'янською мовою, а Мефодію пощастило стати основником великої слов'янської єпископії та досить численної школи письменників та ширителів церковнослов'янського письменства. І хоч мораво-паннонська єпископія, основана Мефодієм, упала незабаром по його смерті під напором німців і мадяр, та проте вже його безпосередні ученики могли насадити християнство і витворити досить багате письменство не тільки в політично самостійній Болгарії, але також дати початки такого ж письменства в Чехії та Південній Русі.

Більше-менше від X віку нашої ери походить досить велике число писаних пам'яток церковнослов'янської мови, що повстали на територіях, обнятих діяльністю Констан-

тина й Мефодія та їх учеників. Окрім пам'яток спеціально мораво-паннонського письменства, таких, як житія Константина та Мефодія, їх похвали та близько споріднені з ними писання Климента, єпископа слов'янського, до нас дійшли дуже цінні пам'ятки старохорватського письменства, а власне євангелія: т[ак] зв[ані] Зографське, Маріїнське та Ассеманово* і т[ак] зв[ана] Больонська Псалтир, усі писані глаголицею, і тою ж самою азбукою писана збірка поучень, відома в науці п[ід] з[аголовком] Glagolita Clozianus. Глаголицею писані також ті нечисленні пам'ятки старочеського письменства, що дійшли до нас; важніші пам'ятки того письменства, такі, як житіє св. Вячеслава та Людмили, дійшли до нас також у болгарських редакціях, писаних кирилицею. Кирилицею писане також ціле староболгарське і трохи пізніше старосербське письменство. Можна сказати майже напевно, що також староруське письменство, якого початки сягають першої половини X віку, було писане кирилицею. З огляду, що відомі нам автентичні твори Константина Солунського, а власне його Азбучна молитва та Прогласіє (передмова до перекладу Євангелія), писані кирилицею і навіть немислимі без неї, особливо молитва, можемо сказати напевно, що також усе мораво-паннонське письменство було писане кирилицею. Маючи на увазі ігнорований новішими дослідниками факт, що найстарший слід існування кирилиці, і то власне на західнослов'янській території, сягає р. 809, мали би ми можність ствердити те, що вже a priori являється постулатом логічного думання, а власне, що кирилиця, з невеличкими додатками витворена з грецького уставного письма, повстала вже в початках IX віку, а глаголиця, витвір дуже штучний і неорганічний, тяжкий для пам'яті, повстала значно пізніше, власне на території західних слов'ян, і була сплоджена тенденцією відрізнити слов'ян-католиків від православних.

Розуміється, бували також проби вживати для писання церковнослов'янською мовою латинських букв. Найстарші такі проби, що повстали на германській території, суміжній із територією словенців, се т[ак] зв[ані] фрізінгенські пам'ятки, віднайдені в р. 1803 і писані в X або XI віці. Вони являються пробою латинського духовенства німецької народності підійти до слов'ян і подати їм у їх мові деякі поучення та вислухати їх сповіді. Розуміється, що такі проби мусило латинське духовенство робити не раз із са-

мої конечності порозумітися зі слов'янською паствою, навіть без огляду на те, що слов'янське богослужіння та слов'янська проповідь Мефодія та його учеників мали в собі велику атракційну силу, що тягла, правдоподібно, також і словенців до християнства в грецькім обряді.

Першу відомість про віднайдення сеї пам'ятки старослов'янського письменства одержав Йосиф Добровський* 1811 р. з Монахова і повідомив про неї Копітара*, з яким у нього вийшла досить оживлена переписка про питання, хто й як мав би її обробити та видати[1]. Копітар остаточно постановив видати її сам, але за іншими роботами не встиг. Він задоволився тим, що опублікував перший уривок 1822 р. в «Jahrbücher der Literatur», т. XVII, ст. 102—103, у Відні (пор. Dr. Václav Vondrák, Frisinské pamatky. V Praze, 1896, ст. 2). Аж у р. 1826 його затривожила відомість, що в Росії одержали точну копію тої пам'ятки, приготовану Кеппеном*, і що її має видати Востоков*. Та й сим разом Копітар не занявся фрізінгенськими відривками і допустив до того, що вони справді уперве появилися в Росії в книжці П. Кеппена «Собрание словенских памятников, находящихся вне России. Составлено Петром Кеппеном», Спб., 1827, fol., стор. XXXII + IX + 94. На дев'яти сторонах сього видання міститься факсиміле фрізінгенського рукопису, а на ст. 21—86 стаття Востокова «Грамматическия объяснения на три статьи Фрейзингенской рукописи». У вступі до тої статті Востоков зауважив, що поучення фрізінгенських пам'яток сходиться близько з одним поученням слов'янського Пролога на д[ень] св. Марка[2].

Свій намір видання сих пам'яток Копітар сповнив аж 10 літ пізніше, долучивши їх текст разом із іншими до видання глаголицької пам'ятки «Glagolita Clozianus». Се видання після публікації Востокова мало посунуло наперед справу дослідів над сими пам'ятками, хоч у деяких точках Копітарові не можна відмовити надзвичайної бистроумності (пор. И. В. Ягич, op. cit., ст. 202—204).

В р. 1865 опублікував ті пам'ятки І. Срезневський* у книзі «Филологические наблюдения А. Х. Востокова», ст. 75—89, додавши до них свою розвідку про язик тих пам'яток, у якій доказує, що текст пам'яток повстав на основі церковнослов'янського язика, писаний кирилицею.

[1] И. В. Ягич. История славянской филологии (Энциклопедия слав[янской] филологии, выпуск 1). Спб., 1910, ст. 194.

[2] И. В. Ягич, op. cit., ст. 220.

Остатнє наукове видання віденського славіста проф. д-ра В. Вондрака* , цитоване вище, вийшло в Празі в р. 1896 у публікаціях Чеської Академії наук. Подаю з сього видання пробу язика тих пам'яток, а власне початок першої з них у транскрипції на новочасну фонетику і в перекладі на нашу мову.

Glagolite po nas redka slovesa: Bože, gospodi milostivi, otče bože, tebe ispovede ves moj grech, i svetemu Krestu i svetej Marii, i svetemu Michaelu i vsem krilatcem, i svetemu Petru i vsem selom božiem, i vsem mučenikom boziem, i vsem vernikom boziem, i vsem devam pravdnim, i vsem pravdnim, i tebe, bože rabe, choču biti ispoveden vsech moich grech i veruju, da mi je na sem svete bivš iti že na on svet, paki že vstati na sodni den, imeti mi je život po sem, imeti mi je otpustik moich grechov. Boże milostivi, primi moju ispoved moich grechov, eže jezem stvoril zla po t den.

Говоріть по нас рідкі (розставні, виразні) слова: боже, господи милостивий, отче боже, тобі оповідаю весь мій гріх, і святому Христу, і святій Марії, і святому Михайлові, і всім крилатим, і святому Петрові, і всім силам божим, і всім мученикам божим, і всім вірним божим, і всім дівам праведним, і всім праведним, і тобі, слуго божий (до священика). Хочу бути висповіданий із усіх моїх гріхів, і вірю, що, бувши на сьому світі, треба мені буде йти на той світ, і знов устати на судний день, і мати життя потім, і одержати відпуст моїх гріхів. Боже милостивий, прийми мою сповідь моїх гріхів, що я вчинив зла по сей день».

Щодо змісту сих пам'яток, то перша з них містить, як бачимо з поданого тут початку, формулу сповіді, друга коротке поучення про сповідь, де в чому подібне до поучення на день якого-будь апостола або мученика, приписуваного слов'янському єпископові Климентові, а третя формулу відречення від злого духа, вживану також при сповіді. Щодо літературних джерел сих пам'яток дотеперішні досліди виказали наглядно, що відповідно до їх повстання на границі східних і західних впливів також у їх текстах мішаються елементи церковнослов'янської з православного обряду зі старонімецькими та латинськими. Аби вони мали православний характер, як виходить із слів проф. М. Мурка: «So gelangten in die liturgische Litteratur der slavischen orthodoxen Kirchen Bruchstücke von Beuchtformeln und Bussordnungen, die unbedingt der abendländischen, speziell

der deutschen Kirche angehören)[1], на се трудно згодитися. Правдоподібніше буде прийняти, що ті пам'ятки були зложені католицькими духовними для католицької слов'янської пастви, а ремінісценції церковнослов'янських православних пам'яток являються тільки доказом знайомості тих духовних із тими давнішими пам'ятками та заразом трохи пізнішого походження пам'яток, писаних латинкою.

Що фрізінгенські пам'ятки не були одинокою пробою писати церковнослов'янські твори латинськими буквами, на се маю доказ у трьох церковнослов'янських молитвах, писаних латинськими буквами на території словенського народу і захованих до нашого часу в рукописних копіях, зроблених, мабуть, іще в XVII в. з давніших рукописних або друкованих книг. Вони дійшли до мене в рукописній збірці Еміля Коритка*, зібраній у Любляні в 30-их рр. минулого віку. Перша з них переписана з неозначеного ближче, правдоподібно, латинського «Missale manuscriptum», друга з «Missale impressum, 1515», третя з «Missale impressum Bonnae, 1631», а четверта, латинська, має заголовок «Feria IV. Cinerum». Ся четверта коротенька пам'ятка писана латинською мовою, а три перші — церковнослов'янською з прикметами словенського наріччя. На жаль, письмо тих пам'яток виблідло від старості так дуже, що хіба декуди можна прочитати одно-друге слово: І так перша пам'ятка починається словами: «V pervu sredu posta pred Missu blagoslovi popel». На обороті першої сторони можна прочитати перші три рядки ось як: «a on sam sebje poloshi pred Altarem stoeszhi u chori poite a drusi proc molite popjel on. Obleze ... w popel i vo vretiszhe w postja i u plashe pred gospodim jako mnogu Milostu jest otpusti griahi nashe nam Bog nash». Із другої пам'ятки можна прочитати перші три рядки ось як: «V Sredu popelnu pred Missu blagoslavlajut popeli ot vetvija blagoslavlenago lanskago leta, ako ih jest po Sredi Chora pred altarom ovim... Stojeszhu popu pred altarom bes planite pojet se najpervo antifona». Про латинокатолицький характер сих пам'яток не може бути ніякого сумніву, бо святкування «popielca» (попелової середи в пер-

[1] Dr. M. Murko. Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen. Leipzig, 1908, 54—56. [Так потрапили до літургічної літератури православної слов'янської церкви деякі уривки формул каяття приписів покути, що, безумовно, належать до західної та, зокрема, німецької церкви *(нім.)*.— *Ред.*].

ший тиждень великого посту) виключна властивість латинського обряду.

Одним із капризів історичного розвою на нашій південно-руській території можна назвати факт, що в XVIII в. в західних частях нашої території полонізація українсько-руської інтелігенції поступила була так далеко, що навіть серед руського духовенства ледве сотий умів добре читати по-церковнослов'янськи та розуміти те, що відправляв на богослужінні, а про світських людей, дрібну шляхту та міщан, що держалися ще рущини*, а особливо про жіноцтво, й говорити ніщо. Маємо на се дуже важне свідоцтво в передмові до церковнослов'янсько-польського словаря, виданого в друкарні Супрасльського монастиря 1722 р. п.з. „Лєѯїконъ сирѣчъ Слове́сникъ Славе́нскїй имѣющъ въ себѣ словеса первѣе славенскїѧ азбꙋчныѧ, по сем же полскїѧ. Благопотребный къ виразꙋмѣнїю словесъ славенскихъ, обрѣтающыхъ сѧ въ книгахъ церковныхъ". Сей словар, виданий у форматі 4-о в об'ємі 32 аркушів друку містить у собі на початку передмову непідписаного автора до читачів, у якій читаємо: „Съ неисчетною болестїю сердца и ꙗзвою оутробы неꙋдобъ исцѣлною изѡбрѣли Искꙋсителїе или Єѯаминаторове поставлѧемыхъ въ Іерейство людей, ꙗкѡ сотный Іерей єдва славенскїй разꙋмѣетъ ꙗзыкъ, невѣдѧй что чтетъ въ Божественной Слꙋжбѣ, съ погибелїю своеѧ и порꙋченныхъ паствѣ єго Дꙋшъ кровїю Господа Бога нашего Іисꙋса Христа искꙋпленныхъ. Сїе же все искꙋсно бысть текꙋщаго годꙋ, и мнозѣ ѡтриновенны отъ рꙋкоположенїѧ на Іерейство сеѧ ради вины изѡбрѣтошасѧ. Сїѧ ксѧ нераденїѧ да въ Россїи соединенной[1]) искорененна бꙋдꙋтъ, Азбꙋчный Лєѯїконъ съ, єгоже не токмо до Іерейскаго санꙋ готовѧщїи сѧ люди, но и самыи Іерее въ Славенскомъ изꙋченіі ѡбрѧщꙋтса ꙗзыцѣ, Сꙋпраслскаго Монастирѧ тѵпомъ издетсѧ съ толкованїемъ словесъ неꙋдобъ разꙋмѣтелныхъ".

Тій самій цілі служила, мабуть, і молитовна книжка, уложена правдоподібно в XVIII в. якимось русином священиком і призначена більше для світських людей, ніж для священиків. У моїм посіданні находиться неповний примірник (ст. 5—338), у якім містяться поперед усього «Modlitwy poranne» (ст. 1—32), далі «Akafist Panu Jezusowi» (ст. 33—65), «Akafist Nayświętszey Pannie Bogarodzicy» (ст. 65—108), «Paraklis albo Moleben do Nayświętszey Panny»

(ст. 108—154), «Akafist świętemu Mikołaju» (ст. 154—203), «Modlitwy przy Boskiey służbie» (ст. 204—264), «Modlitwy przed przyjęciem Nayświętszego sakramentu» (ст. 264—294), «Modlitwy po Komunii świętey» (ст. 294—306) і «Modlitwy do spania idącym» (ст. 306—338, без кінця). Усе те надруковано латинськими буквами, а власне на паристих сторонах церковнослов'янський текст, а на непаристих — польський переклад. Для проби подаю тут невеличку виписку, як виглядає церковнослов'янський текст і його польський переклад у тій публікації.

Mołytwa I.

S. Makaryia Wełykaho.
K tebi Władyko czełowikolubcze ot sna wostaw prybihaiu, i na diła twoia podwyzaiusia myłoserdiem twoim, molusia tebi, pomozy mni na wsiakoie wremia wo wsiakoy weszczy, i yzbawy mia ot wsiakia myrskia złyia weszczy i diawolskaho pospiszenia, i spasy mnia i wwedy w Carstwo twoie wicznoie. Ty bo iesy moy Sotworytel i wsiakaho błaha promysłennyk y podatel, o Tebi że wse upowanie moie, i Tebi sławu wozsyłaiu nyni i prisno i wo wiky wikow, amyń.

Modlitwa I.

S. Makarego Wielkiego.
Do Ciebie się Panie, miłośniku ludzi, ze snu powstawszy uciekam i do usług twoich z miłosierdzia twego zabieram się. Proszę cię, dopomóż mi każdego czasu w każdey rzeczy, zachoway mię od wszystkiego światowego złego i pokus szatańskich, wyzwol mię i zbaw mię, i do królewstwa twego wiecznego wprowadź, albowiem Ty iesteś móy Stworzyciel i wszystkiego dobra opatrzyciel i podawca, w Tobie wszystka moia nadzieia, i Tobie chwałę oddaię teraż i zawsze i na wieki wieków. A.

А ось іще перший кондак із «Akaftysta sładczayszemu Hospodu naszemu Jysusu Chrystu»:

Kondakt I.

Wzbrannyy Woiewodo i Hospody, ada pobidytelu, iako izbawl sia ot wicznyia smerty pochwalnaia wospysuiu, tebi, sozdanyie y rab twoy; no iako ymiiay myłoserdyie neyzreczennoie, ot wsiakich mia bid swobody zowuszcza: «Jysuse Syne Boży pomyłuy mia!»

Antyfona I.

Naywalecznieyszy Hetmanie i Panie, piekła zwycięzco, będąc ia wybawiony od wieczney śmierci, pochwałęć przypisuię, stworzenie i niewolnik twóy. A ty jako maiący miłosierdzie niewypowiedziane, od wszelakich mię ucisków wyswobodź wołaiącego: «Jezu, Synu Boży, zmiłuy się nade mną!»

Не можна сказати, аби польський переклад був лихий, хоч декуди він досить свобідний. У всякім разі ся книжечка важна також для філолога, як свідоцтво про те, як читали та вимовляли у нас у XVIII в., та ще й досі церковнослов'янські тексти.

Потреба, що викликала появу сеї молитовної книжки в XVIII в., не минула в Галицькій Русі ще до половини XIX в. Тому й не диво, що запотребилися нові її видання. Докладно відоме мені в повнім примірнику, який я 1912 р. одержав від д. Василя Рогульського в Голобутові коло Стрия видання, що вийшло в Перемишлі в єпископській друкарні 1842 р. п[ід] з[аголовком] «Różne nabożeństwo od świętych ojców złożone na polski język przetłómaczone i przedrukowane». Се остатнє слово свідчить про те, що перемишльське видання було не першим виданням сеї книжки. Воно зазначене в бібліографії Івана Ом. Левицького* (т. I, ст. 22), під ч. 259. Мабуть, те саме видання недокладно згадано на тій самій ст. 252 п[ід] з[аголовком] «Молитвослов русскій с переводом польским. В Перемышли в тип[ографии] еписк[опского] собора крылошан, 1842, 16°». В обох разах наш бібліограф зазначує при тім виданні формат 16-ки, коли натомість книжка під сим заголовком має формат малої 8-ки, а книжка без початку та кінця, наведена мною вище, має формат 12-ки.Та сама книжка була видана в Перемишлі ще раз у р. 1836; се видання зазначено в бібліографії Левицького (т. I, ст. 13), під ч. 149, причім подано, що книжка обіймає 431 сторін формату 12-ки. До сього бібліограф додав увагу, що се видання передруковане з Почаївського видання о[тців] василіан із р. 1817, а перше видання тої книжки, оскільки йому відомо, вийшло в Почаєві в р. 1800 накладом тамошнього василіанського монастиря. В моїй бібліотеці знайшлося ще одно видання сеї книжечки в малім форматі 16-ки без початку та кінця (ст. 11—262) з кирильським текстом на паристих а польським перекладом на непаристих сторонах. Можливо, що се буде перше видання перемишльське з р. 1836. Можливо також, що видання старше, описане вище, буде перше почаївське видання з р. 1800. Не маючи ніякої відомості про зміст, ані формат другого почаївського видання з р. 1817, не можна рішити, в котрім виданні замість первісного церковнослов'янського тексту, транскрибованого на латинку, поміщено той сам текст кирилицею. Правдоподібно, зроблено се аж у перемишльських виданнях.

У Перемишлі для запобіження тій самій потребі занедбання та забуття кирильського письма передруковано в р. 1812 також другу давнішу василіанську публікацію, а власне книжечку «Ecphonemata liturgii greckiej, albo tego wszystkiego, co przy liturgii, to jest mszy św. kapłan,

dyakon i chór spiewają. Wykłady ze mszy św. Bazylego Wiel. i ś. Jana Chryzostoma wyjęte, a językiem słowiańskim, a charakterem polskim z nowem na język polski przełożeniem dla informacyi przytomnych dawno przez WW. OO. Bazylianów sporządzone. W drukarni biskupiej w Przemyślu 1842, ст. 50, у 16-ку». Про сю публікацію згадав Йосиф Левицький у своїй репліці Лозинському в р. 1834*, подаючи при тім, що се була найдавніша руська книжка, друкована латинськими буквами, видана василіанами в Вільні коло 1760 р., а автором її був о. Огилевич.

Та сама потреба — занедбання та забуття церковнослов'янського письма та язика в Галичині — викликала ще одну літературну появу, на яку досі не звернено уваги. Се було нове, перероблене видання Супрасльського «Лексикона» з р. 1722. Потребу такого видання, що поясняло би менше зрозумілі церковнослов'янські слова польською мовою, загальновживаною серед руської інтелігенції ще в цілій першій половині XIX в., відчув один із визначних представників тої інтелігенції священик Йосиф Левицький, вихованець Віденської духовної семінарії, що зазначив своє ім'я в історії нашого письменства двома граматиками, рядом віршованих творів оригінальних і перекладаних на руську мову та рядом критично-полемічних статей, писаних по-польськи та по-руськи. Йому приписати треба також авторство невеличкої публікації „**Прирꙋчный словаръ славено-польскїй, или собраніе реченїй славенскихъ неꙋдокъ разꙋмѣтелныхъ, ѡбрѣтающихся въ книгахъ, церковныхъ, на ꙗзыкъ польскїй толкованыхъ. Лвигородъ**, 1830. **Типомъ и иждивенїемъ Інститꙋта Ставропиґїанскаго.** Słownik słowiańskopolski, zawieraiący w sobie mniej teraz zrozumiałe, w księgach cerkiewnych i do nabożeństwa służących znayduiące się słowa, dla użytku Duchowieństwa, wyznawców obrządku grecko-katolickiego, miłośników starożytnego ięzyka słowiańskiego. Lwów, 1830. Drukiem i nakładem Instytutu Stauropigialnego». Книжечка обіймає, крім перших 8 непагінованих, іще 147 пагінованих сторін, задрукованих словарцем у два стовпці. На 6 непагінованих сторонах міститься «Предисловие», написане в Перемишлі в день св. апостола Андрія Первозванного 30-го падолиста 1828 р. і підписане буквами «...ій». Подаю найважніше з сеї передмови в перекладі на нашу літературну мову: «Язик слов'янський, що міститься в книгах церковних, із яким

сходяться язики: російський (московський, русский), іллірійський (сербський, болгарський, босняцкий, далматинський і словенський), кроатський, віндський або країнський, лузацький (вищої та нижчої Лузації), чеський (моравський), словацький, польський (шльонзацький), має много слів не східних із діалектом, уживаним тепер у краях, належних до нинішніх галичан і до східної церкви і трудних до зрозуміння. Причину сеї сумної появи в нашім освіченім віці можна знайти почасти в погорді до власного язика і відданню його зовсім чужостороннім язикам, але ж «ізвергом єстества» треба вважати того, хто стидається язика дідів своїх, почасти в недостатку заснованих на те шкіл, у яких би руській молодежі можна правильно подавати руський язик і пояснять деякі слова, що в простій бесіді мають інше значення,— прим., б р а к у церковних книгах значить małżeństwo, а в простій мові niedostatek; о б р о к у церковних книгах знач. zołd, zapłata, в простій бесіді obrok dla koni; подібне с е л о знач. pole, ч а с — godzina, д о б р о д е т е л ь — cnota і т. і. або вживаються не у всіх сторонах Галичини,— прим., прислівник п а к и, який так часто приходить у єктеніях, уживається коло місточка Ліська і в горах, де не раз траплялося мені чути: «я пак додому поверну»,— і багато інших чи то таких, що слова для високих понять не приходять у простій бесіді, так що русин, хотячи висловити високе поняття і не знаючи, чи є на нього вираз у руськім язиці, чи нема, бере для його означення слова латинські, німецькі або польські і, так не почуваючи потреби навчитися тих трудніших речень руських, занедбує їх і наслідком того робить їх незрозумілими; почасти ж хоч і знайшлись би охочі навчитися тих трудніших слів, не мають для того потрібних способів, граматик і словарів.

«Потребу зібрання трудніших слів слов'янських почував уже ієромонах Памво Беринда*, протосингел трону єрусалимського. Він видав «Лεξіконъ Славенорωсскій і именъ толкованїе. Первое тупомъ изωбразисѧ въ Кіногіи С. Вел. Чѵдотворныѧ Лаѵры Печерскїѧ Кіевскїѧ лѣта ѡ Рождества 1627, Кѵрїѡ пасха, їндикта 10, Аѵгѵ́ста 11, в 4-ці 121 карток. Друге видання сього лексикона вийшло в р. 1653 в Кутеїнському монастирі. Але сей лексикон, що пояснює слов'янські слова руським язиком, уживаним у тих сторонах, виданий друком іще 1627 р., тепер дуже рідкий, а подекуди недостаточний, бо за 200 літ із вищенаведених причин іще більше слів зробилося не зрозумілим для га-

личан. «Теодор Полікарпов видав „Лεξїκонъ трεязычный сирѣчъ реченый славенскихъ, елиногрεческихъ и латинскихъ сокровище, изъ различныхъ древныхъ и новыхъ книгъ собранное и по славенскомѵ алфавітѣ въ чинъ расположенное года 1704“, в 4-ку 225 карток. Та й сей лексикон у нас рідкий, недостаточний і дорогий, а для таких, що не знають грецького або латинського язика, безкорисний».

Згадавши далі про Супрасльський лексикон із р. 1722 і подавши з нього вищенаведену передмову, наш автор завважує: «Видавець сього не дуже повного і почасти з Беринди передрукованого лексикона бажає в передмові, аби занедбання слов'янського язика було викорінене, але надармо. Друкарня Почаївського монастиря передрукувала сей лексикон у р. 1804 у 8-ці на 88 картках. Бажаючи зробити своїм землякам деяку прислугу, я взяв на себе зібрати щонайтрудніші слова, які стрічаються в церковних книгах і без яких розуміння, особливо священики, ніяким способом не можуть свідомо (словесно) віддавати честь і приносити молитви богу. Маючи певність, що багато руських галичан розуміє польський язик, я подав толкування слов'янських слів на польську мову, думаючи, що також поляки, які бажали би навчитися сього давнього язика, можуть користуватися ним. Ті, що приготовляються до стану священичого, в якім вони обов'язані найліпше розуміти слов'янський або церковноруський язик, знайдуть на сих немногих картках підмогу для ліпшого зрозуміння книг церковних. Пояснення деяких речень, узятих із грецької мови, я написав по-руськи тому, що на ті слова нема відповідних польських, а надто тому, аби читачам дати можність вправлятися також у руській язиці».

Не вдаючися в оцінку самого словаря, зложеного в прикрих для нашої народності обставинах, я задовольняюся зазначенням самого факту його появи та його авторства як причинком до історії духового розвою нашого народу в Галичині в першій половині XIX віку. Польський титул сього словника, наведений вище, а не наведений у «Бібліографії» І. О. Левицького, свідчить про почуття любові та пошани до церковнослов'янського язика, якою пройнятий був його автор.

Зазначене тут явище вживання латинських букв для передання церковнослов'янської мови мусило тим більше й тим частіше стрічатися при переписуванні пам'яток русь-

кої народної мови людьми, належними до польської або інших західнослов'янських народностей, які іноді не знали навіть про існування слов'янської азбуки та слов'янського письменства. Такі приклади стрічаються нам досить давно. Ще коло р. 1550 чеський учений Ян Благослав* записав німецькими буквами угро-руську народну пісню про Стефана-воєводу. В р. 1619 львівський латинський священик Якуб Гаватович*, друкуючи свою польську трагедію про смерть Івана Хрестителя, вставив до неї дві інтермедії, зложені українсько-руською мовою, розуміється, латинськими буквами. В р. 1625 краківський міщанин Дзвоновський видав у своїй польській книжечці «Sejm walny domowy» руську пісню про козака й Кулину латинськими буквами. Ся пісня, як подає проф. А. Брюкнер*, була вже перед тим друкована в брошурі «Mięsopust albo tragikomedya na dni mięsopustne z r. 1622» і пізніше в брошурі «Prażonki albo nawary z r. 1640» (A. B r ü c k n e r, Pieśni polsko-ruskie, в журналі «Pawiętnik Literacki», Lwów, 1911, кн. 1). В році 1650 руський шляхтич Йоаким Єрлич*, пишучи польською мовою свій «Latopisiec», вставив у його текст три руські вірші про події першого року Хмельниччини[1]. Багато руських пісень переписувано в співаниках XVII та XVIII вв. латинськими буквами; деякі друковано також чи то в польських кантичках, чи на окремих картках для продажі вірним русинам, особливо на ярмарках та відпустах. Також із XIX в. маємо досить довгий ряд публікацій, зложених руською мовою, а писаних і друкованих латинськими буквами переважно в польській транскрипції. Думаю, що не зайвим буде подати по змозі повний рéестр тих русько-польських публікацій, виданих на території Галицької Русі та поза її межами до р. 1859 включно. Першу пробу такого реестру зробив іще в р. 1859 Йосиф Їречек* у своїй книжці «Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeich en zu schreiben» , на ст. 27—36, але ся проба далеко не повна, хоч і подає дещо таке, що лишилося невідомим пізнішому бібліографові галицько-руського письменства Іванові Ом. Левицькому. Зазначу тут, що цінна «Бібліографія галицько-руська» пок[ійного] Ів. Ом. Левицького послужила мені основою для уложення нового реестру, який, одначе, все-таки далеко не вичерпує всього числа публікацій того роду.

[1] K. W o j c i c k i. Latopisiec Joachima Jerlicza. Warszawa, 1853, t. I, ст. 115—116.

Аби не збільшати об'єм отсеї статті, я помістив той бібліографічний перегляд руських писань, друкованих латинкою в роках 1821—1859, у вступі до восьмого тому «Українсько-руського архіву», ст. IV—XIII, між причинками до історії азбучної війни в Галичині 1859 р. Реєстр тих писань обіймає 76 чисел, та він іще не може вважатися повним, хоч подає 15 чисел більше, ніж виказує «Бібліографія» І. О. Левицького. Зазначу тут принагідно ще один причинок, що не увійшов у мій реєстр, хоч має деяке історично-літературне значення. В р. 1832 вийшла в Парижі невеличка книжка «Powstanie na Wołyniu, czyli Pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódzcę tegoż pułku Karola Różyckiego. Bourges, drukarnia P. Souchois et Cie. Ulica Jacques Coeur N. 10, 8-ka, ст. 33. В додатку до тої брошури надрукована була «Pieśń pułkowa», що починається строфою:

Hej kozacze, w imia Boha!
Wże hołosyt w cerkwi dzwin!
Komu miły dim, neboha,
Za proklatym nawzdohin.
Razom, razom na wraha!
Hurra-ha, hurra-ha!

Ся пісня в тім виданні і в передруку в книжці «Feliksa Wrotnowskiego, Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831. Lipsk, F. A. Brockhaus, 1875», ст. 320—321, має 12 строф. Своїм початком вона зближена до пісні Т. Падури* п[ід] з[аголовком] «Ruchawka, pieśń kozacka», написаної в Тетієві 1825 р., що починається строфою:

Hej! Kozacze, w bożyj czas!
Wże hołosyt w cerkwi dzwin;
Komu wilnist' myła z was,
Za worohom nazdohin!
Hej! Kozacze na wraha!
Hurra-ha! Hurra-ha![1]

Пісня Падури числить тільки 11 строф, які загалом далеко відбігають від «Полкової пісні» К. Ружицького, яка з літературного та язикового погляду стоїть далеко вище від Падуриної. Хто був її автором, не вмію сказати; приґа-

[1] Pyśma Tymka Padurry. Wydanie posmertne z awtohrafiw. Lwiw. Nakładom knyharni K. Wylda, 1874, ст. 11—13.

дую тільки, що вона була передрукована в Галичині в однім із численних співаників, може, в перемишльському, виданім іще в половині 30-их рр. минулого віку, і послужила, мабуть, М. Шашкевичеві взірцем до його прегарної патріотичної пісні п[ід] з[аголовком] «Болеслав Кривоустий під Галичем».

II

У многих слов'ян західноєвропейського культурного круга, особливо таких, що займалися ширшими питаннями слов'янського письменства, не раз виникала думка, що для слов'янських народів було би ліпше прийняти одну азбуку, а власне латинську, яка ввела би їх безпосередньо в круг європейських культурних народів і влегшила би тим народам знайомитися з письменствами всіх слов'янських племен. Таку думку висловлював Копітар у однім листі до Добровського з лютого 1810 р., пишучи між іншим: «Мій ідеал для всіх слов'ян латинські букви, але деякі слов'янські букви з кирилиці для доповнення — voilà mon idée»[1] (Я г и ч, op. cit., ст. 191). Подібну думку стрічаємо також у видавця руських і польських пісень Вацлава з Олеська, який у передмові до своєї цінної збірки писав між іншим ось що: «Przysłużyć się w ten sposób ludowi ruskiemu[2] (як згаданий вище серб Вук Стефанович Караджич, що, видавши збірку сербських народних пісень, видав також граматику сербського язика і усталив для того язика новий фонетичний правопис), nie mam ani sił, ani możności po temu, innym to więc zostawić muszę. Chcąc się jednak pewnych trzymać prawideł, położyłem sobie za zasadę, ile możności tak pisać, jak lud wymawia, choć by i oczywiście gramaticzne zachodziły błędy. Żem do tego użył charakterów polskich, nie glagolickich albo kirilickich, każdy mi zapewne pochwali. Przyjdzie zapewne czas, że wszystkie narody słowiańskie porzucą te stare charaktery, które wcieleniu literatury słowiańskiej do ogólnej masy literatury europejskiej głównie stają na przeszkodzie»[3].

[1] Ось моя ідея *(франц.)*.— *Ред.*

[2] Прислужитися таким чином українському народові *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] W a c ł a w z O l e s k a. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. We Lwowie, 1833, XLIX [Я не маю ані сил, ані можливостей для цього і тому повинен залишити це для інших. Бажаючи, однак,

Збірка Вацлава з Олеська, пізнішого губернатора Галичини Залеського, була на свій час замітною появою не лише в галицькім, але й загалом у австрійськім письменстві. Про неї відізвалися незабаром прихильні голоси в чеській і німецькій пресі, а пізніший видавець «Monumenta Poloniae historica» Август Бельовський помістив про неї досить простору оцінку зараз по її виході в чч. 6 і 7 львівських «Rozmaitości»*. Ся оцінка, під якою автор підписався Augustyn Bielowski, була написана ще в початку грудня 1833 р. автор, очевидно, вспів познайомитися зі змістом книжки ще перед її виходом на світ. Подаю з сеї оцінки деякі уступи з першої часті в перекладі на нашу мову.

«Збірка людових пісень, від кільканадцяти літ загально пожадана, від многих обіцяна, від декого заповідана, вийшла уперве п[ід] з[аголовком] «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego». Се перша книжка того роду, яка від найдавніших літ аж до нинішніх часів появилася на просторі давньої Польщі, вийнявши невелике число пісень подільського та українського люду, що під назвою «пісень малоросійських» містилися в російських збірках, а часто і в російськім наріччі. В один час, а можна сказати в однім році, кинулися до збирання тих пісень деякі мужі з правдивим запалом, відчуваючи дуже докладно всю важність сього діла і присвячуючи йому свої здібності, які в кождім іншім заводі могли заясніти визначно. До тих мужів, поминаючи інших, належить, без сумніву, Вук Стефанович Караджич у сербів, Шафарик у словаків, а в нас пок. Зоріан Доленга-Ходаковський. Але великим і різностороннім здібностям та зусиллям не однаково сприяли обставини. Коли Караджич протягом немногих літ видав кілька томів пісень свого народу, а Шафарик при інших своїх трудах доповнює свою початкову збірку, Ходаковський по довголітніх трудах і подорожах, відбутих для сеї мети, вмирає з простуди, а плід його довгих заходів, діставшися в чужі руки, досі лежить укритий. По такій страті не скоро можна було надіятися основного заняття тим предметом, та отсе Вацлав

дотримуватися певних правил, я поклав собі за основу по можливості так писати, як народ говорить, хоча б і повставали при цьому граматичні помилки, а що я для цього вжив літери польські, а не глаголичні чи кириличні, кожен мене, очевидно, похвалить. Напевне, прийде час, що усі слов'янські народи залишать оті старі літери, які найбільше перешкоджають прилученню слов'янської літератури до загальної маси літератури європейської *(польськ.)*.— *Ред.*].

із Олеська, користаючи з приязніших для нас обставин, упереджує наші дожидання своєю збіркою пісень галицького люду.

На початку тої збірки міститься розвідка видавця, в якій він між іншим подає також історію своєї збірки. Одною з найважніших точок, яких доторкнувся видавець у своїй розвідці, треба вважати те, якими буквами і яким правописом друкувати пісні руського люду, який у своїй мові не має, щоправда, досі ані граматики, ані словаря, та якого язик являється не так, як декотрі вчені несправедливо твердять, попсованим язиком або людовим наріччям. Твори, писані тим язиком, появилися досі друковані або латинськими буквами, або т[ак] зв[аним] письмом указовим або гражданським, відповідно до того, чи появлялися в письмах варшавських, чи московських.

Се питання заслугує на ближчий розгляд та безсторонній осуд. Відомо, що різні слов'янські народи не все вживали однакового письма. Маємо певні сліди, що колись поляки так само, як і інші їх побратимці, вживали т[ак] зв[аної] кирилиці. Війшовши в ближчі зносини з сусідньою Європою, Польща прийняла загальноготське письмо, яке згодом мусило уступити гарнішим і догіднішим буквам латинським. Чи ся зміна повстала припадком, чи через примус або загально відчуту потребу та ненастанне змагання до ліпшого, сим разом не буду рішати. Се тільки певне, що від теперішніх латинських букв ані один європейський народ не верне до готського письма, так само як від кирилиці або глаголиці до рунічного письма*.

Подібним шляхом, як у поляків, змінялися букви також у чехів, того народу, що своєю освітою випередив поляків. Москва, а пізніше Росія, до половини XVII в. відлучена від Європи а навіть маловідома Європі, задержала найдовше первісні букви вже через сам брак світла, що дуже скупо падало в ту країну. Але з поступом освіти й тут відчуто потребу реформи. Петро Великий, воскреситель наук і основатель теперішньої сили Росії, надав давнішим буквам зручніші форми, наближаючи їх до характеру латинського, і своїм указом наказав уживати того письма в цілій Росії; так повстало письмо указове або гражданське. Але се не значить, аби реформа, доконана Петром В[еликим], була в Росії вже остатня. Хоч би мати на увазі само зближення пісень нашого люду до решти Європи, вже випадало би прийняти латинські букви; але показуються ще

інші приводи, для яких прийняття латинських букв являється неминучим.

Я згадав уже, що руський язик — не людове наріччя, бо того язика вживали не лише прості люди, але також руські князі, а пізніше литовські та польські королі аж до часу Зигмунта Августа. Сей язик списувано тоді кирилицею, якої букви мусили бути докладно примінені до тодішнього виговору. Тих самих знаків уживала тоді також Москва, але поодинокі знаки вже тоді були примінені до відмінного виговору російського язика. Пізніше кілька століть не вживано руського язика в письмі, тому й форми букв, до яких прив'язані були живі в ту пору звуки, помертвіли. Натомість російський язик, улягши первісно впливам язиків угрів, татар та фіннів і через те значно нарушений у своїй слов'янській будові, виробився тим часом під впливом приязніших обставин на взірцях німецьких і французьких у інший язик, зовсім окремий від того спільного слов'янського джерела, з якого виплив, а змінившися тим способом, примінив до себе ще більше букви, змінені вже в XVI в. То й як же ж вони припадуть до чисто слов'янської рущини, тої рущини, що щасливою долею не підпадала ані впливам диких угрів, що жили колись над Волгою, ані довголітній тяжкій неволі татар? Природним наслідком відносин, у яких жив той (південноруський) язик аж до недавніх часів, він сьогодні подібніший до язика польського, ніж до російського. Досить придивитися дотеперішнім збіркам пісень того люду, досить переглянути словарець руських слів, поміщений при малоросійських піснях М. Максимовича, аби переконатися про сю правду. О. Могильницький у своїй розвідці про руський язик* твердить, що польський язик первісно розвивався на руському і що тому завдячує значну часть своєї досконалості. Сяк чи так, певна річ, що ті язики тепер найближчі до себе, а пам'ятаючи, що руським язиком були списані давні права та події значної часті слов'ян, що ним були зложені старинні пісні боянів, яким подібні ще й досі живуть в устах кількамільйонового народу, чи ж не справедливо буде, аби, друкуючи їх, уживати для сього відповідних часові і докладно до людової мови примінених букв? Ігнат Данилович, звичайний професор Харківського університету, видаючи в р. 1827 найдавніший литовсько-руський літопис, ужив для сього латинських букв, за що хвалили його рецензенти тої праці. Причини до такого кроку і засади, яких держався

в тій роботі, ще очевидніші та конечніші при друкуванні живих людових пісень. Тому кладемо Вацлавові з Олеська за велику заслугу те, що в списуванні тих пісень примінився докладно до вимови руського люду, а навіть до поодиноких громад та округів» («Rozmaitości», 1833, ч. 3, ст. 17—10).

Як бачимо, піднесену Вацлавом із Олеська думку про порадність видавання руських текстів латинськими буквами Бельовський підняв і мотивував ширше, не вдаючися в міркування ані про язиковий, ані про політичний бік сеї справи. Ту саму думку підняв у слідуючім 1834 р. руський священик Йосиф Лозинський*, що помістив у ч. 29 «Rozmaitości» з того року (ст. 228—230) невеличку статтю п[ід] з[аголовком] «O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego». Свою статтю розпочинає Лозинський латинським епіграфом із листа ап[остола] Павла до филипесеїв* (I, 21): «Omnia probate, quod bonum est, tenete»[1]. Читаємо у вступі сеї статті ось що: «Маю у себе кілька руських книжок побожного змісту, в яких початок і кінець видерто; вони друковані латинськими буквами і походять, здається, з дуже давніх часів. Читаючи їх, я переконався, що букви польського abecadła[2] дуже здібні для віддання кождого руського звука. Подібне переконання витворили в мене також руські пісні, друковані польськими буквами та поміщувані від часу до часу в «Rozmaitościach», «Gazecie Lwowskiej»* і «Pielgrzymie Lwowskim» на г. 1882». Д[обродій] Вацлав із Олеська надрукував багато руських пісень польськими буквами в своїй книжці «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», а у вступній розвідці тої книги (ст. 49) заявляє, що кирильські букви «wcieleniu literatury słowiańskiej do ogólnej masy literatury europejskiej głównie na przeszkodzie stoją»[3]. Незабаром потім прочитав я в часописі «Oesterreichischer Beobachter» із дня 8 грудня 1833 під написом «Literatur» бажання, аби дві заповіджені граматики руського язика взяли собі також і в граматичнім огляді за взір правдиві слова Вацлава з Олеська. Ті уваги при моїм намірі — по змозі прикладатися до вироблення

[1] Все ухваліть, що є добре, всього дотримуйтеся *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Абетки *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Що є основною перешкодою у справі прилучення слов'янської літератури до загальної маси європейської літератури *(польськ.)*.— *Ред.*

руського язика — спонукали мене до дослідів і застановн над тим, чи справді не було би добре впровадити польське абецадло до новотвореного руського письменства, а наслідком тих дослідів було переконання, що польські букви надаються найліпше до віддання кождого руського звука і тому в письмі повинні бути вжиті. Се твердження опираю ось на яких увагах. Від хвилі, коли почали писати руською мовою, аж до наших часів не було майже ані одної граматики для тої мови. Перша граматика руської мови О. Павловського вийшла аж у р. 1818, але з неї небагато можна було користати. Друга, найновіша, написана о. Левицьким, вийшла сього року; значить, можна сказати, що аж до наших часів не було ані одної граматики руської мови. Тому всі руські письменники в своїх писаннях держалися правил старословенського язика, званого тепер церковним наріччям, якнайбільше виробленого між іншими слов'янськими наріччями, а в писанні вживали переважно кирилиці. Про се можна переконатися з виємків старого письменства з різних часів, поміщених у граматиці о. Левицького. Читаючи ті виємки, трудно сказати, що се чиста рущина, се більше мішанина старослов'янщини, польщини та рущини, і тому можна твердити, що руський язик, яким тепер говорить 8 або й більше мільйонів людей, не мав жодної властивої літератури і досі не був письменним язиком. Із сього виводжу, що руський язик, не бувши ще письменним, має свободу вибрати собі таку азбуку, яка була би найздібніша до віддання його звуків і найкорисніша для його розвою. Таким уважаю абецадло польське — не латинське, бо хоча польське й латинське має однакові букви, то, проте, польське має ще письменні знаки ć, ń, ś, ź, sz, szcz і in., яких не має абецадло латинське.

Тому що дотеперішні руські письменники вживали в писанні більше кирилиці, ніж польського абецадла[1], порівнюю кирильську азбуку з польським абецадлом, аби показати, оскільки се остатнє придатніше для рущини від першої.

1. Букви — се знаки звуків. Чим коротша їх назва, тим легше перейняти поодинокий звук, який вона означає. З того погляду польське абецадло перевищує руську азбуку. Бо

[1] Були, одначе, як я сказав напочатку, руські книжки дуже давні, друковані польськими буквами, а се доказує, що в давніших часах уживано для рущини також польського абецадла. *(Увага о. Лозинського.)*

з назв be, de, wu і т. і., які означають букви b, d, w, можна пізнати ті звуки, але не так легко можна пізнати правдивий звук назв: б у к и, д о б р о, в і д е (б, д, в), бо в них чути більше різних звуків, а ученик, певно, нелегко пійме, котрий звук означає та назва.

2. Кирилиця має багато букв різних виглядом, а однакових звуком, прим., s і ѕ, о і ѡ, ѹ і ꙋ, ѫ і ѯ, що утруднює пізнання і множить їх без потреби. Entia sine necessitate non sunt multiplicanda[1]. Сього нема в польськім абецадлі.

3. Деякі кирильські букви мають двояке значення, і відси йде багато неладу в склоненні та спряганні. Адже кождий звук повинен мати свій власний знак, і се знаходимо в польськім абецадлі. До таких букв належать: *є*, яке часом значить *е* (тебе), а часом *є* (єден, моє); *и*, яке іноді значить *і* (ꙗуки), часом *ји* (имъ), а часом *и* (роби); ѧ, яке часом значить *ьа* (тѧ), часом *ја* (моѧ); *ю*, яке часом значить *ьу* (люди), і часом *ју* (мою).

4. Деякі кирильські букви мають нестаточну вдачу, означаючи іноді самозвук, а іноді співзвук, що, певно, не можна назвати доброю прикметою азбуки. Так, прим., *і* значить іноді співзвук j (їама, Іер8салим, Їона), а іноді самозвук *і* (низькій, спасеніє). Подібно *и* значить часом самозвук *і* (*у*), прим., милый, де перше *и* самозвук, а останнє (*й*) — співзвук. Від сеї хиби свобідне абецадло польське.

5. Кирилиця має два знаки, один для м'якої, а другий для твердої вимови; се зовсім непотрібне і продовжує слова (czyni pisownię rozwlekłą), коли натомість прийнявши польське абецадло обійдемося одним знаком (') для змягчення. Пощо маю писати: гробъ, былъ, конь, коли можу написати коротше hrob, był, koń?

6. Руський язик має звуки, уживані в польськім язиці, а невідомі Слов'янщині; тому кирилиця не має навіть знаків, якими можна б означити ті звуки. І так не має кирилиця знака на *g*, а проте русин говорить: grunt, gospodar, grys, gdyraty, nigdy і т. і.; не має початкового звука *е*, бо, приміром, коли захочу написати кирилицею оклик ej, то вийде *ей* (jej). А чистого *е* потребуємо щонайменше для чужих слів. Не має також кирилиця знаків на звуки dz, dź, прим., dzwin, jędza, dziub, dziura, бо в цер-

[1] Одиниці без потреби не слід помножувати *(лат.)*.— *Ред.*

ковнім наріччі вживалося тільки з в о н ъ, з в у к ъ і т. і. Так само нема знака на dź, прим., sidżu, wydżu, бо в церковнім наріччі писано сѣждѫ, виждѫ. Нема також знака для складу jo, бо говорено і писано в старослов'янщині: злодѣем, краем, що ми вимовляємо: złodijom, krajom. Се дало о. Левицькому привід писати *ё*. Щоправда, польський язик також не має в уживанні деяких знаків, пр., дь, ть, рь і т. і., але чи тяжко ж нам писати d', t', r', коли в польській азбуці маємо ć, ś, ń і т. і.? Для наголосу, якого польське письмо не означує, може нам послужити горизонтальна лінія (—), покладена над самозвуком, яка вже в латинській мові означала місце тону[1]. Отже, можемо писати: mūka (męka) і mukā (mąka); płāczu (płaczę) і płaczū (płacę).

7. Приймаючи кирильську азбуку, потрібно для *е* і *о*, що стиснені звучать як *і* (*у*), нових знаків, коли натомість у польськім абецадлі маємо такі стиснені знаки é і ó (sér, chléb, wół, wór). Легко, отже, буде нам писати: méd (читай мід), pék (чит. пік), nés (чит. ніс), bóh (чит. біг), kóń (чит. кінь), rów (чит. рів) і т. і.

8. Прийнявши польську азбуку, одержимо упрощення форми при відмінах іменників та дієслів. При іменниках мужських кирилиця має дві форми відміни, одна для твердих укінчень, а друга для м'яких, що веде за собою букви *я* і *ю*, пр., г о л у б, г о л у б а, г о л у б у; р и л ь, р и л я, р и л ю. Коли прийму польське абецадло, то лишиться лиш одна форма: hołub-a-u, ryl-a-u. Так само й для іменників середнього роду з двох форм зробиться одна: д е р е в о-а-у, з ѣ л ь е-я-ю, коли натомість польськими буквами напишу: derewo-a-u, zile-a-u. Так само й для дієслів із двох форм буде лиш одна, пр., л а п а ю- є ш- є, п е р у-е ш-е: при вживанні польських букв вийде одно закінчення для обох форм: łapaju-esz-e, beru-esz-e.

9. Нарешті з прийняттям польського абецадла випливають великі користі для руського язика. Всі поляки, що живуть із русинами, розуміють а навіть говорять добре по-руськи, але мало хто захоче вчитися кирильської азбуки, аби читати руські книжки. Надто латинське письмо розширене по всім світі, так що польська азбука послужила би для розповсюдження рущини між іншими слов'янськими племенами і влегшила би науку руської мови іншо-

[1] Властиво означала тільки довготу самозвука.— *І. Ф.*

язичним народам. Уживаючи кирилиці ми, мов егоїсти, замикаємо себе в черепашиній шкаралющі перед чужими народами. Надто в способі писання живих язиків ожив би та виробив би ся найскорше також руський язик, а в скелеті мертвого язика, кирилиці, коли не замре, то щонайменше не так легко і не так скоро здужає виробитися.

Сю тільки одну прикмету має кирилиця перед латинською азбукою, що для звуків cz, sz, szcz має поєдинчі знаки *ч*, *ш*, *щ*; та чи ж ся одна користь може переважити так багато інших згаданих досі?

Але ж у сільських школах скрізь уже заведено кирилицю! Але в кождій сільській школі вчать також і польського Elementarza, то й чи трудно ж би було приложити його абецадло до рущини? Руські букварі, друковані латинськими буквами, швидше й легше навчили би дітей читання як кирильські, а навіть улегшили би їм науку польського язика. Кирилиця повинна лишитися в сільських школах як предмет надпорядковий, обов'язковий лише для тих, яким доконче потрібна знайомість церковнослов'янського язика, пр., для таких, що намірені йти на священиків, учителів сільських шкіл, дяків і т. і. На сих увагах опираю своє твердження, що ми, русини, в писанні повинні вживати польської, а не кирильської азбуки. Візьмемо собі за взірець поляків і чехів, що зовсім покинули давні готицькі письмена, а вподобали собі латинське письмо» («Rozmaitości», ч. 29, ст. 228—230).

Тижневник «Rozmaitości», видаваний як додаток до урядової «Gazety Lwowskiej», мав як одинокий орган для середньої інтелігенції в Галичині в тих часах багато читачів також серед руської інтелігенції, а особливо духовенства. Тому й не диво, що порушене в тім органі питання про заведення польських букв для руського письменства мусило викликати значне зацікавлення в руських кругах і остаточно також прилюдну реакцію. Першим виразом такої реакції була стаття Йосифа Левицького, тоді руського пароха у Шклі, Яворівського повіту, поміщена в додатку до річника «Rozmaitości», з 1834 р. п[ід] з[аголовком] «Odpowiedź na zdanie o zaprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego», з датою: «Szkło, 1 października 1834». Подаю сю статтю в перекладі на нашу мову.

«Книжки без кінця й початку не доказують, що в дуже давніх часах писано польськими буквами по-руськи; а коли би ті книжки справді не мали означеного року друку-

вання, то при помочі бібліографічної критики та порівняння букв автор повинен був означити час їх виходу. Тому заявляю, що книжки, які мав у руках автор,— се плоди пізніших часів, друковані між рр. 1760 і 1801. Найдавніша руська книжка, друкована руськими буквами,— се були «Ecphonemata liturgii greckiej X Ohilewicza w Wilnie u XX. Bazylianów»[1]. Друкарні, не посідаючи дорогих друків руських, а бажаючи дати в руки товар крамарям, що їздили по відпустах, випускали такі наклади, товар оплачувався, люд побожний, але не ознайомлений із руським письменством, залюбки купував руські побожні пісні та молитви,—се була причина вживання польських букв до руського письменства, а не більша досконалість їх над кирилицею. Навпаки, від найдавніших часів руський язик і руська азбука в колишніх польських провінціях були в уживанні не лише в книгах та обрядах релігійних, але також у законодавстві, судівництві, двірській та приватній кореспонденції, в більше як двох третинах тої держави аж до половини XVII в. і навіть пізніше. Октоїх, перша староруська книжка, що вийшла на польській території в Кракові 1491 р., друкована кирилицею у Швайпольта Фіоля*; так само Статут литовський, друкований у р. 1588 у Мамоничів* у Вільні* також руським язиком і руськими буквами. Всі справи в судах воєводств Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Київського, а навіть подекуди Руського та Белзського, а також на трибуналах у Люблині ведено руською мовою і руським письмом, про що легко наочно переконатися з актів у бернардинській архіві у Львові, у отців василіан там же і в архіві ставропігійськім. У тім самім архіві можна читати оригінали кореспонденції князів Острозьких, Вишневецьких, Ружинських, Сапегів, Соломирецьких, графів Ходкевичів, Тишкевичів, а також митрополитів та єпископів руською мовою й руським письмом. І чому ж ті мужі не хапалися латинського або польського абецадла? І чи могли чинити се, коли самі поляки в пору, коли їх література до половини XVII в. була в розцвіті, в своїх друкарнях уживали т[ак] зв[аного] швабаха або готських букв? Немало світлих му-

[1] О[тець]. Левицький не подає року, в якім вийшла та книжка, але з уваги, що книжка «Różne nabożeństwa» не згадана ним, вийшла уперве в Почаєві в р. 1800, можна прийняти першу його цифру 1760 приблизно за рік видання книжечки Огилевича.— *І. Ф.*

жів у XVI в. думало та радило над тим, як би можна до польського письма запровадити інші, не латинські і не швабські букви, що відповідали би ліпше звукам і потребі польської мови[1]. До сього треба додати оречення мужа аж надто заслуженого в слов'янській літературі, о. Йосифа Добровського, який у своїй книзі «Institutiones linguae Slavicae. Vindobonae», 1822, pag. 1, § 1» мовить ось що: «Soni linguae Slavicae (russicae) omnes et singuli neque latinis, neque graecis characteribus exprimi possunt»[2]. Се оречення опрокидає всі мрії нашого реформатора. Нарешті також усі метрики по парафіях аж до ревіндикації Галичини ведені були руською мовою та руським письмом, та й тепер у Галичині по парафіяльних школах того язика й письма вчаться діти руських родичів. Значить, і до сьогодні руське письмо, скоропис і друк не перестали бути в уживанні. Русини відколи почали писати по-руськи, мали також граматики. Перша від заведення друку відома граматика греко-руська з 1591, Зизаніева* з р. 1596, Мелетія Смотрицького* з р. 1618 і т. і.

Та прийнявши навіть за правдиву думку автора (що русини до XIX в. не мали граматик), не виходить із того ще ані те, що руська мова не здібна до літератури задля браку граматики, ані те, що русинів треба відсудити від їх питомої власності, кирильської азбуки. Адже ж і поляки вперед мали красномовців, поетів та істориків у своїй мові, ніж граматиків. Граматику Копчинського* попередили Гурницький*, Скарга*, Вуєк*, Кохановський*, Бельський* і багато інших письменників т[ак] зв[аного] золотого віку польської літератури. Зовсім природно взірцеві письменники мусять попереджати граматиків, бо їх твори дають приклади та правила складні та плавності язика. Те правило, що практика попереджає теорію, служить також для інших наук: уперед були народи, держави та правительства, ніж письменники про штуку панування, адміністрацію, політику та право народів. Уперед були суди та вимір справедливості, ніж писані статути та судові процедури. Опираючися на тім, що сказано досі, бажаємо, аби наш

[1] Пор.: Karaktery i ortografia polska Jana Kochanowskiego, Łukasza Górnickiego, Jana Januszewskiego 1594, in 4-to.— *О. Левицький.*

[2] Звуки слов'янської мови (руської), всі і кожний зокрема, не можуть означатися ні грецькими, ні латинськими літерами *(лат.).— Ред.*

реформатор, ідучи за своїм святим покликанням, зробився руським Скаргою, а беручи його за взірець для своїх будучих писань, може бути певний, що пізніше знайдеться також руський Копчинський.

«Його порівняння кирильської азбуки (з латинкою) дуже упереджене. (Перейду його точка за точкою):

1. Назва букви не перешкоджає звукові; наука букв — се не те саме, що наука складання[1], а в читанні ніхто ще не читав букв по їх назвах. І чи назви польських букв справді найкоротші? Be, ka, el, cie, gie, jod, wu, iks, ypsylon, zet, ziet, źet, es-zet-cezet, cezet, ceha, es-zet, ez kreską o z kreską і т. і. Грецька та арабська мови, обі високорозвинені, чи мають також прийняти польський альфабет тому, що греки називають свої букви: альфа, бета, гамма, дельта, а араби: алеф, бет, джім, лям і т. і. Також і жиди мають берегтися, аби й у них не заведено реформи, бо й їх азбука вродилася також у тім самім первороднім грісі. Зрештою руське *б*, *д*, *ж*, *с* і т. і. звучать у складанні як b, d, ż, s, а не як be, de, żet, es.

2. Закид, що кирилиця має багато букв різних формою а однакових звуком, пр., ѕ і з, о і ѡ, оу і ȣ, ꙗ і ѧ мусимо попросту назвати нестійним. Кожда з тих букв має свій звук, хоч подібний, але де в чім відмінний, на що давніші граматики дуже вважали. Адже й німецька мова має букви ä, ö, e, eh; хто би думав, що всі ті букви вимовляються так само як польське e, той помилявся би сильно, бо, пр., зовсім відмінно вимовляються Aehre, Ehre, er, Oehr. Той сам німецький язик має також букви i, j, ü, y (в яких чути звук *i*, але в кождій відмінно) і букви s, ss, sz, в яких також не однаково чути звук s. Навпаки, і в польськім абецадлі маємо букви різних форм, а однакового звука (вже хоч би взяти різницю між великими й малими буквами) Ergo entia sine necessitate multiplicata.

3. Букви и (iże) має тільки один звук такий, як латинське i (tibi). В початку складу ніщо не стоїть на перешкоді звукові *ї*, та по твердім співзвуці не чути його так добре, бо твердий співзвук змінявся би на м'який, пр., ити, gehen, бити, schlagen, быти, seyn; отже, в тих словах, писаних польськими буквами и мало би двояке значення раз як *i*, другий раз як *y*; вимовляти и як ji зовсім фаль-

[1] Пор.: Methodenbuch für Lehre in Trivial und Hauptschulen. Wien, 1832, s. 57, 74.— *О. Л.*

шиво. Ми, русини, вимовляємо: «дай им воды» як «day im wody». Є у нас у середині слова, значить *і* вимовляється як *е*, а на початку додається йому для більшої звучності в вимові м'яке j, яке давніше зазначувано буквою ѥ. Бо се властивість руського слуху, що *е* на початку складу звучить йому неприємно. Коли ж у чужих словах або іменах власних доконче треба вжити на початку звука *е*, пишемо (властиво пишуть росіяни.— *І. Ф.*) відвернене э. Одним словом, кирильська азбука може задоволити всяке бажання і передати докладно звуки кождого язика. Щодо букви е, то поляки вимовляють її двояко. В слові ciele на кінці е, вимовляється як звичайне е, але пишучи «z tém cielęciem» буква é вимовляється в слові tém як у, а не як е; надто мають поляки ще букву ę для вираження носівки, отже, ся одна буква має у поляків не двояке значення, як у русинів, а трояке. Якби я хотів нудити читача такими елементарними спорами, то навів би подібні виводи також щодо букв ѧ і ю, та, на думку нашого автора, все те, що знавці наводять як добру прикмету руської азбуки, треба вважати наганним.

4. Кирильські букви статочніші від латинських. Адже читаємо Ієрусалимъ (Ijerusałym), Іона (Iona), але не пишеться їама, тільки ıамѧ. *Й* різниться від *и* півмісяцем наверсі, що називається «слитная». А коли різниться зверхнім виглядом, то різниться також звуком. Яка ж тут хиба? Польське j, якого дехто вживає на початку складу, різниться звуком від кінцевого j або y, що відповідає руському *й*. Навпаки, в польській азбуці деякі букви зовсім нестаточні. І так буква і значить самозвук, співзвук і знак змягчення (ь), буква y значить самозвук і співзвук. Прим., у словах «bielizna moia» перше і означає змягчення (ь), друге — самозвук, а третє відповідає букві j. У слові «rossyyskiey» перше y самозвук, друге й третє — співзвук (j),— бодай так пишуть многі польські письменники, в тім числі й сам Копчинський.

5. Кирилиця має знаки для м'якої й твердої вимови (ь і ъ), дуже потрібні, бо вимова співзвуків буває значно відмінна в міру того, чи при котрім стоїть ь або ъ, або нема жадного з тих знаків. Добровський уважав зайвим тільки ъ. Та припустім, що й справді русини викинули би ті два знаки, хоч я сумніваюся в тім, знаючи їх нехіть до всяких новинок, а надто маючи в своїй графіці єрчик і паєрчик

(' `),— чи ж випливає з того, що треба закинути й усе кирильське письменство?

6. Руський язик має свої знаки на всі звуки, які наукою признано в письмі. Має також м'яке *г* — тверде ґ, відповідне польському g, і то тільки в чужих словах, які поляки перейняли від німців і уділили тутешнім русинам. Слово ніґди польське, а не руське; русин толкує його: никогда, ніколи. Про букву *є* була вже мова вище під 3. Знаків на dz, dź, dż не мають поляки, так само як і русини, і ніколи ще не відчули їх потреби. Ті звуки мають по дві букви також і в інших язиках. Слова: jędza, dzwon, dziób (не dżub), dziura (не dźura, як пише автор), усі польські, а не руські. Русин каже звонъ або у діалекті звін, далі зьобъ від зьобати або зьоб, дира і т. і.

Признає сам автор, що польський язик не має в уживанні деяких звуків властивих руському, як ось: *дь*, *ть*, *рь*; тому радить означати їх апострофами d', t', r'. І чи не буде се натяганням польського абецадла, аби ним конче писати по-руськи? І як буде читати поляк, не маючи в своїм язиці відповідного звука і не знаючи, чи при такім значку треба голос зм'якшити або заострити, скоротити або продовжити? І що сказати про лінійку (—) над буквою, яку поляк і кождий необізнаний із латинським язиком признає за дивогляд, бо не стрічав її ніколи в своїх книжках?

Польський язик, а властиво польська графіка не має букв також на інші звуки: sz, szcz, cz, ch і мусить там уживати двох, трьох або й чотирьох букв, де русин уживає тільки одної. Вже муж незрівнянно заслужений у Слов'янщині Й. Добровський відчув сю хибу в своїй книзі «Institutiones linguae slavicae, Vindobonae, 1822»; кілька разів приходило йому писати імена власні, в яких трапляються ті звуки, він між латинські букви мусив класти також руські, бо в латинських не ставало йому знаків. Склад jo, що приходить тільки в простій мові, можна означити знаком *ё*, а як би хто вперся доконче й хотів писати так, як говориться в декотрих сторонах, то йдучи за прикладом сербів можна в складі jo для відрізнення від *ю* писати латинське j (злодѣjомъ).

7. Русини перед 9-ма віками прийняли кирильську азбуку[1], то й як же можна думати й писати: «приймаючи для

[1] Що язик і правопис у богослужебних книгах у давніх часах названо не слов'янським, але руським, доказує угода між Швайпольтом Фіолем і Рудольфом Борсдорфом із р. 1491 на різання ру-

é стисненого ѣ, а *o* (on)", яке в деяких словах малоруської мови звучить як німецьке *ü* або французьке *u*. Сей звук легко означити двома точками над *o*, прим., рöвъ, грöбъ кöнь, що не робить ніякої трудності великорусові також зрозуміти ті слова, але котрий поляк або русин може написане латинськими буквами méd відчитати як мѣдъ (mid) або boh як бöгъ (bih)?

8. Прийнявши латинський альфабет, не здобудемо упрощення форми при відмінах іменників та дієслів, бо ж буде все-таки, прим., zwon-a-u, koń-ia-iu, ziat'-ia-iu. Пощастило авторові навести слово м'якої форми з укінченням на l(ryl), по якім у польськім не пишеться і, але інакше виходить при словах, що кінчаться іншими співзвуками, як n, t. Так само при іменниках середнього роду з двох форм не зробиться одна, прим., derewo-a-u, iminie-ia-iu, żytie-ia-iu. Про дієслова сказано вже вище під 3, де була мова про *е*.

9. Нарешті, приймаючи польський альфабет, доходимо в руській мові до великих недокладностей. Хто потрапить розрізнити ось які слова: im (ѣмъ, ich esse), im (имъ, ihnen), kiń (кинь, wirf), kiń (кôнь, Pferd), nis (нѣсъ, er trug), nis (нöсъ, Nase), rik (рѣкъ, er sprach), rik (рöкъ, das Jahr), rik (рѣкъ, der Flüsse), koły (коли, wann), koły (колы, die Pfähle), koły (коли, steche), braty (брати, nehmen), braty (браты, Brüder) і т. і.? І хто зможе передрукувати всі руські книжки латинськими буквами, аби й поляки могли їх читати?

Нехай не боїться шановний автор, що кирилицею ми замкнулися від Європи, як черепаха в шкаралущі. Нехай тільки дасть нам якесь визначне діло (бо самими граматиками ще не виробився ні один язик), то ручу йому свято, що його перекладуть на всі важніші язики Європи. Нема вже тепер і між ученими й світлими поляками ані одного, котрий би більш або менше добре не вмів читати по-руськи. Та й німці, вживаючи для друкування своїх книжок швабаху або скоропису, відмінного від латинського, чи замкнулися в шкаралущі? І чи більше читають твори угорські,

---

ських букв для напечатання Октоїха, заключена німецькою мовою перед краківською міською радою і поміщена в книзі: H. S. Bandtkie. Historya drukarń krakowskich, с. 135. Ті букви названо там rewssische Schrift. У старих писаннях скрізь уживається прикметників rewssisch, reussisch, rossisch або russisch, що все на одно виходить, а форми ruthenisch, rusnakisch, język rutheński — се плоди фантазії пізніших часів.— *О. Л.*

чеські, польські, іллірійські, словенські та хорватські в Європі тому, що ті народи пишуть латинськими буквами? Так само язик волохів (румунів) чи зробився літературним тому, що вони від якогось часу замість кирилиці почали вживати латинського письма? Що ж до чехів, то й їх старше письменство все було друковане швабахом, а тільки в остатніх часах переходить на латинку.

Тому що деякі поляки, живучи на Русі, привикли до руської мови і говорять нею, небагато зискала би Русь, якби вони й читати вміли по-руськи, але стратила би далеко більше, вирікаючися азбуки відповідної до природи руського язика і кидаючися безоглядно в пропасть виру, яким являється латинський альфабет. Адже ж німці говорять, що z треба читати як *с* (*ц*), поляки як *з*, а французи на кінцях слів не читають ані z, ані s, пишуть parlez vous, а читають парлє ву. Поляки читають ch як *х*, іллірійці як *ч*, італійці як *к*, а французи як *ш*. Далматинці читають *х* як *ж*, поляки як ks[1]. Хто ж здужає погодити се все? Кирилиця ще не змінила свого голосу. Пишучи польськими буквами по-руськи, хоч би наш язик і надався до того, чи ж зможуть два мільйони галицьких русинів удержатися далі зі своїм письменством? Отсе й уся користь подробити руське письменство ще на дрібніші шматки.

З тих, отже, причин ми, русини, повинні й далі писати так, як писали наші прадіди. А коли кому ходить о те, аби його руські книжки крамарі по відпустах скоро розпродували, то може піти утертою дорогою, але в такім разі раджу йому писати зовсім на польський лад, бо коли самозвуки понатягає паузами, а співзвуки понаїжує крискамн, то може бути певний, що заробить так, як Заблоцький на милі.

---

[1] Ось що пише про се Копітар у передмові до своєї граматики словенського язика з р. 1808: «Diese unselige, in der Isolirtheit der ersten Schreibmeister gegründete Discordanz ist jedem Slavenfreunde ein Aergerniss, sie schreckt den lernbegierigen Ausländer ab, sie ist das grösste, so unglücklicher Weise selbsgeschaffene Hinderniss vereinigter Fortschritte bei der lateinischen Hälfte des Slavenstammes» [Ця лихозвісна, заснована на ізольованості перших вчителів грамоти розбіжність дратує кожного приятеля слов'ян, вона лякає цікавого до знання чужоземця, вона є найбільшою, так нещасливо утвореною самими творцями, перешкодою для спільного прогресу латинської половини слов'янства *(лат.)*.— *Ред.*]. (Vorrede, S. XXVII).— *Увага О. Левицького.*

Шкло, дня 1-ого жовтня 1834».

В тій самій справі забрав голос також найвизначніший чоловік із молодшого покоління, тоді ще питомець гр[еко]-к[атолицької] духовної семинарії у Львові, Маркіян Шашкевич, який на початку р. 1835 видав накладом гуртка питомців невеличку брошурку п[ід] з[аголовком] «Азбука і Abecadło» як відповідь на вищенаведну статтю Лозинського. Писання Шашкевича починається приказкою «Що вік, інший світ», до якої автор нав'язує ось які уваги:

«Се глибока правда руського ума, підхоплена з досвіду. Перед кількадесятьма роками не прийшло би нікому зі слов'ян на думку основувати правдиво народню літературу, а щонайменше було би се святотатством, як се й тепер іще деякі називають,— а нині маємо збірки пісень, приказок і оповідань людових, описи звичаїв та обичаїв і т. і. Почали уважніше роздивлятися в народі, почали порівнювати наріччя слов'ян, що існували від віків, виказувати їх відносини одних до одних як щодо внутрішнього духу, так і щодо зверхніх знаків, почали глибше вдивлятися в язик, підносити його до письменного, і з сього висновувати внески. Се спонукало також о. Лозинського, мужа доброї волі, оголосити свою думку та пораду про введення польського абецадла до руського письменства. Ся думка знайшла прихильників одних, що бояться кількагодинного труду, аби пізнати руську азбуку, а інших, що виходять із іншого, не чисто літературного становища. Нехай буде вільно й мені навести про се кілька уваг, хоч, може, й менше влучних. Шановний о. Лозинський дійшов до свого погляду з кількох руських книжок, друкованих польськими буквами, які, на його думку, походять із дуже давніх часів. Та ті книжки не належать до давнішого часу, як вік XVII або початок XVIII, і походять із часу завзятого зусилля ширити унію на Русі під польським пануванням. Ті часи не такі дуже давні, а в тім ждемо на докладніші відомості про ті пам'ятки нашої мови. Друга основа погляду автора — се пісні, видані Вацлавом із Олеська та друковані в «Pielgrzymie Lw[owskim]»* і «Rozmaitościach» польськими буквами. Але кілько ж там із-за сього недокладностей та сумнівів, із яких необізнаний із руською мовою може набрати дуже хибного поняття про ту мову.

В дальшім уступі розвідки автор підносить проти кирилиці закид, що вона головно стає перешкодою втіленню слов'янської літератури до загальної маси європейських

літератур. Поперед усього рад би я знати, що треба розуміти над втіленням слов'янської літератури до загальної маси слов'янських літератур? Чи введення чужих зворотів та висловів до окремої слов'янщини, чи, може, те, аби західний європеєць міг читати слов'янські писання? Щодо першого, то література кождого народу — се образ його життя, його способу думання, його душі; тому вона повинна виклюнутися, вирости з власного народу і зацвісти на його ниві, аби не була подібна до того райського птаха, про якого оповідають, що не має ніг і тому раз у раз висить у повітрі. Література — неминуча потреба цілого народу. Вона змагає і має на меті головно між усіма, навіть поодинокими членами цілого народу ширити просвіту. Коли, отже, до слов'янської літератури будемо вводити чужі звороти та вислови (до чого автор розвідки, здається, й змагає), то будемо в одушевлене тіло впихати іншу, чужу душу, яка не прийметься до народу; через те література зробиться власністю лиш деяких т[ак] зв[аних] європейських літератів, а тим самим минеться зі своєю головною метою. А коли під втіленням слов'янської літератури до загальної маси європейських літератур розуміти те, аби західний європеєць міг від першого погляду читати слов'янські писання, то рад би я знати, котрого народу література з-поміж так многих європейських може вважатися європейською літературою? Адже ж скільки народів, стільки відрубних літератур і окремих способів писання, а один і той сам знак латинського альфабету у різних народів має різне значення. З того виходить, що кождий народ буде читати руські писання після своєї графіки і творити з руських слів дивогляди, не зрозумілі та страшні для уха слов'янина, а відси й суд про руську мову вийде не дуже корисний.

Допустимо нарешті, що ми захотіли би за посередництвом латинського абецадла приступити до т[ак] зв[аної] загальної маси європейської літератури, то котрого ж із європейських, а бодай із слов'янських язиків правопис виберемо для наших звуків? Вибравши польський (а сей, уже позичений і прикроєний, треба би нам знов позичати й прикроювати для своєї потреби), вчинимо нашу літературу трохи приступнішою для поляків, але що скажуть чехи та південні слов'яни? Як будуть читати наші знаки зовсім чужі їх язикам? А коли, навпаки, приймемо правопис котрого південнослов'янського народу, то знов чех і поляк скаже, що загал слов'ян не виграв на

тім нічого, а європеєць зі свого боку зробить нам такий самий закид. Так само, коли приймемо французьку, або італійську, або німецьку графіку, яким також недостає поєдинчості та постійності знаків, то один із тих народів зможе читати наші писання (розуміється, не розуміючи їх мови.— *І. Ф.*), але не читатимуть слов'яни, і ми зі своєю словесністю зблизимося трохи до Заходу, але віддалимося від слов'ян, до яких належимо душею й тілом. І так станемо не зрозумілими та чужими собі самим і слов'янам у загалі.

Отже, невідомо, куди йти. Треба — сказав би хтось — видумати нову графіку і усталити, аби всі слов'яни або й ціла Європа, прийняли її. Се було би дуже корисне, але чи можливе? Скільки часу та труду треба, аби така графіка була згідна з духом і властивостями всіх слов'янських язиків, не говорячи вже про європейські. А так чужоземець і свій земляк однаково мусив би мучитися, аби затямити форми нового правопису, як і вбиваючи собі в тямку знаки кирилиці, яка може повеличатися незвичайною простотою та приємністю для ока в заокругленій гражданці, вживаній росіянами та сербами, і яка має окремі знаки не лише на всі поодинокі звуки, але також на деякі групи звуків. Але се власне має бути хибою кирилиці! Та се не хиба, бо недостаток таких знаків дає себе чути не лише слов'янам у латинськім альфабеті. Тому-то всі слов'янські народи, що вживають латинського письма, ще й досі шукають знаків на деякі звуки, що звучать одиноко в устах слов'янина, котрі слов'янин полюбив так сильно, а про котрі не подумав римлянин, а щонайменше був так мало уважний, що не підхопив їх із окружаючої природи. Ся обставина викликала у бистроумного Копітара гаряче бажання, яке він висловив ось як: «Wenn uns der Himmel einen zweiten römischen Kyrill sendete, der jenen ersten griechischen als d e n k e n d e r Römer nachahmend, zu den untadelhaften 20 römischen Buchstaben uns neue den römischen der Figur nach analoge Buchstaben erfände»[1] ...через що саме признав першенство кирилиці. Послухаймо, що каже про се Шафарик, той глибокий дослідник слов'янщини: «Ist es einem

[1] Якби небо послало нам другого римського Кирила, який би, наслідуючи, як мислячий римлянин той перший грецький, винайшов для нас новий алфавіт, додавши до бездоганних 20 римських букв ще кілька, схожих за формою на римські букви *(нім.)*.— *Ред.*

wärmeren Slavisten gestattet, fromme Wünsche unmassgeblich auszusprechen, so gestehe ich, dass nach meiner innigen Überzeugung das kyrillische Alphabet sich mehr zu einer Pasigraphie der Slaven eigne, als das lateinische, und dass demnach jenem in dieser Hinsicht der Vorzug gebühre»[1]. А далі в ноті: «Es ist sonderbar, dass während Grotefend das kyrillische Alphabet zur Bezeichnung der mannigfaltigen Laute in den orientalischen Sprachen vorschlägt, und Klaproth in seiner «Asia polyglotta» zu diesem Zwecke das *ю*, *ш*, und *ч* wirklich aufnimmt, einige slav. Philologen für die slav. Laute *ж*; *ш* und *ч* noch immer Zeichen suchen»[2]. Дивно також і те, що знаходяться ще такі, що заперечують вищість кирилиці над латинськими буквами, коли безсмертної пам'яті Й. Добровський у своїм найкращім ділі «Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris», а також Метелько*, Даїнко* та Берчич* у граматиках південнослов'янських нарічій уживають *ж*, *ш*, *щ*, *ц*, *ч* замість різної та непостійної складанини латинських букв для віддання тих звуків. Сильно до розуму й до серця промовляє І. А. Берчич: «Und wozu sollte endlich dieses Alphabet führen? Wir werden dadurch das allgemeine (lateinische) Alphabet durch Einflickung fremdartiger Figuren verunstalten, und dennoch kein National—Alphabeth gewinnen. Wie lange werden wir uns doch eigensinnig unser Eigenthum selbst vorenthalten? Haben wir nicht ein eigenes (cyrillisches) Alphabet? Kann mit diesem Alphabet ausser Lateinern und Griechen in Europa nur eine Schreibart, welcher immer noch so gut ausgebildeten Sprache sie gehören mag, einen Vergleich aushalten? Führen nicht beinahe alle im XVII Jhdt mit lateinischen Lettern zu Rom, Ankona u. s. w. gedruckten illyrischen Bücher eine Entschuldigung in der Vorrede, dass sie nur darum mit lateinischen Buchstaben gedruckt sind, weil keine cyrillischen Typen vorhanden waren? (also nicht aus Neuerun-

---

[1] Якщо дозволено палкому славістові висловлювати скромні побажання, то я сказав би, що, за моїм щирим переконанням, кирилівський алфавіт більше підходить до слов'янської пасиграфії (спільного для всіх письма), ніж латинський, і що йому слід надати перевагу в цьому розумінні перед латинським *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Дуже дивно, що тоді, як Гротефенд кирилівський алфавіт запропонував для передачі різноманітних звуків східних мов, а Клапрот у своїй «Asia polyglotta» для цієї мети справді використовує *ж*, *ш* і *ч*, деякі філологи-славісти все ще шукають знаки для слов'янських *ж*, *ш* і *ч (нім.)*.— *Ред.*

gssucht, sondern aus wahrer Noth)[1]. Наведені тут погляди тим важніші, що се переконання мужів із племен слов'янських, що в своїх книжках уживають загально не кирилиці, але латинки, що се голоси повних посвячення, невтомимих та заслужених жерців у великім храмі слов'янщини.

Далі автор статті твердить, що руська мова досі не була літературною. Годі й на се згодитися, бо, порівнюючи «Слово о полку Игореве», літопис Нестора, «Правду руську», Статут литовський, «Вопрошание Кириково»* та інші стародавні твори, нарешті, грамоти князів та митрополитів руських аж до кінця XVI в.,— порівнюючи, кажу, ті старинні пам'ятки з язиком церковнослов'янським та людовим руським, бачимо, що язик у тих пам'ятках своїм духом і складнею хилиться в одних більше, а в других менше до людового, який маємо в оповіданнях та приказках нашого люду, ніж до церковного, накрученого на грецький лад. Віки XVII і XVIII, із яких маємо дуже багато писань, особливо хронік, були часом зіпсуття руського язика під впливом попсованої польщини.

Щодо недостатку граматики, то чи ж вона доконче мусить бути першиною письменства? Адже ж граматика має бути не законодавцем язика, лише його найвірнішим образом. Не з граматики треба вчитися свого язика, але на основі язика та його письменства треба виказувати всі прикмети та різнорідні його зміни, а також закони, після яких по мірі обставин та різних впливів той язик переміняся та переміняється. Такої граматики ждемо нетерпливо»[2].

---

[1] І до чого, нарешті, мусить довести нас цей алфавіт? Ми через нього, запровадивши деякі чужорідні знаки, спотворимо загальновизнаний латинський алфавіт, і все ж таки не матимемо національного алфавіту. До яких пір ми вперто ховатимемо нашу власність? Хіба в нас нема нашого власного (кирилівського) алфавіту? Чи не може, крім латинян і греків, це письмо витримати порівняння з якимось іншим, яке належало б до будь-якої добре розвиненої мови? Хіба нема майже в усіх в XVII ст. надрукованих латинськими літерами в Римі, в Анконі тощо іллірійських (тобто сербо-хорватословенських) книгах, у передмовах до них, вибачення, що вони лише тому надруковані латинським шрифтом, бо не було кирилівських букв? (отже, не через нахил до новозаведення, а лише через справжню необхідність) *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Цитую в передруку М. Возняка в його книжці «Писання Маркіяна Шашкевича» («Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка», т. XIV). У Львові, 1912, ст. 202—207.

Пропускаю закінчення сеї статті, де автор розбирає досить спеціально граматичні докази Лозинського, і відсилаю цікавих на такі спеціальності до книжки д. М. Возняка*.

Подавши тут майже в повнім тексті нашою мовою всі важніші акти того першого спору за руську азбуку в нашім письменстві, на який досі майже зовсім не звернено уваги, вважаю потрібним подати тут також оцінку доказів pro і contra[1], виведених у тих актах. Ініціаторами спору були поляки Вацлав із Олеська та Август Бельовський, які, мало ознайомлені з життям, потребами та історичними традиціями руського народу, висловили свої погляди про корисність заведення польських букв до руського письменства як pium desiderium[2] людей, змалку привиклих до своєї польщини. До сього треба додати, що руководив ними також деякий науковий інтерес, подиктований тим почуттям, що все писане або друковане латинкою тим самим ближче до освіченої Європи та її наукових інтересів. Ані Вацлавові з Олеська, ані Бельовському в їх виступах у р. 1833 не можна закинути навіть тіні політичного, зглядно полонізаційного наміру.

Трохи інакше прийдеться осудити виступ Йосифа Лозинського. Він був родовитий русин, а надто руський священик, якого становище обов'язувало до відбуття деяких хоч би елементарних студій церковнослов'янського язика, яких не проходили поляки. З його розвідки можна бачити, що обсяг тих студій у нього був дуже невеликий, коли натомість оба його противники, старший віком Йосиф Левицький і молодший Маркіян Шашкевич виявляють студії далеко глибші й обсяг знання далеко більший.

Можна почасти виправдати виступ Лозинського польським домашнім вихованням, що тоді було загальним явищем у священичих родинах галицько-руських. Але не забуваймо, що таке саме виховання перейшли також оба його противники, а проте зберегли в своїх душах пошану для своєї народної традиції та почуття потреби ставати в її обороні. І з самого річевого становища, беручи виступ Лозинського, треба назвати легкомисним та слабо обдуманим. Він не назвав ані одної книжки, друкованої церковнослов'янською мовою латинськими буквами, хоч першим моти-

[1] За і проти *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Побожне побажання *(лат.)*.— *Ред.*

вом свого виступу сам признає існування таких книжок від дуже давніх часів. Таких книжок не вказали ані Левицький, ані Шашкевич, але оба зазначили згідно, що коли й були такі книжки, то вони служили інтересам не руської народності, а постороннім. Знайшовши деякі пам'ятки такого роду, я можу почасти спростувати думки, висловлені нашими письменниками в 30-их рр. мин[улого] віку. Властиво можна вказати докладно тільки на одну книжку п[ід] з[аголовком] «Różne nabożeństwa», друковану перший раз у Почаєві в р. 1800 так, що в ній подано на паристих сторонах церковнослов'янські тексти молитов та акафістів у транскрипції на латинські букви, а на непаристих сторонах ті самі тексти в перекладі на польську мову. Ту саму книжку передруковано потім кілька разів у Перемишлі з тою відміною, що на паристих сторонах подавано церковнослов'янські тексти кирилицею, а на непаристих ті самі тексти в перекладі на польську мову; отже, в перемишльських виданнях пропущено транскрипцію церковнослов'янських текстів на латинські букви. Що метою такого видання не могла бути ніяка пропаганда ані православія, ані унії, се показує сам її зміст. Між молитвами, поміщеними в тім молитвослові, нема «Вірую», в якім видно би було камінь преткновенія між православієм і унією в реченні про с[вятого] духа: «иже от Отца и Сына исходящаго». Одинокою метою як почаївського, так і перемишльських видань треба признати почуття потреби, дати в руки грамотним людям світського й духовного стану потрібні для них пам'ятки церковного письменства в доступній для них формі. А що в XVIII в., як показано було вище, навіть серед руського духовенства мало хто знав добре читати кирилицю, явилася потреба видання кирильських текстів латинкою.

В азбучнім спорі 1833—5 рр. занадто загально говориться про кирилицю як якусь одностайну і скрізь обов'язкову, а для ока неприємну азбуку. Супроти сього не треба забувати, що найдавніші пам'ятки староруського письменства з князівських і пізніших часів були писані переважно дуже гарними та приємними для ока буквами, а руські букви, подібні до пізнішої гражданки, являються ще в XVI в. в венецьких друках Божидара Вуковича* та в малочисленних римських друках хорватських пам'яток. Так само скоропис із давніх часів вироблявся незалежно від кирилиці під впливом грецьких та латинських букв і осяг-

нув у прописних взірцях («форшрифтах», як називано їх тоді з німецької) руського письма, публікованих за австрійських часів, дуже гарні й каліграфічні форми. Все те значно змінює питання про практичність і потребу заведення кирилиці до руського письменства, поминаючи вже те, що в 30-их рр. мин[улого] віку руським письменникам не снилася ще можливість заведення фонетичного правопису до руського письменства, яка зробила руське письмо здібним до віддання всіх звуків руської мови і навіть усіх діалектичних відтінків, а з другого боку, поклала виразні межі всім заходам полонізаційним та об'єдинительно-русифікаційним, які при помочі азбуки хотіли фальшувати руську мову на користь вимріяного єдинства «малоруського» та «великоруського» нарічій*. Так само не почували ще тодішні наші письменники всього багатства та різнорідности нашого старого письменства, того досі ще не вичерпаного скарбу, якого не заступить нам ніяке чуже письменство і яке сміло можемо вважати тривкою основою культурного та духовного розвою нашого народу.

III

Десятиліття 1849—1859 у пам'яті значної часті нашого народу живе й досі під назвою «тісних років». Се були часи не тільки політичної реакції після бурливого 1848 р., але також часи елементарних нещасть та тяжкого переходу в суспільних відносинах по знесенні панщини. Від р. 1846 почалися щорічні недороди картоплі та інших родів збіжжя, які спричинили значний убиток та зубожіння людности. В р. 1855 була холера, а т[ак] зв[ана] Кримська війна 1854 р., що потягла за собою мобілізацію значної часті австрійської армії в Галичині, ще збільшила тісноту тих часів[1]. Сучасний дослідник культурної історії Галичини пише про те десятиліття ось що: «Се десятиліття в цілім своїм протязі було для Галичини дуже нещасливе.

[1] Дещо про ті часи з народної пам'яті та сучасних урядових актів подав М. Зубрицький* у своїй розвідці «Тісні роки. Причинки до історії Галичини 1846—1861 рр.» («Записки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», 1899, т. XXVI, ст. 1—13). О[тець] Зубрицький обняв у своїй статті тільки малу часть гірської території Старосамбірського повіту, обнятої тими злиднями, хоча ті злидні обіймали тоді майже ціле східногалицьке Підгір'я, пов[іти]: Турківський, Самбірський, Дрогобицький і правдоподібно також і інші, про що досі нема докладного досліду.

Гниття картопель у р. 1847 і дальших викликало довгий ряд голодних років і велику смертність людності, яку збільшила ще холера 1855 р. Наслідком сього число людності зменшилося дуже значно. В тім десятилітті стратив округ Ясельський пересічно 26,5 мешканців, Вадовицький — 25, Краківський — 23. Скрізь уживали всякого зілля а навіть смерекової кори для печення хліба та на іншу страву»[1].

Політична реакція, що почалася з кінцем р. 1848, принесла з собою такі тяжкі та хронічні лиха, як забагнення справ індемнізаційної та сервітутової*, застій у розвою преси та просвіти народної, а рівночасно з тим витворення під владою губернатора А. Голуховського всемогучої бюрократії, що хоч на позір зразу німецька, в основі чимраз більше ставала польською, і хоч на позір ніби офіціально австрійська, чимраз виразніше починала служити польським національним інтересам.

У те тяжке десятиліття галицькі русини після бурливого 1848 р. вийшли не такими-то дуже бідними та темними, як се тепер здається деяким історикам, недокладно обізнаним із тодішніми подіями та відносинами. Докладне розслідження подій 1848 р. кине побагато світла на тодішній стан русинів, та я тут наведу тільки деякі подробиці для показу того стану маєткового в духовнім та політичнім значенні сього слова, з яким галицькі русини вийшли в тяжку добу 50-тих років.

Не згадуючи вже про перші проблиски духовного відродження галицьких русинів від самого початку австрійського панування, досить буде вказати на значний зріст руського людового шкільництва під опікою руських консисторій від р. 1818*, на значний розвій язикових та історичних студій серед галицьких русинів, починаючи від Івана Могильницького, на гарні початки красного письменства в людовій мові, зроблені Маркіяном Шашкевичем та його сучасниками, та на скріплення руської церкви в Галичині, що зазначилося такими фактами, як утворення галицько-руської митрополії в р. 1808 та витворення правильних університетських студій для руського духовенства в Відні, Львові та Перемишлі.

Поза сими загальновідомими фактами не завадить пригадати також такі менше відомі, як той, що в р. 1846, у ча-

[1] Dr. Fr. Bujak. Wirtschaftsgeschichte Galiziens у збірній книжці «Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gagenwart». Wien und Leipzig, 1913, ст. 15.

сі кривавих подій у Західній Галичині, що декуди грозили перейти також у Східну Галичину, руські селяни в кількох місцях ставали проти мазурської «черняви» опором не тільки в обороні своїх панів, але також у обороні суспільного порядку*. Найдавнішим свідоцтвом про такі події можна вважати оповідання Йосифа Якубовича в збірці «Album Lwowskie wydane przez Henryka Nowakowskiego. Lwów, 1862», ст. 201—206, п[ід] з[аголовком] «Swiatło i cienie». Задля своєї белетристичної форми та браку назв головних дійових осіб се оповідання досить підозреної вартості. В нім оповідається про те, як властитель Бірчі, п. Адам (із іншого джерела знаю, що він називався Ковальський), у р. 1846 на чолі бірчанських міщан відпер навалу мазурських «гайдамаків». Другий факт у тім самім оповіданні, вложений в уста якогось papa Józefa, оповідає про те, як його мазурські хлопи напали в домі, обграбували, ув'язнили разом із його товариством і серед ненастанних побоїв та мук гнали до Сянока, поки їх у дорозі не увільнили міщани з Мриголода, що також оружно виступили проти хлопської черні та розігнали її. Третій факт оповідає Яків Головацький у своїй статті «Восстание поляков в Западной Галиции»*, поміщеній у московськім місячнику «Русский вестник»* за р. 1873, з підписом «Галичанин», ст. 874—875. Сю статтю в вирізці маю в своїй бібліотеці, а автограф Головацького, поміщений на чільній стороні, позволяє понад усякий сумнів ствердити особу автора. Оповівши не зовсім докладно причини та хід мазурського повстання з лютого 1846 р., автор подає при кінці ось яке оповідання, яке подаю тут у перекладі на нашу мову. «На честь галицько-руського народу треба сказати, що в східній, руській часті Галичини в р. 1846 не було ніякої різні. В пограничнім із мазурами селі Сяницького округу, Бахорі, жила графиня Красицька (не Красинська, як сказано в друку) з роду Гогенгаймів. Коли ватага мазурів наблизилася до її села і хотіла вломатися в панський двір та вимордувати всіх панів, тоді руські селяни з власного почину виступили узброєні кіллям та ціпами і сказали рішуче: «Не допустимо кривдити нашу паню, бо вона в нас мати. А коли хочете йти перебоєм, то ми поб'ємо вас усіх і голови свої положим за свою паню». Мазури зупинилися і пішли в інше село руйнувати двори та бити поляків. Вдячна своїм селянам графиня Красицька збудувала нову руську церкву, дуже потрібну в тім біднім селі, і зложила фонд для вдержання священика та церков-

ної прислуги. Перемишльський єпископ Григорій Яхимович їздив у р. 1856 посвячати сю церков і гостив у графині, яка не могла досить нахвалитися своїх руських підданих, що морально стоять далеко вище від мазурів». Найважнішим і найдокладніше написаним свідоцтвом про події тої самої категорії з околиці Динова та Іздебок Сяницького округу, представлений у споминах о. Юрія Гладиловича і поміщений у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», 1896, т. XII, «Miscellanea», ст. 1—20, де показано різницю поступування селян-русинів та поляків у тих бурливих днях та добродійний вплив руського священика, свідомого своїх пастирських та горожанських обов'язків. Ті й інші подібні факти, що могли статися в тих часах, міг би дехто покласти на карб більшої чутливості руських селян та більшої привички до гуманного поводження з людьми в тяжких випадках, але можна бачити в них також вищий розвій горожанського почуття законності та обов'язку. Свідоцтвом вище розвиненої свідомості горожанських та національних інтересів галицько-руського селянства в порівнянні з галицько-польським можна вважати також те, що зазначив безіменний автор пропам'ятного письма до міністра Баха*, з р. 1850, який між об'явами горожанської свідомості руських селян підніс також той факт, що роковини знесення панщини д[ня] 15 мая 1848 р. зробилися національним празником тільки у русинів, а не в поляків Західної Галичини[1].

Що приніс галицьким русинам 1848 рік?

На се питання відповім показом на такі події та документи. Поперед усього приніс їм розбудження — нехай і так, що лише в верхах суспільності — політичної думки, основаної на почутті національної свідомості та відрубності, поперед усього від поляків. Уважаю потрібним спинитися тут трохи довше над першим проблиском тої думки, бо такі в своїх наслідках необчислимі хвилі бувають для історика дуже трудними до уловлення, і тому він мусить дорожити кождою звісткою сучасника, що помагає йому підхопити та зазначити таку хвилю. Для початку руського політичного руху в р. 1848 я користуюся оповіданням о. Олексія Заклинського, одинокого сучасника тих пам'ятних подій, що полишив про них досить просторе оповідання[2]. Подаю

[1] «Українсько-руський архів», т. VIII, ст. 134.

[2] Записки Алексея Заклинского, приходника Старых Богородчан. Издание редакции «Черв[оной] Руси». Львов, 1890, ст. 38—45.

його тут у перекладі на нашу мову з деякими скороченнями:

«Було се в цвітні 1848 р. по оголошенні цісарського патенту про знесення панщини та другого патенту про надання конституції. Руські львів'яни, бачачи, як поляки стоять за свою народність, зав'язують комітети та товариства і скликають збори, аби здобути для себе з конституційних прав усе можливе, постановили також злучитися в одно політичне тіло, т[ак] зв[ану] Руську раду у Львові, і дбати про здобуття конституційних прав та свобод для свого народу. Ся думка повстала у великих наших духовних настоятелів та патріотів, єпископа Григорія Яхимовича* та крил[оштана] Михайла Куземського*, і вони рішили скликати досить численну тоді руську інтелігенцію у Львові на означений день до залу консисторії для зав'язання політичного товариства. Бажаючи притягти до сеї народної акції також руську молодіж, позволили студентам університету та семінаристам прислати на той збір також своїх делегатів. Семінаристи вибрали 6 питомців як делегатів на той збір, а в тім числі й мене.

Коли настав означений час, прийшли ми на той збір і застали на своє диво не лише зал консисторських засідань, але також усі коридори перед тим залом, повні самої інтелігенції. Проходячи поміж зібраних, ми завважили, що майже половина тої інтелігенції були поляки різних станів. Вони стояли громадками, і скрізь ішла завзята суперечка між ними й русинами. Поляки всякими способами відмовляли наших людей від заснування руського політичного товариства, коли вже буцімто маємо польське. Наші люди, почуваючи відрубність руської нації від польської, не згоджувалися на се. Ті спори перервав голосний дзвінок провізоричного голови М. Куземського, яким запрошено присутніх до залу. Він зараз переповнився не лише нашими людьми, але й поляками.

Голова задзвонив другий раз і заявив, що крил[оштан] Жуковський прочитає програму сьогоднішнього збору та заснування Руської ради і просив присутніх, аби слухали спокійно. Та коли лиш о. Жуковський почав читати про потребу заснування Руської ради, повстав між присутніми поляками ропіт і крик; вони не хотіли допустити до дальшого читання, кричачи раз у раз: «Nie trzeba dwie Rady we Lwowie! Jeden kraj i jeden naród! Rusini, to tylko jeden

odłam polskiego narodu, a język ruski, to tylko narzecze języka polskiego! Jeden naród i jedna Rada!» і т. і.[1]

«Бачачи й чуючи все те, я не міг витримати і крикнув голосно: «Панове, маю наглий і важний внесок!» Коли всі затихли, я сказав: «Бачу тут перед собою зібраних не селян, але самих інтелігентів руських і польських. Різниця між вами в тім, чи зав'язувати другу раду у Львові, крім вашої, зав'язаної вже польської. Ми шануємо погляд кождого і бажаємо вислухати ваші причини, задля яких ви противні заснуванню нашої Руської ради, але поводіться не так демонстраційно та неприлично, чим оскорбляєте не лише нашу честь, але й свою, а на се ми не можемо згодитися. Тому вношу: виберіть із-поміж себе речника, до якого маєте найбільше довір'я, а ми виберемо також з-поміж себе, і нехай вони два стануть на поєдинок не на оружжя, а на розум і любов до своєї народності і виложать докази, чи треба закладати окреме політичне товариство, чи ліпше буде нам злучитися з вами».

Сей внесок прийняли поляки і вибрали з-поміж себе адвоката Суського, а наші люди по короткій нараді вибрали мене своїм бесідником. З тривогою я прийняв на себе ту тяжку задачу, бачачи перед собою зручного правника, але зараз же я й позбувся страху. Ми поставали при зеленім столі з двох боків, і по коротких переговорах почав промовляти Суський. Він доказував зайвість Руської ради звичайними і досі ще у польських політиків утертими доказами, «że za królestwa polskiego była między Polakami i Rusinami jedność, unija i braterstwo, jeden był król, jedna władza i jeden sejm; ruski język był tylko narzeczem polskiego; polski język jest wykształcony, a ruski w najgłębszem zapuszczeniu i tylko między chłopami używany; w połączeniu Rusinów z Polakami kraj będzie silny i naród grożący całemu wschodowi; w takiem połączeniu dobędziemy wszystkich praw konstytucyjnych i oprzemy się naporowi Niemców»[2]

---

[1] «Не треба дві ради у Львові! Одна країна і один народ! Українці — це тільки одна частина польського народу, а руська мова — це лише наріччя польської мови! Один народ і одна рада» і т. д. *(польськ.).— Ред.*

[2] В королівстві польському між поляками і українцями були єдність, спільність і братерство, був один король, одна влада і один сейм, українська мова була лише наріччям польської мови; польська мова вироблена, а руська мова дуже запущена і вживана серед селян; союз поляків з українцями зробить країну сильнішою, і народ

і т. і. Вислухавши сю промову адвоката, я ще більше піднявся духом, бо його докази були не згідні ані з історією, ані з дійсністю, і їх легко було опрокинути. Я представив коротко історію та вікові відносини обох народів і доказав, що під польським панування̀м не було ніколи правдивої єдності, згоди та братерства між русинами й поляками, а навпаки, поляки все були не прихильні русинам, як се доказують довголітні війни між ними та їх історичний «Projekt na zniszczenie Rusi»[1]. Далі доказував я історією, що наша мова не є й ніколи не була наріччям польського язика, що вона так само, як і наш руський народ, самостійна та відрубна, має своє 1000-літнє письменство і вживалася також в урядових актах та документах за часів руських князів і навіть під панування̀м польських королів*. Далі сказав я, що такою насильною злукою, якої доконала польська власть, не піднялася ані наша, ані польська сила, але, навпаки, ся злука довела до впадку Польщі. Нарешті я підніс, що ми не боїмося германізації, а боїмося полонізації, що забрала нам наших вельмож, бояр, графів та князів, а від якої спасла наш народ тільки наша руська церков.

По моїй промові заговорив знов мій противник, збиваючи мої докази, але його опроверження було таке слабе, що я по його закінченні в короткій репліці зараз звів його ad absurdum[2]. Мій противник заговорив іще третій раз, але сим разом відступив від речі та перейшов на різні інші теми, нічим не зв'язані з предметом нашого спору. Тоді я перервав його промову і сказав, що коли він відходить від предмета, то я вважаю невідповідним відповідати йому і вважаю дебату скінченою. Мій противник хотів говорити ще далі, але тут йому наслідком двогодинного напруження зробилося недобре, його приятелі вивели його з залу на свіже повітря, а за ним рушила вся юрба поляків, так що лиш самі наші люди лишилися в залі. Збір нагородив мою оборону грімкими оплесками, потім запрошено на збір єпископа Яхимовича, що в палаті ждав на закінчення неприємної сцени; він обняв провід, привітав збір короткою промовою, в якій сказав відому притчу про спізнених женців.

буде загрожувати сходові; в цьому союзі ми отримаємо конституційні права і дамо відсіч нападові німців *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] Сей історичний памфлет, видобутий із актів якимось русином при кінці XVIII в., був у р. 1848 надрукований у Львові для пропаганди руської національної ідеї.

[2] До абсурду *(лат.)*.—*Ред.*

Потім почали вписуватися в члени Руської ради, вписалося зараз коло 80 членів із поважної руської інтелігенції та достойників із самого Львова; в члени сього товариства прийнято тут же також мене».

Першим документом того нового політичного життя, що почалося тими інавгураційними зборами, було «Прошение руського народа в Галиции через руки єго превосходительства графа Францишка Стадиона, губернатора галицького, єго величеству императору и царю Фердинанду поданное». Тому, що на сей документ, опублікований тоді ж без означення місця друку й друкарні, досі не звернено уваги в такій мірі, як на пізніший маніфест Руської ради головної з д[ня] 10 мая, подаю тут із нього дещо найважніше нашою новочасною мовою.

«Ваше величество!

Серед загальної радості всіх людей і народів, що жиють під владою вашого величества, сміємо й ми, мешканці Східної Галичини, зблизитися до вашого престолу і найпокірніше дякувати за конституцію, обіцяну всім народам Австрійської імперії. Великі були добродійства, яких усе дізнавали русини від предків в[ашого] величества від ревіндикації Галичини. Свідчить про се правильніша управа і більший у кождім погляді розцвіт нашої любої вітчини. А що Галичина не піднялася ще більше, була тому та одна причина, що ми, первісні жителі сеї благословенної землі, не були заступлені ані в станах (сеймовій організації), ані супроти уряду.

Далеко більша половина жителів Галичини русини. Вони — галузь великого слов'янського роду. І ми мали колись своїх власних родимих князів із покоління св. Володимира. Коли ті вимерли, стратила наша люба вітчина свою самостійність у другій половині XIV в. Ся страта, а ще більше пізніші політичні бурі, опустошення, переслідування за віру та упосліджения, що тяглися майже 400 літ, були причиною, що ми стратили нашу шляхту, того природного заступника народу, мало що не до одного*. Та ядро народу— руський люд у всіх тих політичних та релігійних бурях лишився сильний і непорушний, заховав твердо свою мову й письмо, свої звичаї та обряди проти всіх ворожнеч насилля й часу і передав нам віру батьків і народність як одиноке дороге добро, що спасло його у всіх тих бурях. А наш святий обов'язок ту передану кождому щирому русинові дорогу народність вірно берегти й невщерблену пере-

дати її також своїм потомкам. У тім намірі удаємося до престола в[ашого] в[еличества] з найсильнішою надією і просимо також вас, як і всі інші народи Австрійської монархії, всемилостивіше обняти тою самою любов'ю та вітцівською ласкою, і наші права для охорони нашого обряду та нашої народності, надані нам всемилостивіше від славнопам'ятних предків в[ашого] в[еличества], потвердити і проти всякої напасти боронити та заступати».

Петенти, підписані на оригіналі сеї просьби, але не підписані під друкованим текстом, просять у цісаря в сімох точках заведення руської мови у всіх сільських і міських школах тих округів Галичини, де русини творять загал або більшість людності, заведення руської мови в вищих школах тих самих округів, публікування всіх державних та крайових законів і цісарських постанов, окрім німецької та польської, також руською мовою, далі того, аби урядники в Східній Галичині знали також руську народну мову, розширення студій руського духовенства в руській мові, зрівняння прав руського духовенства з правами польського та вірменського, а нарешті того, аби всі народні уряди та публічні служби доступні були також русинам.

Отся просьба, датована днем 19 цвітня; значить, збори, про які оповів О. Заклинський, відбулися день або два перед тим. Жадання русинів, висловлені в тій просьбі, дуже скромні, та все-таки відповідали найбільше пекучим потребам руської людності, а коли прирівняти їх до того, що русини в Галичині осягнули досі, то побачимо, що де в яких точках ті жадання не сповнені навіть досі, особливо на полі народного шкільництва, на яке переможною силою досі налягає полонізація. Судячи з тих точок, поданих через руки губернатора до цісарського престолу, мусимо вважати їх авторів людьми практичними, тверезо мислячими і вповні свідомими своєї національної індивідуальності, а при тім далекими від усякої національної ексклюзивності та посягання на чужі права та на чуже добро.

На се подання львівських русинів одержала Руська рада цісарську відповідь, написану в Відні дня 9 мая 1848 р., підписану міністром Піллерсдорфом, якої німецький текст літографований маю перед собою. Відповідь адресована «An die ruthenische Versammlung in Lemberg»[1], подаю з неї також найважніше в перекладі на нашу мову.

---

[1] Українським зборам у Львові *(нім.)*.— *Ред.*

«Прислану мені від галицького губернатора, звернену до його величества петицію осілих у Львові та визначних своєю духовою освітою та своїм суспільним становищем русинів передав я його величеству, який із неї з радісною вподобою (mit freudigem Wohlgefallen) переконався про щиру та вірну прихильність руського народу в Галичині до цісарського дому та монархії, про його вдячність за добродійства, уділені йому найвищою ласкою, а нарешті, про похвальні змагання руського збору до матеріального та духового розвою своєї вітчини, в якій цілі він і предложив бажання та потреби своїх земляків у теперішній хвилі до стіп престолу.

Одушевлений бажанням тривко оснувати добро своїх підданих усіх націй і всіх класів і дати їм можність у одній мірі користати з добродійств наданої їм конституції, й[ого] в[еличества] цісар поручив мені запевнити зібраний у Львові руський збір, що заступає погляди та інтереси руської людності Галичини, про його батьківську ласку та старання о добро його руських підданих, а про їх бажання та просьби, висловлені в петиції з дня 19 цвітня 1848 р., зволив й[ого] в[еличеству] по вислуханні відвічальної міністерської ради повзяти ось такі постанови».

Щодо першої точки цісарське рішення позволяє на заведення руської мови у всіх народних школах тих громад, де переважає руська людність, із тим застереженням, аби в громадах, де переважає польська людність, задержано польську викладову мову. Щодо другої точки сказано: «Тому, що руська мова на теперішнім ступні свого розвою не надається ще вповні до викладання найбільшого числа наукових предметів, висловлене в петиції бажання, аби в округах, заселених русинами, також у вищих школах розширити права руської мови при навчанні відповідно до інтересів руської людності, полагоджується так, що в вищих школах руської часті краю поперед усього основана буде кафедра руської мови, аби дати руським студентам можність навчитися своєї рідної мови і таким способом причинитися до розвою тої мови». Інші точки переважно полагоджені прихильно наданою конституцією. Відповідь міністра кінчиться ось якими словами: «Ich erfülle die angenehme Pflicht, der in Lemberg anwesenden ruthenischen Versammlung das allerhöchste Wohlgefallen über die treue und biedere Gesinnung und Haltung des ruthenischen Volkes in Galizien, so wie über die Beweise dankbarer Anhänglichkeit an eine um

ihr Wohl besorgte Regierung und die gnädige Aufnahme der Petition jener Versammlung auszudrücken und dieselbe der väterlichen Fürsorge unseres allergeliebten Monarchen zu versichern»[1].

Се міністеріальне письмо доручене було голові руських зборів еп[ископу] Яхимовичу ось із якою допискою львівського губернатора Фр. Стадіона: «Маю особливе задоволення заявити вашому преосвященству при тій нагоді моє високе поважання, яке почуваю для руського народу, що визначається вірною прихильністю до цісаря та австрійського правительства, лояльним успособленням і спокійним, законним поведенням, а особливо для гр[еко]-кат[олицького] духовенства, яке добре розуміє своє апостольське призвання і своїми словами та ділами дає повіреним собі громадам образ непохитної вірності, і якому поперед усього завдячуємо спокій і порядок у руських громадах, коли деінде панують забурення»[2].

Політичний рух галицьких русинів, розпочатий так щасливо, розвинувся в р. 1848 над сподівання широко. На основі вищенаведених урядових документів зав'язалося дня 2 мая політичне товариство Руська рада головна, що об'явило свою програму маніфестом із дня 10 мая і рівночасно почало видавати руською мовою перший політичний часопис «Зоря галицька». За прикладом Львова пішли дуже скоро інші важніші міста та місточка Східної Галичини, в яких зав'язалося 34 руських рад філіальних (Д. Вінцковський, op. cit., ст. 40).

З важніших культурних здобутків того року наведу тільки основання просвітного товариства Галицько-руська матиця, доконане дня 1 червня на основі давнішої ухвали

---

[1] Я виконую приємний обов'язок висловити українським зборам, що відбуваються у Львові, моє повне задоволення відданим і чесним духом, і ставленням українського народу в Галичині, а також доказом вдячності урядові, що піклується його благом, за милостиве прийняття петиції цих зборів, і гарантувати їм батьківську опіку нашого улюбленого монарха *(нім.).— Ред.*

[2] Подаю текст сього губернаторського рескрипту в перекладі на нашу мову з брошури Дмитра Вінцковського «Григорий Яхимович и современное русское движение», Львов, 1892, ст. 38. Відповідь міністра Піллерсдорфа на петицію львівських русинів із дня 19 цвітня і рескрипт гр. Стадіона були тоді друковані окремими картками в німецькім і руськім текстах, пор. «Галицько-руська бібліографія» І. О. Левицького*, т. I, ч. 462, де обі публікації подано як одну. Примірники обох у моїй бібліотеці.

Руської ради та затверджених правительством статутів[1]. За почином М. Устияновича, тоді пароха в гірському селі Славську Стрийського округу, ухвалило те саме політичне товариство в вересні скликати перший з'їзд руських учених та письменників для спільного познайомлення та організації наукової та літературної праці серед галицьких русинів. Сей з'їзд відбувся в днях 19—26 жовтня під проводом крил[ошгана] М. Куземського і був як на свій час маніфестацією зовсім поважною та незвичайно оживленою*. При кінці того року уряд утворив кафедру руської мови та літератури на Львівському університеті; сю кафедру з початком 1849 р. обняв руський священик Яків Головацький, що доти був парохом у гірському селі Микитинцях Коломийського округу. Наслідком заходів львівських русинів у часі реакції при кінці 1848 р. цісар у початку 1849 р. дарував русинам міста Львова руїну бомбардованого в падолисті 1848 р. Львівського університету для здвигнення руського Народного дому та другої руської церкви. Обі просвітно-культурні інституції, що почалися в тім часі, а власне Галицько-руська матиця і Народний дім, розвивалися протягом 50-тих років і не пропали й досі*, хоч задля політичних напрямів, які з часом запанували в них, не справдили тих надій, які можна було покладати на їх діяльність для розвою галицько-руського народу та з огляду на їх досить значні фонди. Політичне товариство Руська рада головна разом зі своїми філіями пережило настання реакції при кінці 1848 р., але простояло недовго, бо вже в р. 1851 мусило розв'язатися під натиском супротивної течії, що запанувала від р. 1849 в Галицькій губернії. До національних та культурних здобутків Галицької Русі, які приніс їй 1848 р., треба зачислити видання урядових законів та розпоряджень руською мовою у Відні та у Львові, основання руського урядового політичного часопису, що в р. 1849 виходив у Львові п[ід] з[аголовком] «Галичо-руський вісник» під редакцією Миколи Устияновича, а від р. 1850 виходив у Відні п[ід] з[аголовком] «Вісник» під редакцією Василя Зборовського (Вислобоцького) з різними літературно-науковими додатками. В Відні засновано також урядове видавництво шкільних книжок, писаних руською мовою для галицько-руських шкіл та заведено окре-

[1] Я. Головацкий. Исторический очерк основания Галицко-русской матицы. В Львові, 1850, с. VII—VIII*.

мого референта для справ руської просвіти при Міністерстві просвіти в особі бувшого пароха Угринова в окр[узі] Станіславськім, а потім посла до сейму державного Григорія Шашкевича, брата Маркіянового. Відновлено також у Відні руську духовну семінарію, управильнено досить ліберально вживання руської мови в гімназіях Східної Галичини, а народні школи полишено під опікою руських консисторій, хоч під ненастанним доглядом уряду.

Як бачимо з сього, культурний доробок галицьких русинів по р. 1848 був зовсім немалий і давав основи тривкового та успішного розвою руської народності, якби не супротивні обставини, що під урядовою фірмою зараз від 1849 р. почали завзято та систематично підгризатися під усі ті здобутки, підкопувати довір'я центрального правительства до русинів, а навіть віру русинів у свої власні сили через ненастанні урядові вмішування в усяку не лише публічну, але й приватну діяльність та через урядові шикани та докучання, що могли затруїти життя навіть найтвердшому характерові і многих талановитих людей та здібних робітників руської народності допровадили до матеріального та духового занепаду або передчасно загнали в могилу. Всі колісця та пружини тої пекельної адміністраційної машини, що тяжіла над Галичиною від р. 1849—1859, іще не розсліджені та не вияснені, але дещо з них помалу виходить на світ. Головним мотором тої машини був галицький губернатор граф Агенор Голуховський, що маючи за собою, як сам був того певний, повне довір'я монарха в часі безконституційного абсолютизму та повної безконтрольності, поклав собі метою перемінити Галичину на польську провінцію з польським зарядом, який би в австрійській уніформі та під повагою австрійської державної ідеї клав основи нового польського державного життя. Для сеї мети галицький губернатор не цурався ніяких способів та заходів, свобідно поводячися з усякими законами, інституціями та з людьми всіх верств, особливо сяк чи так підвладними йому.

Вже 1849 р. губернатор гр. Голуховський дав доказ адміністраційної самоволі, опублікувавши відозву до сільського народу в Галичині, датовану дня 12 липня, в якій у надії на багатий урожай візвав сільські громади, аби помагали дідичам при обробленні їх поля і загрозив таким громадам, які не хотіли би робити для панів, примусовими

способами з боку правительства[1]. Руські консисторії, одержавши сю відозву для розсилки руському духовенству, що мало відчитувати її з казальниць, віднеслися до Відня і одержали міністерський рескрипт, що міністр не затверджує остатньої точки відозви, де говориться про урядовий примус до панських жнив. Таких вибриків самоволі та беззаконності допускався сей губернатор досить часто, наказуючи, прим., галицьким судам, аби не приймали руських подань, тільки польські або німецькі, або звертаючися до руської консисторії у Львові з наказом постаратися о переклад Біблії на народну руську мову[2]. Та найліпшою ілюстрацією тої політики, яку протягом 10 літ провадив у Галичині гр. Голуховський, можна вважати письмо п[ід] з[аголовком] «Bericht des galiz. Statthalterei — Präsidiums vom 27 April 1859 an die oberste Polizeibehörde in Wien», якого автором був колишній учитель гімназіальний, а тодішній інспектор для гімназій усієї Галичини Євсебій Черкавський*, син руського священика і права рука гр. Голуховського у його полонізаційних та русиножерних змаганнях. Із того звіту, який можна вважати генеральним оскарженням руської народності в Галичині перед довіреним органом центрального правительства, бароном Кемпеном, подаю тут деякі уступи в перекладі на нашу мову.

«Поляки й русини — се два головні племена галицької людності — і аж до нової організації стояли під одноцільною крайовою управою. Відома річ, що перед р. 1848 польська народність супроти руської мала остільки переважне значення щодо польської народності, крім селян і духовенства, належала найбільша часть властителів великої посілості, себто галицької шляхти, і найбільша часть інтелігенції краю. Натомість руська людність складалася тільки з селян і духовенства, і тільки сю остатню верству можна було вважати виключною представницею руської інтелігенції, бо селянство як руське, так і польське не мало ніяких особливих національних тенденцій. Фактично відносини в тім краю були такі, що до р. 1848 руської мови ніхто не вживав ані в публічнім, ані в товариськім житті, бо польська мова, яка щодо свого розвою стоїть нарівні з європейськими мовами і майже для всіх галузей людського знання має багате письменство, була пануючою мовою всеї

[1] Текст сеї відозви в статті М. Зубрицького «Тісні роки».— «Записки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», т. XXVI, с. 14—16.
[2] «Укр[аїнсько]-р[уський] архів», т. VIII, ст. 44.

інтелігенції краю, коли натомість руська мова не мала навіть граматичних правил, а тим менше літературного вироблення. Навіть серед руської інтелігенції, себто серед гр[еко]-кат[олицького] духовенства, товариською мовою була польська, а не руська, а руської мови навіть руські духовні вживали тільки в відносинах із руськими селянами, аби порозумітися з ними, так що вироблення руської мови лежало зовсім облогом. У людових школах аж до р. 1848 була допущена як матірня мова тільки польська мова, а руської вчилися тільки кандидати на руських духовних остільки, оскільки їм треба було, аби орієнтуватися в літургічних книжках. Проби вироблювання руської мови в давніших часах були ледво замітні і дуже скупі, і обмежалися тільки на компіляцію людових пісень із уст народу, або на молитовні, обрядові та церковні книжки, потрібні для духовенства. В перших уживано людового наріччя, а в других церковнослов'янського. Становище гр[еко]-кат[олицького] духовенства в духовній ієрархії перед р. 1848 було підрядне, бо латинський костьол був пануючий і по канонічним уставам вищий та передовий у церковних та публічних відносинах, а латинське духовенство займало також вище становище і мало загалом ліпші дотації, що йшли переважно з давніших фундацій та приватних надань. Ті відносини спричинили між латинським і руським духовенством щось немов завидливу емуляцію, причім із боку руського духовенства не доходило до явних та загальних об'явів, але були безсумнівні знаки незадоволення, так що деякі гр[еко]-кат[олицькі] духовні виявляли навіть нахил до розриву унії з римською церквою і рішуче замилування до східної церкви — такої, яка панує в Росії і допустила до успішного згноблення католиків через царя Николая. І так у р. 1843 в варшавськім часописі «Денница»* появилася стаття одного галицького духовного, в якім померщому львівському гр[еко]-кат[олицькому] митрополитові Левицькому, що задля своєї щирої прихильності до католицизму та до голови католицької церкви тішився загальним поважанням, серед огидної лайки зроблено закид прислужництва «римському єпископові» за те, що не занедбав по відпаденні уніатів у Росії до т[ак] зв[аної] православної церкви остерегти духовенство своєї єпархії перед подібною апостазією».

Як бачимо, історична характеристика відносин обох галицьких народностей у головному неправдива, бо автор

доносу або не знає, або навмисно ігнорує не тільки давнє державне життя русинів та їх відносини під Польщею, але також усе те, що робилося в Австрії в руських справах, і просто без сорому твердить, буцімто канонічне право признає якусь вищість латинського духовенства над греко-католицьким. Не маючи змоги дістати другу часть статті Йосифа Левицького, поміщеної в «Денниці» 1843 р. (перша часть у перекладі на нашу мову поміщена в «Укр[аїнсько]-русь[кому] архіві», т. VIII, ст. XXII—XXIX), я завважу лише те, що автором її був чоловік на свій час учений і ніким не запідозрений у своїм католицизмі, який перед смертю за свої заслуги одержав ордер від австрійського уряду. Варто завважити, що митрополит М. Левицький фактично тішився загальною нелюбов'ю руського духовенства задля свого нелюдяного поводження та задля польської мови, якої вживав навіть у церкві при доконуванні релігійних обрядів. Ще цікавіше те, що галицький урядовець, який так живо обстав за честь недавно помершого митрополита, буцімто нарушеною перед більш як 25 роками, забув чи не хотів сказати, що той митрополит від р. 1856 до своєї смерті був кардиналом римського престолу.

«Щодо політичного життя,— читаємо далі в звіті Гал[ицької] губернії — перед р. 1848 то в Галичині були революційні змагання польської національної партії, яка від упадку Польщі щораз новими зусиллями для відзискання втраченої самостійності не раз накликала великі нещастя на край. Русини стояли оддалік від тих рухів. Та вдивляючися глибше в відносини краю кождий неупереджений мусив зрозуміти, що властивою причиною сього явища не було основне переконання для австрійського правительственного принципу (nicht eine etwaige grundsätzliche Überzeugung für das österr. Regierungsprinzip) та про потребу оборони проти всіх рухів небезпечних для інтересів ц[ісарсь]к[ого] правління, але з огляду на давніше історичне пожиття обох національностей лежало в острім антагонізмі руських націоналів проти поляків, бо під сподіваним польським правлінням русини не могли надіятися рівноправності своєї народності та свого обряду з польським, але, навпаки, мусили боятися свого повного упослідження. Тому руські націонали не хилилися до польських революційних змагань і остільки їх становище було лояльне та відповідне інтересам ц[ісарсь]к[ого] правительства».

Скільки нещирості в кождім реченні сього уступу!

Автор, очевидно, ненавидить німців і австрійську державу, та йому хочеться за всяку ціну подати в сумнів лояльність русинів супроти тої держави, і він зовсім скрутним та неприродним зворотом зазначує, буцімто самолюбність тої лояльності, а далі мимо своєї волі висловлює признання, що русини в польській державі могли справді надіятися нерівноправності та упослідження на кождім полі.

«Ще перед р. 1848,— читаємо далі в губерніальнім звіті,— показувалися деякі знаки, що серед руських націоналів проявлялися пориви противні інтересам ц[ісарсь]к[ого] правительства, викликані особливо поступом та розвоєм рідної мови й літератури в сусідній Росії, а особливо також ширеними з Росії тенденціями панславізму. Ті пориви, особливо у деяких членів руського духовенства, були предметом тутешнього звіту з дня 16 вересня 1842 р., ч. 1066, по якому на основі зізнань одного питомця в карнім слідстві за політичні агітації серед гр[еко]-кат[олицьких] питомців духовної семінарії та на основі зізнань інших інквізитів вправді не можна було сконстатувати існування зорганізованого зв'язку між русинами для панславістичних змагань, ширених під прапором Росії, для ослаблення між русинами унії з Римом, але з зібраного матеріалу не можна було усунути підозріння, що в достережених поривах криються політичні тенденції і тому признано потрібним піддати поступування дотичних осіб, а особливо плоди руської та загальнослов'янської преси, чуйному та бачному надзорові. Се було положення перед р. 1848».

В тім уступі автор навмисно чи несвідомо мішає об'яви здорового націоналізму серед галицьких русинів, що змагалися почасти під впливом щораз-то нових появ українського письменства в Росії від кінця XVIII в, з об'явами того русофільства, яке зовсім невластиво охрещено тоді назвою панславізму*, страшною в цілій Західній Європі, під якою розуміли змагання, принагідно висловлене Пушкіном у образовій формі, аби всі слов'янські народи зіллялися в одну Російську державу. Натяк на слідство в справі панславістичних агітацій у руській духовній семінарії у Львові в рр. 1841—42 відноситься до зізнань Дмитра Мохнацького, опублікованих М. Тершаківцем у «Русько-укр[аїнському] архіві», т. III, ст. 146—194. Мохнацький у своїх зізнаннях так само безпідставно, як і автор губерніального звіту з р. 1859, мішав об'яви природного національного розвою серед галицьких русинів із об'явами русофільської про-

паганди, і без вагання висловив погляд, що Маркіян Шашкевич був платним агентом російського уряду (op. cit., ст. 155). До слідства втягнено тоді 14 осіб, у тім числі також І. Вагилевича, К. Скоморовського*, М. Устияновича, Л. Трещаківського*, але ніяких доказів русофільства у жодного з них не знайдено. Цитування сеї передавненої справи, та й то ще в неясній формі, свідчить про нечистий намір автора кинути погане підозріння там, де не було явно доказаного факту.

Дальші уступи губерніального звіту говорять про рухи 1848 р. Автор держиться загальників і оминає дійсні факти, а хоч мусить признати, що навіть після його власної обсервації «руська людність у р. 1848 під час політичних розрухів підпирала сильно правительство», то й тут для нього «steht die Tatsache fest»[1], що до сього склоняло русинів змагання до осягнення свобідного розвою руської народності і до усунення сподіваних перешкод із боку польської революційної партії (по термінології автора Bewegungspartei[2]). Невідомо, якої іншої важної причини міг сподіватися автор від змагань русинів. Адже обов'язок кождого свідомого горожанина наказує йому поперед усього дбати про забезпечення власної свободи та свободи своєї національності і про усунення тих перешкод, які може ставити якась партія тій свободі. Не вияснивши ближче, яке зло могло бути в змаганнях тодішніх русинів, автор зараз же кидає на них тяжким каменем, пишучи: «Дальший розвій руської народності дав незабаром аж надто яркі докази правди сього погляду, бо той розвій у слідуючих роках дійшов до страшних проступків (in dem jene Entwicklung in der Zeitfolge zu argen Ausschreitungen ausgeartet ist)»[3].

Першим злом, яке після сього речення зазначує автор, було те, що уряд на основі законно признаної рівноправності народностей признав руській мові характер другої крайової мови в Галичині, рівнорядний з польською і допустив її до шкіл у Східній Галичині, невважаючи на те, що, на його погляд, «та мова не мала ані граматичних правил, ані літературних засобів, отже, не мала тих основ, без яких неможливе було її вживання до письма й науки». Розуміється, сей погляд неправдивий, бо руська мова здавен-

[1] Твердо встановлений факт *(нім.).— Ред.*

[2] Партії руху *(нім.).— Ред.*

[3] В цьому розвиткові з часом дійшло до грубих ексцесів *(нім.).— Ред.*

давна мала вироблені шкільною та письменською практикою граматичні правила, мала букварі та граматики і достаточний запас літературних творів, що могли вистарчити для початкової а навіть для середньої освіти.

На думку автора губерніального звіту, повинен був розвій руської мови в Галичині йти тільки на основі людової мови того краю, і сього напряму держалася зразу якась часть руських письменників. Та іншим ся дорога видалася повільною та важкою, і вони чи то з невідомості, чи в нечистих намірах признали вигіднішим замість плекання та розвивання домашньої мови брати готову, хоч чужу, деякі церковнослов'янську, а інші особливо російську письменну. Сей напрям у остатніх часах зміцнів так, що голоси немногих защитників повільної та важкої дороги, природного розвою руської крайової мови помалу замовкли, а се, що пишеться або друкується по-руськи, набирає забарвлення великоруської мови, причім прийнято також російське гражданське письмо.

Те, що говорить далі автор про повстання т[ак] зв[аного] церковнослов'янського язика, в значній мірі неправдиве та баламутне і доводить його до того висновку, що галицько-руська мова під панування церковнослов'янської мусила би, розвиваючися, дійти до повного зілляння з великоруською. До того зілляння, на його думку, змагають тепер проводирі галицьких русинів. Ті змагання пробиваються скрізь у руській пресі, в публічнім і приватнім житті русинів і навіть у церкві та в школі. Особливо замітні вони в пастирських листах перемишльського єпископа (Яхимовича). Автор покликається на свій звіт із дня 18 лютого 1857, у якім він денунціював галицько-руські часописи «Зорю галицьку» та «Сімейну бібліотеку» як заступниць змагання зілляти руську мову з російською. Розуміється, в тім доносі був також додаток, як признає сам автор, що за тим літературним змаганням криється також політичне змагання до зближення з сусідньою російською націею. На доказ сього твердження автор наводить із «Зорі галицької», 1849, ч. 53, уступ, у якім описано об'єм і чисельну силу Росії, великої матері галицьких русинів. Переглянувши зміст наведеного числа «Зорі гал[ицької]», я не знайшов у нім нічого подібного[1]. Для певності я переглянув іще

[1] Ось для всякої певності зміст того числа: 1) Слово Ради руської головної до чесних руських громад (ст. 313—4), 2) 25-ое засіданіе Гол[овної] р[уської] ради дня 17 (29) червня 1849 (ст. 413—

зміст чисел 50—60 і не знайшов ніде нічого такого, що нагадувало би слова губерніального звіту. Зате в ч. 51, на ст. 307, я знайшов допис «З Петрограда», якого зміст справді міг будити русофільські та некатолицькі почуття. Подаю його тут у повній основі, тільки нашою сучасною мовою: «Його імператорське величество Николай Павлович, цар Росії, перед своїм виїздом покликав руських і польських єпископів до Петрограда. З Польщі були єпископи Головінський, Боровський і Зелінський. Перший із них дякував іменем усіх за всі ласки і сказав, що будуть дорогою віри, сумління, любові та пересвідчення провадити народ до спокою та послуху і надіються сим задоволити бажання його величества. Цар, узявши його за руку, сказав між іншим: «Мені не треба нової віри. На Заході винайшли якусь нову католицьку віру, та ту віру я не дав заводити у себе, бо ті новатори самі буритслі. Без віри нема добра. Що буває з людей, коли виречуться віри, се бачимо на Заході, які дурниці вони там роблять. Коли я вернув із Рима, я все те проповів. Віра на Заході зовсім щезла; се показує, як тепер поводяться з папою. Лише в святій Росії держиться свята праведна віра, і я надіюся (тут цар перехрестився), що та св. віра вдержиться. Я ще небіжчикові папі Григорію XVI* сказав таке, чого він не чув ні від кого. Теперішній папа чесний чоловік і має добру волю, але з самого початку піддався дуже духові часу. Король Неаполя добрий католик, але його перед папою оклеветано, а тепер папа мусить просити в нього оборони». На се сказав єп[ископ] Головінський: «Ваше величество, святішого папу змусили обставини, а духові часу годі було противитися». Цар: «І се може бути. Але всі ті неспокої походять із того, що віри нема. Я не фанатик, але вірю твердо. На Заході може бути двояке — або фанатизм, або повна невіра». Тут він обернувся до польських єпископів і сказав: «Ви сусіди тих беззаконників. Ваш приклад нехай буде їм наукою. Якби вам, мої панове, насунулися які противності,

---

6), 3) Допис ради жолковської (ст. 316), 4) Внесеніе ч. Трещаковського о средствах до созданія Дому народного (ст. 316—8), 5) Допис зі Львова з дня 3 липня про перехід російського війська, а спеціально про черкесів, і уривок із листа з-над Крампни в Ясельським пов. про перехід російського війська, без жадних цифр, ані патріотичних фраз, 6) Вірш «Голос з Галича» (спомини про стан русинів під галицько-руськими князями) (ст. 319—20), 7) Сьомий спис даров Головній раді і спростування помилки (ст. 320).

дуфайте на мене. Вжию всеї своєї сили (тут він підняв руку догори), аби здержати ту повінь невіри та неспокою, що ширіться щораз далі і силкується втиснутися до моїх границь. Дух бунту через недовірство бере верх. На Заході нема віри, і я присягаю, що там буде ще гірше». Сказавши се, цар обернувся до митрополита, поцілував його руку і сказав: «Досі були ми з собою в добрій згоді, і я надіюся, що так буде й надалі».

Не можу уявити собі драстичнішого прикладу для русофільської пропаганди в Галичині, і я певний, що автор губерніального звіту був би не проминув покористуватися сим дописом для обвинувачення русинів перед центральним правительством, якби той допис не був перекладом із «Gazety Polskiej»*.

Спеціальний звіт, датований днем 15 марта 1854 р., ч. 2173, присвятив той сам автор статті «Зорі галицької», мабуть, із того самого року (числа, ані сторони не зазначено), в якій буцімто в часі орієнтальної війни* взивано русинів «до будущого діла, аби колись мати Росія могла обняти їх, та не послала їм іще в гріб прокляття за їх безчинність, що вони були байдужні до своєї святої вітчини». Яке значення міг мати такий поклик і до кого він міг відноситися, сього не можна зрозуміти зі слів урядового звіту. Нічого іншого, крім злої волі, не можна добачити також у закидах, буцімто в календарі «Перемышлянин» невідомо котрого року російські школи названо «нашими школами», а в розвідці про заведення унії згадано про переслідування православної віри (автор тут же називає її схизматицькою)* через католицизм. Так само глупим треба назвати закид проти «Зорі галицької» з р. 1857, де в статті про Петра Конашевича Сагайдачного* піднесено «in ergreifender Weise»[1] його заслуги в обороні православ'я проти унії. Таку саму вартість має також закид проти історії галицько-руського княжества, написаної Денисом Зубрицьким*, у якій буцімто «mit Wehmut und Sehnsucht gedacht wird»[2] про зміну відносин у Галичині, а росіянам віддається великі похвали за їх побожність. Автор виявляє елементарне нерозуміння історичного представлення та історичної критики і притім бажає відгадати думки там, де нема виразних слів. Тут же він закидає Ставропігійському інституто-

[1] До захоплення *(нім.)*.— *Ред.*
[2] Обмірковується з сумом і журбою *(нім.)*.— *Ред.*

ві*, що прийняв на себе розпродаж тої книжки, і зазначує з задоволенням, що губернія відмовила їй на те дозволу.

Пропускаю те, що пише автор звіту про угорського русина Івана Раковського*, який справді одверто пропагував русофільство в Угорській Русі, і зупинюся ще на закидах, які підносить автор проти Руської ради головної, в якій він не без підстави бачив головного ворога полонізаційних заходів у Східній Галичині. Ся інституція, якої діяльність не була спинена виємковим станом, заведеним у Галичині при кінці 1848 р., займалася так само, як бувша польська «Rada Narodowa»*, обговорюванням усіх біжучих політичних та адміністраційних справ по словам автора звіту, не без пристрасних висловів (nicht ohne leidenschaftliche Expectorationen, що мало значити більш або менш остру критику без якої не обходиться ніяка дискусія), в зв'язку зі своїми філіями вмішувалася в адміністрацію краю і бажала явно зайняти пануюче становище супроти властей. Вона давала своїм людям хибне поняття про діяльність урядових властей та компетенцію різних інстанцій, стараючися усунути безпосереднє відношення сторін до властей. Вона збирала в краю зажалення селян на місцеві власті і з поминенням тих властей пересилала їх міністерствам, списувала в своїх поміщеннях протоколи, зажалення та донесення сторін і почувала себе немов покликаною до контролю над властями. Про її діяльність Львівська губернія вислала звіт до Міністерства внутрішніх справ дня 22 марта 1850, а тим часом поробила всі можливі заходи, аби стіснити ту діяльність, так що, нарешті, ся перша руська політична інституція признала відповіднішим у червні 1851 р. розв'язатися сама добровільно, не дожидаючи примусового розв'язання. Се свідоцтво польського урядовця не потребує ніякої поправки; воно найліпше свідчить про те, що діяльність Руської ради головної була справді подиктована свідомістю пекучих потреб руської людності в Галичині та правдивим патріотичним і горожанським почуттям*.

Автором сього губерніального звіту був інспектор галицьких гімназій. Варто придивитися, як він відносився до гімназіальної молодежі та до гімназіальних учителів. Заявило кілька учеників Академічної гімназії у Львові в р. 1849 свою нехіть до науки німецької мови та німецької літератури, зараз про се написано звіт до Міністерства просвіти з тим додатком, що ученики русини виявили свою

нахіть до німців «in ärgerlicher Weise»[1]. Що в р. 1848 і пізніше польська публіка дуже часто зневажала словно й чинно німців, не раз навіть високих урядників,— се для автора звіту було, мабуть, зовсім природним явищем. Знайшлося між учениками гімназії кілька примірників повісті чеського письменника Хохолоушка п[ід] з[аголовком] «Змій Нотяйскій», основаної на подіях сербського повстання проти турків у початку XIX в., зараз про се пишеться до центральної власті, що в тій повісті представлено «glühendste sinnliche Liebe»[2], що вона «in sittlicher und politischer Beziehung anstössig»[3], що перекладена не на руську, але на російську мову і що захвалює ідеї політичної свободи у сербів, що, власне, в тім часі, в початку Кримської війни, в Галичині могло бути небезпечним через будження подібних ідей у русинів. Написав ученик Самбірської гімназії Михайло Товарницький стишок «Туга за отчиною», в якім представлено козака, що тужить за своєю рідною Україною, сидячи в неволі в Криму, зараз про се пишеться окремий звіт до міністерства дня 28 лютого 1855, у якім говориться, що той козак-росіянин і що руський катехет Самбірської гімназії Е. Гарасимович заохотив ученика до написання того стишка, який був надрукований у «Зорі галицькій», 1848 р., ч. 49. Написав у Тернопільській гімназії ученик VI кл. Еміль Саєвич на задану тему опис Поділля і згадав у нім, що сей край колись був під пануванням руських князів, а тепер по втраті руської шляхти жиє під ярмом чужинців, зараз із сього приводу робиться слідство, в якім в ученика вмовляється, що під чужинцями він розумів австрійський уряд, а вчителеві руської мови Кл. Меруновичеві робиться урядовий закид, що він не зганив «die sittliche Verworfenheit der geäusserten Gesinnung»[4] того ученика, а тільки сказав, що се було не на місці. І, розуміється, все те рапортується до Відня.

Не пощаджено також у тім звіті домашніх відносин руської родини. В р. 1858 у Тернопільськім окрузі мала жінка одного руського пароха перед екзекуторами, що прийшли стягати залеглий податок, виразитися зневажливо про цісаря і висловити надію, що незабаром прийде до нас Росія

---

[1] Досить грубо *(нім.).— Ред.*
[2] Палке чуттєве кохання *(нім.).— Ред.*
[3] В етичному і політичному стосунках огидна *(нім.).— Ред.*
[4] Моральний занепад глибокого переконання *(нім.).— Ред.*

і візьме нас під свою опіку. Про се доноситься найвищій поліційній власті у Відні з тим додатком, що жінка руського пароха бажає при помочі Росії «alle Mitglieder der k. k. österr. Regierung ausrotten»[1].

Навівши ті докази — останній, зрештою, без подання назв місцевості ані осіб, отже, формально не більше злобної сплетні, автор звіту вважає се як повний доказ, що руський народний рух зовсім неморальний, що змагання до відродження руської мови та письменства зовсім схиблені, що між русинами існує сильне сторонництво, яке, удаючи прихильність до австрійського уряду, багато нагрішило своїм змаганням до повного зілляння з Росією не тільки в язиковім та літературнім, але також у релігійнім а навіть у політичнім відношенні. Супроти сього автор упоминає центральний уряд, аби пильно слідив за всіми об'явами національного руху русинів і незалежно від усіх партійних зглядів остро карав усякі проступки.

Сей урядовий звіт був писаний як відповідь на цісарський рескрипт до галицького намісника з 12 марта 1859, з яким йому прислано копію зажалення якогось русина Левицького, внесеного до особи цісаря, в якім сей неозначений ближче петент жалується на утиски, яких дізнають русини в Галичині від поляків, і специфікує 12 точок, між якими варто зазначити, 2) що в жоднім публічнім уряді в Галичині не приймають руських подань, 3) що польські, за границею друковані, не раз бунтівничі книжки та часописи ширяться по краю без перешкоди, навіть доходять до рук руського духовенства і що тим ширенням займаються навіть ц[і-сарськ]к[і] урядники. Звіт досить многословно, але не дуже основно опрокидає всі ті точки, головно показом на те, що те й те урядові невідомо, але зате губернатор при кінці звіту уживає всяких способів намови до центральної власті, аби помогла йому вислідити автора зажалення. Здається, що центральна власть полишила те жадання Галицької губернії без відповіді, як і взагалі не реагувала на найбільшу часть піднесених у тім звіті клевет та доносів, тим більще, що настав дуже бурливий час, у якім автократизм австрійський мав закінчити свою остатню пробу повною невдачею.

---

[1] Знищити всіх членів імператорського австрійського уряду *(нім.).— Ред.*

IV

У початку мая 1859 р. появилася в Відні брошура п[ід] з[аголовком] «Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jireček». Wien. Aus der kaiserlich königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1859, формату великої вісімки, стор. 5—60. Тільки зі слів «im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht»[1] та з того, що брошура вийшла з урядової друкарні, можна догадуватися про її урядовий характер. У самім тексті нема ані слова про причини, які спонукали її автора зайнятися справою переміни руської азбуки в Галичині, ані тим менше про причини, які спонукали ц[ісарсь]к[е] міністерство віроісповідань та наук поручати се діло чоловікові чеської народності без означеного урядового характеру. Що такі причини мусили бути, можемо наразі догадуватися; що імпульси до сього кроку міністерства йшли з Галичини від крайового правительства, на се в змісті брошури натякає лиш одна нотка на ст. 139, у якій автор покликається на цісарське рішення з дня 20 жовтня 1852, яких постановлено, що всі подання до галицьких судів, вношені руською мовою, мусять бути писані латинськими буквами. Се була незвичайна, навіть у тих часах, аномалія, бо від самого 1848 р. дуже численні урядові розпорядження та оповіщення, починаючи від цісарських конституційних дипломів у Відні та у Львові, були друковані також руською мовою, виключно кирилицею, лише титули гражданкою, і ніхто з урядових осіб не противився тому.

Брошура Йосифа Іречка розпадається на чотири часті: 1. Gründe, welche dafür sprechen, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben (ст. 6—18) 2. Uebersicht der Versuche, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben, und Würdigung derselben (ст. 19—36). 3. Entwurf einer ruthenischen Orthographie mit Anwendung lateinischer Schriftzeichen (ст. 37—48). 4. Proben der beantragten Orthographie (ст. 49—60)[2].

---

[1] За дорученням імператорсько-королівського міністерства культів і освіти *(нім.)*. —*Ред.*

[2] 1. Основи, що промовляють за те, щоб по-русинському писати латинським шрифтом (ст. 6—18). 2. Огляд спроб писати по-русинськи латинським шрифтом і критика їх (ст. 19—36). 3. Виклад

З огляду на її урядовий характер годиться придивитися ближче поперед усього першій части, себто мотивам, які склонили австрійське міністерство при помочі одного відпоручника без означеного урядового характеру підіймати в однім короннім краю бучу, що грозила дуже поважними наслідками, далеко не азбучної, але високо політичної натури.

Іречек розпочинає свій виклад короткими афористичними тезами, які подаю тут у дослівнім перекладі.

«1. Про відносини руської мови до інших слов'янських панували аж до найновішого часу найрізніші погляди. Від хибного розуміння не свобідні були навіть русини.

2. Церковнослов'янський язик, а власне парість старослов'янського, вироблена під впливом російського та руського, якою написані церковні книги, вважалася довгий час також авторами руських граматик за властиву руську мову, до якої людовий діалект відноситься лиш як вульгарний, для літератури не придатний говір.

3. Під впливом церковнослов'янської виробилася знов російська письменна мова. Тому, що вона легко зрозуміла русинам, освоєним із церковнослов'янською мовою, вони привикли в руській мові бачити тільки наріччя російської.

4. Нарешті, й поляки іноді вважали руську мову, близько посвячену з їх мовою, наріччям своєї.

5. Ті різні погляди впливали, розуміється, на писання русинів. Одні писали по-церковнослов'янськи, другі — по-російськи, треті — по-польськи. Руська мова була занедбана і виявлялася лише в тім, що русини, пишучи по-церковнослов'янськи, по-російськи або по-польськи, примішували більш або менш рутенізмів.

6. Тільки білоруський язик, у многому змодифікований руським, здобув собі в XIV, XV і XVI вв. самостійне значення, зробившися урядовою мовою в Литовській державі.

7. Властиву руську мову почали аж у початку сього (XIX в.) вводити до літератури деякі письменники в (російській) Малоросії, а за їх прикладом пішли пізніше також австрійські русини.

8. Між слов'янськими лінгвістами був першим Міклошич, що признав руський (малоруський) язик самостійною мовою і в своїй порівняній граматиці (слов'янських язи-

українського правопису з застосуванням латинського шрифту (ст. 37—48). 4. Зразки запропонованого правопису (ст. 49—60) *(нім.)*.— *Ред.*

ків) указав їй рівнорядне місце між слов'янськими язиками (ст. 5)».

Ті тези австрійського урядника про цілий ряд важних і дуже складних наукових питань викликають деякі поважні сумніви. Лишаю на боці таку суперечність, як твердження в точці 2, що церковнослов'янський язик виробився під впливом російського та руського, і сказане в точці 3, що російська книжна мова виробилася під впливом церковнослов'янської. Лишаю на боці також неясне твердження точки 6 про білоруський язик, вироблений під впливом руського, а також не менше неясне твердження точки 4, на якій основі могли поляки вважати руську мову наріччям свого язика. Важне те, що автор підхопив справді деякі анормальні явища галицько-руського письменства 50-их рр., що виринули переважно під впливом політичних подій та бажань, а не були органічним впливом розвою язика. Важне також те, що автор, зазначаючи ті анормальні явища як щось нормальне, вменшує значення явищ нормального літературного розвою галицьких русинів а навіть говорить так, що можна би й зовсім не бачити їх існування.

Далі на ст. 5—8 автор подає філологічний доказ самостійності руського язика в порівнянні до церковнослов'янського та інших слов'янських язиків. Пропускаю сей доказ і подаю тут у перекладі тільки загальні висновки автора:

«Руська мова цілою своєю звуковою будовою стоїть у середині між чеською та польською, з одного, старослов'янською та новою словенською й південнослов'янськими — з другого боку. До всіх тих язиків у руськім стрічаємо аналогії, але вони ніде не переходять ту міру, яку можна вказати також у інших слов'янських язиках, про яких самостійність ніхто ніколи не сумнівався.

Се особливе становище надає руському язикові незвичайний інтерес для лінгвіста. В нім криється не одно, що може причинитися і причиниться до розв'язки проблем у інших слов'янських язиках, коли його суть пізнаємо з писань, не заслонену чужими примішками, що досі було майже неможливе.

Де причина, що досі не пізнано значення руського язика, язика великого племені? Значна часть вини паде, без сумніву, на політичні відносини, серед яких русини жили століття і які не допускали до самостійного розвою народної освіти при помочі народного язика. Але властивої, глибшої причини треба шукати не деінде, як лиш у впливі цер-

ковнослов'янського язика. Польський язик, без сумніву, розширився на руській території разом із польським пануванням, і не одно слово, відоме тепер руському селянинові, походить безперечно з польської мови. Але на звучню та форми руської мови польська мова не мала значнішого впливу. Почуття різниці між польською й руською мовою не щезало в народі ніколи, і се свідомо та несвідомо зробило язикову асиміляцію неможливою.

Інакше було з церковнослов'янським язиком. Навернення русинів на християнство сталося в часі, коли переклади церковних книг на старослов'янську мову були вже готові. Разом із християнством одержав новонавернений народ також церковні книги, а з ними язик, вироблений до літературного вжитку, а в тих давніх часах іще не так далекий від народного язика, аби було особливо трудно розуміти його та послугуватися ним навіть для писання творів. Ся обставина мусила конечно збільшувати природну перевагу церковного язика над народним і спиняти його розвій до ступня книжкової мови. Бачимо також на Заході, що латина, хоч для тих часів не виявляла ніякого посвоячення з германськими та слов'янськими язиками, з заведенням християнства закорінилася так сильно, що людові мови обік неї тільки з трудом виростали. Та старослов'янський язик, де тільки був заведений у слов'янських народів як церковний язик, підлягав незабаром впливам покревних йому людових язиків; з упливом часу ті впливи кріпшали тим більще, що не було майже ніяких способів навчитися граматики тої мови, якою були писані церковні книги. Також серед русинів писці старослов'янських книг підпускали чимраз більше людових висловів, а автори самостійних писань іще менше могли противитися впливові матірнього язика. Дійшло до того, що походження церковних книг забуто і загал привик їх язик уважати старшою формою руського язика, яка по-старому звичаю має одиноке право бути книжним язиком. Коли ж досліди славістики прояснили походження церковних книг і стало відомо, що між язиком церковнослов'янським і руським заходить глибока різниця і коли явилися почини вводити людову мову до руського письменства, то деякі письменники не могли виломатися зовсім із-під довголітньої привички та вертали раз по разу більш або менше до церковнослов'янських форм, чужих або суперечних із звуковими та флексійними правилами руської мови.

Не можна заперечити, що те хитання, так шкідливе для розвою руської книжної мови, триває й досі головно тому, що нема граматики, якій би признано загальну повагу і в якій би наука про звуки, відміни та словотвір була виложена по змозі докладно в дусі руської людової мови, а надто були виказані похибки, допущені проти тих правил через примішування чужих форм. Така наукова граматика руської мови не буде правдоподібно написана доти, доки не закинеться дотеперішній принцип руської орфографії. Руський язик пишуть орфографією, не виведеною з природи його звуків, але позиченою від церковнослов'янської а зближеною до російської. В письмі означають звуки не так, як їх чується в поправній людові вимові, але буквами, вживаними у відповідних випадках у церковнослов'янськім письмі. Наслідком сього принципу стало неможливо, невважаючи на всякі приписи та пояснення, представити руську мову граматично так, як сього вимагає її внутрішня вдача.

Що з сього випливають великі недогоди, легко зрозуміти. Піднесемо лиш один факт. Хоч досі видано немало руських граматик, проте досі неможливо навчитися з них чогось певного. Одна представляє руську мову з примішками російських, а друга — церковнослов'янських форм. Від сеї остатньої хиби не свобідна також граматика Головацького, хоч найліпша з дотеперішніх. Як між граматиками виступають різниці, так само й між руськими книжками. Та всі ті різниці прикриваються правописом. Чи напишуть яке слово по-церковнослов'янськи, чи по-російськи, являється правило, що в руськім воно вимовляється так і так. Се застереження доводить до чимраз більших язикових вибриків. Не тільки звуки в руських словах означають чужими буквами, але беруть на поміч також чужі слова й форми і спускаються на те, що руський читач буде вимовляти їх по-своєму. Оттак письменний язик помалу та несвідомо відчужується від народу, і люди привикають уважати се зовсім природним, коли пишеться переважно по-церковнослов'янськи або по-російськи. Чи ж може така література піднести освіту народу, до якого власне тому, що йому не стає ще початків освіти, треба одиноко говорити та писати його власною мовою.

Для нерусинів попросту неможливо навчитися по-руськи з дотеперішніх граматик, не набираючися при тім багатьох помилок. Від них не міг устерегтися навіть Мікло-

шич, про якого чей же треба допустити, що совісно визискав доступний йому матеріал. Вина за такі помилки спадає тільки на нераціональність руського правопису.

Тій біді можна зарадити тільки тим, щоб або кирильську азбуку спеціально приноровити до руської мови, або прийняти латинський альфабет із відповідними змінами.

Кирильська азбука була первісно уложена для старослов'янського язика, і для того язика не можна було винайти відповіднішого альфабету. Всі звуки старослов'янської мови мають для себе відповідні букви. Та хоч як знаменитою треба назвати азбуку з сього погляду, для живих слов'янських язиків вона не вистарчає. Вона має букви для всіх старослов'янських звуків, але живі слов'янські язики мають деякі звуки, яких не можна передати первісним числом кирильських букв. І коли тільки писано живі слов'янські мови кирилицею, без додатків та змін у тій азбуці, писання виходило таке, що людові звуки радше масковано, ніж передавано виразно».

Далі автор показує трудність із кирильською буквою *г*, для якої в руській мові потрібно двох букв *г* і ґ, і завважує далі: «Звукова система російської мови ще й тепер тяжка до зрозуміння, а то тому, що російський письменний язик сильно підмішаний церковнослов'янськими елементами, а кирилиця не вистарчає для передачі всіх звуків тої мови, для якої усталено цілий ряд правил читання».

Згадавши далі Вукову реформу сербського правопису, автор відкидає думку про можність аналогічної реформи кирилиці для руської мови і рішає справу коротко: «Далеко простіше буде покинути кирилицю і спробувати латинки. Латинку при помочі діякритичних знаків можна буде добре приноровити до слов'янських язиків, не видумуючи нових букв. Найкращий доказ бачимо на правописах чехів, хорватів, словенців, а почасти також поляків. Приймаючи елементи чеського, хорватського, словенського та польського способу писання, можна для руської мови зложити правопис, уповні відповідний усім науковим та практичним вимогам».

Щодо наукових вимог автор задовольняється наведенням погляду Міклошича, який у своїй «Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen» (т. 1, ст. X) написав: «Ich habe die Ueberzeugung gewonnen, dass das entsprechend ver-

mehrte lateinische Alphabet zur Bezeichnung der Laute des Bulgarischen und Ruthenischen angemessener ist, als das cyrillische»[1].

Справу практичності сеї реформи автор представляє ось як: «Здоровий розвій руської літератури знайде в ужитті латинського письма найсильнішу підпору. Доки русини пишуть і друкують кирилицею, буде в них усе виявлятися нахил до церковнослов'янщини а посередньо також до російщини, і само існування руської літератури буде попросту питанням. Огляньте тільки розвій руського письменства рр. 1840—1852—54! Твори тодішньої літератури по мові та ідеям переважно людові. Та ледво минуло кілька літ, бачимо вже поворот на іншу дорогу. Церковнослов'янські та російські впливи виступають так сильно, що грозять зовсім витиснути людову мову та людове письменство». На думку автора, «доки основна різниця між руською та церковнослов'янською мовою не ввійде в загальне почуття, доти даремні будуть усі зусилля підняти руську мову на відповідний для неї ступінь. Спільна орфографія викликає помилки та мішанину і в руській, і в церковнослов'янській мові. Усунувши причину тих помилок, запевнимо розвій студій обох язиків. Закине дехто, що вводячи латинку, відлучимо будуще письменство від минулого. Якби у русинів було старше людове письменство, сей доказ у всякім разі був би важний. Але дотеперішні проби сотворення руської літератури чи ж не були тільки пробами перериваними впливами то церковнослов'янщини, то російщини?»

Переходячи до потреб практичного життя, автор підносить, що в Галичині тільки мале число людей уміє читати кирилицю; ще недавно се знання обмежалося майже лише на духовенство та письменників. «Руський люд у цілості треба ще вчити читати й писати. Сю науку, яку, очевидно, мусить одержати в рідній мові, треба йому влегшити, а не утрудняти. Для потреб публічного життя кождий русин мусить знати польську, а по змозі також німецьку мову. В сільських школах, навіть у руських, діти одержують початки науки обох тих язиків. Даючи їм у руки книжки, друковані тільки латинкою, скоротимо значно час початкового обучення. Навчившися латинського письма при руській

[1] Я переконався, що відповідно збільшений латинський алфавіт більш придатний для означення звуків болгарської та української мов, ніж кирилівський *(нім.)*.— *Ред.*

мові, дитина тим легше навчиться польської та німецької мови, а се для кождого чоловіка в Галичині дуже важна річ».

Одна увага попсувала логічну конструкцію віденського реформатора. Кирилиця — письмо, вживане в церковних книгах, а руський люд має інтерес знати її як одну з головних приналежностей своєї церкви. Д[обродій] Іречек не важився відкинути сього інтересу. «Людова школа не повинна бути вирвана зі свого тісного зв'язку з церквою; навпаки, вона мусить дати своїм ученикам можність ліпше зрозуміти молитви та службу божу». Автор зупиняється над сею дразливою точкою досить довго (ст. 15—16), та в кінці мусить допустити, що в людовій школі таки треба полишити науку кирилиці, значить, усе те, що говорено про влегшення науки в руській школі через усунення кирилиці, лишається майже безпредметовим.

Нарешті доходить автор (ст. 16—18) до найважнішої точки. «Кирилиця,— каже дехто,— се палладіум руської літератури. Вона стоїть на ній, а усунення кирилиці грозить небезпекою, що руське письменство втопиться в польськім». На сей дуже важний закид автор відповідає дуже делікатним питанням: «Чи русини можуть повірити, що австрійський уряд допустить, аби руський народ був утисканий на користь польського, що було би рівнозначне з загладою руської літератури? За чиєю підмогою і під чиєю охороною підіймається так гарно розцвітаюче руське людове шкільництво? Хто піддержує плекання руської мови в гімназіях та на університеті в Галичині? Відколи почався зріст руського письменства?» На всі ті питання автор уважає зайвим давати відповідь, хоч на всі ті питання безсторонній історик мусить відповісти, що австрійське правительство в першій половині XIX ст. у всіх тих проявах не мало ніякої заслуги, ніякої ініціативи і, де тільки могло, ставило найрізніші перешкоди розвоєві руської мови та народності. Дуже наївно виглядає те, що говорить автор зараз далі: «А поляки зі своєю багатою літературою, якій відносини запевняють широкий круг читачів також між русинами, якої користі можуть вони ждати від того, аби русини покинули розвивати свою рідну мову? Часи, коли були причини боятися таких змагань, очевидно, минули і не вернуть більше ніколи». Очевидно, автор тих слів не мав поняття про те, що робилося в тім часі в Галичині для пригноблення рущини і піднесення польщини.

Не зупиняюся тут довше над дальшими розділами праці д. Іречка; зазначу тільки, що в своїм огляді проб писати руські тексти латинськими буквами він наводить видання літопису Нестора, доконане Шлецером* у р. 1802, далі бібліографію Бакмайстера*, який латинкою передавав титули руських книжок; далі проект чеха Пуркине з р. 1851 про розширення латинки в обсягу слов'янського письменства, «Latopisiec Litwy i kronika ruska wyd. staraniem Ign. Daniłowicza, Wilno 1827, Zbiór praw litewskich wyd. A. T. hr. Działyńskiego. Poznań 1821. Pomniki do dziejów litewskich, Wilno,1846», та деякі переклади частин Короледворського рукопису*, доконані М. Шашкевичем та І. Вагилевичем і поміщені в «Časopise Českého Museum», 1838. Повніший реєстр галицько-руських друків, опублікованих латинкою від р. 1822—1859, подаю у вступі до «Архіву», т. VIII, ст. IV—XIV. Не завадить зазначити, що між пробами писання руських слів латинкою автор зазначив також на ст. 23 руську пісню про Стефана-воєводу, поміщену коло р. 1550 чеським ученим Яном Благославом у його граматиці, хоч руський текст писано там не латинкою, а німецьким скорописом[1]. Там же (ст. 22) подає д. Іречек пробу руських викладів проф. Гриневецького, що викладав на Львівськім університеті догматичну теологію язиком, близьким до церковнослов'янського. З тих викладів, досі не друкованих, яких рукопис має міститися в бібліотеці Львівського василіанського монастиря, він подає ось яку виписку: «Wydichom doseli, jako Isus Nazarey biasze ystynny Xt Messyia; wydichom, jako On po proreczeniu Prorokow biasze ystynny Boh; wydichom, jako takożde biasze y ystynny y sowerszeny po tymże proreczeniam czełowik Ottudu uże jawi posliduiet, jako wo Xti biachu dwa nesmiszenyia jestestwa, Bozkoie y czełowiczeskoie, Syia Tayna iest wełyia kaftołyczeskaia, jaże Judeom iest Sobłaznyiu, Jełynom buystwom, a nynisznym Socynianom weszczeiu newożmoznoiu ymat sia byty, etc.» Як курйоз зазначу ще, що на ст. 36 сеї брошури передруковано першу строфу «Енеїди» Котляревського з видання 1808 р. кирилицею, хоч те видання було друковане гражданкою.

Оглядаючи сей матеріал, зібраний у брошурі віденського урядника, мається враження, що зібрав його чоловік до-

[1] Текст сеї пісні латинськими буквами передруковано на ст. 32 з друкованого видання Благославової граматики з р. 1857.

сить фаховий і притім такий, що бував у Львові і займався там науковими дослідами навіть у таких нелегко доступних місцях, як бібліотека василіанського монастиря. Так само наукове мотивування проекту переміни кирилиці на латинку, хоч і не стояло на висоті тодішньої науки, все-таки свідчить про досить глибоку знайомість слов'янських язиків, а особливо галицько-руських та польсько-руських відносин. Усе те насуває думку, що поза фірмою Йосиф Іречек криється якась таємна та значна сила, що вважала потрібним не виступати явно.

Властиво найважніша в брошурі часть третя, проба руського правопису з ужиттям латинки. Автор просторо мотивує свій проект лінгвістичними доказами та порівняннями, але остаточно основує його не на польському, тільки на чеському правописі. Сей правопис, якого творцем можна назвати Яна Гуса*, справді має високі прикмети науковості і вживається тепер загальноєвропейськими лінгвістами та іншими вченими для транскрипції слов'янських слів. Яке значення міг мати сей проект для Галичини і спеціально для русинів у ту пору, побачимо далі.

V

Все те, що може нам видаватися неясним і загадковим у брошурі д. Іречка, виясняється досить незвичайним способом, коли заглянемо трохи глибше в те, що робилося в Галичині протягом 50-их рр. мин[улого] в[іку]. Поможе нам у тім, окрім того, що наведено вище в розд. III, книжка польського письменника Броніслава Лозинського* п[ід] з[аголовком] : Dr. Bronisław Łoziński. Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1849). We Lwowie, 1901. Важна для нас особливо друга половина сеї книжки (ст. 158—194), де подано немало цікавих подробиць про часи між рр. 1849—59, хоч, розуміється, не вичерпано ані в приближенні навіть того актового та документального матеріалу, який був доступний авторові, а діяльність А. Голуховського та його поплічника Є. Черкавського представлено зовсім сторонньо в польському патріотичнім дусі без проби якої-будь критики. Наведу з сеї книжки важніші дані для зрозуміння тої урядової акції, що знайшла свій найвищий вираз у азбучній війні 1859 р.

Ще від початку 1849 р. існувала на Львівськім універ-

ситеті кафедра руської мови та літератури, яку тоді обняв визначний галицько-руський учений, священик Яків Головацький, що в своїх «Трех вступительных преподаваниях» виявив себе неабияким знавцем руського письменства та руської мови і міг подавати надію на успішне ведення університетської науки.

Австрійське міністерство просвіти рескриптом із 29 вересня 1848 і 8 січня 1848 р. постановило полишити заведення руського язика як викладового в школах Східної Галичини в завішенню аж до поділу краю, а тим часом викладовою мовою мала бути німецька (ст. 159—160). Постановою того ж міністерства з дня 12 вересня 1850 усталено, що в гімназіях у Бохні, Тарнові, Санчі та Ряшеві польська мова має бути викладовою, але деяких предметів мають учити по-німецьки. Наука польської мови та літератури мала бути обов'язковою, так само як німецької, а наука руської мови мала бути допущена як свобідний предмет тільки там, де того зажадають родичі дітей. У Східній Галичині в гімназіях у Самборі, Станіславові, Бучачі, Тернополі, Бережанах та в Академічній у Львові викладовою мовою на разі полишено німецьку, яка мала бути заступлена руською в міру того, як наростуть учительські сили та руські учебники. Польська мова в тих гімназіях мала бути так само свобідним предметом, як руська в західногалицьких, натомість руська мала бути так само обов'язковим, як німецька. На виємковім становищі полишено другу гімназію у Львові та гімназію в Перемишлі, які мали назавсігди задержати німецький характер (ст. 169—170). Рескриптом із дня 21 липня 1856 р. Міністерство освіти знесло в східногалицьких гімназіях для учеників польської народности примус учитися руської мови (ст. 171).

Ще в р. 1848 у часі засідань ради державної в Відні повстала між русинами думка домагатися поділу Галичини на дві часті, польську й руську. Сю думку поперла в тім році одна часть руської суспільности петиціями до ради державної, на які зібрано коло 20 000 підписів. Сю думку підняла також головна політична репрезентація руського народу в Галичині, Руська рада головна у Львові, доказуючи в своїх поданнях до правительства окремішність руського народу від польського і потребу правительственної помочі для русинів супроти гегемонії поляків.

Ставши губернатором Галичини, гр. Агенор Голуховський звернув усі свої зусилля головно на зорганізування

польської бюрократії та скріплення польської інтелігентної верстви в Галичині, і тому сепаратистичні змагання русинів були йому справжньою сіллю в оці. Не диво, що він старався душити їх по змозі, виставляючи перед правительством руський елемент, як ворога Австрії і навіть як ворога суспільного порядку, а натомість польський елемент, як одиноку підпору того порядку, невважаючи на те, що в р. 1848 найбільша часть галицьких поляків проявила аж надто виразно сепаратистичні, протиавстрійські, а почати навіть соціалістичні та анархістичні змагання, що довели навіть до кривавих репресій. Доброю нагодою для гр. Голуховського були об'яви русофільства серед галицьких русинів, що зачали виявляти себе незабаром по р. 1849, коли російська армія для рятування австрійської династії в Угорщині перейшла Галичину туди й назад. У р. 1854 появилася грізна мара Кримської війни, сполучена з мобілізацією австрійської армії проти Росії на території Галичини. Ся грізна мара разом із тягарями, які накладала на край мобілізація армії, збільшила симпатії русинів, особливо руської інтелігенції до Росії, та оживила серед неї надію, що Росія при найближчій нагоді забере Галичину, бодай східну її половину, і прилучить до своїх провінцій. Не диво, що се змагання відбилося також у руськім письменстві, хоч те письменство в 50-тих рр. мин[улого] в[іку] було дуже вбоге та маловпливове. Гр. Голуховський властивим йому інстинктом пронюхав русофільські змагання серед галицьких русинів дуже вчасно і не щадив заходів слідити та переслідувати їх на кождім кроці. Уже в р. 1855 він звернув увагу на те, що проф[есор] руської мови та літератури на Львівськім університеті о. Яків Головацький у своїх книжках, видаваних для шкільного вжитку, чимраз виразніше проявляє змагання заводити російські вислови, звороти та форми, взагалі російську мову замість руської. Рівночасно з краю почали чимраз частіше доходити доноси, що руські священики заводять подібні язикові зміни, не зрозумілі для простого люду. Д-р Євсебій Черкавський при візитації східногалицьких гімназій завважав також об'яви язикового русофільства серед молодежі. Гр. Голуховський представив усе те тодішньому міністрові освіти гр. Тунові, який згідно з опінією губернатора признав те змагання шкідливим для інтересів держави. Здобувши таким способом точку опори для дальшої акції, розпочав її гр. Гол[уховський] разом із

д-ром Є. Черк[авським] як шкільним інспектором енергічно та з ясно визначеною метою. Попереч усього Головацькому уділено остре упімнення. Та сей, перед Голуховським покірний, лояльний та повільний, у дальшій діяльності ані на волос не змінив свого поступування, але навпаки, в новонаписанім підручнику для вищих гімназій знов дав попуст своїм русофільським симпатіям у обсязі язика.

В дразливу стадію війшла справа Головацького в р. 1857. Гр. Гол[уховський] представив гр. Тунові потребу виступити з явною урядовою інтервенцією, бо можна боятися, що Головацький, вщіплюючи свої погляди та змагання в душі слухачів, кандидатів учительського стану, через них матиме згубний вплив на всі східногалицькі гімназії. Гр[аф] Тун згодився на таку інтервенцію, означаючи при тім як задачу руської кафедри на Львівськім університеті «розвій руського язика до ступня письменної мови». Гр. Гол[уховський] зажадав тепер від Головацького формального оправдання, а коли воно задля своєї нерішучості будило ще більші сумніви, зажадав предложення скриптів, із яких відбуваються виклади про руську мову та письменство. Ті скрипти та писемне оправдання Головацького гр. Гол[уховський] вручив Черкавському для перегляду. В мандаті з д[ня] 27 січня 1858 р., який при тім одержав д-р Черк[авський], гр. Гол[уховський] поручив йому якнайточніше розглянути се діло з огляду на факт, що після візитаційних реляцій про стан гімназій у Східній Галичині «не тільки руське наріччя, якого молодіж учиться в школах, відмінне від уживаного в краю, але декуди також ширяться думки зовсім далекі від консерватизму». На рефераті того мандату дописав іще гр. Гол[уховський], немов для підчеркнення важності справи, власноручно ось який додаток: «Від довірених осіб одержав я донесення, що багато гр[еко]-к[атолицьких] катехетів по гімназіях уживає в своїх викладах наріччя, не зрозумілого для гімназіальної молодежі, і тому наука релігії не може мати успіху, потрібного для ублагороднення серця та скріплення релігійного духу молодежі. Коли би ви завважили той дуже небезпечний об'яв, то прошу вказати мені поіменно тих катехетів, що вибрали такий непожаданий напрям і вперто поступають у нім».

Місяць по одержанні сього мандату д-р Черк[авський] предложив просторий, поновний та з урядовою точністю оброблений меморіал, у якім закиди русофільської діяль-

ності Головацького на полі язиковім зовсім ствердженo і вияснено понад усякий сумнів. Д-р Черк[авський] підніс і мотивував історично-лінгвістичними доказами закид, що підмішування людового наріччя висловами та зворотами церковнослов'янськими, як се чинить руське духовенство у проповідях до люду, веде помалу, але нехибно до повної асиміляції того наріччя з російським язиком, що вже явно пропагують руські часописи «Зоря галицька» та «Сімейна бібліотека», а також о. Головацький із кафедри. На основі сього меморіалу відійшла д[ня] 12 марта 1858 до міністра гр. Туна реляція, яку можна назвати політичним актом оскарження, вимереним проти продовжателів діяльності Руської ради. Закинено їм тут не тільки запропащення даних урядом умов нормального розвою руської народности в дусі питомих потреб та історичних традицій, але надто змагання до звернення цілого руху на шлях, небезпечний для держави до праці pour l'empereur de Russie![1] В тій реляції, написаній д-ром Черк[авським], міститься також ось яка характерна дописка, написана власноручно гр. Гол[уховським]: «Свої побоювання щодо руських проповідників висловив я без викрутів єпископові-суфраганові Литвиновичу і звернув його увагу передовсім на о. Кульчицького та о. Малиновського, що в остатніх часах були іменовані гремільними каноніками. При тім я звернув увагу згаданого єпископа, що небезпечно позволяти на те, аби семінарійна молодіж ходила на виклади проф. Головацького про руську мову та літературу, бо поки він не зійде зі своєї дороги, молодіж, що готовиться до духовного стану, буде присвоювати собі форми та вислови, не доступні для люду, який від неї має одержати науку. В такім разі образования семінарської молодежі пішло би в напрямі, що не міг би принести добрих плодів ані для церкви, ані для держави. Литвинович признав правду моїх остережень і запевнив мене, що вже подав відповідні вказівки і проповідникам і проф. Головацькому, але я не бачу досі ані зміни, ані поправи в жаднім напрямі». Далі губернатор досадно остерігає центральне правительство перед толерованням русофільської пропаганди, яка з язикового поля перекидається на політичне і витворює з великою небезпекою для держави елемент сепаристичний, що тягне до Росії. «Серед слов'янських народів,— так кінчиться сей уступ,—

[1] Для російського імператора *(франц.)*.— *Ред.*

польський елемент досі одинокий запір проти панславізму, отже, сама собою накидається думка, що сей елемент також у Галичині треба висунути наперед проти замахів панславізму»[1].

Отсе коротке оповідання польського історика вводить нас у ту урядову кузню, в якій виковувалася система полонізації Галичини ad usum[2] не російського царя і не австрійської династії, а історичної Польщі. Висновки з меморіалу Є. Черкавського відразу відслонили цілий план галицького губернатора. Сей план складався ось із яких точок:

«I. Кафедра руського язика та руської літератури на Львівськім університеті, як не відповідна в теперішнім стані надіям, висловленим у міністерськім декреті з д[ня] 31 серпня 1848, має бути опорожнена і не скорше знов обсаджена, аж найдеться кандидат, здібний надати викладам тих предметів напрям, корисніший (для кого ?).

II. Заведення латинської азбуки в руській мові поручається як важний спосіб запомоги супроти поступів русифікації того язика. Латинкою треба друкувати шкільні книжки та дневник законів.

III. Поки руський язик не розвинеться, в нижчих гімназіях мають учити тільки польської мови, а русинів по-руськи тільки в вищих гімназіях. Се відповідає ліпше системі духу едукаційного (recte[3] полонізаційного), аби ученик приймав перші поняття в мові, приступнішій для нього, а се факт, що досі в краю польська мова має ту прикмету також і для руських дітей.

IV. Треба всіма способами ставляти сильні запори пропаганді панславізму в Галичині. В тій цілі уряд повинен змагати до зрівняння календарів, пожаданого також і з практичних оглядів. Хибний і зовсім не так нерозривно злучений із обрядом юліанський календар спричинює роздвоєння між поляками й русинами, а рівночасно має силу притягання між галицько-руськими панславістами та Росією. Pro foro interno[4] дописано на акті замітку, що в разі усунення Головацького з кафедри руського язика треба би на те становище заздалегідь приготовити іншого кандидата.

---

[1] Dr. Bronisław Łoziński. Agenor hr. Gołuchowski, ст. 180—182.

[2] Для вжитку *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Прямо *(лат.)*. — *Ред.*

[4] Для внутрішнього ринку *(лат.)*.— *Ред.*

В тій хвилі Черк[авський] і гр. Гол[уховський] мали вже готового, хоч не приготованого кандидата Зигмунта Савчинського[1], родовитого поляка, що пізніше зробився досить видним діячем у напрямі полонізації наших шкіл.

Отсей план, опублікований майже півстоліття по його уложенні, являється неоціненним документом традиційної польської політики супроти Русі і повторяє ті самі точки та ту саму методу в поборюванні руського елементу, якої держалася Польща в часі свого довговікового панування і якої не позбулася й досі.

Для пояснення одного з постулатів галицького намісника про друкування урядового дневника законів латинськими буквами треба сказати, що від р. 1848 війшло в практику друкувати дуже велику часть державних законів та урядових розпоряджень, крім німецької та польської, також руською мовою, причім треба завважити, що акти, друковані в Відні, крім кирилиці, уживали в титулах також гражданки, коли натомість акти, друковані в Галичині, під боком губернії уживали тільки кирилиці. Побачимо далі, як гаряче бажав гр. Гол[уховський] бачити ті акти, друковані латинкою, і зарядив таке друкування ще перед осягненням дозволу від центрального правительства.

Дальші події, що підготовили азбучну війну 1859 р., оповідає Бр. Лозинський ось як: «Міністр просвіти гр. Лев Тун у відповіді на внески гр. Гол[уховського] заявив д[ня] 18 липня 1858, що вповні годиться на його погляди щодо надання руській мові фальшивого та при тім згубного напряму розвою. Підніс, одначе, потребу вести се діло обережно, бо при вразливості русинів на справи обрядові та народні «австрійський уряд не хотів би попасти в блуди, які сповнювано в Польщі в трактуванні уніатів». Треба числитися з тим, що русини привикли вважати питання чисто язикові нерозривно злученими з ділами церкви, і в тім лежить джерело всякого недовір'я. Особливо треба боятися того недовір'я в разі злуки календарів, невважаючи на велику практичну користь такої реформи. При тім гр. Тун покликався на свіжий факт, що в Палестині греко-уніатський патріарх Мельхітів запровадив григоріанський календар*, і за те зараз відступили від нього його суфрагани та всі дієцезани. Факт був правдивий, але гр. Тун поминув або не добачив тої важної обставини, що в проекті гр.

[1] Op. cit., 182—3.

Гол[уховського] ходило тільки о таке зрівняння або спростування календаря, аби сходилися з собою дати в кождім місяці, а тим самим і всі (автор каже «niektóre»[1], очевидно, не розуміючи гаразд властивостей календаря) недвижні свята (прим., різдво), не затираючи різниці щодо подвижних свят (великодня). Власне щодо сього остатнього патріарх Мельхітів у своїй реформі календаря посунувся занадто далеко аж до повного зрівняння свят подвижних і сим стягнув на себе закид відступства від обрядової окремішності.

В тій хитрості гр. Туна щодо реформи календаря та в її мотивах видно вплив о. Шашкевича, що тоді був радником у Міністерстві освіти і, очевидно, мав голос поперед усього в галицьких справах обрядових. Натомість більшу над сподівання рішучість оказав гр. Тун у справі заведення латинки до руського письменства. Без сумніву, і тут о. Шашкевич не занедбав настроювати гр. Туна проти проекту гр. Гол[уховського], але, мабуть, міністр принципіально згоджувався зовсім на саму думку, а її здійснення не боявся тому, бо з меморіалу д-ра Черк[авського] дізнався, що подібна думка вже давно перед тим вийшла була з руських кругів, а власне, від о. Йосифа Лозинського, який пропагував її в окремих статтях (властиво тільки в одній) і практично виконав у своїй книжці «Russkoje wesile». Тому в своїй відповіді (губернаторові) гр. Тун заявив рішуче, що в тій справі уряд може взяти почин і що реформа повинна розпочатися від шкільних книжок, а тільки потім прийшла би черга на «Дневник законів». На проект занехання науки руської мови в нижчих гімназіях і заведення її аж у вищих класах гр. Тун не згодився з причин дидактичних, заявляючи при тім готовість прихилитися до такої реформи, аби науку руського язика уділяли в гімназіях порівняним способом разом із наукою польського язика, причім піднесено би відповідно свояцтво обох язиків як запору проти русифікаційних змагань, а надто задоволено би також практичні потреби життя. Щодо русифікаційних змагань на язиковім полі рескрипт гр. Туна був дуже рішучий. О[тець] Головацький одержав просто з міністерства остре упімнення, а гр. Гол[уховський] одержав уповажнення вишукати відповідного кандидата до руської кафедри в разі, як би Головацький, навіть невважаючи на міністеріальне упімнення, не полишив на будуще русофільської пропаганди

[1] Деякі *(польськ.)*.— *Ред.*

язикової ex cathedra. Також руські єпископи Литвинович у Львові і Яхимович у Перемишлі одержали просто з міністерства візвання, аби запобігали примішкам висловів, форм та зворотів церковнослов'янського язика до проповідей руського духовенства та взагалі в його зносинах із сільським людом» (B r. Ł o z i ń s k i, op. cit., 183—5).

Се оповідання пояснює нам появу таких урядових актів, як пастирське письмо єп[ископа] Литвиновича до руського духовенства. Сей пастирський лист, опублікований німецькою мовою, а потім перекладений на польську і в тім перекладі разом із увагами Є. Черкавського (не підписаними) передрукований у часописі «Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej», 1859, ч. 21, виданім д[ня] 28 мая 1859 р. і відси передрукований мною в «Архіві», т. VIII, ст. 96—105, передаю тут лиш у головних точках нашою мовою:

«Зроблено сумне спостереження, що в останніх роках у галицько-руськім письменстві виявилося змагання ввести наріччя не зрозуміле для люду. Се новаторство не обмежилося на самі плоди преси, яких число маліє тепер чимраз більше, але знайшло відголос також у многих руських проповідників та катехетів, що одурені початим у непрактичних головах зовсім хибним поняттям про відносини богослужебного язика до людового, в проповідях, екзортах та шкільних викладах уживають церковнослов'янських форм, занедбуючи людові. Таке поступування, якби розширилося загально, грозило би не тільки дуже розвоєві руського язика, якому високий цісарський уряд у найновіших часах дав великодушну запомогу, але зробило би навіть неможливим його розвій, залежний тепер майже одиноко від старань кліру, а надто принесло би велику шкоду образованню люду в церкві та в школі і потягло би за собою ще й інші немалі небезпеки.

Тутешній орденаріат метрополітальний не занедбав пильно остерігати перед тим надужиттям і напоминав особливо найближче себе поставлені органи, від яких виходять безпосередні впливи дидактичні та літературні, до точного захования галицько-руських форм язикових. З задоволенням побачили ми, що здоровий погляд на природу нашого людового язика та його права на полі освіти здобув давню перевагу». Се остатнє речення, не поперте ніякими фактами, треба вважати невеличкою Schönfärberei[1] для закриття

[1] Прикрасою, оздобленням *(нім.)*.— *Ред.*

сумного та невідрадного стану язикових та інших поглядів, що панував власне в лоні орденаріату.

Навівши деякі цитати з письма св[ятого] та церковних установ про потребу вживання людового язика при обученні простого люду, лист пастирський заявляє: «Звідси можна пізнати, як сильно виступають проти основ католицького звання всі ті проповідники та катехети, що свої церковні виклади до люду та молодежі стараються вдягати в церковнослов'янські форми. Ся мова ніяк не може серед тутешньої малоруської людності вважатися за lingua vulgaris et vernacula[1], і ніхто ніколи не вважав її такою, ані не називав таким іменем».

Важне те, що говорить лист пастирський про церковнослов'янський язик («Архів», VIII, ст. 101—102): «Сей язик безперечно належить до пережитих язиків; відживлений насильно як основа галицько-руської народної літератури і накинений духовому життю народу, мусив би гальмувати лише всякий рух і духовний розвій, а потім під впливом неминучого розкладу духового життя народу мусив би або випасти з нього зовсім, або, вдержуваний силою на полі літератури, довести до існуючого вже в дійсності і тим самим шляхом розвиненого плоду — до російського наріччя. Сей наслідок супроти переконання, яке завсігди так рішуче держиться у русинів, про окремішність їх народу, був би повною їх загладою, а рівночасно грозив би також утратою спасенія їх душ та віри цісарському домові, вводячи галицько-руський народ у безпосередню духову спільність із народом, явно ворожим католицькій релігії та чужим від усяких зв'язків нашої великої вітчини. Ті, що підносять спільність язика кількох племен Австрії з іншими поза межами католицької релігії та нашої вітчини, мусять опиратися таким тяжким закидам, що заходить безмежна різниця між спільністю, яка була від найдавніших часів, і тою спільністю, яку треба би тільки тепер творити неприродним способом і, очевидно, користаючи з духовних плодів чужого нам племені, і неминуче стикаючися з елементами ворожими церкві та державі».

Таким не дуже ясним і навіть історично не дуже правдивим способом остерігає митрополичий орденаріат руське духовенство перед русофільством. Осторога була не зовсім ясна і не зовсім щира і тому не диво, що на духовенство та

[1] Народну мову і діалект *(лат.)*.— *Ред.*

на ширшу публіку не могла мати більшого впливу. Далеко ясніше поставив орденаріат права та значення церковнослов'янського язика. «Жадається рішуче, аби слуги церкви знали докладно язик, яким відправляється богослужіння, і аби язикові форми, якими за дозволом найвищої церковної власті правиться літургія та всяка служба божа, без відома й затвердження апостольської столиці не дізнавали ні в чім ані найменшої зміни а загалом аби оберігати церковнослов'янський язик від усяких змінних впливів живої людової мови. Натомість церков кладе обов'язок священикам виясняти всі обряди та інші часті служби божої в легко зрозумілій формі людовою мовою (forma facili, lingua vernacula, vulgari[1], як каже постанова Тридентського собору), до чого, власне, треба якнайдокладнішої знайомості церковнослов'янського язика. Треба піднести тут і ту важну обставину, що галицько-руський народ у своїх щоденних молитвах уживає молитов церковнослов'янських. У тій побожній практиці не повинна зайти ніяка зміна, але, власне, тому треба поясняти їх докладно та зрозуміло людовою мовою. Тому що в духовних семінаріях віддавна, а завдяки прихильності цісарського уряду віднедавна також у вищих наукових закладах учать церковнослов'янського язика, стоїмо незмінно в церковній установі, щодо посвячення на священика не можна допустити нікого без докладної знайомості церковного язика. Не може й не буде уходити, аби задля невідомості того язика у кліру замкнено для нашого люду невичерпні скарби науки та душевної потіхи, зложені в наших численних та великих церковних книгах, які зібрали святі отці в перших богом вітхненних віках, і аби найважніший об'яв церковного життя, зверхня служба божа знизився до незрозумілої формальності» («Архів», VIII, ст. 104—5).

Як бачимо, духовна власть тільки в часті відповіла інтенціям правительства, а особливо бажанням галицького губернатора, який у своїй завзятості обіцював правительству скоре та успішне переведення своїх планів, не надіючися ніякого опору з боку русинів, а властиво, певний у тім, що всякий опір здушить чи то намовами, погрозами, обіцянками, чи то брутальною силою та адміністраційними карами. Розуміється, що він перечислився в своїх спекуляціях на руську недогадливість та на бюрократичну всевладність.

[1] За формою легкою, діалектом, народною мовою *(лат.)*.— *Ред.*

VI

Серед галицько-руської інтелігенції в другій половині 50-их рр. мин[улого] в[іку] при загальнім застою літературної продукції та критичної думки не хибло, одначе, появ, що віщували пробудження духовного життя і виходили з тісних рамок сірої буденщини. Спеціально щодо язика та правопису йшли досить завзяті спори, що оберталися переважно довкола питань: кирилиця чи гражданка, галицько-руський чи російський язик? Про латинку ніхто з русинів тоді навіть не думав серйозно. Періодичні публікації руські в Відні та у Львові, приватні та урядові, включно до урядових оповіщень, друковано переважно кирилицею, хіба під гражданськими титулами. Досить несподівану диверсію зробив намісник Галичини гр. Голуховський, який із початком р. 1855, користаючи з фінансових клопотів руського видавництва «Зоря галицька», передав його редакцію молодому русинові Платонові Костецькому*, який провадив її несповна рік нібито в народнім дусі та з тенденцією — не давати, ані не пускати нічого противного урядові та нічого противного Польщі й полякам. До спеціальної студії, яку присвятив я сьому часові та письменській діяльності Пл. Костецького в розд. IV і V моєї статті «Стара Русь» («Літературно-науковий вісник», 1906, т. XXXII, ст. 66—79 і 236—243), можу додати тут іще те, що редактором «Зорі галицької» справді іменував Костецького brevi manu[1] намісник Голуховський, запевнивши йому 25 зр. місячної плати з урядового фонду та полишивши йому весь дохід із пренумерати газети. Ставропігія, фактична властителька газети, не спротивилася сьому, друкарня друкувала число за числом, а інститут покрив усі кошти. Ся проба галицького намісника урядовим розпорядженням зробити зворот у розвою руського письменства не вдалася, бо вже в р. 1856 видавання «Зорі галицької» обняв знов Ставропігійський інститут і провадив її далі кирилицею в церковнослов'янськім напрямі.

В р. 1858 появилася досить поважна щодо свого об'єму проба одного поляка Льва Венглінського збагатити руське письменство трьома збірками віршів, що мали загальний титул: «Nowyi poezyi małoruskii t. j. pisny, dumy, dumki, chory, tanci, ballady etc. w czystom jazyci Czerwono-Rusy-

[1] Короткої руки *(лат.)*, тобто людиною швидких дій.— *Ред.*

niw, wedla zytia zwyczaiw ich i obyczaiw narodnych, utworyw Lew Eug. Węgliński. Tom I, II, III. Lwihorod i Peremyszl. Nakładem Autora 1858». Про Венглінського маємо небагато біографічних відомостей. Знаю тільки, що він довгі літа жив на удержанні гр. Войтіха Дзедушицького в Єзуполі коло Станіславова; чи жиє досі, чи вмер, не знаю. Про час його родження, життя та виховання не знаємо нічого. Свою письменську діяльність він розпочав іще 1848 р. польськими та руськими віршиками, а в р. 1858 розвинув досить велику плодючість, випустивши окремими книжками три збірки поезій п[ід] з[аголовком] «Łuczy» (в 3-ох частях), «Oman» і «Rusałka»*, які всі автор уважав одною цілістю, додавши до них спільний словарець менше вживаних руських слів[1]. Значно пізніше, бо аж у р. 1885 той сам автор видав у Кракові своїм власним накладом іще дві збірки своїх поезій, писаних руською мовою та друкованих латинськими буквами, а власне двотомову збірку «Zwuki ôd nazych seł i nyv. Pińja Lirnyka Nad-Nistrańskoho» в двох томах, і «Hôrkij śmich, skazki i obrazki z żytia w Hałyczyni. Spysav L. Kość' Prawdolubec z Jezupola». Перша з тих збірок попереджена досить просторою передмовою автора (ст. I—XXIV), в якій він іще раз, зовсім по невчасі оправдує вживання латинських букв у руськім письменстві[2]. Майже десять літ пізніше, здається в р. 1896, мав я нагоду особисто познайомитися з тим письменником, який відвідав мене в моїм помешканні і вручив мені примірники обох сих остатніх його збірок. Від нього я довідався, що він віддавна живе при дворі властителя Єзуполя гр. Войтіха Дзедушицького, не маючи там ніякого особливого заняття і маючи досить вільного часу для літературної праці. На той ласкавий хліб прийняв його ще, мабуть, у 50-их рр. минулого віку отець гр. Войтіха, а син лишив його на тім становищі до своєї смерті.

Руські поезії Венглінського, видані латинкою 1858 р., не пройшли безслідно в тодішнім руськім письменстві. На

---

[1] Бібліографічні описи сих збірок диви[сь]: І Іван Ом. Левицький. Галицько-руська бібліографія XIX-го століття, т. I. Львів, 1886, ст. 104—105, чч. 1063—5. Докладніший опис у моїм вступі до «Укр[аїнсько]-р[уського] архіву», т. VII, ст. XII, ч. 68—70.

[2] Обі ті публікації зазначені також у бібліографії Івана Ом. Левицького, т. II, ст. 513, чч. 2983—4, і ст. 524, ч. 3033. В тих описах не подано ніде змісту збірок.

них звернув увагу незвичайний тоді між галицькими русинами чоловік Богдан Дідицький*, що в ту пору жив у Відні, кінчаючи університет, і досить ярко записав своє ім'я в історії тодішнього письменства не тільки віршами, не позбавленими дотепу, але також популяризацією різнорідних відомостей та здобутків науки в тогочасних часописах. Він присвятив поезіям Венглінського досить простору критичну розвідку п[ід] з[аголовком] «Новые поэзии малорусские в чистом языце червоно-русинов», що була поміщена в чч. 3—8 «Сборника», додатку до «Вісника», видаваного в Відні В. Зборовським (Вислобоцьким). Із тої розвідки Дідицького виймаю деякі уступи, важні для моєї теми або цікаві з інших оглядів, і подаю їх у перекладі на теперішню нашу літературну мову:

«Хоч не згоджуємося з уживанням латинських букв у руськім письменстві, як не згоджувалися з тим наші добросовісні предки, то проте ми зважилися прочитати їх пильно, думаючи, що знайдемо в них щось уроді Тимка Падури, який у деякій часті своїх українських думок виявив гарний поетичний дар. Ми зважилися прочитати ті три томи поезій тим більше тому, що автор утворив їх, як сам каже, «в чистім язиці червоно-русинів», і думали, що від нього навчимося чогось чистого, що й він має чисті наміри— чисте чисто зберегти, а нечисте очистити. Та, на жаль, ми розчарувалися. Прочитавши ті поезії д. В[енглінського], ми переконалися, що він навіть не знає добре нашої народної мови, не має поняття ні про правопис, ні про граматичні правила нашого язика а, нарешті, в зверхній формі віршів не держиться ніякого ладу, а у внутрішній грішить часто проти всякого естетичного почуття, яке повинно бути хоч би і в найпростішій пісеньці» («Сборник», ч. 3, ст. 19—20).

Рецензент викладає далі основи просодії та її історичного розвою, а переходячи до руської поезії, пише: «Полишаючи собі поговорити колись ширше про зверхню форму староруських поем таких, як «Слово о полку Игореве», «Мамаево побоище» та інші пісенні твори старої Русі, згадаю тут лише, що в тих давніх творах бачимо правильний лад, що полягає в двох головних ударах або тактах і в постійнім дактилічнім закінченні майже кождого вірша» («Сборник», ч. 3, ст. 22). «В тих старих творах зовсім нема риму, який появився у нас аж у XVI в., а ширше розвився в XVII. В тім часі розвинулася також римована народна пісня, що свої рими завдячує, без сумніву, львівським та

київським ученикам (бурсакам), які складали та співали т[ак] зв[ані] тоді вірші. Народ, підхопивши приємну для нього новину, приложив її до своєї бесіди і скоро перевищив своїх учителів. Те, чого не постигли вчені, відповідне приложення просодичних правил до природи руського язика, зробив собі сам народ, із грудей якого залунали пісні дуже правильно зложені, як ось, прим.:

А хоть шаблі заржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце козацькоє
Не боїться турків[1].

Аж коли серед народу було вже багато пісень правильного складу та правильно римованих, виступив при кінці мин[улого] віку Іван Котляревський, що перший до книжного письменства впровадив стихи, зложені на підставі простонародних, що лучили в собі загальноєвропейську версифікацію з природними правилами руського наголосу» (там же, ст. 23—4). Пропускаючи дальші уваги рецензента про розмір і рими в творах руського письменства, переходжу до тих уваг, які він подає спеціально про поезії Венглінського. «Д[обродій] В[енглінський],— читаємо там (ст. 36 і д.),— пише свої малоруські поезії латинськими буквами на взір польського правопису. Не осуджую його за се, бо ж вільно писати руські слова навіть китайськими буквами, коли хто хоче познайомити з нами китайців. Та не можу похвалити тої самоволі та непостійності, з якою поступає д. В[енглінський]. Адже кождий письменник дбає про те, аби в своїм правописі держатися якихось правил, і хоча з часом потроху зміняє ті правила, то все-таки не допуститься такої самоволі, аби в одній і тій самій книжці, ба навіть на одній і тій самій стороні, писав одно й те саме слово різно. Чи ж може д. В[енглінський] причислити себе до совісних письменників, коли він у одній і тій самій книжці пише: bad'ko, bat'ko i batko; bliżny, błyżne i błyżny; kużdyj i kożdyj; roż, riż i róż; błyski i błyzkij; charny i harny; fała i chwała; chudko i chutko; miachki, łechki i łehki; szo, czo i szczo; höd, hid i hód; cnit i cnöt; sedyt i sidyt; neni i nyni; myni i meni; Nistr i Dnistr; sercie i serce; morie

[1] Сей чотиростих надрукований був первісно як епіграф у книжечці О. Бодянського «Наські українські казки». Чи не звідти взяв його Дідицький? Правдоподібно, се не народна пісня, а строфка, зложена самим Бодянським.

і more; moij, moje і moi; burie і buri; żytà і żytia; żér і żyr; szczastie, szczes'tie і szczistie; pohlidaje, hliadaje і hledaje; kedaje і kidaje; tajna і tajnia; łesz і łysz; wyższe і wyssze; mia і m'a; drymyt і dremyt; myr і mir; czeres і czerez — і ще багато інших таких самовільностей, де одно й те саме слово не тільки вимовляється різно, але має дві або й три різні форми, немовби походило від різних коренів. Друга хиба правопису д. В[енглінського] в тім, що рівнозвучні слова, але різні значенням пишуться у нього однаково, прим., слово myr значить у нього спокій і світ, а обік того mir має значіння світ, спокій і міряй, як ось у віршу «Mir giletkow mid і roji». Надто має д. В[енглінський] трояке my (мені, ми і мої), двояке ma (мя і моя), двояке nis (ніс, Nase і ніс, er trug), двояке wije (віє вітер і віє,— польське wije — вінок), двояке wid (від і вод, gen. plur. від вода), двояке mist (міст і замісь), трояке ty (ти, тобі і навіть ті), також іноді wił (віл, вів — er führte і повів — er sagte), sztuk (стук і штук) і т. і. («Сборник», ч. 5, ст. 36—37).

Взагалі з цілого складу правопису д. В[енглінського] видно, що в словах, ближчих до польського, він сяк так заховує польський правопис, але зі словами, що звучать значно відмінно від польського, він мав немалу біду. Так особливо трудно йому було дібрати букви для нашого *ô*, і він брав на переміну то *і*, то *ö*, то *ó*, яку букву він читає з польська як *y*, бо римує слово róż (рож) зі словом муж. Так само різниця між *и* і *ы* робить йому немало трудності, бо він пише раз my, другий раз mi (мені), раз mohyła, другий раз mohiła, раз sizyj, то знов syźyj (сизий). Думаю, що вже з сього переконалися читачі, що д. В[енглінський] не має ясного поняття про правопис і що його самовільний спосіб писання не відповідає вимогам і природі нашого язика» («Сборник», ч. 6, ст. 41).

Пропускаючи дальші уваги критика над язиком та змістом поезій В[енглінського] наводжу тут кінцеві уступи його статті. «Виказавши многі та великі прогріхи автора щодо язика і щодо змісту його поезій, мушу признати, що в його піснях знайдеться декуди дещо добре, хоч і дуже скупе. Се добре міститься в декотрих строфах т[ак] зв[аних] щебетливих пісень, у яких деколи мов відголос із темної далечини відізветься відгук руcько-народної пісні. В тій дрібній часті і вся світліша сторона поезій д. В[енглінського]. Коли б я хотів оцінити всю його поезію математично, то зі 150 його поезій вибрав би ледво 15 добрих, а з трьох

томів вийшла би маленька книжечка, що дала би, може, підставу для іншого осуду.

Друга увага, що випливає з отсеї розвідки, ось яка. Нема в світі для спольщеного русина[1] легшої роботи, як складати польсько-руські вірші. Кождий здібний школяр, скоро лише навчиться якого польського віршика, може зложити пісню на лад д. В[енглінського]. Се легка робота, бо тут не треба ані певного ладу, ані певних язикових правил, ані навіть певного естетичного чуття та приличності, а вся робота робиться без напруження ума, без ніякої науки і без ніякого розбору. Робота йде легко, і я не дивуюся, що д. В[енглінський], видавши 3 досить великі томи, заповідає видати й четвертий. Не здивуюся, коли він протягом одного року напише й 10 томів, а при помочі своїх прихильників навалить із таких діл цілу бібліотеку. Та що скаже на се наш народ та його просвічена часть? Чи в своїй словесній бідності ми, русини, вхопимо той багатий літературний дарунок, що сплине на нас із такої легкої роботи? Відповідь на се дає огляд нашої літературної діяльності від часу нашого відродження. Від того часу освіченіші люди нашої вітчини з признанням і при помочі правительства почали працювати чимраз пильніше на полі руського письменства і, почуваючи своє високе призвання, злучили вивчення живого нині народного язика з глибшими дослідами пам'яток святої старовини. На основі тих наук доходили ми до пізнання відвічних правил нашого язика та його відносин до інших слов'янських мов. Десять літ минуло від того часу, і хоч наше письменство в порівнянні з іншими дуже ще вбоге, та ми з чистим сумлінням скажемо всьому світу: «Ми вчилися і навчилися немало. Ми пізнали, що всяка наука, всяке правильне знання вимагає праці й поту в довгих днях і в безсонних ночах. Ми навчилися розрізняти чистий звук від фальшивого, а здорове зерно від полови, розпізнавати, що витворено доброю волею й основною науковою працею, а що зліплено сяк так, без знання та без добросовісної пильності. При тім ми пізнали й ту правду, що користь і слава літератури не лежить у великім числі, але в доброті творів, і що добрий робітник трудиться на тім полі не лише для нинішнього дня, але також для будущини» («Сборник», ч. 8, ст. 63—64).

---

[1] Критик, очевидно, не знав, що д. В[енглінський] не русин, а поляк.

Не маю потреби додавати нічого більше до тих слів Б. Дідицького і зазначу ще лише, що вже в ч. 5 «Сборника», ст. 36, у нотці він заповів, що в дальших числах того самого часопису подасть просторіші уваги на тему вживання латинських букв у руському письменстві п[ід] з[аголовком] «О неудобности латинской азбуки в письменности русской». Далі буде сказано, чому ся дальша розвідка не могла появитися на сторінках «Сборника», а тут скажу лише, що, починаючи займатися сим питанням, Б. Дідицький дав доказ незвичайно бистрого прочуття небезпеки, яка грозила руському загалові з боку правительства, хоч дійсно не знав іще тоді, чи справді й відки вона загрожує.

Як критику на поезії В[енглінського], надруковану аж у початку 1859 р., автор написав у р. 1858, так само розпочав він у тім році свою розвідку про непригідність латинської азбуки до руського письменства[1]. Се бачимо з передмови до тої розвідки, де він, згадуючи про вихід книжки В[енглінського] «сього года», бере її, і тільки її, за вихідну точку своєї нової розвідки. Ся розвідка складається з короткої передмови (ст. 3—6) і з трьох частей, із яких перша доказує «Преимущества кирилицы» (ст. 7—21), друга — «Неудобность азбуки латинской» (ст. 21—37), а третя — «Голосы противные кирилице» (ст. 37—46). У передмові автор згадує коротко про пробу «деяких із наших братів перед 1848 р. писати руське слово латинськими буквами», додаючи, що вони від того року навернулися до слов'янської азбуки. В появі руської книжки, друкованої латинськими буквами, автор бачить «непризнання або заперечення того, що прийнято та взаконено у нас всесторонньо і всенародно, що від давніх часів творить зверхню подобу нашого життя літературного та громадського» (ст. 6). Він підносить свій голос у обороні нашого законно признаного добра, «не дивлячися на те, чи зневаження його вийшло для непевної цілі, чи з доброї волі, або з незнання» (ст. 5). Автор бажає доказати потребу та відповідність слов'янської азбуки для руського письменства строго науково, не обмежуючися поговіркою: «Ми того не приймаємся, бо в нас так не бувало», хоч та поговірка має своє велике значення. Автор волить збити закиди противників кирилиці

[1] О неудобности латинской азбуки в письменности русской. Рассуждение Богдана А. Д. Відень, 1859. В книгопечатне о[тцов] мехитаристов, 8-ка, ст. 1—46, друковані кирилицею + 2 ст. непаґіновані, а на першій із них «Содержание» гражданкою*.

науковими доказами, аби її захування не видалося противникам «закоренілим упором у заховуванні перестарілих форм і, так сказати, китайським муром проти всякого поступу». Відкидаючи таке підозріння, автор удається о поміч і під захист науки, «бо храм науки стоїть для всіх отвором, а кождий, хто підносить голос у її імені, знайде послух у світі» (ст. 5—6).

В першім розділі автор на основі свіжих тоді дослідів Шафарика та Міклошича, які він у рр. 1857 і 58 популяризував у «Сборнику», показує, що первісним слов'янським письмом, яке винайшов св. Кирил, була глаголиця, з якої пізніше його ученик Климент виробив письмо легше для вживання, прозване кирилицею, уживши для нього 24 букв грецьких і 14 узятих, а властиво перероблених із глаголиці. Не буду вдаватися ані в зміст, ані в критичний розбір сього розділу, зазначу тільки, що, на мій погляд, повстання слов'янського письма виглядало інакше, і завважу також, що автор уважає Остромирове євангеліе найстаршою пам'яткою церковнослов'янського язика (ст. 13) і вважає найважнішою прикметою кирилиці те, що вона лучить у собі «настоящее словопроизношеніе и оразъ историческое словопроисхожденіе со всевозможною точностію» (ст. 13). У другім розділі автор коротко оповідає історію повстання латинської азбуки, що була витворена з грецької з деяким приміненням та з переробкою грецьких букв відповідно до виговору латинської мови. І коли та латинська азбука ще сяк-так вистарчала для старої латинської мови і могла прикладатися до неї по правилу: «Пиши, як говориш, а говори, як пишеш» (ст. 25), то в новіших західно- та південноєвропейських язиках, що прийняли ту азбуку, вона викликала правдиву безодню між писаним словом і його виговором. Новочасна Європа має звиш 20 правописів, приладжених для різних язиків, усі з латинськими буквами. «Придивляючися тим різним правописам, найдемо дивне-диво. Глядиш на кожду з них і бачиш у кождій ті самі латинські букви. Коли вмієш читати по-латині, то тобі здається, що потрапиш читати також по-італійськи, по-англійськи і т. і. Та де там! Без попередньої кількамісячної науки читання, без проводу тямучого вчителя, якому особливо для вивчення англійської мови мусиш прислухуватися рік або й два, без пильних та трудних вправ не прочитаєш ані 5 слів чистою, природною вимовою. І яка ж користь із твого знання латини, коли для вивчення англій-

ського правопису, зложеного латинськими буквами, потребуєш року або двох літ? А кілько ж часу треба ще, аби навчитися читати добре ще й усі інші згадані латинські правописи?» (ст. 27).

В дальшім ході сього розділу автор ближче придивляється правописам польському, чеському та мадярському і виказує нездібність латинської азбуки для передачі особливо таких букв, як **и**, **ы**, **ѣ**, **ѳ**, **ѧ**, і кінчить ось якими увагами: «Латинська азбука приложена до руського письменства в якім-будь західноєвропейськім правописі, доведе не тільки до великого замішання, але також до незгоди та роздвоєння одноплеменних братів. І хоч би ми вибрали найліпший із латинських правописів, яким, без сумніву, треба вважати чеський і хоч би ми, еклектично добираючи букви з інших азбук, доповнили його хиби, то все-таки ніяким правописом не заступимо наших питомих **ѣ**, **и**, **ы**, **ѳ** так докладно, аби вони разом передавали малоруський звук у письмі і не вводили роздвоєння в малоруські говори (ст. 36).

У третім розділі автор починає згадкою про римлян, які, підбивши під свою власть греків і переробивши їх азбуку на свою, не подумали навіть силувати їх покинути свою азбуку та перейняти латинську, а навпаки, «не лінувалися пізнавати ближче грецьку азбуку, а через неї також значення та користь грецького письменства» (ст. 37). Певна річ, між грецьким і малоруським письменством величезна різниця, та наші найближчі сусіди також не римляни, і вони «підносять свій голос проти нашого письма скрізь, де лише зійдуться зі своїми братами-земляками» (ст. 38). Лишаючи на боці голоси сусідів і такі явища, як поезії Венглінського, автор заявляє, що з боку самих русинів «змагання завести у нас замість слов'яно-руської латинську азбуку п р о т и н а р о д н е, бо розриває теперішнє життя нашого народу з минулим, майже 1000-літнім, викликає неминуче роздвоєння та занедбання нашого давнього письменства, що лише на підставі руської азбуки являється спільним та одностайним для русинів галицьких і угорських (і, розуміється, також для російських українців)».

Далі наводить автор головні докази нібито непрактичності кирилиці і вищості латинки. «Уживання латинської азбуки буде доказом є в р о п е й с ь к о г о п о с т у п у, бо весь освічений Захід Європи пише тільки виключно нею, а навіть німці, що донедавна друкували свої книжки ні-

мецько-латинськими буквами, друкують тепер наукові праці латинськими. Відповідаємо на се: європейський поступ, так як узагалі поступ усеї людськості, ми не розуміємо як сліпе наслідування та охоту бігти за модою, але як змагання до ліпшого пізнання правди. Вчені німці приймають латинські букви, та вони у них не новість, бо ж німецько-латинська азбука в своїй суті таки латинська і не міняє німецького правопису, лише зверхню форму букв досить подібних до себе. У нас натомість зовсім не те. Приймаючи латинську азбуку, введемо до себе новість, не відому в руськім письменстві досі більше як 900 літ, а надто руйнуємо весь склад правопису, зложений та хоронений віками. Се для нашого письменства не поступ, але загибель.

Кажуть нам: зі знанням латинської азбуки відкривається нам доступ до всіх західноєвропейських літератур, що вживають лише латинського письма. Відповідь на се дає порівняна табличка західноєвропейських правописів, яка виявить відразу всю безосновність сього твердження. Автор от сих рядків навчився читати єврейське письмо, писане зовсім не відомими для нього буквами, протягом одного тижня, а англійські книжки, друковані латинкою, вчився читати більше як два роки і — не гріх признати — не вміє й досі читати добре по-англійськи. Кажуть далі ось що: якби русини прийняли латинське письмо, то була би се велика користь для їх сусідів-соплеменників, що вживають такого письма, бо вони, хоч легко розуміють бесіду русинів, але, не знаючи їх азбуки, не можуть читати їх писань. Відповісти на се дуже прикро, але треба. З болем мусимо признати, що коли наші руські письменники в своїх писаннях так часто згадують про розвій та успіхи письменства своїх сусідів, ті сусіди майже ніколи ані одним словом не згадують наших заслужених мужів, а про наше письменство заховують уперту, майже згідну мовчанку, так якби його зовсім не було. І чи так трудно присвоїти собі наше письмо? Адже якби вони вчилися його, ми бачили би в тім доказ тої взаємності, якої вони домагаються від нас.

Кажуть іще далі: латинськими буквами писали вже деякі відомі русини, як Тимко Падура, Вацлав із Олеська, Й. Лозинський, Й. Левицький[1], Вагилевич, а тепер Венглін-

[1] Знаємо лиш один вірш Й. Левицького, друкований п[ід] з[аголовком] «Car duhów iz Getoho» в польських «Rozmaitosciach» (автор, на жаль, не навів року, ані числа того часопису). Докладніше про се див.: «Арх[ів]», т. VIII, вступна стаття, ст. VI—VII.

ський, а до того найвизначніший тепер слов'янський язикослов проф. Міклошич писав недавно в своїй порівняній граматиці малоруські слова латинськими буквами. Подвиги тих мужів повинні служити прикладом для русинів. Відповідаємо на се: Тимко Падура і В[ацлав] із Олеська писали одиноко на користь своїх земляків поляків, а другий із них хотів познайомити їх із народними піснями русинів. Як ті два, так і два наші заслужені язикослови, Й. Левицький і Й. Лозинський, писали кілька менших своїх творів латинкою ще перед р. 1848. Від того пам'ятного року оба остатні пишуть лише руською азбукою. І. Вагилевич писав, як відомо, в самім р. 1848 руськими буквами, а тільки передруковував те саме для польських читачів латинським письмом і польським правописом; зрештою, його підприємство (Ruskij Dnewnyk) простояло ледве місяць. І він, скільки знаємо, писав пізніше свої руські праці тільки руською азбукою. Що ж до д. Венглінського, письменника мало ще відомого, що вже по р. 1848 надрукував свій руський твір латинськими буквами, то можу донести читачам, що він через одного русина прислав кілька своїх поезій до редакції «Вісника» для поміщення їх у «Сборнику», що друкується слов'яно-руськими буквами. Що ж до проф. Міклошича, то друкування малоруських слів латинськими буквами в його граматиці мало би для нас більше значення, якби ми не знали, в якій цілі се було роблено. Але ся ціль відома нам. Се було бажання познайомити інших слов'ян, що займаються славістикою, з правдивим виголошуванням малоруських слів, яке значно різниться від наводжених у тім ділі подібних слів старослов'янських та російських. У тім дуже розумнім намірі шановний професор мусив друкувати наші слова латинськими буквами, чеським, а не польським правописом.

Інші голоси, що хвалять кращу форму латинських букв супроти наших, не гідні навіть уваги, бо нас не чарує зверхня форма на некористь вищої внутрішньої вартості, що міститься в нашій греко-слов'янській азбуці та орфографії. Знаємо також, що як латинська азбука, перейнята з грецької, через довге вживання у різних народів набрала кращих форм, так само украситься колись і наша руська, коли довший час із любов'ю будемо плекати її у себе. Тепер можна лишити се діло формалістам та друкарям. Зате уявім собі, як виглядало би руське письменство, якби русини покинули свою азбуку і прийняли латинку. Насамперед було би

у нас те, що бувало у інших народів при подібних змінах: загальний заколот і безконечна сварня за азбуку. Пригадаємо тільки довголітні спори, що велися у південно-західних слов'ян за правопис, і то тільки за зміну правопису, а не азбуки. Що ж могло би бути у нас, якби ми змінили не лише правопис, але й азбуку? Було би те, що було у інших, а може, й ще гірше. А те гірше, то був би сумний розпад нашого письменства (в границях самої лише Австро-Угорщини) на дві окремі половини: руcько-галицьку з польським правописом і руcько-угорську з мадярським. Чеський правопис, що потроху злучив південно-західних слов'ян, не міг би у нас наразі прийнятися, бо його мало хто знає, а до того він відділений від нас двома іншими, ближчими по сусідству, а своїм складом аж надто відмінними від чеського. А ті два сусідські правописи, з яких один відомий Русі Галицькій, а другий — Закарпатській, оба враз не відомі ні тут, ні там. І коли би ми мусили знайомитися з літературними творами одноплеменних із нами закарпатських братів і потребували для того вчитися так трудного та непривичного для нас мадярського правопису, то довелось би навіть у нижчих наших школах учити відразу аж чотирьох правописів: слов'яно-руського як минулого, польського та мадярського як теперішнього і, нарешті, чеського як будучого.

Крім того сумного роздвоєння нашого письменства, грозить нам заведення латинської азбуки ще одною, на мій погляд, найтяжчою і найстрашнішою бідою. Маю тут на думці глибокий розрив, який при переміні письма мусив би відірвати теперішнє письменство від письменства минулих звиш 9 віків. Розрив духового життя цілого народу — се найтяжче горе, яке було коли на світі. Адже ні один народ не наводив на себе самовільно такого горя, ні один не зривав зі своїм минулим життям. Адже поверхові зміни, які віднедавна заводяться в письмах учених німців і які заведено в південно-західних слов'ян, не перемінили самої суті їх азбуки, не довели їх до тої крайності, аби німець або південний слов'янин не вмів прочитати свою стару німецьку або слов'янську книжку. Ся неможливість мала би дістатися тільки нам, австрійським русинам, які, відкинувши греко-слов'янське письмо, одні на всю Європу забули би з часом читати свої старі книги. Чи ті, що радять нам перемінити своє стародавнє письмо, думають, що лиш ми одні з усіх племен такі вироди, що самовільно вимажемо

з пам'яті все, що з волі божої було в нашій минувщині? Чи думають вони, що ми так мало прив'язані до свого, що кинемо його за першою появою нової моди? Чи думають, що ми одні такі слабоумні, що не зуміємо пізнати, що для нас добре, а що недобре? Чи думають, нарешті, що лиш ми одні такі неблагородні, що не встоїмо сильно при тім, що весь наш народ признав добрим для себе?» (ст. 39—46).

Отсими смілими та справді мужніми й патріотичними словами кінчить Б. Дідицький свою розвідку, що запевняє йому визначне місце в історії нашого духового самопізнання. Вона доказує, що кращі одиниці між русинами вже в тих тяжких та темних роках добре відчували потреби та шляхи розвою нашого народу, потребу ненастанної, смілої та впертої боротьби за поправу його долі і не цуралися й самі виступати в ряд борців та наражувати себе тим супроти всевладних, як здавалося, суспільних та політичних верховодів.

VII

У Галичині було тихо. Люди жили, працювали, думали дещо, але ніякого руху не було чути. Аж пастирський лист єпископа Литвиновича з д[ня] 25 падолиста 1858 р. трохи розворушив тиху воду, в якій жила тодішня галицько-руська інтелігенція. Д[ня] 9 [21] грудня того ж р[оку] пише Іван Гушалевич, що тоді був парохом у селі Княжівському Калуського повіту, до Якова Головацького,— подаю його слова в перекладі на нашу мову: «Здається, Вам відоме окружне послання нашого орденаріату, що відноситься до нашого простонародного письменства і велить берегтися в проповідях та інших поученнях церковного язика. Як грім, поразило нас воно, і кождий питає, яке діло церкві вмішуватися в питання літератури та язика? Думаємо, що як усе, так і тепер ворожа нам польська партія, а може, й яка інша підносить голову і змушує духовну власть забрати голос у язиковій справі[1]. Автор листу побоюється за свій твір «Роксолана», аби за деякі особливості його язика та правопису не мав клопотів, і просить Головацького поправити, що йому видасться потрібним, або відібрати рукопис із друкарні і прислати йому на його ра-

[1] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62, видав д-р Кирило Студинський*. У Львові, 1905, ст. 420.

хунок, «а я предам огню, ибо не нахожу причины, дабы за плохое дельце имел терпети наш народ и мы все, лучше най огень оное пожрет» (там же).

Таку саму тривогу справив той лист пастирський і в іншім куті благословенної Галицької Русі, бо при кінці грудня ось що писав до Головацького Й. Сокольський: «Ординаріатський приказ убил нас. Все пали духом, и, кажется, можно бы изречи: «Прощай уже навсегда, Матица да Народ[ный] дом!» Противницы свою штуку хорошо доказали, и нашим начальникам о этой комедии ведомо было, но пред намы утаено» (там же, ст. 424).

З початком 1859 р. Дідицький у Відні розпочав друк своєї брошури «О неудобности латинской азбуки», якого кошти обіцяв покрити М. Качковський* із Самбора. В марті писав до Я. Головацького Іполит Криницький із Відня, що Дідицький друкує свою брошуру; вже прилагодив другий аркуш, але видатки покриває сам, бо д. сов. Качковський не прислав обіцяних грошей (там же, ст. 434), д[ня] 18 марта сам Дідицький обертається до Я. Гол[овацького] просторим листом, у якім між іншим читаємо: «Намучившися всю зиму над грекою та латиною, я задумав їхати на великодні ферії до рідні, аби спочити хоч один місяць та набрати сил до дальшої праці. Привезу з собою статтю «О неудобности лат[инской] азбуки», над якою тепер час від часу працюю, і щодо друкування її хотів би порадитися з Вами. Я обіцяв її вже в «Сборнику», та рад би не поміщати там, бо уривкове друкування потягнеться 2—3 місяці, а се дуже нудно. Я вважаю се питання дуже важним, і з причини появи поезій Венглінського на часі тож ліпше було би видати окрему книжечку. Д[обродій] М. Качковський писав мені вчора через д. І. Криницького, що готов друкувати мої твори своїм коштом. Може, він прийняв би на себе й отсю статтю, та я не згодився би посилати її аж до нього, бо діло протяглося би занадто. Радше нехай візьме се на себе Руская матица або фонд вдів і сиріт по свящ[еніках] у Перемишлі — чей не стратяться. Думаю, що не буде більше, як 3—4 аркуші.

Перед кількома місяцями я познайомився з д. Іречком, конципістом при Міністерстві просвіти, що має дуже великий вплив на справу руських шкіл. Від кількох місяців учу його руської мови з Вашої граматики. Тут найбільше маю нагоди вказувати на Ваші великі заслуги для науки нашого язика. Він тепер має про Вас ліпше поняття, а почасти й про сам руський язик. З д. Міклошичем розмовляю

деколи про деякі неприємності в справі нашого письменства; він усе говорить, аби писати про нього до якої славнішої газети або в окремих брошурах. Та, на жаль, у нас тепер літературний застій, якого від р. 1848 не було ніколи. Ах, якби я лише добився до якого постійного становища! Та се ще від мене дуже далеко. Грека, а особливо латина — се мої перешкоди, що не позволяють мені робити для Русі більше, як невеличкий віршик протягом цілого тижня. Говорять тут чимраз голосніше, що митрополитом буде Григорій Шашкевич, і се дуже правдоподібне. Тоді коректою наших учебних книжок займеться, може, д. Іречек, який має вже їх коректу в інших слов'янських язиках. Моя «Читанка» вже друкується. Свою статтю «О неудоб[ности] лат[инской] азб[уки]» пишу по змозі строго науково, не допускаючи особливих уваг на всякі закиди з противного боку. Склад популярний, то, може, й легше знайдеться який видавець, що дав би початок здійснення того плану, який подає вам Міклошич» (ст. 435—6).

У цвітні брошура Дідицького була вже готова, і він писав до Я. Головацького: «Посилаю Вам 100 примірників моєї розвідки і прошу уклінно, розпродайте їх якнайскорше між знайомими, а що грошей зберете за тиждень, пришліть на ім'я д. І. Криницького[1] сюди до Відня, бо за друк брошури ще не все заплачено. Хоч друкуючи сю книжечку, я два рази писав до д. М. Качковського, який сам недавно переказував до мене через крил[ошгана] Гинилевича, що готов усі мої писання друкувати власним коштом, аби позичив мені на друк тої праці 160 р., та, на жаль, і не знати з якої причини я не одержав від нього й донині ані відповіді, ані грошей. Я ледво заспокоїв тут трохи друкарню, а більша часть кошту лишається на розпродаж.

Щоправда, в попереднім письмі я писав Вам, що згадану працю буду друкувати у Львові, і Ви, ласкавий добродію, донесли мені навіть, що знайдете там гроші на друк, та я, занехавши план їхати до Львова, змінив також план щодо друку. Вже для відомих буквальних потреб я мусив друкувати 2 000 примірників лиш у мехитаристів, а інших причин легко догадаєтеся. Половину доходу призначую на фонд удовиць і надіюся, що брошура через те скорше розійдеться. Щодо змісту знаю, що будуть у ній деякі недогляди та

[1] Він був завідателем руської часті друкарні о[тців] мехитаристів у Відні.

деякі думки не зовсім розвиті, та я спішив із сим ділом, як іще ні з одним іншим, тим більше, що в часі писання я дізнався, що один наш визначний письменник[1] приготовив уже простору статтю, доказуючи потребу заведення у нас латинської азбуки. На щастя, редактор «Вісника» не захотів помістити її, а для моїх праць у противнім напрямі радо відкриває сторінки свого часопису» (ст. 440—441).

А ось іще кілька слів із листа Івана Головацького* з Відня до брата Якова з д[ня] 8 (20) цвітня: «Тому, що Богдан Андрійович (Дідицький) надумався на великдень лишитися в Відні, розпочав друкувати свою статтю окремою брошурою. Щодо твоєї руської граматики Дідицький був із запитом у Шашкевича, та сей вимовився, що не знає, чи буде вона друкована, чи ні. На його думку, рукопис не відповідний уже програмі, предложеній тепер для подібних праць. Із усього видно, що він противний сьому виданню» (ст. 443).

Із сих листів видно, що ще в цвітні 1859 р. навіть віденські русини не знали нічого про замах на руське письмо, який приготовляло правительство. Найцікавіше те, що Дідицький познайомився і навіть заприязнився з Іречком і давав йому усно деякі відомості про руську мову та літературу, не підозріваючи навіть, що він приготовляє грізний удар на саму основу руського духового життя. Аж у перших днях мая все відкрилося з появою підписаної Іречком брошури про реформу руського правопису. Д[ня] 3 (15) мая Іван Головацький писав до свого брата Якова після інших політичних новин іще ось яку, що доторкала нашого предмета: «На наш народ приготовлено важкий удар. У Міністерстві просвіти се діло, здається, вже порішено, бо Шашкевич одержав той акт post expeditionem ad videndum[2]. Чехи відбирають у нас кирилицю, а накидають нам свій правопис. Винен усьому секретар Іречек, що написав брошуру «Über den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischer Schrift zu schreiben», але її ніде дістати не можна, а роздають її лише приватним довіреним особам. З кінцем сього, або в початку будучого місяця Іречек їде до Львова, де під його проводом збереться комісія для сього питання, і діло скінчиться тим, що в жовтні наші руські діти почнуть учитися вже з чеських букварів, а кирилиця піде

[1] Н. У. [Микола Устиянович].
[2] Після експедиції для огляду *(лат.)*.— *Ред.*

до коша. Шашкевич і Вислобоцький (редактор урядового тоді «Вісника») ходять, мов опарені, бо все те зроблено без їх відома, поза їх плечима. Шашкевича ніколи не бачили таким лютим. Він предложив міністрові своє promemoria[1], в якім висловив усю гірку правду і навіть загрозив, що покине своє тутешнє становище. Risum teneatis amici![2] Чи ж буде він потрібний тут, коли перестануть видавати кирильські учебники? Самі чехи вишлють його на відпуск як чоловіка, що сповнив свою задачу, т. є. копав яму під іншими, а нарешті впав у неї. Ось яку штуку показав чех! І полякам дулю, і нам дулю, а собі все» (ст. 445).

Розуміється, Іван Головацький не тратив надії і зараз подумав про ту реакцію, яка повинна початися серед русинів проти плану правительства. «Головна річ, що скажуть наші єпископи, наш новий митрополит Тома Полянський, наше священство і наша освічена верства? Чи їх уже нема на світі? Чи будуть допитувати одних лише Черкавських, Устияновичів, Лозинських, а духу нашого народу і нашу віру признають нічим? Я певний, що д. Іречек почує такий страшний шум при тій комісії, що не буде й знати, куди тікати. А в тім, може, я й помиляюся, і тоді можна буде справді сказати: «Finis Rutheniae!»[3] Вислобоцький надіється, що ся буря тепер іще прошумить над нами, тому що міністри Бах та Кемпен іще по нашій стороні. Мала надія. Слава богу, що наш Дідицький заздалегідь із вітхнення св. духа встиг своєю брошурою випередити замах Іречка. Не підозріваючи нічого, він передав йому свою брошуру в ту пору, коли той уже друкував свій Bericht. Іречек страшенно обурився і почав нарікати, чому Богдан не сказав йому нічого. Ось який хитрець! Він докінчив друк свого памфлета, але здається, що задля конфлікту з Богданом не пускає його в продаж» (ст. 446).

Із сього листа дізнаємося, що брошура Іречка вийшла з друку в перших днях мая 1859 р. і не пішла в книжкову продаж, а була трактована як довірена урядова публікація. Розуміється, правительство подбало про те, аби в пресі не було про се ніяких згадок. Д[ня] 18 (30) мая пише Б. Дідицький до Якова Гол[овацького] ось що: «Минулого тижня передав я д. Вислободському залучене тут «Освѣдченіе

---

[1] Пропонування *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Чи не смішно! *(лат.)* — *Ред.*
[3] Кінець Рутенії! *(лат.)* — *Ред.*

рускои азбуки дотычащое» для поміщення в його «Сборнику»; та, на жаль, д. В[ислободський] не міг помістити сеї статті в своїй газеті мимо своеї найліпшої волі, бо д. Ір[ечек] візвав його листовно нібито іменем самого міністра, аби в своїй газеті ані одним словом не згадував про мою брошуру, поки се діло не буде рішене в офіціальній дорозі. Тому й многоважна заява проф. Міклошича залежалася в теці редакції, і коли я тепер посилаю Вам її, може, буде вже запізно. Та, проте, покористуйтеся хоч рукописом і оголосіть усім, кому на тім буде залежати[1]. Шановний професор розмовляв зо мною зі справедливим огірченням у голосі і заявив рішуче, що вже більше як 4 роки міністерство не покликає його ні на які наради, і йому здається, що він від того часу стратив там ласку й довір'я. На жаль, воно справді так, і я знаю про се. З другого боку, донесу Вам іще, що й сам П. Й. Шафарик, тесть д. Ір[ечка], дуже незадоволений зі свого зятя, що той задалеко пішов не на своє поле. Про се писав недавно молодий Шафарик-син одному з моїх професорів (А. Людвігові), а той, знаючи наше діло, повідомив мене про се приватно. Оттак два мужі, первостепенні авторитети, протестують проти робленого нам насильства, а нам хіба не протестувати? Ми тут, русини у Відні, щодо сього всі одного духу, дивимося на вас, львівських русинів, з великим зацікавленням, бажаючи знати, як там собі поступите і що зробите далі? Адже мусять бути й вищі інстанції, де можна бодай пожалуватися, яке зло творять нам, бідним. Завтра д. Висл[ободський] піде до міністра Баха просити інструкції, як має поступити собі супроти тої незгоди, яка виявилася в двох офіціальних органах «Gazecie Lwowskiej» і «Віснику» про один і той сам предмет (руську азбуку). Ми раді знати, що скаже йому міністр. Та все-таки все залежить від вас, галицьких русинів, бо остаточно лиш на Вас покличуться. Мою брошуру, коли її мало купують, роздавайте, кому можете навіть дармо. Перекладати свою розвідку на польське та на німецьке не маю наміру, раз тому, що не маю ані часу, ані грошей, а по-друге, тому, що й руський оригінал при летаргії русинів не знаходить покупу» (ст. 447—449).

Коли й як відгукнулася відомість про те, що робилося в Відні, в різних кутах Галичини, маємо деякі свідоцтва

---

[1] Заяву Міклошича, наведену в тім листі, подаю у вступі до «Архіву», т. VIII, ст. XVI—XX.

в листах до Я. Головацького. Ось що писав до нього д[ня] 3 червня 1859 р. І. Гушалевич: «Ужасна весть об неслыханном, даже в варварски времена, насилию на наши священныя письмена молниею пронеслась помеж наше духовенство и народ еще 6 (8) мая. Всех серце запеклося кровью». Наводжу далі нашою мовою: «По кількох днях повторилася та сама вість із додатками, що наші радо гнуть свої плечі під чуже ярмо. Сьогодні, почувши (писав д[обродій] міністеріальний радник до Станіславова), що проект заведення чужих букв походить від чехів, ми почули полегшу: що буде, най буде, аби лиш наші не брали участі в тім святотатстві. Ми в своїх відлюдних кутах толкуємо, як можемо, сей нечестивий наїзд від духу злоби так, що вороги Австрії та бунтівники бажають на користь своїх бунтівничих мрій під маскою австрійського патріотизму сим насиллям відіпхнути серця вірних русинів від Австрії, або думають відвернути нашу увагу від подій у Південній Слов'янщині на іншу, дразливішу для нас точку, аби розширити свою літературу коштом нашої. В такий їх рахунок входять і поляки, на яких вони навівають надію відзискати стрaчене. Ми не можемо ні в якім разі байдужно придивлятися сьому насиленню, і то в хвилі, коли наші земляки ллють свою кров за Австрію в Італії. Тому кожний із нас готов, коли не втихне ся єретична завірюха, запротестувати до самого цісаря. Мушу завважити, що наші священики полюбили єпископа Спиридона за те, що він, від'їхавши д[ня] 30 мая на село, дав пізнати Іречкові та його заходам, що руський архієрей осуджує сей гріх брата-слов'янина проти братів слов'ян. Додаю отсей галицько-руський вірш, що ходить між нами:

Най швець держиться свойого копита,
Аби підошва гладонько пришита;
Коваль най держить кріпко за кліщі,
А кравець сидить при своїй іглі!
Кождий най буде майстром на своїм!
Як кого зловлять на ділі чужім,
Скажуть всі люди: «Дивіться, дурак,
Замість заліза верг в огонь ходак;
Замість кліщами брав огонь шилом!»
Така-то біда зо свинським рилом.
Най же Іречек в своє чеське пиво,
А не в наш медок пхає своє рило;
Бо його рило приберем в ходак;
Скажуть слов'яни: «Іречек — дурак!»

(ст. 450—51).

Із сього листа мимоходом довідуємося, що Іречек при кінці мая прибув уже до Львова і що його з боку єпископа Литвиновича зустріла немила несподіванка, що той від'їхав на село, не прийнявши його у себе.

Про події з кінця мая 1859 р., що попередили вибір та зібрання комісії для азбучної справи у Львові, не зайвим буде тут додати ще те, що оповідає про них Бр. Лозинський на основі актів Львівського намісництва, на жаль, не подаючи докладних дат. «Настали тепер часи дуже оживленої акції урядової та позаурядової, а обі сторони бралися до неї зі свідомістю, що остаточний вихід тої акції може мати епохальне значення для будущого розвою руської справи на найважнішім для неї полі язиковім. В урядовій кореспонденції між гр. Голуховським і гр. Туном зникає сухий бюрократичний тон, а пробивається майже науково-полемічний. Д-р Черкавський у основнім меморіалі розвиває просторо проект подрібної інструкції про науку та розвивання руського язика на основі латинського альфабету, причім повстають плани нових шкільних книжок та руського словаря, який мала б обробити окрема комісія і т. і. На реляцію гр. Гол[уховського], оперту на тім меморіалі, приходить відповідь гр. Туна, основана, здається, на меморіалі Й. Іречка. Піднесено тут питання, яку дорогу треба вибрати при заведенні латинського альфабету: чи кирильські букви попросту заступити латинськими, чи окремо латинською графікою означити руські звуки без огляду на кирилицю? Гр. Тун висловив погляд, що поперед усього треба уникати всього, що могло би серед русинів збудити нагле підозріння, що ходить тут попросту о витисненні руського язика на користь польського. Значить, перша дорога, не порадна вже з лінгвістичних оглядів, гірша також із політичного становища. У відповіді на се д-р Черк[авський] обробив просторий лінгвістичний трактат, у якім, лишаючи на боці політичні мотиви, обговорює річ предметово і доходить до висновків на користь фонетичного правопису, отже, в основі згідних із поглядами гр. Туна, хоч і відмінних у подробицях виконання. Стало на тім, що все те буде обговорене на окремій комісії, яка збереться в намісництві при участі міністеріального делегата Іречка, і за підклад для своїх нарад візьме так само виріб д-ра Черк[авського], як і проект міністеріальний» (Br. Łoziński, op. cit., ст. 185).

Згадані тут урядові акти переписки між галицьким намісником та Міністерством освіти у Відні не доступні для

нас, та се мало впливає на представлення дальшого ходу сеї справи, бо свої лінгвістичні докази та політичні міркування д-р Черк[авський] виложив досить просторо в своїх увагах до пастирського листа єп[ископа] Литвиновича («Lemberger Zeitung», 1859, ч. 21, і по-польськи в «Dodatku tygodniowym przy Gazecie Lwowskiej», также ч. 21, що вийшло д[ня] 20 мая) та в своїх полемічних увагах на брошуру Б. Дідицького, що німецьким і польським язиками були опубліковані у Львові на сторінках урядових часописів «Lemberger Zeitung» і «Gazeta Lwowska» із д[ня] 21 мая до 10 червня в числах 120—122, 1859 р. Обі публікації, першу польською, а другу німецькою мовою, передрукував я в т. VIII «Укр[аїнсько]-р[уського] архіву» в додатку до не друкованих досі матеріалів, ст. 83—105 і 106—129.

КОМЕНТАРІ

До сорок сьомого тому Зібрання творів І. Я. Франка ввійшли історичні праці, опубліковані з 1898 р. до кінця життя письменника і вченого.

З 1898 р., коли відзначалося 25-річчя літературної діяльності І. Я. Франка, розпочався новий плідний етап творчості письменника, зокрема в галузі історії: з-під його пера виходить багато наукових розвідок, грунтовних рецензій та оглядів. Певною мірою цьому сприяло обрання І. Я. Франка в червні 1899 р. дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка, створеного в Львові 1892 р. Він брав участь у роботі як філологічної, так й історико-філософської секцій. Так, 9 липня 1903 р. на засіданні історико-філософської секції І. Я. Франко прочитав доповідь «З історії Галичини 1848—1860 рр.»; 14 листопада 1904 р. на засіданні філологічної секції виголосив доповідь «До бойківської ономастики», яка була тісно пов'язана з інтересами письменника в галузі історії; 22 лютого 1906 р. на засіданні історико-філософської секції виступив з доповіддю «Матеріали про шпихліри».

У періодичних виданнях товариства («Літературно-науковий вісник», «Записки Наукового товариства імені Шевченка»), в журналах «Громадський голос», «Новий громадський голос» та в окремих виданнях вперше надруковані праці І. Я. Франка з історії.

Як і раніше, в колі інтересів І. Я. Франка перебувала якнайширша проблематика вітчизняної та всесвітньої (загальної) історії від найдавніших часів, перших світових цивілізацій східних народів і античності до злободенних соціально-економічних і політичних питань історичної дійсності початку XX ст. Наслідком ретельної дослідницько-творчої роботи І. Я. Франка стають такі відомі праці, як «Лук'ян Кобилиця», «Причинки до історії України-Русі», «Азбучна війна в Галичині в 1859 р.», «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині», а також численні історико-публіцистичні статті, історіографічні огляди літератури з певної проблематики, публікації джерел, рецензії. Ці праці, які подаються в даному томі, значною мірою розкривають революційно-демократичну історичну концепцію автора, показують коло його дослідницьких інтересів у галузі історії, обстоювання ним рушійної творчої ролі народних мас в історичному процесі, висвітлення їх боротьби за соціальне і національне визволення.

Революціонер-демократ популяризує, критично рецензує праці представників різних класових напрямів історіографій кінця XIX — початку XX ст.: української (М. Василенко, М. Драгоманов, І. Левицький, В. Перетц, М. Стороженко, І. Шараневич), російської (С. Корф, І. Лучицький, А. Спицин, Я. Яцимирський), польської (Ю. Краєвський, А. Міцкевич), німецької (Т. Момзен), французької (Ж. Масперо). Водночас він висловлює погляди з принципових питань поточного суспільно-політичного життя та історичного процесу минулого, наголошуючи на позитивних чи негативних сторонах наукової та громадсько-політичної ролі того чи іншого діяча.

Великий талант письменника допомагав йому створювати яскраві документальні історико-біографічні нариси про славетного керівника визвольної боротьби народів Латинської Америки проти іспанських колонізаторів Сімона Болівара, про підступного зрадника свого народу, активного насаджувача католицизму й уніатства на Україні Йосифа Шумлянського, про Іполита Тена — автора спеціальних історичних праць, в яких Велика Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. висвітлювалась з консервативно-монархічних позицій. У Франкових наукових працях і рецензіях зустрічаємо багато виразних портретів історичних осіб різних суспільно-політичних і класових напрямів.

Своїм обов'язком вченого І. Я. Франко вважав знайомити земляків з важливими питаннями всесвітньої історії. Він завжди виявляв активний інтерес до стародавньої історії народів Сходу, історії релігії (зокрема християнської та іудейської); розробляв важливі проблеми соціально-економічного, політичного і культурного розвитку слов'янських народів від найдавніших часів, писав про таких видатних польських революційних діячів, як Едвард Домбровський, Адам Міцкевич та ін., а також викривав гнобительсько-колонізаторську політику польських магнатів, шляхти на українських землях.

З великою повагою і любов'ю ставився І. Я. Франко до прогресивних демократичних та революційних сил Росії, очолених з кінця XIX ст. найреволюційнішим у світі російським пролетаріатом, його марксистсько-ленінською більшовицькою партією. Вивчення творів В. І. Леніна, знайомство з його соратниками, розповіді людей, які мали щастя зустрічатися з вождем всеросійського багатонаціонального пролетаріату зміцнювали революційно-демократичні переконання І. Я. Франка, сприяли прогресивній еволюції його поглядів у напрямі до марксизму. Щоправда, марксистсько-ленінське вчення як цілісне світорозуміння І. Я. Франко не сприйняв, тому й допускав національну обмеженість у деяких оцінках і трактуваннях історичних осіб, подій та явищ.

У даному томі друкуються праці, присвячені історії Галичини. В них відображено історію соціального і національно-визвольного руху народних мас (особливо напередодні і в період буржуазно-демократичної революції 1848 р.), широко висвітлена боротьба прогресивної громадськості українського населення Східної Галичини, Буковини і Закарпаття за збереження і розвиток своєї культури, мови, освіти в умовах жорстокого колонізаторського гніту Габсбурзької монархії. Письменник нещадно таврував католицизм, уніатське духовенство, яке вірно служило гнобителям України,

Висвітлюючи історичний процес з позицій революційної демократії, І. Я. Франко визначав об'єктивну закономірність розвитку історії, вважав, що історик повинен не лише описувати події та факти, а й виявляти і розкривати об'єктивні закони розвитку, соціально-економічні фактори, що спричиняли суспільні рухи, рішуче обстоював дружбу українського народу з російським, польським та іншими народами, закликав їх до спільної боротьби проти соціального і національного гноблення.

Франкова термінологія дещо відмінна від сучасної. Зокрема слова «руський», «україно-руський» (в працях російською мовою «русский») І. Я. Франко вживає в значенні «український», «жиди», «жидівський» — в значенні «євреї», «єврейський».

Переклади іноземних текстів виконали А. О. Білецький і Н. П. Романова.

Зміст малозрозумілих для сучасного читача скорочень окремих термінів у тексті І. Я. Франка допомогли розкрити А. З. Барабой, Л. А. Гумецька, З. Т. Франко. Покажчики уклали О. М. Полухіна, Н. М. Лобенко.

ПАНЩИНА ТА ІІ СКАСУВАННЯ 1848 р. В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано окремим виданням: Львів, 1898 р. Грунтовна джерельна база даного дослідження поєднана з досить популярним викладом, розрахованим і на читачів-селян. Автор викриває державну владу Австрійської монархії та польських шляхтичів-поміщиків як жорстоких визискувачів селян Галичини. Важливим є висновок І. Франка про те, що панщина була загальним селянським лихом, від якої «терпів однаково хлоп-русин, і хлоп-поляк, і хлоп-чех, і хлоп-німець». Переконливо показано грабіжницький щодо селян характер реформи 1848 р. у Галичині на прикладах відшкодування поміщикам (індемнізація), збереження їх права власності на сервітутні ліси та пасовиська, на вироблення і продаж горілки, пива, меду (пропінація). Дещо ідеалізоване висвітлення політики імператора Йосифа ІІ та австрійських урядовців, очевидно, було викликане цензурними міркуваннями.

Подається за другим доповненим і виправленим виданням: Львів, 1913.

С. 7. «П р о с в і т а» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний культурницький напрям, але з кінця XIX ст. до більшості її осередків проникли буржуазно-націоналістичні елементи.

Р о м а н ч у к Юліан (1842—1932) — буржуазно-націоналістичний діяч, один з лідерів «народовців», прихильник антинародної «нової ери», реакційної угоди української буржуазної інтелігенції з австрійським урядом та польською шляхтою (1890).

С е л я н с ь к и й Любомир (1852—1922) — український громадський діяч і лікар. У 1877 р. разом з І. Франком та М. Павликом заарештований за участь у робітничому русі.

... м о я к н и ж к а н е м а є п о л і т и ч н о г о х а р а к т е р у... — Це твердження І. Я. Франка є застереженням проти

можливих цензурних утисків. Насправді праця написана з революційно-демократичних позицій захисту класових інтересів селянства.

Українсько-руська видавнича спілка — громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові. Існувала до 1917 р. Видала понад 300 книжок. Активно пропагувала здобутки української літератури — твори М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного, В. Стефаника. Головними засновниками і редакторами її були І. Франко та В. Гнатюк.

С. 17. Казимир III Великий (1310—1370) — польський король з 1333 р. з династії Пястів. У 1349 р. захопив і приєднав до Польщі Галицьку землю.

Татарські напади і татарська зверхність ... зробили деяку полегшу хліборобам, бо або винищили, або геть прикоротили гордих та здирливих бояр.— Дане твердження суперечить раніше висловленій І. Франком справедливій думці про те, що татаро-монгольські загарбники завдали великих спустошень руським землям. Це стосується, насамперед, селянства, яке становило переважну більшість місцевого населення. Загарбники не тільки винищували людей, руйнували і грабували матеріальні цінності, а й встановили величезні побори, які основним тягарем лягали на плечі селян. До того ж доводилося ще чимало віддавати і власним феодалам.

С. 19. ...за панування короля Болеслава I, з'їзд у Ленчиці 1180 року...— В даному випадку мова йде про Казимира II (1138—1194), що посів престол 1177 р. На Ленчицькому з'їзді 1180 р. він надав великих привілеїв духовним та світським феодалам.

Папа Олександр III — Орландо Бандінеллі (1159—1181). Йому вдалося перемогти інших трьох претендентів на папський престол, яких підтримував Фрідріх I. Підтримав і зміцнив значення римської курії в Англії.

С. 22. Бобжинський Міхал (1849—1935) — польський історик і правознавець, консервативний політичний діяч у Галичині. Протягом 1891—1901 рр. був віце-президентом крайової шкільної ради в Галичині. Автор ряду праць з історії Польщі і Галичини.

С. 23. (Ягайлони) Ягеллони — династія польських королів (1386—1572) і великих князів литовських (1377—1572).

С. 24. Моджевський Фрич Анджей (1503—1572) — польський письменник-гуманіст епохи Відродження, активний учасник Реформації в Польщі.

С. 27. Марія-Терезія (1717—1780) — ерцгерцогиня австрійська, в 1740 р. королева Угорщини і Чехії, імператриця «Священної Римської імперії» (1765—1780). Провадила політику зміцнення центральної державної влади в інтересах клерикально-аристократичного абсолютизму. Під впливом селянської боротьби в Чехії видала указ, що обмежував панщину до трьох днів на тиждень. Політика Марії-Терезії у Галичині була спрямована на посилення феодально-кріпосницької експлуатації та на насильницьке онімечування українського населення.

Йосиф II (1741—1790) — з 1765 р. співправитель своєї матері Марії-Терезії, в 1780 р. імператор «Священної Римської імпе-

рії», яскравий представник освіченого абсолютизму, провадив політику насильницької германізації. В інтересах частини дворянства, якій в той час було вигідніше експлуатувати обезземеленого селянина, ніж зберігати кріпосництво, видав укази про особисте звільнення селян та «врегулювання» їх податків.

Фрідріх II (1712—1786) — прусський король (1740—1786) з династії Гогенцоллернів, представник освіченого абсолютизму. За його правління зросла кріпосницька експлуатація селян, здійснено ряд реформ з метою посилення прусської державності.

С. 34. Тільки селянство, поневолене, притиснене й кривджене,— так думав цісар,— має скрізь однакові інтереси і може подати тривку підпору для його політичних змагань.— Насправді імператор Йосиф II захищав інтереси феодалів і спирався на них, а не на селянство.

С. 36. Сей патент [від 10 лютого 1789 р.] — то найважніше, найсміліше, справді революційне діло Йосифа II; ним знесено зовсім панщину.— У дальшому ж авторському викладі, як і в самому заголовку праці, правильно зазначено, що насправді панщина була скасована в Галичині лише 1848 р.

С. 38. Леопольд II (1747—1792) — австрійський імператор, імператор «Священної Римської імперії» (1790—1792) з династії Габсбургів, брат Йосифа II. Спираючись на реакційні сили вищого дворянства, скасував всі реформи свого брата. Провадив реакційну зовнішню політику.

С. 40. Франц I (1768—1835) — останній імператор «Священної Римської імперії» в 1792—1806 рр., з 1804 р. імператор Австрії під іменем Франца I. Один з організаторів антифранцузької коаліції, ініціатор створення Священного союзу.

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — французький полководець, політичний і державний діяч, перший консул (1799—1804) та імператор Франції (1804—1814 і 1815). Провадив агресивну зовнішню політику, прагнув забезпечити французькій буржуазії світове панування.

Святий союз держав (Священний союз) — реакційний союз монархів Австрії, Пруссії і Росії, утворений 26 вересня 1815 р. в Парижі після падіння імперії Наполеона I. Його діяльність була спрямована на придушення революційного і національно-визвольного руху в Європі.

С. 41. ...настали довголітні, нещасливі для Австрії війни з французами.— В роки Великої Французької революції (1789—1794) Австрія була одним із ініціаторів інтервенції проти революційної Франції. Під час наполеонівських воєн у період консульства (1799—1804) і імперії Наполеона I (1804—1814, 1815) Австрія зазнала ряд нищівних поразок від французької армії (під Маренго, 1800; Аустерліцем, 1805; Ваграмом, 1809; та ін.) й перетворилася в залежну від наполеонівської Франції державу.

С. 48. ...розбійництво було в нашім краю ... — Тут використано термінологію офіційних джерел щодо збройної боротьби народних мас проти феодального гноблення, яка увійшла у пізнішу прогресивну та радянську історіографію

під назвою руху опришків. І. Я. Франко, описуючи дії опришків, виявляє симпатії до них.

С. 49. Цар Микола — Романов Микола Павлович (Микола I; 1796—1855) — російський цар (1825—1855), провадив реакційну внутрішню та зовнішню політику.

Великий князь Константин — Романов Костянтин Павлович (1779—1831), брат Миколи I, намісник у Варшаві, прихильник жорстокого курсу та посилення кріпацтва.

С. 53. Дмитрасинович Томаш — австрійський офіцер, хорват за походженням, керівник організації «Демократичний військовий союз», до якої входило багато офіцерів і солдат перемишльського і ярославського гарнізонів.

Гудзяк Іван — учасник польського визвольного руху, належав до демократичного напряму в цьому русі; засновник у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) демократичної організації «Товариство взаємодопомоги», яка діяла серед селян і солдатів. Засуджений у січні 1845 р. австрійським урядом до смертної кари, яка була замінена каторгою.

Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський громадсько-політичний діяч, учасник таємних буржуазно-демократичних організацій в Галичині 30—40-х років XIX ст., автор історичних досліджень, публіцистичних праць і поетичних творів, написаних польською і українською мовами. Розглядав українське населення Галичини як частину польської нації і закликав його до боротьби проти кріпосництва і абсолютизму. Був заарештований австрійськими властями, а під час революції 1848 р. звільнений з тюрми. І. Франко провів значну роботу в справі розшуку і публікації творів Ценглевича.

Попель Михайло — польський громадський діяч у Галичині, українець за походженням, член таємного революційного товариства в Самборі, автор пропольської агітаційної поеми «Русин на празднику», написаної українською мовою.

С. 58. Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, очолював літературне угруповання «Руська трійця», збирав і популяризував українську народнопоетичну творчість, перекладав сербські народні пісні.

С. 59. Чарторийський (Чарторийський) Адам Єжи (1770—1861) — польський політичний діяч, радник царя Олександра I з польських питань. Під час повстання 1830—1831 рр. очолював повстанський уряд, підтримуючи інтереси польської аристократії.

С. 63. Різня 1846... — так польська шляхетська історіографія іменувала селянське повстання в Галичині 1846 р. проти феодально-кріпосницького гніту. Воно почалося після поразки спрямованого проти австрійського панування польського національно-визвольного повстання в лютому 1846 р., метою якого було відновлення незалежності Польщі й проведення буржуазних реформ. Через непослідовність програми і тактики шляхетсько-буржуазних демократів селяни не підтримали національно-визвольного руху шляхти. Невдачу шляхетських повстанців селяни використали як привід до виступу проти поміщиків, вони роззброювали шляхетські повстанські загони, нападали на панські маєтки, вбивали панів, відмовлялись виконувати панщину. Щоб придушити виступи селян, австрійський уряд направив військові загони більше як у 100 сіл.

С. 64. Вишньовський (Вишневський) Теофіл (1806—1847) — громадсько-політичний діяч, один з керівників Польського демократичного товариства, учасник польського національно-визвольного повстання 1846 р. у Галичині. У липні 1847 р. був страчений австрійськими властями у Львові.

Дембовський Едвард (1822—1846) — польський революційний демократ, філософ-матеріаліст, член підпільної революційної організації «Співдружність польського народу», один із найпослідовніших керівників краківського повстання 1846 р.

С. 65. Гайдамаччина (гайдамацький рух) — народно-визвольна боротьба народних мас на Україні у XVIII ст. проти феодально-кріпосницького та національно-релігійного гніту, польсько-шляхетських загарбників.

С. 66. Чаплицький Фердінанд — у 1840-х роках австрійський мандатор (начальник громади кількох сіл) в Горожані. Під час повстання 1846 р. член польського революційного комітету.

Липськ — Лейпціг.

С. 67. Меттерніх Клеменс (1773—1859) — князь, австрійський державний діяч і дипломат, реакціонер. Відстоював феодально-абсолютистський лад, провадив політику соціального і національного гноблення поневолених Австрійською імперією народів.

Д'Есте Фердінанд-Франц (1815—?) — австрійський ерцгерцог, племінник імператора Франца-Йосифа; деякий час був намісником Галичини, провадив політику покріпачення та онімечення місцевого населення.

С. 70. Кріг Франц, барон фон Гохсфельден (1776—1856) — фактичний правитель Галичини, керівник президійного бюро при намісникові Галичини ерцгерцозі Фердінанді д'Есте в 1832—1846 рр. Намісник — член австрійського царюючого дому — тільки зрідка приїздив до краю і не втручався в справи його управління. Кріг керував справами Галичини до 1847 р.

С. 74. Стадіон фон Вартгаузен Франц-Серафім (1803—1853) — австрійський реакційний державний діяч. У 1846—1848 рр. намісник Галичини.

С. 75. ...з заходу заревіла буря... — Йдеться про буржуазно-демократичну революцію 1848 р. в Західній Європі.

С. 89. ...за часів Хмельницького... — Йдеться про визвольну боротьбу українського народу (1648—1654) на чолі з Богданом Хмельницьким проти польсько-шляхетських загарбників, яка завершилась возз'єднанням України з Росією.

С. 91. Зап Карел Франтішек Владислав (1812—1871) — чеський прогресивний письменник, перекладач і етнограф. Багато зробив для справи єднання слов'янських народів та розвитку українсько-чеських зв'язків. Деякий час жив у Галичині. Автор книги «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі».

С. 95. ...р. вв. (ринські вінер верунг) — тут замість букв латинського алфавіту І. Я. Франко вжив українські ініціальні букви німецького терміну. Ринські вінер верунг (Wiener Währung) — ринські віденського внутрішнього обігу (або віденська валюта) — паперові гроші Австрії.

С. 96. Долішні Ракуси — Нижня Австрія, коронний край Австрії.

Горішні Ракуси — Верхня Австрія, коронний край Австрії.

Стирія (Штирія) — коронний край Австрії.

Моравія — чеська історична земля, в 1867—1918 рр. коронний край Австрії.

Шлеськ, Шльонск (Сілезія) — історична слов'янська область. З X ст. входила до складу Польщі. В кінці XV ст. більша частина Сілезії підпала під владу Габсбургів. З 1742 р. у складі Австрії залишилися лише південні князівства (Опава, Тешин), територія яких після розпаду Австро-Угорщини (1918 р.) увійшла до складу Чехословаччини. Нині (з 1945 р.) більша частина Сілезії входить до складу ПНР, менша — ЧССР. В даному разі у І. Я. Франка йдеться про землі, які входили до складу Австро-Угорщини.

С. 99. ...Нідерландах...— в даному випадку Нижня Австрія, яку І. Франко ще називає Долішні Ракуси (з польської).

С. 106. Марассе де Мечислав (1840—1880) — граф, польський статистик та економіст. Досліджував народне господарство Галичини.

С. 109. Василіани — ченці уніатського ордену, заснованого на західноукраїнських і західнобілоруських землях після Брестської церковної унії 1596 р. з метою поширення уніатства і викорінення православ'я. Припинив своє існування в 1946 р.

С. 111. Могильницький Іван (1777—1831) — український культурно-освітній та церковний діяч. Автор першої в Галичині (1829) граматики української мови, упорядник хрестоматії української літератури (в рукопису).

Левицький Михайло (1774—1858) — уніатський церковний діяч у Галичині, перемишльський єпископ 1813—1815 рр., у 1815—1858 рр. львівський митрополит.

Снігурський Іван (1784—1847) — єпископ перемишльський з 1818 р., громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, філантроп і меценат.

Доленга-Ходаковський Зоріан — літературний псевдонім Адама Чарноцького (1784—1825), польського етнографа й археолога, збирача і дослідника українського фольклору. Подорожував по Польщі, Білорусії, Україні. З 3 000 народних пісень, ним записаних, понад 2 000 — українські. Частину їх надрукував М. О. Максимович, В. М. Залеський та ін.

Коллар Ян (1793—1852) — чеський і словацький поет і вчений. За національністю словак. Палкий прихильник єднання і дружби слов'янських народів.

Караджич Вук Стефанович (1787—1864) — сербський мовознавець, фольклорист і письменник, основоположник сербської літературної мови, збирач і популяризатор сербського фольклору.

Цертелев (Церетелі) Микола Андрійович (1790—1869) — український і російський фольклорист, один з перших етнографів України, випустив збірник українських дум і пісень «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819). У 30-х роках XIX ст. був помічником попечителя Харківського учбового округу. Листувався з Т. Шевченком.

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український та російський вчений-природознавець, історик, фольклорист, перший ректор Київського університету (1834—1835), видав три збірники українських пісень: «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834) і «Сборник украинских

песен» (1849), переклав українською мовою «Слово о полку Игореве».

З а л е с ь к и й Вацлав Міхал (1799—1849) — польський фольклорист, етнограф, письменник і політичний діяч, виступав під псевдонімом Вацлав з Олеська, видав збірку «Пісні польські й руські галицького люду» (т. 1—2), 1833.

С. 112. Л е в и ц ь к и й Йосип (1801—1860) — український письменник, педагог, культурний діяч, «москвофіл», автор першої граматики української мови в Галичині, написаної німецькою мовою,— «Граматика руської, або малоросійської мови в Галичині» (1834).

Л о з и н с ь к и й Йосип Іванович (1807—1889) — український етнограф, мовознавець і публіцист, автор «Граматики руської мови», надрукованої 1846 р. Одним з перших у Галичині порушив питання про використання народної мови в українській літературі. З 60-х років активний «москвофіл».

Г о л о в а ц ь к и й Яків Федорович (1814—1888) — український поет, учений, педагог. Член прогресивного літературного угруповання «Руська трійця».

В а г и л е в и ч Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник й вчений, один з перших галицьких просвітителів, учасник «Руської трійці».

У с т и я н о в и ч Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник, громадський діяч, близький до «Руської трійці». Був активним організатором «Собору (з'їзду) руських учених» 1848 р. у Львові, на якому закликав відстоювати українську культуру, розвивати традиції Т. Г. Шевченка, пропагував ідею єдності Галичини з Наддніпрянською Україною.

М о х Рудольф Іванович (1816—1891) — маловідомий український поет і драматург, один з послідовників «Руської трійці», автор збірки віршів «Мотиль» (Львів, 1841), примірник якої зберігається в особистій бібліотеці І. Франка в Інституті літератури ім. Шевченка АН УРСР № 293, далі—ІЛ.

М о г и л ь н и ц ь к и й Антін Любич (1811—1873) — український поет, відстоював народну мову в літературі, певною мірою продовжуючи традиції «Руської трійці».

К о б р и н с ь к и й Йосафат Миколайович (1818—1901) — український педагог і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. 1842 р. видав у Львові «Буквар, новим способом уложений для домашньої науки» та методичний посібник до нього, де вперше в Західній Україні запропонував прогресивний звуковий метод навчання грамоти.

«Р у с а л к а Д н і с т р о в а я» — український альманах «Руської трійці», опублікований 1837 р. у Будапешті. Це збірка українських фольклорних записів та літературно-публіцистичних творів, більшість яких належала М. Шашкевичу, Я. Головацькому та І. Вагилевичу.

П а у л і Жегота (1814—1895) — польський фольклорист, етнограф та історик; був близький до «Руської трійці». Видав «Пісні українського народу в Галичині» (1839—1840, в 2-х т.), у яких поряд з друкованими раніше записами міститься близько 600 нових записів українських народних пісень.

П е т р у ш е в и ч Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, філолог та етнограф ліберально-буржуазного на-

прямy. Жив у Львові. Збирав і вивчав архівні матеріали з історії Західної України. Основна праця «Зведений Галицький руський літопис 1500—1772».

Мінчакевич Филимон — український фольклорист, підтримував дружні стосунки з членами «Руської трійці», уклав збірку українських приповідок.

Ількевич Григорій Степанович (1803—1841) — український фольклорист, етнограф і педагог. У 1841 р. видав збірку «Галицькі приповідки й загадки».

«Вѣнок» — мається на увазі «Вінок русинам на обжинки» — літературно-науковий збірник, упорядкований Іваном та Яковом Головацькими. Вийшов у Відні у двох книгах (1846—1847 рр.).

С. 113. Козаневич (Козанович) Михайло (1807—1877) — український поет, священик, перекладав Шіллера, близький до групи М. Шашкевича, автор публіцистичних нарисів і статей.

С. 114. Нібито його пісня відноситься до р. 1139, коли русини під Галичем побили польського короля Болеслава Кривоустого.— Болеслав III активно втручався у феодальні усобиці на Русі, але сучасна наука не має подібних відомостей про похід Болеслава III на Галич. Перша автентична згадка про Галич належить до 1140 р., а Болеслав III помер 1138 р.

Болеслав III Кривоустий (1085—1138) — польський князь з 1102 р. Належав до династії П'ястів. Домігся об'єднання під своєю владою всієї Польщі.

С. 116. Руська рада народна — йдеться про Головну руську раду, засновану 2 травня 1848 р. під час буржуазної революції. Це ліберально-буржуазна організація, на діяльності якої істотно позначився вплив реакційного вищого духовенства. Розпущена 1851 р.

«Зоря галицька» — перша українська газета, що почала виходити у Львові 1848 р. як орган Головної руської ради, дотримуючись проавстрійської орієнтації. У 1852—1856 рр. була органом «москвофілів». Припинила своє існування 1857 р.

С. 117. Озаркевич Іван (1795—1854) — український письменник, один з ініціаторів українського театрального аматорства в Галичині наприкінці 40-х років, організатор відомих вистав у Коломиї в 1848—1850 рр., автор вибраних для цих вистав переробок п'єс І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» на «Дівка на відданню, або На милування нема силування», «Москаль-чарівник» на «Жовнір-чарівник», Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» на «Сватання, або Жених навіжений» та ін.

С. 119. ...церкви св. Юра ... — На південно-західному узгір'ї міста Львова в XIV—XV ст. за проектом архітектора Дорінга була збудована кам'яна церква св. Юра. З 1700 р. тут містилася резиденція уніатських митрополитів. У XVIII ст. розібрана і на її місці збудовано собор в стилі барокко (архітектори Бернард Меретині і Ян де Вітте).

Галицько-руська матиця — культурно-освітнє товариство в Східній Галичині, засноване у Львові 1848 р. на зразок інших слов'янських «матиць», що займалися переважно видавничою діяльністю. До його складу входила частина галицької інтелігенції, зокрема уніатське духовенство, що підтримувало реакційну політику австрійського уряду. Проте її діяльність загалом

відіграла позитивну роль у розвитку української культури. З 60-х років XIX ст. керівництво у Матиці захопили «москвофіли».

Земялковський Флоріан (1817—1900) — польський політичний діяч, депутат галицького сейму і австрійського парламенту. В 1873—1888 рр. — міністр у справах Галичини в австрійському уряді.

С. 120. Рігер Франтішек-Ладислав (1818—1903) — чеський політичний діяч і публіцист, обстоював федеративні вимоги чеської буржуазії, співробітничаючи з австрійським урядом. Підтримував національні прагнення українського народу.

С. 121. Рігер жиє ще...— Насправді він на той час уже помер, але Франко не вніс відповідної поправки до другого видання своєї праці.

С. 122. «Галичо-руський вісник» — реакційна політична газета, яку видавав з 1849 р. у Львові австрійський уряд. З 1850 по 1866 р. вона виходила у Відні під назвою «Вісник для русинів Австрійської держави».

Котляревський Іван Петрович (1769—1838) — український письменник, перший класик нової української літератури (періоду її становлення).

Писаревський Степан (80-ті роки XVIII ст.— 1839) — український письменник, автор оперети «Купала на Івана»(1840), переробленої І. Озаркевичем під назвою «Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого».

Квітка — Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1843) — український письменник. Основоположник художньої прози в новій українській літературі.

ЙОСИФ ШУМЛЯНСКИЙ, РУССКИЙ ЕПИСКОП ЛЬВОВСКИЙ ОТ г. 1667 ДО г. 1708.

**Биографический начерк с портретом.
Написал Исидор Шараневич ***
**(Відбитка «Временника»
Ставропигийского института на р. 1897),
Льв[ів], 1896**

Вперше надруковано в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (далі — ЗНТШ), 1898, т. 22, кн. 2, с. 32—42.

Рецензія не тільки дає глибокий критичний аналіз однієї з праць про Йосифа Шумлянського, а й дещо доповнює написане самим І. Я. Франком про Шумлянського: маємо на увазі два історико-біографічних нариси, опубліковані в «Киевской старине», 1891 р.: «Иосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его «Метрика» (див. т. 46, кн. 2 даного видання) і в «Громадському голосі», 1898 р. «Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668—1708 р. і заведення унії в Галичині» (див. в цьому томі даного видання). Рецензент критикує автора за нечіткість його позиції в оцінці Шумлянського, дорікає за неаргументованість висновків, вузьку джерельну базу, доводить

безпідставність обілювання ганебної ролі єпископа-зрадника свого народу.

Подається за першодруком, звіреним з автографом закінчення рецензії, який зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 807, арк. 13—14).

С. 123. Шараневич Сидор (Ізидор) Іванович (1829—1901) — український буржуазний історик і археолог, професор Львівського університету. Праці Шараневича мають певне інформаційно-довідкове значення, але вимагають критичного ставлення через клерикально-консервативний світогляд автора, поєднаний з реакційними «москвофільськими» політичними симпатіями.

Ян II Казимир (1609—1672) — польський король (1648—1668) з династії Ваза. За його правління в Польщі всі сили Речі Посполитої були спрямовані на придушення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Чарнецький Стефан (1599—1665) — польський військовий діяч, коронний гетьман (1665 р.). Беручи участь у битвах проти селянсько-козацьких військ, жорстоко придушував визвольну боротьбу українського народу.

Ролле Антоній Юзеф (1830—1894) — польський історик ліберально-буржуазного напряму, лікар. Автор ряду праць з історії Правобережної України, зокрема Поділля.

Батий (Бату, 1208—1255) — татаро-монгольський хан і полководець, засновник Золотої Орди, завойовник Східної Європи.

Гіреї — династія татарських ханів у Криму в XV—XVIII ст., заснована Хаджі-Гіреєм. Домігся незалежності Криму від Золотої Орди (1449). В XVI — на початку XVIII ст. Гіреї постійно чинили напади на українські, російські, молдавські, польські землі. Після приєднання в 1783 р. Кримського півострова до Росії останній представник цієї династії зрікся трону.

С. 124. Кисіль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, прихильник шляхетської Польщі, провідник її гнобительської політики на Україні. В період народно-визвольної війни 1648—1654 рр. намагався посіяти розбрат між козацтвом та селянством, умовляв Богдана Хмельницького підкоритися польському королю.

Валленрод Конрад — магістр Тевтонського ордену (1391—1393). Вів загарбницькі війни проти Польщі та Литви. На основі недостовірної легенди А. Міцкевич створив ідеалізований образ Валленрода у поемі «Конрад Валленрод».

С. 125. Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археограф, археолог та етнограф.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Києві в 1882—1907 рр. (російською мовою, останній рік — українською мовою під назвою «Україна»). З кінця 1890-х років журнал друкував твори І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки.

Собеський Ян (1629—1696) — польський полководець, король Польщі під ім'ям Яна III (1674—1696). Завдав поразки турецько-татарським військам під Хотином (1673), підписав «Вічний мир» з Росією (1686).

Величко Самійло Васильович (1670 — після 1728) —

український козацький літописець, служив у генеральній військовій канцелярії. Автор літопису, що охоплює історичні події на Україні з 2-ї половини XVII до початку XVIII ст.

Дорошенко Петро (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1665—1676).

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708), зрадник українського народу. Провадив політику посилення феодально-кріпосницького гніту, узаконив панщину, нещадно придушував виступи народних мас проти соціального гноблення. Прагнув приєднати Лівобережжя до Польщі. У 1708 р. перейшов на бік шведського короля Карла XII.

С. 128. ... знаменитого гімну «Dies irae, dies illa» ... — Тут цитуються слова «День гніву, той день» з духовного гімну, створеного в XII ст. італійським монахом Хомою Геляно на біблійну тему «Страшного суду».

С. 129. Річ Посполита — офіційна назва об'єднаної польсько-литовської держави з часу Люблінської унії 1569 до 1795 рр.

С. 130. Петро Великий — Петро I (1672—1725), російський цар (з 1682 р.), імператор всеросійський (1721—1725). Видатний полководець та державний діяч, провадив політику зміцнення Росії.

Лещинський Станіслав (1677—1766) — воєвода познанський. У 1704—1711 рр. зробив невдалу спробу захопити престол. У 1733 р. після смерті польського короля Августа II, спираючись на Францію та вплив князів Потоцьких, проголосив себе королем. Зазнавши поразки у політичній боротьбі, втік у Францію.

Август II Сильний (1670—1733) — курфюрст Саксонський з 1694 р. та польський король (1697—1706 рр. і з 1709 р.). Союзник Петра I у Північній війні. Пізніше підтримував Мазепу.

Самойлович Іван (? — 1690) — гетьман Лівобережної України (1672—1687). Виступав за об'єднання всієї України в складі Росії.

С. 132. Ставропігія (Львівське ставропігійське братство) — громадська організація православних українських міщан Львова з 80-х років XVI ст. до 1788 р. Мала так зване право ставропігії, тобто непідлеглості місцевим православним єпископам. У 1708 р. під тиском львівського католицького єпископа змушена була прийняти унію. Незважаючи на це, переважна більшість членів братства продовжувала виступати проти експансії католицизму, проти кандидатури Шумлянського на посаду львівського православного єпископа.

С. 134. В рукопису І. Я. Франка після слова «розуміється» написано: «як хто хоче, так по своїй мамі плаче і», які не були вміщені в першодруці (див.: ІЛ, ф. 3, од. зб. 807).

В рукопису І. Я. Франка після слів: «вистерігався дати їм якенебудь» написано: «а особливо, борони боже, щоб правдиве», які не були вміщені в першодруці (див.: ІЛ, ф. 3, од. зб. 807).

С. 135. Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський буржуазний історик, письменник, публіцист. Був членом Кирило-Мефодіївського товариства. Написав понад 300 праць з історії.

ГРАНИЧНИЙ СТАВ

(Епізод із 1805 року)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1898 р., т. 25, кн. 5, с. 5—12 (Miscellanea) за підписом «Д-р Ів. Франко».

Крім інформаційно-довідкового значення як яскравої ілюстрації органічно властивих феодальному ладові гострих суперечок за земельну власність, стаття цінна й для розкриття творчої лабораторії І. Я. Франка в роботі над історичними документальними першоджерелами.

Подається за першодруком.

С. 136. ...інвентарських повинностей... — тобто феодальних зобов'язань селян поміщику, визначених «інвентарем» — описом грунтів і селянських повинностей, який було заведено в кожному маєтку на основі указів австрійського імператора Йосифа II.

ЙОСИФ ШУМЛЯНСЬКИЙ, ЛЬВІВСЬКИЙ ЄПИСКОП 1668—1708 р., І ЗАВЕДЕННЯ УНІЇ В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано в газ. «Громадський голос», 1898 р., № 17, 10. VI, с. 127—129; № 18, 20.VI, с. 135—137; № 19, 1.VII, с. 141—146; № 20, 1.X, с. 155—156; № 21, 15.X, с. 162—163; № 22, 1.XI, с. 171, без підпису.

Дана праця Франка має яскраво виявлений антиклерикальний характер. Переконливий історичний портрет представника експлуататорських класів Галичини, що діяв на зламі XVII і XVIII ст. в інтересах польських панів і Ватікану, проти волелюбних прагнень українського населення, зберігає політичну актуальність і в наш час.

Через цензурну заборону праця І. Я. Франка не була завершена друкуванням у «Громадському голосі», як не було дозволено випустити в світ і підготовлену на її основі брошуру.

Подається за першодруком.

«Громадський голос» — українська газета, орган радикальної партії у Галичині. Виходила у Львові в 1895 р. Спочатку мала прогресивний характер. У кінці 90-х — на початку 900-х років тут друкували свої твори І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, Л. Мартович та ін. Після 1917 р. перейшла на буржуазно-націоналістичні позиції.

С. 143. ...цісар Константин прийняв християнство... — Флавій Валерій Константин (бл. 285—337), римський імператор (306—337). Підтримував християнство, надавши йому ряд привілеїв.

С.144. Хлодвіг (466—511) — король франків (481—511) із роду Меровінгів, засновник Франкської держави.

Карл Великий (742—814) — франкський король (768—800), імператор (800—814) з династії Каролінгів; його імперія утворилась внаслідок воєн із саксами, лангобардами, арабами, аварами, слов'янами. По смерті Карла Великого імперія почала

розпадатись, що започаткувало виникнення Франції, Німеччини, Італії.

С. 145. Лев IX (1002—1054) — римський папа з 1049 р., при якому відбувся розподіл християнської церкви на східну (православну) та західну (католицьку) в 1054 р.

...короля Жигмонта III...— Сигізмунд III (1566—1632), король польський (1587—1632) і великий князь литовський з 1587 р., король шведський (1592—1599). Провадив агресивну зовнішню політику, намагався підкорити Україну впливові католицької церкви.

Поссевін (чи Поссевіно) Антоніо (1534—1611) — ватіканський дипломат, який виступав папським посередником під час польсько-російських переговорів, що мали завершити Лівонську війну 1558—1583 рр., висунув проект унії католицької і православної церков.

Скарга Петро (Повенський; 1536—1612) — польський письменник-полеміст, засновник єзуїтських колегій, ректор єзуїтської школи у м. Вільні, один з ініціаторів Брестської унії 1596 р.

Рогоза Михайло (?—1599) — український церковний діяч, київський митрополит з 1589 р., один із ініціаторів Брестської церковної унії.

Терлецький Кирило Семенович (?—1607) — українсько-білоруський церковний діяч, єпископ пінський і турівський з 1572 р., луцький і острозький з 1585 р. Один з ініціаторів і організаторів Брестської церковної унії.

Потій Іпатій (1541—1613) — володимирський єпископ, з 1593 р. уніатський митрополит (1600—1613), один з ініціаторів Брестської унії. Автор ряду полемічних творів, спрямованих проти православної церкви і протестантів.

С. 146. ...унії, зробленої на соборі в Бересті 1596 р. ...— об'єднання на території більшої частини України та Білорусії православної церкви з католицькою на умові признання влади папи. Унія була знаряддям зміцнення політичного панування шляхетської Польщі й католицької церкви на українських та білоруських землях.

...«товарищем панцирної хоругви»...— тобто кірасиром у роті важкої кавалерії.

...відзначився в кривавій битві під Чудновом 1660 р. ...— Під цим містечком на Житомирщині російські війська та українські козацькі полки зазнали поразки у битві проти війська Речі Посполитої.

...в поході Чарнецького за Дніпро...— Йдеться про завойовницький похід польського війська під проводом С. Чарнецького на Україну в кінці 1663 р.

С. 149. ... другий Іскаріот...— За біблійною легендою, Іуда Іскаріот — один з дванадцяти апостолів, що зрадив Ісуса Христа, свого вчителя. Став символом зради.

С. 151. Високий замок — кам'яний замок, побудований у Львові наприкінці XIV ст. Був оборонним і спостережним пунктом. В ньому були військовий склад, приміщення для гарнізону і для коменданта замку — «бургграфа». В підвалах тримали також і ув'язнених.

ОПИСАНИЕ ДОКУМЕНТОВ АРХИВА ЗАПАДНОРУССКИХ УНИАТСКИХ МИТРОПОЛИТОВ. 1470—1700

Том перший. Спб., стор. VIII+502+IV таблиці фотолітографічних знімків письма

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1899, т. 27, кн. 1, с. 11—19 (Бібліографія).

На початку рецензії автор згадує ряд російських дворянсько-буржуазних істориків церкви Росії, які в своїх працях використовували матеріали архіву. Самого ж Франка насамперед цікавить не церковна історія, що знайшла відображення в названих документах, а викриття в них реакційної, експансіоністської ролі уніатства, його ідеологічного наступу на українських та білоруських землях. Крім того, він звертає увагу на документи з історії освіти і культури українського народу.

Подається за першодруком.

С. 158. ...по скасуванні унії в Росії... — 12 лютого 1839 р. у Полоцьку провідні сановники православ'я та уніатства підписали так званий «соборний акт» про об'єднання уніатської церкви з православною. 25 березня 1839 р. Микола I затвердив відповідне рішення синоду. Цим було завершено процес скасування уніатства у царській Росії, зокрема на Правобережній Україні.

Коялович Михайло Йосипович (1828—1891) — російський історик слов'янофільського напряму, професор Петербурзької духовної академії.

Чистович Іларіон Олексійович (1828—1893) — російський церковний історик, філософ та правознавець, викладач Петербурзької духовної академії.

Макарій (1816—1882) — російський церковний діяч, з 1879 р. митрополит московський, вихованець Київської духовної академії.

Голубев Степан Тимофійович (1849—1920) — буржуазний історик, професор Київського університету та Київської духовної академії.

Победоносцев Костянтин Петрович (1827—1907) — державний діяч царської Росії, з 1880 по 1905 р. — обер-прокурор синоду, один з натхненників реакції.

Рункевич Степан Григорович (1867—?) — приват-доцент Петербурзького університету, обер-секретар синоду, член учбового комітету при синоді, автор праць «История русской церкви под управлением святейшего синода» (Спб., 1900), «Русская церковь в XIX в.» (Спб., 1901).

С. 161. Зизаній Стефан (бл. 1570—1600) — український письменник і освітній діяч, один із засновників Львівської братської школи. У своїх творах викривав зловживання церковної верхівки, закликав протистояти наступові католицизму.

Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович (1526—1608) — український магнат, київський воєвода, активний противник католицизму та унії. При його дворі в Острозі (на Волині) ді-

яв гурток вчених, які здійснили перше повне видання біблійних книг церковнослов'янською мовою.

С.163. Смотрицький Мелетій (світське ім'я Максим Герасимович; бл. 1572—1633) — український і білоруський письменник-полеміст, філолог, церковний і освітній діяч.

Копистенський Захарія (псевдонім Азарія; ?—1627)— український письменник, культурно-освітній і церковний діяч. Його полемічний твір «Палінодія, або Книга оборони...» (1621—1622), в якому виражено ідею об'єднання східно-слов'янських народів, спрямований проти католицизму й унії.

Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч України першої половини XVII ст., митрополит київський та галицький (з 1632 р.), засновник Київської академії.

Тяпинський Василь Миколайович (бл. 1540— бл. 1604)— білоруський і український просвітитель, учасник реформаційно-гуманістичного руху 2-ї половини XVI ст. У 1580-ті роки заснував друкарню й надрукував Євангеліє, перекладене ним тогочасною книжною мовою.

ЛЮДВІК ІНЛЕНДЕР

[*Некролог*]

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику» (далі — ЛНВ), 1900, кн. 10, с. 62, разом з іншими некрологами у відділі «Хроніка і бібліографія».

Подається за першодруком.

«Літературно-науковий вісник» — український художній, науковий, публіцистичний журнал. У період, коли до його редакції входив І. Я. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

С. 168. Інлендер Людвік (1849—1900) — громадсько-політичний діяч і журналіст у Галичині. В 70-х роках XIX ст. вів соціалістичну пропаганду в робітничих гуртках самоосвіти у Львові. Разом з І. Я. Франком співробітничав у польській газеті «Praca».

Конопніцька Марія (1842—1910) — польська демократична письменниця, з 1883 р. редактор журналу «Swit» (Варшава). З 1902 р. жила в Галичині.

Разом з Франком і пок[ійним] Б. Червенським він уложив також «Program socjalistów polskich i ruskich Galicyi Wschodniej...»— Йдеться про першу в Східній Галичині партійну програму, яка 1881 р. вийшла в світ у Женеві під назвою: «Program socjalistów galicyjskich». Того ж року І. Я. Франко переклав її українською мовою під назвою «Чого хоче галицька робітнича громада». В цілому програма хоч і мала утопічно-соціалістичний характер, грунтувалася на інтернаціоналістських засадах, а деякі положення були безпосередньо запозичені з праць К. Маркса і Ф. Енгельса.

Червенський Болеслав (1851—1888) — польський письменник і громадський діяч, один з перших організаторів соціалістичного руху в Галичині, автор революційної пісні «Czerwony sztandar» (1885).

НОВІ ДОСЛІДИ НАД НАЙДАВНІШОЮ ІСТОРІЄЮ ЖИДІВ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 4, с. 1—19 (Наукова хроніка).

Стаття є історіографічною працею, ширшою від своєї назви, бо автор дає огляд досліджень не тільки в галузі давньоєврейської історії, а й присвячених стародавній історії народів Близького Сходу.

Не заперечуючи довідково-інформаційної цінності багатьох відомостей, які є в Біблії, і приховані там релігійно-міфологічними нашаруваннями, Франко рішуче заперечує думку про «повну автентичність» біблійних розповідей з історичними подіями, які справді мали місце. Особливо підносяться в статті здобутки археології на вавілоно-ассірійському і єгипетському грунті. Заслуговують на увагу думки Франка щодо заселення древніми євреями Палестини (підкреслено, що воно мало експансіоністський характер) і щодо єдності культури стародавніх народів Близького Сходу.

Найбільша увага в статті відведена досить докладному розбору змісту праці німецького історика-орієнталіста Гуго Вінклера «Історія Ізраїля» (Лейпціг, 1895). Як «астральний міф» розглядає І. Франко покладене в основу даної праці явне перебільшення місця і значення астрології (лжевчення про уявну залежність усіх подій на землі від небесних тіл) в історико-культурному процесі народів Стародавнього Сходу. Дальший розвиток орієнталістики цілком підтвердив переконання Франка.

Подається за першодруком.

С. 169. Мозаїзм — тобто іудейська релігія (від імені міфічного основоположника цієї релігії древнєєврейського пророка Мойсея «Мозеса»).

С.170. Оріген (185—253 або 254) — ранньохристиянський філософ і теолог, автор першого зведення догматичного богослов'я.

Єронім (Іеронім; 331—420) — християнський письменник, церковний діяч, переклав Біблію латинською мовою.

... герменевтичними штучками...— тобто суб'єктивістськими тлумаченнями (від терміна «герменевтика», як іменувалося в середні віки схоластичне вчення про способи тлумачення промов і творів).

...Тридентському соборі...— Так називався XIX Вселенський собор, з'їзд вищого католицького духовенства, який відбувся в 1545—1563 рр. Рішення цього собору затвердили основні догмати католицизму і категорично заборонили будь-яку їх критику.

С. 171. ... Мойсеєвім П'ятикнижжю...— перших п'яти книгах Біблії, тобто у «Книзі закону Мойсея».

...книзі Ісуса Навіна ...— однієї з книжок Біблії, написаної, на думку церковників, іудейським пророком Ісусом Навіном. П'ятикнижжя разом з книгою Навіна складає так зване Шестикнижжя.

...книгу «Війни Ягве»...— Ягве, Яхве (перекручена назва — Ієгова) — верховне божество в іудаїзмі. В Біблії Ягве виступає як грізний суддя, мстивий і нетерпимий цар царів. «Війни Ягве» — один із варіантів частини Біблії.

...книгу «Союзів»...— назва однієї з книг Біблії.

...книгу «Законів божих»... — одна з назв П'ятикнижжя Біблії.

С. 172. Неемії — «Книга Неемії», що складається з 13 глав, в яких викладається діяльність Неемія — однієї з біблійних осіб.

Ездра — біблійна особа. Історія життя і діяльності Ездри викладається в трьох книгах, що носять його ім'я. Вважається, що він був не тільки збирачем, а упорядником «святих книг».

С. 173. Свято кучок — єврейське релігійне свято.

Арамеїзми — слова, повністю або частково запозичені з арамейської мови, поширеної в стародавні часи на Близькому Сході.

С. 174. Теорія глоссаторів — одне з вчень католицьких захисників Біблії як нібито книги божественного походження; недоречності Біблії вважало лише результатом вставок, зроблених на «маргінесах» (тобто на полях сторінок), а пізніше перенесеними «копістами» (копіїстами) — переписувачами в текст.

Єгова (культ Іегови) — верховне божество в іудаїзмі.

С. 175. Кінен (Кіне Едгар; 1803—1875) — французький політичний діяч, письменник, історик. Брав активну участь у Лютневій революції 1848 р., з 60-х років помітний його перехід на праві позиції.

Вельгаузен (Вельхаузен Юліус; 1844—1918) — німецький буржуазний сходознавець, дослідник давньої історії євреїв і середньовічної історії арабів. У 1878 р. опублікував працю «Історія Ізраїлю», якою наніс удар іудейсько-християнській традиції, що розглядала Шестикнижжя не як сукупність настанов різних епох, а як нібито приписування, одержані Мойсеєм від бога.

Гоммель Фріц — німецький сходознавець XIX ст., професор Мюнхенського університету.

С 176. Грін Джон-Річард (1837—1883) — англійський історик ліберально-буржуазного напряму, автор «Історії англійського народу» (т. 1—4, 1877—1880).

Сейс Генрі (1845—1933) — англійський сходознавець. Займався також теологією і брав участь у роботі, пов'язаній з перекладом Біблії.

С.177. ...див. мій переклад у книжці Клоустон, Народні казки та вигадки, стор. 111—125... — Мова йде про кн.: В. А. Клоустон. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. З анг[лійської] мови переклав А. Кримський. Львів, 1896, 183 с. Тут кілька перекладів належать перу І. Я. Франка, підписані «І. Франко», «І. Ф.» та «І. Фр.», зокрема на с. 111—115 надрукована «Казка про двох братів».

С. 178. Глязер Юлій (1831—1885) — австрійський державний діяч, з 1871 до 1879 р. був міністром юстиції Австрії, читав лекції з права у Віденському університеті.

...шумеро-аккадійського... — назва походить від географічних назв двох частин Месопотамії: Шумера і Аккада.

Хаммурабі (Хаммурапі; 1792—1750 рр. до н. е.) — цар Стародавнього Вавілону, об'єднав під своєю владою все Дворіччя і утворив велику могутню державу, історія якої добре відома завдяки великій кількості документальних першоджерел, які збереглися і глибоко досліджені вченими.

С. 180. Мелхіседек — (*євр.* «Цар світу») — біблійний персонаж.

С. 185. ...по прогнанні гіксосів із Єгипту.— Йдеться про визволення Єгипту від іноземного панування групи азіатських племен, що перебувала тут з кінця XVIII ст. до 1580 р. до н. е., яких єгиптяни називали «гіксосами» (тобто «правителі пастухів» або «правителі пустельних країн»).

Хетти — стародавні племена, що населяли плоскогір'я Малої Азії, етнічне походження яких поки що до кінця не з'ясоване.

Хабірі — західносемітське плем'я, яке в XV—XIV ст. до н. е. вторглося в Палестину і поступово завоювало її. Вчені висловлюють припущення, що назва даного племені тотожна з біблійною назвою племені стародавніх євреїв (ібрім).

...мішання жидів з кананейцями...— Кананейці або хананеї були найстародавнішим семітським племенем, що населяли Палестину і частково Сірію в III—II тис. до н. е. В Біблії зображені як корінне населення Палестини, з яким стародавні євреї (ізраїльтяни та іудеї) ведуть тривалі війни і, зрештою, підкоряють собі.

С. 187. ...вавілонської сексагезимальної системи...— тобто вживаної у Вавілоні шестидесятирічної системи числення.

С. 189. Кір II Великий (?—530 до н. е.) — давньоперський цар (558—530 до н. е.) з династії Ахеменідів. Завойовник Мідії, Лідії, частини Малої Азії, Вавілонії. Загинув під час походу проти масагетських племен Середньої Азії.

Ксеркс (?—465 до н. е.) — давньоперський цар з династії Ахеменідів. Син Дарія I. За Ксеркса перська армія в греко-перських війнах зазнала ряд поразок. Ксеркса було вбито під час двірцевого перевороту.

Александр Македонський (356 до н. е.— 323 до н. е.) — цар Македонії (з 336 до н. е.), один з найвидатніших полководців і державних діячів стародавнього світу.

НОВІ ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТІ НА УКРАЇНІ В XIX В.

(P. Chmielowski. Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815—1823). Warszawa, 1898; Tadeusz Bobrowski. Pamiętniki, Lwów, 1900, 2 томи)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 1, с. 1—42 (Наукова хроніка).

Подається за першодруком.

С. 191. Хмельовський Пьотр (1848—1904) — польський буржуазний історик, літературознавець, перекладач, професор Львівського університету (з 1903 р.). Найважливіші праці: Історія польської літератури, тт. 1—6. Варшава, 1899—1900; Історія літературної критики. Варшава, 1902.

Бобровський Тадеуш (?—1894) — польський шляхтич з Правобережної України.

В своїй розвідці «Шевченко героєм польської революційної легенди»...— Йдеться про працю Франка, вперше надруковану окремою книжкою в серії «Літературно-наукова бібліотека», № 19, Львів, 1901 (див. т. 29 даного видання).

...до самого 1860 р. «Польща сягала ще по Дніпро»... — Таким образним висловом І. Франко стверджує в основному слушну думку про те, що до середини XIX ст. на Правобережній Україні панівне становище у державних посадах ще переважно займали польські магнати та шляхта. Провідні позиції в культурному житті, освіті краю також значною мірою були в руках представників польського дворянства.

Мальчевський Антон (1793—1826) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі. У ряді своїх творів ідеалізував стосунки між польською шляхтою і українським народом.

Залеський Юзеф-Богдан (1802—1866) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі

Гощинський Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі.

Грабовський Міхал (1804—1863) — псевдонім Едвард Тарша, польський критик і письменник; представник «української школи» в польській літературі.

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, автор соціально-побутових повістей з життя села та історичних романів, один із зачинателів реалізму в польській літературі.

Єж Теодор Томаш — літературний псевдонім Зигмунта Мілковського (1824—1915), прогресивного польського письменника, учасника польського національно-визвольного руху 1863—1864 рр.

Коженьовський Юзеф (1797—1863) — польський письменник-драматург і діяч народної освіти.

Гроза Александр (1807—1875) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі. Можливо, також, що І. Франко мав на увазі польського письменника Грозу Сильвестра (1793—1849), який народився на Поділлі, учився в Уманській школі, був адвокатом у Вінниці. С. Гроза — автор «Подільсько-українських повістей» (в 2-х т., Вільно, 1842) та спогадів, надрукованих у Вільно в 1848 р Належав до «української школи» в польській літературі.

Чайковський Міхал (1804—1886) — польський письменник, представник «української школи» в польській літературі. Після поразки повстання 1830—1831 рр.емігрував до Туреччини.

Олізаровський Томаш-Август (1811—1879) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі.

Гославський Мавриций (1802—1834) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі; народився на Поділлі, вчився у Вінниці та Кременці. Жив у Житомирі, потім у Галичині. Брав участь у польському повстанні 1831 р. Автор поеми «Подільське весілля» (1828).

С. 192. Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, критик, історик, етнограф. Його політичні погляди еволюціонували від поміщицько-буржуазного лібералізму до буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства й вірнопідданського схиляння перед царизмом.

Конисський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, публіцист, громадський діяч і педагог лібера-

льно-буржуазного напряму. У ряді його творів та особливо в публіцистичних статтях виявились буржуазно-націоналістичні погляди.

. . : політичну безбарвність українців-подолян . . .— І. Франко відзначав особливо сприятливі умови для розвитку української культури на Лівобережній Україні. Проте він не повністю розкрив вклад у розвиток української культури діячів з Правобережжя, зокрема письменників-демократів С. В. Руданського, А. П. Свидницького, вченого М. О. Максимовича.

Руданський Степан Васильович (1834—1873) — український поет-демократ.

Свидницький Анатолій Патрикійович (1834—1871)— український письменник-демократ. Автор роману «Люборацькі».

Падура Тимко (1801—1871) — український і польський поет. Широко використовуючи український фольклор, стилізував свої вірші під народні пісні.

Осовський Готфрід (1834—1897)— польський геолог і археолог. Серед праць відома розвідка «Про деякі пам'ятки кам'яного віку в Овруцькому і Дубнівському повітах», надрукована польською мовою у «Відомостях археологічних» (Варшава) 1876 р.

Осташевський Спиридон (1797—1875) — польський фольклорист. Видав українською мовою книжку «Півкопи казок, написав Спиридон Осташевський для веселого мира» (Вільно, 1856).

. . . . перекладник «Пана Тадея» Кузьма Волинець . . .— Поему А. Міцкевича «Пан Тадеуш» переклав українською мовою Михайло Тризна-Яцковський, який друкувався під псевдонімом Кузьма Волинець.

Висоцький Владзімеж (1816—1894)— польський поет-сатирик. Пропагував дружбу між слов'янськими народами.

Равіта-Гавронський (Равіта Францішек; 1845—1930) — польський історик, публіцист.

. . . проф. Дашкевич у своїм розборі книги Петрова . . .— Дашкевич Микола Павлович (1852—1908), вчений-літературознавець ліберально-буржуазного напряму, професор історії загальної літератури Київського університету. 1888 р. написав і опублікував розгорнуту рецензію на працю професора Київської духовної академії Петрова Миколи Івановича (1840—1921) «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» (К., 1884) у зв'язку з висуненням її на Уваровську премію.

Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — український мовознавець, літературознавець, фольклорист і поет. Професор Львівського університету і Карлового університету в Празі. Досліджував творчість Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича та ін. Деякі праці О. Колесси 20—30-х років були позначені впливом буржуазно-націоналістичних тенденцій.

Белінський (1848—1926) — польський лікар, історик медицини.

Здзярський Станіслав (1878—1928) — польський філолог і фольклорист. Вивчав, зокрема, творчість так званої «української школи» в польській літературі.

С. 193. «Atenеum» — літературно-критичний щомісячник поміркованого ліберально-буржуазного напряму, що виходив у Варшаві протягом 1876—1901 рр. У 1881—1897 рр. його редактором був П. Хмельовський.

Хлебовський Броніслав (1846—1918) — польський історик літератури і критик. Автор ряду історичних праць. Учасник повстання 1863 р.

С. 194. ...вона була вступною студією автора перед написанням його великої монографії про Міцкевича.— Праця П. Хмельовського «Лібералізм і обскурантизм в Литві та Русі» вперше надрукована окремим виданням 1883 р., його монографія «Адам Міцкевич» опублікована 1886 р.

Міцкевич Адам Бернард (1798—1855) — польський поет і діяч національно-визвольного руху.

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — польський і російський літературознавець, публіцист, юрист, займав угодовську позицію щодо царизму. В 1857—1861 рр. професор права Петербурзького університету. Пізніше мав адвокатську практику в Петербурзі та Варшаві.

С. 196. ...в «саських часах» запанувала була крайня мертвота й темнота...— Йдеться про період правління в Польщі королів-саксонців (по-польському саський — саксонський) Августа II Сильного та його сина Августа III, які водночас були саксонськими курфюрстами, з кінця XVII ст. до 60-х років XVIII ст

Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письменник-просвітитель. Належав до шляхетського реформаторського руху, в своїх творах викривав неуцтво, зневажливість католицьких монахів, в'їдливо висміював соціальні вади, паразитизм аристократії.

...нові школи (піярів)...— Піяри — католицький орден, створений 1597 р. для освіти та виховання молоді. З 1747 р. мережею піярських шкіл у Польщі почав керувати польський учений-педагог, просвітитель Станіслав Конарський (1700—1773). Він провів реформу цих шкіл, надав їм більш світського характеру.

С. 197. ...повстання Костюшка та Кілінського...— польське повстання 1794 р. під проводом Т. Костюшка. Одним з учасників і організаторів цього повстання був Я. Кілінський.

Костюшко Тадеуш (1746—1817) — діяч польського національно-визвольного руху, військовий діяч.

Кілінський Ян (1760—1819) — польський політичний і військовий діяч.

Вольтер (Аруе Франсуа-Марі; 1694—1778) — французький письменник, філософ, історик, один з найвидатніших діячів французького Просвітительства XVIII ст За вільнодумство був двічі ув'язнений у Бастілії.

Дінабург — під цією назвою Лівонським орденом 1275 р. заснована фортеця. З 1893 р. місто називалося Двінськ, з 1920 р. Даугавпілс.

Папа Климент XIV — Климент XIV (1769—1774, Антоніо Ганганеллі), проводив політику примирення з римським престолом католицьких держав.

Цариця Катерина — Катерина II Олексіївна (1729—1796), російська імператриця (1762—1796), дружина імператора Петра III (1728—1762). У 1762 р. скинула його, спираючись на

військо. За часи правління Катерини відбулися поділи Польщі (1772, 1793, і 1795), внаслідок чого з Росією було возз'єднано Правобережну Україну та Білорусію і приєднано Литву і Курляндію.

С. 198. Цар Павло (Павло I; 1754—1801) — російський імператор з 1796 р., син Петра III і Катерини II. Павло I продовжував реакційну політику, спрямовану на зміцнення самодержавства й феодально-кріпосницької системи. Роздав дворянам близько 600 тисяч державних селян (з них до 150 тисяч на Україні), сприяв поміщицькій колонізації Південної України.

Олександр I (1777—1825) — російський імператор з 1801 р. Вступив на престол після вбивства Павла I внаслідок двірцевої змови. Після Вітчизняної війни 1812 р. Олександр I у внутрішній і зовнішній політиці став на шлях відкритої реакції. Був одним з керівників Віденського конгресу 1814—1815 рр. і організаторів Священного союзу (1815).

Чацький Тадеуш (1765—1813) — прогресивний польський вчений та освітній діяч. Більшу частину життя прожив на Україні. З його ім'ям пов'язано створення Кременецького ліцею.

С. 200. «Miesięcznik Połocki» — католицький щомісячний журнал, який видавався 1818 р. у м. Полоцьку.

Местр (у І. Я. Франка — Деместр) Жозеф Марі де (1753—1821) — французький реакційний діяч та ідеолог феодально-монархічного напряму. В 1802—1817 рр. посол сардінського короля в Петербурзі. У трактаті «Петербурзькі вечори» (1821) виступив апологетом війни.

Кріденер (у І. Я. Франка — Кріднер) або Крюднер Варвара Юлія (1764—1825) — німецька баронеса, проповідниця релігійно-містичної ідеології. 1818 р. приїхала в Росію для поширення своїх ідей, але незабаром була видворена за межі країни.

С. 201. ...у Польщі т[ак] зв[ане] Towarzystwo Patryotów, в Росії — Тайное общество, більше звісне під назвою декабристів.— Мається на увазі Патріотичне товариство — польська таємна організація в 1821—1826 рр., створена групою офіцерів на чолі з В. Лукасінським з метою відновлення національної незалежності Польщі, а також організація російських дворянських революціонерів, які в грудні 1825 р. підняли повстання проти царського самодержавства і кріпосництва.

С. 203. Сангушко Роман (1537—1573) — князь, воєвода брацлавський, гетьман литовський, був противником литовсько-польської унії.

С. 205. ...т[ак] зв[аною] конарщиною.— Йдеться про діяльність осередків таємного товариства Співдружність польського народу на Україні, в Білорусії та Литві в 1835—1838 рр. Ці осередки заснував польський шляхетський революціонер Конарський Шимон (1808—1839), який був заарештований царськими властями в травні 1838 р., а в лютому наступного року страчений за вироком царського суду. У справі Конарського на Україні було заарештовано близько 250 чоловік.

«Вестник Европы» — російський щомісячний літературно-політичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі протягом 1866—1918 рр.

Бібіков Дмитро Гаврилович (1792—1870) — російський державний діяч. У 1837—1857 рр. київський військовий губерна-

тор, київський, подільський і волинський генерал-губернатор. У 1852—1855 рр. міністр внутрішніх справ.

С. 206. Машковський Каспер (1806—1884) — польський революціонер. Брав участь у повстанні 1830—1831 рр. 1836 р. з'єднав волинську конспіративну групу з організацією Ш. Конарського, але був заарештований і засуджений на заслання до Нерчинська. 1857 р. амністований. Жив у Києві, залишив рукописні спогади.

Боровський Лев (1784—1846) — професор Вільнюського університету, викладав риторику й поезію.

С. 207. Матушевич Марцін (1714—1773) — польський державний діяч. Був земським суддею, послом у сеймі, кастеляном Брестської фортеці. Під кінець життя написав «Спогади», опубліковані у Варшаві в 4-х томах у 1876 р.

С. 208. Балагульщина — явище серед польсько-шляхетської молоді Правобережної України 30—50-х років XIX ст., яке було реакцією на розгром царизмом польських шляхетських революціонерів, що здебільшого проявлялася у пиятиці, бешкетуванні тощо. Учасники балагульщини, намагаючись здобути собі прихильне ставлення широких мас селян, в побуті розмовляли українською мовою, виявляли інтерес до українського фольклору.

С. 215. Сераковський Зигмунт (1826—1863) — діяч польського, російського і литовського революційно-визвольного руху. Мав тісні зв'язки з Т. Г. Шевченком, М. Г. Чернишевським і М. О. Добролюбовим. У 1857 р. заснував у Петербурзі таємний революційний гурток, у квітні 1863 р. очолив у Литві селянське повстання, за участь у якому був страчений.

С. 216. «Tygodnik Petersburski» — польська реакційна газета аристократично-католицького напряму. Виходила в 1830—1858 рр. спочатку як урядовий орган Царства Польського, з 1840 р. — приватна літературна газета.

С. 221. Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889) — помічник куратора Київської шкільної округи, голова Київської археологічної комісії в 1857 р.; інспіратор Емського указу 1876 р.

Кирило-Мефодіївське братство (Кирило-Мефодіївське товариство) — таємна політична організація, яка існувала в Києві в 1845/1846—1847 рр. Програмні документи товариства ставили завдання ліквідації кріпосного права і національної нерівності, скасування дворянських привілеїв, об'єднання всіх слов'янських народів у федеративну республіку. У товаристві існували два напрями — революційно-демократичний, ідейним натхненником якого був Т. Г. Шевченко, що обстоював революційні методи боротьби, ліберально-реформістський, представники якого проголошували мирний шлях скасування кріпосного права, шукали угоди з самодержавством.

...наказу з 16 мая 1876 р...— Йдеться про так званий Емський акт 1876 р. — розпорядження царського уряду, спрямоване на утиски української культури, підписане 18(30) травня 1876 р. Олександром II у курортному місті Німеччини Емсі. Цей акт доповнював Валуєвський циркуляр 1863 р. За Емським актом заборонялося ввозити до Росії з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні твори українською мовою і українські переклади з російської та іноземних мов, не дозволялися театральні вистави українською мовою тощо.

Павлов Платон Васильович (1823—1895) — російський історик, прогресивний громадський діяч. З 1847 р. професор Київського університету. Один з організаторів недільних шкіл у Києві (з 1859 р.). За виступ проти реформи 1861 р. був висланий до Костроми.

С. 222. «Киевлянин» — історико-літературний альманах. Видавав відомий український вчений М. О. Максимович (1840, 1841, 1850).

«Московские ведомости» — одна з найстаріших московських газет (1756—1917), у 1840-х роках мала ліберальний напрям, з 1863 р. стала реакційною.

С. 223. ...тої офіціальної історії сього університету, яку в 50-ті роковини його існування видав проф. Володимирський-Буданов.— Йдеться про брошуру російського буржуазного історика права Владимирського-Буданова Михайла Флегонтовича (1838—1916) «50-летие имп[ераторского] университета св. Владимира, 1834—1884» (К., 1884). Крім цієї праці, видав також книжку «История имп[ераторского] университета св. Владимира, т. I (К., 1884).

С. 229. ... «обивательського» елемента»...— Йдеться про привілейовані шари населення, які мали громадянські права.

С. 232. Потоцькі — польські магнати, власники великих земельних маєтностей у Польщі і на Україні XVII—XX ст.

Радзівілли — литовські магнати, князі, власники великих земельних маєтків в Литві, Польщі, Білорусії й на Україні в XV — на початку XX ст.

Ржевуські — польські магнати й поміщики, власники великих земельних маєтностей у Польщі.

С. 234. Красінський Зигмунт (1812—1859) — польський поет, представник реакційного романтизму.

С. 235. Олександр II (1818—1881) — російський імператор (1855—1881). В умовах гострої кризи феодально-кріпосницької системи і масового антикріпосницького руху селян змушений був провести селянську реформу 1861 р. Убитий народовольцями.

С. 238. Ржевуський Генрік (1791—1866) — дворянський письменник, публіцист. Автор твору «Спогади пана Сопліци» та ін. Псевдонім Ярош Бейла.

С. 240. Бальзак Оноре де (1799—1850) — французький письменник-реаліст.

Мартинов Микола Соломонович (1816—1876) — російський офіцер, з 1837 р. служив на Кавказі; убив на дуелі в 1841 р. М. Ю. Лермонтова. Після цього протягом кількох років перебував у Києві.

ПРИКАРПАТСЬКА РУСЬ В XIX в. В БІОГРАФІЯХ І ПОРТРЕТАХ ЇЇ ДІЯТЕЛЕЙ З УЗГЛЯДНЕННЯМ ЗАМІЧАТЕЛЬНИХ ЛЮДЕЙ, КОТРИХ 1772 р. ЗАСТАВ ПРИ ЖИЗНІ, НАПИСАВ НА ПІДСТАВІ АВТОБІОГРАФІЧНИХ ЗАПИСОК, АРХІВАЛЬНО-БІБЛІОТЕЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ІВАН ОМ. ЛЕВИЦЬКИЙ.

Львів. Том I, вип. 1 (стор. 1—56), 1898; вип II (стор. 57—112), 1899; вип. III (стор. 113—168), 1901; вип. IV (стор. 169—224), 1901 р.; вел. 8-ка

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, т. 46, кн. 2, с. 25—28 (Бібліографія).

Відомий український бібліограф Левицький Іван Омелянович (1850—1913) на початку своєї діяльності належав до галицьких «москвофілів», згодом еволюціонував до українського буржуазного лібералізму, але на все життя зберіг інтерес до культури російського народу. Рукопис укладеного Левицьким біо-бібліографічного словника (від А до Я), що становить 96 папок, зберігається нині в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР. Франко зробив ретельний аналіз надрукованих чотирьох випусків словника (від А до Б), відзначивши наявність тут цінного фактичного матеріалу, вказав на недосконалу літературну обробку його. Правильно підмітив намагання автора бути «безстороннім», що фактично наближало його до буржуазного об'єктивізму.

Подається за першодруком.

С. 242. ... план справді бенедиктинський ...— Бенедиктинці — найстаріший чернечий орден римсько-католицької церкви, заснований Бенедиктом Нурсійським близько 530 р. Бенедиктинці активно підтримували Ватікан у його зазіханнях на світове панування. Отже, І. Франко вжив епітет «бенедиктинський» у розумінні «грандіозний» і разом з тим «нездійсненний».

С. 243. ...у Фінкльовій історії Львівського університету... — Польський буржуазний історик Фінкель Людвік Міхал Емануель (1858—1930), з 1892 р. професор Львівського університету, в 1911—1912 рр. його ректор. Автор ряду праць з історії, методики її викладання, літературознавства, в тому числі й згадуваної І. Франком «Історії Львівського університету» (надруковано польською мовою в 1894 р.).

...в писаннях Петрушевича... — Багато відомостей про діячів Галичини міститься в праці українського історика, філолога і етнографа ліберально-буржуазного напряму Петрушевича Антонія Степановича (1821—1913) «Зведений Галицький руський літопис», що охоплює період 1500—1772 рр.

С. 244. Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — український і російський філолог, основоположник так званого психологічного напряму у вітчизняному мовознавстві, професор

Харківського університету, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1875 р.). Його світогляд формувався під впливом ідей Герцена, Чернишевського та Бєлінського. Автор багатьох філологічних праць, Потебня виступав за рівноправність всіх мов.

Малецький Антоні (1821—1913) — польський філолог та історик. Освіту одержав у Берліні, був професором класичної філології в Кракові (1845—1850), польської літератури у Львові (1856—1873). Автор багатьох праць з ранньої історії Польщі.

Шуселька (Шузелька) Франц (1811—1886) — австрійський публіцист родом з Чехії, автор брошур і статей, в яких обстоював федеральний устрій Австрії.

С. 245. Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч у Галичині, один з лідерів «народовців», філолог.

Барвінський Володимир Григорович (1850—1883) — український буржуазний письменник, критик і публіцист.

Монахов — Мюнхен.

И. ЛУЧИЦКИЙ. КРЕСТЬЯНЕ И КРЕСТЬЯНСКАЯ РЕФОРМА В ВОСТОЧНОЙ АВСТРИИ

(«Киевская старина», 1901, книжки за март и май)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, т. 48, кн. 4, с. 23—24 (Бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 246. Лучицький Іван Васильович (1845—1918) — російський і український ліберально-буржуазний історик, професор Київського університету (з 1877 р.), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908 р.). Головна дослідницька проблематика — історія аграрних відносин на Україні і в зарубіжних країнах Європи. Рецензована І. Франком праця І. В. Лучицького не була продовжена.

...як російська «История мысли» пок[ійного] Лаврова... — І. Франко має на увазі книгу «Опыт истории мысли» (т. I, вип. 1, Спб., 1875) Лаврова Петра Лавровича (1823—1900), російського дрібнобуржуазного соціолога і публіциста, теоретика революційного народництва.

...т[ак] зв[ану] теку Країнського... — Йдеться про архів польського економіста і політичного діяча консервативного поміщицького табору Країнського Мауриція (1804—1885).

...бібліотека Осс олінських... — бібліотека при культурно-науковій і видавничій установі у Львові, відомій під назвою «Заклад народовий ім. Оссолінських» (або «Оссолінеум»). Бібліотека, як і сама установа, була заснована 1817 р. польським істориком і бібліографом магнатом Оссолінським Юзефом Максиміліаном (1748—1826).

«Житє і слово» — щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові в 1894—1897 рр. Редактор І. Франко.

...пок[ійний] Остап Терлецький (Іван Заневич) у своїй праці, друкованій у «Житі

і слові», а потім окремою книжкою.— Мається на увазі праця українського публіциста, ученого і громадсько-політичного діяча революційно-демократичного напряму Терлецького Остапа Степановича (1850—1902) «Знесення панщини в Галичині».

С. 247. ... біографію Голуховського... — Йдеться про Голуховського Агенора (1812—1875) — австрійського намісника Галичини протягом майже всього періоду з 1849 до 1875 р. Захищав класові інтереси польського шляхетства і переслідував український національно-визвольний рух.

...т[ак] зв[аного] хризова Гіки з р. 1766...— Хризов (від молдавського хрисовул) — пожалування, «золота грамота». Гіка (Григорій III) — волоський і молдавський господар, відомий в історії феодальним законодавством, яке збільшило панщину і категорично заборонило перехід селян від їх поміщиків.

ЛУК'ЯН КОБИЛИЦЯ.

Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX ст. Написав д-р Іван Франко

Вперше опубліковано в ЗНТШ, 1902, т. 49, кн. 5, с. 1—40.

І. Франко спирається на численні твори дворянської і буржуазної історіографії (австрійської, румунської, польської), офіційні документи державної ради Австрії, свідчення тогочасної преси, розповіді безпосередніх свідків подій (Івана Федоровича, священика Білинкевича та ін.). Характерною є переконлива критика залучених джерел, багато з яких намагалися представити самовідданого виразника селянських сподівань Кобилицю та його однодумців кримінальними злочинцями, приписуючи не властиві їм дії. Подається за першодруком.

С. 248. Кобилиця Лук'ян (1812—1851) — керівник антикріпосницького селянського руху на Буковині в 40-х роках. Під час революції 1848—1849 рр. був обраний селянами депутатом австрійського парламенту. В листопаді 1848 р. закликав селян до повстання. Заарештований й засланий.

«Весна народів», як називають іноді 1848 рік...— Йдеться про буржуазно-демократичну революцію 1848—1849 рр. у багатонаціональній імперії Габсбургів.

С. 249. Вурцбах Констант (1818—1893) — австрійський бібліограф. Був бібліотекарем Львівського університету, згодом правителем адміністративної бібліотеки Міністерства внутрішніх справ у Відні. Видав згадуваний І. Франком «Біографічний словник Австрійської імперії» в 60-ти т., надрукований протягом 1856—1891 рр.

Гельферт Йозеф-Александр (1820—1910) — консервативний клерикальний австрійський історик, один з керівних діячів австрійських ультрамонтанів. Тут І. Франко має на увазі його «Австрійську історію» (Відень, 1863). Крім того, в розвідці згадується чотиритомна праця Гельферта «Історія Австрії з кінця віденського жовтневого повстання 1848» (Прага, 1868—1886.)

Кайндль Реймунд (1866—1930) — австрійський буржуазний історик. І. Франко в своїй розвідці критично використав ряд

статей Р. Кайндля, зокрема, «Підданство в Буковині в роки 1848 та 1849» (1899) та ін.

Смаль-Стоцький Степан Осипович (1859—1938) — український мовознавець, літературознавець і культурно-освітній діяч Буковини буржуазно-націоналістичного напряму. Відома його робота «Буковинська Русь».

...Федькович звеличав його пам'ять у поемці...— Йдеться про поему Юрія Федьковича «Лук'ян Кобилиця»..

Федорович Володислав Іванович (1845—1917) — український буржуазний громадський діяч у Галичині. В 1873—1876 рр. голова товариства «Просвіта».

Федорович Іван (1811—1870) — прогресивний громадський діяч Галичини, син уніатського священика, учасник польсько-шляхетського визвольного руху. В 1848 р. обраний до австрійського рейхстагу та галицького сейму.

С. 250. Заклинський Роман (1852—1931) — український письменник, викладач Львівської учительської семінарії, видав 1887 р. першу частину «Географии Руси» (Русь галицкая, буковинская и угорская). Досліджував творчість Ю. Федьковича. Він був родом із села Плоскої на Буковині...— Сучасні дослідники прийшли до висновку, що Л. Кобилиця народився в с. Путила Сторонець Русько-Кимполунзького округу (нині селище міського типу Путила Чернівецької області). В Плоскій він довгий час жив, мав там своє обійстя.

С. 251. ...хризов воєводи Константина Дуки з 28 вересня 1693 р.— Дука Костянтин (? — після 1704) — молдавський господар в 1693—1695 рр. і в 1700—1703 рр. До початку першого правління К. Дуки належить згадуваний «хризов», але І. Франко дещо переоцінює цей документ, який ніяких прав селянам не давав і лише містив заклик до поміщиків не кривдити підданих.

С. 253. Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український історик, один з ідеологів та лідерів українського буржуазного націоналізму кінця XIX — початку XX ст. «Записки».— Йдеться про «Записки Наукового товариства імені Шевченка» — видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові. В них друкувалися монографії, статті, документальні публікації, огляди журналів, що виходили в Галичині, а також у Росії, Польщі, Угорщині й інших країнах. Тут було надруковано ряд праць І. Я. Франка, М. І. Павлика.

С. 254. ...катастрофу таку, яка в р. 1846 стряслась у Галичині.— Йдеться про національно-визвольне повстання польської шляхти 1846 р. у Галичині, в ході якого розгорнувся антифеодальний рух селян.

... архікнязь Франц Кароль...— Франц-Карл (1802—1878), ерцгерцог, син Франца II, брат австрійського імператора Фердінанда. У 1836—1848 рр. правив за Фердінанда.

С. 260. ...цісар вертає їм усі давні права, признані хризовом Дуки...— В даному разі йдеться про панщину не більше 12 днів щороку. Дане положення знайшло відображення у пізнішому «хрисовулі» воєводи Григорія Олександра Гіки від 1 січня 1766 р.

С. 266. Кошут Лайош (1802—1894) — угорський державний та політичний діяч, один з керівників революції 1848—1849 рр. в Угорщині.

Кромериж (Кремзір по-німецькому, Кромержиж по-чеському) — невеличке провінціальне містечко (нині на території ЧССР), де засідав австрійський парламент протягом листопада 1848 — березня 1849 р. (до його розпуску) в архієпископському палаці.

С. 268. ...перша «сесія»...— 16 листопада 1848 р. за закликом Л. Кобилиці на збори у Вижниці зібралось близько 2 600 чоловік — війтів та виборних з громад усієї Вижницької округи.

«Polska» — консервативна шляхетська газета, виходила у Львові.

С. 269. Швидко по першій сесії відбулася друга...— Другі великі збори провів Л. Кобилиця 21 листопада 1848 р.

С. 270. «Bucovina» — ліберально-буржуазна газета, видавалася в 1885—1910 рр. у Чернівцях. З 1885 по 1887 р. її редагував Ю. Федькович. З початку XX ст. газета стала виразником австрофільської політики.

С. 271. ...29 падолиста до Селетина вислано 13-ту компанію...— У ніч з 28 на 29 листопада в с. Селетин прибув загін солдатів на чолі з обласним комісаром Канне.

С. 273. «Czas» — польська громадсько-політична газета консервативного напряму, виходила у Кракові протягом 1848—1934 рр., потім у Варшаві в 1935—1939 рр.

С. 281. У маю він зайшов у Жаб'ю до свящ-[еника] Вишневського...— Версія, яку цими словами розпочинає І. Франко розповідь про арешт Л. Кобилиці в травні 1849 р., не знайшла підтвердження у дальших дослідників. І сам автор розвідки далі наводить ще кілька інших свідчень про арешт народного ватажка. Нині більшість дослідників сходиться на тому, що Л. Кобилиця був заарештований в квітні 1850 р.

С. 282. ...зуряду закупили для нього грунт та хату в тій самій Сольці...— Після катувань Л. Кобилиця був засланий до містечка Гури-Гумори у Південній Буковині (тепер м. Гура-Хуморулуй в Соціалістичній Республіці Румунії), де помер 24 жовтня 1851 р.

С. 283. Федькович Юрій (Осип) (Федькович Юрій Адальбертович; 1834—1888) — український письменник-демократ і громадський діяч. У 1873—1874 рр. був редактором львівського видавництва при товаристві «Просвіта». У 1885—1887 рр. редактор газети «Буковина».

С. 285. ...загальний характер кошутівського повстання, шляхетсько-міщанського радше, ніж демократичного, і крайньо ворожого слов'янам...— Ця характеристика лише частково відповідає історичній правді. Л. Кошут дійсно відображав інтереси середньопомісного дворянства, навіть у розпал революції виступав проти наділення селян землею, був прихильником мадяризації Закарпаття. Однак під час революції 1848—1849 рр. Л. Кошут і його прихильники еволюціонували до радикалів, які спиралися на народні маси. Взагалі І. Франко надто різко відмежовує селянський рух на Буковині від угорського повстання, а в дійсності

обидва відзначалися яскравим антигабсбургзьким забарвленням і спільно розхитували феодальні основи Австрійської імперії.

С. 287. «Вольное слово» — щотижнева газета, яка виходила в Женеві у 1881—1883 рр. Заснована на кошти «Священної дружини», що була утворена для охорони життя членів царської сім'ї від замахів революційних народників. Демократи і революціонери, які співробітничали в газеті, не знали про ці кошти. «Вольное слово» приділяло багато уваги боротьбі з революційним терористом і пропагувало необхідність розвитку земського руху.

«Світ» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму, що виходив у Львові в 1881—1882 рр.

ПАМ'ЯТІ ТАДЕЯ РИЛЬСЬКОГО

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, т. 20, кн. 12, с. 160—161.

Подається за першодруком.

С. 289. Рильський Тадей Розеславович (1841—1902) — український культурно-освітній діяч буржуазно-демократичного напряму, етнограф, економіст. Один із засновників Київської громади, батько М. Т. Рильського.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму.

...окремої, радикальної партії. — Українська радикальна партія, заснована 1890 р. для об'єднання дрібного селянства М. І. Павликом, І. Я. Франком та іншими політичними діячами революційно-демократичного напряму. На початку XX ст., коли І. Я. Франко та його однодумці вже не брали участі в її діяльності, стала типовою виразницею інтересів дрібної буржуазії.

«Основа» — перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі в 1861—1862 рр.

Діоскури — міфічні грецькі герої-близнюки Полідевк і Кастор, сини Зевса й Леди, покровителі мандрівників.

«Głos» — польський громадсько-політичний і науково-літературний журнал прогресивного напряму. Виходив у Варшаві в 1886—1905 рр.

С. 290. ...його праця по теорії сусп[ільної] економії, з якою він виступив у «Записках» нашого товариства...— Йдеться про працю Т. Рильського «Студії над основами розкладу багатства», опубліковану в ЗНТШ, 1892, т. I, с. 29—86; т. II, с. 62—113.

Сміт Адам (1723—1790) — шотландський економіст і філософ, представник класичної буржуазної політичної економії. Творець теорії трудової вартості. Його вчення, розвинуте в працях Д. Рікардо, стало одним з економічних джерел марксизму.

Рікардо Давід (1772—1823) — англійський економіст, ідеолог промислової буржуазії в період її боротьби проти земельної аристократії. Довів, спираючись на вчення А. Сміта, що вартість — це праця, затрачена на виробництво продукту. Вчення Д. Рікардо лягло в основу економічних ідей англійських соціалістів-утопістів.

Міллль Джеймс (1773—1836) — англійський економіст, філософ і публіцист. Один з послідовників вчення Д. Рікардо.

АДАМ МІЦКЕВИЧ.
ДО ГАЛИЦЬКИХ ПРИЯТЕЛІВ

Переклав і пояснив д-р Іван Франко

Праця видана у Львові 1903 р. окремою брошурою в серії «Літературно-наукова бібліотека». Із 65 сторінок кишенькового формату переклад твору Адама Міцкевича займає 10 сторінок; решта — оригінальна історико-публіцистична розвідка І. Франка, викладена у своєрідній формі: спочатку йде «Передмова», в якій характеризується історична обстановка виникнення твору, а в кінці дано аналіз його змісту окремим розділом під заголовком «Проба аналізу».

В «Передмові» на основі опрацювання мемуарних і дослідницьких праць польських авторів, деяких документальних пам'яток того часу І. Франко дає нарис історії польської революційної еміграції після повстання 1830—1831 рр. і визначає місце в ній великого польського поета і громадського діяча Адама Міцкевича. Він підтримує його негативне ставлення до путчистської тактики організації окремих заколотів проти прусської, австрійської і російської монархій. Разом з тим І. Франко засуджує шляхетську обмеженість поглядів Адама Міцкевича щодо українського населення Східної Галичини, яке останній розглядав як органічну частину польської нації. Поряд з цим Франко підносить ті положення твору Міцкевича, які закликали до піднесення національно-культурної свідомості народних мас, і розвиває відповідні думки, пристосовуючи їх до поточних завдань громадської роботи серед українського населення Східної Галичини. При цьому він явно ідеалізує «Русько-українську радикальну партію», програма якої недооцінювала історичної ролі робітничого класу і пропагувала самоізоляцію українських селян, водночас виявляє широту революційно-демократичного світогляду, коли в заключних рядках своєї праці заявляє, що майбутнє українського населення Галичини залежить від корінних змін у політичних режимах Росії і Австро-Угорщини.

Подається за першодруком.

С. 291. Залівський Осип (Юзеф, Йосип; 1797—1855)— польський громадсько-політичний діяч, полковник, офіцер армії Королівства Польського, керівник партизанських груп, які 1833 р. зробили невдалу спробу підняти національно-визвольне повстання у Польщі.

С. 292. Залеський Осип (1802—1886) — брат Богдана Залеського (1802—1886), польського поета-романтика, представника «української школи» в польській літературі.

«Pielgrzym polski» — польський емігрантський журнал, що друкувався у Парижі. З листопада 1832 р. в ньому співробітничав Адам Міцкевич, який з квітня 1833 р. став його редактором.

Домейко Ігнаци (1802—1889) — польський геолог, мандрівник; у юнацькі роки був членом Товариства патріотичної молоді (товариства «філаретів»), заснованого Міцкевичем у Вільно.

Ружицький Кароль (1789—1870) — політичний діяч, полковник, у 1834 р. входив до складу «Молодої Польщі», революційної організації польської демократичної еміграції, ідеологом і керівником якої був Й. Лелевель.

С. 294. Ходзько Леонард (1800—1871) — польський громадсько-політичний діяч, журналіст і видавець, історик. 1861 р. у Парижі опублікував французькою мовою збірник документів з коментарями про повстання в Західній Галичині 1846 р.

Беранже П'єр-Жан (1780—1857) — французький поет-демократ. У буржуазній революції 1830 р. був одним з її ідеологів.

Арман Каррель (1800—1836) — французький публіцист, один з редакторів газети «National», виступав проти буржуазної монархії Людовіка-Філіппа.

Делявінь Казимир (1793—1843) — французький поет і драматург.

Гарньє-Пажес (Гарньє Пажес Луї Антуан; 1803—1878)— французький політичний діяч. Учасник революцій 1830 і 1848 рр., поміркований буржуазний республіканець.

Гюго Віктор-Марі (1802—1885) — французький письменник, глава французького прогресивного романтизму. Політичні погляди Гюго змінювались, відображаючи ту еволюцію, яку переживала буржуазна демократія на різних етапах французької історії. Революція 1848 р. внесла ясність у його політичні позиції. Гюго пристрасно захищав республіку, згодом допомагав учасникам Паризької Комуни 1871 р.

Ламарк Жан (1770—1832) — французький політичний діяч, наполеонівський генерал. Один з керівників опозиції Бурбонам, а після революції 1830 р. — уряду Луї-Філіппа.

Барро Одільон (1791—1873) — французький політичний і державний діяч, адвокат. Брав участь у підготовці революції 1830 р.

Купер Джеймс-Фенімор (1789—1851) — американський письменник, видатний представник романтизму в американській літературі.

Лелевель Йоахим (1786—1861) — польський історик і громадсько-політичний діяч революційно-демократичного напряму. Активний учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр., після цього до кінця життя — один з керівників польської прогресивної еміграції.

С. 295. ...Польща Ягейлонів...— Мається на увазі Польська феодальна держава в часи правління династії Ягеллонів (1386—1572), початок якій поклав король Владислав Ягайло або Ягелло (1386—1434).

С. 297. ...що вони всі були й є поляками-слов'янами і що їх нещастя все йшли від Москви неслов'янської.— В цій, наведеній І. Франком, цитаті яскраво простежується шовіністична позиція польської шляхти, яка не тільки не визнавала українського населення Галичини окремою національно-етнічною спільністю, а й не гребувала упереджено тенденційними вигадками про неслов'янське походження російського народу.

...для піддержання традиції, витвореної ще Барською конфедерацією...— В колах польської еміграції 30-х років XIX ст. магнатсько-шляхетське військово-політичне об'єднання 1768—1772 рр., відоме в історії під назвою Барської конфедерації, розглядалося як прогресивне, патріотичне. Насправді барські конфедерати виступали під прапором феодально-католицької реакції, уславились найжорстокішим терором щодо ук-

раїнського населення Правобережної України і відіграли негативну роль в історичному розвитку Польщі.

С. 300. «Demokrata Polski» — періодичний орган, який виходив у 1837—1849 рр. у Франції, а в 1851—1863 рр. у Лондоні. В ньому друкувався О. І. Герцен.

«Zjednoczenie» — тобто «об'єднання», періодичне видання, перший номер якого вийшов у Львові в лютому 1915 р. Проте друкувався нерегулярно, зокрема, четвертий номер з'явився лише у серпні 1915 р. і не у Львові, а в Києві.

С. 301. ...скінчивши в Дрездені третю часть «Дзядів»... — Йдеться про завершену в Дрездені і видану 1832 р. у Парижі третю частину одного з найвидатніших творів Адама Міцкевича — поеми «Дзяди», яка є яскравим художнім відображенням революційно-демократичних поглядів найрадикальнішої частини тодішніх учасників польського національно-визвольного руху.

«Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» («Книги народу польського і пілігримства польського») — історико-філософський твір Адама Міцкевича. За своїм змістом і напрямом твір суперечливий. У ньому ідеї утопічного соціалізму і критики феодально-монархічного та буржуазного ладу поєднані з ідеалізованим зображенням історії Речі Посполитої як уособлення вольності. Така непослідовність автора викликала критику твору з боку як прогресивних, так і реакційних кіл польської еміграції.

С. 305. Семенський Люціан (Люкіян) (1807—1877) — польський письменник-демократ і громадсько-політичний діяч. У 30—40-х роках XIX ст. член таємних революційних організацій в Галичині «Союз друзів народу» і «Співдружність польського народу». З 1848 р. еволюціонував вправо.

Бельовський Август (1806—1876) — польський прогресивний буржуазний історик, журналіст, поет (видавець і перекладач «Слова о полку Ігоревім», «Повісті временних літ» та інших історичних пам'яток), директор інституту Оссолінських у Львові.

С. 307. Юзефчик Анджей (1816—1878) — польський церковний і громадсько-політичний діяч, збирач і публікатор мемуарних матеріалів. З 1868 р. очолював новоутворений відділ Педагогічного товариства у Кракові. Після його смерті у Кракові в 1881 р були надруковані «Wspomnienia z ubieglych lat».

...тайного товариства карбонаріїв... — Йдеться про одну з таємних революційних організацій польських буржуазних демократів, створену в першій половині XIX ст. за зразком аналогічних товариств країн Західної Європи, які ставили за мету повалення абсолютних монархій, національне визволення і утворення демократичних республік шляхом збройних заколотів революціонерів-підпільників — «карбонаріїв» (з *італ.* «вуглярів»).

С. 313. ...липневим повстанням 1830 р. у Франції... — Йдеться про буржуазну революцію 1830 р., під час якої було повалено династію Бурбонів, але верхівка буржуазії — фінансова аристократія — скористалася з перемоги народу і проголосила королем Франції близького до буржуазних кіл герцога Луї-Філіппа Орлеанського.

Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет і публіцист, революціонер-демократ. У 1831 р. переїхав до Парижа, де жив до

смерті. Викривав буржуазну липневу монархію («Французькі справи», 1833).

Луї-Філіпп Орлеанський (1773—1850)— французький король (1830—1848). Жорстоко придушував робітничий і демократичний рух. Після Лютневої революції 1848 р. втік до Англії.

С. 314. Секвана — Сена.

Байрон Джордж-Ноел-Гордон (1788—1824) — англійський поет, представник революційного романтизму.

С. 315. ... соціалістичні теоретики Маркс і Енгельс зробили з неї одну з підвалин своєї нової релігії, що в тім самім 1848 році виступила на світу «Комуністичнім маніфесті».— І. Франко не зміг з достатньою чіткістю відокремити ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» від утопічно-соціалістичних доктрин дрібнобуржуазних революціонерів та ревізіоністських теорій деяких керівників німецької і австрійської соціал-демократії.

С. 316. «Tribune des peuples» — журнал, що видавався у Парижі за участю А. Міцкевича в 1849 р. (вийшло 158 номерів), пропагував ідеї солідарності між народами тощо.

Мохнацький Маврикій (1803—1835) — польський публіцист й естетик, брав участь у польському повстанні 1830—1831 рр., історію якого написав і опублікував у 1834 р.

С. 319. ...Сташиц надав своїм добрам спілкову організацію, що перетривала всі катастрофи розборів Польщі та пізніших повстань.— Мова йде про прогресивного буржуазного громадського і наукового діяча Станіслава Сташиця (1755—1826), який гостро критикував феодальні відносини, домагався поліпшення долі селян, організував ряд професійних шкіл для народних мас, Землеробське товариство тощо. Досліджував природні умови Карпат.

С. 320. Немцевич Юліан (1757—1841) — польський письменник, учасник національно-визвольного руху.

С. 321. Хіба ж у нас велика частина нашої суспільності досі не живе в чистомістичній вірі на поміч від білого царя ... засуджуючи себе на безгрунтове й безідейне вегетування? — Тут критика І. Я. Франка спрямована проти «москвофілів», які проповідували національне самозречення українського населення Галичини в ім'я єднання з російським царизмом.

С. 322. ... хоча вже сьогодні всякому неупередженому видно, що в тім, більше голоснім, ніж великім, соціал-демократичнім русі наших днів дійсно тривким і цінним надбанням є власне та дрібна організаційна, а не революційна праця коло здруження та просвіти робітницьких мас, праця, якій повну аналогію на селянськім грунті творила у нас радикальна організація ...— І. Я. Франко критикує епігонів австрійської соціал-демократії — діячів створеної 1899 р. в Східній Галичині дрібнобуржуазної реформістської «Української соціал-демократичної партії». Ця націоналістична партія дискредитувала ідею пролетарського інтернаціоналізму і

боротьби за соціалістичну революцію. Він відзначає розлад між теорією і практикою сучасного йому соціал-демократичного руху ряду країн Європи, в першу чергу Австро-Угорщини. Але власна непослідовність класової позиції Франка завадила йому побачити в реформістській практиці європейських соціал-демократичних партій їх опортуністичну суть, а також викрити їх фактичну відмову від теоретичної доктрини марксизму щодо соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Скептичне ставлення Франка стосується не вчення марксизму, а його підробки у вигляді так званого «австромарксизму», який вийшов у кінці XIX — на початку XX ст. на передній край міжнародного опортунізму в робітничому русі.

ТЕОДОР МОМЗЕН

(НЕКРОЛОГ)

Вперше надруковано в ЛНВ, 1903, т. 24, кн. 12, с. 243—245 (Хроніка і бібліографія).

Некролог присвячено видатному німецькому буржуазному історику античності, величезна творча спадщина якого з точки зору опублікованого в ній фактичного матеріалу не втратила свого значення і в наш час. Правомірним є і загальне зауваження І. Я. Франка щодо суб'єктивістських хиб праць Т. Момзена, який свій ідеал «демократичної монархії» намагався утвердити прикладом суспільно-політичного розвитку Стародавнього Риму. На суб'єктивістську модернізацію Момзеном економічних відносин у стародавньому світі вказував ще раніше К. Маркс у «Капіталі».

Подається за першодруком.

С. 325. Пандекти (від *грецьк.* всеосяжний) — збірники з викладом положень античного права. На основі римських і візантійських пандектів грунтувалося цивільне право Німеччини в XVI—XIX ст.

С. 326. ...пандекти Юстініанові... — складений за правління візантійського імператора Юстініана (483—565) збірник витягів з творів найвизначніших римських юристів.

Codex Theodosianus — кодекс римського імператора Феодосія I (347—395). Цей кодекс був офіційним законодавчим збірником для судової практики і юридичної освіти.

...Йорданової перевізки книг Кассіодора.— Йдеться про скорочений виклад готським істориком VI ст. Йорданом дванадцятитомної праці свого попередника — також готського історика Кассіодора (485—578) «Історія готів».

Вірхов Рудольф (1821—1902) — німецький вчений-біолог і ліберально-буржуазний політичний діяч.

Відомий його голос у справі переслідування поляків прусським правительством викликав голосні протести з боку поляків.— Момзен обстоював історичну правомірність асиміляції слов'янських народів німцями і відповідно підтримував публічно в пресі реакційну національно-колонізаторську політику прусського буржуазно-монархічного уряду щодо польської національної меншості в Пруссії.

«Ruthenische Revue» — український громадсько-культурний і літературний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив протягом 1903—1905 рр. у Відні німецькою мовою. 1906 р. перейменований на «Ukrainische Rundschau».

JÓZEF KRAJEWSKI.
TAJNE ZWIĄZKI POLITYCZNE W GALICYI
OD ROKU 1833 DO ROKU 1841.

Według niewydanych źródeł rękopiśmiennych oraz aktów rządowych i guberniałnych, Льв[ів], 1903

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, 58, кн. 2, с. 32—38 (Бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 327. Саля (Заля) Моріц — барон, губернський радник, секретар губернатора Фердінанда д'Есте, автор праці «Історія польського повстання 1846 р.», виданої у Відні 1867 р. німецькою мовою.

Богданський Генрік (1804—1887) — польський громадсько-політичний діяч, один з керівників таємних політичних організацій 1830-х років у Галичині. Автор цінних мемуарів, опублікованих у Кракові 1871 р.

Відман Карл (1821—1891) — польський журналіст в Галичині, учасник революції 1848 р., в 1849—1851 рр. редактор «Tygodnika Lwowskiego», пізніше директор архіву м. Львова. Автор книги про Францішека Смольку, виданої у Львові 1886 р.

Смолька Францішек (1810—1899) — польський буржуазний політичний діяч у Галичині, юрист. Був членом таємного товариства Молода Польща. Спочатку боровся проти централістських прагнень австрійського уряду, а згодом пішов на співробітництво з ним.

Шнір-Пепловський Станіслав (1859—1910) — польський публіцист. Жив і працював у Львові. Написав двотомну працю про минуле Галичини 1772—1862 рр., видану в Львові 1894 р., та ряд біографічних нарисів про діячів польського національно-визвольного руху.

Мохнацький Клеменс (1806—1833) — брат польського історика і публіциста М. Мохнацького.

С. 328. Бернардинський архів — назва походить від слова бернардинці — ченці католицького ордену, що мали численні монастирі, приміщення яких з часом були пристосовані для архівосховищ тощо.

«Słowo Polskie» — польська газета демократичного напряму, видавалася у Львові в 1895—1934 рр.

С. 329. Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський дворянський історик і публіцист офіційно-монархічного напряму, один з натхненників «москвофілів» у Галичині. 1839 р. побував за кордоном, зустрічався з чеськими вченими, зокрема П. Й. Шафариком, але про його зустрічі з галицькими «конспіраторами» ніяких достовірних відомостей немає.

С. 330. Шухевич Осип Остапович (1816—1870) — український письменник, перекладач. Був близький до літературно-громадського руху, очолюваного «Руською трійцею».

Крижанівський Евфимій Михайлович (1831—1888) — письменник, директор Варшавської гімназії.

С. 331. ...«Вказівки» Ценглевича та поема Попеля «Русин на празнику», що були опубліковані мною в «Житі і слові».— Йдеться про «Інструкцію» або «Вказівки для вчителів руського народу» Каспера Ценглевича, опубліковані І. Я. Франком у журналі «Житє і слово», 1895, т. 4, кн. 6, с. 324—337. У книзі п'ятій цього ж тому опублікована поема М. Попеля «Русин на празнику», яка, на думку І. Я. Франка, «мусила бути популярна в кружках польських конспіраторів» 30-х років XIX ст. Інший список цієї поеми І. Я. Франко проаналізував у шостій книзі «Житє і слово» за 1895 р.

С. 332. ...збірки руських пісень, опубліковані поляками Вацлавом з Олеська та Жеготою Паулі...— Маються на увазі фольклористичні збірки: «Пісні польські й руські галицького люду» (Львів, 1833, упорядник Вацлав Залеський — псевдонім Вацлав з Олеська) і «Пісні українського народу в Галичині» (Львів, 1839—1840, упорядник Жегота Паулі).

Павловський Олексій Павлович (1773—?) — український мовознавець, автор «Грамматики малороссийского наречия» (подана до друку 1805 р., надрукована в Петербурзі 1818 р.) — першої граматики живої української мови. Написана російською мовою, але приклади подані українською мовою.

С. 333. Яхимович Григорій (1792—1863) — український церковний діяч, у 1859—1863 рр. митрополит львівський, професор Львівського університету.

Малиновський Михайло (1812—1894) — український церковний діяч у Галичині.

МОМЗЕН І СЛОВ'ЯНИ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т.25, кн. 3, с. 153—156.

І. Франко у своїй праці відділяє Момзена-вченого, що зробив значний вклад в історичну науку, від Момзена-політика, публічні виступи якого в прусському ландтагу і на сторінках буржуазної преси відзначалися зневажливим ставленням до слов'янських народів як нібито «неісторичних», приречених на асиміляцію їх німцями. Причину такого ставлення І. Франко вбачав у нібито непоінформованості німецького історика в слов'янському питанні. У дійсності ж Момзен-політик відбивав шовіністичні погляди, властиві німецькій буржуазії в ставленні до інших, насамперед слов'янських народів.

Подається за першодруком.

С. 336. Ягич Ватрослав (1838—1923) — прогресивний хорватський учений-славіст, дійсний член ряду академій, в тому числі Петербурзької академії наук. У різний час посідав професорські кафедри в Одеському, Берлінському, Петербурзькому, Віденському університетах. З 1903 р. член Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Підтримував дружні особисті і листовні контакти з І. Я. Франком, допомагав йому у підготовці докторської дисертації на тему «Варлаам і Йоасаф» (1893).

«Archiv für slavische Philologie» — славістичний журнал, заснований В. Ягичем, видавався протягом 1875—1920 рр.

С. 338. Як вільнодумний чоловік, почував він, мабуть, так як і много інших, деяку тривогу перед слов'янством як перед силою, що служить реакції.— Під час революції 1848—1849 рр. у визвольному русі слов'янських народів справді взяли верх реакційні буржуазні елементи. Весь подальший історичний розвиток показав життєздатність і стійкість слов'янських народів, які завоювали собі свободу і незалежність, створили свою власну державність і нині успішно будують соціалістичне суспільство.

Та в чоловіка, якого незабутні молодечі враження і свободолюбні ідеали тісно зв'язані зі споминами 1848 року...— Т. Момзен брав активну участь у національному русі періоду буржуазної революції 1848—1849 рр. у Німеччині і після перемоги сил реакції навіть був відданий до суду як учасник «заколоту».

...міг би я подати імена російських учених, учеників Момзена...— Слухали лекційні курси Момзена визначні російські буржуазні історики-візантиністи: В. Г. Васильевський (1838—1899) і Ю. А. Кулаковський (1855—1919).

СІМОН БОЛІВАР

Вперше надруковано в журн. «Новий громадський голос», 1904, № 2—7, за підписом «І. Ф.».

Подається за окремим виданням брошури: Сімон Болівар. Для руських селян оповів Іван Франко. Львів. Накладом «Нового громадського голосу», 1904.

С. 339. ...вижебрав Колумб пару немудрих кораблів...— У свою подорож з Іспанії в пошуках шляху до Індії через Атлантичний океан Христофор Колумб вирушив 3 серпня 1492 р. на трьох кораблях-каравелах «Санта-Марія», «Нінья» і «Пінта».

Пісарро Франціск (1470—1541) — іспанський конкістадор, завойовник і правитель Перу. З його іменем пов'язують заснування столиці країни Ліми.

Бальбоа (Васко Нун'єс де; 1475—1517) — іспанський мореплавець та колонізатор, брав активну участь у приєднанні земель Латинської Америки до Іспанії.

С. 340. А жу XIX віці під впливом ідей, принесених почасти з Франції, а почасти з північноамериканських Сполучених Держав, починається і в тих іспанських колоніях новий рух...— Звичайно, І. Франко мав певну рацію, відзначаючи революціонізуючий вплив Великої Французької буржуазної революції кінця XVIII ст, утворення США з їх буржуазно-демократичним ладом на розгортання визвольного руху в іспанських колоніях у Латинській Америці. Але головними були причини, що випливали з внутрішнього розвитку латиноамериканських країн. У надрах принесеного завойовниками феодального ладу зароджувались капіталістичні відносини, гальмом для розвитку яких стали колоніальні порядки. Насамперед це й обумовило розгортання ви-

звольної боротьби, яку очолили патріотично настроєні місцеві дворяни, представники молодої буржуазії.

С. 341. ...його молода жінка швидко вмерла...— Дружина Болівара Марія-Тереса померла 22 січня 1803 р.

Аж подорож по Сполучених Державах натхнула його іншим духом.— І. Франко дещо перебільшує значення цієї поїздки 1807 р. для прийняття Болівaром рішення боротись за незалежність рідної країни.

С. 342. Заведено потаємне народне правительство, так звану Юнту (зв'язок), яка д[ня] 19 цвітня 1810 виступила публічно...— Йдеться про повстання в Каракасі (столиці Венесуели), внаслідок якого влада перейшла до революційної хунти з патріотично настроєних місцевих купців та поміщиків.

...12 марта 1812 р. трапилося в краю страшенне землетрясіння.— Землетрус відбувся 26 березня 1812 р., від нього постраждало 120 000 чоловік.

С. 343. Генерал Міранда... утік до кріпості, де командував Болівар, та сей був змушений віддати його в руки іспанцям. Йому даровано життя і позволено виїхати з краю...— Після розгрому республіканської армії Міранда втік у порт Ла-Гуайра, де комендантом був М. Касас. Він і видав його колоніальним властям. Болівар, який перебував там же, наполягав на тому, щоб Міранда був розстріляний за зраду. Зрештою його заарештували іспанські власті та вислали у Кадіс, де він і помер у в'язниці.

...він вибрався на остров Кюрасао...— На острів Кюрасао в Карібському морі прибув 2 вересня 1812 р. не Міранда, а Болівар.

Болівар...вхопив за перо і написав пропам'ятне письмо про недавню революцію та причини її невдачі...— Йдеться про звернення Болівара до уряду і народу Нової Гранади.

...тільки дарування повної свободи й рівноправності всім людям у краю може зацікавити народні маси крайовими справами і бути основою справді тривкою демократичного правління.— І. Франко значно випереджає хід історичних подій. Адже тільки 2 червня 1816 р. Болівар проголосив звільнення рабів.

Вашінгтон Джордж (1732—1799) — державний діяч США, головнокомандуючий американської армії під час війни за незалежність 1775—1783 рр. У 1789 р. обраний першим президентом США.

С. 345. Бовес (справжнє прізвище Родрігес) — ватажок льянеросів, походив з іспанської провінції Астурії. Був засуджений на вісім років каторги за контрабанду. У боротьбі проти республіканських військ на стороні іспанських колонізаторів відзначався винятковою жорстокістю.

Конгрес Нової Гранади...дав йому невеличкий відділ війська...— В другій половині 1814 р. у Нову Гранаду вступила врятована від розгрому венесуельська дивізія генерала Урдапети, який і передав її у розпоряд-

ження Болівара. Тільки після цього конгрес Нової Гранади доручив Болівару очистити від колонізаторів Карібське узбережжя країни.

...прислане з Іспанії нове військо під проводом генерала Морільйо...— 1815 р. до берегів Латинської Америки прибула величезна іспанська армада у складі 60 транспортних кораблів, 25 військових кораблів. Вона везла 11-тисячну армію, якою командував один з найздібніших іспанських маршалів Пабло Морільйо.

...він мусив утікати на острів Ямайку, а потім на острів Гаїті.— Протягом 1815 р. Болівар жив у Кінгстоні на Ямайці, в кінці грудня того ж року висадився на острові Гаїті, де одразу був прийнятий президентом республіки Гаїті Олександром Петіоном, сином француза і негритянки, ковалем за професією, учасником французької революції, засновником першої в Латинській Америці республіки (1807 р.).

Острів Гаїті ...складався з двох республік, білої, якої президентом був Петіон, і з чорної, муринської.— На час прибуття Болівара на острів там існували: очолювана О. Петіоном «Республіка Гаїті», більшу частину населення якої становили мулати, та «Держава Гаїті», на чолі якої стояв імператор Анрі I (з червня 1811 р.) — колишній раб, негр А. Крістоф,— і серед населення якої переважали негри.

...він заприязнився з багатим голландським купцем Бріоном...— Луїс Бріон, багатий купець і контрабандист з Кюрасао, власник великої флотилії. Крім нього, під час перебування Болівара на острові Гаїті, йому допомагали місцевий плантатор Мануель Гілсон коштами, креолка Хуліа Коб'е з Гаїті — своїми численними зв'язками на Ямайці.

С. 347. Тунья (сучасна назва Тунха) — місто в Колумбії, центр департаменту Бояка.

Д[ня] 7 серпня Болівар ударив на укріплене місто Бояка...— 7 серпня 1819 р. відбувся запеклий бій біля мосту через річку Бояку: близько 3 000 іспанців проти 2 500 військ Болівара.

Д[ня] 10 серпня Болівар увійшов до головного міста сеї провінції Санта-Фе...— Йдеться про Боготу, повна назва якої: Санта-Фе-де-Богота.

С. 348. Провінція Квіто...— провінція Кіто з однойменним головним містом; 1830 р. ввійшла до новоутвореної держави — республіки Екуадор.

Гваяквіль (Гуаякіль) — велике приморське портове місто в Екуадорі.

...генерал Паес здобуває Пуерто-Кабельйо...— Паес Хосе Антоніо (1790—1873), з 1810 р. брав участь у боротьбі іспанських колоній в Америці за незалежність, був найздібнішим воєначальником, з 1826 р. військовий і цивільний правитель Венесуели, що входила до Великої Колумбії. Згодом довгий час був президентом Венесуели.

Пуерто-Кабельйо — один з найбільших портів Венесуели.

С. 349. ...в серпні 1823 р. побив іспанського генерала Хуніна і здобув назад Лімy.—

Йдеться про 1824 р. В серпні того року військо Болівара в долині біля міста Хуніна (в південно-західній частині сучасної Колумбії) перемогло в бою іспанських завойовників на чолі з генералом Кантераком.

Генерал Сікр побивїх д[ня] 8 грудня 1824 під Аякучо...— Сукре Антоніо (1795—1830), один з керівників війни за незалежність іспанських колоній в Америці, найближчий соратник Болівара. Під час визвольного походу в Перу 9 грудня 1824 р. здобув вирішальну перемогу під Аякучо (на півдні країни). В 1830 р.— президент національного конгресу Великої Колумбії. Вбитий змовниками.

В. ПЕРЕТЦ.
К ХАРАКТЕРИСТИКЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В МАЛОРОССИИ XVII в.

(Изв[естия] отд[еления] р[усского] яз[ыка] и слов[есности] академии наук, 1903, кн. 2, стор. 159—168)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 60, кн. 4, с. 19—20 (Бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 352. Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський та український радянський учений, професор Київського університету в 1903—1914 рр., академік Петербурзької Академії наук (з 1914 р.), Академії наук УРСР (з 1919 р.). Досліджував історію давньої культури (переважно літератури і мови) російського, українського і білоруського народів, їх взаємозв'язки. Автор спеціальних праць з історії Києво-Могилянської колегії (пізніше — академії).

...«крнобрных ребелизантов»...— тобто непокірливих заколотників.

Н. ВАСИЛЕНКО.
ИОСИФ МАКСИМОВИЧ БОДЯНСКИЙ И ЕГО ЗАСЛУГИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ МАЛОРОССИИ,

К., 1904, ст. II+231 (відб[итка] з часоп[исі] «Киевская старина», 1903)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 63, кн. 1 с. 29—30 (Бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 353. Гавличек-Боровський Карел (1821—1856) — чеський письменник. Під час революції 1848 р. діяч лібе-

ральної партії. Після революції майже до кінця життя перебував на засланні.

«Г р о м а д а» — українські громадсько-політичні й науково-літературні збірники. Видавалися в Женеві за редакцією М. П. Драгоманова. Протягом 1878—1882 рр. вийшло п'ять збірників.

ЖОРЖ МАСПЕРО. СТАРИННА ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ.

Том перший. З французького переклав Онуфрій Пащук. Львів. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського. 8-ка, стор. 1—224. Ціна 2 кор. 80 сотиків.

Вперше надруковано в ЛНВ, 1905, т. 31, кн. 8, с. 196—197 (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 354. М а с п е р о Гастон-Каміль-Шарль (1846—1916) — французький орієнталіст і археолог, один з найвизначніших єгиптологів. Його тритомна «Стародавня історія народів Сходу» вперше видана в кінці XIX ст., була найгрунтовнішим підсумком тодішніх досягнень сходознавства. Нею користувалася Леся Українка при написанні своєї «Стародавньої історії східних народів». До праць Масперо звертався і Франко, коли перекладав українською мовою єгипетські казки для підготовлюваного разом з А. Ю. Кримським видання: К л о у с т о н В. А. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. Львів, 1896.

АВСТРИЙСКИЙ КРИЗИС

Вперше надруковано в журн. «Украинский вестник», 1906, № 3, 4 червня, с. 175—178. І. Я. Франко наприкінці статті зазначив, що наступного разу зробить огляд тих елементів, які складали суть австрійської кризи. Проте ця праця так і лишилася незакінченою.

Стаття з'явилась в умовах першої російської революції, мала гостровикривальний історико-публіцистичний характер. Її автор виявив творчу майстерність теоретичного узагальнення великого конкретно-історичного матеріалу, завдяки чому Австро-Угорська монархія постає в статті як штучно засноване на абсолютистському деспотизмі державне утворення. Авторська обіцянка про наступне продовження статті не здійснилася через наступ сил реакції і поразку революції 1905—1907 рр. у Росії, одним із наслідків чого було припинення видання журналу «Украинский вестник».

Подається за першодруком.

«У к р а и н с к и й в е с т н и к» — журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався в 1905—1906 рр. у Петербурзі.

С. 356. Ш а ф а р и к Павел Йосеф (1795—1861) — визначний чеський і словацький учений (археолог, етнограф, мовознавець), історик літератури й поет, громадсько-політичний діяч. Був одним з ініціаторів слов'янського з'їзду 1848 р. у Празі. Суспільно-полі-

тичні погляди Шафарика відзначилися суперечливістю. Закликав до боротьби за національні права слов'янських народів, пропагував їх культурне єднання на ниві етнічної і мовно-етнографічної спорідненості і політичне єднання на базі австрійської буржуазної держави.

Карл V (1500—1558) — король Іспанії (1516—1556) під ім'ям Карлоса I та імператор «Священної Римської імперії» (1519—1556) з династії Габсбургів. До держави Карла V входили території теперішньої Німеччини, Австрії, Південна Італія, Сіцілія, Сардінія, Іспанія, Нідерланди, іспанські колонії в Америці та ін.

Фердінанди — королі та імператори з династії Габсбургів. Зокрема Фердінанд II (1578—1637), король Чехії, частини Угорщини та імператор «Священної Римської імперії», під впливом єзуїтів провадив політику католицької реакції й пригнічення слов'янських та угорського народів.

Кровавые опыты 1848—49, 1859 и 1866 годов...— Йдеться про піднесення у вказані роки національно-визвольного руху народів Австрійської імперії та його жорстоке придушення силами реакційно-деспотичного абсолютистського режиму.

...Россия в эпоху «великих веяний» 1856—1860 г....— Автор має на увазі характерне для вказаного періоду загальне піднесення в суспільно-політичному і культурному житті Росії, яке сприяло створенню революційної ситуації, що завершилась у 60-х роках буржуазними реформами.

С. 358. Таафе Едуард (1833—1895) — австрійський реакційний державний діяч, очолював міністерство внутрішніх справ, в 1879—1893 рр. був прем'єр-міністром.

ТЕН ЯК ІСТОРИК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1908, т. 41, кн. 3, с. 598—602.

В статті дається критичний аналіз праці французького буржуазного історика та мистецтвознавця Іполита Тена «Історія французької революції», написаної з реакційних позитивістських позицій, сповненої численними фальсифікаціями, на які звертає увагу І. Франко.

Подається за першодруком.

С. 359. Гер'є Володимир Іванович (1837—1919) — російський буржуазний історик, професор загальної історії Московського університету, автор ряду праць, в тому числі з історії Франції. І. Франко посилається на Гер'є як на автора великої статті про І. Тена в «Енциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза, І. Єфрона (т. XXXIV, кн. 67, Спб., 1902, с. 304—313). У 1911 р. В. І. Гер'є виступив з спеціальною працею «Французька революція 1789—1895 рр. у висвітленні І. Тена».

Відр. 1898, від смерті Тена...— Цю дату наведено помилково. І. Тен помер 1893 р.

С. 360. Лассаль Фердінанд (1825—1864) — німецький дрібнобуржуазний соціаліст, родоначальник лассальянства — однієї з опортуністичних течій у робітничому русі і соціал-демократичній партії Німеччини.

Се ж ясно ... що в людському розвої, так як і в усякім природнім явищі, не буває ніяких скоків.— З деякими поясненнями І. Франко тут викладає ідеалістичні погляди І. Тена на історію суспільства.

В першім томі свого великого діла, присвяченім «старому режимові»...—Йдеться про першу частину багатотомної праці І. Тена «Походження сучасної Франції» (1876—1893 рр.). Друга, присвячена французькій революції кінця XVIII ст., складалась з трьох томів: «Анархія», «Якобінське завоювання», «Революційний уряд». Третя, незакінчена частина мала назву «Сучасний режим» (автор встиг написати два томи).

Джіббон (Гіббон Едуард; 1737—1794) — англійський історик. Головна його антиклерикальна праця «Історія занепаду і зруйнування Римської імперії» (в 6-ти т., 1776—1788) висвітлює історію Риму (з 180 р.) та Візантії (до 1453 р.).

С. 361. Гарден Максиміліан (1861—?) — німецький журналіст, здобув популярність серед читачів завдяки своєму яскравому стилю, друкувався під псевдонімом «Апостата».

Рошфор Анрі (Рошфор Віктор Анрі; 1831—1913) — французький публіцист і політичний діяч. Співробітничав у демократичній пресі 60-х років. Завоював велику популярність як гострий критик бонапартистського режиму.

Якобінці — революційні демократи часів Французької буржуазної революції кінця XVIII ст., члени якобінського клубу (що засідав у приміщенні чернечого ордену св. Якова, звідки й назва).

С. 362. Франс Анатоль (справжнє ім'я і прізвище Жак-Анатоль Тібо; 1844—1924) — французький письменник. Франс гаряче вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію. В 1920 р. вступив до Французької компартії.

...Бісмарк сфальшував гемзенську депешу...— Йдеться про телеграму, направлену з Емса за розпорядженням короля Пруссії Вільгельма I Бісмарку, в якій він викреслив слова про можливість переговорів у Берліні з Францією. Опублікування так званої Емської депеші у такому вигляді стало приводом для розв'язування франко-прусської війни 1870—1871 рр.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ 1848 р.

Вперше надруковано з ЗНТШ, 1909, т. 88, кн. 2, с. 94—117.

Наведені в статті витяги переважно з джерел, що належать особам шляхетського походження, дають дещо однобічне висвітлення подій революції 1848 р. в Галичині, але вони містять певні оригінальні свідчення, яких немає в тогочасній періодичній пресі та офіційних документах. Разом з тим, на відміну від багатьох інших історичних праць, в яких І. Франко детально аналізував використані джерела та літературу, в даній статті не дано грунтовної оцінки ряду суб'єктивних висловлювань представників польської шляхти, окремих вигадок і безпідставних чуток, що містяться в опублікованому листуванні.

Подається за першодруком.

С. 365. Гольдсміт (Гольдшмідт Мейр Арон; 1819—1887) — датський письменник і журналіст.

Король абдикував...— 24 лютого 1848 р., коли повсталий народ оволодів багатьма казармами і урядовими будинками у Парижі, французький король Луї-Філіпп відрікся від престолу.

С. 366. Гізо Франсуа-П'єр-Гійом (1787—1874) — французький політичний діяч, історик. Професор Сорбонського університету (з 1812 р.), член Французької Академії наук (з 1836 р.).У 1847—1848 рр. прем'єр-міністр Франції. Після революції 1848 р, яка повалила уряд Гізо, він залишив державно-політичну діяльність і повернувся до наукової роботи.

«Dziennik Mód» — періодичне видання, що виходило у Львові в 1840—1848 рр., спочатку під назвою «Dziennik Mód Paryskich», а в 1848 р. як «Tygodnik Polski».

Кульчицький — редактор видання «Dziennik Mód Paryskich».

С. 367. Шпільберг — фортеця-тюрма в Моравії.

Добжанський Ян (1820—1886) — польський письменник, громадський і політичний діяч, редактор газети «Gazety Narodowej».

Шенбрунн — імператорський палац у Відні.

Говорять тут також про революцію в самій Москві і навіть про заведення там республіканського уряду.— Типовий зразок чуток, що наведено у листах до І. Федоровича, які не мали реального грунту.

С. 368. Дзержковський Юзеф (1807—1865) — польський письменник. Його праця «Салон і вулиця» (1847 р.) відображала гострі соціальні конфлікти у місті.

С. 370. Тільки пролетарії допускаються різних вибриків і рабунків, а в околиці Відня спалено кілька фабрик.— Це свідчення, в одному з листів до Івана Федоровича, не відповідає дійсності. Революційна боротьба віденського пролетаріату представлена в цьому листі з шляхетських класових позицій в негативному плані. До того ж, не розрізняються революційні дії робітничих мас і вчинки декласованого люмпен-пролетаріату.

С. 373. В Берліні мала випасти величезна боротьба народу з військом.— З 6 березня 1848 р. у Берліні відбувалися масові мітинги і демонстрації. 8 березня вони переросли в збройне народне повстання. Саме це напевно і мається тут на увазі. Того ж місяця розпочалося польське національно-визвольне повстання в Познані, про що згадується трохи нижче.

С. 377. «Тарговицька конфедерація» — реакційне об'єднання польських магнатів, утворене в травні 1792 р. для боротьби проти ладу, проголошеного конституцією 1791 р., яка відображала інтереси прогресивно настроєної шляхти.

С. 381. Медіолані — Мілан.

Вся Німеччина підносить один окрик: «Зробити Польщу, бо вона одна охоронить німців від російської переваги».— Це твердження є виразом суб'єктивних прагнень польської шляхти до спілки з прусською монархією.

С. 382. ...щоб не допустили до тріумфу тої гідри, яку, не можучи побідити фізично, побідимо морально, коли будемо уникати всякого виступу.— Цей уривок із одного з листів характерний щодо позиції тієї консервативної частини шляхти, яка не бажала скасування панщини, бо не сподівалася на підтримку селян в боротьбі за відновлення шляхетської Польщі. Про це свідчать наступні слова: «...дарування панщини не встереже нас від року 1846» (тобто антифеодального селянського повстання). Під «гідрою» у листі розуміються ті шляхтичі, яких І. Франко називає «революційними ідеалістами».

ДО МАРТІВСЬКИХ ДНІВ 1848 р. У ЛЬВОВІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910, т. 93, кн. 1, с. 140—143.

І. Франко обгрунтовано виступив проти перекручення австрійським офіційним істориком реакційно-клерикального напряму Й.-А. Гельфертом березневих революційних подій 1848 р. у Львові. Відображаючи інтереси правлячих кіл Австрійської імперії, Гельферт затушовував реальні суперечності, які існували між українським населенням та польською шляхтою під час революції 1848 р. Він намагався представити справу так, що вже 19 березня з революцією було покінчено. І. Франко на конкретних фактах спростовує безпідставні твердження, які фальсифікували історію. Він, зокрема, посилається на свою статтю «Причинки до історії 1848 р.», яка містить додатковий фактичний матеріал, що розкриває неспроможність тверджень Й.-А. Гельферта.

Подається за першодруком.

С. 392. В першім томі просторої праці Йосифа Ол. Гельферта, виданім 1907 р. і обговореним мною в «Записках»...— Йдеться про рецензію Франка на книгу Й.-А. Гельферта «Joseph Alexander Freiherr von Helfert—Geschichte der oesterreichischen Revolution im Zusammenhange mit der telenropäischen Bewengung der Jahre 1848—1849. Erster Band: Biszur oesterreichischen Verfassung vom 25 April 1848», Фрайбург в Брайсгаві і Відень, 1907, ст. 536, надруковану в ЗНТШ, 1907, т. 76, кн. 2, с. 216—217.

С. 393. Кароль Людвік (Карл-Людвіг) — австрійський ерц-герцог (1771—1847).

А. СПИЦЫН.
ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

(Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1909, I, стор. 67—98)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910, т. 94, кн. 2, с. 195—196 (Бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 396. Спицин Олександр Андрійович (1858—1931) — російський радянський археолог, член-кореспондент АН СРСР з

1927 р. Одним з перших у вітчизняній науці почав поєднувати археологічні дослідження з історичними.

Тмутороканъ — давньоруське місто на Таманському півострові, на місці сучасної станиці Таманської Краснодарського краю РРФСР. Зустрічається в літературі й під назвами Тмутаракань, Таматарха, Матарха.

С. 397. ...«знаменитий Тмутороканський камінь»...— мармурова плита з вирізьбленим на ній давньоруським написом. Знайдений 1792 р. на східному березі Керченської протоки.

С. А. КОРФ.
ЗАМЕТКА ОБ ОТНОШЕНИЯХ ДРЕВНЕРУССКОГО ЛЕТОПИСЦА К МОНАРХИЧЕСКОМУ ПРИНЦИПУ

(Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1909, VII, ст. 50—71)

Вперше надрукована в ЗНТШ, 1910, т. 94, кн. 2, с. 222—224 (Бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 398. Корф Сергій Олександрович (1876—?) — російський дворянський буржуазний історик, юрист, професор російського державного права та історії російського права в Гельсінгфорському університеті. Автор багатьох правознавчих праць з вітчизняної та зарубіжної історії, в яких намагався історично обгрунтувати правомірність самодержавного ладу в Росії.

С. 400. ...Супрасльський рукопис мартової Четьї-Мінеї... — Мінеї-Четьї — церковно-релігійні збірки, що містили «житія святих», різні перекази та повчання, складені за порядком днів кожного місяця. Виникли у Візантії приблизно в IX ст. У Київській Русі з'явилися в XI ст. як переклад візантійських зразків житійної літератури. Супрасльський літопис складений у кінці XV — на початку XVI ст. у Білорусії на основі літописних заміток, написаних на Україні. Він висвітлює події з XIII ст. до 1515 р. Зокрема, в ньому містяться Четьї-Мінеї за березень місяць.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ.
ПРОПАЩИЙ ЧАС.
УКРАЇНЦІ ПІД МОСКОВСЬКИМ ЦАРСТВОМ (1654—1876).

З Передмовою Михайла Павлика.
Львів, 1909, ст. 38

Вперше надруковано в журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 3, с. 111—112.

Рецензія призначалась до публікації в ЛНВ.

М. Драгоманов у рецензованій І. Франком праці виявив наукову обмеженість щодо оцінки возз'єднання України з Росією 1654 р., яке мало велике прогресивне значення для українського народу, зокрема у його боротьбі проти соціального і національного гніту спільно з народними масами Російської держави. Помилкову позицію зайняв і перший публікатор праці М. Драгоманова М. Павлик. Все це викликало незадоволення у Франка, що видно з його рецензії, яка враховує прогресивну історичну перспективу розвитку російсько-українських відносин.

В архіві І. Франка ця рецензія зберігається разом із запискою М. Грушевського, українського буржуазного історика, одного з лідерів українського буржуазно-націоналістичного руху, в якій зазначено: «Високоповажний пане доктор! Я ще раз перечитав рецензію на брошуру Павлика, але мимо найліпшої волі не вважаю вказаним її друкувати». Очевидно, цей присуд і став причиною того, що рецензія за життя автора не побачила світу.

Подається за рукописом невідомого переписувача, що зберігається в ІЛ (ф. 3, № 814, арк. 1—3).

С. 402. Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму, соратник І. Франка.

Переяславський трактат Хмельницького з московським царем.— Йдеться про прийняття історичного рішення про возз'єднання України з Росією на зборах представників українського народу, скликаних гетьманом Богданом Хмельницьким 8(18) січня 1654 р. в м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький).

С. 403. ...часи петербурзької «Основи» і недільних шкіл 1860—63 р.— Автор тут має на увазі піднесення культурно-просвітницького ліберально-буржуазного руху на Україні в період першої всеросійської революційної ситуації, одним з проявів якого було видання першого белетристичного і громадсько-політичного журналу українською мовою «Основа» (Петербург, 1861—1862 рр.) та діяльність в ряді міст України так званих «недільних шкіл», де навчалося доросле неписьменне населення.

«ОСНОВИ НОВОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ БАКУНІНА»

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 109, кн. 3, с. 155—165.

Наукова публікація Франком повного тексту мовою оригіналу в супроводі українського перекладу одного з політичних творів М. О. Бакуніна мала засвідчити значне місце національного питання в суспільно-політичному русі слов'янських народів під час буржуазної революції 1848 р. В своїх коментарях Франко вказує на слабість основоположних принципів складеної Бакуніним програми, пройнятої не революційним, а релігійно-християнським спрямуванням. Разом з тим він критикує і М. П. Драгоманова за те, що той не оцінив бакунінської програми з врахуванням історичної обстановки її виникнення як документа з виразним відбиттям національно-визвольних прагнень слов'янських народів.

Подається за першодруком.

С.405. Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський революціонер, один з ідеологів анархізму і народництва.

«Slavische Jahrbücher» (Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft») — перший німецький журнал, присвячений вивченню розвитку слов'янської думки, заснований 1843 р. у Лейпцігу Йорданом.

...нашого земляка Івана Борисикевича, якийу часі слов'янського з'їздуособисто познайомився з Бакуніним...— Йдеться про українського письменника і громадського діяча ліберально-буржуазного напряму (1815—1892), який був делегований на слов'янський конгрес 1848 р. у Празі (Головною руською радою).

Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський революційний демократ, філософ-матеріаліст, письменник, публіцист.

Огарьов Микола Платонович (1813—1877) — російський революціонер, поет, публіцист.

Лібельт Кароль (1807—1875) — польський філософ-ідеаліст, публіцист, політичний діяч.

С.406. «Časopis Českého Musea» — науковий журнал, що виходив у Празі з 1827 р. під назвою «Časopis Musea Kralovstvi Českého», а в 1855—1919 рр. під назвою «Časopis spocečnosti vlastechého Museum v Čechach» як орган чеського музею.

Зденек В. Тоболька (1874—1951) — чеський історик і політичний діяч.

С.411. Белей Іван Михайлович (1856—1921) — український журналіст. На початку своєї діяльності стояв на прогресивних позиціях. У 1884—1902 рр. був редактором «народовської», згодом буржуазно-націоналістичної газети «Діло».

С. 412. Автор, очевидно, має тут на думці Росію, щовідXVIIIв. жие під панування м німецької династії.— Йдеться про шлюби російських царів з представницями німецьких монархічних родин і посилення у зв'язку з цим впливу німецької аристократії при царському дворі.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСІ.

ЧАСТЬ ПЕРША

Вперше повністю надруковано окремою книгою: Писання Івана Франка. VI. Львів, 1912, с. 196.

Праця вміщує передмову, шість розділів й додаток. Розділ V «Придунайські скіфи в IV—XII вв». (стор. 125—150) у цьому повному виданні праці публікувався вперше. Решта розділів у стислому вигляді вміщувалась у періодичній пресі. Зокрема розділи I—IV й додаток «Сліди скіфської традиції в історії та побуті українського народу» були опубліковані в газ. «Діло», 1912, 7, 8, 9, 23, 27, 28 лютого (I розділ), 9, 10, 13, 14 травня (II розділ), 21, 23, 24, 25 травня (III розділ), 28 червня, 1, 2 липня (IV розділ), 19 липня (додаток). Розділ VI «Руське плем'я в Заліссі (Трансільванії)» побачив світ у «Науковому додатку до «Учителя», 1911, 20 вересня, с. 2—10;

20 грудня, с. 17—19: 1912, 20 березня, с. 43—46. Усі раніше опубліковані розділи, за словами І. Франка, були з численними помилками і друкуються в цій праці не тільки в поправленій, а й також у значно розширеній редакції.

Розділ І — «Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського» становить вибірковий критичний аналіз книги М. С. Грушевського «Ілюстрована історія України» (К.— Львів, 1911), а також його «Очерка истории украинского народа» (Спб., 1904) і семи перших томів «Історії України-Русі» (1898—1909).

Слід підкреслити, що позитивні висловлювання І. Франка про праці М. Грушевського мають, як правило, загальний характер і в більшості розходяться з його конкретними критичними оцінками окремих їх розділів, місць, тверджень.

Для праць М. Грушевського з історії України, незважаючи на їх грунтовну документальну основу й спробу цільного викладу історичного процесу, характерними є тенденційність у доборі та узагальненні фактів, націоналістичне тлумачення документальних джерел. Приділяючи певну увагу економічним питанням, він, однак, матеріальні умови розвитку суспільства, які є визначальними, ставив на рівні з географічними, психологічними та іншими факторами. М. Грушевський вважав національну ідею головною в історії, національні інтереси ставив вище класових, був ворожий до марксизму. Буржуазно-націоналістична концепція цього історика особливо виразно виявилась в узагальнюючих працях, які переважно й розглядає у своєму дослідженні І. Франко. В ньому вчений піддав аргументованій критиці ряд положень Грушевського. З багатьох порушених питань І. Франко висловив свої судження, засновані на свідченнях історичних джерел. Так, розділ ІІ — «Скіфи і Скіфія» є Франковим перекладом свідчень Геродота про скіфів. Розділ ІІІ — «Дещо про хозар» — висвітлює державний устрій хозар. Автор спирається на один з листів, написаний близько 960 р. хозарським каганом Йосифом, даючи переклад українською мовою цього документа, опублікованого 1847 р. у «Чтениях в обществе истории и древностей российских при Московском университете» (кн. VI, від. ІІІ). Крім того, автор посилається на працю Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією», «Повість временних літ» та ін.

У розділі IV Іван Франко розповів про відвідання Києва німецьким місіонером єпископом Бруно (Брунооном) в 1007 р., про гостинний прийом його князем Володимиром Святославичем. Наводиться лист Бруно до німецького імператора Генріха ІІ, і на основі цього викриваються недоречності в описі цієї події в т. І «Історії України-Русі» Грушевського.

У розділі V — «Придунайські скіфи в IV—XII вв.» — залучені автором історичні свідчення дають певне уявлення про народи, що населяли сусідні з Візантією землі та вели проти неї війни. Радянські історики сходяться на тій думці, що в другій половині ІІІ ст., після того як Скіфське царство з центром у Криму було знищене готами, скіфи втратили самостійність та етнічну своєрідність і злилися з племенами, що з'явилися тут внаслідок так званого великого переселення народів. Термін «скіфи» стали застосовувати до різних народів Північного Причорномор'я. Власне, в такому розумінні розглядає скіфів і Франко.

Цінним дослідженням є останній розділ праці «Руське плем'я в Заліссі» (тобто Трансільванії). Залучивши багато джерел та літератури, І. Франко для їх аналізу широко застосував ономастичний метод, особливу увагу звертаючи на топоніми (географічні назви). У додатку автор розглядає сліди скіфських традицій в етнографічному плані.

Подається за першодруком повного видання.

С. 417. «Д і л о» — українська газета ліберально-буржуазного, а згодом буржуазно-націоналістичного спрямування, виходила в 1880—1939 рр. у Львові.

«У ч и т е л ь» — журнал ліберально-буржуазного напряму для вчителів Галичини, виходив у Львові в 1889—1914 рр.

С. 418. З н а с т а н н я м к о н с т и т у ц і й н о ї е р и в Р о с і ї . . .— Маються на увазі зрушення в соціально-економічному ладі країни після реформи 1861 р., коли завершився процес формування української буржуазної нації, яким обумовлювалось право на існування національної мови і культури.

С. 419. . . . п р е м і є ю з ф о н д у г р. У в а р о в а . . .— Премія заснована у 1857 р. при Академії наук на кошти відомого російського археолога графа Олексія Сергійовича Уварова (1825—1884).

. . . в е л и к о ї т а п а т р і о т и ч н о ї п р а ц і п р о ф. Г р у ш е в с ь к о г о . . .— Визначення І. Франка з погляду сьогодення неточне, оскільки дослідження Грушевського мають певне тенденційне спрямування, а їхній автор відображав інтереси експлуататорських класів, буржуазії.

С. 421. . . . н а ш о г о з е м л я к а, д. Ф. В о в к а . . .— Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918) — український ліберально-буржуазний етнограф, антрополог і археолог.

Н а п о г л я д п р о ф. Г р [у ш е в с ь к о г о] а н т і в т р е б а в в а ж а т и б е з п о с е р е д н і м и п р е д к а м и у к р а ї н с ь к о г о п л е м е н і.— Антами візантійські історики VI—VII ст. називали східнослов'янські племена IV—V ст. Ці племена не могли бути безпосередньо предками українського народу, який, як відомо, сформувався значно пізніше з давньоруської народності.

С. 422. П л і н і й — Пліній Старший Гай Секунд (23 або 24—79), римський письменник, учений, державний і військовий діяч. У 77 р. завершена його «Природнича історія» (в 37-ми кн.).

Т а ц і т Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — історик і політичний діяч Стародавнього Риму. У ряді його творів є цінні відомості про венедів, сарматів і Боспорську державу.

Й о р д а н — історик готів VI ст. Його праця «Про походження та історію готів» містить цінні відомості про місця розселення і етнічну єдність слов'ян.

П р о к о п і й (Прокопій Кесарійський; між 490 і 507 — після 562) — візантійський історик. З його творі «Історія воєн Юстініана з персами, вандалами і готами» є цінні відомості про східних і південних слов'ян.

Л и п с ь к — Лейпціг.

М а в р и к і й (539—602) — візантійський імператор (582—602); псевдо-Маврикій — умовне найменування автора трактату з військової справи «Стратегікон», який інколи приписують візантійському імператорові Маврикію.

А г а т і й (Агафій; бл. 536 — бл. 582) — візантійський історик і поет. Автор твору «Про царювання Юстініана», в якому містяться відомості про антів.

П а в л о Д и я к о н (Павло Діакон; 720 — бл. 800) — середньовічний лангобардський історик. Народився в м. Фріулі (Італія).

С. 423. М е н а н д р (Менандр Протиктор) — візантійський історик та юрист другої половини VI ст. Автор «Історії», в якій є відомості про сусідні з Візантією племена, зокрема про аварів, антів, склавінів.

Ф е о ф і л а к т (Феофілакт Сімокатта) — візантійський історик першої половини VII ст. Його «Історія» у восьми книгах містить відомості про слов'яно-аварські війни з Візантією в кінці VI ст.

Ф е о ф а н (Феофан Сповідник, ?—817) — візантійський хроніст, чернець. У хроніці подано цінний матеріал про аварів, гуннів і слов'ян.

. . . н а л у к о м о р ' ї П о н т у . . . — в затоці Чорного моря.

В і н і т а р — король остготів. У 70-х роках IV ст. воював проти антів, загинув у битві з гуннами.

С. 424. Ю с т і н і а н (483—565) — візантійський імператор (527—565).

С. 428. . . . ц і с а р Т р о я н . . . — Траян Марк Ульпій (53—117) — римський імператор (98—117).

С. 429. . . . д е р ж а в и н а р о д н і, т а к щ о в с і о д н а к о в о п е р е н о с я т ь щ а с т я й н е щ а с т я.— Наведене І. Франком твердження Прокопія про наявність держави у антів і слов'янських племен потребує пояснення. У цих племен держави в повному розумінні слова ще не було, вони перебували в стадії розкладу первіснообщинного ладу і формування класових відносин. Разом з тим не можна погодитися й з висновком, що всі однаково переносили щастя й нещастя, бо вже не було рівності між людьми як за первіснообщинного ладу, між ними відбувалось майнове розшарування.

С. 431. Г і л ь ф е р д і н г Олександр Федорович (1831—1872) — російський слов'янознавець, історик й збирач фольклору західних та південних слов'ян.

П е р в о л ь ф Йосеф (1841—1891) — чеський вчений-славіст. Автор ряду праць з історії України.

І л о в а й с ь к и й Дмитро Іванович (1832—1920) — російський історик і публіцист дворянсько-монархічного напряму. Зокрема піддав критиці норманистські погляди попередніх і сучасних йому істориків.

С. 432. Р ю р и к (? — 879) — за літописною легендою, варязький князь, якого покликали 862 р. новгородці князювати на Русі.

С. 433. Р і г е л ь м а н Олександр Іванович (1720—1789) — російський історик, військовий інженер, топограф, генерал-майор. Автор компіляційної праці з історії України, в якій, незважаючи на тенденційно вороже ставлення до трудящих мас, міститься цінні документальні відомості.

. . . п р о н а п а д К и я н а Ц а р г о р о д у п о ч а т к у V I I в. з н а й д е т ь с я, м а б у т ь, с у ч а с н е в і з а н т і й-

ське свідоцтво...— За останніми даними радянської історичної науки, нема джерел, які б свідчили, що Кий нападав на Константинополь, навпаки, він був з великою пошаною прийнятий імператором Візантії, заснував на Дунаї місто Києвець.

С. 434. ...буде надрукований у найближчім томі «Пам'яток».— Мається на увазі серія видань, присвячених давній літературі, що виходили у різні строки по кілька випусків на рік.

Т[ак] зва[ній] норманської теорії про походження Русі присвячує проф. Гр[ушевський] просторий уступ і окремий екскурс у своїм курсі (I, 340—347; 579—602). Він уважає сю теорію опрокиненою і погребаною, на мою думку, передчасно.— У своїх твердженнях щодо норманської теорії І. Франко спирався на досить обмежене коло джерел, а саме: легендарне оповідання «Повісті временних літ» про заклик у IX ст. на Русь князів-варягів, спірні лінгвістичні інтерпретації деяких географічних назв, «житійну» літературу й не зміг до кінця викрити її штучність та реакційність. Проте І. Франко всупереч норманській теорії поділяв і відстоював погляди щодо самостійного історичного розвитку східних слов'ян. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію та широке коло різноманітних джерел, радянські вчені переконливо довели хибність норманської теорії, показали, що в IX ст. внаслідок розкладу общинного ладу на Русі визріли внутрішні передумови для виникнення держави. Це аж ніяк не суперечить тому, що при певних обставинах в деяких руських землях були окремі князі, дружинники варязького походження. Ретельно проаналізувавши джерела, радянські історики довели, що термін «Русь» не скандінавського, а східнослов'янського походження.

Константин Порфирородний (Константин VII Багрянородний, Порфирогенет; 905—959) — візантійський імператор (913—959) з Македонської династії, письменник, автор праці «Про управління імперією», в якій є відомості про слов'ян і печенігів.

...під договором Ігоря з р. 941...— Договір укладений між великим князем київським Ігорем (роки правління 912—945) і Візантією, що забезпечував інтереси Русі на Чорному морі.

С. 435. Саксон Граматик (бл. 1140 — бл. 1208) — датський хроніст-літописець, автор «Історії Данії».

С. 436. ...дав поміч імператорові в війні з Вардою.— Йдеться про допомогу, надану Володимиром Святославичем імператорові Візантії Василію II у його боротьбі з повстанцями під проводом Варди Фоки, який 987 р. оголосив себе імператором Візантії.

Шахматов Олексій Олександрович (1864—1920) — видатний російський філолог, представник російського порівняльно-історичного мовознавства, дослідник давньоруської літератури, етнограф, історик. Він вперше відтворив картину історії давньоруського літописання, яке розглядав у тісному зв'язку з історією народу, створив цілісну концепцію етногенезу слов'ян.

С. 437. ...з оглядуна язик — обі однаковоукраїнськ і.—Йдеться про другу, складену ігуменом Сильвестром у

Видубицькому монастирі 1116 р. (вміщену в Лаврентіївському літописі), і третю — у Києво-Печерському монастирі бл. 1118 р. (збереглась у Іпатіївському літопису) редакції «Повісті временних літ» (перша редакція, авторство якої приписується Нестору-літописцю, створена бл. 1113 р.). Обидві згадані редакції були написані не українською, а давньоруською мовою.

...кимось із дружини князя Андрія Боголюбського, чоловіком, очевидно, українського походження.— І. Франко ототожнював давньоруське населення Київської Русі з пізнішим, українським.

С. 438. Святополк Окаянний (бл. 980—1019) — князь туровський (988—1015) і великий князь київський (1015—1019), старший син Володимира Святославича. В 1019 р. Святополк Окаянний був розбитий Ярославом Мудрим за допомогою новгородців на річці Альті (біля Переяслава) і втік за кордон, де й загинув.

Володимир Мономах (1053—1125) — великий князь київський (1113—1125), державний і політичний діяч Київської Русі, письменник. Володимир Мономах був прихильником припинення князівських міжусобиць, об'єднання сил для боротьби проти половців.

С. 439. Східні й західні межі України в XI—XII вв.— В цьому розділі, власне, розповідається про східні та західні кордони давньоруської держави Київської Русі.

...присвятив я окрему розвідку в причинку до ювілею проф. Ягича п[ід] з[аголовком] «Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte», Berlin, 1908, ст. 648—655.— Йдеться про видану 1908 р. у Берліні книгу: Jagic-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagiča.

Свєнціцький Іларіон Семенович (1876—1956) — український радянський філолог і мистецтвознавець. Організатор (1905 р.) і директор (до 1952 р.) музею українського мистецтва у Львові. З 1913 р. приват-доцент, з 1939 р. професор Львівського університету.

С. 440. Казимир IV (Казимир IV Ягеллончик; 1427—1492) — великий князь литовський (з 1440 р.) і король Польщі (з 1447 р.). Прагнув зміцнити королівську владу, розширюючи привілеї шляхти і ослаблюючи політичну роль магнатів. У 1452 р. Казимир IV перетворив Луцьке, а 1471 р. Київське князівства на литовські провінції.

Сарницький Станіслав (1530—?), польський літописець, проповідник кальвінізму. За дорученням Стефана Баторія склав літопис польських діянь, який довів до 1586 р.

Болеслав Хоробрий (Болеслав I Хоробрий; 967—1025) — польський князь (992—1025) і король (1025). У 1018 р., підтримуючи Святополка Окаянного проти Ярослава Мудрого, здійснив похід на Київ.

Казимир I (1016—1058) — польський князь, перебував на престолі під час розпаду Польщі на окремі ворогуючі феодальні володіння. Провадив політику об'єднання польських земель.

Болеслав Сміливий (Болеслав II Сміливий; 1039—1081)— польський князь (1058—1077) і король (1077—1079). Здійснив два походи на Київську Русь (1069 і 1077).

Владислав Герман (Владислав I; 1043—1102) — перебував на троні у Польщі при підтримці польської аристократії.

Болеслав Кучерявий (1120—1173) — син польського князя Болеслава III Кривоустого (1086—1138), який об'єднав під своєю владою більшу частину Польщі. Роки життя останнього говорять про те, що в тексті І. Франка саме йдеться про Болеслава III Кривоустого.

Казимир Справедливий (Казимир II Справедливий; 1138—1194) — князь, зайняв престол у Польщі в 1178 р., боровся за об'єднання польських земель.

Лешко Білий (бл. 1186—1227) — князь сандомирський (з 1194 р.) і краківський (1194—1198, 1201 і з 1202 р.). Робив спроби підкорити своєму впливу галицько-волинські землі, однак зазнав невдачі.

Болеслав Стидливий (Болеслав V Стидливий; 1226—1279) — польський князь, під натиском аристократії покинув країну.

Лешко Чорний (?—1288) — князь сандомирський і краківський.

С. 441. Хроніка Йоанна Малали — всесвітня хроніка у 18-ти книгах сірійсько-візантійського історика Малали (491—578), доведена до 563 р.

Пандекти Антіоха та Никона Чорногорця... — книга, в якій зібрані правила й пояснення загальних обов'язків з церковного й цивільного життя, написана у другій половині XI ст.

С. 442. ... права ставропігії... — надані братствам права незалежності від єпархіального начальства.

С. 443. Балабан Гедеон (до пострижения в ченці Григорій; 1530—1607) — український церковний і політичний діяч, з 1565 р. єпископ у Львові. Негативно ставився до Брестської церковної унії 1596 р.

...порядків симонії... — практики продажу й купівлі церковних посад.

С. 444. Свирговський Іван (?— після 1574) — козацький гетьман на початку 70-х років XVI ст. Брав участь у визвольній боротьбі молдавського народу проти турецького іга. Зокрема на початку травня 1574 р. молдавське військо разом з козаками під проводом Свирговського визволило столицю Волощини Бухарест і зайняло важливий стратегічний пункт на Дунаї — м. Браїлу.

...присвятив М. Костомаров простору монографію... — Йдеться про працю відомого українського і російського ліберально-буржуазного історика, етнографа, фольклориста, письменника та публіциста М. І. Костомарова «Иван Свирговский — украинский казацкий гетман XVI века», надруковану 1855 р. у Петербурзі в журналі «Москвитянин», № 19-20, с. 77—106.

Ласіцький Ян (1534—?) — польський письменник. Написав праці, присвячені сучасним йому військовим подіям.

Горецький Леонард (бл. 1525 — після 1582) — польський історик, письменник, діяч реформаційного руху. У праці «Опис війни Івоні» (1578) висвітлив боротьбу військ господаря

Молдавії І. Лютого і загону українських козаків проти військ турецького султана Селіма II у 1574 р.

Барабаш Іван (?—1648) — військовий осавул реєстрового козацького війська. Належав до угодовської частини старшинської верхівки, яка допомагала магнатсько-шляхетській Польщі придушувати визвольний рух на Україні. Вбитий під час повстання реєстрових козаків на початку травня 1648 р. біля Кам'яного Затону.

Неправдивою треба назвати відомість, що Хмельницького на Січі вибрано гетьманом (ст. 327), бо гетьманом міг іменувати тільки король.— І. Франко тут не має рації, бо обрання Хмельницького гетьманом на Запоріжжі в січні 1648 р. саме й було обумовлене визвольною боротьбою українського народу проти магнатсько-шляхетської Польщі.

Недокладним у деталях треба назвати оповідання про битву на Жовтих Водах (ст. 327—8) ...— І. Франко подає власний стислий опис битви, зазначаючи, що під Жовтими Водами «татари перші вдарили на польське військо». Насправді події розгорталися так: попереду польського війська, що вирушило на Запоріжжя, рухався загін з кількох тисяч чоловік на чолі з Стефаном Потоцьким (?—1648), сином коронного гетьмана Миколи Потоцького (?—1651), та козацьким королівським комісаром Шембергом. Водночас вниз Дніпром пливли реєстрові козаки під командою шляхтичів-старшин. Вони мали біля Кам'яного Затону приєднатися до С. Потоцького. Повстанці-січовики не стали чекати цього об'єднання і разом з татарами вирушили назустріч ворогові. В урочищі Жовті Води вони оточили загін С. Потоцького, розгромили його. Щодо реєстровців — вони перебили своїх старшин, обрали ватажком кропивнянського полковника Филона Джалалія і приєдналися до запорожців.

С. 446. «Ті різниці виявляються вже в найдавнішій добі письменства, в найдавніших місцевих пам'ятках XI—XIIвв.» (ст. 12—13).— У цьому, процитованому Франком тексті, Грушевським помилково стверджується, нібито в зазначених століттях існував український говір. Радянською історичною та лінгвістичною науками доведено, що формування елементів української мови відноситься до часів утворення української народності в XIV—XV ст.

С. 449. «Руська правда» — збірник норм давньоруського права XI—XII ст., що лежить в основі розвитку російського, українського, білоруського та литовського феодального права. Перші списки її знайшов В. М. Татіщев у 1738 р. Зараз відомо понад 100 списків цього збірника, які умовно поділяються на три основні редакції — Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій виникла в різний час і відбиває різні етапи розвитку феодалізму в стародавній Русі.

...новіші села повстали аж протягом XV—XVIв. під напливом польської колонізації...— Тут відчувається вплив польської дворянської історіографії, яка твердила, що ніби лише після татаро-монгольської навали на українських землях відбувався помітний розвиток, який здійснювався завдяки польській колонізації. Насправді і в попередні століття на території України зростала кількість

сіл, а дворищна форма господарювання була характерною для всього періоду феодалізму. У кожному дворищі спільно жило і працювало п'ять і більше окремих сімей. Існувало і сябрине землеволодіння та землекористування. Сябрами називали селян, які жили окремими дворами, самостійно господарювали, але мали в спільному користуванні певні угіддя. Таким чином, протягом усього періоду феодалізму на українських землях співіснували різні форми сільського життя, в які польська колонізація не внесла принципових змін.

С. 450. ...на ст. 526 «Ілюстр[ованої] історії Укр[аїни]», мабуть, через помилку сказано, що Шевченко 1845 р. дістав посаду при Київському університеті. — В дійсності Т. Г. Шевченко подав прохання на ім'я куратора Київської учбової округи О. Траскіна про призначення його на посаду вчителя малювання в Київському університеті 27 листопада 1846 р., а 21 лютого 1847 р. міністр народної освіти С. Уваров повідомив куратора про затвердження Шевченка на цій посаді. З 1845 р. Т. Шевченко був співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (до арешту в березні 1847 р.).

С. 451. ...давніше таємне товариство Соединенных славян...— Товариство об'єднаних слов'ян— таємна революційна організація декабристів на Україні. Засновано на початку 1823 р. у Звягелі (тепер — Новоград-Волинський) У вересні 1825 р. члени товариства влились до васильківської управи Південного товариства декабристів. Помітний вплив ідей Товариства об'єднаних слов'ян, зокрема у питанні про єдність слов'янських народів, на програму кирило-мефодіївців.

Не можна назвати правдивим твердження автора, буцімто до Шевченка в 40-их роках доходили відомості про давніше таємне товариство Соединенных славян і навіть про сучасне йому Кирило-Мефодіївське братство.— Ідеї декабристського Товариства об'єднаних слов'ян (1823—1825) вплинули на програму Кирило-Мефодіївського товариства, особливо у питанні про єдність слов'янських народів. Т. Г. Шевченко не тільки знав про існування Кирило-Мефодіївського товариства, але, як переконливо довели радянські вчені, був його активним членом і натхненником революційно-демократичних ідей. Прогресивні ідеї Т. Г. Шевченка знайшли відображення у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства, і напевно йому були знайомі основні ідеї Товариства об'єднаних слов'ян.

Не можна признати правдивим твердження на ст. 528, буцімто всім арештованим і покараним членам Кирило-Мефодіївського братства заборонено писати...— Провідні члени товариства М. І. Гулак, М. І. Костомаров, О. О. Навроцький були ув'язнені на певні строки, отже, позбавлені фактично можливості писати. Т. Г. Шевченкові за особистим наказом царя було заборонено писати й малювати.

Руська рада головна.— Йдеться про політичну організацію української буржуазної інтелігенції та уніатського духівництва Галичини. Створена в травні у Львові під час революо-

ції 1848 р. в Австрії. Головна руська рада викликала появу місцевих руських рад, які боролися за автономію Східної Галичини, за розвиток української культури тощо.

...збір руських учених 1848 р....— Мається на увазі з'їзд діячів української культури, проведений Головною руською радою.

...заснування Матиці...— (від сербської Матиця, що означає бджолина матка). Йдеться про заснування Головною руською радою у Львові в 1848 р. Галицько-руської матиці, тобто громадського культурно-освітнього товариства, на зразок тих, що були на землях південних та західних слов'ян і мали сприяти розвитку національних культур.

«Мета» — літературно-політичний щомісячний журнал, орган «народовців», виходив 1863—1865 рр. у Львові, обстоював консервативно-буржуазні позиції.

С. 452. На ст. 431 автор говорить про «тривкі зв'язки українства з поступовими великоруськими течіями» в початку 60-их рр. На мою думку, ті зв'язки були виключно особистого характеру, дуже нечисленні і в додатку зовсім не тривкі.— На початку 60-х років й раніше (згадаємо хоч би тісні зв'язки Т. Г. Шевченка з російськими революційними демократами) існували тісні зв'язки представників передових течій суспільної думки Росії та України, що докладно показано у багатьох дослідженнях радянських істориків, філософів, літературознавців. І. Франко, мабуть, не маючи достатньої і різнобічної інформації про суспільно-політичне життя дореволюційної Росії, вважав, що зазначені зв'язки були особистого характеру.

«Вечерниці» — перший на Галичині український громадсько-літературний щотижневий журнал. Виходив у Львові 1862—1863 рр. Це видання було помірковано ліберальним, «народовським»

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український і російський етнограф буржуазно-демократичного напряму, поет. За редакцією Чубинського видано «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», т. 1—7. Спб., 1872—1879.

С. 453. Охримович Володимир Юліанович (1870—1931)— український буржуазний етнограф. Перехід на початку XX ст. у табір реакційної націонал-демократичної партії фактично відірвав Охримовича від наукової діяльності.

С. 454. «Слово» — громадсько-політична і літературна газета, орган «москвофілів», виходила в 1861—1887 рр. у Львові. Орієнтувалась на російський царизм і реакційну течію російської культури, виступала проти розвитку української мови і культури в Галичині.

С. 455. ...бачачи в ньому одного з визначних двигачів нашої національної ідеї...— Ця думка потребує уточнення з точки зору класового підходу: оскільки Грушевський насправді був одним з ідеологів українського буржуазного націоналізму.

...вона побудована на таких міцних і широких основах, яким не страшна ніяка кри-

тика.— І. Франко у даному випадку передусім має на увазі досить грунтовну джерельну базу «Історії України-Русі» Грушевського. Адже в інших місцях своєї праці І. Франко послідовно і з широких засад критикує концепції Грушевського і його метод. Так, наприклад, на сторінці 483 він пише: «Автор кладе головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань». І далі: «До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами» (с. 484). Концепція Грушевського, як доведено радянськими істориками, є буржуазно-націоналістичною.

С. 477. Д' Оссон (Доссон Костянтин) — був посланцем Швеції у Берліні, автор надрукованої 1828 р. у Парижі праці «Voyage d'Abul — Kassem, on les peuples du Caucase dans le dixième siecle», яку й цитує у своїй книзі І. Франко.

Голубовський Петро Васильович (1857—1907) — російський буржуазний історик, очолював кафедру російської історії Київського університету. Праці Голубовського написані на основі літописних та архівних джерел з позицій буржуазної методології, зокрема праця «Болгари і хазари — східні сусіди Русі при Володимирі святому» (К., 1888).

С. 478. «Monumenta Poloniae historica», виданім А. Бельовським...— У цій праці польського вченого А. Бельовського ідеалізується Річ Посполита. Проте вона є важливим джерелом з історії України феодальної епохи.

С. 480. ...ківот завіту... — ящик, в якому згідно з Біблією зберігались скрижалі Мойсея.

С. 482. ...книги Мішни...— найдавніший після Біблії єврейський релігійно-юридичний збірник, який містить також природничо-історичні відомості.

С. 484. ...панування царя Михаїла...— одного з імператорів Візантії другого періоду її історії (VII — поч. XIII ст.).

Константин Солунський (бл. 827—869) — один з проповідників православної християнської релігії. Місце народження Салоніки (Солунь) в Греції.

...паннонська легенда про життя Константина... в половині XI в. належала до улюбленої лектури інтелігентних українців...— Легенда про життя святого Костянтина, що походить з римської провінції Паннонія (на стику сучасних територій Угорщини, Югославії та Австрії), була улюбленим читанням освічених жителів Київської Русі на початку XI ст.

...Сборника кн. Святослава з р. 1076...— Йдеться про один з двох збірників статей, укладених 1073 та 1076 рр. для київського князя Святослава Ярославича. «Ізборник 1076 року» містить публіцистичні твори переважно давньоруських письменників церковно-релігійного характеру.

С. 487. Григорій Гамартол.— Мається на увазі візантійський хроніст IX ст., автор хроніки всесвітньої історії Георгій Амартол.

С. 490. Папа Сильвестр II — Герберт Аврилакський, згодом папа Сильвестр II (999—1003), народився в кінці 40-х років X ст.

...німецький цісар Генріх II... — Генріх II Святий (973—1024), римсько-германський імператор, син Генріха II баварського.

Король Стефан... (Стефан I, Іштван I; 975—1038) — князь (997—1000) та перший король Угорщини (1001—1038). Стефан I підтримував дружні зв'язки з Київською Руссю.

С. 492. Гізебрехт Вільгельм (1814—1889) — німецький історик-медієвіст. Його праці пройняті шовінізмом й монархізмом. Гізебрехт був значним спеціалістом в галузі критичного вивчення джерел.

С. 499. Мітрідат VI Євпатор (132—63 до н. е.) — цар Понтійського царства у північно-східній частині Малої Азії. На початку свого правління тричі посилав війська у Крим для подання допомоги Херсонесу і Боспорській державі в боротьбі проти скіфів.

Страбон (64 або 63 до н. е.— 23 або 24 н. е.) — давньогрецький географ і історик. Його праці поряд з географічними відомостями містять чимало історико-етнографічних фактів. Вони є цінним джерелом для вивчення Північного Причорномор'я та Кавказу на рубежі н. е.

Овідій (Публій Овідій Назон; 43 до н. е.— бл. 18 н. е.) — римський поет. Твори Овідія здавна були популярними на Україні. Ряд його перекладів здійснив І. Франко. Зокрема, 1915 р. він переклав поему «Ібіс».

С. 501. Юстініан II Ринотмет (бл. 670—711) — візантійський імператор у 685—695 та 705—711 рр.

Конрад I — германський король з 911 р. Помер у 918 р.

С. 503. ...цісаря Алексія Комнена... — Олексій I Комнін (1081—1118), імператор Візантії, представник династії, що спиралася на військо та землевласницьку аристократію.

Никифор Брієнній (Никифор Врієнній; бл. 1062—бл. 1136) — візантійський письменник, державний і політичний діяч. Виконував військові та дипломатичні доручення імператора Олексія I Комніна.

С. 504. Крумбахер Карл (1856—1909) — німецький візантініст. Автор «Історії візантійської літератури» (Мюнхен, 1897). першого систематичного огляду візантійських літературних пам'яток.

Никифор Ботаніат (Никифор III Вотаніат; бл. 1010 — після 1081) — візантійський імператор (1078—1081).

С. 508. Ся подія ... припадає на III або IV ст... — Такий висновок робить І. Франко про міграцію скіфів з місцевості між Дніпром та Дністром на Придунай. Йдеться про утворення у Добруджі скіфської держави.

...скіфи, перебираючися через Дунай уже в другій половині X в., застали там людність, правдоподібно, не болгарську і не підвладну Візантійській імперії, що жила під управою вибираних князів... — У цьому висловлюванні І. Франка спостерігаємо, що в X ст. скіфи вже не існували як певна етнічна єдність, вторгнення слов'ян на Балкани відбулося на межі V—VI ст., а в 70-х роках VII ст. на сучасну територію Болгарії вже прийшли прото-болгари (кочова тюркська народність). Проте до X ст. вже відбулася їх асиміляція з місцевим слов'янським населенням. До кінця IX ст. в Болгарії вже склались

класи-стани феодального суспільства. З VII ст. до IX ст. існувало так зване «Перше болгарське царство». Щодо суто слов'янських імен в X ст., то в цьому немає нічого дивного, враховуючи історичне походження болгар.

С. 513. Скіфи виступають тут як велика воєнна сила, але без ніякого політичного плану... Те тільки можна сказати, що ані царів, ані князів у них нема...— Такий висновок робить І. Франко після розгляду частини книги «Алексіада» дочки візантійського імператора Олексія І Комніна — Анни. Напевно, авторка під збірним іменем «скіфи» розуміла й інші племена, що перебували тоді на стадії розкладу первіснообщинного ладу і поступового складання класових відносин. Ці народи вели збройну боротьбу проти Візантії в X—XV ст.

Никита Акомінат — візантійський письменник другої половини XII — початку XIII ст. з міста Хона або Хоніата. Його історичні твори обіймають період з 1118 до 1206 р. і мають велике значення, бо написані учасником подій.

С. 516. Із сього оповідання бачимо, що в придунайських скіфів тим часом виробилася військова організація під безсумнівним впливом норманським...— Цей висновок І. Франка грунтується на єдиному, не досить певному факті, нібито ватажки скіфів називалися конінгами (це міг бути просто термін, вживаний автором оповідання Й. Кіннамом).

С. 518. ...ст. 198—203...— У прижиттєвому виданні І. Франка помилково надруковано — «198—8».

С. 519. Катона Стефан (1732—1811) — угорський історик.

Кочубинський Олександр Олександрович (1845—1907) — російський історик, філолог-славіст, у своїх працях проводив ідею єднання слов'ян.

Піч Йосип (1847—1911) — чеський історик, археолог, етнограф. Ряд праць присвятив історії слов'ян, зокрема історії Росії. Пропагував ідеї єднання слов'янських народів.

Естрейхер Кароль (1827—1908) — польський бібліограф, критик, історик літератури і театру. З 1870 р. почала друкуватися праця Естрейхера «Польська бібліографія» — каталог польських книг і книг про Польщу від перших стародруків до 1900 р., що складається з 4-х серій.

Броневський Марцін (? — бл. 1593) — польський дипломат і письменник. Залишив опис Кримського ханства (виданий у Кельні 1595 р.).

С. 523. Міллер Герард Фрідріх (1705—1783) — російський історіограф, прибічник норманської теорії, видав ряд цінних пам'яток з історії Росії.

С. 526. Папа Григорій.— Зважаючи на те, що мова йде про 1218 р., мається на увазі папа Григорій VIII, натхненник хрестових походів.

С. 527. Папа Гонорій III.— Йдеться про 1222 р., тому мається на увазі папа, що коронував імператора Фрідріха II, провадив політику хрестових походів серед європейських народів, тобто Гонорій III (? — 1227).

С. 530. Стефан Баторій (1533—1586) — семиградський (трансільванський) князь (1571—1576), польський король

(з 1576 р.). За правління Баторія посилився феодальний гніт на українських землях, що входили до складу Польщі.

С. 533. ...бачити в них потомків скіфів, т[ак] зв[аних]русинів.— Іраномовні скіфи не могли бути предками русинів чи українців.

С. 534. ...угорського короля Владислава.— Владислав або Ладислав — ім'я кількох угорських королів.

С. 535. Корвін Матвій (Гунязі Матяш; 1443—1490) — король Угорщини (1458—1490). Провадив політику централізації країни, вів успішні війни з турками і Габсбургами.

С. 538. Мешко I, Мечислав I (?—992) — перший історично вірогідний польський князь (бл. 960—992). За його правління почалося складання Польської держави.

С. 539. ...римського цісаря Клавдія...— Певно, йдеться про римського імператора Клавдія (10 до н. е.— 54 н. е.), який заклав основи бюрократичного апарата Римської імперії, утворивши три двірцеві канцелярії для нагляду за виконанням розпоряджень імператора, приймання і розгляду скарг та управління імператорським майном.

С. 541. ...двох річок Кокелів... — Йдеться про Великий і Малий Кокелі.

Ціммерман Франц — один з авторів двотомної збірки архівних матеріалів, виданих у Германштаті.

С. 542. Вернер Карл (1846—1896) — датський мовознавець.

С. 544. ...у Феєровім кодексі...— Йдеться про вид.: Codex diplomaticus Hungariae. Пешт, 1829—1844 (45 т., з них два томи покажчика), угорського вченого Фейєра (1766—1851).

...галицько-руського князя Ростислава...— Князь Ростислав Михайлович — зять угорського короля Бели IV, вів боротьбу з Данилом Романовичем за Галицько-Волинське князівство. У битві під Ярославом 17 серпня 1245 р. зазнав нищівної поразки й урятувався втечею.

Філевич Іван Порфирович (1856—?) — російський історик, закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, був професором кафедри російської історії Варшавського університету.

Майєр Йосиф (1796—1856) — німецький книговидавець, засновник Бібліографічного інституту (з 1828 р. у місті Гільдбургаузені). З його видань особливого поширення набув «Meyer's Konversations — Lexikon für die gebildeten Stände» (т. 43, 1839—1855 рр.).

С. 545. Аттіла (?—453) — вождь гунів. Очолюючи союз різних племен, Аттіла, резиденція якого була в Панноній (сучасна західна Угорщина), поширив свою владу на сході до Волги, на заході — до Рейну, на півночі — до датських островів, на півдні — за Дунай.

Владислав I (Владислав I Локетек; між 1260 і 1261 — 1333) — король Польщі з 1320 р., прагнув до об'єднання польських земель і ліквідації феодальної роздрібленості.

АЗБУЧНА ВІЙНА В ГАЛИЧИНІ 1859 р.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1913 р., т. 114, кн. 2, с. 81—116; т. 115, кн. 3, с. 131—153; т. 116, кн. 4, с. 87—125, звідки й передруковується. В ІЛ зберігаються уривки рукопису цього

дослідження, який писано невідомою рукою (ф. 3, од. зб. 617, 744 753). Розходжень з першодруком нема.

У 1912 р. в серії «Українсько-руський архів», т. 8, І. Франко опублікував велику збірку документів «Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріали», на яку він посилається і в даній монографічній праці, основу якої становить авторський аналіз інших джерел, головним чином розповідних (мемуари, епістолярій), науково-публіцистичних пам'яток і деяких офіційних документів державних органів Габсбурзької монархії. В науковий обіг І. Франко вводить і ряд своїх власних архівних знахідок (наприклад, примірник церковнослов'янської книжки, надрукованої латинськими буквами). Авторський аналіз джерел відзначається критичним підходом з революційно-демократичних позицій (особливо нещадною є критика положень класово ворожих документів з табору правлячої експлуататорської верхівки в Галичині, ідеологів увічнення панування там австрійської монархічної бюрократії і польського шляхетства). В праці висловлено ряд заслуговуючих на увагу міркувань історіографічно-методичного характеру, зокрема щодо вивчення історії Галичини в період революції 1848 р. і в період реакції 1849—1859 рр.

Разом з тим у праці зустрічаються необгрунтовані висновки, які переважно є наслідком тогочасного рівня розвитку науки. Напевно з причини недостатньо розвинутого рівня сучасного І. Франкові слов'янського мовознавства автором залишені без уваги деякі невірні характеристики і оцінки історії і розвитку мов, що є в окремих цитатах, наведених у праці.

Нарешті слід сказати про недостатню чіткість, виявлену І. Франком щодо вживання термінів «руський, староруський» (в значенні давньоруський) і «руський» (в значенні український) У праці одне значення підмінюється іншим і тим самим питання етногенезу української народності та її мови не дістає ясного і виразного висвітлення.

Подається за першодруком.

С. 550. . . . к о п т и, е ф і о п и. . .— Коптами стародавні арабські письменники називали єгиптян-християн, а з XVII ст. ця назва вживається і в європейській літературі. Ефіопи — самоназва населення однієї з північно-африканських країн — Ефіопії (Абіссінії), відома ще з античної літератури. Релігія більшості народів Ефіопії християнська.

. . . б о л г а р с ь к и й п и с ь м е н н и к м о н а х Х р а б р . . .— Чорноризець Храбр жив у кінці IX — на початку X ст. Йому належить найдавніше свідчення про виникнення слов'янської азбуки та про походження писемності у слов'ян, він є автором видатної пам'ятки старої болгарської літератури «Сказание, како состави святый Кирил Философ азбуку по языку словенску и книги преведе от греческих на словеньский язык». «Сказание», на думку новітніх дослідників, було створено в кінці IX ст.

. . . д в о м а с л о в ' я н с ь к и м и а з б у к а м и: к и р и л и ц е ю т а г л а г о л и ц е ю.— Це найдавніші слов'янські азбуки. Питання про їх походження й досі не вияснене наукою. За легендарними переказами, обидві азбуки приписуються слов'янському просвітителю IX ст. Константину (Кирилу). Алфавітно-буквенний склад обох однаковий, але кирилиця відрізняється від глаголиці простішою і чіткішою формою букв. З X ст. кирилиця стає основною

азбукою в Давній Русі і поширюється в більшості слов'янських країн. Глаголиця збереглася в Хорватії і Далмації. Графеми більшості кирилівських букв в основному залишились в нинішніх слов'янських алфавітах, в алфавітах багатьох народів СРСР.

С. 551. ...євангелія: т[ак] зв[ані] Зографське, Маріїнське та Ассеманово...— Євангеліє Зографське (Зографський кодекс) — старослов'янська пам'ятка кінця XI ст., названа за місцем колишнього знаходження рукопису в Зографському монастирі на Афоні. Видана В. Ягичем 1879 р. у Берліні. Євангеліє Маріїнське (Маріїнський кодекс) — старослов'янська пам'ятка. Видана В. Ягичем 1883 р. у Петербурзі з великою статтею про мову цієї пам'ятки і повним словником. Євангеліє Ассеманово (Ассеманійовий кодекс) — старослов'янська пам'ятка, названа по імені Ассемані, який вивіз її зі Сходу в кінці XVIII ст., інша назва — Ватіканське євангеліє, за місцем збереження в бібліотеці Ватікану. За життя І. Франка видана двічі: 1865 р. у Загребі та 1878 р. у Римі.

С. 552. Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський філолог-славіст, автор праці «Кирило і Мефодій — слов'янські апостоли» (1823).

Копітар Варфоломій (1780—1844) — словенський філолог-славіст, збирач давньослов'янських пам'яток, автор «Граматики слов'янської мови Крайни, Карінтії та Штирії» (1808), видавець давньослов'янської пам'ятки, написаної глаголицею, «Клоців збірник» (1836).

Кеппен Петро Іванович (1793—1864) — російський вчений, статистик, етнограф, географ. Збирав статистичні дані про національний склад населення Росії, склав «Етнографічну карту Європейської Росії», активний учасник створення і видання «Списків населених пунктів Російської імперії» (т. 1—65).

Востоков Олександр Христофорович (1781—1864) — російський філолог, один з основоположників слов'янського мовознавства.

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський та український славіст, академік Петербурзької Академії наук (з 1851 р.), видав шість випусків фольклорно-історичної збірки «Запорожская старина» (1833—1838).

С. 553. Вондрак Вацлав (1859—1915) — чеський філолог-славіст

С. 554. Коритко Емілій (на поч. XIX ст.— 1839) — польський етнограф. Після 1831 р. жив у Іллірії, де збирав пам'ятки народної творчості. Видав збірник «Slovénske pésni krainskago naroda».

С. 555. ...держалися ще рущини...— тобто дотримувалися руської (української) мови, культури і звичаїв.

С. 557. Левицький Іван Омелянович (1850—1913) — український ліберально-буржуазний журналіст і бібліограф. В Науковому товаристві імені Шевченка у Львові очолював бібліографічну комісію, склав і видав ряд фундаментальних праць з української бібліографії, прорецензованих І. Я. Франком у періодичній польській, українській і російській пресі.

С. 558. Про сю публікацію згадав Йосиф Левицький у своїй репліці Лозинському в р. 1834...— В 1834 р. на сторінках журналу «Rozmaitości»

з'являється стаття Й. Лозинського, в якій ставиться вимога замінити кирилицю, що вживалась в українській писемності, латинським письмом. Проект Лозинського викликав рішуче заперечення серед галицької передової інтелігенції. З цього приводу виступили із статтями Й. Левицький та М. Шашкевич. Одним із найважливіших аргументів на користь кирилиці вони назвали прагнення українців письмом і культурою взагалі «не відділятися від східних слов'ян».

С. 559. Беринда Памво (між 50—70-ми роками XVI ст.— 1632) — діяч української культури, лексикограф та письменник. Його найвидатніший твір «Лексіконъ славенороссκій и именъ тлъкованіе» (К., 1627) — перший друкований український словник, який відіграв значну роль у розвитку не лише української, а й російської, білоруської, польської, румунської лексикографії.

С. 561. Благослав Ян (1523—1571) — чеський церковний і освітній діяч. Автор «Чеської граматики», написаної 1571 р., виданої 1857 р.

Гаватович Якуб (1598—1679) — польський письменник. У 1619 р. в м. Кам'янці Струмилівській (тепер Кам'янка Бузька Львівської області) поставив (того ж року і видав) у Львові містерію «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця божого», до якої входили й дві найраніші анонімні українські інтермедії. Цими інтермедіями починається історія української комедії.

Брюкнер Александр (1856—1939) — польський і німецький філолог-славіст, історик культури, автор праць з польської мови, польської, російської та української літератур. Професор Берлінського університету, член-кореспондент Польської (з 1888 р.) і Петербурзької (з 1890 р.) Академій наук.

Ерлич Йоахим (1598 — після 1673) — польський шляхетський історик, автор хроніки, що охоплює події на Україні і в Польщі від 1620 до 1673 р. (під назвою «Літописець, або Хроніка різних справ і подій». Вперше видана польською мовою у Варшаві 1853 р.) Виступав активним захисником колонізаторської політики шляхетсько-магнатської Польщі на Україні, засуджував та паплюжив соціальну і національно-визвольну боротьбу українського народу. Проте поряд з тенденційними твердженнями в хроніці Єрлича зустрічаються й записи, які зберігають певне довідково-інформаційне значення для науки і в наш час.

Їречек Йозеф (1825—1888) — чеський філолог і публіцист, видавець пам'яток давньої писемності.

С. 562. Падура Тимко (1801—1871) — український і польський поет. Писав українською мовою, але латинськими літерами. Почав друкуватися з 1823 р., на його творчість великий вплив мав український фольклор.

С. 564. «Rozmaitości» — літературний додаток до львівської монархічно-клерикальної газети «Gazeta Lwowska», виходив у 1817—1859 рр.

С. 565. Рунічне письмо — руни і рунічні надписи, знаки стародавнього германського алфавіту (з III ст. до пізнього середньовіччя), які висікали або вирізували на камені, металі, дереві, кості, поширені в Скандінавії, Ісландії, Гренландії, Англії, Північній Європі, Північному Причорномор'ї, в Старій Ладозі і Новгороді. Збереглося також кілька рукописних книжок XII—XIV ст., написаних рунічним письмом.

С. 566. О[тець] Могильницький у своїй розвідці про руський язик...— Трактат І. Могильницького «Вѣдомость о русском языцѣ» (1829) був складений як передмова до його «Грамматики языка словено-русского». В цій передмові обстоювалась думка про рівноправність української мови в групі слов'янських мов.

С. 567. Лозинський Йосип Іванович (1807—1889) — прогресивний український етнограф, мовознавець і публіцист, автор «Граматики руської мови», надрукованої польською мовою 1846 р. у Перемишлі. Один з перших у Галичині порушив питання про використання народної мови в українській літературі. З 60-х років активний «москвофіл».

...листа ап[остола] Павла до филипеєїв...— Йдеться про лист апостола Павла до філіппійців, жителів стародавнього міста Філіппи в Фракії, де апостолом Павлом була заснована християнська община.

«Gazeta Lwowska» — офіціальний друкований орган габсбурзьких властей у Львові (1811—1915). Містив урядові оголошення і літературні матеріали, здебільшого на основі інформацій віденської преси.

С. 572. Фіоль Швайпольт (р. н. невід. — між 7.V.1525 і 16.V.1526) — засновник першої слов'янської друкарні в Кракові, яка видала кілька церковних книг, друкованих кирилицею (1483—1491), серед них «Октоїх» («Осьмогласник»). За пропаганду в цих книгах догматів православ'я Фіоль був притягнутий до суду польською шляхетсько-католицькою владою, а друкарня і велика частина її продукції знищені.

Мамоничі — Кузьма Іванович (роки нар. і см. невідомі) і Лука Іванович (?—1606) — брати-купці, які 1575 р. разом з П. Т. Мстиславцем заснували у Вільнюсі друкарню, що видавала церковні книги, навчальні посібники і юридичну літературу старорускою мовою. Діяльність друкарні допомагала українському і білоруському населенню Великого князівства Литовського зберігати свою національну культуру, мову, зміцнювала почуття єдності і братерства з російським народом.

...Статут литовський, друкований 1588 р. у Мамоничів у Вільні...— кодекс феодального права Великого князівства Литовського, що діяв і на українських землях, зокрема у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840 р.

С. 573. Зизаній Лаврентій (Тустановський; ? — помер не пізніше 1634) — український педагог, церковний діяч, перекладач. 1596 р. у Вільні надруковано його перший на Україні і в Білорусії буквар із словником, а також підручник граматики старослов'янської мови.

Смотрицький Мелетій Герасимович (бл. 1572—1633)— український філолог і церковний діяч, автор кількох полемічних трактатів проти католицизму і уніатства, але після 1627 р., боячись розгортання народного антифеодального руху, сам став уніатом і почав писати трактати на захист уніатства. В історію вітчизняної культури увійшов як автор популярного в свій час підручника граматики староруської мови, який, починаючи з 1618 р., кілька разів видавався в Києві і Москві.

Копчинський Онуфрій (1735—1817) — польський філолог і педагог. Викладав мови в католицьких колегіумах в різних містах Польщі. За дорученням державної освітньої комісії склав граматику польської мови для народних шкіл у трьох частинах, яка вперше надрукована в 1778—1783 рр., пізніше перевидавалася багато разів.

Гурницький Лукаш (1527—1603) — польський публіцист, письменник-гуманіст, перекладач творів письменників Стародавнього Риму.

Скарга (Павенський) Петро (1536—1612) — політичний діяч шляхетської Польщі, релігійний письменник, фанатичний проповідник католицизму, один з ініціаторів Брестської унії 1596 р.

Вуєк Якуб (1541—1597) — релігійний письменник і церковний діяч шляхетської Польщі, перекладач Біблії польською мовою, автор полемічних творів, написаних на захист католицизму.

Кохановський Ян (1530—1584) — польський поет, у творчості якого поєднані впливи античної літератури, гуманістичні ідеї західноєвропейського Відродження і традиції польської народної поезії.

Бельський Мартин (1495—1575) — польський шляхетський історик і філософ, автор праць «Життєпис філософів» (1535), «Всесвітня хроніка» (1551) та ін.

Бельський Йоахим (1540—1599) — польський шляхетський історик, автор «Хроніки Польщі» (1597), в якій широко висвітлені події історії українського народу.

С. 579. «Pielgrzym Lwowski» («Der Pilger von Lemberg») — польський календар, який у 1822—1823 рр. виходив польською та німецькою мовами у Львові. В ньому друкувалися, зокрема, статті про фольклор, тексти українських і польських пісень в оригіналі і в перекладі.

С. 582. Метелько Франц (1789—1860) — словенський лінгвіст. Автор «Граматики» (1825), в якій на основі чеської граматики провів реформу рідного правопису.

Даїнко Петар (1787—1873) — словенський філолог і письменник. В своїй «Граматиці» (1824) провів реформу правопису, що зветься «дайниця». Підтримував дружні наукові зв'язки з Копітаром, Добровським та іншими видатними філологами.

Берчич Іван (1824—1870) — хорватський вчений-філолог, спеціаліст старослов'янської мови, автор «Хрестоматії старослов'янських пам'яток, писаних глаголицьким алфавітом» (1859) та інших праць з старослов'янської мови. Вивчав пам'ятки, написані глаголицею, зокрема глаголицький алфавіт.

С. 583. «Вопрошание Кириково» — пам'ятник давньоруської літератури XII ст., який містить канонічні питання Кірика і відповіді на них новгородського єпископа Нифонта. «Вопрошания» вводять в письмову мову ряд побутових виразів, термінів і понять та відображають риси побуту новгородців XII ст.

С. 584. Возняк Михайло Степанович (1881—1954) — український радянський літературознавець, академік АН УРСР, автор праць з історії української літератури.

С. 585. Вукович Божидар (?—1540) — сербський друкар, який видав у Венеції «Служебник» (1519), «Псалтырь» (1519—1520) і «Молитвенник с Часословцем». Після довгої перерви ним було видано «Молитвослов» и «Молитвенник» (1536), «Октоих пятигласник»

(1537), «Минея праздничная» (1538). Його видання неодноразово передруковувались і широко розповсюджувались у землях південних слов'ян, а також у Великому князівстві Литовському і Московській державі.

С. 586. ... поклала виразні межі всім заходам полонізаційним та об'единительно-русифікаційним, які при помочі азбуки хотіли фальшувати руську мову на користь вимріяного єдинства «малоруського» та «великоруського» наріч ій.— В даному разі критика І. Франка спрямована проти «москвофілів», які, орієнтуючись на реакційні сили царської Росії, пропагували «єдину, неділиму російську народність» і намагалися запровадити в літературу штучне «язичіє», що являло собою суміш російської, української, старослов'янської і польської мов.

Зубрицький Михайло (1856—1919) — український етнограф та історик ліберально-буржуазного напряму, член Наукового товариства імені Шевченка. Більшість праць Зубрицького присвячено опису звичаїв, побуту, житла і одягу українського населення Галичини.

С. 587. ... справ індемнізаційної та сервітутової ... — Йдеться про індемнізацію, тобто про компенсацію втрат поміщиків за скасовані феодальні повинності, а також про сервітути — право селянських громад користуватися лісами і пасовиськами, що перебували у власності поміщиків.

... значний зріст руського людового шкільництва під опікою руських консисторій від р. 1818 ...— Справді число українських парафіяльних шкіл (нижчої ланки народної освіти) після того, як австрійський уряд зняв з себе зовсім піклування про них, зросло, але уніатські консисторії турбувалися не станом народної освіти, а посиленням релігійного впливу на українське населення Східної Галичини.

С. 588. ... в р. 1846, у часі кривавих подій у Західній Галичині, що декуди грозили перейти також у Східну Галичину, руські селяни в кількох місцях ставали проти мазурської «черняви» опором не тільки в обороні своїх панів, але також у обороні суспільного порядку.— Такі факти справді мали місце; вони були свідченням того, що експлуататорські класи в своїх інтересах використовували міжнаціональний антагонізм, розпалюванням якого намагалися придушити класову солідарність трудящих мас польського і українського селянства Східної Галичини. Термін «чернява» (чернь, голота) І. Я. Франко запозичує з польсько-шляхетських джерел, ворожих учасникам селянського повстання 1846 р. в Галичині.

«Восстание поляков в Западной Галиции» ... — Згадана праця зберігається в особистій бібліотеці І. Франка, ІЛ, № 921.

«Русский вестник» — російський політичний і літературний журнал, заснований 1856 р. М. Н. Катковим у Москві. До 1861 р. дотримувався помірковано-ліберального напряму, а згодом перетворився на реакційний орган. Виходив до 1906 р.

С. 589. Бах Александр (1813—1884) — міністр внутрішніх

справ австрійського уряду, імперський намісник Чехії, з ім'ям якого пов'язаний період так званої «бахівської реакції» (1851—1861).

С. 590. Яхимович Григорій (1792—1863) — український церковний і громадсько-політичний діяч реакційного напряму, очолював Головну руську раду, уніатський єпископ у Перемишлі (1849—1854), уніатський митрополит у Львові (1860—1863).

Куземський Михайло (1809—1879) — український громадсько-політичний діяч демократично-просвітительського напряму, один з керівників Головної руської ради, засновник провінційної Руської ради та загону української національної гвардії в м. Яворів.

С. 592. ...наша мова... має своє 1000-літнє письменство і вживалася також в урядових актах та документах за часів руських князів і навіть під пануванням польських королів.— Ця цитата з мемуарів Олексія Заклинського свідчить про те, що в боротьбі проти противників української мови її захисники в публічних виступах вдавались до полемічних перебільшень, коли заявляли про 1000-літнє існування української мови і письменства, не бачачи існування давньоруської мови періоду Київської Русі — спільної основи пізніше виниклих трьох братніх мов: російської, української і білоруської.

С. 593. І ми мали колись своїх власних родимих князів із покоління св. Володимира. Коли ті вимерли, стратила наша люба вітчизна свою самостійність у другій половині XIVв. Ся страта, а ще більше пізніші політичні бурі, опустошення, переслідування за віру та упослідження, що тяглися майже 400 літ, були причиною, що ми стратили нашу шляхту, того природного заступника народу, мало що не до одного.— В світлі сучасних даних радянської історіографії, яка розглядає Київську Русь як спільну колиску трьох братніх народів: російського, українського і білоруського і доводить антиісторичність буржуазно-націоналістичної теорії «безкласовості» українського народу, цілком ясною є наукова неспроможність вищевикладених міркувань, а їх тенденційність також зрозуміла, зважаючи на характер цитованого документа — офіційного «прошенія руського народу в Галичині» до австрійського цісаря.

С. 596. «Галицько-руська бібліографія» І. О. Левицького...— Згадана праця зберігається в особистій бібліотеці І. Франка, ІЛ, № 1682, 1505.

С. 597. Я. Головацкий. Исторический очерк основания Галицко-русской матицы...— Згадана праця зберігається в особистій бібліотеці І. Франка, ІЛ, № 1214.

Сей з'їзд відбувся в днях 19—26 жовтня під проводом крил[ошта на] М. Куземського і був як на свій час маніфестацією зовсім поважною та незвичайно оживленою.— Справді з'їзд галицьких діячів української культури, так званий «Собор руських учених», проходив під прогресивними гаслами єдності культури, мови українського населення Східної Галичини і Наддніпрянської України, зміцнення культурних зв'язків з Росією.

Обі просвітно-культурні інституції, що почалися в тім часі, а власне Галицько-руська матиця і Народний дім, розвивалися протягом 50-тих років і не пропали й досі...— Справді, до початку 60-х років XIX ст. діяльність Галицько-руської матиці і Народного дому мали в основному прогресивний характер: сприяли поширенню освіти, налагодженню шкільної справи, розвитку української культури і мови, зміцненню зв'язків з прогресивними силами Росії. Пізніше в діяльності обох установ запанували реакційні «москвофільські» діячі, які заперечували самостійність української культури і мови, видавали літературу штучним «язичієм», пропагували орієнтацію на російський царизм і запевняли австрійські власті у своєму вірнопідданстві.

С. 599. Черкавський Євсебій (1822—1896) — реакційний політичний діяч Галичини і вчений-філолог, професор Львівського університету.

С. 600. «Денница» — літературна газета, яка видавалася відомим славістом П. Дубровським у Варшаві в 1842—1843 рр. російською і польською мовами, пропагувала ідею об'єднання слов'янства. В газеті друкувалися В. Ганка, Й. Шафарик, Й. Левицький, І. Срезневський та ін.

С. 602. ...автор навмисно чи несвідомо мішає об'яви здорового націоналізму серед галицьких русинів, що змагалися почасти під впливом щораз-то нових появ українського письменства в Росії від кінця XVIII в., з об'явами того русофільства, яке зовсім невластиво охрещено тоді назвою панславізму...— Під терміном «здоровий націоналізм» І. Я. Франко розумів прогресивне явище зростання національної свідомості українського населення Східної Галичини, породжене визвольною боротьбою народних мас проти колонізаторської політики польської шляхти і Габсбурзької монархії, за возз'єднання з Україною в складі Росії. Звідси й згадуване І. Я. Франком русофільство народних мас, для подолання якого австрійські власті не тільки вдавалися до прямих репресій, а й підступно залякували населення царизмом, його національно-колонізаторською політикою під прапором «панславізму», не гребуючи при цьому її ідеологом виставляти О. С. Пушкіна шляхом наклепницького перетлумачення його творів.

С. 603. Скоморовський Келестин (1820—1866) — український перекладач.

Трещаківський Лев (1810—1874) — український публіцист «народовського» напряму.

С. 605. Григорій XVI (1765—1846) — римський папа, для правління якого характерний консерватизм в економічній політиці й відкритий терор у внутрішній політиці. В 1832 р. засудив усякий лібералізм. За його правління були жорстоко придушені народні рухи в Болоньї та Романьї.

С. 606. «Gazeta Polska» — польська ліберально-буржуазна газета, виходила в 1883—1900 рр. у Чернівцях. З приводу смерті Ю. Федьковича надрукувала статтю «Юрій Гординський — Федькович — знаменитий руський поет, редактор «Буковини».

...в часі орієнтальної війни...— Мається на увазі Східна або Кримська війна Росії проти Франції, Англії, Туреччини в 1854—1856 р.

...називає її схизматицькою...— тобто відступницькою від канонічної релігії (від *лат.* схизма — розрив, розкол).

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (?—1622) — гетьман українського реєстрового козацтва. Під його керівництвом були здійснені походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик монархічно-консервативного напряму, автор чотиритомної праці «Історія древнього Галицько-Волинського князівства» (Львів, т. 1—4, 1852—1855), в якій з позицій «москвофільства» спростовував твердження польсько-шляхетської історіографії про Східну Галичину і Західну Волинь як нібито одвічно польські землі.

С. 607. Ставропігійський інститут.— Мається на увазі клерикально-освітня установа, створена 1790 р. на кошти Успенської церкви у Львові. Збирала писемні і речові музейні пам'ятки, влаштовувала мистецькі, археологічні та етнографічні виставки, видавала книги. Провідну роль в Ставропігійському інституті відіграли консервативно-клерикальні діячі москвофільського напряму.

Раковський Іван Іванович (1815—1855) — український громадсько-культурний діяч, ідеолог «москвофільства» на Закарпатті, видавав російською мовою «Церковную газету», згодом перейменовану на «Церковный вестник», а також шкільні підручники. зокрема граматику російської мови. Виступав за поширення російської мови як літературної, а українську мову вважав лише наріччям російської мови, придатним для «зносин з простими людьми».

«Rada Narodowa» — тобто Національна рада, польська буржуазно-шляхетська політична організація. Створена і діяла у Львові під час революції 1848 р., домагалася буржуазних реформ в економічному житті і перетворення Галичини в польську автономну провінцію Австрійської монархії, займала ворожу позицію щодо українського національного руху.

...діяльність Руської ради головної була справді продиктована свідомістю некучих потреб руської людності в Галичині та правдивим патріотичним і горожанським почуттям.— В даному разі І. Я. Франко йде за джерелом — губернським звітом за 1850 р., складеним польським урядовцем. Насправді провідне місце в Головній руській раді займали консервативні діячі проавстрійського напряму. Вимоги культурно-національних реформ і автономії Галичини передбачалися лише в рамках Габсбурзької монархії.

С. 618. Шлецер Август Людвіг (1735—1809) — німецький дворянський історик, з 1765 р. академік Петербурзької Академії наук, автор великого дослідження, опублікованого німецькою мовою, про «Повість временних літ» (помилково вважав цю пам'ятку не літописним зводом, а твором лише одного літописця Нестора).

Бакмайстер Іван Григорович (Йосиф Вольрат; ? — бл. 1794) — бібліотекар Петербурзької Академії наук (з 1756 р.).

...частин Кролевецького рукопису... — Під такою назвою (від м. Кролов Дворець, де нібито було

знайдено рукопис), надруковано 1819 р. збірку чеських героїко-епічних та ліричних поезій, які видавались за народні, складені в XIII ст. Насправді збірка була підроблена чеськими філологами В. Ганкою та Й. Ліндою під стародавні пам'ятки.

С. 619. Гус Ян (1371—1415) — чеський мислитель, ідейний натхненник антифеодального, національно-визвольного руху в Чехії, названого за його іменем гуситським.

Лозинський Броніслав (1848 — 1911) — польський буржуазний історик, автор праць з історії Галичини.

С. 625. Григоріанський календар — новий стиль — система літочислення, запроваджена 1 серпня 1582 р. за римського папи Григорія XIII.

С. 630. Костецький Платон Іванович (1832—1908) — український та польський письменник і журналіст ліберально-буржуазного напряму. В 1854—1855 рр. був редактором «Зорі галицької», з 1855 р. співробітничав у польських періодичних виданнях Львова.

С. 631. «Oman» і «Rusałka»...— Згадані книжки зберігаються в особистій бібліотеці І. Франка, ІЛ, № 4969, 1089.

С. 632. Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — український поет і журналіст, один з ідеологів «москвофілів». Протягом 1861—1871 рр. редагував газету «Слово» (Львів). Писав так званим «язичієм». І. Я. Франко різко і справедливо критикував Дідицького за «москвофільство» та антинародну діяльність.

С. 636. «О неудобности латинской азбуки в письменности русской...— Згадана праця Б. А. Дідицького зберігається в особистій бібліотеці І. Франка, ІЛ, № 5768.

С. 642. Студинський Кирило Йосипович (1868—1941)— український радянський літературознавець, академік АН УРСР, досліджував давню українську літературу.

С. 643. Качковський Михайло (1802—1872) — громадсько-культурний діяч на Галичині, «москвофіл».

С. 645. Головацький Іван Федорович (1814—1899) — український громадський діяч і журналіст, брат Я. Ф. Головацького.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б д и к а́ ц і я — відречення від (престолу) влади
А б е р а́ ц і я — хибність, відхилення від істини
А б е ц а́ д л о — азбука, абетка, алфавіт
А в д и́ т о р — військовий суддя у царській Росії й у деяких західноєвропейських країнах
А в т е н т и́ к — дійсний, вірний, першоджерело
А д л я́ т у с — 1) прибічник, 2) папський посол
А д о́ н і с — (в переносному розумінні) дуже красивий мужчина
А к а д е́ м і к — студент університету
А к ц и́ з а (а к ц и́ з) — найбільш розповсюджена форма непрямих податків на предмети споживання
А л я́ р м — сполох, тривога, сигнал тривоги
А л я р м у в а́ т и — полошити, тривожити
А м в о́ н — підвищення в церкві перед так званими царськими вратами, з якого виголошуються проповіді
А н а к о л ю́ т и — непослідовності
А н а л ь ф а б е́ т — тут: політично неграмотна людина
А н о́ н с — оголошення, друковане в газетах або на листівках
А н т и м і́ н с — предмет християнського релігійного культу; являє собою «освячену» архіереєм чотирикутну хустину із зображенням покладення Христа в труну
А н т и ш а м б р о в а́ н н я — чекання в передпокої, обббивання порогів
А п о с т а́ з і я — віровідступництво
А п р е т у́ р а — оброблювання тканин, шкіри, хутра
А р о г а́ н ц і я — нечемність, зухвалість, легковажне ставлення
А с е к у р а́ ц і я — забезпечення, страховка
А с е н т е р у́ н о к — рекрутський набір
А с и с т е́ н ц і я — супровід
А с п і р а́ ц і я — прихильність, підпора, прагнення до якоїсь мети

Б а й р а́ к — яр
Б а й р а́ т — дорадчий орган при урядовій особі
Б а н — намісник, володар
Б а н а л ю́ к а — нісенітниця, дурниця
Б а н і́ ц і я — вигнання з краю
Б е з к о н ф е с і́ й н и й — нерелігійний
Б е з х о с е́ н н и й — безкорисний

Бля́гер — брехун, окозамилювач
Бри́чка — лінійка (екіпаж)
Брульйо́н — чорновик
Бу́ка — нахлібник
Бург — замок
Бурда́ — 1) скандал, бешкет; 2) бешкетник, буян, забіяка
Бутни́й — пихатий, чванливий, гордовитий

Ва́дія — грошова застава
Ванькі́р — бічна кімната
Вегетува́ння — животіння
Ведéта — кавалерійський пост
Вéкша — вибірка
Ви́діл — відділ, комітет, правління
Ви́легітимуватися — засвідчити особистість
Ви́пічнути — приготувати їжу на печі
Ви́старчити — вистачити
Вихо́док — вбиральня, відхоже місце
Вівандіéрка — жінка-нероба, яка живе весело, безтурботно
Віктуа́ли — харчі, припаси живності
Віндикува́ти — захищати, відстоювати
Вірілі́ст — член сейму, призначений завдяки своєму сану, посаді
Вітчина́ — вітчизна
Ворохо́бня — бунт
Ворохо́бник — бунтівник
Ворохо́бний — бунтівливий
Ву́йко — дядько

Галапа́с — дармоїд
Галабу́рда — 1) бешкетник, скандаліст; 2) бешкет, скандал
Гальови́й — урочистий
Гараздовий — азартний, запальний
Генералізація — узагальнення
Гіпокри́зія — лицемірство, святенництво, нещирість
Гіпоте́ка — позика, що видається під заставу нерухомого майна
Гло́са — тлумачення незрозумілих місць у творі, особливо у творах стародавніх авторів
Гости́нець — шлях, брукований камінням
Гофра́т — радник
Гратулюва́ти — вітати, поздоровляти
Гебраїст — учений-знавець древнєєврейської мови і літератури
Гремія́льний — спільний, сукупний
Гуме́нний — нижчий служитель в поміщицькому маєтку

Дедика́ція — присвята, дарчий напис
Дезе́рція — дезертирство, втеча з війська чи від якоїсь повинності
Дезидира́т — 1) побажання; 2) поповнення, бажані в науковій роботі, бібліотеці, музеї тощо
Декало́г — «десятислів'я», десять заповідей, записаних у Біблії, які нібито богом Яхве були вручені пророку Мойсею
Денунціюва́ти — доносити
Денунціа́нт — донощик
Денунціа́ція — повідомлення, донос, обвинувачення
Денонседува́ти — попередити про відмову продовжити чинність якогось договору

Держа́вець — орендар маєтку
Дефіні́ція — визначення
Дифама́ція — знеславлення, публічне розголошування чуток, що ганьблять чию-небудь честь
Діакри́тики або діакритичні зна́ки — надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, за якими розрізняють звуки, позначені однією й тією самою літерою
Ді́дич — поміщик
Дієцези́я — велика єпископська округа в західній церкві, єпархія
Дієцези́ан — єпископ
Дневни́к — щоденна газета
Домі́нія — маєток, володіння
Драстичний — ризикований
Дуфа́ти — мати довір'я, покладатися на когось, на щось
Дякі́вка — подяка

Евентуа́льність — можливість
Евентуа́льно — можливо при певних обставинах
Евфемі́чно — вживання лагіднішого, м'якшого висловлення замість грубого, лайливого
Едука́ція — освіта, навчання, виховання
Екзальта́ція — захоплення, захват
Екзекутива — виконавчий орган, що стежить за дотриманням відповідного порядку
Екзеку́ція — примусове стягнення державних податків з селян
Екзо́рта — релігійні вправи у католиків
Ексклюзи́вність — виключність
Екскому́ніка — відлучення від церкви
Екстравага́нція — незвичайність, безглуздя, недоглядність
Екстре́ма — крайність
Ексцеле́нція — превосходительство (світлість), титул високого урядовця
Елюкубра́ція — бездарна писанина
Емфати́чно — виразно, промовисто, демонстративно
Енунціа́ція — виголошення, публічна заява
Ете́р — ефір, повітря

Єкте́нія — вид молитви

Жасни́й — жахливий
Жмі́нка — жменька

Забага́нок — примхливе бажання, каприз
Зави́шення —припинення
Зав'яза́тися — утворитися, організуватися
Заінтабульо́вана — відібрана за борги
За́ким — поки
Зало́га — гарнізон
Захова́тися — зберігатися, дотримуватися
Зашкаралю́щуватися — відокремлюватися, замикатися
Здвиг — наплив, скупчення
Здефравдува́ти — обшахраїти
Зер — сер
Зе́ро — нуль
Злу́дний — обманливий, облудний, примарний, оманний
Золоти́й ри́нський (зр.) — назва золотої монети, золотого гульдена
Зредукува́ти — скоротити, зменшити, ослабити
Зрезигнува́ння — примирення з долею
Зрезигно́ваний — відновлений, зречений

Зрі́бний — зношений, спрацьований

Інавгура́ція — урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення в сан
Інвентарі́ — майнові податкові книги, куди записувалися панські і селянські грунти та майно
Ігнора́нт — 1) той, хто зневажливо ставиться до когось; 2) неук, невіглас
Ідентифікува́ти — ототожнювати
Інсину́ація — натяк, наклеп, хитра, зла чутка про когось, щоб йому нашкодити
Інте́нція — задум, тяжіння, мета, намір
Інтерве́нція — втручання
Інтерди́кт — заборона церковних відправ і виконання релігійних обрядів
Інтерполя́ція — вставлення до рукописного тексту слів і речень, що не належать авторові
Інтерпелюва́ти — письмово запитувати з приводу якоїсь справи
Іритува́ти — злостити, дратувати, сердити

Кага́л — єврейська релігійна громада
Када́стр — перепис і економічна оцінка земельних угідь
Каде́нція — скликання (суду, законодавчих зборів), кінцівка
Калю́мнія — наклеп, обмова, наговір
Камера́льний — належний до «камери», тобто власності Габсбурзької монархії
Капітула — колегія духовних осіб
Каптува́ти — вербувати прихильників, залучати
Капуци́н — член чернечого ордена францісканців, що виник у XVI ст.
Карк — потилиця, шия
Каса́рня — казарма
Катехи́т — вчитель релігії, так званий законовчитель, звичайно — піп
Каштеля́н — 1) управитель замку, 2) сановник сенату в Польщі.
Кваліта́ти́вний — якісний
Квантита́ти́вний — кількісний
Кірє́ць (ко́рець) (по кірцеві з десятини) — міра ваги, дорівнює 6 пудам, або 96 кг
Клеврє́т — товариш, побратим, співбрат
Клапа́ч — невдаха, безталанний
Кнайпува́ти — просиджувати в трактирах, ресторанах тощо
Коадью́тор — помічник єпископа, який виконує обов'язки єпископа в разі його хвороби
Ко́льба — приклад гвинтівки
Кольпорта́жа — торгівля на розніс
Комаса́ція — 1) землевпорядження, з'єднання кількох ділянок землі в одну; 2) землеустрій
Комі́рне — плата за найману квартиру
Коміта́т — адміністративний округ
Компе́ндія (компе́ндіум) — скорочений виклад великого дослідження чи твору
Комплікува́ти — ускладнювати, заплутувати
Компле́тний — повний
Комуніка́т — повідомлення
Комунікація — сполучення

Конвенціона́льний — 1) зумовлений звичаями; 2) повсюдно прийнятий етичними нормами
Конверсаці́йний — розмовний
Конві́кт — гуртожиток, пансіон
Конда́к — церковна пісня в честь релігійного свята
Конкубіна́т — фактичний шлюб, що його юридичному оформленню перешкоджала класова або економічна нерівність подружжя
Консеквє́нтний — послідовний
Консеквє́нція — логічний висновок, наслідок певної причини
Конспіра́ція — змова, потайна організація
Консекра́ція — висвячення, посвячення (наприклад, в єпископи)
Констеля́ція — випадковий збіг обставин
Консу́мція — споживання
Контровє́рсія — аргумент, положення проти чогось, когось
Конфе́сія — віросповідання
Конфесі́йний — належний до певного релігійного напряму, церковний, віросповідний
Конфесі́йність — вчинки і мислення, зумовлені приналежністю до певної релігії, віросповідання
Конфірма́ція — 1) затвердження судового вироку у вищих органах; 2) перше причастя у католиків
Концє́пт — думка, ідея, задум, міркування
Концє́птовий практика́нт — канцелярист-практикант
Кооптова́ний — введений, добраний
Копе́ртовий — конвертний
Копі́ст — переписувач
Корепети́ція — репетиторство
Коро́нний трибуна́л — трибунал, що діяв на території Корони, тобто польської частини Речі Посполитої
Котє́рія — кліка, угруповання, партія
Коц — килим, ковдра
Кпи́ти — жартувати, глузувати
Крайсфі́зик — повітовий санітарний лікар
Креату́ра — ставленник впливової особи
Кре́йцар (кр.) — дрібна монета 1/100 ринського. З німецького крайцер, такої ж вартості, монета, на якій був чеканений хрест (крейц)
Кріс (крес) — гвинтівка
Кри́вка — укриття, сховище
Кримінал — в'язниця
Ку́на — грошова одиниця і основа грошової системи стародавньої Русі до середини 14 — початку 15 ст.

Ладівни́ця — патронташ
Ла́керник — виробник лаку
Ла́нці — ланцюги
Лахма́н — лахміття
Легат — посол
Легітимаційна ка́рта — особисте посвідчення
Легітимува́тися — засвідчувати особистість
Ле́мки — назва західнокарпатської частини українського населення
Ліберти́н — 1) вільнодумець, 2) розпусник
Ли́нва — мотузка
Ліберти́н — ліберал
Ліцита́ція — аукціон, публічні торги
Люстра́ція — опис
Льо́нта — запалювання гніт

Льосува́ння — жеребкування, розигриш

Маєста́т — велич, величчя
Малі́ти — зменшуватися
Манда́тор — призначений австрійським урядом начальник збірної громади, що складалася з кількох сіл
Мантій — виманювач, випрошувач
Ма́па — карта
Маргіне́с — берег, поле книжки, зошита
Маркета́нка (маркита́нтка) — торговка харчами і речами солдатського вжитку, яка супроводжувала війська під час маневрів і військових походів
Мартирол о́ гій — список померлих
Ма́хер — ділок
Меритори́чний — суттевий, що стосується суті
Ми́тра — головний убір вищого духівництва християнської церкви, який надівають під час богослужіння
Мі́ток — міра пряжі, що складається з 40—50 пасом, а також така кількість, відповідно змотаної пряжі
мк, мон. кон. — «монета конвенційна», карбована на основі договору (конвенції) між Австрією і південнонімецькими державами. Мала вищу реальну вартість, ніж відповідна монета, призначена для внутрішнього обігу в Австрії
Морг — міра землі, трохи більша ніж півгектара
Мосяжний — мідний
Мото́р — рушій, рушійна сила, ініціатор, натхненник, керівник
Му́рин, мури́нський — мавр, мавританський

Навза́води — наввипередки

Нага́на — догана
Надужи́ття — зловживання
Нашкіцува́ти — намалювати в загальних рисах
Нашиля́ти — накласти, наслати
Неба́вом — незабаром, скоро
Неконсеквéнція — непослідовність
Непоти́зм — заміщення за протекцією дохідних або великих посад родичами, «своїми людьми»
Нетика́льність — недоторканість
Номіна́ція — 1) призначення, 2) найменування
Норма́льна шко́ла — початкові школи в містах Галичини за австро-угорського панування
Но́та — замітка, примітка
Ну́нцій — папський посланець

Обі́жник — циркуляр, письмове розпорядження, указ
Обло́гом лежа́ти — перебувати в занедбаному стані
Обро́ть — недоуздок
Обсерва́ція — огляд, спостереження
Одвах — гауптвахта
Одві́чальність — відповідальність
Одра — кір (хвороба)
Октройо́вана — тобто надана самим урядом, а не ухвалена парламентом
Опі́нія — думка (громадська, політична, публічна)
Ординаріа́т — єпископське або митрополиче управління
Оре́чення — рішення, висловлення
Орієнта́льний — східний

Офе́рта — пропозиція, умова
Офі́рка — незначна жертва
Офіціалі́ст — службовець в приватному маєтку, службовець низького чину
Очиншува́ння — оподаткування
Очи́тання — начитаність
Ошацо́вання — вартість
Ошука́нство — обман, обдурювання, шахрайство

Па́кта — договір, угода, умова
Палла́діум — оплот, підпора
Панаце́я — засіб проти всякого лиха
Панде́кти—збірники (правові)
Па́рох — священик, що стоїть на чолі парафії
Парце́ла — дрібна земельна ділянка
Па́сербиця — падчірка
Пастора́л — уряд пастора, його парафія
Пате́нт (цісарський) — розпорядження, указ
Пати́к — палиця, кіл
Патрімоніа́льний — спадковий, родовий
Пе́дель — наглядач за студентами
Переднівок — час перед новими жнивами
Переса́дний — надмірний
Пертрактува́ти — переговорити
Пете́нт — прохач
Пленіпоте́нт — уповноважений (у справах майна), довірена особа, депутат
Плитки́й — неглибокий, поверховий
Побере́жник — лісовий сторож
Повісмо — пучок оброблених конопель або льону, готовий для прядіння, а також одержана з нього пряжа
Повіто́ві ра́ди — повітові самоврядування, в яких вирішальний голос мала польська шляхта
Покре́вний — рідний, споріднений
Помине́ння — обминання
Понч — пунш
Посе́сія — аренда
Посе́сор — орендатор земельної ділянки
Постеру́нок — відділок поліції на Західній Україні за часів панської Польщі
Поступо́вець — прогресивна людина
Предестино́вий — наперед призначуваний
Прелімінáрний — попередній, вступний
Премі́са — істина, твердження, теза, що з неї як наслідок випливає інша істина
Пренумера́та (пронумерата) — передплата, підписка
Прило́га — додаток
Причи́нок — додаток (до питання, проблеми)
Пріо́р — єгумен монастиря
Провізори́чний — тимчасовий
Прово́дити — керувати
Прогібіці́йний — такий, що стримує, не допускає, гальмує, забороняє
Прозелі́т — людина, яка прийняла нову віру (неофіт)
Промульгова́ння — обнародування
Прокурато́рія — фінансово-податковий заклад у Габсбурзькій Австро-Угорщині
Пропіна́ція — монопольне (феодальне) право поміщиків, а також частково релігійного і стипендійного фондів, держави і міст на виробництво і продаж спиртних напоїв
Проскрипці́йна ли́ста — акт про позбавлення

юридичних прав і конфіскацію майна за борги

П у́ г а р — кубок, бокал, фужер

Р а б і я́ т — найманець, грабіжник

Р а б у́ н о к — грабіж, грабунок

Р а м е́ н о — плече

Р а́ т а — сплата боргу частинами

Р а́ ц і я — пайка

Р е в і д е́ н т — ревізор

Р е в і д у в а́ т и — оглядати

Р е в і з о́ р (л е в і з о р) — австрійський акцизник

Р е в і н д и к а́ ц і я — повторне одержання чогось у власність

Р е в і н д и к у в а́ т и — відбирати свою власність примусовим порядком

Р е г у л я́ м и н — правила, статут

Р е д у к у в а́ т и — скорочувати

Р е й х с р а́ т — австрійський парламент

Р е к о л е́ к ц і ї — організовані католицькою церквою спеціальні лекції перед великоднем з метою розпалювання релігійного фанатизму

Р е́ к у р с — апеляція до вищої інстанції

Р е л ю і́ ц і я — відбивання, відображення

Р е л я́ ц і я — офіційне повідомлення, донесення

Р е м у н е р а́ ц і я — винагорода

Р е п р е з е н т а́ ц і я — представництво

Р е п р е з е н т у в а́ т и — діяти від чийогось імені, представляти чиїсь інтереси

Р е п р и м а́ н д и — нагінка, відчитування когось

Р е с к р и́ п т — наказ, указ, декларація

Р е ц е́ п і с — розписка (поштова)

Р е ч и́ н е ц ь — строк, термін

«р и́ н с ь к и й» (р.) — назва монетної одиниці, що була в обігу в Галичині і в тій частині Польщі, яка після поділу Речі Посполитої в 1772 р. відійшла до Австрії. Назва походить від річки Рейн, в XVI ст. Рин, де чеканили ці монети

Р і в н и́ к — екватор

Р о з п а р ц е л ь о́ в а н и й — поділений на багато дрібних володінь

Р о з п у ч л и́ в и й — відчайдушний, безнадійний, безвихідний

Р о з р у́ х а — заворушення

Р у с т и к а́ л ь н и й — селянський

С а в р о м а́ т и — сармати

С а к р а м е́ н т — церковне таїнство

С а́ л ь в а — залп

С а т и с ф а́ к ц і я — задоволення

С е й м — парламент

С е к в е́ с т р — податок

С е к в е с т р а́ ц і я — заборона або обмеження, яке накладає державна влада на користування яким-небудь майном

С е м і т и́ с т — учений-знавець історії, літератури і мови семітських народів: євреїв, арабів, арамейців, халдейців та ін.

С е р в і л і́ с т — прислужник

С е р т и ф і к а́ т — посвідчення, письмове свідоцтво

С е ц е́ с і я — 1) відокремлення; 2) відступництво

С и л ь в е́ т к а — силует, подоба, образ

С и м о н і́ я — практика продажу й купівлі церковних посад

С и н е к у́ р а — добре оплачувана посада, яка не вимагає будь-якої праці

С к а р б о в и́ й — який належить державній скарбниці, стосується її

Склеп — магазин, лавка, крамниця
Скомпліко́вання — ускладнення
Скомпліко́ваний — складний, ускладнений
Скомплікува́тися — ускладнитися
Сконфронто́вання — 1) очна ставка; 2) звірення
Скрипт — розписка, вексель
Ску́плений — зосереджений, зібраний
Со́лтис — у Західній Україні (до 1939 р.) та в Польщі (до 1950 р.) сільський староста
Сорокі́вець — срібна монета
Сос — соус
Со́тнар — центнер
Спекуля́ція — положення, засноване на абстрактних умовисновках
Спекулятивний — заснований на висновках абстрактного мислення, а не досвіду і дослідження
Співді́лання — співдія
Сплі́ндрувати — зруйнувати, знищити
Справоздання — звіт, повідомлення
Стейт — штат
Стороннійчно — упереджено, необ'єктивно
Струпіші́лий — змертвілий
Субве́нція — форма фінансової допомоги капіталістичної держави окремим галузям господарства, підприємствам і їх власникам
Сурду́т — сюртук
Суфраган — помічник єпископа

Та́була — книга для запису земельної власності
Табуля́рна власність — поміщицьке земельне володіння
Те́ка — портфель, папка

Тектуро́вий — картонний
Толера́нція — терпимість
Толерува́ння — людяне ставлення
Трактаме́нт — пригощання
Тромтадра́т — марнослів

Уе́мний — негативний, заперечний
Узгля́днення — врахування, прийняття до уваги
Ультрамонта́н — запеклий католик, папіст
Уневажнення — скасування, розірвання, анулювання, оголошення недійсним
Упімнення — офіціальні застереження, зауваження
Упімну́ти — докорити, закинути
Упосліджения — скривдження
Урбаріа́льний — інвентарний
Ургенс — нагадування (про термін)
Уступ — уривок
Уфность — довірливість

Фа́ктор — в буржуазному суспільстві комісіонер, посередник
Фе́рії — канікули, відпустка
Фервальтер — завідувач
Фе́стин — святкова забава, гулянка
Фундатор — засновник. Той, що почав що-небудь, заснував, організував, створив щось
Фро́тер — натирач підлоги

Хосе́н — вигода, користь
Хосе́нність — корисність

Цертифіка́т (сертифіка́т) — писане посвідчення

Ци́ркул — округа, район міста, дільниця
Цирогра́ф — письмове зобов'язання
Цирю́лик (цирю́льник) — медичний фельдшер
Цло — податок, пошлина

Шаба́с (шаба́ш) — релігійне свято, присвячене закінченню певного виду робіт (робочої неділі)
Ша́нці — окопи, вали з ровом
Шафарува́ти — збирати, розподіляти
Шва́бах (шваба́хер) — один із чотирьох стилів (3-ій) готичного письма, ломане письмо з округлим окресленням деяких літер
Шапли́к — невисока широка бочка без верхнього дна, чан
Ше́ляг — старовинна польська дрібна монета
Шикани́ — знущання, переслідування, причіпки, травля
Шкарп — схил, кам'яна підпора стіни (муру)
Шпихлі́р — громадська комора для збіжжя, гамазей
Шруба́ — гвинт
Шту́ка — мистецтво

Яскиня — печера

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Аарон 482
Абд-аль-Раман 478
Август II Сильний 130, *665, 675*
Август III *675*
Авраам 176, 179, 180, 181, 183, 187, 188, 189, 481
Агатій 422, 423, *706*
Агатірс 460
Агіор 479
Адамський 373
Адріан 532
Айвас 252, 282
Айгнер 389
«Акты Западной России» 159
«Акты, относящиеся к истории Западной России» 161
«Акты Южной и Западной России» 159
Алан Йоанн 504
Александр Македонський — 189, 190, 672
Александрович Василь 166
Амброзіюс 277
Аменготеп III 184
Аменготеп IV 184
Аммуранальту 182
Амрафель 179, 180, 181
Анахарзіс 463, 472, 473
Ангеллович Антон 245
Андріевський 205
Андрій Боголюбський 437, *708*
Андрій II 524, 525, 528, 529, 530
Андрій Первозванний 399, 547, 558
Анна Комніна 503, 504, 508, 513, *715*
Анниця 543
Аннич (Аніч) 543
Анрі I (Крістоф А.) *694*
Антіох 441, *709*
Антонович В. Б. 19, 20, 125, 131, 134, 289, 451, *664*
Антось 237
Апсіх (Бездушник) 424
Аріант 475
Аріапейт 473, 474
Аріок 179, 180, 181
Арісменді 346
Арман Каррель 294, *686*
Арнульф 501
Арпад 485
Арпоксаїс 459
«Архив Юго-Западной России» 125, 134
Аскольд 399
Астрюк 171, 174
Аттіла 545, *716*
Афанасій 126
Ахеменіди *672*
Ашурубаліт 184

Баденьова 240
Базилевич 235
Базилько 256, 258
Байрон Джордж-Ноел-Гордон 314, *688*
Бакмайстер І. Г. (Вольрат Йосиф) 618, *725*
Бакунін М. О. 405, 406, 410, 411, 415, 416, *702, 703*
Балабан Гедеон 160, 443, *709*
Балабуха 543
Бальбоа 339, *692*
Бальзак Оноре де 240, *678*
Бальцевич Панас 166

Барабаш (Барабашенко) Іван 444, *710*
Барвінський В. Г. 245, *680*
Барвінський О. Г. 245, *680*
Барро Оділльон 294, *686*
Батий (Бату) 123, *664*
Бауер 389
Бах Александр 589, 646, 647, *722—723*
Беднарський К. 354, *696*
Бела IV 528, 530, 544, *716*
Белей І. М. 411, *703*
Беліал 495
Белізарій 425, 426
Бельовський Август 305, 306, 478, 564, 567, 584, *687*, *713*
Бельський Йоахим 573, *721*
Бельський Мартин 573, *721*
Белінський 192, *674*
Белінський В. Г. *680*
Белош 305, 306
Бем 275, 276, 277, 284, 285, 545
Бенедикт Нурсійський *679*
Бентковський 220
Бераг 179
Беранже П'єр-Жан 294, *686*
Березовський 133
Березовські 150
Беринда Памво 559, 560, *719*
Бермудес 344, 346
Берчич І. А. 582, 721
Бібіков Д. Г. 205, 207, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 235, 238, *676—677*
Бібікови 206
Бізаль 479
Біклярський Йоанн 422
Білинкевич 249, 251, 259, 267, 268, 269, 270, 271, 278, 282, 283, 285, 681
Білозор Маркіян 164, 165, 166
Біренг 179
Біркманн 530
Бісмарк 362
Благослав Ян 561, 618, *719*
Бобжинський Міхал 21, 22, 23, *656*
Бобриковський 162
Бобровський Тадеуш (Тадей) 191, 193, 194, 195, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 241, *672*
Бовес 345, *693*
Богдан А. Д. 636
Богдан (воєвода) 444
Богданський Генріх 53, 327, 328, 329, *690*
Боднар Михайло 262, 275
Бодянський И. М. 353, 433, 633, *695*
Бойчук 113, 114
Болеслав Кучерявий 440, *709*
Болеслав I Хоробрий 19, 440, 490, 491, 495, 496, 497, *656*, *708*
Болеслав II Смілий 440, *708*
Болеслав III Кривоустий 114, 563, *662*, *709*
Болеслав V Стидливий 440, *709*
Болівар Сімон 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, *654*, *692*, *693*, *694*, *695*
Бонапарти 233
Бонфіній Антон 501, 502
Бопре Антон 206
Бордольо 373
Борисикевич Іван 115, 119, 386, 405, 410, 411, 415, *703*
Боріль (Борис) 504, 505, 513
Боріц Гаупт 324
Борковський Кароль 51, 259, 295, 296, 297, 302, 304
Боровський *605*
Боровський Лев 206, *677*
Боровський Петро 206
Борсдорф Рудольф 576
Ботонд 502
Бочковський 373
Боян 439, 447
Боярський Теофан 163
Бравлін 435
Браніцька 377
Брассікан Йоанн Людовік 531
Брилінський Арсеній 160
Бріон Луїс 345, 346, *694*
Бродзінський В. 312
Бродович П. 387
Брокгауз Ф. *697*
Броневський Марцін (Мартин) 519, 530, 531, *715*
Брук 97
Бруно (Брунон) 490, 491, 492, 498, 499

Брюкнер Александр 561, *719*
Будзиновський В. 102
Букков 545
Булан 479
Булгар 479
Бульх 502
Бурбони 313, *686*, *687*
Бурнабуріяш 184

Вагилевич І. М. 112, 115, 452, 603, 618, 639, 640, *661*
Вайдман 325
Валеріан 425
Валленрод Конрад 124, 126, *664*
Варда Фока 436, 707
Василевський Тадей 57, 58, 59, 60, 265, 331, 368, 369, 372, 377
Василенко М. 353, *654*, *695*
Василій II *707*
Василій Новий 442
Василь 438
Василь Великий 126
Васильевський В. Г. 692
Вашатий 244
Вашінгтон Джордж 343, *693*
Вашковець 261
Вацлав (з Олеська) 332, 563, 564, 564—565, 567, 579, 584, 639, 640, *661*, *691* — див.; Залеський Вацлав Міхал
Величко С. В. 125, 131, *664*
Величковський Паісій 546
Вельгаузен Юліус 175, 177, 183, *671*
Венглінський Лев 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 638, 639—640, 643
Венямин 482
Вер 280
Вербовецький Василь 162
Верн Моріс 175
Вернер Георгій 530, 531
Вернер Карл 542, *716*
Веспуччі Америго 339
«Вестник Европы» 205, *676*
Весьоловські 64, 65
«Вечерниці» 452, 712
Винницький Антін 128, 129—130, 130, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155
Вислобоцький 646, 647
Висоцький Влодзімеж 192, *674*
Вишневецькі 572
Вишневська 220
Вишневський 281, *683*
Вишньовський (Вишневський) Теофіл 64, 66, 327, *659*
Вібій Секвестр 422
Відман Карл 327, 328, *690*
«Відомості археологічні» *674*
Вільгельм (семигородський єпископ) 526
Вільгельм I *698*
«Вільні галичани» 331
Вільчинський 373
Вінітар 423, *706*
Вінклер Гуго 186, 187, 189, 190, *670*
Вінцковський Д. 596
Вірхов Рудольф 326, *689*
«Вісник» 597, 632, 640, 645, 646, 647
«Вісник для русинів Австрійської держави» *663*
Віталіан 500
Вітіхіс 425
Вітковський 384
Вітте Ян де *662*
«Вѣнок» («Вінок русинам на обжинки») 112, *662*
Владислав (Ладислав) 534, *716*
Владислав I Герман 440, *709*
Владислав I Локетек 545, *716*
Вовк (Волков) Ф. К. 421, *705*
Водієра 380
Водієра 102, 104
Возняк М. С. 583, 584, *721*
Войцеховський 236
Волинець Кузьма 192, *674*
Володимир Мономах 438, *708*
Володимир Святославич 434, 436, 437, 438, 442, 449, 477, 484, 488, 490, 491, 492, 498, 499, 508, 593, *678*, *704*, *707*, *708*, *713*, *723*
Володимирський-Буданов М. Ф 223, *678*
Вольгемут 279
«Вольное слово» 287, *684*
Вольтер Аруе Франсуа-Марі 197, *675*
Вольф 244, 519
Вондрак Вацлав 552, 553, *718*
Востоков О. Х. 552, *718*
Врана 506
«Временник» 123, *663*
Вротновський Фелікс 50, 51, 115, 562

Всеслав 508
«Вуглярство польське» 330, 331
Вуєк Якуб 573, *721*
Вук 615
Вукович Божидар 585, *721*
Вурцбах Константин 249, 282, 393, *681*

Габсбурги *654*, *657*, *660*, *681*, *697*, *716*, *717*, *724*, *725*,
Гаватович Якуб 561, *719*
Гавлічек-Боровський Карел 353, *695*
Гайворонський 205, 206, 221
Гайворонські 206
Гайфлер Людвіг 546
Гайчук Михайло 271, 274
Галль 500
«Галицько-руська бібліографія» 596, *723*
«Галичо-руський вісник» 122, 597, *663*
Гамер 180
Гамерштайн 277, 385, 386, 392
Ганка В. *724*, *726*
Ганська 240
Гарден Максиміліан 361, *698*
Гарматій Василь 389, 390
Гарматій Лука 390
Гарниш Михайло 156
Гарніе-Паже 294, *686*
Гау Самуїл 294
Гейне Генріх 313, *687*
Гельон 460
Гельферт Йозеф-Александр 249, 270, 271, 284, 392, 393, 394, *681*, *700*
Геляно Хома *665*
Генгіст 435
Генігер 272, 273
Генріх II баварський *714*
Генріх II Святий 490, 491, 492, 499, *704*, *714*
Георгій 534
Георгій Гамартол (Амартол) 487, 500, *713*
Герасимович Е. 608
Геродот 189, 421, 422, 456, 461, 464, 465, 499, 547, *704*
Герберштайн Зигмунт 531
Гервасій 318
Гер'є В. І. 359, *697*
Геріон 460
Герман (візантійський полководець) 430
Герман (скіф) 504, 513
Герман (магістр хрестоносців) 527, 529
Германарік 425
Герцен О. І. 405, *680*, *687*, *703*
Гинилевич 644
Гіреї 123, *664*
Гіжовський Ян 211
Гізебрехт Вільгельм 492, *714*
Гізо Франсуа-П'ер Гійон 365, 366, *699*
Гіка (Григорій III) 247, *681*, *682*
Гілсон Мануель *694*
Гільдебрандт 452
Гількія 171
Гільфердінг О. Ф. 431, 492, *706*
Гіскія 482
Гіцкевич Олександр 364, 365, 366, 367, 376, 377, 379, 381, 385
Гладилович Юрій 589
Глинський Бенедикт 164, 165, 166
Глязер Юлій 178, *671*
Гнатюк В. *656*
Гнур 473
Гогенгайми 588
Гогенцоллерни *657*
Гой 388
Головацький І. Ф. 112, 645, 646, *662*, *726*
Головацький Я. Ф. 112, 121, 588, 597, 614, 620, 621, 622, 623, 624, 626, 642, 643, 644, 645, 646, 648, *661*, *662*, *723*
Головінський 605
Голубев С. Т. 158, 159, 163, *668*
Голубовський П. В. 477, *713*
Голуховський Агенор 247, 373, 385, 386, 393, 587, 598, 599, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 630, 649, *681*
Гольдсміт 365, *699*
Голяткін 227
Гоммель Фріц 175, 176, 176—177, 177, 179, 181, 182, 183, *671*
Гондур 261
Гонорій III 527, 529, 545, *715*
Гординський Микола 330
Горецький Леонард 444, *709*
Горошкевич 114

Горса 435
Гортензія 233
Горчинський Степан 304, 305
Гославський Мавриційй 191, *673*
Гощинський Северин 191, 202, *673*
Грабовський Міхал 191, 222 *673*
Граппа Кароль 164
Граціан 500
Грекович Антон 161, 162, 163
Гречанський 330
Григорій VIII 526, 529, 530, *715*
Григорій XIII *726*
Григорій XVI 605, *724*
Гриневецький 618
Грімм-Мангард 190
Грін Джон-Річард 176, *671*
Грінчук Василь 271, 274
Грітті Людовик 535
Гроза 191, *673*
«Громада» 105, 353, 402, 452, *696*
Громадзинський 368
«Громадський голос» *653*, *663*, *666*
Гротефенд 582
Грохольський Казимир 53, 384
Грубишич 422
Грушевський М. С. 27, 253, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 425, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 455, 456, 459, 465, 468, 469, 476, 477, 485, 486, 489, 492, 499, 500, 517, 518, 519, 542, *682*, *702*, *704*, *705*, *707*, *710*, *712*, *713*
Губицький 391
Гудз Іван 108, 109
Гудзяк Іван 53, *658*
Гулак М. І. *711*
Гуневич 244
Гус Ян 619, *726*
Гут 331
Гурницький Лукаш 573, *721*
Гуровський Адам 298, 299
Гушалевич Іван 393, 642, 648
Гюго Віктор-Марі 294, *686*

Давид 187, 189
Даїнко Петар 582, *721*
Даміян 442
Даниїл 149
Данило Романович *716*
Данилович Ігнат 566, 618
Дарій I 459, *672*
Дашкевич М. П. 192, *674*
Декебаль 532
Декій 500
Дельфіна Комарівна 234
Делявінь Казимир 294, *686*
Дембінський 312, 320
Дембровський Едвард 64, *659*
Деместр 200
«Денница» 600, 601, *724*
Дессалін 340
Джалалій Филон *710*
Дженніх 236
Джіббон (Гіббон Едуард) 360, *698*
Джурджован 252, 255, 256, 269, 282, 283
Дзвоновський 561
Дзедушицький Войтіх 631
Дзержковський Юзеф 368, 374, *699*
Дир 399
Диякон Павло 422, 423, *706*
Дідицький Б. А. 284, 365, 632, 633, 636, 642, 643, 644, 645, 646, 650, *726*
Дідушицький Казимир 373
Дідушицький Тит 387
«Діло» 417, *703*, *705*
Діфор 233
Дмитрасинович Томаш 53, *658*
Добжанський Ян 367, 368, 371, 372, 374, 378, *699*
Добжияловський 226
Добровський Йозеф 552, 563, 573, 575, 576, 582, *718*
Доброгост 423
Добролюбов М. О. *677*
Довбуш 547
Доленга-Ходаковський Зоріан 111, 564, *660*
Долинчук Іван 262
Дольча 422
Домбровський Едвард *654*
Домейко Ігнаци 292, *685*
Дорінг *662*
Дорошенко Петро 125, 130, 135, *665*
Д'Оссон (Доссон Костянтин) 477, *713*

Драгоманов М. П. 321, 353, 402, 403, 404, 405, 415, 416, 452, *654*, *696*, *701*, *702*
Дрогомирецький 134
Дубравка 538
Дубравський Стефан 7
Дубровський П. *724*
Дука Костянтин 251, 252, 260, *682*
Дульський 236
Дунаєвський Альбін 334
Дунаєвський Едвард 334
Дяченко 224

Еберс 177
Евфорбен Георгій 509, 510
Едрізя 396
Ездра 172, 173, *671*
Езрин 478
Елеазар 478
Елогім 171, 174
Ельстер Ернст 313
Енгельс Фрідріх 314, *669*, *688*
Есколь 180
д'Есте Фердінанд-Франц 67, 659, *690*
Естрейхер Кароль 519, *715*
Етана 183
Етмаєр 373
«Етнографічний збірник» 255, 256, 257
Ефраїм 189

Єгова 176, *671* — див.: Ягве
Єж Теодор Томаш 191, 192, *673*
Єзекіїль 173
Єлизавета 440
Єремеєв 205
Єремія 442
Єрлич Йоахим 163, 561, *719*
Єронім (Іеронім) 170, *670*
Єрошки 251
Єфремов С. О. 289, *684*
Єфрон І. *697*

Желеський 366
Желиборський Арсеній 147
Жигмонт III 145, 667
«Життє і слово» 47, 51, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 246, 255, 256, 257, 258, 268, 269, 271, 282, 284, 291, 331, 377, 390, 402, *680—681*, *691*
Жоховський Кипріян 165
Жуковський 590
«Журнал департамента народного просвещения» 200
«Журнал Министерства народного просвещения» 396, 398, *700*, *701*

Заблоцький 578
Завадинський 269, 277
Завитневич 163
Заклинський Олексій 589, 594, *723*
Заклинський Роман 250, 682
Залеський Вацлав Міхал 111, 272, 273, 660, 661, 691 — див.: Вацлав з Олеська
Залеський Лев 302
Залеський Осип 292, 293, 294, 298, 299, 300, 305, 306, 307, 308, *685*
Залеський Юзеф-Богдан 191, 292, 303, 306, 315, *673*, *685*
Залівський Йосип (Юзеф, Осип) 51, 291, 292, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 316, *685*
Залуський 381
Замойський Казимир 151, 153
Замойський Тома 163
Заневич Іван 29—31, 35, 44, 45, 47, 51, 54, 56—58, 60—62, 246, *680*.— Див. Терлецький О. С.
Зап Карел Франтішек Владислав 91, *659*
«Записки Наукового товариства імені Шевченка» 253, 288, 290, 392, 421, 439, 586, 589, 599, *663*, *666*, *668*, *670*, *672*, *679*, *680*, *681*, *682*, *684*, *690*, *695*, *698*, *700*, *701*, *702*, *716*
Зарицький 391
Захаржевський Михайло 137, 140
Захир 253
Збируйський Д. 160
«Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка» 583
«Збірник історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка». 332, 418
Зборовський Василь (Вислобоцький) 597, 632
Здзярський Станіслав 192, *674*

Зебульон 482
Зелінський 605
Земанчик 110
Земялковський Флоріан 53, 119, 374, *663*
Зиблікевич 94
Зигмунт Август 566
Зизаній Лаврентій 573, *720*
Зизаній Стефан 161, *668*
Зимовський 214
Зінгер Флоріан 373
Зічі 381
«Зоря» 252, 255, 258
«Зоря галицька» 116, 365, 596, 604, 606, 608, 623, 630, *662, 726*
Зубрицький Д. І. 440, 606, *725*
Зубрицький Михайло 333, 586, 599, *722*

Известия отделения русского языка и словесности Академии наук 352, *695*
Исаак 188

Іван Золотоустий 126
Іван Хреститель 561
Іванишев 224, 225
Івоня 444
Ігор 434, 486, *707*
Ідантірс 473
Ізаак 425, 482
Ізвор 278
Ізеческул 260, 261, 272
Ізраїль 480, 481
Ілинський 198
Іловайський Д. І. 431, *706*
Ількевич Г. С. 112, *662*
Інлендер Людвік 168, *669*
Ірaклій (Раклій) 487
Ірена 503
Ірі-Аку 181
Ісаак 478
Ісав 181, 183
Іскаріот 149, *667*
Істара 183
Ісус Христос 496, 530, 555, 556, *667*

Іречек Йозеф 561, 610, 611, 617, 618, 619, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, *719*

Йоаким 442, 443
Йоанн (візантійський полководець) 425
Йоанн (архієпископ стригонський) 524
Йоанн Комнін 503, 513, 514, 515, 545
Йордан (готський історик VI в.) 326, 422, 423, 424, 425, *689, 705*
Йордан (редактор «Slavische jahrbücher») 405, *703*
Йосиф 176, 177, 188, 189
Йосиф (хозарський каган) 477, 482, *704*
Йосиф II 27, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 45, 46, 48, 78, 83, 84, 99, 101, 108, 109, 110, *655, 656—657, 657, 666*
Йосія 172

Кадашман-Бель 184
Казимир I 440, *708*
Казимир II Справедливий 440, *656, 709*
Казимир III Великий 17, 19, 20, 21, 440
Казимир IV Ягеллончик 440, *708*
Кайндль Реймунд 249, 250, 252, 253, 255, 256, 261, 263, 264, 271, 272, 275, 277, 279, 281, 282, 285, *681—682*
Калаксаїс 459
Канне 271, *683*
Кантак 336
Капустяк 86, 88
Капусцінський 66
Караджич Вук Стефанович 111, 563, 564, *660*
Карац 511
Карл Великий 144, *666*
Карл V 356, *697*
Карл XII *665*
Кароль 331
Кароль 496
Кароль Людвік 393, *700*
Каролінги *666*
Касас М *693*
Кассіодор 326, *689*
Кастор *684*
Катерина II Олексіївна 197, *675—676, 676*
Катков М. Н. *722*
Катон Стефан 519, *715*
Качковський Михайло 643, 644, *726*

Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 122, 403, *662*, *663*
Кедорлягомер 179, 180, 181
Кемпен 599, 646
Кеппен П. І. 552, *718*
Керулярій Михайло 145
«Киевлянин» 222, 678
«Киевская старина» 125, 134, 204, 246, 289, 353, *663*, *664*, *680*, *695*
Кий 433, 486, 487, *706*, *707*
Кирил 335, 581, 637, *717*, *718*
Кисіль А. Г. 124, 129, *664*
Китоврас 442
Кіаксар 456, 457
Кілінський Ян 197, 312, *675*
Кінен (Кіне) Едгар 175, *671*
Кіннам Йоанн 513, 515, 516, *715*
Кір II Великий 189, *672*
Кірлібаба 278
Кірсте Василь (Кірстий) 262, 281
Клавдій 539, *716*
Клайн 384
Клапрот 582
Клеомбрат 475
Климент 551, 553, 637
Климент XIV (Антоніо Ганганеллі) 197, *675*
Клоустон В. А. 177, *671*, *696*
Коб'є Хуліа *694*
Кобилиця Лук'ян 248, 249, 250, 251, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 653, *681*, *682*, *683*
Кобринський Й. М. 112, *661*
Ковалевський 215, 217
Ковальський Адам 588
Ковальський Андрій 391
Коженьовський Юзеф 191, *673*
Козаневич (Козанович) Михайло 113, *662*
Козьма 442
Козьминський 391
Колесса О. М. 192, 249, 250, 252, 255, 258, 268, 271, 282, 284, *674*
Коленда Гаврило 164, 165, 166
Коллар Ян 111, 660
Колумб Христофор 339, *662*
Комніни 505
Конарський Станіслав *675*
Конарський Шимон 205, 207, 208, *676*, *677*
Кониський О. Я. 192, 244, *673*—*674*
Конопніцька Марія 168, *669*
Конрад I 501, 502, *714*
Константин 550, 551, 717 — див.: Кирил
Константин (Романов Костянтин Павлович) 49, 50, *658*
Константин (Флавій Валерій Константин) 143, 496, *666*
Константин Солунський 484, 551, *713*
Копистенський Захарія 163, *669*
Копистенський Михайло 160
Копітар Варфоломій 552, 563, 578, 581, *718*
Копчинський 573, 574, 575
Корбе 235
Корвін Матвій 535, *716*
Корженьовська 238
Коритка Емілій 554, *718*
Кормош 543
Кормошбач Николай 543
Кортес 339
Корф С. О. 398, 400, *654*, *701*
Корчак 128
Косович Юрій 37
Коссован Юрій 252, 255, 258
Костецький П. І. *630*, *726*
Костомаров М. І. 135, 221, 244, 406, 444, 452, *665*, *709*, *711*
Костюшко Тадеуш 197, *675*
Костянтин VII Багрянородний (Порфирогенет, Порфирородний) 434, 435, 484, 485, 486, 545, *704*, *707*
Котляревський П. І. 117, 122, 332, 454, 618, 633, *662*, *663*
Котович Андрій 166
Котовський 156
Котюжинський Зигмунт 227
Кохановський Ян 573, *721*
Коцовський 335
Коцюбинський М. *656*, *664*
Кочубинський О. О. 519, 536, 537, 539, 541, 542, *715*
Кошут Лайош 266, 283, *683*
Коялович М. Й. 158, *668*

Краєвський Юзеф 327, 328, 329, 330, 331, 334, *654*, *690*
Країнський Мауриций (Мавркій) 62, 66, 246, *680*
Краль 262, 275
Красинська 588
Красицька 588
Красінський Зигмунт 234, *678*
Красіцький 57, 58
Красіцький 381
Красіцький Ігнаци 196, *675*
Красіцький Ф. Кс. 306
Краснянський 380, 384
Красовська 218
Крашевський Юзеф Ігнаци 191, 211, *673*
Крижанівський Е. М. 330, *691*
Криловський 214
Кримський А. Ю. *671*, *696*
Криницький Іполит 643, 644
Кріг Франц, барон фон Гохсфельден 70, 333, *659*
Кріндер 200
Кропивницький Самійло 133, 155, 156
Кропивницькі 150
Крумбахер Карл 337, 504, *714*
Ксеркс 189, *672*
Кубракевич М. 47
Кудліх Ганс 86, 264
Кудурдугмаль (Кудурнуггамар, Кудур-люггамар, Кудур-люгмаль) 181, 182 — див.: Кедорлягомер
Кудур-люгмер 182 — див.: Кедорлягомер
Кудур-лягомер 183 — див.: Кедорлягомер
Куземський Михайло 115, 119, 590, 597, *723*
Кулаковський Ю. А. *692*
Кулина 561
Куліш П. О. 192, 221, 244, 452, *673*
Кульчицький 366, 367, 370, *699*
Кульчицький (кравець) 368
Кульчицький (священик) 623
Куманський 240
Кунашевич Петро 214
Кунцевич Йосафат 155, 161, 163
Купер Джеймс-Фенімор 294, *686*
Купчанко Гр. 250, 262, 264
Кущикевич Венедикт 331
Кшечунович К. 73, 74, 100, 101

Лавров П. Л. 246, *680*
Лазарь 517
Ламарк Жан 294, *686*
Ланчинський Маркил 331
Ласіцький Ян 444, *709*
Лассаль Фердінанд 360, 397
Лафает 294
Лебедія 484, 485
Лев IX 145, *667*
Левашови 206
Левицький *609*
Левицький Євген 453
Левицький І. О. 242, 243, 244, 245, 557, 560, 561, 562, 596, 631, *654*, *679*, *718*, *723*
Левицький Йосип 112, 558, 568, 570—573, 577, 578, 584, 585, 601, 639, 640, *661*, *718—719*, *724*
Левицький Михайло 111, 600, 601, *660*
Левінський 108
Ледерер Т. 71
Ледуховський 130
Лейчак Матвій 385, 389, 390, 523
Лелевель Йоахим 294, 303, 316, *685*, *686*
Ленін В. І. *654*
Леонтович 115
Леопольд II 38, 40, 44, *657*
Лермонтов М. Ю. 240, *678*
Лешко Білий 440, *709*
Лешко Чорний 440, *709*
Лещинський Станіслав 130, *665*
Легель 502
Лик 473
Линниченко І. А. 27
Литвинович 102, 114, 623, 627, 642, 649, 650
Лібельт Кароль 405, 406, *703*
Лінда И. *726*
Лінца 387, 388
Ліпоксаіс 459
Лісевич Зигмунт 128, 133, 134
«Літературно-наукова бібліотека» 291, *672*, *685*
«Літературно-науковий вісник» 289, 335, 336, 630, 653, 669, 683, 689, 691, 696, 697, 701
Ловецький Теодор 133, 134, 157

Лодій 110
Лозинський Броніслав 247, 320, 619, 624, 625, 626, 627, 649, *726*
Лозинський Й. І. 112, 333, 558, 567, 568, 579, 584, 639, 640, *661*, *718—719*, *720*
Лозинські 646
Ломачевський (Пальмін) 205
Лопес-Мендес Людовік 342, 346
Лот 180, 187, 188
Луб'яновський 203, 204
Луї-Філіпп (Орлеанський) 313, 686, *687*, *688*
Лукасінський *676*
Лук'ян 260
Лучицький І. В. 246, 247, *654*, *680*
Лушкевич 152
Льобковіц 307
Либедь 433
Любомирський 235
Любомирські 230
Люборацькі 191, *674*
Людвіг А. 647
Людвіг (король угорський) 20
Лязанський Л. 71
Лямарк 313
Ляхман 240

Маврикій 422, 423, 424, 495, 501 *705*
Маврокатакаль Григорій 509
Маврокатакаль Николай 509
Мадія 457
Мазаракій Андрій 390, 391
Мазепа І. С. 125, 130, 135, *665*
Майер Йосиф 544, *716*
Майлат Стефан 535
Майснер 213
Макарій 158, *668*
Максимович М. О. 111, 224, 566, *660*, *674*, *678*
Маковійчук 268, 269
Малала Йоанн 441
Малецький Антоні 244, *680*
Малиновський Михайло 115, 119, 333, 623, *691*
Малковський 277, 278
Мальбургова 370
Мальчевський Антон 191, *673*
Мамер Аморейц 180
Мамоничі К. І., Л. І. 572, *720*
Мандель Комнін 513, 515, 516
Марассе де Мечислав 105, 106, *660*
Марбург Вілюсь 367, 370
Марін 500
Маріньо 346
Марія-Терезія 27, 29, 30, 38, 39, 41, 100, 109, 656
Марія-Тереса *693*
Марквард 326
Маркль 65
Маркс Карл 314, *669*, *688*, *689*
Мартін 425
Мартинов М. С. 240, *678*
Мартович Л. *666*
Маршицький 215
Масперо Жорж 354, *654*, *696*
Матушевич Марцін 207, *677*
Машковський Каспер 206, *677*
Мейер Едвард 181
Меллер-Закамельська 235
Мелхіседек І 180, 181, 182, *671*
Мельхітів 625, 626
Менандр 423, 424, 441, *706*
Менасе (син Гіскії) 482
Менасе (син Зебульона) 482
Менахем 482
Меретині Бернард *662*
Меровінги *666*
Мерзебурзький Тітмар 499
Мерославський Людвіг 50, 63, 64
Мерунович Кл. 608
«Мета» 451, *712*
Метелько Франц 582, *721*
«Метрика» 131, 132, 134
Меттерніх Клеменс 67, 75, 266, 367, *659*
Мефодій 550, 551, 718
Мешко І (Мечислав І) 497, 538, *716*
Микола І (Романов Микола Павлович) 49, 203, 203—204, 230, 235, 451, 543, 600, 605, *658*, *668*
Мирний Панас 656
Миронюк Василь Бірло 280
Михаїл 484, *713*
Михайло 525
Михальський Фрідрік 206
Мігіден 511
Мізес 373
Мікке 190
Міклошич 611, 614—615, 615 637, 640, 643, 644, 647

Міліковський 373
Міллер Герард Фрідріх 523, 524, 532, 537, 541, *715*
Міль Джеймс 290, *684*
Мільбахер Казимир 253, 254, 255, 258, 259
Мількович 419
Мінчакевич Филимон 112, 662
Міранда 342, *693*
Мітрідат VI Євпатор 499, *714*
Міцкевич Адам Бернард 126, 194, 227, 291, 292, 293, 300, 301, 303, 305, 306, 307, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 330, *654, 664, 674, 675, 685, 687, 688*
Міцкевич Володислав 292
Мішна 482, *713*
Мйончинська 137, 138
Мних Яков 436
Могила П. С. 159, 163, *669*
Могильницький Антін Любич 112, *661*
Могильницький Іван 111, 332, 566, 587, *660, 720*
Моджевський Фрич Анджей 24, *656*
Мойсей 171, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 187, 188, *670, 671, 713*
Молдава 278
Момзен Август 324
Момзен Теодор 324, 325, 326, 335, 336, 337, 338, 424, 425, *654, 689, 691, 692*
Момзен Тихон 324
Монлеар 334
Мономахат Георгій 504, 505
Монтеверде 342, 343, 344
Моргош 281
Моргулець 239
Моржковська (Радзівілл) Анелія 236, 237
Моржковська (Радзівілл) Цецилія 237
Морільо Пабло 345, 347, *694*
«Москвитянин» *709*
«Московские ведомости» 222, *678*
Мох Р. І. 112, 661
Мохнацький Дмитро 334, 602
Мохнацький Клеменс 327, 334, *690*
Мохнацький Маврикій 316, *688, 690*
Мохнацькі 330
Мстислав 439
Мстиславець П. Т. *720*
Мюральт Е. Г. фон 500
Мурко М. 553
Мусницький 199
Мушинська 306
Мюль Арнольд 530
Мясковський 445

Н. Василь 105
Навін Ісус 171, 173, 185, 187, 188, *670*
Навроцький В. (Онисим) 105, 106
Навроцький О. О. *711*
Нагула 216
Нападієвич 333
Наполеон І Бонапарт 40, 197, 314, 341, 350, *657*
Нарзес 425, 426, 428
«Науковий додаток до «Учителя» 417, *703*
«Наук[овий] сборник Галицкорусской матицы» 125, 126
Неанщес 511, 512
Неемій 172, 173, *671*
Нельдеке 181
Нелюбович-Тукальський 130
Нестор 583, 618, *708, 725*
Нехай 274
Немцевич Юліан 312, 320, *688*
Никита Акомінат 513, 545, *715*
Никифор 501
Никифор Ботаніат 504, *714*
Никифор Брієнній 503, 504, 509, *714*
Никон Чорногорець 441, *709*
Никорович Антим 364, 373, 379, 381
Никорович Кароль 368, 381, 386
Ніссі 482
Новаковський Габріель 137 ,138, 139, 140, 141, 142
«Новий громадський голос» 653, *692*
Новицький 224
Нун 189

Обадія 482

Овідій (Публій Овідій Назон) 499, *714*
Огарьов М. П. 405, *703*
Огилевич 558, 572
Одинець Е. 304
Озаркевич Іван 117, *662*, *663*
Октамазад 474, 475
Окулич 227
Окуневський Теофіл 249
Олар 362, 363
Олаф 491
Олег 399, 400, 488, 489
Олександр I (Романов Олександр Павлович) 198, 200, 203, 230, 294, *676*
Олександр II (Романов Олександр Миколайович) 218, 235, 403, *677*, *678*
Олександр III (Орландо Бандінеллі) 19, *656*
Олексій I Комнін 503, 504, 505, 506, 508, 511, 512, 515, *714*, *715*
Олізаровський Томаш-Август 191, *673*
Ольга 399
Оляг Николай 531
Онисифор 443
Опольська 206
Опольський Олександр 206
Опоя 474
Опур 503
Оріген 170, *670*
Орік 474
Оскерко (Оскерок) 238
«Основа» 289, 403, 452, *684*, *702*
Осовський Готфрід 192, *674*
Оссолінський Юзеф Максиміліан 369, *680*
Оссолінські 246, 270, 327, 328, 330, 331, *680*, *687*
Осташевський Спиридон 192, *674*
Осташевський-Баранський 66, 327
Остерман 253
Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович 146, 161, *668*
Острозькі 161, 572
Осьвіцинський 250, 256, 257, 271
Оттон Ян 324
Охоровичи 387
Охримович В. Ю. 453, *712*
Павзаній 475
Павло I (Романов Павло Петрович) 198, *676*
Павлик М. І. 402, 403, 404, *655*, *666*, *682*, *684*, *701*, *702*
Павлов П. В. 221, *678*
Павловський О. П. 332, 568, *691*
Падлевська 210
Падура Тимко 192, 562, 632, 639, 640, *674*, *719*
Паес Хосе Антоніо 348, 350, 351, *694*
Паїсій 445
Пакуріан 506
Паласіос 341
Палеолог 511
Паляцкий 265
Паулі Жегота 112, 332, *661*, *691*
Пашук Онуфрій 354, *696*
Пельтенберг 380, 387
Пентефрій 177
Первольф Йосеф 431, *706*
«Перемышлянин» 606
Перетц В. М. 352, *654*, *695*
Петіон Олександр 345, *694*
Петріно 261
Петро 535
Петро I (Великий) 130, 199, 565, *665*
Петро III *675*, *676*
Петров М. І. 192, *674*
Петрушевич А. С. 112, 119, 123, 243, 431, *661—662*, *679*
Писаревський Степан 122, *663*
Писарєв 205, 206, 208, 219, 220, 221, 222, 223
Писарєва 218
Писарєви 206
Піар 344, 346
Піллерсдорф 385, 391, 394, 594, 596
Піссарро Франціск 339, *692*
Пісід 441
Пітей 461
Піфард 516
Піч Йосип 519, *715*
Пліній Старший Гай Секунд 422, *705*
Пльон-Пльон 233
Плятер Цезар 298
П-нко 289
Побєдоносцев К. П. 158, *668*
Погодін М. П. 329, 331, *690*

Подгороденський Владислав Божидар 215
Полідевк *684*
Полікарпов Теодор 560
Політковський 205, 221
Полянський Тома 646
Понятовський 387
Попель Б. 320
Попель Михайло 53, 54, 55, 56, 114, 331, *658, 691*
Поссевін (Поссевіно) Антоніо 145, *667*
Прай Юрій 514, 545
Пригаревич Бенедикт 166
Пріск 501
Прокл 500
Прокопій Кесарійський 422, 423, 425, 426, 428, 429, 430, 431, *705, 706*
«Просвіта» 7 ,8, 9
Прототій 457
Псамметих 457
Потебня О. О. 244, *679—680*
Потій Іпатій 145, 160, 161, 162, 443, *667*
Потоцька Текля 233
Потоцька Емілія 218
Потоцький 377
Потоцький Болеслав 236
Потоцький Вінчислав Ярославич 232, 233
Потоцький Володимир Володимирович 232, 233, 234
Потоцький Гриша 235
Потоцький Константин Ярославич 232, 233
Потоцький Мечислав 234, 235
Потоцький Микола 710
Потоцький Стефан 444, 445, 710
Потоцький Станіслав Володимирович 232, 233
Потоцький Щасний 233
Потоцькі 230, 232, 233, 238, *665, 678*
Пубічка Фр. 422
Пузиревський 50
Пуреш Іван 264
Пуркине 618
Пухальський 237
Пушкін О. С. 227, 724
П'ясти 662

Равіта-Гавронський (Равіта Францішек) 192, *674*
Радзівілл Миколай 236, 237
Радзівілл Михайло 237
Радзівілл Олександр 236, 237
Радзівілли 232, 236, *678*
«Радянське літературознавство» *701*
Раймер Ганс 336
Рейхерсдорфер Георгій 530, 531, 540, 541
Раїс 181
Раковський І. І. 607, *725*
Рамзес 185
Рануціо Анджело 165
Рафальський 214
Раштовець 382
Ревакович Т. 250
Редедя 439
Рейнер 334
Реслер 519
Ржевуський 377
Ржевуський Генрік 238, 239, 240, *678*
Ржевуський Ернест 238, 239, 240
Ржевуський Северин 239
Ржевуські 232, 238, *678*
Ризничева 237, 240
Рильський М. Т. *684*
Рильський Т. Р. 289, 290, *684*
Ришка 265
Рігельман О. І. 433, *706*
Рігер Франтішек-Ладислав 120, 121, 265, *663*
Рікардо Давід 290, *684*
Рогоза В. С. 160
Рогоза Михайло 145, 160, 298, *667*
Рогоза Юрій 160
Рогульський Василь 557
Родберг 497
Рожицький 312
Розвадовський А. 379, 381
Ролле Антоній Юзеф 123, 161, *664*
Романович Петро 368, 370
Романчук Юліан 7, *655*
Ромашкан 255, 258, 282
Росоловський 227
Ростислав Михайлович 544, *716*
Рошард Герман 328
Рошфор Анрі 361, *698*
Руданський С. В. 192, *674*
Рудницький Іван 271, 274
Ружинські 572

Ружицький Кароль 115, 292, 320, 562, *685*
Рункевич С. Г. 158, *668*
«Русалка Дністровая» 112, *661*
«Русский вестник» 588, *722*
Рутський Велямин 162, 163
Руттерсберг 282
Рюрик 432, *706*

Стець О. С. 278, 279, 281
Савір 479
Савлій 473
Савчинський Зигмунт 625
Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович *725*
Саєвич Еміль *608*
Саксон Граматик 435, *707*
Салтикова 236
Саля (Заля) Моріц 53, 54, 63, 64, 66, 67, 71, 74, 306, 307, 318, 327, 328, *690*
Сальмуц 485
Самійло 524
Самойлович Іван 130, 131, *665*
Самохоцький 226
Санар 479
Сангушко Роман 78, 203, 373, *676*
Сантандер 350
Сапега 368, 369, 370, 373, 381
Сапегі 572
Сарницький Станіслав 440, *708*
Саул 174, 187, 189
Сахау 337
Сахер 87, 370
Саца 506
Сварож 495, 499
Свейковська Емілія 234, 235
Свейковська Октавія 218, 235
Свейковський Каетан 234, 240
Свєнціцький І. С. 439, *708*
Свидницький А. П. 191, 192, *674*
Свирговський Іван 444, *709*
Свистельницький Остап 128, 130, 133, 134, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157
Свистельницький Петро 150
«Світ» 168, 287
Святополк 501
Святополк Окаянний 438, *708*
Святослав Ярославич 449, 476, 484, 488, 489, 489—490, 510, *713*
Седлецька 137
Седлецький Станіслав 139
Сейс Генрі 176, 177, *671*
Селетина Канне 277, 278, 279, 281
Селім П. 710
Селянський Любомир 7, *655*
Семеебер 179
Семенович Іван 161
Семенська 334
Семенський Лукіян (Люціян) 305, 334, *687*
Сенковський 370
Сераковський 265, 388, 391
Сераковський Зигмунт 215, *677*
Сеслав 506
Сефардім 478
Силич Никодим 163
Сильвестр *707*
Сильвестр II (Герберт Аврилакський) 490, *713*
Синевідський Микола 117
Синезій 511
Сип'ягін 226
Сиржистий 273, 274, 275, 277, 283, 284, 287
Сичугов 226
Сікр 349, *695* — див.: Сукре Антоніо
Сінеаб 179
«Сімейна бібліотека» 604, 623
Сітальк 475
Скарбко 58, 59, 377, 385
Скарга Петро 145, 573, 574, *667, 721*
Скилес 472, 473, 474, 475
Скіф 460
Сколот 459
Скоморовський Келестин 603, *724*
Скорупський 227
Скшинський Людвік 373
Слігоцький 214
«Слово» 454, *712, 726*
Слонецький 330
Слотвінський К. 99, 100, 105, 330
Смаль-Стоцький С. О. 249, 264, 269, 270, 276, 279, 280, *682*
Сміт Адам 290, *684*
Смолька Францішек 53, 327, 373, 388, *690*

Смотрицький Мелетій (Максим Герасимович) 163, 573, *669, 720*
Снігурський Іван 111, *660*
Собеський Ян (Ян III) 125, 130, 134, 146, 147, *664*
Сокол Гіполіт 213
Соколинський Митрофан 163—164, 164
Сокольський И. *643*
Соловйов С. 17, 400
Соломирецькі 572
Соломон 177, 187, 189, 442
Соломон (провідник дакійців) 508
Софрон (Супрун) 543
Софроній 149
Спаріапейт 473
Спасович В. Д. 194, 195, *675*
Спиридон 648
Спицин О. А. 396, 397, *654, 700—701*
Срезневський І. І. 552, *718, 724*
Сукре Антоніо 695
Сурожський Степан 435
Суський 591
Ставровський 224
Стадіон фон Вартгаузен Франц-Серафім 74, 78, 79, 88, 94, 117, 118, 274, 368, 370—371, 371, 377, 378, 379, 385, 386, 392, 393, 394, 593, 596, *659*
Стадіон Рудольф 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74
Старушич Ігнатій 352
Сташиц Станіслав 319, *688*
Стефан 545
Стефан I (Іштван I) 490, 498, *714*
Стефан I Баторій 530, 531, *715—716*
Стефаник В. *656, 666, 679*
Стогов 205, 221
Стороженко М. *654*
Стояновський 205
Страбон 499, 500, *714*
Стронський 368, 370, 373
Струс Гедеон 133, 150
Студинський К. И. 642, *726*
Стшембош Тома 137, 138, 140, 141, 142

Тааффе Едуард 358, *697*
Таргітай 459
Тарна 479
Тат 506
Татіцій (Татацій) 506, 507, 508, 512
Татіщев В. М. *710*
Тато 508, 510, 511
Таціт Публій Корнелій 422, *705*
Тен Іполит 359, 360, 361, 362, 363, *654, 697, 698*
Теодорик 526
Теофан 149
Терес 474
Терлецький К. С. 145, 160, *667*
Терлецький О. С. 57, 246, 291, 292, 316, 680, 681 — див.: Заневич Іван
Терновський 400
Тершаківець М. 602
Тиміш Юрко 262, 271, 272
Тишкевич 207, 237
Тишкевичі 572
Тідегаль 179, 180, 181
Тімнес 473
Тір 479
Тоболька Зденек В. 406, *703*
Товарницький Михайло *608*
Тогарма 479
Тома 233
Томанок Володимир 137
Томашевський Кароль 390
Торрес 344
Травль 505, 506
Траскін О. *711*
Трещаківський Лев 603, 605, *724*
Троян (Траян Марк Ульпій) 428, 532, *706*
«Труды экспедиции в Юго-Западный край» 452
Туд-хуля 181
Тукальський 154
Туліан 430
Тун Лев 621, 622, 623, 625, 626, 649
Туроцій 545
Тутмозіс 185
Тюдан Михайло 271, 274
Тяпинський В. М. 163, *669*

Убертопуль 506, 507
Увар 479
Уваров О. С. 419, 420, *705*
Уваров С. *711*
Угін 479

Угринов 598
«Украинскій вестник» *696*
«Україна» *664*
Українка Леся *656, 664, 696*
«Українсько-руський архів» 8, 562, 589, 599, 601, 602, 618, 627, 628, 629, 631, 639, 647, 650, *717*
Улашин 240
Улашини 240
Ульріхсталь 277
Урбан 275, 501
Урдапета *694*
Устаріс 341
Устиянович 392, 393
Устиянович М. Л. 47, 112, 393, *661*
Устияновичі *646*
Уффенбах 492
Уц 510
«Ученые записки второго отделения императорской академии наук» 500
«Учитель» 147, *705*

Фабішевич Іцка 166
Федор 162
Федорович В. І. 249, *682*
Федорович Іван 249, 250, 265, 266, 274, 364, 365, 366, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 388, 389, *681, 682, 699*
Федоровичева Кароліна 249
Федоровичі 364
Федотов 224
Федькович Іван 284
Федькович Юрій (Осип) (Федькович Ю. А.) 249, 283, 284, *674, 682, 683, 724*
Фейєр 544, *715*
Фелінський 244
Феодосій І *689*
Феофан 423, *706*
Феофілакт 423, 424, *706*
Фердінанд І 79, 83, 254, 377, 393, 593, *682*
Фердінанд ІІ 531, *697*
Фердінанди 356, *697*
Фестенберг 373
Філевич І. П. 544, *716*
Філемут 426
Філіпік 501
Фінкель Людвік Міхал Емануель 111, *679*
Фіоль Швайпольт 572, 576, *720*
Фішер 281
Флякк Римлянин 534
Фонберг 224
Фотій 144, 145
Франко Іван 50, 54, 168, 248, 291, 412, 453, 457, 459, 570, 572, 575, 581, *653, 654, 655, 656, 658, 659, 660, 661, 663, 664, 665, 666, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 676, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 688, 689, 691, 692, 693, 696, 697, 698, 700, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 712, 713, 714, 715, 717, 718, 722, 723, 724, 725, 726*
Франс Анатоль (Тібо Жак-Анатоль) 362, *698*
Франц І 40, 41, 42, 45, 334, *657*
Франц ІІ 40, *657, 682*
Франц-Йосиф 334, *659*
Франц-Карл 254, *682*
Фредро 381
Фрідріх І *656*
Фрідріх ІІ 27, *657, 715*

Хаджі-Гірей *664*
Хазар 479
Хаздай 477, 478
Халеб 506
Хаммурабі (Хаммурапі) 178, 179, 181, 182, *671*
Хаммурапальту 179
Ханока 482
Хенцінський 382
Хільбудій 426, 427, 428
Хлебников Н. 17
Хлебовський Броніслав 193, *675*
Хлодвіг 144, *666*
Хлюстіна 304
Хмельницький Богдан 89, 146, 402, 444, 445, *659, 664, 702, 710*
Хмельовський Пьотр 191, 193, 197, 198, 200, 201, *672, 674, 675*
Ходзько Леонард 66, 294, 297, 298, 316, *686*
Ходкевичі 572
Хоздрой 487

Хорив 433, 486
Хохолушко 608
Храбр 550, *717*
Храповицька 238
Хребтович М. 160
Христос 495, 497, 508, 553
Хуан Вісенте Болівар-і-Понте 341
Хунін 349

Цайсберг 244
Цельгу 508, 509
Ценглевич Каспер 53, 54, 55, 56, 114, 331, 334, *658, 691*
Цертелєв (Церетелі) М. А. 111, *660*
Цешковський 415
Ціммерман Франц 542, *716*

Чаба (син Аттіли) 545
Чайковський Міхал 191, *673*
Чаплицький Фердінанд 66, 318, *659*
Чарнецький Стефан 123, 146, *664, 667*
Чарторийський (Чартористий Адам Єжі) 59, 198, 201, 294
Чарторийський Р. 244
Чарторийські 209
«Часопис правничо-економічний» 319
Чацький Тадеуш 198, 200, *676*
Чеканій 273
Червенський Болеслав 168, *669*
Червінський Ян 244
«Червона Русь» 589
Черкавський Євсебій 599, 619, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 649, 650, *724*
Черкавські 646
Чернишевський М. Г. *677, 680*
Четвертинський 148
Четвертинський Ілля 352
Чеч 386
Чибацький Емерик 535
Чикаленко 546
Чикало 546
Чикалюк 546
Чиправда 546
Чистович І. О. 158, *668*
Чіча Іван 543
Чічо Николай 543
Чорногорець Никон 441
«Чтения в обществе истории и древностей российский при Московском университете» *704*
Чубинський П. П. 452, *712*
Чуперкович Мирон 262, 275

Шайноха 373
Шараневич С. І. 123, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, *654, 663, 664*
Шафарик Павел Йосеф 356, 422, 423, 424, 564, 581, 637, 647, *690, 696—697, 724*
Шафарик (син) 647
Шафнагль 237
Шахматов О. О. 436, 437, 438, *707*
Шашкевич Антін 209
Шашкевич Антон 211
Шашкевич Григорій 117, 598, 626, 644, 645, 646
Шашкевич М. С. 58, 112, 113, 114, 115, 121, 330, 331, 333, 563, 579, 583, 584, 585, 587, 598, 603, 618, *658, 661, 662, 674, 719*
Шашкевич Медард 240
Шевченко Т. Г. 191, 192, 215, 221, 403, 450, 451, 452, *653, 660, 661, 672, 674, 677, 678, 682, 691, 696, 711, 712, 718, 722*
Шеля 263, 282
Шемберг 710
Шептицький Лев 108, 109,
Шереметьєв 125
Шипот 278
Шіллер Й.-Ф. *662*
Шлегель Кароль 302
Шлецер Август Людвіг 618, *725*
Шляков Н. В. 436
Шнір-Пепловський Станіслав 66, 327, *690*
Шрадер 177
Штавре-Сімігінович 271, 272
Шторм Теодор 324
Штукен Едвард 183, 186, 187, 190
Шумлянський Йосиф 123, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, *654, 663, 665, 666*
Шумлянський Олександр 152, 155

Шумлянський Остап 146
Шумлянський Самійло 155, 156
Шуселька (Шузелька) Франц 244, *680*
Шухевич О. 330, *690*

Щек 433, 486
Щербан Ілько 271, 274

Юзефович М. В. 221, 222, 223, *677*
Юзефчик Анджей 53, 307, 327, 331, *687*
Юстініан 326, 424, 425, 426, 428, 430, *689, 705, 706*
Юстініан II Ринотмет 501, *714*

Ягайлони (Ягейлони, Ягелло-ни) 23, 295, *656, 686*
Ягве (Яхве) 171, 670 — див.: Єгова
Ягвіст 171, 174, 175, 181, 189
Ягич Ватрослав 336, 338, 422, 439, 441, 552, *691, 708, 718*
Якібюк Василь 547, 548
Яков (біблейний персонаж) 176, 180, 183, 187, 188
Яков 478
Якубович Йосиф 588
Ян 391
Ян II Казимир 123, 146, 154, *664*
Ярослав Мудрий 438, *708*
Ясинський 278
Яфет 479
Яхимович Григорій 115, 117, 118, 119, 120, 333, 393, 589, 590, 592, 596, 604, *627, 691, 723*
Яцимирський Я.— *654*
Яцкі 274
Яцко Григорій 271
Яцко Юрій 271
Яцкович Осип 161
Ячевський Теодор 219

Abicht K. 456
Abraham 183
«Acta cocietatis Jablonovianae» 422
«Allgemeine deutsche Biographie» 245
«Archiv für slavische Philologie» 336, *691*
Astralmythen 183
«Ateneum» 193, *674*

Bandtkie H. S. 577
Baran Nicolas 523
Barzykowski 50
Bazarab (Bazaras) 543
Bendella Theofil 255
Beer Adolf 44, 46
«Biblioteca Ludowa» 292
Bolobuch 543
Bońkowski H. N. 422
«Bucovina» 270, 275, 276, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 286, 287, *683*
Bujak Fr. 587
Bulenus Balk Ivan de 543

Chlisth Paulus dictus 523
Chronikon paschale 423
Colocensis Vgrinus 523
Comparetti Domenico 425, 428, 429, 430, 431
Córnicki Lukacz 573
Coste D. 425
Cuzma 524
Czaplicki Wł. 66
«Czas» 273, 683
Czopp Petrus 523
«Časopis Českého Museum» 405—406, 618, *703*

«Demokrata Polski» 300, *687*
«Der Oesterreichische Soldatenfreund» 281
«Der Pilger von Lemberg» *721*
«Deutsche Revue» 336
«Dodatok tygodniowiy przy Gazecie Lwowskiej» 627, 650
Drdackiv Moritz 28, 44, 47, 48, 66
«Dziennik Domowy» 405, 406
«Dziennik Mód» 366, 367, 377, *699*
«Dziennik Mód Paryskich» *699*
«Dziennik Narodowy» 261
Działynski A. T. 618

Fataletus 526

«Gazeta Lwowska» 118, 268, 269, 270, 285, 567, 571, 647, 650, *719*, *720*
«Gazeta Narodowa» 378
«Gazeta Polska» 606, *724*
«Głos» *684*
«Glosie» 289
Grünberg 30, 31, 35, 36, 38, 39, 40
Gubrynowicz 292
Güthling Otto 456

Hapatt X. 94, 97
Harasiewicz M. 109, 110, 111
Hausner O. 99
Helcel 19, 20
Hentmannisse Jacobus 523
Heufler Ludwig Ritter von 546
Horoch Johannes dictus 543

Janko B. 53, 306
Januszewski Jan 573
Józef 588
«Journal des Debats» 207

Klunker 28, 29, 31, 37
Kochanowski Jan 573
L. W. 94
Lange Friedrich 456
«Lemberger Zeitung» 650
Leuke 524
Leynczyk Georgius 523

Meciszewski Hilarego 268
«Miesięcznik Połocki» 200, *676*
Mochancki M. 50
«Monumenta Stauropigiana» 159, 161
Müller Friedrich 519

«Oesterreichischer Beobachter» 567
«Oman» *726*
Orzechowski K. O. 538
Osseg Annuarius 99
Ostrowski J. B. 19, 20, 21, 22, 24
Ostrozyński Wład. 49

«Pielgrzym Lwowski» 567, 579, *721*
«Pielgrzym polski» 292, 301, *685*
«Polska» 268, 270, *683*
«Praca» *669*
Prawdolubec L. Kost. 631
Pray, Georgli 514
Procinski Karl 37, 45, 49
«Proskurzanką» 240
«Przegląd polski» 331
«Przyjaciół ludu» 329

Rectislaus (Ratislao) 544
Reuss Ed., 181
«Rozmaitosci» 564, 567, 571, 579, 639, *718*, *719*
«Rusalka» 726
Ruskij Dnewnyk 640
«Ruthenische Revue» 326, 338, *690*, *692*
Russe Nikolaus 523
Rymer Andreas dictus 523

Schmidt 292
Sculak Petrus 523
«Slavische Jahrbücher» 405, *703*
«Słowo Polskie» 328, *690*
Smerstozil Petrus 523
Smolka S. 18
Springer A. 120, 121
«Świt» *669*, *684*

Tessarczyk 66
Tolmach 544
«Tribune des peuples» 316, *688*
«Trzeci Maj» 300
«Tygodnik Lwowski» 690
«Tygodnik petersburski» 216, *677*
«Tygodnik Polski» *699*

«Ukrainische Rundschau» *690*

«Wcéla» 405
«Wiener k. k. privilegirte Zeitung» 386
«Wiener Zeitung» 386
Wojcicki K. 561

Ywan Petrus 523

«Zgoda» 257, 263, 269, 270
«Zjednoczenie» 300, *687*

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ (тт. 44—47)

Авансово-заробітні товариства XLIV, кн. 1, 516—528
Австрийский кризис XLVII, 355—358
Агітація за ународовлення землі в Німеччині XLIV, кн. 1, 474—477
Адам Міцкевич. До галицьких приятелів XLVII, 291—323
Азбучна війна в Галичині 1859 р. XLVII, 549—650
Аркушики грунтові XLIV, кн. 1, 332—333
А. Спицын. Историко-археологические разыскания XLVII, 396—397
А. Фаресов. Народники и марксисты. С.-Петербург, 1899 XLV, 272—275

Баламутства в українській справі XLVI, кн. 1, 480—483
Баламутний ювілей XLVI, кн. 1, 338—340
Банк крайовий XLIV, кн. 1, 163—180
Банкротство т[ак] зв[аної] organiczn-oї prac-i XLIV, кн. 1, 372—374.
Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім Народнім вічі русинів дня 17(29) червня 1883 для умотивування першої резолюції о економічних справах краю XLIV, кн. 1, 181—204
Блаженства миру XLVI, кн. 1, 514—515
Болгарські праці М. Драгоманова XLVI, кн. 2, 24—42
Борба о побираннях податків в громадах XLIV, кн. 1, 281—282
Бунт в Стоянцях XLVI, кн. 2, 331—332
Бюджетний кошторис п. Вишнеградського XLIV, кн. 2, 7—10

Викуп галицької пропінації XLIV, кн. 2, 74—75
Відрубність Галичини XLVI, кн. 1, 456—461
Війни і військо в наших часах XLV, 165—186
«Вільна Росія» XLVI, кн. 1, 582
Віче в Турці XLVI, кн. 2, 85—94
Власність грунтова і її історія XLIV, кн. 1, 28—29
Воскресеніе чи погребеніе? XLV, 221—244
В. Перетц. К характеристике общественных отношений в Малороссии XVII в. XLVII, 352

«Gazeta Naddniestrańska» о колонізації Русі XLIV, кн. 1, 400—403
Галицька індемнізація XLIV, кн. 1, 86—121

Галицька промисловість XLIV, кн. 2, 53—60
Галицька Русь [Лист «Kraju»] XLIV, кн. 1, 541—542
Галицька статистика виборча з років 1876 і 1883 XLIV, кн. 1, 382—395
Галицьке краєзнавство XLVI, кн. 2, 116—150
Галицьке україно фільство. Відповідь на «Уваги русина» XLVI, кн. 1, 442—447
Галицький селянин XLIV, кн. 2, 501—512
Галицькі відносини в бюджетній комісії XLIV, кн. 2, 186—188
Галицькі русини. План статті XLIV, кн. 1, 293—294
Галицькі шевці XLIV, кн. 2, 262—266
Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім XLIV, кн. 1, 334—339
Глухі вісті XLVI, кн. 1
Голод у Росії XLIV, кн. 2, 267—281
Град спростувань XLIV, кн. 2, 196—209
Граничний став *(Епізод із 1805 року)* XLVII, 136—142
Граф Толстой про голод у Росії XLIV, кн. 2, 318—323
Грималівський ключ в р. 1800 XLIV, кн. 2, 550—610
Громадські шпихліри XLIV, кн. 2, 181—182
Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр. XLIV, кн. 2, 621—698
Громада Добровляни (Матеріали до монографії) XLIV, кн. 1, 496—504
«Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині XLIV, кн. 487—495
«Гуцульська спілка» XLIV, кн. 2, 61—63

Давні акти до нового спору XLVI, кн. 1, 347—351
Дальші прояви «pracy organicznej» XLIV, кн. 1, 261—272
Два панславізми XLVI, кн. 1, 435—437
Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку XLVI, кн. 1, 583—586
Двори і хати в Галичині XLIV, кн. 1, 461—473
Де лишається статистика? XLIV, кн. 2, 513—518
Делікатна суперечка XLIV, кн. 2, 287—292
Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» XLVI, кн. 2, 258—279
Die Bibel und die Neueren Entdeckungen in Palästina, in Aegypten und die Assyrien, von F. Vigouroux Priester von Sain-Sulpici XLVI, кн. 1, 462—468
До відома панів чехів XLVI, кн. 1, 487—490
До історії нашого відродження XLVI, кн. 1, 452—453
До історії руської церкви в послідніх часах Речі Посполитої польської XLVI, кн. 1, 448—451
До мартівських днів 1848 р. у Львові XLVII, 392—395
Домашній промисел в Угнові XLIV, кн. 2, 222—224
Доповнення до «Основ суспільної економії» XLIV, кн. 1, 30—31
Дрібнички крайові XLIV, кн. 1, 404—411
Dr. Tadeusz Rutowski. Rocznik statystyki Galicji ... XLIV, кн. 1, 577—578
[Друга передмова до перекладу 24-го розділу праці К. Маркса «Капітал», т. 1] XLIV, кн. 1, 32—33

Eine teuflische und verworfene Aufreizung XLIV, кн. 1. 478—482
«Ekonomista Polski» XLIV, кн. 2, 140—143

«Ekonomista Polski» XLIV, кн. 2, 147—161
Економічна підвалина XLIV, кн. 1, 412—416
Економічна програма XLIV, кн. 2, 42—45
Еміграційне безголов'я XLIV, кн. 2, 451—455
Еміграційні агенти в Галичині XLIV, кн. 2, 477—484
Еміграція галицьких селян XLIV, кн. 2, 343—349
Еміграція до Росії XLIV, кн. 2, 327—328
Еміграція і брехня XLIV, кн. 2, 332—333
Еміграція населення XLIV, кн. 2, 397—400
Еміграція у Збаразькому повіті XLIV, кн. 2, 470—471
Еміграція українського населення XLIV, кн. 2, 282—283
Еміграція українського населення XLIV, кн. 2, 329—331
Еміграція українського населення XLIV, кн. 2, 334—335
Епізодичні засоби проти еміграції XLIV, кн. 2, 339—340
Етнографічна виставка у Тернополі XLVI, кн. 1, 469—479
Exemplo moniti? XLIV, кн. 1, 505—507

Життя Івана Федоровича і його часи XLVI, кн. 1, 7—298
Jozef Krajewski. Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841 XLVII, 327—334
Жорж Масперо. Старинна історія східних народів XLVII, 354

Загадковий закон XLIV, кн. 2, 103—105
Загальний збір руст[икального] банку XLVI, кн. 1, 340—345
Загроза еміграції XLIV, кн. 2, 430—431
Задушні дні у Львові 1848 р. XLVI, кн. 1, 528—537
Закон про слуг XLIV, кн. 2, 69—70
Записка о состоянии Подолии в 1843 году XLVI, кн. 2, 294—301
Зарібки і життя львівського зецера XLIV, кн. 1, 7—12
З гостювання у Празі XLVI, кн. 2, 228—241
Земельна власність у Галичині XLIV, кн. 1, 546—576
З еміграційного безголов'я XLIV, кн. 2, 468—469
З історії Брестського собору 1596 р. XLVI, кн. 2, 193—219
Злидні в краю XLIV, кн. 2, 183—185
«Злидні Галичини в цифрах» XLIV, кн. 2, 11—35
Зміна системи XLV, кн. 2, 302—316
Зміна статуту крайового банку XLIV, кн. 2, 71—73
Знадоби до статистики України. І. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах XLIV, кн. 1, 82—85
Знову одіссея галицьких емігрантів XLIV, кн. 2, 439—441
Знову про добродійників людства XLIV, кн. 2, 456—458
З поля нашої науки XLVI, кн. 2, 166—178
З приводу еміграції населення XLIV, кн. 2, 350—364
З приводу селянської програми XLIV, кн. 2, 231—232
З 1848 року. Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди XLVI, кн. 1, 323—337
З царини фіскалізму XLIV, кн. 2, 46—47

«Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежі XLV, 410—422
Із крайової статистики XLIV, кн. 2, 392—396
И. Лучицкий. Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии XLVII, 246—247

І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття XLVI, кн. 2, 339—350
Иосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его «Метрика» XLVI, кн. 2, 43—84
Иосиф Шумлянский, русский епископ львовский от г. 1667 до г. 1708 XLVII, 123—135
Історія про українців XLVI, кн. 2, 191—192

Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668—1708 р., і заведення унії в Галичині XLVII, 143—157

Картопляна політика XLIV, кн. 2, 127—128
Катастрофа банку селянського XLIV, кн. 1, 295—313
Катков і україножільство XLVI, кн. 1, 484—486
Католицький панславізм XLV, 69—75
Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських грунтах XLIV, кн. 2, 218—221
Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва XLV, 187—203
К истории просвещения в Галиции XLVI, кн. 2, 179—185
К. Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції XLIV, кн. 1, 581—609
Комісія крайова для промислу домашнього XLIV, кн. 1, 417—419
Кому за се сором? *(Відкритий лист до редакції «Правди»)* XLV, 245—248
Конверсія індемнізаційного боргу XLIV, кн. 2, 233—239
Крайовий бюджет XLIV, кн. 2, 129—138
Крайовий виділ про еміграцію XLIV, кн. 2, 485—490
Крестьянские стремления и мечтания; расчеты на войну с Россией XLVI, кн. 1, 299—305
Ксьондз Юган про цивілізацію XLV, 249—253

«L'extorsion des nedoimkas» XLIV, кн. 1, 286—292
Ludwig von Mises. Die Entwickelung des Gutsherrlich — Bäuerlichen Verhältnisses in Galizien 1772—1848) XLIV, кн. 2, 614—617
Лихварство XLIV, кн. 2, 365—372
Лихварство в Галичині XLIV, кн. 2, 373—391
Ліцитації господарств селянських і маломіщанських в рр. 1873—1883 XLIV, кн. 1, 352—358
Лоріс-меліковська конституція XLVI, кн. 2, 153—162
Лукіан і його епоха XLV, 7—23
Лук'ян Кобилиця. *Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в.* ... XLVII 248—288
[Людвік Інлендер] XLVII, 168

[Мазурські заворушення] XLIV, кн. 1, 441—442
Малюнок з одного повіту XLIV, кн. 2, 144—146
Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции XLIV, кн. 1, 130—137
Машини і порядки громадські XLIV, кн. 2, 210—215
Меланхолійні уваги над сьогорічним бюджетом державним XLIV, кн. 1, 328—331
Миклухо-Маклай XLVI, кн. 1, 513
Мисли о еволюції в історії людськості XLV, 76—139
Михайло Драгоманов. Пропащий час. Українці під московським царством (1654—1876) XLVII, 402—404

Михайло Петрович Драгоманов [*Некролог*] XLVI, кн. 2, 292—293
Мізерія еміграційна XLIV, кн. 2, 449—450
Момзен і слов'яни XLVII, 335—338

Найновіший галицький вибір XLVI, кн. 2, 280—291
Найновіші напрямки в народознавстві XLV, 254—267
Народна програма XLIV, кн. 2, 521—549
«Народна торгівля» XLIV, кн. 2, 284—286
Народний празник XLVI, кн.2, 333—335
Народні школи на Правобережній Україні XLVI, кн. 2, 163—165
Населення Цюріха в XVII ст. XLIV, кн. 2, 139
На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901 XLV, 286—299
Наука і її взаємини з працюючими класами XLV, 24—40
Нафтова монополія XLIV, кн. 2, 472—476
Наше теперішнє положення XLVI, кн. 1, 306—322
Нашим «приятелям» XLVI, кн. 1, 438—441
Наші народні школи і їх потреби (Реферат на вічі снятинськім) XLVI, кн. 2, 108—115
Наш погляд на польське питання XLV, 204—220
Н. Василенко. Йосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии XLVII, 353
Невеличкий причинок до поправи нашої дорогової мізерії XLIV, кн. 1, 362—371
Не в пору пафос XLIV, кн. 2, 406—409
Негідні закиди XLIV, кн. 2, 442—445
Некрологи XLVI, кн. 2, 99—102
Нехай гинуть, як черви! XLIV, кн. 2, 98—102
Нечувана, безмірна річ! XLIV, кн. 1, 244—247
Нова фаза в справі пропінаційній XLIV, кн. 1, 379—381
Новий закон про слуг XLIV, кн. 2, 113—116
Нові досліди над найдавнішою історією жидів XLVII, 169—190
Нові книги по історії релігії XLVI, кн. 2, 103—105
Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. XLVII, 191—241
[Нотатки про книжку Г. Ясенського «Nędza na Rusi»] XLIV, кн. 1, 13—14

Обдовження галицької грунтової посілості XLIV, кн. 1, 359—361
Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі XLV, 401—409
Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1470—1700 XLVII, 158—167
Опришок Семен Хотюк XLVI, кн. 2, 151—152
Організація демократичної партії XLVI, кн. 1, 516—527
«Основи нової слов'янської політики Бакуніна» XLVII, 405—416
О[тець] Ружицький і справа купування земель XLIV, кн. 1, 396—400

Пам'яті Тадея Рильського XLVII, 289—290
П[ан] Бобжинський як поступовець XLVI, кн. 1, 550—562
Пан Щепановський про пропінацію XLIV, кн. 2, 79—94
Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині XLVII, 7—122
Паперові гроші пана Тишков-

ського XLIV, кн. 2, 446—448
Парове судноплавство на Дністрі XLIV, кн. 1, 533—536
Парцеляція більшої земельної власності XLIV, кн. 2, 36—41
Письма из Галиции XLIV, кн. 1, 122—129
Питання жолудка й питання справ політичних XLIV, кн. 2, 225—227
Півстоліття. Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890 XLVI, кн. 2, 7—23
Подільність чи неподільність селянських грунтів? XLIV, кн. 2, 117—126
Подуви весни в Росії XLV, 349—376
По заг[альному] зборі рустикального банку XLIV, кн. 1, 346—351
Поза межами можливого XLV, 276—285
Політичний огляд XLVI, кн. 2, 186—190
Політичні сторонництва в Галичині XLVI, кн. 1, 543—549
Поляки і русини XLVI, кн. 2, 317—330
Польське повстання в Галичині 1847 року. (Історична розвідка) XLVI, кн. 1, 352—414
Попи і економічне положення українського народу в Галичині XLIV, кн. 1, 155—162
Потреби аграрної статистики XLIV, кн. 2, 618—620
Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса XLV, 467—497
Привид еміграції XLIV, кн. 2, 491—494
Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях і потретах її діятелей... XLVII, 242—245
Причинки до історії 1848 р. XLVII, 364—391
Причинки до історії України-Русі. Часть перша XLVII, 417—548
Причинок до історії 1848 року XLVI, кн. 1, 454—455
Програма австрійських селян XLIV, кн. 2, 228—230
Програма галицьких соціалістів XLV, 448—464
Проект ліквідації банку селянського, поданий «komitet-om obywatelskim» XLIV, кн. 1, 320—327
Проект 200000 позички Бродам XLIV, кн. 1, 283—285
Про еміграційний рух XLIV, кн. 2, 341—342
Пролетарська нація XLIV, кн. 2, 611—613
Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870. Статистична студія XLIV, кн. 1, 44—51
Промисловість без промисловця XLIV, кн. 2, 48—49
[Промова на ювілеї М. П. Драгоманова] XLVI, кн. 2, 220—227
[Про нові українські видання в Женеві] XLIV, кн. 1, 43
Пропінація міста Бродів XLIV, кн. 1, 314—317
Про працю XLIV, кн. 1, 66—78
[Про селянські заворушення] XLIV, кн. 1, 438—440
[Про солідарність] XLV, 41—43
Прусська повінь XLIV, кн. 2, 401—405
П'ять літ нашої господарки крайової XLIV, кн. 1, 210—243

Радикали і релігія XLV, 268—271
Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками *(Замітки на примітки до Шелля в XII вип. «Правди»)* XLV, 58—68
Реорганізація банку крайового XLIV, кн. 1, 273—280
Реформа домініканів і реформа василіан XLVI, кн. 1, 415—417
Рільничі гуртки та сейм XLIV, кн. 1, 537—540
Робітники і трудівники XLIV, кн. 1, 23—24
Робітничі відносини в Галичині XLIV, кн. 2, 245—261

Рогата худоба в Галичині XLIV, кн. 2, 324—326
Розміри лиха XLIV, кн. 2, 189—195
Rocznik statystyki Galicji, wydany przez krajowe biuro statystyczne (oddział statystyki przemysłu i handlu) pod kierunkiem d-ra Tadeusza Rutowskiego. Rok I. 1886.— Lwów, 1886. [Рец.] XLIV, кн. 1, 543—545
«Руська історична бібліотека» XLVI, кн. 1, 580—581

С. А. Корф. Заметка об отношениях древнерусского летописца к монархическому принципу XLVII, 398—401
Свобода і автономія XLV, 439—447
«Свободная Россия» XLVI, кн. 1, 538—542
Секрет кола польського XLIV, кн. 2, 50—52
Селянами оплачують борги XLIV, кн. 2, 64—68
Селянство й соціальне питання XLIV, кн. 2, 410—418
Селянський бунт XLVI, кн. 2, 95—98
Селянський рух у Галичині XLVI, кн. 2, 242—257
Селянські заворушення з приводу шляхового закону XLIV, кн. 1, 510—515
Середні школи в Галичині в рр. 1875—1883 XLVI, кн. 1, 418—434
Сила податкова Галичини XLIV, кн. 1, 138—144
«Симпатичний» швиндель XLIV, кн. 1, 318—319
Сіль і лотерея XLIV, кн. 2, 166—170
Сільські робітники в Данії XLIV, кн. 2, 299—307
Сімон Болівар XLVII, 339—351
Скільки нас є? XLIV, кн. 2, 312—317
Слівце про конверсію XLIV, кн. 2, 240—242
Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. XLVI, кн. 1, 565—581
Солідарності! XLV, 56—57
Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп[олита] А. Шептицького «О квестії соціальній» XLV, 377—400
Спілки рільничі XLIV, кн. 2, 243—244
Спір о дефіцит XLIV, кн. 2, 95—97
Справи крайові XLIV, кн. 1, 205—209
Справоздання міністра фінансів з доходів державних за р. 1882 XLIV, кн. 1, 151—154
Спроба з'ясування загадки еміграції XLIV, кн. 2, 336—338
[Становище селян села Нагуевичів] XLIV, кн. 1, 79—81
Старі акти нової нужди XLIV, кн. 2, 171—174
Статистика яко метода і яко наука XLIV, кн. 1, 248—254
Сумна історія крилошанського банку і його так званої санації XLIV, кн. 1, 429—437
Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова XLV, 423—438

Табулярна власність у Галичині XLIV, кн. 2, 308—311
Тен як історик французької революції XLVII, 359—363
Теодор Момзен [*Некролог*] XLVII, 324—326
«Тернопільська моральність» XLIV, кн. 1, 508—509
Торгівля у Галичині XLIV, кн. 2, 432—438

У Віденській державній раді XLIV, кн. 2, 216—217
Удержавнення землі XLIV, кн. 2, 106—112
Університети в Росії XLVI, кн. 1, 491—512

У справі громадських пасовиськ XLIV, кн. 2, 76—78
Устава проти безсовісності XLIV, кн. 1, 375—378

Фабрика зброї в Штейрі XLIV, кн. 1, 529—532
[Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі] XLIV, кн. 1, 52—65
Фінансове полрження Галичини XLIV, кн. 1, 255—260
[Фінансові справи українських інституцій] XLIV, кн. 1, 449—453

Хто винен? XLIV, кн. 1, 19—22

Чи вертатись нам назад до народу? XLV, 140—150
Чи необхідна еміграція у Галичині? XLIV, кн. 2, 459—467
Число русинів у Австрії XLIV, кн. 2, 519—520
Чого ми вимагаємо? XLIV, кн. 1, 34—42
Чого ми хочемо? XLIV, кн. 1, 25—27
Чого хоче Галицька робітницька громада? XLV, 151—164

Ще декілька слів про рільничі спілки в Галичині XLIV, кн. 1, 420—428
Щепановський проти Левановського XLIV, кн. 2, 419—429
Ще про галицькі заворушення XLIV, кн. 1, 443—448
Ще про нашу культурну нужду XLIV, кн. 2, 293—298
Щирість тону і щирість переконань — див. «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежі XLV
Що значить солідарність? XLIV, кн. 1, 454—460
Що коштують наші школи? (Друга часть статті «Сила податкова Галичини») XLIV, кн. 1, 145—150
Що нас єднає, а що розділяє? XLIV, кн. 1, 15—18
Що таке громада і чим би вона повинна бути? XLIV, кн. 2, 175—180
Що таке поступ? XLV, 300—348
[Що таке соціалізм?] XLV, 44—55
Що то була панщина? XLIV, кн. 2, 495—500

Южнорусский громник XLVI, кн. 2, 106—107

Як би нам в біді рятуватися XLIV, кн. 2, 162—165
Як ми вмираємо XLIV, кн. 1, 483—486

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Титульна сторінка праці І. Я. Франка «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині . . . . . 192—193
2. Сторінка автографа рецензії І. Я. Франка на працю «Иосиф Шумлянский, русский епископ львовский...» . . . . . 192—193
3. Титульна сторінка праці «Йосиф Шумлянський, львівський єпископ, 1668—1708 рр. і заведення унії в Галичині» 224—225
4. Титульна сторінка праці «Сімон Болівар» 224—225

У підготовці до видання 47-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д.* (голова), *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Секарєва К. М.*

ЗМІСТ

Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині 7
Иосиф Шумлянский, русский епископ львовский от г. 1667 до г. 1708 123
Граничний став *(Епізод із 1805 року)* 136
Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668—1708 р., і заведення унії в Галичині 143
Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов 1470—1700. Том перший. 158
Людвік Інлендер [*Некролог*] 168
Нові досліди над найдавнішою історією жидів 169
Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. 191
Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях і портретах її діятелей 242
И. Л у ч и ц к и й. Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии 246
Лук'ян Кобилиця. *Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в.* 248
Пам'яті Тадея Рильського 289
Адам Міцкевич. До галицьких приятелів 291
Теодор Момзен [*Некролог*] 324
J ó z e f K r a j e w s k i. Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841. 327
Момзен і слов'яни 335
Сімон Болівар 339
В. П е р е т ц. К характеристике общественных отношений в Малороссии XVII в. 352
Н. В а с и л е н к о. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии 353

Жорж Масперо. Старинна історія східних народів. Том перший 354
Австрийский кризис 355
Тен як історик французької революції 359
Причинки до історії 1848 р. 364
До мартівських днів 1848 р. у Львові 392
А. Спицын. Историко-археологические разыскания . . . 396
С. А. Корф. Заметка об отношениях древнерусского летописца к монархическому принципу 398
Михайло Драгоманов. Пропащий час. Українці під московським царством (1654—1876) 402
«Основи нової слов'янської політики Бакуніна» 405
Причинки до історії України-Русі. Часть перша 417
Азбучна війна в Галичині 1859 р. 549

КОМЕНТАРІ 651

Пояснення слів 727

Покажчик імен і назв 737
Алфавітний покажчик наукових праць (тт. 44—47) 759
Список ілюстрацій 764

Академия наук
Украинской ССР

Институт истории
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Научные труды

Тома 44 — 47

Том 47

Исторические труды
(1898 — 1913)

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
Л. П. Чорна

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
Г. Р. Боднер

Коректори
В. М. Семенюк,
Ю. І. Бойко,
Л. П. Рябцева

Інформ. бланк № 6777

Здано до набору 18.04.85. Підп. до друку 06.01.86. Формат 84 × 108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 24+2 вкл. Ум. друк. арк. 40,53. Ум. фарбо-відб. 40,53, Обл.-вид. арк. 43,66. Тираж 4500 пр. Зам. 5-1168. Ціна 4 крб. 80 к.

Видавництво «Наукова думка». 252 601
Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе. 310057
Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.